ISSN 2524-017X
DOI: 10.33663/2524-017X

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА імені В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

АЛЬМАНАХ ПРАВА

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ДЕРЖАВИ

Науково-практичний юридичний журнал «Альманах права»
внесено до:

Переліку наукових фахових видань України
категорії «Б» у галузі юридичних наук
(081 «Право», 293 «Міжнародне право»)
(Наказ Міністерства освіти і науки України
№ 1643 від 28 грудня 2019 р.)

Міжнародної наукометричної бази даних
Index Copernicus International (Польща)
(листопад 2017 р.)

Київ – 2022

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
протокол № 10 від 30 серпня 2022 р.

Редакційна колегія:

Скрипнюк О. В. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України ***(головний редактор)***;

Шемшученко Ю. С. – доктор юридичних наук, професор, академік НАН України, радник при дирекції Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

Оніщенко Н. М. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заступник директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України ***(заступник головного редактора)***;

Пархоменко Н. М. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України ***(заступник головного редактора)***;

Макаренко Л. О. – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України ***(відповідальний редактор)****;*

Андрійко О. Ф. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України;

Базедов Ю. – професор Інституту іноземного та міжнародного приватного права імені Макса Планка *(Німеччина)*;

Горбатенко В. П. – доктор політичних наук, професор, академік Української академії політичних наук, провідний науковий співробітник відділу правових проблем політології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений діяч науки і техніки України;

Денисов В. Н. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений діяч науки і техніки України;

Журавльов Д. В. – доктор юридичних наук, професор, заступник Керівника Департаменту з питань громадянства, помилування, державних нагород – керівник управління з питань помилування Офісу Президента України;

Зайчук О. В. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України;

Кваша О. О. – доктор юридичних наук, професор,
вчений секретар Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України;

Костенко О. М. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,
завідувач відділу проблем кримінального права, кримінології
та судоустрою Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України;

Кот О. О. – доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України,
директор Київського регіонального центру
Національної академії правових наук Украни;

Кресіна І. О. – доктор політичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувач відділу правових проблем політології
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України;

Кузнєцова Н. С. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,
віце-президент Національної академії правових наук України;

Кулинич П. Ф. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України,
провідний науковий співробітник відділу проблем земельного,
аграрного, екологічного та космічного права,
завідувач Сектору аграрного та земельного права Інституту держави
і права імені В. М. Корецького НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України;

Ладиченко В. В. – доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Національного університету біоресурсів і природокористування України;

Малишева Н. Р. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,
завідувач відділу проблем земельного, аграрного, екологічного
та космічного права Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України;

Нагребельний В. П. – кандидат юридичних наук, член-кореспондент НАПрН України,
заступник директора Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України;

Нієсьоловські Я. – доктор правничих наук, старший викладач кафедри
теорії та філософії держави і права юридичного факультету
Гданського університету *(Республіка Польща)*;

Романенко Є. О. – доктор наук з державного управління, професор,
проректор Міжрегіональної Академії управління персоналом,
заслужений юрист України;

Сіренко В. Ф. – доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
академік НАПрН України, головний науковий співробітник відділу
теорії держави і права Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України;

Сунєгін С. О. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

Усенко І. Б. – кандидат юридичних наук, професор, завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України;

Хуторян Н. М. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України

ЗМІСТ

Скрипнюк О. В. Вступне слово 11

ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА ВИМІРИ

Скрипнюк О. В. Міжнародно-правова допомога Україні в боротьбі проти російської агресії 13

Оніщенко Н. М. Ефективність та якість законодавства у фокусі відбудови України 23

Пархоменко Н. М. Особливості правотворчої діяльності за умов воєнного стану 28

Андрійко О. Ф. Механізм адміністративно-правового регулювання суспільних відносин в умовах воєнного стану 34

Андрусишин Б. І., Токарчук О. В. Воєнні злочини Росії проти України і спроби їх приховати (1939 – 2022 рр.): порівняльний аналіз 39

Батанов О. В. Захист прав людини у сфері безпеки й оборони в сучасному світі (інститут військового омбудсмана) 49

Бобровник С. В. Правовідносини у сфері правового конфлікту та компромісу: особливості, зміст і практичне значення 54

Гусарєв С. Д., Старицька О. О. Формування професійної культури поліцейських у сучасній Україні: форми та зміст 61

Камінська Н. В. Парламентська дипломатія та її значення в умовах дії правового режиму воєнного стану 68

Кваша О. О., Андрусяк Г. М. Дії, спрямовані на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації, у контексті природного права на необхідну оборону 73

Корнієнко П. С. Судовий захист у системі забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні 80

Короєд С. О. Ефективність цивільно-процесуального регулювання окремих судових процедур у зв'язку із воєнним станом та тимчасовою окупацією 86

Крусян А. Р. Конституційно-правовий статус та обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні 93

Кукуруз О. В. Діяльність Верховної Ради України в умовах воєнного стану: недоліки і напрями вдосконалення 98

Кулинич П. Ф. Аграрне законодавство України періоду воєнного стану: тенденції та перспективи розвитку. 105

Луць Л. А., Настасяк І. Ю. Механізм гарантування принципу підтримання міжнародного миру та безпеки: сучасні реалії 113

Луцький Р. П. Правовий моніторинг процесу формування та розвитку позитивного права (теоретико-історичний аспект). 119

Макаренко Л. О. Права і безпека людини в умовах сучасних викликів та загроз 123

Мельничук О. Ф. Особливості захисту прав дітей в умовах воєнних дій і збройних конфліктів. 130

Мірошниченко М. І. До питання навчання та виховання національно орієнтованої правової еліти в національних університетах України 136

Рябченко О. П. Концепт дотримання прав людини в умовах підвищених ризиків 141

Сімутіна Я. В. Обмеження трудових прав в умовах воєнного стану 146

Сопілко І. М. Розуміння гібридної війни проти України: правовий аспект 154

Федоренко В. Л., Федоренко М. В. Принципи конституційного права: сутність, зміст і система 160

Цвєткова Ю. В. Виїзд за кордон під час воєнного стану: правові проблеми та шляхи їх розв'язання в Україні 167

Явір В. А. Зростання рівня ксенофобії та етнічної ворожнечі в ході російсько-української війни 172

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ТА ГАЛУЗЕВІ АСПЕКТИ

Батанова Н. М. Стратегічні напрями забезпечення правової реформи в Україні в умовах викликів сьогодення. 177

Білозьоров Є. В. Діяльнісний підхід у правознавстві: межі та принципи застосування. 183

Богініч О. Л. Позитивні зобов'язання держави у сфері правотворчості та правозастосування в умовах війни та післявоєнної відбудови держави 188

Бондарук Т. І. Pré-souveraineté: український контент 194

Васецький В. Ю. Підґрунтя правових наслідків агресії Російської Федерації проти України: необхідність покарання злочинців. 199

Гуйван П. Д. Проблемні питання щодо застосування правила ч. 3 ст. 267 Цивільного кодексу України 205

Ісаєва Н. К. Податкове законодавство України в умовах воєнного стану: проблеми та перспективи 212

Кваша Р. С. Сталкінг (нав'язливе переслідування): зарубіжний досвід кримінально-правової протидії 216

Кисіль Л. Є. Режим воєнного стану в Україні: адміністративно-правові аспекти . . 222

Клещенко Н. О. Правотворча діяльність у повоєнний період: виклики та перспективи 231

Кметик-Подубінська Х. І. Проблеми права на доступ до інформації в контексті сучасних комунікативних практик у зарубіжній юридичній науці 236

Кривицький Ю. В. Роль правової реформи в забезпеченні правового розвитку у воєнний і післявоєнний періоди 241

Львова О. Л. Морально-правові засади захисту цивільного населення під час війни (у контексті російської агресії 2022 року) 247

Ляшенко Р. Д. Ідеологічні орієнтири розвитку законодавства України в умовах правового режиму воєнного стану 254

Макеєва О. М. Інформаційно-комунікативна політика держави в умовах сучасних викликів і загроз 259

Міма І. В. Справедливість у праві як форма прояву християнсько-нормативних цінностей 264

Музика І. В. Маніпулятивні технології ідеологів рашизму в системі формування дефектної правосвідомості 269

Пендюра М. М., Лапка О. Я. Толерантність і європейські правові цінності 276

Похиленко І. С. Особливості визначення територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану 282

Пухтинський М. О. Організаційно-правові форми парламентського забезпечення розвитку територіального врядування 286

Ромінський Є. В. Питання миру в середньовічних вітчизняних міжнародних та міжкнязівських договорах 291

Скрипнюк О. О. Гібридний політичний режим: до проблеми позиціонування 297

Сунєгін С. О. Право в умовах війни: функціональний вимір 304

Тарасевич Т. Ю. Принципи соматичних прав людини як підґрунтя їх реалізації в умовах розвитку сучасних біотехнологій 318

Тарахонич Т. І. Ціннісний аспект правового регулювання в період воєнного стану . . . 326

Тернавська В. М. Правовий статус осіб, постраждалих унаслідок воєнної агресії Російської Федерації проти України (конституційно-правовий аспект) 332

Трунова Г. А. Захист прав громадян України, які перебувають на території інших держав унаслідок збройної агресії 340

Худояр Л. В. Імперська парадигма «русского мира» 346

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

Акуленко Д. Ю. Актуальні проблеми «визнання» як головного чинника державотворення 354

Білоконь О. Г. Звільнення від відбування покарання з випробуванням особи, яка вчинила підкуп, у разі укладення угод у кримінальному провадженні 360

Бойко М. М. Принцип незалежності адвокатури в аспекті взаємовідносин з органами публічної влади 366

Грицьків А. В. Моделі екстрадиції в межах міжнародного співробітництва держав у кримінальних справах 372

Дрозд І. В. Особливості виникнення прав на землю в Україні в умовах воєнного стану 379

Д'яченко Т. Г. Щодо публічності договору банківського вкладу за цивільним законодавством України 385

Куп'янська А. М. «Окрема думка» як унікальний самостійний жанр судового дискурсу: практика зарубіжних судів 392

Лоза Д. І. Поняття та елементи міжнародно-протиправного діяння держави . . . 399

Ромашко А. О. Дотримання принципу пропорційності в умовах надзвичайних ситуацій 406

Сердинський В. С. Суддівське самоврядування в Україні (в контексті європейських стандартів) 412

Ситар М. І. Компаративістика у Німеччині після Другої світової війни: окремі аспекти 416

Теплицька Н. В. Концепція перехідного правосуддя: генезис та особливості 420

Томляк Т. С. Найкращі інтереси дитини: усиновлення в умовах воєнного стану 425

Череповський К. В. Міждержавний інвестиційний правовий режим як фактор інвестиційної привабливості 434

Чорненька Д. С. Право на життя та право на здоров'я: основоположні засади трансплантології в конституційному праві . . . 439

Шокрута В. А. Особливості відображення грошових зобов'язань у інтегрованій картці платника податків під час їх адміністративного або судового оскарження 444

АЛЬМАНАХ ПРАВА. Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави. Випуск 13. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. 452 с.

У виданні проаналізовано актуальні проблеми правового розвитку України в умовах війни та післявоєнної відбудови держави, сформульовано доктринальні підходи щодо визначення його сутності та змісту. Дослідження має теоретично-концептуальний та галузевий виміри.

Науково-практичний юридичний журнал розраховано на наукових і науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти та наукових установ, докторантів, аспірантів, студентів, практичних працівників та всіх зацікавлених осіб.

Адреса редакційної колегії:
01601, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, кім. 202. тел./факс (044) 278-80-24
Сайт: http://www.almanahprava.org.ua/
E-mail: idp.teorija.confer@gmail.com

© Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022
© Автори статей, 2022

ВСТУПНЕ СЛОВО

Воєнний стан, введений Указом Президента України від 24 лютого 2022 року через повномасштабне вторгнення РФ в Україну, поставив на порядок денний багато викликів і питань, що потребують вирішення. Зокрема, актуалізувалися питання забезпечення дії Конституції України та правового регулювання у державі в умовах воєнного стану. Тут існує чимало проблем, розв'язання яких пов'язано не тільки з необхідністю удосконалення конституційно-правового регулювання у сфері державотворення, прав людини тощо, як це було у мирні часи; вирішення цих проблем в умовах війни пов'язано з нагальною потребою забезпечення життєдіяльності держави, забезпечення безпеки та захисту життя людини, її прав та свобод під час широкомасштабних бойових дій.

Окреслю лиш невелику верхівку «айсберга» цих проблем, розв'язання яких постало наразі перед науковцями та практиками.

По-перше, це проблеми, пов'язані з захистом основоположних (конституційних) прав і свобод людини і громадянина під час війни. Так, станом на середину червня поточного року, за час повномасштабного воєнного вторгнення Росії в Україну правоохоронці загалом зареєстрували 22 678 злочинів, із них 15 446 – воєнні злочини. Від початку повномасштабної збройної агресії Російської Федерації в Україні постраждали понад 1122 дитини. За офіційною інформацією ювенальних прокурорів, 382 дитини загинули та понад 740 отримали поранення різного ступеня тяжкості[1].

Отже, захист і забезпечення життєдіяльності людини в умовах війни є ключовим завданням держави та міжнародного співтовариства. Зокрема, важливими є такі теоретичні питання, що мають прямий вихід на практику, як: особливості конституційно-правового статусу людини і громадянина у період воєнного стану; забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах війни; обмеження прав і свобод людини і громадянина; виконання конституційних обов'язків громадян під час війни; дія міжнародного і національного інституціонально-правових механізмів захисту прав людини в умовах воєнних конфліктів; відповідальність за воєнні злочині РФ на території України; визнання геноциду українського народу з боку РФ тощо.

По-друге, не менш важливими є питання забезпечення безперебійної та результативної діяльності органів державної влади в умовах війни, функціонування яких спрямовано передусім на захист суверенітету, територіальної цілісності держави, забезпечення дії Конституції та законів України в складних умовах воєнного стану. Адже бойові дії на території України та наслідки триваючої війни спричинили такі ключові виклики, як: руйнування транспортної, медичної, соціальної, комунальної, виробничої інфраструктури та житла, інфраструктури енергетики, зв'язку; труднощі у реалізації державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля тощо; трансформація конституційно визначеної системи місцевих органів виконавчої влади у військові державні адміністрації; посилення централізації у системі виконавчої влади та необхідність поєднання централізації та децентралізації в умовах воєнного стану; зміна алгоритму реалізації функцій місцевих органів виконавчої влади, за якого пріоритетними стають функції, зумовлені воєнним станом та викликами у сфері національної безпеки і оборони та ін. Усі ці виклики і загрози мають бути вирішені через ефективну роботу органів державної влади і місцевого самоврядування за допомогою дієвих інститутів громадянського суспільства.

По-третє, у сучасних політико-правових реаліях актуалізується питання щодо забезпечення та дотримання Україною конституційного курсу на євроінтеграцію та інтеграцію в НАТО, а саме: питання щодо статусу України як кандидата в ЄС; та подальші кроки щодо набуття Україною статусу повноправного члена європейського співтовариства; питання щодо вступу України в НАТО. Зокрема, це питання обговорюється й в аспекті того, що курс України на членство в НАТО закріплений у тексті Основного Закону, який не можна змінювати в умовах воєнного стану. Як за-

[1] Росіяни вбили в Україні вже 382 дитини. Укрінформ. 2022. 4 вересня. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3564151-rosiani-vbili-v-ukraini-vze-382-ditini.html

значив представник Президента в Конституційному Суді України, член Комітету Верховної Ради з питань національної безпеки, оборони та розвідки Федір Веніславський, «курс України на членство в НАТО закріплений на рівні Конституції... Необхідно пам'ятати, що в умовах воєнного стану Конституція не може бути змінена, це норма самої Конституції». Водночас було заявлено, що «якщо із закріпленням нейтрального статусу в Конституції з «залізобетонними юридично вивіреними гарантіями безпеки» буде відновлена територіальна цілісність, стане можливим зупинити війну і врятувати тисячі життів, то це може бути предметом переговорів на міжнародному рівні»[1]. Отже, ця проблема може стати й предметом науково-практичної дискусії.

По-четверте, потребує подальшого посилення система національної безпеки України. Зокрема, це стосується: удосконалення конституційно-правового статусу Збройних Сил України; підвищення ефективності механізму кібербезпеки, що особливо є важливим в умовах інформаційної війни, яку веде РФ проти України; утвердження національної стійкості як умови національної безпеки (виховання та освіта молоді у контексті національної ідентичності українського народу) тощо.

По-п'яте, самостійну проблему становить комплекс питань щодо правового режиму тимчасово окупованих територій України.

По-шосте, важливим є забезпечення конституційного правопорядку та конституційної законності. Незважаючи на особливий правовий режим (режим воєнного стану), який діє в Україні, суди та правоохоронні органи мають виконувати свої повноваження на основі принципу верховенства права та визнання людини найвищою соціальною цінністю. Адже Конституція має діяти на всій території України, її неможливо поставити на паузу.

По-сьоме, вже сьогодні ми маємо визначати стратегію післявоєнної відбудови нашої держави та продовження тих демократичних конституційно-правових реформ, які не були завершені у зв'язку з війною (йдеться про децентралізацію публічної влади, реформу місцевого самоврядування, продовження судової реформи тощо) та визначати перспективи подальшого розвитку України як незалежної, суверенної, демократичної, правової держави.

Тема, що заявлена у виданні «Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави», є широкою за своїм змістом та надає простір для обговорення й інших актуальних проблем, пов'язаних з конституційно-правовим регулюванням у державі в умовах воєнного стану.

Переконаний, що фахові дискусії сприятимуть вирішенню цих питань.

Конституція України за роки незалежності України неодноразово змінювалася та набувала нових рис відповідно до змін в українському суспільстві та державі, «відображаючи» всі етапи конституційного розвитку України. Випала на долю Української Конституції і війна. У конституційну історію України Конституція 1996 року увійде як Основний Закон, який діяв в умовах війни та який став правовою основою не тільки воєнного стану, а й підґрунтям забезпечення конституційного правопорядку, захисту європейських цінностей, демократичного, суверенного майбутнього Української держави, щирцем утвердження незламності Українського народу.

Слава Україні!

О. В. Скрипнюк,
директор Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, академік НАПрН України

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-1

[1] Україна може винести на перемовини нейтральний статус із «залізобетонними» гарантіями безпеки. Укрінформ. 2022. 19 березня. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3434028-ukraina-moze-vinesti-na-peremovini-nejtralnij-status-iz-zalizobetonnimi-garantiami-bezpeki.html

УДК 341.03

Олександр Васильович Скрипнюк,
директор Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук,
академік НАПрН України
ORCID: 0000-0001-7052-3729

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ДОПОМОГА УКРАЇНІ В БОРОТЬБІ ПРОТИ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Постановка проблеми. Після початку повномасштабного вторгнення Росії Україна не залишилася наодинці з воєнною агресією РФ і одержує міжнародну підтримку практично в усіх сферах, адже веде боротьбу не лише за територіальну цілісність, суверенітет та збереження суб'єктності власної держави, а й за демократичні цінності, що є спільним загальнолюдським цивілізаційним надбанням. Не випадково заступник генерального секретаря НАТО М. Джоане на саміті глав МЗС країн Альянсу привітав Україну з перемогою на Євробаченні–2022, яка стала сигналом президентові РФ про те, що широкомасштабна підтримка всього світу зробить неминучою перемогу України й у війні.

З огляду на зазначене важливим на даному етапі суспільного розвитку є з'ясування основних аспектів та складових міжнародно-правової допомоги Україні у боротьбі із російською агресією, що і є **метою** нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Військово-технічна допомога Україні. Надання *міжнародної військово-технічної допомоги* Україні для протидії повномасштабному збройному вторгненню Росії почалося ще до 24 лютого, коли країни-партнери отримали розвідувальні дані про те, що РФ зібрала достатньо військ для вторгнення в Україну (контингент біля кордонів налічував 150 тис.). Зокрема, в січні 2021 року Адміністрація президента США повідомила українську владу про ймовірність такого вторгнення в лютому 2022 року.

Тому США та країни-партнери, починаючи з кінця січня, регулярно почали надавати військову допомогу Україні. Зокрема, від США Україна отримала кілька партій боєприпасів та летальної зброї (у тому числі ПТРК Javelin та реактивні гранатомети SMAW-D). Велика Британія у січні-лютому надіслала кілька літаків з військовим вантажем, що містили летальну зброю (у тому числі ПТРК NLAW – 2220 од.), боєприпаси та обладнання для сил територіальної оборони, а також спрямувала інструкторів для навчання українських військових. Канада надала 200 спецпризначенців для навчання військових ЗСУ, кілька партій летальної зброї та обладнання (гвинтівки, кулемети, прилади нічного бачення). Литва надіслала військове спорядження (ПЗРК Stinger), Естонія – боєприпаси до ПТРК Javelin. Польща надала Україні безпілотники, боєприпаси та ПЗРК Grom, Німеччина передала польовий шпиталь та пообіцяла кілька тисяч захисних шоломів. Таким чином, Україна зміцнювала своє озброєння й координувала зусилля з країнами-партнерами ще до повномасштабного вторгнення. Це підтверджує і заява секретаря РНБО О. Данілова про те, що влада України готувалася до повномасштабної війни з Росією, але не могла відкрито повідомити про це громадян задля уникнення хаосу. Очікувалося, що Росія здійснюватиме наступ

на харківському, донецькому, луганському та кримському напрямках, але атака з боку Білорусі стала несподіванкою.

З початком повномасштабного вторгнення Президент України звернувся до країн – членів НАТО з проханням і навіть вимогою про військово-технічну допомогу. Спочатку В. Зеленський у своїх заявах та зверненнях багаторазово закликав НАТО закрити небо над Україною після ракетних ударів Росії по інфраструктурних та цивільних об'єктах: «Ми повторюємо кожного дня: закрийте небо над Україною. Закрийте для всіх російських ракет, для російської бойової авіації, для всіх цих терористів. Зробіть гуманітарну повітряну зону, без ракет, без авіабомб. Ми – люди. І це ваш гуманітарний обов'язок захищати нас, захищати людей».

На порядку денному екстреної зустрічі представників країн НАТО у Брюсселі 4 березня стояло питання створення над Україною безпольотної зони, згоди щодо якої досягнуто не було. «Союзники погодилися, що нам не потрібно, щоб літаки НАТО перебували в українському повітряному просторі, або щоб війська НАТО заходили на територію України», оскільки «це може вилитися у повномасштабну війну в Європі, в яку будуть втягнуті ще більше країн», – наголосив Генсек НАТО на відповідальності запобігти ескалації російсько-української війни. Країни – члени НАТО чинять на Росію тиск санкціями і надають військово-технічну допомогу Україні, але утримуються від залучення своїх сил у війні і на суші, і у повітряному просторі. Потужний тиск на країни – члени НАТО чинять їх суспільства, до яких передусім апелює Президент України у своїх зверненнях. Громадська думка західних держав, своєю чергою, впливає на політиків, тому допомагати Україні наразі – в інтересах їх політичних рейтингів. Так, близько 74% громадян США підтримали створення безпольотної зони для захисту України від російських авіаударів, наголосивши, що США мають співпрацювати з НАТО в цьому напрямі. Гострота цієї потреби зумовлена тим, що повітряний простір є одним із найвразливіших місць в обороні України, позаяк РФ масово застосовує авіацію та ракетно-бомбові удари. Лише втративши в Україні більшу частину бойових літаків, накопичених для вторгнення у суміжних з Україною військових округах РФ (200 з 300), інтенсивність авіаційних ударів знизилася.

«Ми чекаємо рішення: очищення неба або силою, яка у вас є, або ви дасте нам бойові літаки та засоби протиповітряної оборони», – закликав 7 березня Президент України. В. Зеленський попросив у НАТО винищувачі та системи ППО, але й цей варіант закриття неба наштовхнувся на низку перешкод. Одна з них полягала в тому, що українські військові не мають досвіду оперувати озброєнням західного виробництва і потребують часу, щоб навчитися літати на західних винищувачах, тож потрібно було залучати озброєння радянського зразка, яке ще є у Східній Європі. Приміром, у Польщі, Словаччині та Болгарії зосереджено 55 винищувачів МіГ-29. Але, побоюючись залишитися без авіації в умовах війни на європейському континенті, вони зажадали від США надання в обмін американських винищувачів F-16. Польща погодилася передати на американську авіабазу в Німеччині винищувачі МіГ-29 радянського зразка. Але Вашингтон, побоюючись спровокувати Росію, відхилив цю ідею. У США заявили, що передача літаків Україні може бути помилково прийнята за ескалацію і призвести до серйозної реакції Росії. Натомість Пентагон заявив про готовність надати Україні системи ППО для захисту від російських обстрілів. Велика Британія у країнах світу здійснює і закупівлю озброєння радянського та російського виробництва, щоб допомогти Україні давати збройну відсіч РФ.

Пізніше Словаччина домовилася з Польщею про те, щоб польські винищувачі F-16 патрулювали її небо, коли вона припинить використання літаків МіГ-29, передавши їх Україні. На даний момент підтвердження про отримання літаків МіГ-29 від країн-партнерів немає, але передача Україні запчастин для військових літаків дала змогу збільшити її військово-повітряні сили на 20 літаків. Натомість є інформація про те, що зенітні ракетні війська повітряного командування «Південь» ЗСУ отримали зенітний ракетний комплекс С-300, який значно підсилив протиповітряну оборону на Півдні. Також Німеччина розглядає надання Україні системи ППО IRIS-T SLM.

Слід зазначити, що доступ до інформації щодо обсягів надання зброї та її видів є обмеженим через передбачувану негативну реакцію країни-агресора. Зокрема, 12 травня заступник голови Ради безпеки РФ артикулював дві тези: «1. Накачування країнами НАТО України зброєю, підготовка її військ до використання західної техніки, відправлення найманців та проведення навчань країн Альянсу біля наших кордонів підвищують ймовірність прямого та відкритого конфлікту НАТО з

Росією. 2. Такий конфлікт завжди має ризик переходу в повноцінну ядерну війну». Погрози застосування РФ ядерної зброї стали реакцією на те, що, за словами Президента України, західні партнери почали краще розуміти військові потреби України у відсічі агресії РФ. Конкретні заяви високопосадовців США про наслідки використання ядерної зброї проти України для Росії змусили агресора дезавулювати свої ядерні погрози.

Якщо раніше держави Заходу були згідні постачати Україні лише застарілу зброю радянського виробництва, то внаслідок рішучого опору, який демонструє Україна, ситуація змінилася. Згідно з перехопленими документами ворога територія України мала бути захоплена у період до 15 діб, однак Україна вже три місяці дає відсіч, стримує вторгнення і навіть переходить на окремих ділянках у контрнаступ, що дає країнам-партнерам упевненість у тому, що передане Україні озброєння не опиниться в руках у росіян.

Тренд прямого постачання зброї і техніки Україні задали прем'єр-міністр Великої Британії Б. Джонсон і президент США Дж. Байден. На початку квітня Велика Британія анонсувала додаткові 1,6 млрд доларів для надання військової допомоги Україні. Раніше президент США, виступаючи у Білому домі, заявив, що направив до Конгресу запит на надання додаткових 3 млрд доларів на допомогу Україні, яка включає безпосередньо військову допомогу та постачання зброї, економічну допомогу та гуманітарну допомогу Україні.

Велика Британія та США в ході російсько-української війни неодноразово розширювали пакети військової допомоги Україні. Так, Б. Джонсон, виступаючи перед Верховною Радою України 3 травня, заявив, що Лондон продовжить постачання зброї Києву до перемоги, зокрема, анонсував надання Україні протикорабельних ракетних систем Brimstone, броньованих машин, радарів (пакет військової допомоги на 300 млн фунтів стерлінгів). Прем'єр-міністр Великої Британії також подякував українцям за те, що вони «зруйнували міф про непереможність Путіна», оскільки «так звана непереборна сила путінської військової машини розбилася через непохитний український патріотизм і любов до країни».

Захід вражений, що Збройні Сили України (перебуваючи на 22-й позиції) змогли зупинити 2-гу за рейтингом армію світу і щодо піхотного озброєння, яке зіграло важливу роль в успіху української оборони на першому етапі війни, почав надавати важке, наступальне озброєння. Важливу роль в інтенсифікації військово-технічної допомоги зіграли переговори з метою синхронізації та прискорення надання озброєння Україні за участю міністрів оборони понад 43 країн світу, що відбулися 26 квітня 2022 року на базі Повітряних сил США «Рамштайн». Крім консультацій щодо довгострокових потреб України у сфері безпеки, учасники провели каталогізацію промислового потенціалу країн-партнерів з метою забезпечення виробництва зброї, необхідної для України. У зустрічі в Рамштайні взяли участь не тільки 30 держав – членів НАТО, а також партнери Тихоокеанського регіону (Австралія, Південна Корея, Нова Зеландія, Японія), Близького Сходу (Ізраїль, Йорданія, Катар) й Африки (Кенія, Ліберія, Марокко, Туніс).

Таким чином, Україні вдалося переламати кілька тенденцій: 1) щодо надання Україні переважно радянського озброєння (виявилося, що раціональніше озброїти ЗСУ сучасним озброєнням, до якого виробляються боєприпаси, ніж вишукувати старі залишки по всьому світу); 2) переконати головних скептиків перемоги України та лобістів інтересів Росії на Заході – Німеччину (за результатами зустрічі передасть Україні 50 зенітних самохідних установок «Гепард») і Францію надавати допомогу Україні (раніше найактивніше підтримували Україну ті держави ЄС, які побоюються стати наступними об'єктами агресії – Естонія, Польща, Литва (саме так виглядає трійка лідерів за співвідношенням ВВП країн до їх допомоги Україні)); 3) міф про нездоланність і військову міць російської армії, яка виявилася погано оснащеною, невмотивованою, нескоординованою та логістично безпорадною. На думку глави британського уряду, українці продемонстрували всьому світу небачену стійкість, відтак «ніщо не може подолати народ, який вирішив бути вільним».

Найбільше військово-технічної допомоги Україні серед країн Альянсу надає США. 13 квітня Адміністрація президента Дж. Байдена санкціонувала надання Україні додаткової зброї, боєприпасів та іншої допомоги у сфері безпеки на 800 млн доларів. Цей пакет включає: 72 155-мм гаубиці та 144 000 артилерійських снарядів; 72 тактичні транспортні засоби для буксирування 155-мм гаубиць; 121 тактичну безпілотну повітряну систему Phoenix Ghost; польову техніку та запчасти-

ни. Це високоефективні системи озброєнь, що охоплюють артилерійські системи, артснаряди та бронетранспортери. У цілому допомога США до прийняття закону про ленд-ліз становила 50 млрд дол. США розглядає можливість надання Україні в новому пакеті військової допомоги вертольотів Мі-17 та позашляховиків Humvee, безпілотників берегового захисту, а також костюмів радіаційного, хімічного та біологічного захисту.

Після передачі Україні запасів зброї радянського виробництва постало питання про нові типи озброєння, постачання в наступних пакетах допомоги (всі можливі джерела постачання боєприпасів калібру 152 мм для радянських гаубиць вже вичерпано). Відтак відбувся поступовий перехід на постачання сучасних гаубиць калібру 155 мм, що означає сумісність озброєння ЗСУ з підрозділами НАТО. Україна сподівається і на постачання літаків, зокрема американських винищувачів F-15 і F-16.

9 травня президент США підписав закон про ленд-ліз, стара версія якого допомогла Антигітлерівській коаліції виграти Другу світову війну. Закон про ленд-ліз – про оборону демократії України від 2022 року прискорить передачу в Україну важливого військового обладнання та інших критичних поставок без зайвих бюрократичних затримок. Він дозволяє де-факто дарувати озброєння та боєприпаси із застереженням, що країни-одержувачі виплатять їх вартість США пізніше. Наразі Конгрес США за прискореною процедурою прийняв пакет допомоги, що передбачає підтримку України на загальну суму близько 40 млрд доларів. Президент США вже підписав відповідний Закон.

Україна приймає військово-технічну допомогу країн-партнерів як благодійність і як інвестицію Заходу у власну безпеку, наголошуючи, що зупинити експансію фашистської Росії в Україні для країн НАТО значно дешевше, ніж захищати власні кордони. Україна доклала багато дипломатичних зусиль і здолала чимало перепон для того, щоб переконати країни Заходу надати їй важке наступальне озброєння. Україна демонструє, що може бути надійним союзником і наразі виконує роль неофіційного східного флангу НАТО. Західні партнери розуміють важливість військово-технічної допомоги Україні і обіцяють надавати її стільки, скільки буде потрібно. Високий представник Європейського Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки спрогнозував, що «ця війна буде виграна на полі бою», що свідчить про те, що Європа впевнена у здатності українських сил перемогти Росію у війні.

Економічно-фінансова допомога. Через фінансово-економічний тягар війни – падіння економіки (МВФ прогнозує падіння ВВП України у 2022 році на 35%), збитки і витрати на ведення війни з РФ Україна, незважаючи на суттєве скорочення видатків бюджету, може забезпечити близько половини своїх поточних потреб. І щомісяця потребує 5 млрд дол., щоб покрити потреби у фінансуванні – виконувати соціальні зобов'язання та інші видатки.

На думку експертів, фінансова допомога – це найбільш гнучка і ефективна допомога, оскільки дає змогу Україні самостійно визначати, на які потреби витрачати кошти, які надходять на рахунки українського уряду. Фінансова допомога надходить трьох видів: кредити, гарантії за кредитами, гранти. Останні як безповоротна допомога країні, що перебуває у воєнному стані, є найбільш бажаними, оскільки не збільшують борг України. 36% допомоги, виділеної Україні Світовим банком, Європейським інвестиційним банком, МВФ, США, Великою Британією та Італією, є грантовою. Загалом обсяг отриманої міжнародної фінансової допомоги Україні на першу декаду травня становив 11 млрд дол.

Країни G7 планують широку фінансову підтримку для України (30 млрд євро) у формі позик і грантів, відтак Україні не доведеться повертати всі кошти. Ця сума має покрити видатки бюджету з розрахунку, що воєнні дії закінчаться протягом року. Також Київ розраховує на допомогу G7 в конфіскації і передачі російських активів Україні для відбудови.

Окремо слід згадати спеціальний рахунок, створений Національним банком України для допомоги ЗСУ, та рахунок Міністерства соціальної політики для гуманітарних потреб. Туди надходять кошти від Канади, Швеції, США, Китаю, Великої Британії, Польщі, Німеччини, Чехії, Фінляндії, Франції та інших країн світу. Майже 5 млрд грн у еквіваленті надійшло на спецрахунок НБУ з-за кордону в іноземній валюті, також було отримано понад 21 млн доларів у криптовалюті. НБУ перераховує їх на потреби військових.

Що ж стосується економічної допомоги, то країни Заходу розробляють План Маршалла для України – комплекс заходів з надання економічної підтримки для повоєнного відновлення України. Це аналог програми економічної допомоги європейським державам після Другої світової війни 1948 року, ініційованої держсекретарем США, яка почала діяти ще до завершення війни в Європі і забезпечила не лише її економічне відновлення, а й технологічне зростання. Тож у випадку досягнення згоди такий економічний план може почати діяти в Україні ще до перемоги над РФ.

Слід зазначити, що кошти за планом Маршалла видавалися 90% як гранти і лише 10% як позики, тому у випадку розробки аналогічного плану прогнозоване швидке відновлення України і навіть прискорення економічного розвитку. Поки що є суттєві розбіжності щодо оцінки вартості збитків, завданих війною – від 500 млрд до 1 трлн дол., залежно від того, скільки триватиме війна і скільки ще всього встигнуть знищити росіяни. Економічно-фінансова допомога міжнародних донорів і країн-партнерів критично важлива в період війни, оскільки забезпечує стійкість і фінансово-економічну спроможність української держави.

Гуманітарна допомога. Відповідно до українського законодавства гуманітарна допомога – цільова адресна безоплатна допомога в грошовій або натуральній формі, у вигляді безповоротної фінансової допомоги або добровільних пожертвувань, або допомога у вигляді виконання робіт, надання послуг, що надається іноземними та вітчизняними донорами із гуманних мотивів отримувачам гуманітарної допомоги в Україні або за кордоном, які потребують її у зв'язку з низкою скрутних обставин. Гуманітарну допомогу не завжди можна відмежувати, оскільки найчастіше вона надається у пакетах разом з економічно-фінансовою і військово-технічною допомогою. Цей вид допомоги надважливий у нинішніх умовах, оскільки покликаний задовольнити спровоковані війною додаткові гуманітарні потреби в Україні та регіоні і передбачає підтримку українського населення, а також біженців з України.

Найбільшим надавачем гуманітарної допомоги для України є США, розподіляючи її через незалежні гуманітарні організації, оцінюючи потреби вразливих категорій громадян, виходячи з принципів неупередженості, гуманності, нейтральності та незалежності (644 млн доларів США було надано Україні з 2014 року). Додаткова гуманітарна допомога українським біженцям у сусідніх країнах сприяє забезпеченню їх продовольством, питною водою, захистом, доступним житлом та невідкладною медичною допомогою. Сьогодні за межами України опинилося близько 7 млн біженців. Польща прихистила найбільшу кількість українських біженців – 5 млн, яких забезпечує всім необхідним, і це один з найвагоміших внесків у гуманітарну допомогу міжнародної спільноті Україні.

Загалом Україна під час війни з Росією отримує тисячі тонн гуманітарної допомоги з країн усього світу, обсяг якої складно оцінити (на 31 березня прем'єр-міністр повідомив про 163 тис. тонн). Наприклад, Велика Британія надає Україні загальний пакет гуманітарної, економічної та військової підтримки вартістю 2 млрд дол., включаючи пакет на 272 млн дол. для гуманітарних організацій на місцях, які забезпечують життєво важливі медичні та продовольчі постачання. Норвегія виділила 200 млн євро Україні на гуманітарну допомогу. Австрія передала 6 тонн гуманітарної допомоги на Буковину у вигляді продуктів харчування, гігієнічних наборів, предметів першої необхідності. Ізраїль – 100 тонн гуманітарної допомоги, у тому числі 17 тонн медикаментів та медичного обладнання, системи очищення води та комплекти аварійного водопостачання, тисячі наметів, ковдр, спальних мішків. 20 тонн гуманітарної допомоги на суму понад 150 тис. євро надала Румунія і запропонувала лікувати поранених у своїх 11 військових госпіталях. Швейцарія надіслала 35 тонн екстреної допомоги постраждалим від війни, включно з медичним обладнанням для Києва.

Оскільки гуманітарна допомога надходить до України від дуже багатьох держав не лише в фінансовому, а й у товарному еквіваленті для уникнення затримок і бюрократичної тяганини, уряд постановами № 174 та № 235 спростив її ввезення в Україну (лише на підставі декларації) на час дії воєнного стану на визначений перелік товарів. Керівник військової адміністрації може визнати будь-який вантаж, що прямує до України, гуманітарним вантажем на підставі звернення.

Україна гостро потребує великих обсягів гуманітарної допомоги ще й з тієї причини, що Росія, ведучи конвенційну війну на території України, не дотримується норм гуманітарного права (Конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 року, або Женевської конвенції),

покликаного мінімізувати руйнування цивільних об'єктів і кількість жертв серед мирного населення. Навпаки, цілеспрямовано бомбардуються житлові будинки, школи, лікарні, об'єкти інфраструктури, блокуються й обстрілюються гуманітарні коридори евакуації цивільного населення, що поглиблює гуманітарну катастрофу в Україні. Гуманітарна допомога у вигляді коштів, товарів і послуг від цілої низки держав світу (її надає близько 40 країн) допомагає Україні зменшувати страждання населення та долати негативні наслідки неспровокованої російсько-української війни.

Наукова допомога. Оскільки українська наука успішно інтегрується у світову науку, налагоджує міжнародні зв'язки після повномасштабного вторгнення РФ українські вчені не залишилися наодинці з викликами війни, які суттєво уповільнюють або й унеможливлюють (на окупованих територіях) наукові дослідження. Міжнародна наукова допомога Україні знайшла відображення переважно у вигляді надання різноманітних форм підтримки і прихистку українським науковцям, науковим установам і закладам освіти, які втратили приміщення, а також у вигляді ізоляції та деінтернаціоналізації російської наукової спільноти, яка тією чи іншою мірою бере участь, а отже, й відповідальна за розгортання Росією війни проти України. Міжнародна наукова допомога надається у вигляді стипендій, грантів та працевлаштування українських науковців, які змушені були виїхати від війни з України закордон. Наприклад, Європейська комісія створила портал «Європейський дослідницький простір для України» (ERA4Ukraine) для надання інформаційних послуг українським дослідникам, що містить повний огляд усіх можливостей на європейському та національному рівнях.

Серед європейський країн чи не найактивніше на науковій ниві Україні допомагає Польща. Так, Польська академія наук була однією з перших інституцій, яка одразу ж запропонувала стипендії для українських науковців. Польська академія наук провела переговори з Тайванем, щодо шляхів допомоги українським вченим. У результаті перемовин Центральна академія наук (Academia Sinica) Тайваню запропонувала тримісячні стипендії для студентів та науковців з України. Національний центр науки в Кракові – найбільший донор грантів у Польщі ухвалив рішення про працевлаштування українських науковців і використання коштів з будь-якої позиції на допомогу українцям. Саме в Польщі була створена наукова платформа «Наука для України», де не лише акумулюють допомогу українським вченим і науковим установам, а й здійснюють пошук інформації, інформування про всі наукові проєкти в світовому масштабі. Фундація імені Кшиштофа Скубішевського у співпраці з Центром Східноєвропейських студій Варшавського університету організували акцію з фінансової допомоги українським науковцям – жертвам агресії Росії, які перебувають в Україні чи Польщі.

Угорська академія наук пропонує гранти для українських дослідників до півроку з працевлаштуванням в інститутах Угорщини. Французька академія наук, висловлюючи підтримку Національній академії наук України, створила Комітет вчених для України, який опікуватиметься українськими науковцями у Франції та створенням платформи для обміну інформацією з українськими науковими установами для з'ясування потреб та підтримки українських вчених в Україні. Австрійська академія наук підтримує українських вчених, які змушені були залишити Україну внаслідок війни, у межах програми академічної мобільності «Спільні досягнення в галузі науки та гуманітарних наук» (JESH), що передбачає їх залучення до тимчасового виконання наукових проєктів у австрійських дослідницьких установах. Шведська королівська академія наук допомагає постраждалим від війни українським науковцям, залучаючи їх. Також окремі університети західних країн презентували власні програми підтримки українських вчених. Таким чином міжнародне співтовариство надає допомогу науковій спільноті України в умовах війни для збереження її наукового потенціалу.

Захист культурних цінностей. Культурні цінності України як матеріальні об'єкти є частиною світової культурної спадщини, тому підлягають збереженню і захисту від знищення чи пошкодження, загроза чого зростає у випадку збройних конфліктів та війн. Культурні цінності України перебувають в музеях, галереях, заповідниках, бібліотеках, архівах, інших закладах культури на всій території України, у тому числі на тимчасово окупованих територіях України, де періодично зазнають значних пошкоджень або знищення, зокрема внаслідок збройної агресії.

Стаття 3 Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту зобов'язує сторони підготувати ще в мирний час охорону культурних цінностей, розташованих на їх власній

території, від можливих наслідків збройного конфлікту, вживаючи заходів, які вони вважають необхідними. Захист культурних цінностей передбачає маркування нерухомих пам'яток відмітними знаками встановленого зразка (блакитний щит), підготовку персоналу, обмін інформацією тощо.

Питання захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту в Україні регулюють: Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року (Гаазька конвенція 1954 року); Виконавчий регламент Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (прийнятий одночасно з Гаазькою конвенцією 1954 року); Протокол про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту (прийнятий одночасно з Гаазькою конвенцією 1954 року); Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року (згідно з Законом України від 30 квітня 2020 року № 585-IX).

Тож, починаючи з 2020 року, на території України заборонений будь-який експорт, виїмка або передача права власності на всі культурні цінності, заборонені незаконні археологічні розкопки і будь-які модифікації або зміна типу використання культурних пам'яток. Усі ці дії на окупованих Росією територіях переслідуються кримінальним законодавством і є злочинами. Серед основних порушень російською стороною при поводженні з культурними цінностями, починаючи з 2014 року, є привласнення об'єктів культурної спадщини України та незаконне переміщення їх на російську територію.

Воєнна агресія РФ проти України є найбільшим викликом для збереження культурної спадщини і культурних цінностей України з часів Другої світової війни. РФ порушує міжнародні норми у сфері збереження об'єктів культурної спадщини та культурних цінностей. За попередніми підрахунками за час повномасштабного вторгнення більше 350 різних пам'яток та об'єктів культури частково пошкоджено або цілком знищено, з них пошкоджено 25 пам'яток національного значення, частково чи повністю знищено 130 релігійних споруд, із них 42 перебувають на обліку як пам'ятники історії та архітектури. Окрім фізичного знищення, актуалізувалася загроза незаконного привласнення та вивезення рухомих культурних цінностей з музейних фондів України на територію РФ, зокрема, у зонах активних бойових дій та на тимчасово окупованих територіях. Наприклад, культурно-археологічні фонди Національного заповідника «Херсонес Таврійський», який є об'єктом всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, загарбники мають намір вивезти до Державного Ермітажу Санкт-Петербурга. Також у квітні 2022 року росіяни викрали історико-культурні цінності з Мелітопольського краєзнавчого музею у Запорізькій області, в тому числі колекцію скіфського золота, виявлену археологами у 50-х роках XX ст.

Наразі Україною збирається інформація про незаконне поводження з культурними цінностями, формується механізм фіксації знищення, незаконного привласнення та переміщення рухомих культурних цінностей на територію РФ та порушуються кримінальні справи. Що ж стосується міжнародного виміру – збирається доказова база і проводиться підготовка позовів до міжнародних судових інстанцій проти РФ щодо незаконного привласнення культурних цінностей України.

Сьогодні важливою є правова допомога Україні США, Канади, держав Європейського Союзу у розслідуванні злочинів, вчинених Росією в ході агресії проти України. Брутально порушуючи основоположні принципи сучасного міжнародного права самим фактом збройної агресії проти суверенної держави, російський агресор проявив і проявляє нехтування елементарними вимогами міжнародного гуманітарного права, вчиняючи невибіркові атаки проти цивільних осіб та об'єктів, знищуючи культурні споруди, влаштовуючи повномасштабну гуманітарну катастрофу у великій кількості українських міст, таких як Волноваха, Маріуполь, Чернігів, Суми, Харків, Ізюм, Охтирка, Буча, Ворзель, Ірпінь, Сєвєродонецьк, Лисичанськ. Найтяжчі воєнні злочини та злочини проти людяності, скоєні російськими окупантами у містах Буча, Ірпінь, Гостомель Бородянка під Києвом, вже отримали назву «Бучанська різанина» і небезпідставно порівнюються зі злочинами, скоєними в Сребрениці у липні 1995 року, а також стали предметом розгляду на засіданні Ради Безпеки ООН 5 квітня 2022 року. Розслідування таких злочинів правоохоронними органами України, а, за даними Офісу Генерального прокурора України, станом на 4 квітня 2022 року було розпочато розслідування 4204 злочинів за статтями 438, 437, 436 та деякими іншими КК України, має доповнюватися застосуванням міжнародних інструментів. Як відомо, ще 17 квітня 2014 року Уряд України подав заяву відповідно до ст. 12(3) Римського статуту про визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо передбачуваних злочинів, скоєних на її території з 21 листо-

пада 2013 року по 22 лютого 2014 року, а 8 вересня 2015 року – щодо передбачуваних злочинів, скоєних на її території з 20 лютого 2014 року без дати завершення. 2 березня 2022 року Прокурор МКС оголосив, що почав розслідування ймовірних воєнних злочинів і злочинів проти людяності в Україні, 13 квітня разом з Генеральним прокурором України здійснив робочу поїздку в м. Буча для розслідування на місцях скоєння воєнних злочинів. У зв'язку з цим необхідно ще раз наголосити на необхідності негайної ратифікації Україною Римського статуту МКС, оскільки на даний час МКС може здійснювати свою юрисдикцію щодо злочинів, передбачених у Римському статуті, скоєних на території України, але Україна не може користуватися організаційними та процесуальними правами, що надаються державам – учасницям Статуту. Ратифікувавши Римський статут, Україна стане повноправним членом Асамблеї держав – членів Міжнародного кримінального суду і зможе мати повноправний голос у цьому органі, брати участь у виборах суддів та прокурора Суду. Необхідно також терміново забезпечити належну імплементацію положень Римського статуту в національне законодавство України. У зв'язку з цим необхідно вирішити питання з прийнятим ще 20 травня 2020 року Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права», який досі не підписаний Президентом України.

Однак МКС не може порушити переслідування щодо громадян РФ щодо злочину агресії, оскільки п. 5 ст. 15 біс Римського статуту прямо передбачає, що «щодо держави, яка не є учасницею Римського статуту, Суд не здійснюватиме свою юрисдикцію щодо злочину агресії, здійсненого громадянами цієї держави або на її території», а РФ, як відомо, не бере участі у Римському статуті. У зв'язку з цим у експертному середовищі обговорюється створення Спеціального трибуналу для покарання злочину агресії проти України, проєкт декларації щодо заснування якого був запропонований групою авторитетних юристів-міжнародників з різних країн, які працювали разом з українським МЗС та за підтримки колишнього прем'єр-міністра Великої Британії Гордона Брауна. Ідея створення міжнародного трибуналу ad hoc є доволі перспективною і враховуючи неможливість заснування такого трибуналу відповідно до резолюції Ради Безпеки ООН за аналогією з трибуналами по Руанді та колишній Югославії внаслідок прогнозованого російського вето має йтися про два можливі шляхи. По-перше, такий трибунал може бути створений за рішенням Генеральної Асамблеї ООН відповідно до положень статті 22 Статуту ООН та резолюції «Єдність заради миру» 1950 року. Таке рішення за своєю природою, звичайно, буде скоріше політико-правовим, тому що межі повноважень ГА ООН відповідно до ст. 22 Статуту щодо заснування допоміжних органів є доволі дискусійним питанням, і питання легітимності такого трибуналу значною міро залежатиме від кількості голосів, поданих за таку резолюцію. Другий шлях, який власне і пропонують ініціатори створення трибуналу, полягає в заснуванні такого трибуналу відповідно до міжнародного договору, який укладуть держави, зацікавленні у притягненні до міжнародної кримінальної відповідальності посадових осіб держави-агресора. Зрозуміло, що легітимність такого трибуналу знову ж таки суттєво залежить від переліку держав-підписантів такого договору.

Також не слід відкидати і таку опцію, як порушення в українському суді кримінального провадження проти представників вищого політичного керівництва РФ, включно з її президентом В. Путіним. Цей захід сприятиме делегітимізації вищого керівництва держави-агресора й значною мірою ускладнить здійснення ними своїх зовнішньополітичних функцій. Зрозуміло, що серйозною перешкодою для цього є усталена звичаєва норма міжнародного права щодо імунітету вищих посадових осіб держави (глави держави, глави уряду, міністра закордонних справ) від іноземної кримінальної юрисдикції, проте, з нашої точки зору, українська сторона має аргументувати свої дії тим, що норми jus cogens щодо заборони міжнародних злочинів повинні мати пріоритет над нормами щодо імунітету вищих посадових осіб іноземної держави.

Перехід РФ від гібридної до відкритої повномасштабної війни проти України актуалізував питання європейського вибору України, адже за цей вибір українцям на відміну від громадян держав – членів Європейського Союзу доводиться платити власною кров'ю. 28 лютого Україна подала заявку на вступ до Європейського Союзу як європейська держава, яка поважає цінності, закріплені у статті 2 Договору про Європейський Союз. До цієї заявки було додано Спільну заяву представників органів державної влади України. А вже 1 березня Європейський Парламент

безпрецедентною більшістю у 637 голосів за, 13 проти та 26 таких, що утрималися, прийняв резолюцію, в якій серед іншого закликав інституції ЄС працювати над наданням Україні статусу кандидата в ЄС, відповідно до статті 49 Договору про Європейський Союз і на основі заслуг, і, тим часом продовжувати працювати над інтеграцією до єдиного ринку ЄС згідно з Угодою про асоціацію. Проте результати неформального саміту Європейської Ради, який відбувся 10 березня 2022 року, викликали дещо неоднозначне сприйняття в Україні, яка зараз бореться всіма можливими засобами за свою незалежність і територіальну цілісність. Задекларувавши той беззаперечний факт, що «неспровокована та невиправдана військова агресія Росії проти України грубо порушує міжнародне право та принципи Статуту ООН та підриває європейську та глобальну безпеку та стабільність» та поклавши на Росію та Білорусь повну відповідальність за цю агресивну війну та злочини, включаючи невибіркові напади на цивільне населення та цивільні об'єкти, Європейська Рада зайняла доволі обережну позицію у питанні щодо перспектив членства України. Вона визнала європейські прагнення та європейський вибір України, як зазначено в Угоді про асоціацію та констатувала, що 28 лютого 2022 року Президент України, реалізуючи право України обирати свою долю, подав заявку України на вступ до Європейського Союзу. Далі Європейська Рада зазначила, що Рада Європейського Союзу швидко ухвалила рішення запропонувати Єврокомісії подати свій висновок щодо цієї заяви згідно з відповідними положеннями Договорів ЄС. Достатньо обережні формулювання щодо перспективи українського членства були і у висновках саміту Європейської Ради 24–25 березня 2022 року. Отже, питання, наскільки швидко Україна офіційно набуде статусу країни-кандидата і наскільки швидкими і успішними будуть переговори про членство, залишалося відкритим, особливо враховуючи неоднозначну позицію з питань українського членства ключових держав ЄС – Німеччини та Франції. Проте оптимістичним сигналом стала нещодавня заява посла ЄС в Україні Матті Маасікаса щодо можливості набуття Україною статусу кандидата вже в червні цього року.

17 червня 2022 року Єврокомісія оприлюднила висновки за заявками на вступ до ЄС України, Молдови та Грузії і рекомендувала надати двом першим статус кандидата в члени Європейського Союзу. 23 червня на саміті лідерів країн ЄС у Брюсселі Європейська Рада ухвалила рішення про надання Україні та Молдові статусу кандидатів у члени ЄС. З набуттям цього статусу Єврокомісія висунула сім блоків вимог, які має виконати Україна, щоб не позбавитися наданого їй статусу: проведення реформи Конституційного Суду України; продовження судової реформи; здійснення антикорупційної політики, включно з призначенням керівника САП; боротьба з відмиванням коштів; втілення в життя антикорупційних законів; узгодження національного аудіовізуального законодавства з Європейським; зміна законодавства про національні меншини.

Висновки. Загалом можна стверджувати, що перехід російсько-української війни до повномасштабної стадії, що до того ж характеризується брутальним порушенням державою-агресором основоположних засад як «права Женеви», так і «права Гааги», свідчить про неефективність універсальної системи підтримання миру та безпеки в рамках ООН, кризу якої можна порівняти з кризою системи Ліги Націй напередодні Другої світової війни. Це, як було показано вище, зовсім не виключає застосування для захисту України всього переліку інструментів, яке надає сучасне міжнародне право. Проте все більшої актуальності набуває питання пошуку контурів нового міжнародного правопорядку, який має прийти на зміну існуючому. Відповідно Організація Об'єднаних Націй має або реформуватися з тим, щоб бути в змозі належним чином виконувати своє головне статутне завдання – забезпечувати міжнародний мир та безпеку, або остаточно втратити своє значення як система колективної безпеки, бути, по суті, заміненою регіональними безпековими альянсами, як, наприклад, НАТО або іншого новоствореного блоку під егідою Сполученого Королівства та перетворитися на дискусійний клуб, позбавлений реального впливу на розв'язання безпекових питань.

Скрипнюк О. В. Міжнародно-правова допомога Україні в боротьбі проти російської агресії

У статті досліджуються питання міжнародної допомоги Україні в боротьбі проти широкомасштабної агресії Росії. Ця агресія викликала найбільшу після Другої світової війни кризу системи міжнародної безпеки, міжнародного права, міжнародних відносин та спричинила руйнування сучасного міжнародного порядку. На перших порах дії Росії викликали певну роз'єднаність демократичного світу. Але віроломний

напад та початок повномасштабної війни в центрі Європи згуртував провідні держави НАТО і Європейського Союзу. Головним і послідовним надавцем допомоги Україні є Сполучені Штати Америки та Велика Британія. У сумарному рахунку допомога США за перші три місяці війни становила більше 50 млрд доларів. Велика Британія стала локомотивом і прикладом для старої Європи у обстоюванні та захисті демократичних цінностей.

Наступною групою країн, які виступили на захист України та безкомпромісної підтримки в боротьбі з агресором, стали Польща та балтійські країни. Колективним надавачем допомоги Україні є Європейський Союз, НАТО, країни G7, МВФ та інші світові, континентальні та регіональні організації та об'єднання. Завдяки військово-технічній допомозі Україні вдалося стримати ворога та стабілізувати фронт.

У статті значну увагу приділено проблемам фінансово-економічної, гуманітарної, юридичної допомоги у розслідувані злочинів проти мирного населення та допомоги у захисті культурних цінностей та ін. Особливим і важливим напрямом спрямування допомоги є підтримка українських біженців за кордоном (за даними ООН, станом на травень 2022 року їх налічувалось 10 млн осіб) та допомога переміщеним особам у середині країни.

Ключові слова: агресія, військово-технічна, фінансова, правова, гуманітарна допомога, держави, міжнародні та європейські організації.

Skrypniuk O. V. International legal assistance to Ukraine in the fight against russian aggression

The article examines the issue of international assistance to Ukraine in the fight against Russia's large-scale aggression. This aggression caused the biggest crisis of the system of international security, international law, and international relations after World War II and caused the destruction of the modern international order. At first, Russia's actions caused a certain disunity in the democratic world. But the treacherous attack and the start of a full-scale war in the center of Europe rallied the leading states of NATO and the European Union. The main and consistent provider of aid to Ukraine is the United States of America and Great Britain. In total, US aid for the first three months of the war amounted to more than 50 billion dollars. Great Britain became a locomotive and an example for the old Europe in the defense and protection of democratic values.

The next group of countries that came forward in defense of Ukraine and uncompromising support in the fight against the aggressor were Poland and the Baltic countries. The collective provider of aid to Ukraine is the European Union, NATO, the G7 countries, the IMF and other world, continental and regional organizations and associations. Thanks to military and technical assistance, Ukraine managed to contain the enemy and stabilize the front.

In the article, considerable attention is paid to the problems of financial and economic, humanitarian, legal assistance in the investigation of crimes against the civilian population and assistance in the protection of cultural values, etc. A special and important direction of assistance is the support of Ukrainian refugees abroad (according to UN data, as of May 2022, there were 10 million of them) and assistance to displaced persons in the middle of the country.

Key words: aggression, military-technical, financial, legal, humanitarian aid, states, international and European organizations.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-2

УДК 340.1

Наталія Миколаївна Оніщенко,
заступник директора з наукової роботи
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України
ORCID: 0000-0002-1671-2139

ЕФЕКТИВНІСТЬ ТА ЯКІСТЬ ЗАКОНОДАВСТВА У ФОКУСІ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Є аксіоматичним положення, що якісне і ефективне законознавство необхідне на всіх етапах нашого життя: від умов праці до умов відпочинку; економічних чинників; соціальних програм; сучасної освіти і ще в багатьох спрямуваннях у контексті життєдіяльності людини особливого «звучання» ця сентенція набуває в нових воєнних реаліях нашого життя. Однак навіть у доктринальних джерелах сьогодні не так просто відшукати сутнісні положення, критерії, «наповнення» категорії «якість законодавства». Відразу зауважимо, що багато дослідників доктрини ототожнюють категорії «ефективність» та «якість» законодавства. Хоча за наближеного розгляду стає зрозумілим, що це близькі, але не ідентичні явища соціальної дійсності.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика, пов'язана з ефективністю законодавства, досліджена доволі детально вітчизняними науковцями. Серед них – С. Бобровник, В. Дудченко, О. Зайчук, Н. Оніщенко, В. Сіренко, Ю. Шемшученко, О. Ющик та ін. Щодо взаємопов'язаності категорій «ефективність» та «якість» законодавства таких робіт, на жаль, поки що досить небагато у вітчизняному правовому полі. Зокрема, це напрацювання, пов'язані з певними запропонованими ракурсами, як-то: пов'язаність категорії «якість законодавства» з принципом верховенства права (Я. Бармезюк); ефективність законодавства як передумова якісної норми (Н. Червинська); якість законодавства та його визначеність (А. Огнев′юк) тощо.

Формування мети статті. Метою даної статті є акцентування на взаємовідповідності та взаємоузгодженості категорій «ефективність» та «якість» законодавства в умовах миробудівництва. Обґрунтування того факту, що ефективне на певному етапі життєдіяльності людини законодавство може не відтворювати всіх ознак і властивостей категорії «якісне» законодавство. Наведене підтверджено ілюстрацією щодо оптимізації законодавчої діяльності Верховної Ради України.

Виклад основного матеріалу. Деякі пояснення щодо вищенаведених положень. Наголосимо, що на сьогодні у вітчизняному правовому полі існує чимало дефініцій «ефективність законодавства». Не вдаючись до їх хрестоматійного переліку – пропонуємо розуміти під ефективністю законодавства «оптимальне співвідношення між досягнутим результатом упорядкування правом суспільних відносин і тими цілями, задля яких та чи інша норма приймалася». У цьому розрізі хотілося б погодитись з виступом Голови Верховної Ради України Русланом Стефанчуком (перше засідання Науково-консультативної ради при Голові Верховної Ради України 21.01.2022 року) щодо того, що ефективність тих чи інших нормативних положень повинна спиратись на відповідну ресурсозабезпеченість, де важливими серед інших є: 1) економічна ресурсозабезпеченість, 2) людський потенціал та 3) часовий ресурс. Тобто можна констатувати, що ефективність – це певний процес по досягненню якості, тобто ефективність законодавства може бути продемонстрована відповідним індексом або точніше «відсотковим» показником, як то 50, 60 тощо «відсотків ефективності» (зрозуміло, що такі дані є доволі спрощеними). Або констатацією з урахуванням попереднього викладу: норма виявилася неефективною, незважаючи на значні зусилля законодавця та імплементаторів норми в регуляторну політику сьогодення. Отже, за низької ефективності стає зрозумілим, що говорити про якісне законодавство навряд чи можливо.

Ми б могли припустити (хоча точка зору може бути й дискусійною), що ефективне на певному етапі життєдіяльності людини законодавство, може просто не «перейти» у якість «якісне законодавство». Отже, ефективне (реагентне на виклики часу в конкретних умовах) ще не означає якісне з огляду всіх пред'явлених критеріїв та необхідних вимог.

Ще раз зазначимо, що якісне законодавство завжди ефективне (це одна з вимог якості), але ефективна на конкретному етапі розвитку норма, може не набути всіх ознак якості в майбутньому, хоча б внаслідок швидкоплинної зміни суспільних відносин.

На сьогодні, з урахуванням багатьох складових і чинників нашого життя (наприклад, «турборежим»), що було багато в чому виправданим для поточної ситуації, навряд чи здаватиметься завжди таким, що створює необхідну відповідну якість законодавства. Зрозуміло, що механізми, які повинні забезпечувати базову ефективність, одразу повинні аналізуватися (наукова аналітика, прогностика, моніторинг) у контексті прогнозованої в майбутньому якості нормативного припису. Ілюстративним щодо цих роздумів можна вважати і словниковий довідниковий екскурс. Так, термін «ефективний» означає той, який приводить до потрібних результатів [1, с. 160]. Крім того, «ефективний» – часто асоційований з «дійовим» [2, с. 265]. Термін «якість» визначається як сукупність характеристик щодо задоволення, встановлення та передбачуваності певних потреб [2, с. 685] (ключове – «передбачуваності»). Якість – це також сукупність характеристик продукції або послуг щодо її здатності задовольнити встановлені та передбачувані норми (ключове – передбачувальні норми). Якість більш інструментально визначається як – наявність істотних ознак, властивостей, особливостей [3, с. 1647].

Можливо, існуюча «миттєва» необхідність швидкого прийняття норм в умовах революційного (рідше еволюційного) розвитку правових систем, до деякої міри можна пояснити, але не може виправдати, враховуючи відсутність багатьох, закладених у нормі вимог до чинного законодавства (якщо ми прагнемо працювати не тільки на сьогоднішню ефективність, а й на майбутню якісність законодавчих норм).

З урахуванням зазначеного можемо акцентувати: якість законодавства – це досягнута maxima в конкретних умовах (час, простір) по регулюванню суспільних відносин. Також не слід забувати, що обов'язковою властивістю «якості» є суспільна корисність, пролонгована у часі, що може бути позитивним вектором впливу на постійну стійку тенденцію зміни законодавчих приписів.

Запропонувавши теоретичні аспекти проблематики, пов'язаної з ефективністю та якістю законодавства, хочемо додати деякі прагматичні (практичні) напрями у дискусію до цього питання. Зокрема, стосовно оптимізації законодавчої діяльності Верховної Ради України в умовах миробудівництва.

Отже, розмірковуючи про оптимізацію законодавчої діяльності Верховної Ради України, хочемо запропонувати розглядати цей процес взаємопов'язано із ефективністю та якістю національного законодавства.

Втім, широкий спектр непростих і нерідко багато в чому взаємовиключних характеристик, якими повинен бути наділений закон, продукує необхідність створення теоретичної концепції, що містить як матеріальні, так і процесуальні складові законотворення. Саме це стимулює вітчизняних доктринальників і представників юридичної практики щодо необхідності вдосконалення нормативно-правового, організаційного та наукового забезпечення законодавчого процесу [4, с. 40–54].

Одразу можемо констатувати, що проблемам аналізу законодавчого процесу як в Україні, так і в зарубіжних країнах, було присвячено багато досліджень, але без належної їх подальшої практичної реалізації [5, с. 54–63]. Отже, ця проблематика лишається вельми актуальною й на сьогодні.

Пропонуючи відповідні класифікації першочерговості розгляду загальнотеоретичних і прикладних досліджень, що стосуються проблем законотворення, ми б запропонували визначитися, по-перше, із категоріально-понятійним апаратом і, по-друге, методологією законотворчої діяльності. Йдеться про єдиний методологічний підхід структуризації законотворчого процесу (етапи, стадії та процедури).

Слід зазначити, що вітчизняні науковці здебільшого зосереджували увагу на сутності діяльності органу законодавчої влади зі створення закону і відповідності його положенням Конституції України та Регламенту Верховної Ради України (Ю. Барабаш, В. Журавський, М. Кельман, О. Петришин, В. Погорілко, В. Шаповал та ін.), а також організації діяльності щодо проходження

законопроєкту, яка складається з певних стадій: підготовка, розгляд, прийняття законів або внесення змін до них та їх оприлюднення (Н. Кузнєцова, Н. Оніщенко, А. Ришелюк, О. Скрипнюк, Ю. Шемшученко та ін.). Здебільшого, як бачимо, цю проблематику опрацьовували представники науки теорії права та конституційного права, хоча доволі успішним є досвід і представників окремих галузевих спрямувань. Проте щодо критеріїв природи, аналізів точок зору в контексті якості законодавчих приписів, то вітчизняні представники доктрини повинні ще зосередити свою пильну увагу на цій тематиці.

Незважаючи на широкий спектр розглянутих питань – їх залишається не менше в сьогоднішньому як науковому обігу, так і щодо практичного вжитку. Зокрема: «Хто є найактивнішим ініціатором серед суб'єктів права законодавчої ініціативи»; «Чи всі запропоновані законопроєкти повинні обов'язково бути прийнятими?»; «Чи бентежать нас, фахівців, постійні зміни в законодавстві і наскільки повинні бентежити, враховуючи швидкоплинність суспільних відносин?»; «Чому досить часто при процедурі другого читання депутати не наполягають на постатейних правках?» тощо. Окремої уваги потребує ретроспективний аналіз та правова аналітика: якщо звернутися до Конституції УНР 1918 року, то право законодавчої ініціативи належало депутатським фракціям. Що представники доктрини думають з цього приводу сьогодні, чи варто це робити в сучасних умовах?

У контексті новітньої конституційної модернізації країни ряд важливих питань потребують окремого вирішення, зокрема, це стосується підвищення ролі комітетів Верховної Ради України з метою забезпечення ефективності законодавчого процесу та «продукуванню» якісного законодавства. Слід зазначити, що питання, пов'язані з оптимізацією парламентської діяльності, не є новими в контексті дискусій у фахових наукових колах. При цьому динаміка активностей цих дискусій час від часу зростає за наслідками періодичного висвітлення результативності законодавчої роботи парламенту відповідного скликання. За роки незалежності України неодноразово наголошувалося на необхідності підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України, зокрема через оптимізацію парламентських структур. Знову ж таки, не останнє місце в контексті законодавчої діяльності парламенту експертні кола відводять саме посиленню ролі комітетів Верховної Ради України. Це можна пояснити і тим, що чинне законодавство надає парламентаріям практично необмежене право на внесення законопроєктів з будь-якого питання, зміни в раніше поданих, а саме головне – не визначає дієвого механізму контролю за дотриманням вимог регламенту Верховної Ради України щодо оформлення законодавчих ініціатив, їх сутності, актуальності та суспільного значення. Однак є беззаперечною істина, що законодавчі ініціативи передусім повинні мати відповідне суспільне значення.

Акцентуючи увагу на проблемі перевантаженості роботою парламенту, слід наголосити, що зареєстровані законопроєкти зазвичай значно переважають кількість, яку парламент зможе розглянути протягом певного визначеного часу. Загальновідомим є й те, що більшість законопроєктів пропонують зміни до чинного законодавства, а не оригінальні закони.

Саме під кутом зору цих аргументів відбуваються публічні обговорення стосовно необхідності та перспектив реформування законодавчої діяльності.

Сучасні доктринальні дослідження, пов'язані з розвантаженістю парламенту та «відфільтруванням» нежиттєдіяльнісних законопроєктів, безумовно, пов'язуються сьогодні з колективною діяльністю парламентських комітетів. Зрозуміло, що повноваження парламентських комітетів у законодавчому процесі пов'язані з певними особливостями, що зумовлені історичними умовами розвитку в державі, її належністю до правових сімей та систем, структурою парламентів, специфікою їх конституційно-правового регулювання, а також певними традиціями та звичаями.

Проте показовим є те, що, аналізуючи практику організації діяльності парламентів ряду європейських країн, експерти від громадських організацій наголошують, що надмірна кількість комітетів Верховної Ради України може мати негативні наслідки для українського суспільства, що визначається низкою об'єктивних факторів. Зокрема, ця аргументація базується на думці, що створення окремого комітету означає необхідність підтримання за рахунок державного бюджету його апарату (заробітні плати та інші виплати державним службовцям, облаштування робочих місць, оплата комунікацій, поштової кореспонденції тощо); врахування того, що практика попередніх скликань переконливо свідчить, що за наявності великої кількості комітетів неодмінно виникали

значні диспропорції в їх завантаженні; крім того, велика кількість комітетів означає створення більшої кількості колізій у законах, що ухвалюються парламентом. Також не можна не враховувати таке: кожен комітет відображає специфіку його персонального складу, тобто законопроєкти відображають різні підходи до вирішення певного питання. Крім того, слід мати на увазі, що значна кількість важливих проблемних питань інституційного та процедурного характеру діяльності парламентських комітетів пов'язані із реєстрацією законопроєктів, організацією та проведенням підготовки законопроєктів до розгляду парламентом за процедурою читань, значенням парламентських висновків у комітеті, ще не здобули належного доктринального висвітлення.

Дозволимо собі зауважити, що для практики унормування законодавчого процесу в цілому властиві два підходи: перший – класичний, запроваджений у більшості держав (законодавчий процес відбувається із застосуванням процедур трьох читань: Бельгія, Іспанія, Словенія тощо), другий – новітній, який полягає у прийнятті парламентами законодавчих актів в основному за процедурами двох читань (Данія, Румунія, Португалія тощо). Такий підхід дає змогу значно розвантажити роботу парламенту в пленарному режимі, оскільки «левову частку» роботи щодо опрацювання законопроєктів та узгодження всіх пропозицій та поправок до них виконують парламентські комітети.

Водночас робота комітетів, її природа, сутність і значення потребують сьогодні підвищеної уваги як представників доктрини, так і представників юридичної практики, що, безумовно, стане предметом і платформою багатьох наукових напрацювань та найближчою перспективою наукового дискурсу, оскільки сприятиме підвищенню прозорості, передбачуваності, ефективності та відкритості процесу роботи Верховної Ради України під час відбудови України в нових політичних, економічних та соціальних реаліях.

Висновки. Таким чином, проблематика ефективності та якості законодавства містить теоретичні концепти, як-то: 1) розуміння, що ці категорії наукової дійсності є близькими, але не ідентичними поняттями; розгляд і розуміння ефективності як обов'язкового, але не єдиного чинника, показника якості законодавства; 2) визначення якості законознавства, як досягнута «maxima» в конкретних умовах (час, простір) по регулюванню суспільних відносин; 3) акцентування на тому, що обов'язковою властивістю «якості» є суспільна корисність, пролонгована у часі, що може бути позитивним вектором впливу на постійну стійку тенденцію зміни законодавчих приписів; 4) пропозиція вивчення теоретичної складової якості законодавства з розглядом практичних факторів, зокрема оптимізації, законодавчої діяльності Верховної Ради України (контекст підвищення інституційної спроможності комітетів Верховної Ради України) в умовах миробудівництва.

Список використаних джерел

1. Загнітко А. П., Щукіна І. А. Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова від А до Я. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. 704 с.
2. Куньч З. Й. Універсальний словник української мови. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. 848 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Правові засади забезпечення ефективних комунікативних практик у сучасному інформаційному суспільстві: реалії та перспективи: науково-аналітична доповідь / Шемшученко Ю. С., Скрипнюк О. В., Оніщенко Н. М., Пархоменко Н. М., Богініч О. Л., Сунєгін С. О. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2021. 92 с.
5. Оніщенко Н. М. Оптимізація законодавчої діяльності Верховної Ради України: європейський досвід. *Право України.* 2021. № 12. С. 54–63.

Reference

1. Zahnitko A. P., Shchukina I. A. Velykyi tlumachnyi slovnyk. Suchasna ukrainska mova vid A do Ya. Donetsk: TOV VKF «BAO», 2008. 704 s.
2. Kunch Z. I. Universalnyi slovnyk ukrainskoi movy. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan, 2005. 848 s.
3. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.) / Uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin: VTF «Perun», 2005. 1728 s.
4. Pravovi zasady zabezpechennia efektyvnykh komunikatyvnykh praktyk v suchasnomu informatsiinomu suspilstvi: realii ta perspektyvy: naukovo-analitychna dopovid / Shemshuchenko Yu. S., Skrypniuk O. V.,

Onishchenko N. M., Parkhomenko N. M., Bohinich O. L., Suniehin S. O. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2021. 92 s.
5. Onishchenko N. M. Optymizatsiia zakonodavchoi diialnosti Verkhovnoi Rady Ukrainy: yevropeiskyi dosvid. *Pravo Ukrainy.* 2021. № 12. S. 54–63.

Оніщенко Н. М. Ефективність та якість законодавства у фокусі відбудови України

Стаття присвячена дослідженню категорій «ефективність» та «якість» законодавства не як окремих феноменів соціальної дійсності, а у взаємозумовленості, взаємоузгодженості та взаємопов'язаності; констатації та обґрунтуванню того факту, що ефективне законодавство на певному етапі життєдіяльності людини може не мати всіх ознак і властивостей якісного законодавства; для ілюстрації вищенаведеного застосовані практики щодо оптимізації законодавчої діяльності Верховної Ради України.

Ключові слова: ефективність законодавства, якість законодавства, ресурсозабезпеченість законодавства, законодавчий процес, оптимізація діяльності Верховної Ради України.

Onishchenko N. M. The effectiveness and quality of legislation is the focus of the reconstruction of Ukraine

Introduction: It is an axiomatic position that high-quality and effective legislation is needed at all stages of our lives: from working conditions to leisure conditions; economic factors; social programs; modern education and in many other areas in the context of human life. However, even in doctrinal sources today it is not so easy to find the essential provisions, criteria, "filling" the category of "quality of legislation". It should be noted at once that many researchers of the doctrine identify the categories of "effectiveness" and "quality" of legislation. Although, on closer inspection it becomes clear that these are close but not identical phenomena of social reality.

Purpose of the article: the purpose of this article is to emphasize the mutual compliance and consistency of the categories of "efficiency" and "quality" of legislation. Substantiation of the fact that the legislation is effective at a certain stage of human life. It may not reproduce all the features and characteristics of the category of "quality" legislation. The above is confirmed by the illustration on the optimization of the legislative activity of the Verkhovna Rada of Ukraine.

Conclusions. Thus, the issue of efficiency and quality of legislation contains theoretical concepts, such as: 1) understanding that these categories of scientific reality are close but not identical concepts; consideration and understanding of effectiveness as a mandatory but not the only factor, an indicator of the quality of legislation; 2) determining the quality of law, as achieved "maxima" in specific conditions (time, space) for the regulation of social relations; 3) emphasizing that the obligatory property of "quality" is the public utility, prolonged in time, which can be a positive vector of influence on the constant steady trend of changing legislative requirements; 4) a proposal to study the theoretical component of the quality of legislation with consideration of practical factors, including optimization, legislative activity of the Verkhovna Rada of Ukraine (context of increasing the institutional capacity of committees of the Verkhovna Rada of Ukraine).

Key words: efficiency of legislation, quality of legislation, resource security of legislation, legislative process, optimization of the Verkhovna Rada of Ukraine.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-3

УДК 340.1

Наталія Миколаївна Пархоменко,
завідувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
ORCID: 0000-0002-5870-9261

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗА УМОВ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. Опосередкованість розвитку основних інститутів держави і права реальним станом суспільних відносин не викликає сумніву. Однак особливу роль у цьому процесі відіграють суспільно-політичні національні та міжнародні відносини, пов'язані з розвитком держави в умовах надзвичайного або воєнного стану, які в підсумку визначають зміст і сутність розвитку правової системи держави та здійснюють вплив на міжнародний правопорядок. Безперечним є й те, що ефективна система права та система законодавства країни є одним із визначальних чинників налагодження суспільних відносин як під час війни та здобуття перемоги, так і в період мировідбудови. Саме від відповідності законодавства реальним суспільним, політичним, економічним, воєнним викликам залежить робота механізму держави, взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства, забезпечення і захист прав і свобод та законних інтересів фізичних та юридичних осіб.

Повномасштабний напад РФ на територію України 24 лютого 2022 року та подальші події в Україні в умовах війни сутнісно вплинули на її правовий розвиток. Виникла нагальна потреба термінового удосконалення чинного законодавства України шляхом внесення до нього змін і доповнень, а також прийняття нового правового масиву, пов'язаного із необхідністю організації державного механізму та правопорядку за нових суспільно-політичних обставин. Вирішення зазначеного завдання потребує від уповноважених органів державної влади визначення державної стратегії та зміни пріоритетів розвитку соціальних, політичних, економічних та культурних відносин, уведення нових механізмів забезпечення прав, свобод та інтересів як окремих громадян, так і держави загалом, захист суверенітету та територіальної цілісності держави та ін. Проблем і питань виникло безліч, і всі вони потребують відповіді та реагування з боку держави. За таких обставин правовий супровід реформування державного ладу в Україні за умов війни є першочерговим завданням суб'єктів правотворчості в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначення основних засад і напрямів правотворчої діяльності в умовах воєнного стану, по суті, є новим викликом як для української науки, так і практики загалом. Останні ґрунтовні дослідження в цій галузі були пов'язані із Другою світовою війною і стосувалися загалом правового забезпечення післявоєнної відбудови держави та організації післявоєнного національного та міжнародного правопорядку.

Однак варто зазначити, що у вітчизняній юридичній науці окремі наукові розвідки в цьому напрямі почали відбуватися з 2014 року, після окупації окремих територій Донецької та Луганської областей. Переважно дослідження отримали окремі аспекти військового права, пов'язані з розвитком відповідного законодавства, а саме: проблеми правового регулювання процедури оголошення «стану війни», настання «воєнного часу», введення «воєнного стану», адаптації законодавства України у сфері оборони до стандартів НАТО, правового забезпечення оборони держави в умовах євроатлантичної інтеграції України, організації правоохоронної діяльності у сфері оборони відповідно до стандартів НАТО та ін. Серед науковців зазначені проблеми розглядали представники військових, історичних, політичних наук, державного управління і лише іноді – юридичних наук, переважно в аспекті національної безпеки та оборони, а саме: В. Антонов, П. Богуцький, В. Горбу-

лін, С. Гордієнко, І. Доронін, О. Котляренко, Д. Музиченко, А. Остапенко, О. Пошедін, Ю. Пунда, Б. Тичина, В. Топольницький та ін.

Окремо необхідно зазначити про існування низки різноаспектних досліджень надзвичайних законів і надзвичайного законодавства, їх природи, сутності, змісту та ін. як одного з напрямів правотворчої діяльності. Цим питанням приділили увагу А. Басов, Н. Заросило, С. Кузніченко, О. Петришин, Я. Приходько, М. Цвік, Т. Шмідт та ін. Відповідний науковий доробок є підґрунтям для визначення особливостей і напрямів розвитку правотворчості в період воєнного стану, що наразі не отримали дослідження в українській юридичній науці.

Основні результати дослідження. Агресія Російської Федерації та розв'язання війни проти України завдало істотної шкоди державним та національним інтересам України, її державному суверенітету та територіальній цілісності, що зумовило зміну векторів розвитку всіх сфер суспільних відносин, у тому числі й у правотворчості. Розуміючи вагомість забезпечення правових засад організації роботи механізму держави, інститутів громадянського суспільства, а також забезпечення прав і свобод громадян на період воєнних дій та повоєнного часу, необхідно визначити основні напрями розвитку правотворчості, проаналізувати зміни, які вже відбулися та визначити подальші перспективи правотворчої діяльності.

Першочергово необхідно відзначити складність і різноплановість правотворчості воєнного часу, що виявляється у її надзвичайному характері. Як відомо, створення правових актів поза планами законотворчої діяльності та за особливих обставин визначає їх надзвичайність. «На сьогодні надзвичайне законодавство є невід'ємним атрибутом правових систем практично в усіх державах світу й надзвичайно ефективним юридичним засобом, що забезпечує вихід із екстремальних ситуацій з метою захисту і збереження безпеки суспільства та держави [5, с. 18].

Як особливий вид законів, надзвичайні закони призупиняють дію чинних у відповідній сфері нормативних актів. «Такі закони покликані гарантувати безпеку громадян у разі війни, катастроф, епідемій, необхідності захисту конституційного ладу у зв'язку зі спробою захоплення державної влади шляхом насильства тощо» [2, с. 286]. З позицій теорії права можна виділити ознаки надзвичайних законів: тимчасова дія; їх норми мають переважно імперативний характер і передбачають низку зобов'язань, заборон, обмежень; адресатами можуть бути як окремі категорії фізичних та юридичних осіб на певних територіях, так і всі, хто перебуває на території держави або під її юрисдикцією та ін.

Саме такими ознаками характеризується низка законів і підзаконних нормативно-правових актів, як результат правотворчості у період введення в Україні воєнного стану. Вони стосувалися, з одного боку, організації відносин у державі, а з другого – Збройних Сил України та інших військових формувань. Зокрема, це: закони України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні», «Про затвердження Указу Президента України «Про загальну мобілізацію», «Про основи національного спротиву», «Про правовий режим воєнного стану», «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», укази Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», Указ Президента України «Про загальну мобілізацію» та ін. Загалом Верховна Ради України за перші два місяці війни прийняла понад 30 постанов та 70 законів. Серед них лише 5 – первинні закони, всі інші стосувалися внесення змін і доповнень до чинного законодавства.

Йдеться про правове забезпечення організації та діяльності різних суспільно-економічних інститутів в умовах воєнного стану і приведення чинного законодавства у відповідність до об'єктивних суспільних відносин. Змін і доповнень зазнало майже все чинне законодавство у сфері державного управління, трудових, сімейних, освітніх, податкових, фінансових, бюджетних, господарських та ін. відносин. Зокрема, почали запроваджуватися комплексні зміни до законодавства та державних програм, спрямованих на забезпечення прав і свобод громадян, підтримку української економіки (дерегуляція, лібералізація та посилення державної підтримки бізнесу); організацію трудових відносин; навчального процесу, податків і зборів; пенсійного забезпечення; розв'язання проблем, пов'язаних з публічними закупівлями, орендою майна та ін. У зв'язку зі збільшенням суспільної небезпеки та реальності загроз державному ладу було посилено відповідальність за окремі види злочинів та правопорушень, шляхом внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України тощо.

Відповідно правотворчий процес торкнувся практично всіх сфер суспільних відносин, низки чинних нормативно-правових актів, за винятком Конституції України та АРК Крим, у силу конституційної заборони можливості внесення змін до них на період воєнного стану. Зазначене має гарантувати стабільність основ державного та суспільного ладу в Україні, забезпечення законності та правопорядку.

Окремо необхідно спинитися на особливостях трансформацій військового права та відповідного законодавства, яке набуло визначального для перемоги характеру та характеризується високим ступенем інтенсивності. Зокрема, станом на 01.01.2020 р. система актів життєдіяльності ЗСУ налічувала не менш як 35 законів, 840 нормативно-правових актів на рівні Президента, 77 – Кабінету Міністрів України, міжвідомчих наказів, 342 накази Міноборони України та 208 міжнародних договорів відомчого характеру, 4 кодифікованих нормативно-правових акти (не рахуючи бойових статутів). Причому це – тільки первинні законодавчі акти, які постійно удосконалюються шляхом внесення змін та доповнень [6, с. 76–77]. Це кількісні показники, що ж до якісних, а йдеться насамперед про ефективність військового законодавства та відповідність вимогам часу, то тут ситуація далеко неоднозначна. Про це свідчать також проблеми, які виникли під час воєнного стану у цій сфері. Йдеться про колізійність, застарілість окремих норм і потребу в систематизації законодавства у військовій сфері та національній обороні; забезпечення принципу фаховості та професійності в процесі правотворчості; запровадження дієвих механізмів реалізації військового законодавства; використання зарубіжного досвіду та ін.

Зазначена ситуація частково зазнала суттєвих змін лише починаючи з кінця 2021 року, коли було прийнято низку правових актів, а саме: закони України «Про критичну інфраструктуру», «Про Службу військового капеланства», «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)», «Про основи національного спротиву» та ін. Перші місяці війни загострили проблему подолання остаточності у розвитку військового права та відповідного законодавства. Особливо йдеться про правове забезпечення безпеки та оборони держави, безпеки та захисту військовослужбовців та цивільних осіб (особливо дітей) під час війни. Адже тільки події останніх місяців дали змогу повною мірою зрозуміти важливість та актуальність правового забезпечення функціонування збройних сил, добровольчих формувань, волонтерства та ін. Це дало поштовх до посиленої уваги до засад військового права та відповідного законодавства з боку суб'єктів правотворчості. Зокрема, із-понад 100 нормативно-правових актів Верховної Ради України, які було прийнято у перші два місяці війни, приблизно 20 відсотків безпосередньо стосувалися врегулювання відносин у військовій сфері, у тому числі національній обороні. Понад 80 відсотків зазначених законів і постанов Верховної Ради України визначали особливості правового регулювання тих чи інших суспільних відносин у межах галузевого законодавства) в умовах воєнного стану.

Таким чином, можна стверджувати, що надзвичайне законодавство як результат діяльності уповноважених суб'єктів в умовах воєнного стану, включає норми різних галузей права, регулюючи різноманітні сфери суспільних відносин, «адже правові норми, які регламентують суспільні відносини під час надзвичайного стану (воєнного стану), мають комплексний характер, здебільшого належать до різних галузей права (конституційного, адміністративного, екологічного, цивільного, трудового, міжнародного) та відображаються в системі законів і підзаконних нормативно-правових актів [1, с. 86].

Відповідно до сутності, змісту, спрямування основних положень зазначених нормативно-правових актів можна також окреслити ключові засади правотворчості в умовах воєнного стану. Зокрема, на перший план вийшли такі принципи правотворчості, як: оперативність, динамізм, єдність загальнодержавних та національних інтересів, гласність, законність, гуманізм. Відбулися зміни суб'єктів правотворчої діяльності та їх повноваження. Окрім органів державної влади, які мають конституційно закріплені правотворчі повноваження, відповідно до законів України «Про оборону України», «Про правовий режим воєнного стану», військове командування (військове командування – Головнокомандувач Збройних Сил України, Командувач об'єднаних сил Збройних Сил України, командувачі видів та окремих родів військ (сил) Збройних Сил України, командувачі (начальники) органів військового управління, командири з'єднань, військових частин Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань) отримало

повноваження щодо видання обов'язкових до виконання наказів і директив з питань забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку, здійснення заходів правового режиму воєнного стану. Головам військових адміністрацій надано право (ст. 15, 8) видавати накази та розпорядження у межах своїх повноважень, які мають таку ж юридичну силу, що і рішення відповідної ради (рад). Військові адміністрації мають право скасування актів виконавчих органів відповідної ради, які не відповідають Конституції, законам України, іншим актам законодавства, рішенням відповідної ради, прийнятим у межах її повноважень; прийняття рішень про звернення до суду щодо визнання незаконними актів органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, які обмежують права територіальних громад у сфері їх спільних інтересів[3].

Таким чином, правотворчі повноваження військового командування визначені не Конституцією, а спеціальним законом, стосуються виключних сфер суспільних відносин та обмеженим колом різновидів правових актів, які мають юридичну силу та особливості дії.

Всі інші суб'єкти правотворчості зберегли свої правотворчі повноваження відповідно до Конституції та законодавства України. Юридична сила актів Верховної Ради України, Президента, Кабінету Міністрів України також не зазнала змін. Таким чином збереглася ієрархія правових актів. Проте акти військового командування також мають юридичну силу, в частині, яка суперечить чинному законодавству, мають пріоритет як такі, що мають надзвичайний характер.

При цьому правотворча діяльність відбувалась відповідно до законодавчо визначеної процедури, у найкоротші терміни. Зокрема, парламент, як основний суб'єкт правотворчості, виконував свої повноваження конструктивно, а парламентарі позбулися штучного стримування правотворчого процесу, намагаючись оптимально поєднувати принципи політичної доцільності та об'єктивної необхідності.

Окремо варто спинитися на характеристиці темпорально-просторової дії правових актів в умовах війни. Констатуючи в цілому звичайний режим дії чинного законодавства в межах України, необхідно відзначити те, що особливостями його дії є збереження юридичної сили окремих актів та реальне регулювання суспільних відносин на тимчасово окупованих окремих територіях України щодо фізичних та юридичних осіб, які там перебувають. Тобто законодавство України (окремі його положення) поширює або деякий час поширювало свій вплив на непідконтрольні державі Україна території. Подекуди діяли місцеві органи влади, також здійснюючи свої функції, в тому числі і шляхом видання в межах наданих повноважень правових актів.

Відмітною рисою правового режиму воєнного стану стала можливість обмеження прав людини, порядок якого визначений Конституцією України та відповідним законодавством, першочергово – частиною другою статті 64 Конституції України, де зазначено: «В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції[4].

Відповідно ж до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) може видавати правові акти, відповідно до яких запроваджуються та здійснюються в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану, різні заходи правового режиму воєнного стану.

Висновки. Правотворчість під час воєнного стану відбувалась відповідно до конституційно визначених організаційно-правових засад. Її результатом стала підготовка та прийняття низки законів і підзаконних правових актів надзвичайного характеру, які були спрямовані на врегулювання найважливіших суспільних відносин. Йдеться не лише про відносини з уведення, дії чи скасування воєнного стану, надзвичайного характеру набули всі відносини, врегульовані правом. Тобто зміни до законодавства були детерміновані війною та всіма соціально-економічними та політичними проблемами, які виникли. Зазначене законодавство стало частиною загальної системи законодавства України, завдяки чому вона набула спроможності стабілізувати правопорядок та забезпечити режим законності в державі. Відповідно було визначено особливості правового режиму на території України у період воєнного стану.

Список використаних джерел

1. Басов А. В. Правова природа режиму надзвичайного стану: теоретико-правовий аспект. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского.* Серия «Юридические науки». 2007. Т. 20 (59). № 2. С. 81–86.
2. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
3. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 року № 1932-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text; Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19?find=1&text=%D0%B0%D0%BA%D1%82#w1_6
4. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
5. Шмидт Т. Н. Чрезвычайное правовое регулирование: общетеоретическое исследование: дисс. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Барнаул, 2014. 191 с.
6. Шульгін В. Актуальні проблеми кодифікації законодавства в сфері оборони України. *Правове забезпечення правоохоронної діяльності у сфері оборони України:* зб. матеріалів міжн. наук.-практ. конф. Київ: НУОУ, НАПрН. 2020. С. 73–78.

References

1. Basov A.V. Pravova pryroda rezhymu nadzvychainoho stanu: teoretyko-pravovyi aspekt. Uchenыe zapysky *Tavrycheskoho natsyonalnoho unyversyteta ym. V. Y. Vernadskoho.* Seryia «Iurydycheskye nauky». 2007. T. 20 (59). № 2. S. 81–86.
2. Zahalna teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk dlia studentiv yurydychnykh vyshchykh navchalnykh zakladiv / M. V. Tsvik, O. V. Petryshyn, L. V. Avramenko ta in.; za red. M. V. Tsvika, O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2009. 584 s.
3. Zakon Ukrainy «Pro oboronu Ukrainy» vid 6 hrudnia 1991 roku № 1932-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text; Zakon Ukrainy «Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu» vid 12 travnia 2015 roku № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19?find=1&text=%D0%B0%D0%BA%D1%82#w1_6
4. Konstytutsiia Ukrainy, pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
5. Shmydt T. N. Chrezvыchainoe pravovoe rehulyrovanye: obshcheteoretycheskoe yssledovanye: dyss. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.01. Barnaul, 2014. 191 c.
6. Shulhin V. Aktualni problemy kodyfikatsii zakonodavstva v sferi oborony Ukrainy. *Pravove zabezpechennia pravookhoronnoi diialnosti u sferi oborony Ukrainy:* zb. materialiv mizhn. nauk.-prakt. konf. Kyiv: NUOU, NAPrN. 2020. S. 73–78.

Пархоменко Н. М. Особливості правотворчої діяльності за умов воєнного стану

Охарактеризовано удосконалення чинного законодавства України шляхом внесення до нього змін і доповнень, а також прийняття нового правового масиву, пов'язаного із необхідністю організації державного механізму та правопорядку в умовах воєнного стану. Від відповідності законодавства реальним суспільним-політичним, економічним, воєнним викликам залежить робота механізму держави, взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства, забезпечення і захист прав і свобод та законних інтересів фізичних та юридичних осіб. За таких обставин правовий супровід реформування державного ладу в Україні за умов війни є першочерговим завданням суб'єктів правотворчості в Україні. Зазначена проблематика не отримала ґрунтовного наукового моніторингу та дослідження.

Загалом правотворчість під час воєнного стану відбувалась відповідно до конституційно визначених організаційно-правових засад, при цьому маючи певні особливості. Серед них: удосконалення системи законодавства переважно відбувалося не шляхом видання первинних законів, а внесенням змін і доповнень до чинного законодавства у всіх сферах правового впливу; набули поширення правові акти військового командування, військової адміністрації, які отримало відповідні правотворчі повноваження; відбулася активізація розвитку законодавства у військовій сфері; окремі положення чинного законодавства продовжували дію на тимчасово окупованих територіях щодо фізичних та юридичних осіб, які там перебувають; було запроваджено обмеження окремих прав і свобод громадян відповідно до Конституції України та ін. Завдяки при-

йняттю нормативно-правових актів надзвичайного характеру було створено правові механізми забезпечення правопорядку та режиму законності, відбулася стабілізація суспільних відносин.

Ключові слова: правотворчість, повноваження, директива, розпорядження, воєнний стан, командування, законодавство.

Parkhomenko N. M. The specifics of law-making under martial law

The article describes the improvement of current legislation of Ukraine through introducing amendments and additions, along with enactment of a new law framework, regarding the need of organization of state machinery and legal order under martial law. The operation of state machinery, the interaction between the state and institutions of civil society, guaranteeing and protecting the rights, freedoms and legitimate interests of natural and legal person depend on the legislative compliance with the real social, political, economic and military challenges. In such circumstances, legal support of reform of political system of Ukraine under martial law is the primary objective for law-making actors in Ukraine.

The problem mentioned didn't receive a thorough research and monitoring. In general, law-making process under martial law has proceed in accordance with constitutionally defined organizational and legal basis, meanwhile having some specifics. Among these are: the improvement of legislation system was carried out mainly not through enactment of primary laws, but through introducing amendments and additions to the legislation in all legal fields; the legal acts of military command and military administration that received relevant authority to make laws, were disseminated; there was a revitalization of legislative development in the military sphere; certain provisions of current legislation continued to operate on the temporary occupied territories; the restrictions on certain rights and freedoms of citizens were introduced in accordance with provisions of Constitution of Ukraine etc.

Due to the adoption of extraordinary legal acts, the legal arrangements for legal order and rule of law were created; public relations were stabilized.

Key words: law-making, authority, emergency, directive, order, martial law, command, legislation.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-4

УДК 351

Ольга Федорівна Андрійко,
завідувач відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України
ORCID: 0000-0002-7507-3090

МЕХАНІЗМ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. Актуальність дослідження цієї проблеми зумовлена практичною і теоретичною необхідністю детального теоретико-правового аналізу механізму адміністративно-правового регулювання суспільних відносин в умовах війни. Адже в сучасних умовах важливими є чіткість і злагодженість системи адміністративно-правового регулювання та діяльності усіх державних органів, чітка взаємодія їх при виконанні поставлених завдань та здійсненні повноважень. Питання механізму адміністративно-правового регулювання стали особливо актуальними в умовах сьогоднішніх реалій: війни, яку розпочала РФ проти України.

Аналіз досліджень і публікацій. Ця проблематика була предметом дослідження як представниками теорії права, так і представниками науки адміністративного права. При цьому були висловлені різні міркування щодо використання терміна «механізм правового регулювання», розуміння логіки правового впливу на суспільні відносини, визначення складу механізму правового регулювання, необхідності виділення окремих груп правовідносин, які мають потребу в особливих адміністративно-правових режимах впливу, зокрема у правовідносинах, що виникають в умовах воєнного стану. У авторів дослідження проблеми механізму адміністративно-правового регулювання існує також своє бачення використання самого терміна, його структурних компонентів і динаміки їх взаємодії. Дослідження механізму адміністративно-правового регулювання суспільних відносин в умовах воєнного стану засвідчує необхідність системних і структурних змін у самому механізмі, а отже, потребує уваги представників науки адміністративного права.

Мета статті. Розглянути стан дослідження питання механізму адміністративно-правового регулювання в науці адміністративного права, характеристику складу його елементів. Обґрунтування необхідності нових поглядів на склад механізму адміністративно-правового регулювання з урахуванням характеру й особливості регульованих адміністративних правовідносин в умовах воєнного стану в Україні.

Основні результати дослідження. В основному категорія «механізму правового регулювання» розглядалася представниками теорії права, які у своїх працях зверталися до питання механізму правового регулювання та обґрунтовували свої позиції щодо поняття визначення складу та окремих складових елементів механізму правового регулювання. Це, зокрема, О. Скакун, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, Т. Тарахонич, М. Цвік, О. Петришин, В. Сухонос та ін.

Так, у наукових працях, зокрема, зазначається, що відмітною рисою правового регулювання є специфічність його механізму, а поняття механізму правового регулювання використовується в теорії для розкриття взаємодії різних елементів правової системи, за допомогою яких здійснюється регулятивний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування. Механізм правового регулювання вона визначає як «узята в єдності система правових засобів, способів і форм, за допомогою яких нормативність права переводиться в упорядкованість суспільних відносин, задовольняються інтереси суб'єктів права, встановлюється і забезпечується регулятивний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування» [1].

У нормативному курсі «Загальної теорії права» механізм правового регулювання визначається як системний комплекс правових засобів, способів, форм, за допомогою яких забезпечується впорядкування суспільних відносин, задоволення інтересів суб'єктів, забезпечення прав і свобод людини, становлення правопорядку в суспільстві, досягнення соціального компромісу в правовій сфері [2]. Їх позицію підтримує і Т. Тарахонич у своїй статті «Тлумачення норм права як структурний компонент механізму правового регулювання», при цьому зазначаючи, що в юридичній літературі питання структури та складу механізму правового регулювання сприймається неоднозначно, доволі часто ці поняття ототожнюються, але існує точка зору щодо їх відмінностей [3]. У науковій літературі мають місце й інші визначення механізму правового регулювання, які в основному не містять суттєвих відмінностей.

У визначеннях механізму правового регулювання теоретиків права основне місце переважно займає інструментальна складова – норми права, правові відносини, акти застосування – правові інструменти, які не повною мірою відображають механізм правового регулювання.

Сучасна доктрина адміністративного права, активно розвиваючись, хоча це і не відбувається так швидко, як того б бажалося, полягає в обґрунтуванні, зокрема, і: а) основних напрямів розвитку адміністративно-правового регулювання; б) необхідності уточнення та зміни його складу та структури відповідно до нових потреб; в) формування адміністративного законодавства, яке б відповідало сучасним викликам і подальшому процесу розбудови демократичної держави.

Безпосередньо проблемі механізму адміністративно-правового регулювання в науці адміністративного права не приділялося належної уваги. Здебільшого досліджувалися окремі його складові, такі як правові норми, правові відносини, методи, форми адміністративного правового регулювання. Суб'єкт адміністративного права розглядався як учасник адміністративно-правових відносин, що має певні суб'єктивні права та виконує обов'язки, встановлені адміністративно-правовими нормами.

Зокрема, В. Колпаков, виділяючи адміністративно-правовий метод регулювання суспільних відносин, однією із його особливостей називає механізм адміністративно-правового регулювання, для якого характерними є правові засоби розпорядчого типу, тобто приписи [4, с. 59].

Іноді механізм правового регулювання визначають як систему, яка включає до свого складу багато елементів, що взаємодіють між собою в організованих найбільш послідовним способом правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин [5].

Розглядаючи категорію «механізм правового регулювання», С. Стеценко зазначає, що вона виникла в рамках загальної теорії права для відображення руху, функціонування правової форми. При цьому механізм адміністративно-правового регулювання розглядає як сукупність правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин у сфері адміністративного права [6]. Складові механізми адміністративно-правового регулювання автор поділяє на органічні й функціональні, зауважуючи, що органічними частинами вважаються такі, без яких не може відбутися сам механізм адміністративно-правового регулювання, тоді як функціональні складові не є обов'язковими елементами, хоча мають можливість якісно змінити механізм адміністративно-правового регулювання. Зокрема, до органічних відносить норми права, юридичні факти, правові відносини і акти реалізації норм права, а функціональні – правова свідомість і правова культура, законність, акти тлумачення норм права, акти застосування норм права.

Отже, і теоретики права, і представники галузі адміністративного права поняття механізму правового регулювання в переважній більшості визначають як сукупність правових засобів, що власне засвідчує їх зосередженість на інструментальному аспекті проблеми без належної уваги, на нашу думку, інших складових механізму адміністративно-правового регулювання.

Такий підхід спонукає до роздумів щодо можливості функціонування механізму адміністративно-правового регулювання без активної участі владного суб'єкта у процесі введення інструментів механізму адміністративно-правового регулювання.

Сама інструментальна частина механізму адміністративно-правового регулювання без суб'єктів (колективних і індивідуальних), що приводять у дію механізм регулювання, відображають динаміку його дії, не зможе функціонувати. Лише за участю владних суб'єктів, задіяних у процесі правового регулювання, механізм адміністративно-правового регулювання діятиме належним чином.

Отже, розглядаючи механізм адміністративно-правового регулювання, слід зазначити, що до його складу слід включати такі структурні елементи, як: інструментальний склад – сукупність правових засобів, методів і способів, за допомогою яких може здійснюватися адміністративно-правове регулювання; суб'єктивний склад – сукупність суб'єктів, які здійснюють процес правового регулювання; функціональна складова – система взаємозв'язків і взаємодій, сукупність засобів і методів правового впливу, а також суб'єктів, що беруть участь у регулятивному процесі, утворюють механізм адміністративно-правового регулювання.

Правовий режим воєнного стану був введений Законом України 12 травня 2015 року № 389-VIII. Він визначає зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення та скасування, правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантій прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб. Правовий режим в умовах воєнного стану є особливим правовим режимом, який вводиться в Україні або окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальної цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

В умовах воєнного стану, який оголошений в Україні із початком широкомасштабного вторгнення РФ, необхідні системні і структурні переформування у механізмі адміністративно-правового регулювання з тим, щоб об'єднати адміністративно-правовий інструментарій, суб'єктну і функціональну складову механізму правового регулювання, у комплексну систему організаційного, управлінського і правового впливу на ті виклики, що постали перед країною, її народом в умовах війни, яку розпочала РФ.

Особливу увагу слід приділити питанням про те, як у механізмі адміністративно-правового регулювання в умовах воєнного стану враховується характер і особливості адміністративних відносин, що регулюються. При цьому слід звернути увагу на те, що у сфері адміністративно-правового регулювання можуть бути виділені окремі групи правовідносин, що потребують особливих адміністративно-правових режимів впливу залежно від їх цільового призначення, процесуальної форми здійснення, підстав і порядку виникнення, характеру використовуваних заходів захисту.

В умовах воєнного стану слід брати до уваги адміністративно-правовий інструментарій, комплекс адміністративно-правових засобів, який використовується для констатації правовідносин, що виникли, встановлення форм і методів реалізації владних повноважень суб'єктів, наділених відповідними повноваженнями в умовах воєнного стану.

Механізм адміністративно-правового регулювання суспільних відносин в умовах воєнного стану має бути налаштований на врахування різних ситуацій, що виникають.

В умовах воєнного стану в механізмі адміністративно-правового регулювання пріоритетне значення має імперативний метод правового регулювання. Він передбачає здійснення регулятивної діяльності шляхом прийняття владних приписів відповідних державних органів.

Так, в умовах дії в Україні правового режиму воєнного стану відповідно до статті 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» зі змінами, внесеними в наступні роки, і, зокрема, початком повномасштабної війни РФ проти України, передбачено надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності. Військовому командуванню в межах його повноважень надається право видавати обов'язкові до виконання накази і директиви з питань забезпечення оборони, громадського порядку, здійснення заходів правового режиму воєнного стану [7].

Висновки. У результаті проведеного аналізу наукових джерел, в яких приділяється увага проблемі механізму адміністративно-правового регулювання, встановлено, що це є багатоаспектне і багатопланове правове явище. При визначенні його основна увага авторів зосереджена на його інструментальній складовій і поза увагою залишається суб'єктний склад і функціональна складова, що характеризують суб'єктів, присутніх у процесі правового регулювання, і вказують на взаємодію елементів механізму адміністративно-правового регулювання і правовідносини, які характеризують його в динаміці дії.

В умовах воєнного стану в механізмі адміністративно-правового регулювання пріоритетне значення має наявність суб'єктів, одним із яких є військова адміністрація та імперативний метод регулювання відносин, який передбачає субординаційний характер відносин між суб'єктами. У статті 1 Закону України «Про режим воєнного стану» зазначається, що воєнний стан передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення України, її територіальної цілісності.

Військове командування в межах повноважень, визначених Законом України «Про режим воєнного стану» та Указом Президента України «Про введення воєнного стану», видає обов'язкові до виконання накази та директиви з питань забезпечення заходів правового режиму воєнного стану, тобто активно включене в процес правового регулювання відносин у цих умовах.

Список використаних джерел

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2006. 636 с.
2. Загальна теорія права. Нормативний курс: підручник для студ.-юристів / кол. авт.; за ред. С. В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 310 с.
3. Тарахонич Т. І. Тлумачення норм права як структурний компонент механізму правового регулювання. *Альманах права.* 2021. Вип. 12. С. 252.
4. Колпаков В. К. Адміністративне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 736 с.
5. Сухонос В. В. Теорія держави і права: навч. посібник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2005.
6. Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навч. посібник. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ: Атіка, 2009. 640 с.
7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України (зі змінами). *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 28. Ст. 250.

References

1. Skakun O. F. Teoria derzhavy i prava: pidruchnyk. Kharkiv: Konsum, 2006. 636 s.
2. Zagalna teoria prava. Norbatyvnyi kurs: pidruchnyk dlia stud.-jrystiv / kol. avt.; za red. S. V. Bobrovnyk. Kyiv: Jrinkom Inter, 2021. 310 s.
3. Tarahonyzh T. I. Tlumachenna norm prava iak strukturnyi komponent mehanizmu pravovogo reguluvannia. *Almanah prava*. 2021. Vyp. 12. S. 252.
4. Kolpakov V. K. Administratyvne pravo Ukrainy: pidruchnyk. Jrinkom Inter, 1999. 736 s.
5. Suhonos V. V. Teoria derzhavy i prava: navch. posibnyk. Sumy: VTD "Universytetska knyga", 2005.
6. Stecenko S. G. Administratyvne pravo Ukrainy: navch. posibnyk. 2-ge vyd., pererob. ta dopov. Kyiv: Atika, 2009. 640 s.
7. Pro pravovyi rezhym voennogo stanu: Zakon Ukrainy (zi zminamy). *Vidomosti Verhovnoi Rady Ukrainy.* 2015. N 28. St. 250.

Андрійко О. Ф. Механізм адміністративно-правового регулювання суспільних відносин в умовах воєнного стану

У статті розглядаються проблеми механізму адміністративно-правового регулювання суспільних відносин в умовах воєнного стану. Приділяється увага сучасному стану дослідження в теорії права та в адміністративному праві цього явища та робиться висновок про те, що акцент на інструментальному аспекті механізму адміністративно-правового регулювання залишає без уваги інші його складові. Зокрема, йдеться про суб'єктний склад, взаємозв'язки і взаємодію, які забезпечують дієвість механізму. В умовах воєнного стану діє правовий режим воєнного стану, який і визначає особливості дії механізму адміністративно-правового регулювання, що полягають в обов'язковій присутності суб'єкта та імперативного методу правового регулювання.

Ключові слова: механізм правового регулювання, механізм адміністративно-правового регулювання, правовий режим воєнного стану, інструментальна складова.

Andriyko O. F. The mechanism of administrative and legal regulation of social relations in the conditions of martial law

The article examines the problems of the mechanism of administrative and legal regulation of social relations in the conditions of martial law. Attention is paid to the current state of research in the theory of law and in administrative law of this phenomenon, and it is concluded that the emphasis on the instrumental aspect of the mechanism of administrative-legal regulation leaves its other components neglected. In particular, it is about the subject composition, relationships and interaction that ensure the effectiveness of the mechanism. In the conditions of martial law, the legal regime of martial law operates, which determines the features of the mechanism of administrative and legal regulation, consisting in the mandatory presence of the subject and the imperative method of legal regulation.

Key words: mechanism of legal regulation, mechanism of administrative and legal regulation, legal regime of martial law, instrumental component.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-5

УДК 343.851

Богдан Іванович Андрусишин,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова,
доктор історичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-5490-6874

Ольга Володимирівна Токарчук,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова,
доктор юридичних наук
ORCID: 0000-0001-6700-4194

ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ І СПРОБИ ЇХ ПРИХОВАТИ (1939–2022 рр.): ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми. Повномасштабна агресія РФ проти України проявляється у застосуванні збройної сили проти суверенітету, територіальної недоторканності, політичної незалежності України. Воєнні злочини, вчинені представниками влади РФ, керівництвом її збройних сил, регулярним військом та військовими підрозділами, формально не підпорядкованими керівництву збройних сил за чинним законодавством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про російську більшовицьку експансію у Західній Україні та розгортання українського національно-визвольного руху написано чимало. Означеній проблематиці присвятили свої праці історики, правники, філософи, філологи, педагоги, представники інших гуманітарних та суспільних наук, які висвітлювали відповідні сегменти «радянізації» краю (І. Білас, С. Білокінь, І. Бойко, К. Бондаренко, Л. Винар, В. В'ятрович, О. Гарань, С. Горак, Я. Грицак, Т. Гунчак, Я. Дашкевич, А. Камінський, А. Кентій, Ю. Киричук, М. Климишин, М. Коваль, С. Кульчицький, Б. Кравченко, О. Лисенко, М. Литвин, С. Макарчук, В. Маруняк, Я. Пеленський, М. Прокоп, О. Рубльов, П. Содоль, Ю. Черченко та ін.). Значна література приурочена історії боротьби проти Української греко-католицької церкви та її незаконній ліквідації на Львівському псевдособорі (Б. Андрусишин, В. Бондаренко, Б. Боцюрків, Є. Бачинський, П. Галадзе, П. Кагай, А. Киридон, М. Марущак, І. Нагаєвський, М. Рудницька, В. Сергійчук, О. Турій, І. Хома та ін.).

Азбука націонал-соціалізму, який у радянській, сучасній російській і частково зарубіжній західній історіографії називали фашизмом, в історико-філософській та правничо-політологічній літературі висвітлена доволі повно (М. Кальба, І. Каменецький, Я. Кершоу, В. Коваль, В. Косик, М. Павлишин, Л. Решин, Є. Самойлов, М. Семиряга, А. Трубайчук, У. Ширер, M. Brechtken, R. Gerwarth, S. Greuzberger, I. Kersaw, P. Longerich, H. Ulrich, B. Ziezemer та ін.). Вивчені й інші тоталітарні ідеології, які ставили за мету на ґрунті власної винятковості досягти поставленої мети: комунізм і його радикальний прояв більшовизм, маоїзм, фашизм, націонал-соціалізм (нацизм) та ін., запровадження яких у життя призвело до багатомільйонних жертв. Як різновид радикальних ідеологій без осмислення досі залишився рашизм, який дехто намагається ототожнити з фашизмом, що, на нашу думку, не є коректним. Подібна точка зору висвітлена у нещодавній публікації професора Тімоті Снайдера «Ми маємо сказати. Росія – фашист» [1].

Формулювання мети статті. Метою статті є порівняльний аналіз воєнних злочинів радянського режиму на початку німецько-російської війни і спроби їх приховування та фальсифікацій і порівняння з сучасною злочинною діяльністю російської вояччини з початку нової фази російсько-української війни (2014–2022 рр.); показати подібність дій нацистського режиму Гітлера та рашистського режиму Путіна у зазначеному контексті; показати методологію замітання слідів зло-

чинів проти українського національно-визвольного руху та його очільників у загальноєвропейському вимірі.

Виклад основного матеріалу. Початок нічим не спровокованої війни РФ проти України, виявлені у визволених від рашистів районах страшні звірства російської армії у Бучі, Ірпіні, Бородянці, Маріуполі та інших містах і селах нашої країни стали підтвердженнями того, що у практиці діяльності каральних органів окупантів нічого не змінилося із сталінських часів, а у багатьох випадках вона стала ще більш нелюдською і жорстокою, перевершивши злодіяння нацистів у роки Другої світової війни.

Масові звірства російської вояччини проти цивільного населення, особливо жінок і дітей, руйнування пологових будинків, дитячих садків, шкіл, лікарень, культурних закладів перевершили нацистські злочини гітлерівців у роки Другої світової війни. РФ виступила сьогодні нацистським агресором не лише проти України, а й усього західного світу. Водночас російське керівництво всіляко намагається замести сліди своїх злочинів або перекласти вину на самих українців, як у попередні роки на поляків, німців, фінів та інших.

Важкі аналогії із вчиненими Росією проти України злочинами виникають з усією історією українсько-російських відносин, починаючи із спалення і пограбування Києва князем Андрієм Боголюбським у 1169 році, потопленням у крові козацької столиці Батурина військами Московії, зруйнування Запорозької Січі Петром І та її остаточна ліквідація царатом за правління Катерини ІІ, розгром Коліївщини, три російсько-українські війни 1917–1921 років та ін.

Лише за останні сто років, як пише інтернет-ресурс «Фейсбук» 26 квітня 2022 року, росіяни закатували та вбили 28 млн 663 тис. українців: у період Першої світової та російсько-українських воєн (1914–1921 рр.) – 2589 тис. осіб; Голодомор 1922–1923 років – 300 тис.; червоний терор 1929 року – 504 тис.; Голодомор-геноцид 1932–1933 років – понад 8000 тис.; розстріляне відродження 1933 року – 30 тис.; чистки 1930-х років – 2240 тис.; Друга світова війна – 14 млн; Голодомор 1946–1947 років – 750 тис.; червоний терор 1947–1953 років – близько 203 тис.; російсько-українська війна 2014–… – близько 17 тис. (дані на 24 квітня 2022 р.). Абсолютна більшість з них була вбита за те, що вони були українцями і любили свою батьківщину, свій край… Проте рашистам цього замало. Депутат Держдуми РФ Олексій Журавльов у етері кремлівського пропагандистського шоу заявив, що для «денацифікації» необхідно знищити 2 млн українців. За словами російського депутата, йдеться про 5 відсотків населення України [2]. «Світе мій, – записав у своєму щоденнику у 1944 році Олександр Довженко, – чому любов до свого народу є націоналізм? В чім його злочин? Які нелюди придумали отсе-от знущання над життям людським?» [3].

Але найбільш зримою і показовою аналогією скоєних росіянами злочинів проти українців, та й найближче за хронологією є у першу чергу жахливі події періоду радянської окупації західноукраїнських земель у 1939–1941 роках та у післявоєнний період (1944–1953 рр.).

З початком Другої світової війни, коли в результаті «брудершафту» двох диктаторів Гітлера і Сталіна («Пакт Молотова – Ріббентропа» від 23 серпня 1939 р.) була «розібрана» Польща і Червона армія взяла під контроль Західну Україну і Західну Білорусь, на новоприєднаних землях почалася «радянізація» життя, а фактично «деукраїнізація» населення, що в сучасному прочитанні російськими ідеологами вторгнення те ж саме, що в їхньому розумінні «денацифікація». Почалося із закриття і знищення політичних партій, громадських організацій, молодіжних об'єднань, «Просвіти», культурно-освітніх осередків, економічних організацій, кооперації тощо.

На справедливе переконання професора О. Лисенка, висловлене ним на Міжнародній науковій конференції «Післявоєнний світ: люди, проблеми, цінності», що відбулася 15 квітня 2022 року у Національному педагогічному університеті імені М. Драгоманова, рашизм є різновидом радикальних ідеологій, що практично вже століттями працює в Росії. Найголовнішими його проявами виступає сталінізм і путінізм. Рашизм, як і комунізм, потребують правової оцінки і мають бути засуджені на міжнародному трибуналі, як і нацизм. Росія не засудила комунізм, тому ланцюжок-естафета від царизму до більшовиків-комуністів і сьогоднішнього путінського рашизму є нерозривним. Найголовнішими проявами рашизму є: прагнення сильної руки; віра в «доброго царя» і відповідальність верхів за життя кожного; війна як засіб вирішення внутрішніх проблем; низька свідомість громадян; агресивна державна пропаганда як механізм мобілізації суспільства, підміна понять евфемізмами; тотальна брехня у внутрішній і зовнішній політиці; синдром зовнішніх

загроз для оправдання агресії; розмивання особистості; скрепи – російське православ'я як презирство до всього неросійського; безперервне маніпулювання натовпом, що не усвідомлює своїх дій у контексті того, що таке добро і зло, расова ненависть, агресія, шовінізм, відсутність власного сумління, пошук негараздів назовні (винуваті завжди чужі – католики, демократи, українці, американці тощо); відчуження від свободи; відсутність толерантності до іншої думки; нетерпимість до права іншого; історичні наративи (етатизм, патерналізм); тотальна корупція; дівіації держави і суспільства (або держава чинить злочин щодо свого народу, або народ і держава діють у симфонії разом назовні) тощо. Сучасна форма рашизму – путінізм як етап розвитку російського імперіалізму, поставив світ на межу ядерної катастрофи [4].

Програма РФ щодо України, а отже, і наша післявоєнна програма з точністю до навпаки написана й опублікована у соціальних мережах російським політтехнологом Т. Сергєйцевим у статті «Що Росія має зробити з Україною». Він також скандально відомий автор ідеї про поділ українців на три сорти, у тому числі й за мовною ознакою, який роками намагався роздмухувати істерію з приводу того, що інтереси південно-східної України кардинально відрізняються від прагнень решти регіонів. Т. Березовець вважає, що стаття про знищення українського народу – замовлення адміністрації В. Путіна. Вона з'явилася 5 березня на контрольованому Кремлем сайті РІА «Новості».

У дещо видозміненому варіанті основні тези статті переспівані екс-президентом Д. Медвєдєвим. Головне у них – демілітаризація, денацифікація, деєвропеїзація, а фактично деукраїнізація, тобто знищення України.

Стаття політтехнолога є доказом того, що масові вбивства, мародерство, зруйновані міста і села, історичні пам'ятки та національні символи, скалічені долі тисяч людей – це не прояв звірячої натури окремо взятих окупантів, а пряма вказівка керівництва, наслідок впливу російської державної пропагандистської машини. Сергєйцев закликає до «насильства і безчинств проти людей через їхнє національне походження». Отже, йдеться про порушення Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього (прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р.). За загальними практичними порадами про денацифікацію, під якою автор розуміє «комплекс заходів стосовно нацифікованої маси населення, яка технічно не може бути піддана прямому покаранню у якості воєнних злочинців». Перевиховання маси населення пропонується способом люстрації «ідеологічними репресіями (придушенням), цензурою не лише у політичній сфері, але обов'язково у сфері культури і освіти», адже, на переконання пропагандиста, «саме через культуру і освіту була підготовлена і здійснена глибока масова нацифікація населення». Визначено і термін денацифікації тривалістю в одне покоління, яке має народитися, зрости і досягти зрілості в умовах денацифікації. «Укронацизм, – вважає автор, – несе в собі не меншу, а більшу загрозу світу і Росії, ніж німецький нацизм гітлерівського розливу». Заперечується сама назва «Україна». Тобто денацифікація дорівнює деукраїнізації. Не залишилася поза увагою і «дебандеризація», адже «колективний Захід сам є проєктувальником, джерелом і спонсором українського нацизму, тоді як західні бандерівські кадри і їх «історична пам'ять» – лише один з інструментів нацифікації України, … лише виконавець, ширма, маскування для європейського проєкту нацистської України, тому денацифікація України – це і її неминуча деєвропеїзація», – пише пропагандист.

Одним із найважливіших кроків денацифікації поряд з ліквідацією «збройних нацистських формувань; створенням органів народного самоуправління і міліції; інсталяції російського інформаційного простору» на четвертій за значущістю позиції стоїть «вилучення навчальних матеріалів і заборона освітніх програм всіх рівнів, які містять нацистські ідеологічні вказівки». І таких у РФ – 80 відсотків і більше. Це повинні, врешті-решт, усвідомити наші громадяни і позбутися ілюзії, що зі зміною керівництва в РФ щось зміниться.

Є цілком очевидним, що «кожний поневолений народ має не лише право, а й обов'язок боротися за своє визволення і то всіма способами, у кожній ситуації, використовуючи всілякі сприяючі нагоди, кожну кон'юнктуру», – пише доктор Микола Климишин у вступі до книги Мирослава Кальби «Нахтігаль» (Курінь ДУН). У світлі фактів і документів» [5, с. 11].

Для аналізу візьмемо найбільш відомі і резонансні факти, які стали об'єктом найбільших фальсифікацій з боку тоді ще радянської історичної науки. У першу чергу звернемося до спроби «повісити» злочини НКВД у Львові, здійснені у перші дні після нападу Німеччини на СРСР, на перший український курінь «Нахтігаль», що чинились за допомогою наклепів, очорнювання та брехливих

нападів. Докладний аналіз подій у Львові у перші дні після відступу з міста радянських військ і евакуації силових каральних органів подає у вже згаданій книзі Мирослав Кальба як очевидець і учасник цих подій. Головне у «замітанні» слідів каральних радянських органів, на думку автора, полягало в тому, щоб за допомогою ворожих наклепів обвинуватити «Нахтігаль» як колаборанта Німеччини і винуватця мордування польських професорів і євреїв у Львові у липні 1941 року. М. Кальба наводить цитату про зазначені події німецького воєнного історика Другої світової війни Павела Леверкугна з книги «Німецька воєнна розвідка», яка свідчить про непричетність українського куреня до трагедії: «В тюрмах НКВД у Львові найшли вони тисячі трупів помордованих українців, і, охоплені рухом свободи, прийняли сильну поставу прогнати росіян з цілої України» [5, с. 40]. Далі М. Кальба розкриває весь механізм фальшування і перекручення події у Львові, який розтягся на десятки років. Автор звертається до результатів роботи Надзвичайної державної комісії, яка готувала матеріали до Міжнародного трибуналу у Нюрнберзі і перевірила злочини гітлерівців по цілій Західній Галичині і зазначає: «На підставі перевірених доказів та Спеціальна Комісія ствердила, що у Львові, Раві Руській, Золочеві, Сокалі, Яворові, Жовкві, Городку, Бродах, Підкамені, Ново-Ричевську, Станиславові й інших місцевостях округи Львівської німецькі загарбники знищили коло 700000 совєцьких горожан, мужчин, жінок і дітей, як також горожан Чехо-Словаччини, Югославії, Голяндії, Англії і США, яких привезли до Львова з концтаборів з Німеччини» [5, с. 47]. Комісія свідчила, що «уже перед захопленням Львова частини Гестапо мали у своїх руках списки провідних інтелектуалістів, які мали бути знищені. Списки ті були приготовлені за наказом Німецького Уряду. Масові арешти і розстріли почалися негайно після окупації Львова німцями» [5, с. 45]. Гестапівці, які заарештовували професорів у Львові, мали списки з прізвищами, датами народження не лише науковців, а й їхніх дітей. «Завжди, як ми входимо в нову місцевість, маємо вже готові списки», – хвалився дружині розстріляного польського професора шеф гестапо в Станіславі гауптштурмфюрер Крігер, який заарештовував і замордував у цьому місті 250 учителів нижчих і середніх шкіл, лікарів, інженерів, практично майже всю польську інтелігенцію. Після знущань, приниження людської гідності 23 польських визначних інтелектуалів вивезли за місто і розстріляли на Вулецьких Горбах. Рідним і знайомим не давали жодної інформації про заарештованих. А для остаточного приховування слідів злочинів восени 1943 року люди з гестапо за наказом рейхміністра Гімлера «спалили трупи тих професорів, яких постріляли» [5, с. 49]. Подібного роду події відбулися 6 вересня 1939 року в Кракові, коли гестапівцями було знищено 183-х професорів та асистентів і доцентів університету, яких запросили на лекцію доктора Бруно Міллєра, офіцера гестапо штурмбанфюрера на тему: «Відношення націонал-соціалізму до науки». Усіх їх там заарештували й вивезли до концтаборів у Німеччину [5, с. 55–56]. «У звіті Комісії наведено прізвища убивць і катів Львівських розстрілів й зазначено: «Усі вони несуть велику відповідальність та повинні бути строго покарані в'язницею» [5, с. 52]. На Нюрнберзькому процесі СРСР зробив невдалу спробу перекласти вину за злочини на нацистський режим Третього Рейху.

Масштаб маскування злочинів радянського режиму мав широку «географію». Державна комісія наголошувала, що гітлерівці послуговувалися у Львові тими самими методами, що й проти польських офіцерів у Катинському лісі. Йдеться про розстріл польських полонених і цивільних осіб, здійснений органами НКВС за цілком секретним наказом партійно-державного керівництва СРСР одночасно у декількох місцях – головним чином у Катинському лісі (поблизу села Катинь Смоленської області), у тюрмі міста Калінін (нині – Твер) та в Харкові тодішнього СРСР навесні 1940 року. Німці знали про масові розстріли і створили спеціальну міжнародну комісію 1943 року, висновки якої засвідчили масові розстріли й поховання у Катинському лісі. Як у 1940 році, так і раніше – у 1920–1930-х роках. За офіційною радянською версією (комісія Миколи Бурденка), розстріли польських громадян у Катині було здійснено пізніше, а саме у 1941 році німецькими окупаційними військами.

Англійський історик Олександр Верт у книзі «Росія у війні 1941–1945» [6] ще у 60-х роках XX ст. докладно показав, як фальшували докази вбивств польських офіцерів радянські каральні органи, списуючи все на гітлерівців, які за два роки до того самі показали, хто справжній винуватець розстрілів.

У листопаді 2010 року Держдума РФ офіційно взяла на себе відповідальність за катинський розстріл 22 тис. польських військових, релігійних діячів та інтелігенції 1940 року. «Опублікова-

ні документи, що зберігалися в секретних архівах протягом багатьох років, не тільки розкрили масштаби цієї жахливої трагедії, але й показали, що катинський злочин здійснювався за прямими наказами Сталіна та інших радянських чиновників», – йдеться в опублікованій РФ декларації. Але, незважаючи на офіційне визнання Кремлем провини Радянського Союзу, Сталіна, органів НКВС за катинський злочин, «катинська брехня» продовжує життя й сьогодні у інтернет просторі РФ [7]. Імена катів катинського злочину, як і львівського розстрілу, встановлені й оприлюднені у книзі Микити Петрова «Нагороджені за розстріл. 1940»).

Жертви радянського і нацистського терору мають одне коріння, а саме це – людиноненависницька ідеологія та імперське мислення, печерний шовінізм… «Не відомо хто кого вчив техніки і методів?», – справедливо зауважує М. Кальба [5, с. 49].

Як німецькі нацисти ретельно приховували сліди своїх злочинів, так само діють і сьогодні рашисти, як, скажімо, під Маріуполем, возячи з собою тринадцять пересувних крематоріїв, у яких спалювали тіла загиблих мирних жителів міста і навколишніх сіл. Як засвідчив 6 квітня 2022 року у прямому ефірі CNN голова Донецької ОВА Павло Кириленков, після міжнародного розголосу подій у Бучі у Маріуполі Росія запустила роботу мобільних крематоріїв, де спалюють тіла загиблих внаслідок російського вторгнення містян. «Окрім того, – підкреслює голова ОВА, – усіх потенційних свідків подій, які відбувалися у блокадному місті, Росія намагається ідентифікувати через фільтраційні табори та знищити» [8].

За два місяці війни росіяни вбили вдвічі більше маріупольців, ніж нацисти за два роки окупації, повідомив міський голова Маріуполя Вадим Бойченко. «За два роки фашисти вбили у Маріуполі 10 тисяч мирного населення. А російські окупанти за два місяці – понад 20 тисяч маріупольців. Понад 40 тисяч людей насильно вивезено, – зауважив Бойченко. – Рашизм – це фашизм 21 століття. Жодних сумнівів чи ілюзій».

Тим часом поблизу Маріуполя у селищі Старий Крим виявлено вже третє місце масових поховань. Росіяни змушують місцевих мешканців копати могили за їжу та воду. Натомість Путін заявив про відсутність бойових дій у місті. Окрім того, він назвав «провокацією» звірства росіян у Бучі на Київщині [9].

Будь-яким злочинам на окупованих територіях передує відповідна оперативна робота по складанню списків неблагонадійних осіб, які підлягають або арешту, або фізичній ліквідації. Як показали наступні трагічні події, відповідні списки були підготовлені в Бучі та інших населених пунктах Київщини. Ще до початку війни писали про те, що нібито існують так звані «розстрільні» списки. Співпрацюючи з колаборантами, окупанти складали списки людей, які мають проукраїнську позицію. До списків заносилися державні службовці, депутати різних рівнів, учасники АТО/ООС, громадські активісти, науковці, інтелігенція та ін. Такі списки знайшли на складі у селі Шибеному Бородянського району, куди, наприклад, потрапили документи Димерської громади. Про це повідомила Цензор. нет нардеп Ольга Василевська-Смаглюк. «Виходячи з Київщини, – зазначає депутатка, – російські військові залишили по собі не лише пограбовані та розтрощені житлові будинки та об'єкти соціальної інфраструктури, але й документи, в яких, зокрема, були й певні інструкції з приводу їхньої поведінки відносно місцевого населення». Крім людей з проукраїнською позицією, збиралися дані по кожному священнику, вказуючи окремо як ті налаштовані. У «розстрільних» списках окупантів на Київщині були люди, причетні до створення Православної церкви України, в тому числі і п'ятий Президент України Петро Порошенко. Очевидно, у таких списках опинилися і заступник директора Інституту фізики напівпровідників ім. В. Є. Лошкарьова НАН України, член-кореспондент НАН України Василь Петрович Кладько, якого російські окупанти варварськи розстріляли 13 березня 2022 року [10], та визначний український лінгвіст, перекладач багатьох класичних творів із стародавніх і сучасних іноземних мов: давньогрецької, латини, церковнослов'янської, англійської, німецької, французької, мій колега по кафедрі теорії та історії держави і права, де він викладав латинську мову та римське право для студентів спеціальності «право» НПУ імені М. П. Драгоманова, Олександр Іванович Кислюк. Росіяни розстріляли О. І. Кислюка 5 березня 2022 року у Бучі. Служба безпеки України розслідує, хто доклався до цієї мерзенної справи.

Особливість теперішньої війни в тому, що вона завдяки інформаційним технологіям проходить фактично у прямому етері, що дає можливість правоохоронцям більш оперативно збирати доказову базу (фотофакти, аудіозаписи, покази свідків тощо) для притягнення до відповідальності за

скоєні злочини, або їхньому сприянню, хоч це є непросто, оскільки окупанти всіляко знищували докази, забирали і ламали телефони, навіть співробітників лікарень примушували роздягатися і оглядали на предмет приховування засобів зв'язку. «Взагалі, – повідомляє депутатка Ольга Василевська-Смаглюк, – тих росіян, що були в Бучі, повністю ідентифіковано. Тому, що це був один підрозділ, і їх ідентифікували за сторінками у соцмережах. Є їхні фотографії. На одній із них вона (потерпіла – авт.) гвалтівника й упізнала. Наводив колаборант, який втік на Білорусь з орками… Вбивали, як кажуть, по п'яні, по-друге, вони шукали у людей патріотичні татуювання, і якщо знаходили, теж убивали, … а й заразом усіх членів родини» [11]. У Київській області затриманий 30-річний зрадник, який показував окупантам будинки, у які можна було заселятися, «здавав» місце проживання поліцейських, військових, учасників бойових дій, мисливців. Ходив по хатах і відбирав у людей їжу [12].

Як видно з наявної інформації, значна частина злочинів російських окупантів скоєна за допомогою колаборантів і зрадників Батьківщини. На них чекає справедлива кара за українським законодавством. Зокрема, у Тростянці ДБР знайшло документи про плани Росії захопити всю Україну, передає Укрінформ. Інформація вивчена й долучена до матеріалів справи. Інформація надіслана у тому числі й до міжнародних інстанцій і жоден зі злочинів не уникне справедливого покарання. У ході слідчих дій встановлені місця, де російські солдати катували цивільних. Зафіксовано щонайменше 34 факти незаконного позбавлення волі та катування цивільних громадян. На місці злочинів виявлено кийки, кайданки, металеві щипці та одяг потерпілих зі слідами крові. ДБР здійснює розслідування у 360 кримінальних провадженнях за державну зраду та колабораціонізм [13]. Декого кара вже наздогнала. Зокрема, 30 квітня ГУР МО України повідомило, що в тимчасово окупованому смт Новоайдар (Луганська область) 25 квітня зник місцевий колаборант Павло Шароградський. Незабаром зрадника знайшли вбитим пострілом у голову та пораненнями на тілі. «Павло Шароградський до початку російського вторгнення був «професійним громадським діячем»… Після окупації Новоайдару він запропонував новим «хазяєвам» свої послуги: надавав ворогу інформацію щодо патріотів, учасників АТО/ООС, членів їхніх родин та про співробітників місцевої адміністрації з проукраїнськими поглядами [14].

Водночас історія українського національно-визвольного руху XX ст. знає чимало визначних прикладів відмови іти на співпрацю з ворогом навіть під загрозою тортур і смерті. Про один такий героїчний випадок пише голова уряду проголошеної 30 червня 1941 року у Львові Української держави Ярослав Стецько: «Іван Равлик – організатор української міліції загинув мученицькою смертю від рук Гестапо після кількамісячних вирафінованих тортур; його арештували в грудні 1941 р. разом з дружиною, тещею і сестрою та ще з трьома членами рідні. Їх всіх розстріляло Гестапо ще перед його мученицькою смертю. Батька і сестру дружини і батьків Равлика вивезли большевики ще в 1940 р. на Сибір. Гестапо ставило йому теж як один з закидів, що він відмовився від співпраці з ним на протипольському та протижидівському відтинку. Повних два місяці вимагали від нього адрес і списків видатних поляків і жидів, але він постійно відповідав: ні! У тій категоричній відмові утверджували його Бандера і я… Цей чистий, мов сльоза, характер, революціонер найвищої якости – заслужив собі на вдячність теж польського і жидівського населення Львова» [15, с. 182–183].

З метою замітання слідів злочинів радянського режиму на початку німецько-радянської війни, коли у тюрмах Західної України було виявлено десятки тисяч замордованих людей, а також для дискредитації уряду Західної Німеччини, яка поставала знову найбільшою потугою Західної Європи, зростанням впливу НАТО у світі, через двадцять років після Нюрнберзького процесу у Східній Німеччині розпочинається судовий процес, який має «доказати» причетність до зазначеного терору Теодора Оберлендера, якого Аденауер у 1953 році ввів до складу уряду Федеративної Німеччини у якості міністра переселенців і воєнних жертв для опікування мільйонами німців-втікачів і переселенців із Східної Пруссії. Це були люди з яскраво вираженими протикомуністичними поглядами. Почалося створення антикомуністичної партії. «Він особисто почав бути небезпечним Москві» [5, с. 69]. Звинувачення висувалися і першому українському куреню «Нахтігаль», до якого мав відношення Оберлендер…

У контексті означеної операції з прикриття своїх злочинів і перекладання вини на іншу сторону, очевидно, 15-го жовтня 1959 року відбулося вбивство Степана Бандери, на чому «особисто напо-

лягав М. Хрущов, який вважав провідника ЗЧ ОУН особистим ворогом». На провідника ОУН до того було вчинено вже чотири замахи – у 1947, 1948, 1952, 1953 роках, тобто за життя Сталіна [16, с. 391]. Судовий процес над вбивцями Степана Бандери в черговий раз у наявній формі розкрив «перед усім світом злочинні методи большевицької Москви, стосовні супроти України і супроти борців за її визволення поза її межами» [17, с. 111].

Про вбивство Степана Бандери є значна література (П. Дужий, П. Мірчук, Л. Млечин, С. Мудрик-Мечник, М. Олексюк, Р. Пастух, О. Романчук, Я. Стецько, А. Судоплатов та ін.).

За легендою, розвиваючи фальшиву версію, у теракті проти Степана Бандери радянська пропаганда звинуватила українського переселенця, члена проводу ЗЧ ОУН Дмитра Миськіва, який перебував у той час в Італії, а невдовзі помер. У «справі Оберлендера» поширювалася думка, що вищий німецький чин прибрав свідка, «який забагато знав про злочини, заподіяні Оберлендером» [5, с. 79]. «Безперечно, – зазначають автори книги «Московські вбивці перед судом», – що для Москви моральне знищення якогось видатнішого західнонімецького політика чи державного мужа є корисне. Але у жовтні 1959 р. їй ніяк не йшло про особу мін. Оберлендера. Він мав тільки послужити для її важливішого пляну: морально знищити неживого Провідника ОУН, сл. п. Степана Бандери, і дальшого нищення українського визвольно-революційного руху. Мав послужити якраз тим, що він випадково був зв'язковим старшиною в відділі українських націоналістів, які 29 червня 1941 року вступили до Львова» [17, с. 589].

Поряд з безпосереднім вбивцею Степана Бандери кілером КДБ Богданом Сташинським, що у якості генеральної репетиції знищив українського націоналіста, громадського діяча Лева Ребета [16, с. 392], на лаві підсудних опинилися, по суті, вся більшовицька партія, все керівництво СРСР. У мотиваційній частині судового вироку, зачитаному 19 жовтня 1962 року на процесі в Карлсруе під головуванням доктора Гейнріха Ягуша «проти московського найманця і слуги КГБ Сташинського Богдана, який замордував сл. пам. Степана Бандеру», значилося: «Політичне керівництво Совєтського Союзу, керівництво великодержави, яка пишається своєю історією і цивілізацією, яка дала світові Пушкіна, Гоголя, Чехова, Льва Толстого і Федора Достоєвського, а в нові часи Маяковського, Шолохова і Пастернака, це керівництво, як член Об'єднаних Націй, підтримує коректні дипломатичні відносини з Німецькою Союзною Республікою, вважає доцільним здійснювати на території Союзної Республіки вбивства з допомогою отрути, виконане як державне доручення з наказу уряду. Будучи переконане, що злочини залишаться прихованими, совєтське керівництво вдаряє інтернаціональні звичаї, німецькі карні закони і себе самого в обличчя, з метою усунути політичного противника. Однак кожне політичне вбивство в кінцевому висліді б'є його організатора так само, як політична брехня» [17, с. 331][1]. Очільники Союзу ССР були переконані у своїй безкарності й вседозволеності. Маніпулятивна брехня і неправда про вбивство очільника ОУН поширювалася на увесь світ.

Комуністична преса не лише СССР, а й країн – сателітів Кремля, а також комуністичні і промосковські газети країн вільного світу поширювали брехню також про «самогубство Степана Бандери» і очорнювали життя і діяльність провідника ОУН.

Ярослав Стецько у зв'язку з цим писав: «Сьогодні українську самостійницьку політику з німцями пов'язують тільки большевики. Вони, зокрема, вперто твердять, що українські націоналісти вислуговувались німцям і договорюються навіть до таких ідіотизмів, що сл. пам. Степан Бандера казав німцям замкнути себе в німецькому концтаборі, щоб створити довкола своєї особи авреолю мученика. Це твердження належить не кому іншому, тільки кол. Міністрові закордонних справ Української ССР Дмитрові Мануїльському і було воно проголошене в доповіді, виголошеній на конференції вчителів західноукраїнських областей у Львові 6.01.1949 р.» [15, с. 120]…

«Щоб оплюгавити самостійницьку боротьбу, треба було немало попрацювати над викривленням історичних подій та їх творців», «…бо добре їм відомо, що самостійницького духа українського народу як не вдалося вбити винищувальним загонам та дивізіям військ НКВД, тим більше не вдасться цього зробити брехнями та очорнюваннями» [5, с. 127, 138].

[1] У книзі відсутні посилання на авторство фотографій, зокрема, з похорону Степана Бандери. Нами було встановлено, що автором цих фотографій є Григорій Комаринський (13 березня 1921 – 3 жовтня 2019 рр.). Фотографії знаходяться в особистому родинному архіві його сина Богдана Комаринського.

Так само знахабнілі російські окупанти вісім років вводили в оману увесь світ, що «их там нет», а в Україні начебто йде громадянська війна.

Для порівняння методології фальсифікації злочинів ми обрали факти саме з історією «Нахтігалю», бо вона довгі роки після війни використовувалася радянською, а згодом російською пропагандою у тому числі і для розпалювання протистояння в українсько-польських стосунках, а вбивство Степана Бандери мало за мету викликати не лише міжнародний резонанс для компрометації західнонімецького уряду, а у першу чергу внести розкол в український національно-визвольний рух поза межами України, очорнити його в очах Заходу, роз'єднати самих українців. Вони й досі воюють зі Степаном Бандерою як з реально існуючою особою, намагаються «взяти живим» [18].

Останні заяви, а особливо дії найрозвиненіших країн західного світу у контексті всебічної допомоги Україні у війні проти РФ показують, що нарешті їхні лідери після кілька десятилітнього «сонного періоду» побачили політику подвійних стандартів, злочинну методологію рашистів. «Ми продовжуємо протидіяти російській стратегії дезінформації, яка свідомо маніпулює світовою – в тому числі російською – громадськістю з надією приховати провину російського режиму в цій війні», – йдеться у тексті документа, прийнятого за результатами зустрічі лідерів країн G7 8 травня 2022 року за участю Президента України В. Зеленського [19].

Путін і його генерали віддзеркалюють фашизм і тиранію 70-річної давнини, твердить міністр оборони Великої Британії Бен Воллес [20]. Складається враження, що воскрес неогітлер.

Висновки. Як бачимо, методи вигадування та оприлюднення неправдивої інформації та методологія російської брехні мають давню традицію. Історичні паралелі між нацистським режимом Гітлера в період Другої світової війни і сучасною путінською Росією, відповідь на запитання, чи відрізняються їхні злочинні діяння, однозначно переконливо свідчать про відсутність такої різниці. Адже Буча, Маріуполь, Ірпінь та інші окуповані РФ міста і села на сході та півдні України показали справжню природу, масштаби і наслідки рашистського режиму в дії.

Станом на 26 травня 2022 року щодо РФ, представників її військово-політичного керівництва в період повномасштабного вторгнення на територію України (з 24 лютого 2022 р.) Генеральною прокуратурою України зареєстровано: 13 983 злочини агресії та воєнних злочинів; 6 538 злочинів проти національної безпеки, серед яких, зокрема, 967 – державна зрада; 837 – колабораційна діяльність [21].

Список використаних джерел

1. Тімоті Снайдер: «Ми маємо сказати це вголос. Росія – фашистська країна». *Електронний ресурс «Локальна історія».* URL: https://localhistory.org.ua/texts/statti/timoti-snaider-mi-maiemo-skazati-tse-vgolos-rosiia-fashistska-krayina/ (дата звернення: 15 травня 2022 р.).
2. Два миллиона украинцев должны быть денационализированы, то есть уничтожены. Електронний ресурс «Цензор.нет». URL: https://censor.net/ru/video_news/3339879/dva_milliona_ukraintsev_doljny_byt_denatsifitsirovany_to_est_unichtojeny_deputat_gosdumy_rf_juravlev (дата звернення 15 травня 2022 р.).
3. Олександр Довженко. Щоденник, 1944 р.
4. Офіцинський Юрій. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013–2017 років. Ужгород: РІК – У, 2018. 312 с.).
5. Кальба М. «Нахтіґаль» (Курінь ДУН) у світлі фактів і документів. Денвер: ЗСА, 1984. 159 с.
6. Верт Александр. Россия в войне 1941–1945. Авторизованный перевод с английского. Москва: Воениздат, 2001. 664 с., илл. Оригинал: Alexander Werth. RUSSIA AT WAR 1941–1945 OCR: Андриянов Петр (assaur1($)rambler.ru), 2002 г.
7. Через 80 років «катинська брехня» все ще продовжує жити у Росії. *Електронний ресурс «Радіо свобода».* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/30472633.html (дата звернення 15 травня 2022 р.).
8. *Електронний ресурс «Радіо свобода».* URL: https://www.radiosvoboda.org (дата звернення 06 квітня 2022 р.).
9. Завтра продовжиться евакуація мирних мешканців Маріуполя: названо час і місце збору. *Електронний ресурс «Телеканал «Прямий».* URL: https://prm.ua/zavtra-prodovzhytsia-evakuatsiia-myrnykh-meshkantsiv-mariupolia-nazvano-chas-i-mistsezboru/#:~:text=%D0... (дата звернення: 15 травня 2022 р.).
10. Ричард Стоун. Ukraine`s mounting death toll includes a growing number of researches / "Science". Електронний ресурс «Science». URL: https://www.science.org/content/article/ukraine-s-mounting-death-toll-includes-growing-number-researchers (дата звернення: 22 квітня 2022 р.).
11. Нардеп Ольга Василевська-Смаглюк: Було знайдено документи на кшталт «записок бравых российских солдат». Серед них – багато доповідних записок з приводу Православної Церкви України. *Електронний*

ресурс «Цензор.нет». URL: https://censor.net/ua/resonance/3337697/nardep_olga_vasylevskasmaglyuk_bulo_ znayideno_dokumenty_na_kshtalt_zapysok_bravh_rossyyiskyh_soldat (дата звернення: 15 травня 2022 р.).
12. *Електронний ресурс «Реальний Київ»*. URL: //t.me/kievreal.121507 (дата звернення: 15 травня 2022 р.).
13. *Електронний ресурс «Укрінформ».* URL: https://www.ukrinform.ua/ (дата звернення: 11 травня 2022 р.).
14. У Новоайдарі знайшли вбитим місцевого колаборанта Шароградського, – ГУР МО. *Електронний ресурс «Цензор.нет».* URL: https://censor.net/ua/news/3337652/u_novoayidari_znayishly_vbytym_mistsevogo_kolaboranta_sharogradskogo_gur_mo (дата звернення: 11 травня 2022 р.).
15. Ярослав Стецько. 30 червня 1941. Торонто, Лондон. 1967. 465 с.
16. Киричук Юрій. Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика. Львів: Добра справа, 2003. 464 с.
17. Московські вбивці *Бандери перед судом:* зб. матеріалів / за ред. Данила Чайковського. Мюнхен, 1965. 695 с., збірка фотографій після с. 695.
18. В'ятрович В. Чому Росія досі боїться Бандеру? // Архів ОУН. Українська Інформаційна Служба. Лондон. URL: ounis.info/publikations/16. (дата звернення: 11 травня 2022 р.).
19. «Путін не має виграти війну: підсумки історичної зустрічі лідерів країн «Великої сімки» 8 травня 2022 року. URL: //http//www.dw.com. >lidery – g7 – put…(дата звернення: 11 травня 2022 р.).
20. «Путін та його генерали віддзеркалюють фашизм і тиранію» – Міноборони Великої Британії. *Електронний ресурс «ТСН».* URL: https://tsn.ua/ato/putin-ta-yogo-generali-viddzerkalyuyut-fashizm-i-tiraniyu-minoboroni-velikoyi-britaniyi-2057179.html (дата звернення 11 травня 2022 р.).
21. *Електронний ресурс «Офіс Генерального прокурора».* URL: https://www.gp.gov.ua/ (дата звернення 26 травня 2022 р.).

References

1. *Elektronniy resurs «Lokalna IstorIya».* Stattya na temu: TImotI Snayder: "Mi maEmo skazati tse vgolos. RosIya – fashistska krayina". URL: https://localhistory.org.ua/texts/statti/timoti-snaider-mi-maiemo-skazati-tse-vgolos-rosiia-fashistska-krayina/ [ukr].
2. Elektronniy resurs «Tsenzor.net». Stattya na temu: «Dva milliona ukraintsev dolzhnyi byit denatsionalizirovanyi, to est unichtozhenyi». URL: https://censor.net/ru/video_news/3339879/dva_milliona_ukraintsev_doljny_byt_denatsifitsirovany_to_est_unichtojeny_deputat_gosdumy_rf_juravlev [ukr].
3. Oleksandr Dovzhenko. Schodennik, 1944 r [ukr].
4. OfItsinskiy YurIy. Suchasna rosIysko-ukraYinska vIyna (za materIalami gazeti "The New York Times" 2013 - 2017 rokIv. Uzhgorod: RIK – U, 2018. 312 s.) [ukr].
5. Kalba M. «NahtIGal» /KurIn DUN/ u svItlI dokumentIv I faktIv. Denver: ZSA, 1984. – 159 s.
6. Vert Aleksandr Rossiya v voyne 1941–1945. Avtorizovannyiy perevod s angliyskogo. Moskva: Voenizdat, 2001. 664 s., ill. Original: Alexander Werth. RUSSIA AT WAR 1941-1945 OCR: Andriyanov Petr (assaur1($) rambler.ru), 2002 g [ukr].
7. *Elektronniy resurs «RadIo svoboda»* Stattya na temu: Cherez 80 rokIv «katinska brehnya» vse sche prodovzhuE zhiti u RosIYi. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/30472633.html [ukr].
8. *Elektronniy resurs «RadIo svoboda».* URL: https://www.radiosvoboda.org [ukr].
9. *Elektronniy resurs «Telekanal «Pryamiy».* Stattya na temu: Zavtra prodovzhitsya evakuatsIya mirnih meshkantsIv MarIupolya: nazvano chas I mIstse zboru. URL: https://prm.ua/zavtra-prodovzhytsia-evakuatsiia-myrnykh-meshkantsiv-mariupolia-nazvano-chas-i-mistse-zboru/#:~:text=Tim chasom, bIlya MarIupolya u,rosIyan v BuchI na KiYivschinI [ukr].
10. Elektronniy resurs «Science». Stattya na temu: Richard Stoun. Ukraine`s mounting death toll includes a growing number of researches / "Science". URL: https://www.science.org/content/article/ukraine-s-mounting-death-toll-includes-growing-number-researchers [ukr].
11. *Elektronniy resurs «Tsenzor.net».* Stattya na temu: Nardep Olga Vasilevska-Smaglyuk: Bulo znaydeno dokumenti na kshtalt "zapisok bravyih rossiyskih soldat". Sered nih – bagato dopovIdnih zapisok z privodu PravoslavnoYi Tserkvi Ukrayini. URL: https://censor.net/ua/resonance/3337697/nardep_olga_vasylevskasmaglyuk_bulo_znayideno_dokumenty_na_kshtalt_zapysok_bravh_rossyyiskyh_soldat [ukr].
12. *Elektronniy resurs «Realniy KiYiv».* URL: // t.me/kievreal.121507 [ukr].
13. *Elektronniy resurs «UkrInform».* URL: https://www.ukrinform.ua/ [ukr].
14. *Elektronniy resurs «Tsenzor.net».* Stattya na temu: U NovoaydarI znayshli vbitim mIstsevogo kolaboranta Sharogradskogo, – GUR MO. URL: https://censor.net/ua/news/3337652/u_novoayidari_znayishly_vbytym_mistsevogo_kolaboranta_sharogradskogo_gur_mo [ukr].
15. Yaroslav Stetsko. 30 chervnya 1941. – Toronto, London. 1967. – 465 stor [ukr].
16. Kirichuk YurIy. UkraYinskiy natsIonalniy ruh 40-h – 50-h rokIv XX stolIttya: IdeologIya ta praktika. Lviv: Dobra sprava, 2003. 464 s. [ukr].

17. *MoskovskI vbivtsI Banderi pered sudom:* zbIrka materIalIv / za red. Danila Chaykovskogo. Myunhen, 1965.695 s., zbIrka fotografIy pIslya s. 695 [ukr].
18. V'yatrovich V. Chomu RosIya dosI boYitsya Banderu?//ArhIv OUN. UkraYinska InformatsIyna Sluzhba – London. URL: ounis.info/publikations/16 [ukr].
19. «PutIn ne maE vigrati vIynu: pIdsumki IstorichnoYi zustrIchI lIderIv kraYin «VelikoYi sImki» 8 travnya 2022 roku. URL: //http//www.dw.com. >lidery – g7 – put [ukr].
20. *Elektronniy resurs «TSN»*. Stattya na temu: "PutIn ta yogo generali vIddzerkalyuyut fashizm I tiranIyu" – mInoboroni VelikoYi BritanIYi. URL: https://tsn.ua/ato/putin-ta-yogo-generali-viddzerkalyuyut-fashizm-i-tiraniyu-minoboroni-velikoyi-britaniyi-2057179.html [ukr].
21. *Elektronniy resurs «OfIs Generalnogo prokurora»*. URL: https://www.gp.gov.ua/ [ukr].

Андрусишин Б. І., Токарчук О. В. Воєнні злочини Росії проти України і спроби їх приховати (1939–2022 рр.): порівняльний аналіз

У статті здійснено порівняльний аналіз методології приховування воєнних злочинів, здійснених РФ проти України від початку Другої світової війни до сьогоднішньої російсько-української війни (з 2014 р.), що триває; показати подібність дій нацистського режиму Гітлера та рашистського режиму Путіна у боротьбі проти українського національно-визвольного руху та його очільників у загальноєвропейському контексті.

Агресія РФ проти України проявляється у застосуванні збройної сили проти суверенітету, територіальної недоторканності, політичної незалежності України. Воєнні злочини, вчинені представниками влади РФ, керівництвом її збройних сил, регулярним військом та військовими підрозділами, формально не підпорядкованими керівництву збройних сил за чинним законодавством.

Методи вигадування та оприлюднення неправдивої інформації та методологія російської брехні мають давню традицію. Історичні паралелі між нацистським режимом Гітлера в період Другої світової війни і сучасною путінською Росією, відповідь на запитання, чи відрізняються їхні злочинні діяння, однозначно переконливо свідчать про відсутність такої різниці. Адже Буча, Маріуполь, Ірпінь та інші окуповані Росією міста і села на сході та півдні України показали справжню природу, масштаби і наслідки рашистського режиму в дії.

Ключові слова: український національно-визвольний рух, нацизм, рашизм, воєнні злочини, Друга світова війна, російсько-українська війна (з 2014 р.).

Andrusishin B. I., Tokarchuk O. V. Russia's war crimes against Ukraine and attempts to conceal them (1939–2022): comparative analysis

The article provides a comparative analysis of the methodology for concealing war crimes committed by Russia against Ukraine from the beginning of World War II to the current Russian-Ukrainian war (since 2014); show the similarity of the actions of the Nazi regime of Hitler and the racist regime of Putin in the struggle against the Ukrainian national liberation movement and its leaders in the European context.

The beginning of Russia's unprovoked war against Ukraine, the horrific atrocities of the Russian army in Bucha, Irpin, Borodyanka, Mariupol and other cities and villages of our country, uncovered in racist areas, confirmed that nothing had changed from Stalin's punitive occupiers. times, and in many cases it became even more inhumane and cruel, surpassing the atrocities of the Nazis during World War II.

The mass atrocities of the Russian military against civilians, especially women and children, the destruction of maternity hospitals, kindergartens, schools, hospitals, and cultural institutions surpassed the Nazi atrocities of the Nazis during World War II. Today, Russia has acted as a Nazi aggressor not only against Ukraine, but also against the entire Western world. At the same time, the Russian leadership is trying to cover up the traces of their crimes, or shift the blame on the Ukrainians themselves, as in previous years on the Poles, Germans, Finns and others.

The aggression of the Russian Federation against Ukraine is manifested in the use of armed force against the sovereignty, territorial integrity, and political independence of Ukraine. War crimes were committed by representatives of the authorities of the Russian Federation, the leadership of its armed forces, regular troops and military units that are not formally subordinate to the leadership of the armed forces under current law.

Methods of fabricating and disclosing false information and the methodology of Russian lies have a long tradition. The historical parallels between Hitler's Nazi regime during World War II and modern-day Putin's Russia, and the answer to the question of whether their crimes are different, clearly show that there is no such difference. After all, Bucha, Mariupol, Irpin and other Russian-occupied towns and villages in eastern and southern Ukraine have shown the true nature, scale and consequences of the racist regime in action.

Key words: Ukrainian national liberation movement, Nazism, racism, war crimes, World War II, Russian-Ukrainian war (since 2014).

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-6

УДК 342.53(447); 342.7(477); 342.72/7

Олександр Васильович Батанов,
провідний науковий співробітник
відділу конституційного права та
місцевого самоврядування
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-0239-4539

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ Й ОБОРОНИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ (ІНСТИТУТ ВІЙСЬКОВОГО ОМБУДСМАНА)

Постановка проблеми. В Україні, в умовах реформування соціально-економічної, політичної і духовної сфер життя та активного формування інститутів громадянського суспільства, актуальною залишається проблема удосконалення конституційно-правового механізму захисту прав людини. Саме для цього, наслідуючи правові традиції демократичних країн, в Україні було запроваджено інститут омбудсмана – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, що став важливим механізмом забезпечення прав людини.

Однак соціальна напруженість і незахищеність окремих верств населення, зокрема дітей, пенсіонерів, осіб з інвалідністю, військовослужбовців, ветеранів, мігрантів, внутрішньо переміщених осіб, етнічних меншин, підприємців, пацієнтів та інших категорій громадян, свідчить про необхідність удосконалення національних механізмів та утворення спеціалізованих форм захисту прав людини, у тому числі зміцнення відповідних контрольних функцій омбудсмана.

Ці та інші питання актуалізувалися та загострилися в умовах окупації РФ Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, частини територій у Донецькій та Луганській областях, та, особливо, повномасштабного вторгнення РФ на територію України та триваючої зараз російсько-української війни.

З точки зору сучасної конституціоналістики, а також внутрішніх і зовнішніх викликів у сфері прав людини в Україні актуальність і важливість формування та дієвого функціонування спеціалізованих служб захисту прав людини, у тому числі й насамперед спеціалізованих омбудсманів, не викликає сумніву, а законодавче врегулювання відповідних суспільних відносин та процесів є вимогою часу.

Серед таких служб, зокрема, унікальне місце посідає інститут військового омбудсмана. Як обґрунтовано доводиться в сучасних конституційно-правових дослідженнях, у рамках моделі цивільного контролю «армія під контролем парламенту» парламентський військовий омбудсман є «доповненням та розширенням функції парламентського контролю щодо об'єктів демократичного цивільного контролю» [3, с. 20].

З іншого боку, захист прав людини у сфері збройних сил є іманентною ознакою демократії та фактором, що підвищує ефективність їх функціонування. Правозахисний вимір національної безпеки і оборони демонструє здатність держави не лише захищати свій суверенітет у випадку збройного нападу або інших непередбачуваних проявів зовнішньої агресії, а й виступає інституційною та нормативно-правовою гарантією захисту прав людини у сфері збройних сил як у мирний час, так і, особливо, в умовах воєнного стану, є юридичним, ідеологічним та інформаційним компонентом у процесі формування якісно нового за сутністю, змістом та функціями механізму національної безпеки і оборони, додатковим каналом захисту прав людини у цьому секторі функціонування демократичної держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній вітчизняній науці різні аспекти статусу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та омбудсманів у зарубіжних краї-

нах, у тому числі їх спеціалізованих інституцій, доволі плідно досліджувався у працях О. Агєєва, С. Банаха, О. Бондарева, Л. Голяк, К. Закоморної, О. Марцеляка, Н. Наулік та ін., концептуальний аналіз яких переконливо доводить, що сутність інституту омбудсмана та його видову характеристику в першу чергу визначає функціонально-телеологічний аспект його діяльності. Саме природа, система, специфікація та спеціалізація функцій є найбільш важливим елементом конституційно-правового статусу будь-якого органу чи посадової особи публічної влади та інших суспільних інституцій. Це, безперечно, стосується й інституту омбудсмана, практична діяльність якого передбачає здійснення контролю за додержанням прав людини, який фактично є своєрідною титульною функцією омбудсмана, займаючи пріоритетне місце у системі його функцій та визначаючи його спеціальне призначення та унікальну роль у правозахисному механізмі демократичної держави.

Мета статті полягає у розкритті концептуальних проблем становлення та розвитку інституту військового омбудсмана у деяких зарубіжних країнах та перспектив його запровадження в Україні у контексті викликів сьогодення.

Основні результати дослідження. Ідея запровадження в Україні спеціалізованої служби військового омбудсмана висувалася ще на початку функціонування інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в Україні [10]. Так, на думку О. Марцеляка, спеціалізований омбудсман, як окрема правозахисна інституція, незалежна від будь-яких органів влади (в т. ч. від Уповноваженого з прав людини) ефективніше захищатиме права військових [7, с. 33]. Підтримуючи ідею заснування в Україні служби військового омбудсмана, О. Майданник вважає, що цей інститут сприятиме демократизації національної військової адміністрації зокрема та військових відносин взагалі, забезпеченню додержання законності у сфері функціонування збройних сил та гарантуванню правової безпеки в армії і на флоті. На її переконання, для того, щоб цей інститут належним чином забезпечував дієвий захист прав військовослужбовців, спеціалізований військовий омбудсман повинен мати такий обсяг повноважень, які б надавали йому можливість діяти як юридичному гаранту прав і свобод військовослужбовців, сприяти підтриманню серед населення відчуття безпеки і впевненості у верховенстві права у сфері національної оборони [6, с. 15].

Однак процес запровадження спеціалізованої служби захисту прав людини у сфері функціонування збройних сил загальмувався і лише із прийняттям Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» [8], Уповноважений Верховної Ради України з прав людини набув спеціальних повноважень щодо захисту конституційних прав і свобод військовослужбовців.

Світовий досвід свідчить [1–5, 7], що інститутові військового омбудсмана належить важлива роль у протидії зловживанням та іншим правопорушенням у збройних силах, а також у створенні умов для того, щоб діяльність збройних сил була підзвітною суспільству, з одного боку, й прозорою для суспільства – з другого. Працюючи зі скаргами і зверненнями та досліджуючи питання у предметній і суміжній сферах, інститут омбудсмана допомагає запобігати порушенням прав людини, перешкоджає практиці неефективного витрачання ресурсів і поганого управління і сприяє вдосконаленню системи управління в секторі безпеки в цілому.

Як незалежний і об'єктивний орган інститут військового омбудсмана відіграє важливу роль у запобіганні та боротьбі зі зловживаннями службовими повноваженнями і порушеннями прав людини, незалежно від того, чи стосуються вони цивільних осіб чи представників збройних сил.

Інститут військового омбудсмана приймає й розслідує скарги і звернення, а також інформує відповідні інстанції про порушення прав людини та інші проблеми системного характеру в секторі безпеки й оборони. Таким чином, його діяльність може мати серйозний ефект на рівні як окремої людини, так і сектору безпеки й оборони, відповідної профільної правової бази в цілому.

Такі інститути вже давно успішно функціонують у деяких зарубіжних державах. Так, уперше посаду військового омбудсмана (Militieombudsman) було запроваджено у Швеції, де він функціонував з 1919 до 1967 року. Після цього його функції виконував омбудсман «загальної» компетенції, хоча на сьогодні в цій країні знову ставиться питання про створення окремого інституту військового омбудсмана. Того ж 1919 року військовий омбудсман з'являється і у Фінляндії, де він співіснує із канцлером юстиції.

У Норвегії посада військового омбудсмана була запроваджена у 1952 році на підставі спеціально прийнятого закону. Цей закон передбачав створення Комітету омбудсмана з семи членів,

які повинні були бути членами парламенту. Очолював цей Комітет власне сам військовий омбудсман, який не був депутатом. У завдання військового омбудсмана входило сприяння захисту громадянських прав особового складу Збройних сил Норвегії. Однак сфера його компетенції не була поширена на цивільний персонал армії. Крім того, омбудсман не був наділений широким колом повноважень, він міг втручатися лише у ті питання, які становили широкий суспільний інтерес і були особливо важливими.

Особливого розвитку цей інститут набув у Німеччині. Він базується на шведській моделі «міліті омбудсмана» і отримав назву «Уповноважений з оборони». Цей інститут у ФРН був створений ще в 1956 році, коли були внесені зміни до Конституції ФРН, які передбачали забезпечення дієвого парламентського контролю за Збройними силами ФРН (Бундесвером). Підставами для цього слугувало прагнення парламенту ФРН реформувати збройні сили у напрямі їх демократизації. Таке прагнення було безпосередньо пов'язане із проблемою демілітаризації Німеччини у 1955–1956 роках. Після падіння гітлерівської диктатури у Німеччині багато хто побоювався, що Збройні сили можуть стати загрозою поновленим на той час правам людини і громадянина. Саме через це із врахуванням зарубіжного досвіду були передбачені такі інститути парламентського контролю над Бундесвером, як Комітет із справ оборони та Уповноважений Бундестагу по обороні (військовий омбудсман).

Протягом останніх 30 років спостерігається стрімке зростання кількості інститутів військових омбудсманів по всьому світу. Наявність інституційно та функціонально сильного та незалежного інституту омбудсмана в цілому та, особливо, такого його спеціалізованого виду, як військовий омбудсман, є важливим критерієм зрілості всієї системи демократичного управління у державі. Зокрема, інститутові військового омбудсмана належить важлива роль у тому, щоб збройні сили керувалися й діяли відповідно до принципів верховенства права та з дотриманням прав людини щодо як самих військовослужбовців, так і всіх цивільних осіб, з якими вони контактують. Адже зростання масштабів використання збройних сил у міжнародних та інтернаціональних операціях, а разом з цим і зростання ризиків, пов'язаних з порушенням прав людини, у тому числі й щодо цивільних осіб у країні перебування, тільки підвищують роль і значення сильних та ефективних механізмів контролю й нагляду, покликаних забезпечити дотримання прав людини і принципів верховенства права.

Появі інституту військового омбудсмана сприяла ціла низка факторів [1]. По-перше, це було зумовлено прагненням зміцнити цивільно-демократичний контроль над збройними силами. По-друге, це необхідність поліпшення ситуації із захистом прав людини у питаннях військовослужбовців за рахунок створення більш ефективних механізмів обробки скарг та реалізації заходів для ліквідації виявлених недоліків. По-третє, це прагнення створити незалежний механізм контролю якості, який би дав змогу здійснювати нагляд за дотриманням встановлених процедур, правил і принципів діяльності у збройних силах. По-четверте, це необхідність вирішення конкретних проблем або скандалів, пов'язаних з діяльністю збройних сил, порушенням прав військовослужбовців, їх загибеллю під час здійснення своїх обов'язків, насамперед у ситуаціях, не пов'язаних із бойовими діями, проявами або запобіганням нестатутних відносин, порушенням прав ветеранів збройних сил, питання додержання житлових прав військовослужбовців та ветеранів, їх прав на належне грошове забезпечення тощо.

Поряд з зазначеним у сучасному світі своєрідним демократичним трендом стає гендерна проблематика в аспекті організації та функціонування збройних сил та інших установ сектору оборони. Зараз багато установ сектору оборони зосереджується на тому, що саме означає інтегрувати гендерний аспект у військові операції та яким чином гендерна динаміка впливає на захист цивільних осіб, які перебувають у конфліктних ситуаціях. За останні десятиліття у збройних силах та інших установах сектору оборони працює дедалі більше гендерних спеціалістів, таких як консультанти з гендерних питань, гендерні координатори, консультанти з питань захисту жінок та команди залучення жінок. У деяких збройних силах, а також в інших частинах оборонного сектору та ряді ключових організацій безпеки жінки досягають керівних ролей.

Однак прагнення до гендерної рівності у збройних силах та інших установах сектору оборони вимагає зрушень в інституційній культурі та переорієнтації того, яким чином оборона сприяє більш широкому просуванню гендерної рівності в суспільстві. Це вимагає перегляду поняття не-

безпеки та того, як оборонний сектор готовий реагувати на гендерні загрози державі та окремим особам. Це також передбачає перегляд того, які люди, вміння та цінності потрібні сучасним оборонним силам [9].

Висновки. В умовах збройного вторгнення РФ на територію України та російсько-української війни кількість і спектр проблем та викликів, пов'язаних із правами людини у Збройних Силах України, набуває масштабного характеру. У зв'язку з цим, враховуючи позитивний зарубіжний досвід, актуалізується питання не лише посилення функціональних та організаційних можливостей Уповноваженого Верховної Ради з прав людини у сфері захисту прав військовослужбовців, а й утворення спеціалізованої інституції військового омбудсмана.

Список використаних джерел

1. Бакленд Б., Макдермотт В. Інститути омбудсмена у справах Збройних Сил: практичний посібник. Женева: DCAF, 2015. 178 с.
2. Банах С. В. Функції омбудсманів у сучасному світі: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 197 с.
3. Бондарев О. Б. Інститут омбудсмана у справах захисту прав військовослужбовців: українська модель та зарубіжний досвід: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2019. 233 с.
4. Голяк Л. В. Інститут спеціалізованого омбудсмана: світовий досвід організації та діяльності: монографія. Львів: ЗУКЦ, 2011. 304 с.
5. Закоморна К. О. Інститут омбудсмана як засіб забезпечення прав і свобод людини та громадянина (порівняльно-правовий аналіз): автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Київ, 1999. 19 с.
6. Майданник О. О. Інститут омбудсмана у механізмі забезпечення прав людини в Україні. *Адвокат.* 2010. № 7(118). С. 12–16.
7. Марцеляк О. В. Інститут омбудсмана: теорія і практика. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. 450 с.
8. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України від 19.06.2003 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 46. Ст. 366.
9. Уотсон К. Гендерні питання в секторі безпеки. Женева: ДКЗС, ОБСЄ/БДІПЛ, ООН Жінки, 2020. 76 с.
10. Шкрюм Т. Знати свої права не лише корисно, але й необхідно. *Народна армія.* 1998. 28 квітня.

References

1. Baklend B., Makdermott V. Instytuty ombudsmena u spravakh Zbroinykh Syl. Praktychnyi posibnyk. Zheneva: DCAF, 2015. 178 s.
2. Banakh S. V. Funktsii ombudsmaniv u suchasnomu sviti: monohrafiia. Ternopil: TNEU, 2016. 197 s.
3. Bondarev O. B. Instytut ombudsmana u spravakh zakhystu prav viiskovosluzhbovtsiv: ukrainska model ta zarubizhnyi dosvid: dys. … kand. Yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Kyiv, 2019. 233 s.
4. Holiak L. V. Instytut spetsializovanoho ombudsmana: svitovyi dosvid orhanizatsii ta diialnosti: monohrafiia. Lviv: Vydavnytstvo «ZUKTs», 2011. 304 s.
5. Zakomorna K. O. Instytut ombudsmana yak zasib zabezpechennia prav i svobod liudyny ta hromadianyna (porivnialno-pravovyi analiz): avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo». 1999. 19 c.
6. Maidannyk O. O. Instytut ombudsmana u mekhanizmi zabezpechennia prav liudyny v Ukraini. *Advokat.* 2010. № 7(118). S. 12–16.
7. Martseliak O. V. Instytut ombudsmana: teoriia i praktyka. Kharkiv: Vyd-vo Nats. un-tu vnutr. sprav, 2003. 450 s.
8. Pro demokratychnyi tsyvilnyi kontrol nad Voiennoiu orhanizatsiieiu i pravookhoronnymy orhanamy derzhavy: Zakon Ukrainy vid 19.06.2003 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2003. № 46. st. 366.
9. Uotson K. Henderni pytannia v sektori bezpeky. Zheneva: DKZS, OBSIe/BDIPL, OON Zhinky, 2020. 76 s.
10. Shkrium T. Znaty svoi prava ne lyshe korysno, ale y neobkhidno. *Narodna armiia.* 1998. 28 kvitnia.

Батанов О. В. Захист прав людини у сфері безпеки й оборони в сучасному світі (інститут військового омбудсмана)

У статті розглядаються проблеми організації та функціонування інституту військового омбудсмана у зарубіжних країнах. Акцентовано на проблемних аспектах формування його функції захисту конституційних

прав військовослужбовців у зв'язку із змінами у правових засадах демократичного цивільного контролю в Україні. Стверджується, що широка спеціалізація та наявність військового омбудсмана зумовлюються сильними традиціями демократії.

Ключові слова: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; інститут омбудсмана; омбудсман; військовий омбудсман; конституційні права військовослужбовців; захист прав військовослужбовців.

Batanov O. V. Protection of human rights in the field of security and defense in the modern world (Institute of Military Ombudsman)

The article considers the problems of organization and functioning of the institute of military ombudsman in foreign countries. Emphasis is placed on the problematic aspects of the formation of its function of protecting the constitutional rights of servicemen in connection with changes in the legal framework of democratic civilian control in Ukraine. It is emphasized that in determining the place of the military ombudsman in the system of state authorities it is necessary to take into account the institutional aspects of democratic control in the context of models of military-civil relations. The Ombudsman Institute for the Protection of the Rights of Military Personnel is in the first place necessary as an element of the system of democratic civil control in which the Ombudsman can fully exercise his legal nature as a parliamentary control body. It turns out that in the framework of the model of civilian control, «army under the control of parliament», the institution of the Ukrainian Parliament Commissioner for Defense (for the protection of the rights of military personnel) will complement and extend the function of parliamentary control over the objects of democratic civilian control. Such a system of protection of the rights of military personnel requires Ukraine for the democratic development of military-civilian relations.

It is argued that broad specialization and the presence of a military ombudsman are due to strong traditions of democracy. The necessity of introduction of the institute of military ombudsman in Ukraine is substantiated. Relevant arguments are presented, which are of particular importance in the context of a full-scale armed invasion of the Russian Federation into the territory of Ukraine and the ongoing Russian-Ukrainian war.

Key words: Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights; Institution of the Ombudsman; Ombudsman; Military Ombudsman; Constitutional Rights of Military Personnel; Protection of the Rights of Military Personnel.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-7

УДК 340.1; 340.11

Світлана Василівна Бобровник,
завідувач кафедри теорії
та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-9225-8871

ПРАВОВІДНОСИНИ У СФЕРІ ПРАВОВОГО КОНФЛІКТУ ТА КОМПРОМІСУ: ОСОБЛИВОСТІ, ЗМІСТ І ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Постановка проблеми. Становлення і функціонування сучасного суспільства та державності нерозривно пов'язані із загостренням, розгортанням та розв'язанням різноманітних протиріч і суперечностей. Вони мають політичний, соціальний, економічний, правовий характер. В умовах сьогодення в Україні є наявним воєнний конфлікт, що спровокований бойовими діями РФ. У конфліктних ситуаціях, що виникають між суб'єктами у різноманітних сферах життєдіяльності суспільства, одним із шляхів вирішення є досягнення компромісу в соціальних правовідносинах. Неоднозначність розуміння особливостей, змісту та правової природи компромісних і конфліктних правовідносин зумовлює своєчасність та актуальність дослідження цих категорій.

Таким чином, актуальність комплексного дослідження феноменів компромісних і конфліктних правовідносин зумовлюється відсутністю спеціальних досліджень поняття, особливостей, змісту та природи цих категорій, перспективністю використання на практиці компромісних правовідносин для подолання конфліктних ситуацій.

Аналіз останніх публікацій. Теоретичною основою дослідження компромісних і конфліктних правовідносин слугували праці вчених-юристів, які певною мірою стосувалися цих проблем. Йдеться про наукові ідеї Л. Білоконенко, О. Білошенко, І. Ващенко, В. Жимірова, Л. Крівцової, В. Іванова, М. Новікової, І. Погрібного, О. Тихомирова, Г. Усатого. Не применшуючи ролі та значення ідей і концепцій, обґрунтованих у працях цих вчених, спробуємо акцентувати увагу на малодосліджених аспектах проблематики компромісних і конфліктних правовідносин, визначивши за мету дослідження аналіз особливостей змісту та практичного значення правовідносин у сфері правового конфлікту і компромісу.

Основні результати дослідження. У сучасній юридичній науці конфліктні правовідносини забезпечують уникнення деструктивних соціальних явищ, їх наслідків, гарантування вирішення складних соціальних ситуацій. Саме тому зростає актуальність розробки фундаментальних наукових засад аналізу конфліктних правовідносин, вдосконалення правил конфліктної взаємодії у багатоманітних сферах суспільного життя [1, с. 3].

Аналізуючи різні наукові підходи щодо розуміння конфліктних правовідносин, можна зробити висновок, що найбільш поширеними є такі:

– *конфліктний підхід,* відповідно до якого конфліктні правовідносини розглядаються як конкретно-суб'єктний вираз загострених у правовому відношенні суперечок, що набувають за певного поєднання юридичних фактів форми правового спору.

За такого підходу соціальне призначення конфлікту полягає у швидкому та ефективному усуненні неузгодженостей на основі застосування норм права;

– *діяльнісний підхід* передбачає відкриту боротьбу сторін (учасників). Прихильники мотиваційного підходу розглядають конфліктні правовідносини як процес, що включає не лише ситуацію відкритої боротьби, а й те, що передує цій боротьбі, увесь процес взаємодії сторін конфлікту. У ві-

тчизняній літературі перший підхід іноді називають вузьким, а другий – широким трактуванням конфліктних правовідносин [2, с. 22]. На нашу думку, більш доцільним є застосування другого підходу до сутності конфліктних правовідносин, оскільки в цьому випадку відбувається врахування взаємодії учасників конфлікту від початку існування протилежностей між ними до післяконфліктних відносин;

– *матеріальний підхід,* який заснований на позиції, що конфліктні правовідносини являють собою особливий вид матеріальних охоронних правовідносин між його суб'єктами, які виникають у зв'язку з відкритою протидією суб'єктів права на шляху реалізації своїх прав, свобод, інтересів, що створюється поза юрисдикційним процесом. Цей спір може бути врегульованим у судовому або позасудовому порядку;

– *формальний (процесуальний)* підхід обґрунтовує позицію, згідно з якою конфліктні правовідносини є виключно процесуальним явищем і виникають лише після звернення одного із суб'єктів спору до суду із позовною заявою [3, с. 215]. Проте, на нашу думку, в даному випадку слід вести мову не про конфліктні правовідносини, а про правові спори, оскільки відбувається трансформація юридично значущих дій в юридичні факти.

У контексті нашого дослідження необхідно спинитися й на характерних ознаках, які притаманні конфліктним правовідносинам.

Виходячи із існуючих підходів щодо розуміння конфліктних правовідносин та їх ознак, спробуємо виділити найбільш притаманні їм риси: по-перше, предметом виступають соціальні або матеріальні цінності, з приводу яких виникають конфліктні ситуації; по-друге, спонукають мобілізацію правовідносин; по-третє, супроводжуються підвищеною емоційністю учасників; по-четверте, детерміновані об'єктивними й суб'єктивними передумовами; по-п'яте, мають як двосторонній, так і багатосторонній характер; по-шосте, конфронтація цінностей і намірів учасників; по-сьоме, можуть мати прихований чи явний характер. Перелічені особливості прояву конфліктних правовідносин виступають основою визначення їх правової природи.

Однак, аналізуючи особливості конфліктних правовідносин, необхідно звернути увагу й на їх рівні:

I. Соціально-філософський рівень передбачає вивчення соціального конфлікту як певного етапу розвитку соціальної суперечності. У даному випадку поняття «соціальний конфлікт» охоплює широкий спектр різних проявів суперечностей соціальної дійсності, колізій, зіткнень у суспільному житті. Окреслений рівень є загальною методологічною основою, що визначає спрямованість досліджень соціального конфлікту на всіх інших рівнях;

II. Соціологічний рівень – вивчаються причини і динаміка конфліктів великих спільнот – верств, груп та інших соціальних прошарків.

III. Індивідуально-психологічний (особистий) рівень – вивчаються психофізичні особливості та характеристики окремої особи у їх впливові на виникнення конфлікту, динаміку поведінки особи в конфліктній ситуації. Останні два рівні конфліктних правовідносин переважно притаманні саме теорії управління.

IV. Психологічний рівень пов'язується з різними аспектами психолого-емоційного сприйняття навколишньої дійсності.

V. Психолого-педагогічний рівень, за допомогою якого простежуються особливості педагогічного впливу на учасників конфліктних правовідносин, на їх виникнення, динаміку поведінки особи в конфлікті.

VI. Правовий рівень зумовлює перетворення звичайного соціального конфлікту в юридичний і має місце в тому випадку, коли по ходу конфліктних дій сторонами так чи інакше порушуються існуючі правові норми. Таким чином, юридичний конфлікт являє собою вторинне за походженням утворення, в основі якого лежать звичайні соціальні, політичні, національні, економічні, ідейні, сімейні та інші конфлікти. Базового змісту конфлікт набуває в разі його переростання в правову юридичну форму.

Одна з основних властивостей юридичного конфлікту полягає в тому, що в якій би сфері він не відбувався, він пов'язаний з виконанням (реалізацією) або порушенням тих чи інших норм права, а також з виникненням, змінами або припиненням правових відносин між фізичними чи юридичними особами.

Переходячи до розгляду компромісних правовідносин, слід зазначити, що вони посідають окреме місце серед стилів конфліктної поведінки.

Аналіз літературних джерел дає змогу визначити структурні елементи компромісу, сутність яких, на переконання М. Новікової, становлять умови, дії, стани тощо [6, с. 49]:

• наявність конфліктної ситуації, що потребує розв'язання;

• наявність мети;

• наявність ініціатора компромісної угоди;

• визначення критерію того моменту, коли подальша непоступливість, відмова від взаємного обговорення варіантів виходу із ситуації веде до значних особистих матеріальних і моральних втрат;

• психологічна та інтелектуальна готовність до співробітництва на умовах компромісу;

• добровільність прийняття компромісного рішення;

• підготовка до компромісного рішення та визначення суті компромісної угоди з обговоренням змісту поступок;

• самостійність обрання варіанта прийняття рішення сторонами;

• укладання компромісної угоди;

• створення умов щодо неможливості ухилення від виконання компромісної угоди;

• отримання позитивних наслідків як кінцевого результату компромісу у вигляді бажаного інтересу, позитивного морально-психологічного стану.

На нашу думку, до характерних рис компромісних правовідносин слід віднести такі:

1) є обов'язковою умовою вирішення конфліктних правовідносин;

2) можуть бути спрямовані як до конкретного суб'єкта, та і до невизначеного кола осіб;

3) необхідною умовою виникнення, зміни і припинення компромісних правовідносин є наявність компромісної норми;

4) необхідною умовою компромісних правовідносин є наявність згоди між їх учасниками;

5) спрямовані на регулювання, охорону та захист прав і свобод учасників;

6) компромісні правовідносини є правовим механізмом регулювання згоди суб'єктів.

Отже, беручи до уваги перелічені положення, можна зробити конструктивний висновок про те, що компромісні правовідносини є різновидом суспільних відносин, які діють на основі нормпогодження, спрямованих на досягнення між їхніми суб'єктами правової згоди.

Аналіз правовідносин у досліджуваній сфері потребує визначення їх змісту. Його основу становлять категорії конфлікту та компромісу. Проблема з'ясування ролі та значення компромісу та конфлікту у змісті правовідносин як елементу загальної структури правових відносин є доволі актуальною, адже саме від розуміння цих двох понять та від характерних особливостей їх розвитку залежить використання тих або інших прав суб'єктами правовідносин, залежить своєчасне запобігання або, у разі виникнення, вирішення спірної ситуації – правого конфлікту.

Конфлікт і компроміс можна розглядати у межах трьох напрямів дослідження: органічно-структурного, конфліктно-радикального та антропологічно-комунікативного. Перший напрям дослідження відображає суспільство та форми його організації як узгоджено функціонуючі системи і характеризується домінуванням категорії «компроміс» над категорією «конфлікт». Своєю чергою другий напрям дослідження характеризується тим, що категорія «компроміс» розглядається як приватний випадок категорії «конфлікт», остання є домінуючою у сфері суспільних відносин. Щодо третього напряму дослідження, то проблема компромісу і конфлікту в межах цієї концепції розглядається на рівні взаємозв'язків між людьми, будь-то макрозв'язки (держава) або мікрозв'язки (група осіб). При цьому компроміс та конфлікт досліджуються як рівнозначні взаємодіючі категорії суспільного життя [7, с. 8].

Аналіз думок вчених щодо віднесення тих чи інших елементів до змісту правовідносин надав змогу дійти висновку про його вузьке та широке розуміння. Вузьке розуміння полягає у віднесенні до змісту правовідносин суб'єктивних прав та обов'язків; а широке, крім цього, – ще й поведінки суб'єктів та їх відповідальності (діяльність або бездіяльність).

На сучасному етапі розвитку соціальних процесів ускладнилось сприйняття суб'єктами необхідності виконання покладених на них обов'язків та дотримання зобов'язань. З огляду на це у межах названих форм виникають різноманітні правові конфлікти, що значно ускладнюють процес

реалізації норм права, а отже, гальмують розвиток держави, розбудову дієздатних структур громадянського суспільства.

У загальній теорії права зміст будь-якого правовідношення розглядається як структурно-організаційна єдність. Правовий спір являє собою особливе охоронне правовідношення, склад якого утворюють його суб'єкти, а структуру – певний спосіб зв'язку прав і обов'язків, що виражається через взаємні вимоги і заперечення. У цьому контексті для позначення як нормативної, так і теоретичної конструкції правового спору обґрунтовано використовувати термін «зміст». Він дає змогу охопити склад учасників спору і його структуру, виражену через суб'єктивні розбіжності з приводу певного предмета і у зв'язку з певною підставою.

Правовий конфлікт і правовий компроміс проявляються у різних видах правовідносин, зокрема, у їх змісті за допомогою форм реалізації прав. При цьому основними видами форм реалізації прав при існуванні правових конфліктів є їх виконання та дотримання. Правові конфлікти, динаміка яких здійснюється у межах дотримання правових норм, безпосередньо пов'язана з їх використанням. Це пов'язано з тим, що кожному праву одного суб'єкта кореспондує відповідний обов'язок іншого. Такі правові конфлікти у рамках наведених форм реалізації права існують у всіх галузях права [8, с. 22].

Найбільш поширеними правокомпромісними засобами упорядкування конфліктів, які виникають при реалізації учасниками відносин своїх прав та виконанні ними обов'язків, визначено: внесення змін і доповнень до законодавства; прийняття правозастосовних рішень спеціально уповноваженими суб'єктами, передусім компетентними органами у вирішенні конфліктних ситуацій, зокрема судами; необхідність урахування зарубіжного досвіду при вирішенні аналогічних конфліктних ситуацій тощо.

Сучасна соціально-економічна, політична ситуація, у якій перебуває Україна, зумовлює необхідність проведення якісного удосконалення її національного законодавства як засобу легальної організації й регулювання процесу суспільного розвитку. У зв'язку із цим актуалізується завдання теоретичного аналізу правовідносин у різних сферах. Це стосується загальнотеоретичних передумов і підстав виникнення таких відносин, дослідження їх розвитку, умов і чинників припинення. Крім того, потребують цілісного дослідження окремі підстави виникнення, зміни та припинення правовідносин, які мають особливий вплив на динаміку правовідносин, зокрема, такими можна визначити компроміс та конфлікт.

Конфлікти в сучасному суспільстві являють собою зародження та прояви об'єктивно існуючих соціальних суперечностей. Суперечності суспільства є специфічним відображенням його суті, його вирішальною, рушійною силою розвитку.

Серед причин виникнення конфліктів найдоцільніше вирізнити: обмеження ресурсів, які необхідно розподіляти; 2) взаємозалежність завдань; 3) відмінність у цілях, недостатня узгодженість цілей окремих груп та індивідів; 4) недостатній рівень професійної підготовки; 5) невизначеність перспектив зростання; 6) психологічний феномен [9, с. 32].

Доволі важливим аспектом будь-якого конфлікту є шляхи і способи його упередження, припинення і вирішення. Якщо брати це до уваги, то майже кожен із них можна назвати юридичним, оскільки не буває, напевно, такого випадку, коли не було б можливим за допомогою юридичних норм та інститутів втрутитися в розвиток тих чи інших подій. Не кожен конфлікт є юридичним, але майже кожен може завершуватись тією чи іншою юридичною процедурою. Юридичні можливості упередження, вирішення або припинення конфлікту в принципі є ширшими, ніж правова природа конфлікту. Однак у більшості випадків для юридичного втручання в конфлікт із самого початку існують правові підстави.

Вирішення конфлікту – це та або інша позитивна дія (рішення) самих суб´єктів конфлікту або третьої сторони, що припиняє протистояння мирними засобами або шляхом вирішення суперечностей, що перебувають в основі конфлікту, або шляхом узгодження інтересів протиборчих сторін, або шляхом імперативного припису відповідного органу. Головна риса юридичного вирішення конфліктів полягає у його регламентації правовими нормами. Конфлікт легше вирішити, коли є відомими правила взаємодії сторін і можливі наслідки розгляду проблеми. У стані ж невизначеності це зробити складніше. Проте зазначимо, що іноді значна формалізація дій і відносин конф-

ліктуючих сторін, що є характерною для юридичних процедур, стає перешкодою у досягненні домовленостей [10, с. 191].

Головна, вирішальна передумова припинення конфлікту – усунення об'єктивних причин, що породили конфліктну ситуацію. Оскільки конфлікт залежить як від зовнішніх обставин, так і від самих конфліктуючих суб'єктів, то його вирішення визначається характером впливу цих факторів. До найбільш імовірних фіналів конфліктів можна віднести:

• припинення конфлікту внаслідок взаємного примирення сторін;

• припинення конфлікту шляхом так званого симетричного його вирішення (обидві сторони виграють або програють);

• припинення конфлікту шляхом асиметричного рішення (коли виграє одна сторона);

• переростання конфлікту в інше протиборство;

• поступове згасання конфлікту.

До дієвих передумов розв'язання конфліктів відносять: діагностику протиборства, прогнозування ходу і наслідків конфлікту. Прояснення суті конфліктної ситуації, її об'єктивне розуміння, адекватне усвідомлення учасниками конфлікту може бути підставою для компромісів, а також у деяких випадках зовсім вичерпати конфлікт. Наявні механізми вирішення конфліктів у основному можна звести до двох видів: розв'язання конфлікту самими учасниками чи за допомогою втручання третьої сторони [11, с. 317].

До умов, що сприяють регулюванню і вирішенню конфліктів, справедливо відносять рівноважне співвідношення сил протиборчих сторін і визнання ними процедури переговорів як способу вироблення взаємоприйнятних рішень. Проте позитивний результат можливий тільки в тому випадку, якщо суб'єкти конфлікту проявлять до того волю, здатність вести переговори, схильність до компромісів, що, своєю чергою, охоплюють:

– взаємне з'ясування позицій сторін;

– виявлення зони та рівня конфронтаційних домагань;

– знаходження неконфронтаційного поля (його цінностей, зони взаємних поступок);

– виявлення умов компромісу;

– виявлення предмета взаємних поступок з метою ослаблення конфлікту або недопущення його зриву в деструктивну фазу;

– визначення заходів і форм гарантії досягнутої угоди.

Висновки. Таким чином, до структурно-функціональних елементів юридичного компромісу варто віднести: наявність конфліктної ситуації, що потребує розв'язання; мету; ініціатора компромісної угоди; визначення критерію того моменту, коли подальша непоступливість, відмова від взаємного обговорення варіантів виходу із ситуації веде до значних особистих матеріальних і моральних втрат; психологічна та інтелектуальна готовність до співробітництва на умовах компромісу; добровільність прийняття компромісного рішення; підготовка до компромісного рішення та визначення суті компромісної угоди з обговоренням змісту поступок; самостійність обрання варіанта прийняття рішення сторонами; укладання компромісної угоди; створення умов щодо неможливості ухилення від виконання компромісної угоди; отримання позитивних наслідків як кінцевого результату компромісу у вигляді бажаного інтересу, позитивного морально-психологічного стану. Визначені елементи компромісу взаємопов'язані, мають свою логіку взаємодії та, по суті, складають специфічний дієвий регулятивний, народжений у практиці людської життєдіяльності, механізм. Цей механізм має структуру лінійного типу, що відповідає логіці: від цілеполягання до найшвидшого досягнення мети з найменшими втратами – психологічними, матеріальними, часовими тощо.

Список використаних джерел

1. Іванов В. М. Юридична конфліктологія: навч. посібник. Київ: МАУП, 2004. 224 с.
2. Тихомирова Є. Б., Постоловський С. Р. Конфліктологія та теорія переговорів: підручник. Рівне: Перспектива, 2007. 389 с.
3. Хлібороб Н. Є. Теоретико-правові аспекти сутності публічно-правових спорів. *Держава та регіони.* Серія: Право. 2010. № 3. С. 214–220.
4. Мадіссон В. Правова конфліктологія та юридичний конфлікт у приватних правовідносинах. *Право України.* 2003. № 9. С. 39–44.

5. Тімашов В. О. Юридичний конфлікт: сутність, визначення, структура, форми, складники. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2011. № 3 (6). С. 26–31.
6. Новікова М. М. Юридичний компроміс як фактор оптимізації механізму правового регулювання: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Харків, 2007. 198 с.
7. Бобровник С. Теоретико-методологічні засади дослідження компромісу і конфлікту в праві. *Часопис Київського університету права.* 2008. № 4. С. 8–12.
8. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. Основи юридичної діяльності: навч. посібник. Київ: Знання, 2005. 655 с.
9. Скібіцька Л. І. Конфліктологія: навч. посібник. Київ: Центр учбової літ., 2007. 384 с.
10. Жорнокуй Ю. Шляхи вирішення конфліктних ситуацій (корпоративних конфліктів) в акціонерних товариствах. *Право України.* 2009. № 10. С. 190–199.
11. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посібник. Київ: Знання, 2005. 655 с.

References

1 Ivanov V. M. Yurydychna konfliktolohiia. Navch. posibnyk. Kyiv: MAUP, 2004. 224 s.
2. Tykhomyrova Ye. B., Postolovskyi S. R. Konfliktolohiia ta teoriia perehovoriv: Pidruchnyk. Rivne: Perspektyva, 2007. 389 s.
3. Khliborob N. Ye. Teoretyko-pravovi aspekty sutnosti publichno-pravovykh sporiv. *Derzhava ta rehiony.* Seriia: Pravo. 2010. № 3. S. 214–220.
4. Madisson V. Pravova konfliktolohiia ta yurydychnyi konflikt u pryvatnykh pravovidnosynakh. *Pravo Ukrainy.* 2003. № 9. S. 39–44.
5. Timashov V. O. Yurydychnyi konflikt: sutnist, vyznachennia, struktura, formy, skladnyky. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2011. № 3 (6). S. 26–31.
6. Novikova M. M. Yurydychnyi kompromis yak faktor optymizatsii mekhanizmu pravovoho rehuliuvannia: Dys. na zdobuttia nauk. stupenia kandydata yurydychnykh nauk: Spets. 12.00.01. Kharkiv, 2007. 198 s.
7. Bobrovnyk S. Teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia kompromisu i konfliktu v pravi. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2008. № 4 S. 8–12.
8. Husariev S. D., Tykhomyrov O. D. Yurydychna deontolohiia. Osnovy yurydchynori diialnosti: Navch. posibnyk. Kyiv: Znannia, 2005. 655 s.
9. Skibitska L. I. Konfliktolohiia: Navchalnyi posibnyk. Kyiv: Tsentr uchbovoi l-ry, 2007. 384 s.
10. Zhornokui Yu. Shliakhy vyrishennia konfliktnykh sytuatsii (korporatyvnykh konfliktiv) v aktsionernykh tovarystvakh. *Pravo Ukrainy.* 2009. № 10. S. 190–199.
11. Husariev S. D., Tykhomyrov O. D. Yurydychna deontolohiia (Osnovy yurydychnoi diialnosti): Navchalnyi posibnyk. Kyiv: Znannia, 2005. 655 c.

Бобровник С. В. Правовідносини у сфері правового конфлікту та компромісу: особливості, зміст і практичне значення

У статті розкрита актуальність комплексного дослідження феноменів компромісних і конфліктних правовідносин. Аналізуються різні наукові підходи щодо розуміння конфліктних правовідносин. На основі існуючих підходів щодо розуміння конфліктних правовідносин та їх ознак виокремлено найбільш притаманні їм риси. Виокремлено характерні риси компромісних правовідносин.

Зазначено, що правовий конфлікт і правовий компроміс проявляються у різних видах правовідносин, зокрема у їх змісті за допомогою форм реалізації прав. При цьому основними видами форм реалізації прав при існуванні правових конфліктів є їх виконання та дотримання. Правові конфлікти динаміка яких здійснюється у межах дотримання правових норм безпосередньо пов'язана з їх використанням. Це пов'язано з тим, що кожному праву одного суб'єкта кореспондує відповідний обов'язок іншого. Такі правові конфлікти у рамках наведених форм реалізації права існують у всіх галузях права.

Визначено найбільш поширені правокомпромісні засоби упорядкування конфліктів, які виникають при реалізації учасниками відносин своїх прав та виконанні ними обов'язків. До умов, що сприяють регулюванню і вирішенню конфліктів, віднесено рівноважне співвідношення сил протиборчих сторін і визнання ними процедури переговорів як способу вироблення взаємоприйнятних рішень. Зауважено, що позитивний результат можливий тільки в тому випадку, якщо суб'єкти конфлікту проявлять до того волю, здатність вести переговори, схильність до компромісів.

Ключові слова: правовий конфлікт, правовий компроміс, правовідносини, зміст правовідносин, конфліктна ситуація.

Bobrovnyk S. V. Legal relations in the field of legal conflict and compromise: features, content and practical significance

The relevance of a comprehensive study of the phenomena of compromise and conflict relations is due to the lack of special studies of the concept, features, content and nature of these categories, the prospects for the use of compromise relations in practice to overcome conflict situations.

Analyzing the various scientific approaches to understanding conflicting relationships, we can conclude that the most common are: Conflict approach, activity approach, material approach, formal (procedural) approach.

Based on existing approaches to understanding conflict relationships and their features, we will try to identify the most inherent features: first, the subject is social or material values, about which there are conflict situations; secondly, encourage the mobilization of legal relations; third, accompanied by increased emotionality of participants; fourth, determined by objective and subjective preconditions; fifth, it is both bilateral and multilateral; sixth, the confrontation of values and intentions of the participants; seventh, they may be latent or overt. These features of the manifestation of conflicting legal relations are the basis for determining their legal nature.

In our opinion, the characteristic features of compromise legal relations include the following:

1) is a prerequisite for resolving conflicting legal relations;

2) can be directed both to a specific subject and to an indefinite number of persons;

3) a necessary condition for the emergence, change and termination of compromise legal relations is the presence of a compromise rule;

4) a necessary condition for a compromise legal relationship is the presence of agreement between their participants;

5) aimed at regulating, protecting and defending the rights and freedoms of participants;

6) compromise legal relations are a legal mechanism for regulating the consent of the subjects;

Legal conflict and legal compromise are manifested in various types of legal relations, in particular in their content through forms of realization of rights. At the same time, the main types of forms of realization of rights in the presence of legal conflicts are their implementation and observance. Legal conflicts, the dynamics of which is carried out within the framework of compliance with legal norms is directly related to their use. This is due to the fact that each right of one entity corresponds to the corresponding duty of another. Such legal conflicts within the framework of the above forms of law enforcement exist in all branches of law.

The most common means of compromising the right to compromise conflicts that arise when participants exercise their rights and perform their duties are: making changes and additions to the law; adoption of law enforcement decisions by specially authorized entities, first of all, competent bodies in resolving conflict situations, in particular by courts; the need to take into account foreign experience in resolving anthological conflict situations, etc.

– definition of measures and forms of guarantee of the reached agreement.

Thus, the structural and functional elements of a legal compromise include: the existence of a conflict situation that requires resolution; goal; the initiator of the compromise agreement; determination of the criterion of the moment when further intransigence, refusal to mutually discuss ways out of the situation leads to significant personal material and moral losses; psychological and intellectual willingness to cooperate on terms of compromise; voluntary compromise decision-making; preparation for a compromise decision and determination of the essence of the compromise agreement with discussion of the content of concessions; independence of the choice of the decision-making option by the parties; concluding a compromise agreement; creating conditions for the impossibility of evading the implementation of the compromise agreement; obtaining positive consequences as the end result of a compromise in the form of a desired interest, a positive moral and psychological state. Certain elements of compromise are interconnected, have their own logic of interaction and, in fact, constitute a specific effective regulatory mechanism, born in the practice of human life. This mechanism has a structure of a linear type that corresponds to logic: from goal-setting to the fastest achievement of the goal with the least losses - psychological, material, time, and so on.

Key words: legal conflict, legal compromise, legal relations, content of legal relations, conflict situation.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-8

УДК 347.40; 344

Станіслав Дмитрович Гусарєв,
перший проректор
Національної академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор,
ORCID: 0000-0001-8568-3362

Ольга Олексіївна Старицька,
доцент кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-5237-5889

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ФОРМИ ТА ЗМІСТ

Постановка проблеми. Питання правової культури та правового виховання представників юридичної професії, правозахисної сфери або виховання майбутніх охоронців правопорядку (курсантів, слухачів) тощо вже неодноразово ставали предметом наукових пошуків представників юридичної науки, зокрема загальнотеоретичного правознавства. І можна було б погодитися, що за останні десятиліття вже відпрацьованими з наукової точки зору стали питання мети, форм, способів, засобів, методик формування правової культури (у тому числі як елементу професійної), які апробовані та розраховані на стабільний правопорядок, на догматичні уявлення щодо сили права та потенціалу правових засобів впливу на стан соціального життя. Проте, на жаль, ситуація, що склалася в Україні, починаючи з 24 лютого 2022 року, дещо змінила уявлення про ефективність право-виховних засад освітнього процесу, про доцільність і спроможність ряду методик кадрового підбору, в тому числі за мотиваційними до професійної діяльності критеріями.

Вже звичними для працівників безпекового сектору стали такі цільові заходи, як організація музейних експозицій, зустрічі з ветеранами Збройних Сил України, учасниками бойових дій, вшанування пам'яті загиблих, залучення молоді до волонтерського руху, проведення тренінгів з основ цивільного захисту, військової, домедичної підготовки тощо. Проте виявилося, що для незначної частини працівників сектору безпеки та оборони проголошені на початку кар'єри наміри «служити і захищати» залишилися намірами, не підкріпленими внутрішньою готовністю реально включитися у боротьбу із ворогом. Це стало свідченням того, що сформована у попередні роки система професійної підготовки кадрів не витримала випробувань у цей особливо складний період, зумовлений введенням воєнного стану.

Водночас спостерігаємо безліч яскравих позитивних прикладів прояву професійної культури працівників сфери поліцейської діяльності. Попри зазначене, для перспективного теоретичного моделювання необхідно враховувати й негативні аспекти, з огляду на те, що майбутня модель правового виховання має враховувати як типові, так і нетипові, надзвичайно складні ситуації, що виявилися останнім часом в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналізуючи наукові здобутки окресленої проблематики, привертає увагу те, що більшість науковців розглядали питання правового виховання (Т. Коляда, С. Легуша, О. Ганзенко, Ю. Калиновський, С. Федосєєва та ін.) та правової культури (В. Власенко, В. Лисогор, Л. Макаренко, Ю. Кривицький й ін.) з точки зору «мирного періоду існування». Однак, ураховуючи сучасні умови функціонування правоохоронної системи України, актуальним постає питання впливу воєнного стану на право-виховні процеси, на якість та ефективність виконання працівником поліції своїх функціональних обов'язків у такий нелегкий для нашої країни час.

Мета статті. У зв'язку з цим метою статті є характеристика основних форм та елементів змісту виховного процесу, застосованих у системі професійної підготовки поліцейських, а також висвітлення аспектів впливу воєнного стану у країні на рівень професійної культури працівників правоохоронної сфери.

Методи та процедури дослідження. Для реалізації окресленої мети нами буде використано низку наукових методів і підходів, що дають змогу реалізувати пізнавальні завдання, а саме: герменевтичний підхід для тлумачення наукових позицій різних авторів щодо питання правової культури та виховання; метод систематизації, застосування якого дасть змогу виокремити форми правового виховання, які позитивно впливають на формування професійної культури поліцейського; зіставлення – для виявлення виховних засобів, форм, що мають більший ступінь ефективності; методи логіки, що уможливлять встановити причинно-наслідковий зв'язок умов та факторів воєнного стану в країні з формами правового виховання.

Основні результати дослідження. Правова культура виражає ступінь цивілізованості суспільства, його моральний та правовий стан. Її розуміють як систему правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого соціумом правового прогресу і відбивають у правовій формі стан свободи особи та інші найважливіші соціальні цінності [9].

Серед видів правової культури виокремлюють професійно-правову культуру працівників поліції, що характеризує специфічний зріз соціального буття, пов'язаного з правоохоронною та правозастосовною діяльністю, котрий складається в процесі професійного навчання та виконання службових обов'язків [2, с. 42–43]. Правова культура поліцейського характеризується наявністю форми, прояв якої спостерігається у процесі виконання службово-бойових завдань, та змісту, що складається із системи правових знань, ідей, цінностей, уявлень про значущість права, правових засад соціального життя, навичок та готовності до актів правомірної поведінки тощо. При цьому слід відрізняти форми прояву професійної культури, як акти поведінки, від форм правового виховання, як цілеспрямованої діяльності спеціально уповноважених на те суб'єктів.

Щодо сучасних умов здійснення правоохоронної діяльності, то на перший план висувають форми самовиховання та практику, а у змісті професійного виховання домінуючими стають ідеї патріотизму, навички та готовність до захисту Вітчизни, сумлінного виконання професійного обов'язку.

Теоретизація питань, пов'язаних із проблематикою формування професійної *культури* поліцейського, починається із загальнотеоретичного та енциклопедичного розуміння поняття культура, під якою розуміють систему духовних вартостей, суму всіх традицій, концепцій, прагнень та способу життя, як наслідок зусиль людини опанувати природу і свої власні духовні сили [5, с. 787–788]; сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії; історично набутий набір правил усередині соціуму для його збереження та гармонізації [4]. Такий підхід, на нашу думку, є найбільш доцільним, оскільки дає можливість для подальшої творчої інтерпретації зазначеного явища, поглиблення знань щодо його історії, структурної організації та екстраполяції на умови та фактори функціонування правової системи сучасної України.

Слід також привернути увагу до того, що в основу розуміння професійної культури поліцейського покладено теоретичну модель, згідно з якою поряд з іншими структурними компонентами (політична, економічна, моральна) правова культура складає базис для існування ідеологічних, психологічних та поведінкових елементів професійної культури поліцейського. Такий підхід та відповідно структурний аналіз явища є важливим для подальшої характеристики форм і змісту професійної культури поліцейського як мети дослідження, заявленої у назві статті.

Традиційною, і, на нашу думку, й наразі переконливою є одна із концепцій диференціації форм професійного (правового) виховання, згідно з якою виокремлюються такі, як: навчання, пропаганда, агітація, самоосвіта та практика. На підтвердження такої позиції можемо погодитись із науковими поглядами О. Макарової та Ю. Крилової, що: «підвищення рівня правової культури суспільства, своєю чергою, вимагає підвищення рівня та якості організації правового виховання, яке здійснюється шляхом навчання, пропаганди, агітації та самовиховання» [7, с. 105–106]. Хоча авторки ведуть мову про шляхи правового виховання, але, виходячи зі змістового наповнення, під цим терміном розуміють форми. Отже, розглянемо кожну форму окремо, аргументуючи доцільність їх виокремлення та застосування, зокрема у період воєнного стану.

Перший і найбільш вагомий пріоритет надається такій формі, як навчання (особливо професійне), що можна пояснити кількома факторами. Як правило, навчання здійснюється завжди у гармонійному поєднанні з виховним процесом, на професійній основі, спеціально уповноваженими та професійно підготовленими суб'єктами (вихователі, вчителі, інструктори, науково-педагогічні працівники), має багатовекторний і цілеспрямований характер, здійснюється відповідно до державного (відомчого, галузевого) стандарту, безперервно, із можливістю застосування широкого спектра мотиваційних засобів з боку вихователів. Порівняно з іншими формами «навчання» таким чином має набагато більший потенціал за рахунок наявних у розпорядженні освітньої системи сил, засобів та завдяки тривалості у часі.

Таку ж думку обстоює О. Макарова, вказуючи на освіту як на результативну форму виховання, оскільки вона спрямована не тільки на пізнання загальних положень про особливості існування держави та права, а й сприяє усвідомленню та підвищенню рівня знань, їх необхідності у цивілізованому суспільстві, що, своєю чергою, формує правову культуру та повагу до законодавства і прав людини [6, с. 13]. З огляду на особливості професії поліцейського у процесі навчання, окрім загальних юридичних знань, здобувачами освіти відбувається опанування й спеціальними навичками. Відтак, суто працівникам правоохоронної професії притаманні вишколи щодо користування зброєю, психологічного опанування під час проведення масових заходів (зібрань, мітингів, демонстрацій тощо), підтримання публічного та громадського порядку. Своєю чергою такі специфічні знання та уміння застосовуються поліцейськими і під час воєнних дій, таким чином додаючи особі впевненості та готовності до виконання професійних обов'язків, а також переконаності у правильності й ефективності власних актів поведінки.

Серед інших форм правового виховання, як елементу формування правової культури, виділяють правову *пропаганду*. Відтак у юридичній літературі існує думка (А. Заєць), що ця форма переважно проводиться диференційовано із урахуванням специфіки населення, зокрема у вигляді лекцій, бесід, різного роду публікацій з юридичної тематики, проведення «круглих столів», виступи в ЗМІ тощо [3, с. 87]. Специфічною особливістю такого виду діяльності є те, що у процесі таких розмов використовується наочний інформаційний ресурс.

Таким чином, можемо припустити, що для підтримання бойового духу та правової обізнаності поліцейських, особливо у період воєнних дій, актуальними стають невеликі вузькоспрямовані розмови із використанням інформаційних технологій (листівок, брошур, плакатів, мультимедійних застосунків тощо), причому як у середині колективу, так і поза ним.

Ще однією формою правового виховання, схожою за своїми рисами на пропаганду, є агітація, тобто поширення правових ідей, знань серед незначної частини населення, зокрема серед поліцейських, з конкретною метою, що спонукає їх до певних професійних актів поведінки позитивного характеру, спрямованих на досягнення мети (наприклад, не вчиняти протиправних дій). Особливо актуально це питання постає із фактичною реалізацією нових для нашої країни видів злочинів (наприклад, колабораційна діяльність, державна зрада, пособництво державі-агресору, диверсія тощо). Також специфікою таких злочинів можна вважати те, що більшість із них вчиняється саме в період дії воєнного стану і потребує професійних правових знань у процесі розслідування.

Окрема форма – *самовиховання*, що впливає на формування професійної культури поліцейського, у тому числі й у період воєнних дій. Її ефективність залежить безпосередньо від рівня професійної культури керівника, який дає приклад своєю поведінкою у різноманітних службових ситуаціях (робота з населенням, дотримання законності, ставлення до правопорушників, відносини з колегами тощо). Особливістю цієї форми є те, що вона не прогнозована на рівні професійного колективу та його керівництва за своїми результатами, способами реалізації, її складно спланувати. Проте її наявність передбачена як мотивована можливість для кожного працівника. Підтримувати свій інтелектуальний рівень, фізичний стан, намагатися пізнати новації сучасної правоохоронної системи – ось основні завдання самовиховання.

Наступною формою є *практика*, яку варто сприймати у декількох аспектах: як самостійну форму, як критерій перевірки теоретичних знань та як засіб удосконалення практичних навичок.

Позитивним слід назвати привернення уваги суспільства до ролі практичної підготовки у закладах освіти України. Можна навіть констатувати, що сформовано тенденцію прагматизації осві-

ти, що зумовлено потребами науково-технічного прогресу, а отже, самої практичної сфери, в якій реалізується право на професію.

Аналіз діяльності закладів, що готують кадри для Національної поліції України, свідчить, що за умов використання дистанційного формату навчання у період карантину, зумовленого поширенням вірусу SARS-CoV-2, пріоритет надавався самовихованню, а з введенням воєнного стану та масовим залученням працівників до виконання поліцейських функцій – практиці.

Змістова характеристика професійної культури та виховання передбачає висвітлення психологічних та ідеологічних елементів, що розкривають сутність професійної культури поліцейського. Зокрема, такими елементами ми вважаємо *знання, ідеї, поняття, концепції, переконання, емоції, почуття, навички,* які згідно з нашим підходом мають переважно правове походження. Розглянемо деякі з них докладніше.

Перший і, на наше переконання, вагомий елемент – це *знання*. Підтримуючи таку позицію, В. Власенко вказує на те, що «професійні правові знання поліцейських виступають основою у забезпеченні належного стану правопорядку в суспільстві і характеризуються особливим обсягом, глибиною та соціальним призначенням (знання про: форми, засоби, способи та методи забезпечення прав і свобод людини та громадянина, інтересів суспільства і держави; тактику дій поліції щодо протидії злочинності; особливості залучення і мобілізації населення щодо спільного забезпечення безпеки та правопорядку тощо), що в цілому впливає на рівень правової компетентності, де кваліфіковане застосування спеціальних теоретичних та практичних знань, умінь і навичок для реалізації прав та обов'язків працівників поліції є важливим критерієм визначення якості виконання ними службових завдань» [2, с. 43–44].

Відповідно логічно пов'язаний із попереднім елементом є наступний, а саме поняття. Доволі слушною є наукова теза С. Бостана, де правознавець вказує на необхідність оволодіння правовими знаннями, а особливо відповідними термінами, поняттями та дефініціями. На думку автора, одним із головних аспектів виховного процесу є оволодіння термінами та поняттями, що впливають на формування відповідних настанов. Своєю чергою на зміст цих понять впливають певні обставини та ситуації.

Як приклад, С. Бостан наводить події після 24 лютого 2022 року, що зумовили використання суспільством таких термінів, як «військовий злочин», «збройний конфлікт», «бойові дії» тощо, при цьому влучно зазначаючи, що таке використання не завжди можна назвати коректним і грамотним, через відсутність повноцінного усвідомлення їх змістового наповнення. Отже, ситуація складається так, що відбувається зловживання понятійним апаратом і підміна ціннісних орієнтирів суспільства [1, с. 32].

Третьою складовою можна визначити *ідеї*. У цьому контексті важливою визнається проблематика національної ідеї та патріотичного виховання. Ми підтримуємо наукові погляди Н. Пархоменко про те, що в сучасних умовах існування нашої держави неабиякий рівень стійкості, мужності та витримки проявляють працівники Збройних Сил України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України, Національної поліції України та пересічні громадяни, демонструючи високі патріотичні почуття, любов до Батьківщини та готовність її боронити, захищати, звільняти від окупантів [8, с. 15].

Авторка влучно вказує, що від рівня усвідомленості людством правових цінностей безпосередньо залежить становлення та існування державної міцності. При цьому зазначається, що найкращим середовищем для формування таких цінностей є заклади освіти, які використовують різні способи, методи та прийоми, одним із яких можна вважати і патріотичне виховання. Саме останнє напряму пов'язано із обороноздатністю країни та національним правопорядком. Підкреслюється також необхідність глибшого рівня патріотичного виховання у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання, оскільки саме майбутні працівники правоохоронних органів покликані захищати Вітчизну, волю, свободу, підтримувати честь та гідність людини [8, с. 15–17].

Окрім зазначених вище елементів, на наше переконання, необхідно вказати також і на *додаткові компоненти* змісту професійної культури поліцейського, до яких ми відносимо *мотиви* та *готовність* до виконання професійного обов'язку, завдяки яким відбувається функціонування всього механізму професійної поведінки, в якому завдяки взаємному доповненню елементів досягається бажаний результат виховного процесу. Особливо гостро це питання відчувається під

час воєнного стану, коли рівень вмотивованості та готовності до виконання своїх обов'язків дещо дестабілізується, що пояснюється внутрішнім психологічним переживанням за своє власне життя, життя рідних і близьких, переживання за перспективи власної країни тощо.

Висновки. З огляду на проведений аналіз теоретичних наукових джерел, присвячених питанню формування правової культури та правовому вихованню, встановлено, що серед існуючих форм необхідно виокремлювати такі, як: навчання, агітація, пропаганда, самовиховання та практика. За різних соціальних обставин роль тієї чи іншої форми може збільшуватися або зменшуватися, що було підтверджено прикладами із досвіду виховної роботи закладів освіти зі специфічними умовами навчання, а також практикою діяльності підрозділів Національної поліції України. В умовах надзвичайного стану з об'єктивних причин пріоритет було надано самовихованню, а із введенням в Україні воєнного стану особливої ролі у формуванні професійної культури поліцейського набула саме практика.

З точки зору змістової характеристики виховного процесу, спрямованого на формування професійної культури, на сучасному етапі розвитку правоохоронної системи України набувають пріоритетного значення такі основні елементи, як знання, поняття, національна ідея та допоміжні – мотиви і готовність.

Список використаних джерел

1. Бостан С. К. Деякі аспекти використання понятійно термінологічного апарату юриспруденції в просвітницько-виховній роботі в умовах воєнного часу. *Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану:* матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Легуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / редкол.: С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 32–38.
2. Власенко В. П. Правова культура працівників поліції (аксіологічний аспект). *Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану:* матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Легуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / редкол.: С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 42–44.
3. Заєць А. С. Форми правового виховання в сучасній Україні: теоретико-правовий аналіз. *Актуальні проблеми держави і права.* 2016. Вип. 76. С. 85 –91.
4. Культура. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/ %D0%9A%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0
5. Культура. Українська мала енциклопедія: 16 кн.: у 8 т. / проф. Є. Онацький. Накладом Адміністратури УАПЦ в Аргентині. 1960. Т. 3, кн. VI: Літери Ком – Ле. С. 787–788.
6. Макарова О. В. Правовий нігілізм: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2010. 186 с.
7. Макарова О. В., Крилова Ю. І. Проблеми формування правової культури в українському суспільстві. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова.* Серія 18: Економіка і право. 2015. Вип. 30. С. 104–108.
8. Пархоменко Н. М. Національна ідея як основа правового та патріотичного виховання. *Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану:* матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Легуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / редкол.: С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 15–19.
9. Теорія держави і права: навч. посіб. / А. Колодій, С. Лисенков, В. Пастухов, В. Сумін, О. Тихомиров; за ред. В. В. Копєйчикова. Київ, 1995. 190 с.

References

1. Bostan S. K. Deiaki aspekty vykorystannia poniatiinoterminolohichnoho aparatu yurysprudentsii v prosvitnytsko-vykhovnii roboti v umovakh voiennoho chasu. *Aktualni pytannia pravovoho ta patriotychnoho vykhovannia zdobuvachiv vyshchoi osvity ZVO zi spetsyfichnymy umovamy navchannia v umovakh voiennoho stanu:* materialy nauk.-teoret. konf., prysviach. Dniu nauky ta pamiati S. M. Lehushi (Kyiv, 19 trav. 2022 r.) / redkol.: S. D. Husariev, S. S. Cherniavskyi, N. M. Parkhomenko ta in. Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav, 2022. S. 32–38.
2. Vlasenko V. P. Pravova kultura pratsivnykiv politsii (aksiolohichnyi aspekt). *Aktualni pytannia pravovoho ta patriotychnoho vykhovannia zdobuvachiv vyshchoi osvity ZVO zi spetsyfichnymy umovamy navchannia v*

umovakh voiennoho stanu: materialy nauk.-teoret. konf., prysviach. Dniu nauky ta pamiati S. M. Lehushi (Kyiv, 19 trav. 2022 r.) / redkol.: S. D. Husariev, S. S. Cherniavskyi, N. M. Parkhomenko ta in. Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav, 2022. S. 42–44.
3. Zaiets A. S. Formy pravovoho vykhovannia v suchasnii Ukraini: teoretyko-pravovyi analiz. *Aktualni problemy derzhavy i prava.* 2016. Vyp. 76. S. 85–91.
4. Kultura. Vilna entsyklopediia. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/ %D0%9A%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0
5. Kultura. Ukrainska mala entsyklopediia: 16 kn.: u 8 t. / prof. Ye. Onatskyi. Nakladom Administratury UAPTs v Arhentyni. 1960. T. 3, kn. VI: Litery Kom – Le. S. 787–788.
6. Makarova O. V. Pravovyi nihilizm: teoretyko-pravovyi aspekt: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk. Kyiv, 2010. 186 s.
7. Makarova O. V., Krylova Yu. I. Problemy formuvannia pravovoi kultury v ukrainskomu suspilstvi. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova.* Seriia 18 : Ekonomika i pravo. 2015. Vyp. 30. S. 104–108.
8. Parkhomenko N. M. Natsionalna ideia yak osnova pravovoho ta patriotychnoho vykhovannia. *Aktualni pytannia pravovoho ta patriotychnoho vykhovannia zdobuvachiv vyshchoi osvity ZVO zi spetsyfichnymy umovamy navchannia v umovakh voiennoho stanu:* materialy nauk.-teoret. konf., prysviach. Dniu nauky ta pamiati S. M. Lehushi (Kyiv, 19 trav. 2022 r.) / redkol.: S. D. Husariev, S. S. Cherniavskyi, N. M. Parkhomenko ta in. Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav, 2022. S. 15–19.
9. Teoriia derzhavy i prava: navch. posib. / A. Kolodii, S. Lysenkov, V. Pastukhov, V. Sumin, O. Tykhomyrov; za red. V. V. Kopieichykova. Kyiv, 1995. 190 s.

Гусарєв С. Д., Старицька О. О. Формування професійної культури поліцейських у сучасній Україні: форми та зміст

Авторами досліджено питання правової культури, оскільки саме вона є найяскравішим прикладом розвитку цивілізованого суспільства. Одним із видів правової культури виокремлено професійно-правову культуру працівників поліції, діяльність яких стала особливо відчутною після 24 лютого 2022 року, із введенням воєнного стану в Україні та широкомасштабним наступом РФ на суверенітет, територіальну цілісність країни, на основні права та свободи людини.

Окреслено мету статті, що полягає у дослідженні основних форм та елементів змісту правового виховання поліцейських, особливо під час воєнного стану. Для досягнення зазначеної мети було використано герменевтичний підхід, а також методи систематизації, зіставлення та логіки.

У процесі дослідження авторами встановлено, що до форм правового виховання поліцейського належать навчання, практика, самовиховання, агітація та пропаганда. При цьому до основних елементів внутрішнього наповнення таких форм (змісту) саме у період воєнного стану варто віднести знання, ідеї, поняття, а до додаткових – мотивацію та готовність, оскільки саме вони є затребуваними під час війни і проявляють внутрішню стійкість особи та відданість своїй професії.

Акцентовано увагу на тому, що під час воєнного стану головними формами правового виховання поліцейських є практика та самовиховання.

Ключові слова: професійна культура, правове виховання, поліцейський, воєнний стан, правове навчання, самовиховання, практика, національна ідея, знання, пропаганда.

Husariev S. D., Starytska O. O. Formation of the police officers professional culture in modern Ukraine: forms and context

The article suggests that one of the components, what characterizes the development of a civilized society is culture, including the legal one, which forms the basis of professional culture. The issue of formation of professional legal culture is especially acute during the military situation, where the activity of police officers can be considered a bright example of its manifestation. It is in this sphere that the most closely described connection between enforcement officers with the civilian population, under the time of rights and freedoms protection. The purpose of the article is to characterize the basic forms and elements of the content of the educational process, used in the system of professional training of police, and also highlighting aspects of the military situation in the country on the level of professional culture of employees.

A number of scientific methods and approaches are used by authors to realize the set goal, namely: germeneutical approach to interpretation of scientific positions of different authors on the issue of legal culture and training; method of systematization, application of which will allow to separate forms of legal training, which have a positive influence on the formation of professional culture of the police officer; comparison – for revealing educational means, forms, which have a greater degree of efficiency; methods of logic, which will allow to establish cause-effect connection of conditions and factors of the military situation in the country with forms of legal training.

The professional and legal culture of the police officer is characterized by the presence of the form, the manifestation of which is observed in the process of performance of service and combat tasks, and contests, what consists of a system of legal knowledge, ideas, values, understanding of the importance of the law, the role of the legal foundations of social life, as well as skills and readiness of legal behavior actions.

In the process of research the authors have established that the forms of legal education of policeman include education, practice, self-education, agitation and propaganda. At the same time, the main elements of internal filling of such forms (contest) in the period of military condition include knowledge, ideas, concepts, and for additional – motivation and readiness to the acts of realization, because they are claimed during the war, they characterize the internal stability of the person and devotion to their profession.

As a conclusion, attention is drawn to the fact that during the military situation practice and self-ovulation are the main forms of legal training of police officers.

Key words: professional culture, legal training, police officer, military status, legal education, self-education, practice, national idea, knowledge, propaganda.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-9

УДК 342.53

Наталія Василівна Камінська,
головний науковий співробітник
Інституту законодавства Верховної Ради України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-7239-8893

ПАРЛАМЕНТСЬКА ДИПЛОМАТІЯ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. Багатовимірність і багатогранна природа парламентаризму, конституційного статусу парламенту як представницького і законодавчого органу влади на сучасному етапі державотворення дає змогу виокремити пріоритети його діяльності, а також деякі проблеми теоретичного і практичного характеру. Крім цього, незважаючи на різні моделі парламентаризму, його засади і принципи, форми і методи роботи, численні парламентські процедури, все ж таки у складних обставинах, включаючи воєнні дії, на згаданий орган публічної влади покладається реалізація додаткових завдань і функцій, деякі з них мають особливе значення, здійснюються не лише на внутрішньодержавному, а й на транскордонному чи міжнародному рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам парламентаризму, організації діяльності законодавчого органу приділяли увагу такі учені: М. Баймуратов, Ю. Барабаш, С. Бобровник, В. Боняк, В. Журавський, О. Клименко, О. Копиленко, Л. Кривенко, І. Куян, О. Лощихін, О. Майданник, Р. Максакова, О. Марцеляк, В. Нестерович, А. Олійник, Н. Оніщенко, В. Погорілко, А. Селіванов, В. Серьогін, В. Сіренко, О. Скрипнюк, М. Теплюк, В. Федоренко, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, О. Ющик та ін. Проте вітчизняні й зарубіжні дослідники рідко звертаються до вивчення міжпарламентської співпраці, парламентської дипломатії в мирний час і під час збройних конфліктів.

Мета статті полягає у розкритті сутнісних характеристик такого явища, як парламентська дипломатія, його теоретичних і практичних аспектів, а на цій основі виокремлення значення в умовах дії правового режиму воєнного стану, а також визначення перспектив підвищення ефективності. Методологічний інструментарій дослідження становить комплекс загальнонаукових і спеціальних юридичних методів, підходів і відповідних принципів дослідження державно-правових явищ, включаючи такі, як парламентаризм, парламентська дипломатія тощо. Основоположними при цьому є порівняльно-правовий, системний, структурно-функціональний, формально-юридичний методи, аксіологічний, діяльнісний та ін. підходи.

Основні результати дослідження. Впродовж останніх десятиліть в Україні спостерігаємо низку реформ, спрямованих на оптимізацію організації та функціонування механізму державної влади, її взаємовідносин з народом як джерелом влади, а також іншими суб'єктами. Аналогічні реформи здійснювались і у багатьох зарубіжних країнах, тому відповідний досвід потребує належного вивчення і врахування для української дійсності.

Ще у Декларації про державний суверенітет України 1990 року було встановлено, що від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада. Тут підкреслюється, що наша держава виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах [1]. Згодом у Конституції України 1996 року, законах України «Про статус народного депутата України», «Про комітети Верховної Ради України», «Про Регламент Верховної Ради України» та ін. деталізовано особливості конституційного статусу парламенту України, його форми і методи роботи, специфіку парламентських процедур тощо.

Не можна не погодитись з Ю. Шемшученком у тому, що в розумінні парламентаризму необхідно враховувати двоєдину його природу: з одного боку, як політичного режиму, з другого – як су-

купності повноважень, а також принципів устрою і діяльності Верховної Ради України. При цьому в природі парламентаризму може бути виключно демократичний політичний режим, а в основі устрою, діяльності й загалом статусу парламенту не повинно бути іншого підґрунтя, аніж верховенство волі і влади народу. У парламентаризмі зливаються воєдино потенції прямої і представницької форм народовладдя, а народний суверенітет «зрощується» з державним насамперед через організацію та діяльність парламенту [2, с. 18].

Дж. Медісон, Дж. Адамс, Г. Єллінек, А. Дайсі та багато інших дослідників обґрунтовували вагому роль законодавчої влади, її авторитет і значення у системі стримувань і противаг. Сучасні вчені, не заперечуючи їх здобутків [3–4], виокремлюють новітні тенденції і закономірності формування і функціонування парламентів, включаючи Верховну Раду України.

Як відомо, поглиблення інтеграції держави у світову політичну, економічну, правову, науково-культурну та інші сфери міжнародної співпраці зумовлює необхідність створення та належного функціонування механізму здійснення зовнішніх зносин держави. Зауважимо, що реалізація зовнішньополітичної функції України передбачає відповідні повноваження різних гілок державної влади. Так, до компетенції Верховної Ради України у сфері зовнішньої політики належить: визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України; оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення глави держави про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України; схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України; затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням; надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України [5]. Виключно на парламент покладено функцію ратифікації та денонсації міжнародних договорів, при цьому варто акцентувати на взаємодії парламенту України з іншими гілками влади, зокрема, виконавчою, в особі Кабінету Міністрів України, Міністерства закордонних справ України і т. д., а також з Конституційним Судом України, який уповноважений надавати висновки щодо відповідності міжнародних договорів Конституції України. Крім цього, Верховною Радою України прийнято чимало законів й інших актів з питань виконання міжнародно-правових зобов'язань, серед яких приєднання до актів ООН, ЮНЕСКО, МОП, МАГАТЕ і Ради Європи, ОБСЄ, НАТО, СОТ і т. д., а також адаптації українського законодавства до законодавства ЄС, участі України у міжнародних місіях та операціях. Важливою при цьому, на нашу думку, є системна й адресна інформаційна політика влади, що роз'яснює наслідки вступу до НАТО і ЄС, прозорість у прийнятті рішень за участю суб'єктів громадянського суспільства можуть забезпечити необхідний рівень підтримки громадян України у майбутньому.

І. Словська виокремлює бюджетну функцію, з огляду на виділення коштів на утримання дипломатичних і консульських служб, проведення міжнародних заходів (участь у миротворчих операціях, надання допомоги іншим державам, створення культурних осередків за кордоном тощо). Кадрово-селекційна діяльність парламенту полягає у проведенні консультацій щодо призначення кандидатур глав дипломатичних представництв України за кордоном тощо [6]. Як конституційний орган зовнішніх зносин парламент в особі керівних посадових осіб здійснює безпосередні контакти з органами державної влади зарубіжних держав, посадовими особами. А в умовах воєнного стану у зв'язку з повномасштабною агресією РФ проти України цей напрям діяльності активізувався, насамперед це міжпарламентське співробітництво, розвиток парламентської дипломатії, і спостерігаємо відповідні результати.

Власне терміни «міжпарламентське співробітництво» порівняно недавно запроваджено у науковий вжиток і практику. Цей інструмент спрямований на поглиблення інтеграції, зближення і гармонізацію політичних, економічних систем і національних законодавств, захист прав, свобод та інтересів людини і громадянина, функціонування міжпарламентських органів та асоціацій тощо. З огляду на відсутність уніфікованого загальновизнаного визначення міжпарламентського спів-

робітництва в сучасній науці його іноді ототожнюють з поняттям парламентської дипломатії. Наприклад, В. Камучева та Дж. Нулас визначають парламентську дипломатію як «діяльність, що здійснюється парламентами у сфері міжнародних відносин, як у межах інституційної компетенції, так і в якості центрального фактору внутрішньополітичних подій». При цьому відзначається, що сучасна еволюція міжпарламентських зв'язків характеризується зростанням ролі парламентської дипломатії. З точки зору класичного міжнародного права міжпарламентське співробітництво не визнавалось інститутом дипломатичного і консульського права, так само як наявність у парламентарів дипломатичних паспортів не робить їх дипломатами. Деякі автори (А. Виноградова та ін.) розглядають міжпарламентське співробітництво через функціонування міжпарламентських організацій і парламентських асамблей міжнародних організацій.

Як стверджує В. Серьогін, міжпарламентське співробітництво – це юридична взаємодія між загальнодержавними представницькими органами як органами зовнішніх зносин, їх керівниками, структурними підрозділами чи окремими парламентаріями, що здійснюється в ініціативному порядку з метою знаходження взаємоприйнятних підходів і спільного вирішення проблем, що становлять спільний (міжнародний) інтерес [7]. Фактично це реакція держав на виклики сучасності задля консолідації ресурсів державних і недержавних суб'єктів сучасного міжнародного політичного процесу для вирішення спільних проблем. Це елемент багатосекторного зовнішньополітичного розвитку, пов'язаний з діяльністю міжпарламентських інститутів за особливими правилами і процедурами взаємодії, спрямованих на конституювання особливого соціально-політичного простору, в межах якого відбувається: демократизація міждержавних відносин; зниження політичної невизначеності; мінімізація політичних, економічних, іміджевих та інших ризиків міжнародного процесу; громадський контроль над зовнішньополітичними рішеннями; долучення парламенту та його представників до розробки зовнішньополітичного порядку денного; зростання значення міжпарламентської дипломатії, що має певною мірою неформальний характер, як інструменту артикуляції національних інтересів сучасної держави.

З огляду на суверенітет держав та юридичне верховенство конституції у будь-якій національній правовій системі основу міжпарламентського співробітництва становлять основні конституційні принципи – засади конституційного ладу відповідної країни, загальні принципи парламентаризму (виборність, гласність, континуїтет тощо), спеціальні принципи (легітимність, легальність, рівність сторін, координація; добровільність; ініціативність; невтручання у внутрішні справи держав; взаємне врахування інтересів сторін; колективне вільне обговорення і вирішення питань; плановість взаємодії; багатоманітності форм і методів співпраці). Вони можуть бути закріплені у вигляді окремих норм-принципів у відповідних міжнародно-правових актах та національному законодавстві або випливають зі змісту відповідних правових актів та усталеної міжпарламентської практики.

На нашу думку, найбільшою мірою парламентська дипломатія розвивається на європейському рівні. Внесок міжпарламентських інституцій ЄС зводиться не стільки до впливу на прийняття зовнішньополітичних рішень, а до участі в багаторівневому парламентаризмі. Європарламенту відводиться особлива роль в інституційному механізмі ЄС як представницькому наднаціональному органу з широкими і доволі нетрадиційними повноваженнями, включаючи, законодавчі, бюджетні, установчі, політичний контроль, консультації щодо законотворчості ЄС та ін. Поряд з цим його визначають інститутом політичного лобіювання процесів європейської інтеграції, координатором співпраці з національними парламентами тощо [8]. Не можна не згадати значення і роль для парламентської дипломатії та розвитку європейського парламентського права інших вагомих інституцій, а саме Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ), Парламентської Асамблеї ОБСЄ (ПА ОБСЄ), Парламентської Асамблеї ОЧЕС (ПАЧЕС), Парламентської Асамблеї ГУАМ (ПА ГУАМ) та ін. Зокрема, перша з них є найстарішою асамблеєю, найчисельнішою, впливає на європейську політику, міжнародне право, зміцнення демократії і розвиток громадянського суспільства у Європі. На нашу думку, це ефективна модель сучасної комунікації з урядами і національними парламентами, іншими міжнародними організаціями. Задля розширення наукових горизонтів у цьому напрямі і розвитку світового парламентаризму потребує подальшого вивчення організація і діяльність Парламентської Асамблеї НАТО (ПА НАТО), Парламентської Асамблеї Середземномор'я, незалежних парламентських організацій і т. д.

За останні тридцять років парламентська дипломатія стала більш структурованою, з'явилися нові формати взаємодії парламентаріїв світу. Значущість міжнародних парламентських організацій, міжпарламентської співпраці зросли через важливість подальшого розвитку та захист універсальних норм міжнародного права, прагнення до утвердження миру та безпеки, захисту демократії, верховенства права та прав людини у світі. Відкритість діяльності цієї форми співпраці створює широкі можливості для обговорення ключових проблем регіонального та глобального характеру, що постають перед країнами світу. Навіть попри те, що здебільшого рішення таких організацій мають рекомендаційний характер, вони є політичними деклараціями авторитетних інституцій, які мають потужне моральне навантаження та стимулюють уряди країн до тих чи інших кроків. Крім того, важливо, що міжнародні парламентські організації є платформами для менш формалізованого діалогу парламентарів різних країн, дають змогу покращити політичну комунікацію між окремими державами або групами держав.

Протягом дії правового режиму воєнного стану Верховна Рада України ухвалила понад 100 законів, у тому числі внесення змін і доповнень до чинних законів, постанови про звернення до іноземних держав та міжнародних організацій, заяви тощо [9]. Значна увага приділяється спеціальним механізмам застосування різних обмежувальних заходів (санкцій), які запроваджено за результатами парламентської дипломатичної діяльності. За період воєнного стану в Україну з офіційними візитами завітала значна кількість глав держав, глав парламентів та представників міжнародних організацій. Їх результатом стало виділення різних видів допомоги для нашої держави, ЗСУ, постраждалого цивільного населення. ПАРЄ прийняла резолюцію про створення спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії Росії проти України. Тим самим було підтверджено солідарність з Україною та її народом, підтримку суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів.

Висновки. Активізація міжнародної діяльності Верховної Ради України, міжпарламентської взаємодії зумовлює ґрунтовне вивчення парламентської дипломатії, її форм та ефективності діяльності. Простежується процес формування, поряд з усталеними, нових типів парламентаризму, зокрема, транснаціонального, європейського, світового, на рівні яких особлива роль відводиться парламентській дипломатії, міжпарламентському співробітництву. Беручи участь у формальному і неформальному спілкуванні на міжнародному рівні, парламентарі виходять за межі «національної орієнтації» і трансформуються в «наднаціональних», «європейських парламентарів»; з'являються додаткові площини і виміри їх діяльності, взаємодії, контролю урядів. В умовах повномасштабної агресії РФ проти України, дії воєнного стану посилюється значення такого інструменту, як парламентська дипломатія, що зумовлює його подальші наукові розвідки, а також координацію зусиль Верховної Ради України, Президента України з іншими органами публічної влади, зміцнення парламентської демократичної культури.

Список використаних джерел

1. Декларація про державний суверенітет України 1990 року. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1990. № 31. Ст. 429.
2. Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади розвитку українського парламентаризму. *Право України.* 2008. № 1. С. 17–20.
3. Скрипнюк О. В. Теорія конституції України. У кн. : Проблеми теорії конституційного права України / за заг ред. Ю. С. Шемшученка. Київ, 2013. 616 с.
4. «Цифрова Україна»: конституційно-правова модель / за заг. ред. Р. О. Стефанчука, О. Л. Копиленка, Є. Р. Бершеди, О. М. Клименко. Київ, 2021. 688 с.
5. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254 к/96-ВР. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%
6. Словська І. Є. Зовнішньополітична діяльність Верховної Ради України. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/3500/%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf?sequence=1&isAllo wed=y
7. Серьогін В. О. Міжпарламентське співробітництво: поняття, ознаки, принципи. *Вісник Харків. нац. унів. імені В. Н. Каразіна.* Серія «ПРАВО». 2017. Вип. 23. С. 46–50.
8. Вступ до Європейського парламентського права: науково-практичне видання / за заг. ред. В. О. Зайчука. Київ, 2015. 476 с.
9. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://www.rada.gov.ua/#adver1

References

1. Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy 1990 roku. *Vidomosti Verkhovnoi Rady* URSR. 1990. № 31. St. 429.
2. Shemshuchenko Yu. S. Teoretychna zasady rozvytku ukrainskoho parlamentaryzmu. *Pravo Ukrainy.* 2008. № 1. S. 17-20.
3. Skrypniuk O. V. Teoriia konstytutsii Ukrainy. U kn. : Problemy teorii konstytutsiinoho prava Ukrainy / Za zah red. Y. Shemshuchenka. Kyiv, 2013. 616 s.
4. «Tsyfrova Ukraina»: konstytutsiino-pravova model / za zah. red. R. O. Stefanchuka, O. L. Kopylenka, Ye. R. Bershedy, O. M. Klymenko. Kyiv, 2021. 688 s.
5. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28 cherv. 1996 r. № 254 k/96-VR. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1% 80.
6. Slovska I. Ie. Zovnishnopolitychna diialnist Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/3500/%D0%A1%D0%BB% D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf?sequence=1&isAllo wed=y
7. Serohin V. O. Mizhparlamentske spivrobitnytstvo: poniattia, oznaky, pryntsypy. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina.* Seriia «PRAVO». Vypusk 23. 2017. S. 46-50.
8. Vstup do Yevropeiskoho parlamentskoho prava: naukovo-praktychne vydannia/ za zah. red. V. O. Zaichuka. Kyiv, 2015. 476 s.
9. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: https:// www.rada.gov.ua/#adver1

Камінська Н. В. Парламентська дипломатія та її значення в умовах дії правового режиму воєнного стану

Динамічний конституційний процес з часу проголошення незалежності, з урахуванням вітчизняного досвіду державотворення і правотворення, результатів конституційної, парламентської та інших реформ, сприяв розширенню функцій і повноважень парламенту, форм діяльності. За останні роки парламентська дипломатія набула більшої вагомості, стала структурованою, з'явилися нові формати взаємодії парламентів. Значущість міжнародних парламентських організацій, міжпарламентської співпраці зросли через важливість розвитку і захисту універсальних норм міжнародного права, утвердження миру та безпеки, захисту демократії, верховенства права і прав людини у світі. Тому сучасна еволюція міжпарламентських зв'язків характеризується зростанням ролі парламентської дипломатії, хоча класичним міжнародним правом така співпраця не визнавалась інститутом дипломатичного і консульського права. У сучасних умовах у період збройних конфліктів такі інструменти є ефективними, іноді єдино прийнятними компромісними способами вирішення конфліктів між державами, за участю міжпарламентських організацій, парламентських асамблей міжнародних організацій. Значення парламентської дипломатії як елементу багатосекторного зовнішнього військово-політичного розвитку в умовах агресії РФ проти України, дії воєнного стану, безумовно, посилюється та очевидні наявні його результати. Це зумовлює подальші наукові розвідки у даному напрямі, розширення горизонтів і зміцнення парламентської демократичної культури.

Ключові слова: парламентська дипломатія, міжнародне міжпарламентське співробітництво, парламентаризм, Верховна Рада України, воєнний стан.

Kaminska N. V. Parliamentary diplomacy and its importance in the conditions of martial law

The dynamic constitutional process since the proclamation of independence, taking into account the domestic experience of state-building and law-making, the results of constitutional, parliamentary and other reforms, has contributed to the expansion of functions and powers of parliament, forms of activity. In recent years, parliamentary diplomacy has become more important, structured, and new formats of parliamentary interaction have emerged. The importance of international parliamentary organizations and interparliamentary cooperation has grown due to the importance of developing and protecting universal norms of international law, establishing peace and security, protecting democracy, the rule of law and human rights in the world.

Therefore, the current evolution of inter-parliamentary relations is characterized by the growing role of parliamentary diplomacy, although classical international law did not recognize such cooperation as an institution of diplomatic and consular law. In modern conditions in times of armed conflict, such tools are effective, sometimes the only acceptable compromise ways to resolve conflicts between states, with the participation of interparliamentary organizations, parliamentary assemblies of international organizations.

The importance of parliamentary diplomacy as an element of multisectoral foreign military-political development in the context of Russia's aggression against Ukraine, the effects of martial law, of course, is growing and its available results are obvious. This leads to further scientific research in this area, broadening horizons and strengthening parliamentary democratic culture.

Key words: parliamentary diplomacy, international interparliamentary cooperation, parliamentarism, Verkhovna Rada of Ukraine, martial law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-10

УДК: 343.228+343.32

Оксана Олександрівна Кваша,
вчений секретар
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-9832-6070

Ганна Миколаївна Андрусяк,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Волинського національного університету імені Лесі Українки,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0003-1681-7384

ДІЇ, СПРЯМОВАНІ НА ВІДСІЧ ТА СТРИМУВАННЯ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ, У КОНТЕКСТІ ПРИРОДНОГО ПРАВА НА НЕОБХІДНУ ОБОРОНУ

Захист суверенітету і територіальної цілісності
України, забезпечення її економічної та інформаційної
безпеки є найважливішими функціями держави,
справою всього Українського народу.
Стаття 17 Конституції України

Постановка проблеми. У системі обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, провідне місце традиційно належить необхідній обороні. У Кримінальному кодексі України (далі – КК України) 1960 року ця обставина разом із крайньою необхідністю та затриманням злочинця утворювали інститут обставин, що виключають злочинність діяння. З прийняттям чинного КК України 2001 року кількість таких обставин збільшилася до восьми. І, попри численні зміни і доповнення, які вносилися за 20 років до Кодексу, цей інститут не зазнав розширення, однак змінилася назва, про що йтиметься далі.

Війна Росії проти України зумовила необхідність корекції вітчизняного кримінального законодавства і у цій частині. Правоохоронні органи по всій країні фіксують вчинення рашистськими окупантами значної кількості воєнних злочинів. Збройні Сили України чинять героїчний опір загарбникам, однак і пересічним громадянам доводиться самостійно захищати себе і своїх близьких від насильства росіян.

Не лише законодавець, а й науковці оперативно реагують на ситуацію в державі. Так, в Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України було створено Центр досліджень воєнних злочинів, який концентрує зусилля на всебічному аналізі усього спектра воєнних злочинних проявів, окреслених нормами міжнародного кримінального права; виготовленні аналітичних матеріалів концептуального характеру; підготовці науково-методичних та практичних рекомендацій для органів розслідування та системи правосуддя. 2 червня 2022 року відбулося відкрите засідання цього Центру, в якому взяли участь співробітники Інституту, представники Верховної Ради України, Міністерства юстиції, Верховного Суду, Міністерства оборони, Служби зовнішньої розвідки, Державного бюро розслідувань, посольства Грузії, Асоціації міжнародного права в Україні, добровольчих батальйонів Сил територіальної оборони, науковці та практики[1]. Очевидно, що потребують ретельного дослідження не лише питання притягнення до кримінальної відповідальності

[1] http://idpnan.org.ua/ua/novini.html

громадян РФ за вчинені злочини, а й підстави непритягнення до відповідальності українських військовослужбовців та інших громадян, які з метою відсічі та стримування збройної агресії РФ заподіяли шкоду правоохоронюваним інтересам. Тому слід схвалити внесення Законом № 2124-IX від 15.03.2022 до відповідного розділу КК України статті 43-1 «Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України».

Інститут необхідної оборони притаманний усім законодавствам на всіх етапах розвитку. У демократичному суспільстві кожна особа повинна мати максимум можливостей для захисту порушених прав, тому Україна на конституційному рівні закріпила право кожного на самостійний захист свого життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (ст. 27).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження необхідної оборони здійснили такі вчені: О. Авраменко, Ю. Александров, Г. Андрусяк, П. Андрушко, В. Аніщук, М. Анчукова, М. Бажанов, Ю. Баулін, О. Боднарук, Л. Бєлогриць-Котляревський, В. Блінніков, В. Бурдін, О. Газданов, В. Глушков, В. Грищук, Л. Гусар, О. Житний, М. Зенова, О. Кваша, О. Костенко, А. Красіков, І. Красницький, М. Лавренко, А. Музика, В. Навроцький, Б. Орловський, М. Панов, А. Піонтковський, Т. Присяжнюк, М. Сенаторов, М. Сергатий, О. Сибаль, Є. Сидоренко, І. Слуцький, М. Таганцев, П. Фріс, М. Хавронюк, О. Ющик та ін.

Мета статті. Незважаючи на значний внесок цих вчених у розробку проблеми необхідної оборони, невирішеною залишається проблема сутності права на необхідну оборону та її співвідношення із новелою – правом на захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Загальним міжнародним документом, який визнає правомірне позбавлення життя іншої особи задля самозахисту власного життя, є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікована Україною 17 липня 1997 року зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11 травня 1994 року, Протоколом № 14 від 13 травня 2004 року [1]. Історично право оборони від небезпеки, що загрожує людині, визнається таким, що випливає із самої природи речей, є природним правом людини, незалежно від подальшого його державного оформлення. Виходячи з природи необхідної оборони, можна констатувати, що саме відсутність небезпеки для суспільства зумовлює виключення кримінальної відповідальності, а не воля законодавця прописати це у законі. З цих підстав ми піддаємо критиці нову назву інституту КК України «Обставини, що виключають *кримінальну протиправність* діяння» [2, с. 71], до якого включена нова ст. 43-1. На нашу думку, така назва є невдалою, адже не відображає соціальну і юридичну природу норм, вміщених у ньому. Так, виконання обов'язку / права щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обставиною, яка виключає не лише протиправність, а насамперед суспільну небезпечність. Тому таке діяння за своїм змістом є суспільно корисним.

Природність права на необхідну оборону здавна визнавалося філософами і юристами. Саме представники філософсько-правової школи природного права обґрунтували право особи на самозахист життя і здоров'я. Поняття природного права запровадив Томас Гоббс, вивівши з фундаментального права на життя та необхідності його збереження. Вчений вивів науку про природні закони, якими забезпечуються всі права людини, головним серед яких є право на життя [3, с. 194]. Ще Фома Аквінський писав, що сенс природного закону для людини як особливої істоти, наділеної богом душею і розумом (природженим, природним світлом для розуміння і пізнання), полягає в тому, що людина згідно зі своєю природою має розрізняти добро і зло… Для людини як розумної істоти діяти за природним законом означає вимогу діяти за наказами людського розуму [4, с. 416]. Вітчизняні вчені теж переконані: «Для того, щоб зрозуміти сутність природного права, слід з'ясувати і виявити сутність (природу) людини» [5, с. 19].

Тому суперечливою вважаємо позицію П. Савіна про те, що право на необхідну оборону має подвійну природу: як право природне, так і право позитивне [6, с. 57], оскільки не можна об'єднувати антагоністичні позиції. Право необхідної оборони слід розглядати як невідчужуване та абсолютне, властиве людині від народження, що лежить в його основі, а закріплення цього права волею держави у законі є похідним.

Загальновідомо, що підставою необхідної оборони є вчинення суспільно небезпечного посягання, під яким розуміють активні дії особи, спрямовані на спричинення шкоди правам чи інтересам особи, суспільним чи державним інтересам, що охороняються кримінальним законом Укра-

їни, незалежно від наявності в цих діях усіх суб'єктивних ознак злочину. Аксіоматичною є теза про необмеженість кола тих правоохоронюваних інтересів, що можуть бути об'єктом посягання. Хоча переважно необхідна оборона сприймається як оборона від посягання на життя чи здоров'я. На практиці ж спричинення шкоди нападнику під час захисту, наприклад, власності чи статевої свободи / недоторканості, як правило, завершується вироком особі, яка захищалася. Зокрема, встановлена тенденція судової практики, яка полягає у незастосуванні норми про необхідну оборону при посяганні на статеву свободу жінки, коли жертва зґвалтування притягається до кримінальної відповідальності за перевищення меж необхідної оборони або й за умисне заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю [7, с. 182–183].

Вивчення судової практики України в цій частині засвідчило, що в усіх випадках, коли, перебуваючи в ситуації правомірної необхідної оборони, особа, яка захищалася, заподіювала смерть нападнику, вчинене нею діяння було кваліфіковане судами України як «умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця» за ст. 118 КК України (чи відповідною статтею КК України 1960 р.) незалежно від цінності блага, на яке було вчинено суспільно небезпечне посягання і щодо якого застосовувалася необхідна оборона [8, с. 311].

Оскільки новела КК України, закріплена у ст. 43-1, є різновидом / проявом необхідної оборони, то можна передбачити, що і захист національної безпеки не буде безспірною підставою для визнання судами заподіяної шкоди правомірною. У попередніх публікаціях ми неодноразово піддавали критиці таку хибну позицію: «Оскільки для захисту інтересів суспільства і держави існує система збройних органів, то посягання на них не є підставою для реалізації права на необхідну оборону» [9, с. 58–59; 10; 11]. Такий підхід не можливо сприйняти і сьогодні, в умовах триваючої російсько-української війни. Більше того, при визначенні змісту суспільно небезпечного посягання, яке є підставою застосування необхідної оборони, на перше місце слід ставити саме державні інтереси / національну безпеку, а не життя, здоров'я, власність. Державні інтереси як об'єкт захисту вчені визначають як зовнішню безпеку та обороноздатність держави, її територіальну цілісність та недоторканність, державну, економічну та інформаційну безпеку, державну таємницю тощо [12, с. 133]. Заподіяння шкоди національній безпеці України прямо порушує права і свободи людини і громадянина. Тому кожна особа має право на самостійний захист усіх складових національної безпеки, а саме конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності, обороноздатності, які є іманентно необхідними, імперативними для забезпечення прав і свобод громадян України. Руйнування національної безпеки неминуче призводить до руйнації системи захисту усіх прав і свобод громадянина. Тому виокремлення у необхідній обороні права на захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є цілком логічним. Більше того, наведене як епіграф до цієї статті положення Конституції України є підтвердженням такого висновку. Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Попри важливість цього конституційного положення сьогодні дещо дискусійною вважаємо позицію М. Савчина, яка полягає у тому, що саме з нього випливає право народу України на опір недемократичному правлінню, яке у подальших працях вчений уточнює як право на самозахист [13, с. 189; 14, с. 26, 36]. Наполягаємо на тому, що першоосновою такого права є його природне походження, а конституційне його закріплення – вторинне.

Щодо ст. 43-1 КК України науковці виокремлюють такі умови правомірності до захисту: захист може здійснюватися будь-якими особами, для яких це може бути як правом, так і обов'язком: реалізується у формі діяння (дія або бездіяльність); вчиняється в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту; спрямоване на відсіч та стримування збройної агресії РФ або агресії іншої країни; заподіює шкоду життю або здоров'ю особи, яка здійснює таку агресію або шкоду правоохоронюваним інтересам; відсутні ознаки катування чи застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України тощо [15, с. 320].

До спільних рис аналізованої норми і необхідної оборони у КК України слід віднести, насамперед такі: *обсяг права* («кожна особа має право на захист Вітчизни, незалежності та територі-

альної цілісності України незалежно від можливості уникнення зіткнення, заподіяння шкоди або звернення за допомогою до інших осіб чи органів державної влади, Збройних Сил України» (ч. 2 ст. 43-1), «кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади» (ч. 2 ст. 36); *межі захисту* («не вважається виконанням обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України діяння (дія або бездіяльність), спрямоване на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни, яке явно не відповідає небезпечності агресії або обстановці відсічі та стримування…» (ч. 2 ст. 43-1); «перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту» (ч. 3 ст. 36) тощо.

У цьому контексті зауважимо, що методика структуризації тексту кримінального закону не може бути довільною, а повинна ґрунтуватися на певних правилах нормотворчої техніки. Одне з таких правил полягає у тому, щоб розміщувати нову статтю Загальної чи Особливої частини КК не довільно, а максимально наближено до тієї статті, яка найбільш наближена до неї за змістом [16, с. 94]. Новій статті мають бути надані номер попередньої статті і додатковий цифровий індекс – 1, 2, 3 і т. д. [17, с. 36]. Зважаючи на ці положення та враховуючи те, що у КК України новела у ст. 43-1 максимально наближена до ст. 36, пропонуємо розташувати нову статтю після статті «Необхідна оборона» під номером 36-1.

Аналізованій новелі КК України властиві також специфічні ознаки, відмінні від необхідної оборони. По-перше, право на захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України – це не лише право, а й обов'язок для певних категорій громадян (очевидна суперечність між назвою ст. 43-1 та її змістом). Назва статті свідчить, що йдеться про таку нову обставину, як «виконання *обов'язку* щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України». Тоді як у частині першій ст. 43-1 взагалі не згадується термін «обов'язок», а у другій – йдеться про *«право»* на захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України. Для вирішення питання про суть ст. 43-1 КК України – право чи обов'язок, слід схвалити пропозицію вітчизняних науковців, щоб назву цієї статті викласти в такій редакції: «Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України» [18, с. 324]. По-друге, у ст. 43-1 йдеться про діяння у формі як дії, так і бездіяльності. По-третє, діяння вчиняється в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту. По-третє, метою вчиненого діяння є відсіч та стримування збройної агресії РФ або агресії іншої країни. Очевидно, що виокремлення у ст. 43-1 КК України РФ як країни-агресора обґрунтовано прийняттям статті в умовах триваючої воєнної агресії Росії проти нашої держави. Однак переважно у КК України норми запроваджуються не просто як реакція на поточну ситуацію, а на перспективу. Адже у ст. 1 серед завдань Кримінального кодексу України зазначено забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням. Тому виникає питання про доречність виокремлення серед майже двох сотень країн однієї, нехай і безпосереднього агресора. Війна з РФ закінчиться рано чи пізно. Існує велика ймовірність, що на мапі світу з'явиться нова держава – союзна держава РФ і Республіки Білорусь, яка, безперечно, буде недружньою до України та може мати іншу назву. Тому слід виключити згадку про РФ із цієї новели. Цілком достатньо поняття «агресія іншої країни». Агресія (лат. aggressio – напад) – застосування збройної сили однією державою (групою держав) проти суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності іншої держави або народу (нації) [19, с. 14].

Розвиваючи запропоноване нами раніше розуміння права на необхідну оборону в контексті його природного походження [20, с. 262], такий її специфічний прояв (вид), як «захист Вітчизни» пропонуємо визначати як вольове і свідоме діяння людини, що детерміновано необхідністю відсічі та стримування збройної агресії будь-якої країни, іншими соціально-позитивними мотивами і цілями, а також природними (інстинктивними) реакціями людини.

Основні результати та висновки дослідження. Пропонуємо таку редакцію ч. 1 ст. 36 КК України: «Необхідною обороною визнаються дії, вчинені *з метою захисту суспільних інтересів та інтересів держави, а також охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається,* або іншої особи, від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони».

Відповідно до правил законодавчої техніки обґрунтована необхідність розміщення новели, передбаченої у ст. 43-1 КК України, після максимально наближеної до неї за змістом ст. 36 із присвоєнням номера 36-1. Доцільно виключити згадку про РФ із цієї статті.

У контексті природності права особи на необхідну оборону такий її специфічний прояв (вид), як «захист Вітчизни» слід визначати як вольове і свідоме діяння людини, що детерміновано необхідністю відсічі та стримування збройної агресії будь-якої країни, іншими соціально-позитивними мотивами і цілями, а також природними (інстинктивними) реакціями людини.

Отримані результати сприятимуть з'ясуванню змісту та ознак новели, передбаченої у ст. 43-1 КК України.

Список використаних джерел

1. *Конвенція* про захист прав і основоположних свобод людини. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_004
2. Кваша О. О. Реалізація особою права на необхідну оборону (в контексті захисту національної безпеки України). *Проблеми підвищення ефективності кримінальної юстиції:* кол. монографія / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка, Ю. Л. Бошицького. Київ: Ліра-К, 2021. С. 52−110.
3. Філософія права: навч. посібник / за ред. М. В. Костицького, Б. В. Чміля. Київ: Юрінком Інтер, 2000.
4. Нерсесянц В. С. Философия права: учебник для вузов. Москва: ИНФРА-М-НОРМА, 1997. 652 с.
5. Грищук О. В., Попов Д. І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2014. 320 с.
6. Савин П. Т. Необходимая оборона как результат социогенеза. *Вестник Московского государственного областного университета.* Серия: Юриспруденция. 2011. № 1. С. 57–62.
7. Кваша О. О., Андрусяк Г. М. Необхідна оборона (захист від посягання на статеву свободу та статеву недоторканість особи): монографія. Київ, 2016. 264 с.
8. Брич Л. Кримінальне законодавство України і практика його застосування у світлі європейських стандартів прав людини. *Вісник Львівського університету.* Серія юридична. 2010. Вип. 51. С. 311–312.
9. Андрусяк Г. М. Необхідна оборона при посяганні на статеву свободу та статеву недоторканість особи: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2015. 224 с.
10. Кваша О. О. Реалізація права особи на самооборону в контексті захисту основ національної безпеки України. *Історико-правовий часопис.* Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2017. № 1 (9). С. 104–109.
11. Кваша О. О. Право на самозахист у контексті протидії злочинним посяганням на національну безпеку України. *Правова держава.* Вип. 29. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. С. 260–267.
12. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-е вид., доп. Харків: Право, 2013. Т. 1: Загальна частина / Баулін Ю. В., Борисов В. І., Тютюгін В. І. та ін. 2013. 376 с.
13. Кампо В. М., Савчин М. В. Конституційна держава і конституційна реформа в Україні. *Конституція і народний суверенітет в Україні: проблеми теорії і практики реалізації:* зб. наукових праць. Київ, 2008. С. 150–198.
14. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа конституції: теорія і практика реалізації: автореферат дис… д-ра юрид. наук. Київ, 2013. 47 с.
15. Кузнецов В. В., Сийплокі М. В. Кримінально-правова характеристика виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 4. С. 320–325.
16. Загиней З. А. Кримінально-правова герменевтика: монограф. Київ: Видав. дім «АртЕк», 2015. 380 с.
17. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2015. 528 с.
18. Кузнецов В. В., Сийплокі М. В. Кримінально-правова характеристика виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 4. С. 320–325.
19. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: ТОВ «Видавництво "Юридична думка"», 2012. 1020 с.

20. Андрусяк Г. М. Ідея природного права в обґрунтуванні права на необхідну оборону. *Часопис Київського університету права.* 2015. № 4. С. 259–262.

References

1. *Konventsiia* pro zakhyst prav i osnovopolozhnykh svobod liudyny. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_004
2. Kvasha O. O. Realizatsiia osoboiu prava na neobkhidnu oboronu (v konteksti zakhystu natsionalnoi bezpeky Ukrainy). *Problemy pidvyshchennia efektyvnosti kryminalnoi yustytsii:* kol. monohrafiia. Za zah. Red. Yu.S. Shemshuchenka, Yu. L. Boshytskoho. Kyiv: Lira-K, 2021. S. 52−110.
3. Filosofiia prava: navch. posibnyk / za red. M. V. Kostytskoho, B. V. Chmilia. Kyiv: Yurinkom Inter, 2000.
4. Nersesiants V. S. Fylosofyia prava: uchebnyk dlia vuzov. Moskva: YNFRA-M-NORMA, 1997. 652 s.
5. Hryshchuk O. V., Popov D. I. Zastosuvannia pryrodnoho prava pry zdiisnenni sudovoho uhliadu: filosofsko-pravovi aspekty: monohrafiia. Khmelnytskyi: Khmelnytskyi universytet upravlinnia ta prava, 2014. 320 s.
6. Savyn P. T. Neobkhodymaia oborona kak rezultat sotsyoheneza. *Vestnyk Moskovskoho hosudarstvennoho oblastnoho unyversyteta.* Seryia: Yurysprudentsyia. 2011. № 1. S. 57–62.
7. Kvasha O. O., Andrusiak H. M. Neobkhidna oborona (zakhyst vid posiahannia na statevu svobodu ta statevu nedotorkanist osoby): Monohrafiia. Kyiv, 2016. 264 s.
8. Brych L. Kryminalne zakonodavstvo Ukrainy i praktyka yoho zastosuvannia u svitli yevropeiskykh standartiv prav liudyny. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia yurydychna.* 2010. Vyp. 51. S. 311–312.
9. Andrusiak H. M. Neobkhidna oborona pry posiahanni na statevu svobodu ta statevu nedotorkanist osoby: dys. kand. yuryd. nauk. Kyiv, 2015. 224 s.
10. Kvasha O. O. Realizatsiia prava osoby na samooboronu v konteksti zakhystu osnov natsionalnoi bezpeky Ukrainy. *Istoryko-pravovyi chasopys.* Lutsk: Skhidnoievrop. nats. un-t im. Lesi Ukrainky, 2017. № 1 (9). S. 104–109.
11. Kvasha O. O. Pravo na samozakhyst v konteksti protydii zlochynnym posiahanniam na natsionalnu bezpeku Ukrainy. *Pravova derzhava.* Vyp. 29. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2018. S. 260–267.
12. Kryminalnyi kodeks Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar: u 2 t. / za zah. red. V. Ya. Tatsiia, V. P. Pshonky, V. I. Borysova, V. I. Tiutiuhina. 5-e vyd., dop. Kharkiv: Pravo, 2013. T. 1: Zahalna chastyna / Baulin Yu. V., Borysov V. I., Tiutiuhin V. I. ta in. 2013. 376 s.
13. Kampo V. M., Savchyn M. V. Konstytutsiina derzhava i konstytutsiina reforma v Ukrainy. *Konstytutsiia i narodnyi suverenitet v Ukraini: problemy teorii i praktyky realizatsii:* Zbirka naukovykh prats. Kyiv, 2008. S. 150–198.
14. Savchyn M. V. Konstytutsionalizm i pryroda konstytutsii: teoriia i praktyka realizatsii: Avtoreferat dys… d-ra yuryd. nauk. Kyiv, 2013. 47 s.
15. Kuznetsov V. V., Syiploki M. V. Kryminalno-pravova kharakterystyka vykonannia oboviazku shchodo zakhystu vitchyzny, nezalezhnosti ta terytorialnoi tsilisnosti Ukrainy. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2022. № 4. S. 320–325.
16. Zahynei Z. A. Kryminalno-pravova hermenevtyka: monohraf. Kyiv: Vydav. dim «ArtEk», 2015. 380 s.
17. Kryminalne pravo Ukrainy: Zahalna chastyna: pidruchnyk / V. I. Borysov, V. Ia. Tatsii, V. I. Tiutiuhin ta in.; za red. V. Ya. Tatsiia, V. I. Borysova, V. I. Tiutiuhina. 5-te vyd., pererobl. i dopov. Kharkiv: Pravo, 2015. 528 s.
18. Kuznetsov V. V., Syiploki M. V. Kryminalno-pravova kharakterystyka vykonannia oboviazku shchodo zakhystu vitchyzny, nezalezhnosti ta terytorialnoi tsilisnosti Ukrainy. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2022. № 4. S. 320–325.
19. Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk / za red. Yu. S. Shemshuchenka. 2-e vyd., pererob. i dop. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo "Iurydychna dumka"», 2012. 1020 s.
20. Andrusiak H. M. Ideia pryrodnoho prava v obgruntuvanni prava na neobkhidnu oboronu. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2015. № 4. S. 259–262.

Кваша О. О., Андрусяк Г. М. Дії, спрямовані на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації, у контексті природного права на необхідну оборону

У статті обґрунтовано зміни до ч. 1 ст. 36 КК України. Відповідно до правил законодавчої техніки обґрунтована необхідність перенесення новели, передбаченої у ст. 43-1 КК України, після максимально наближеної до неї за змістом ст. 36 із присвоєнням номера 36-1. Доцільно виключити згадку про РФ із цієї статті. У контексті природності права особи на необхідну оборону такий її специфічний прояв (вид), як «захист Вітчизни» слід визначати як вольове і свідоме діяння людини, що детерміновано необхідністю відсічі та

стримування збройної агресії будь-якої країни, іншими соціально-позитивними мотивами і цілями, а також природними (інстинктивними) реакціями людини.

Ключові слова: агресія, природне право, захист Вітчизни, право, обов'язок, збройна агресія Російської Федерації, необхідна оборона, національна безпека, умови правомірності.

Kvasha O., Andrusyak G. Actions aimed at repelling and deterring armed aggression of the Russian Federation in the context of the natural right to necessary defense

Russia's war against Ukraine necessitated the correction of domestic criminal legislation in this part as well. Law enforcement agencies throughout the country record the commission of a significant number of war crimes by the racist occupiers. The Armed Forces of Ukraine are putting up heroic resistance to the invaders, but ordinary citizens have to independently protect themselves and their loved ones from violence by the Russians.

The article substantiates the changes to Part 1 of Art. 36 of the Criminal Code of Ukraine "Necessary defense is recognized as actions taken with the purpose of protecting public interests and the interests of the state, as well as the legally protected rights and interests of the person being defended, or another person, from a socially dangerous encroachment by causing damage to the aggressor, necessary and sufficient in the given situation to immediately repel or stop the encroachment, if at the same time it was not allowed to exceed the limits of necessary defense".

In accordance with the rules of legislative technique, the need to transfer the amendment provided for in Art. 43-1 of the Criminal Code of Ukraine, after as close as possible to it in terms of Art. 36 with assignment number 36-1.

In the context of the naturalness of a person's right to necessary defense, such a specific manifestation (type) of it as "defense of the Motherland" should be defined as a willful and conscious act of a person, which is determined by the need to repel and contain the armed aggression of any country, other socially positive motives and goals, as well as natural (instinctive) human reactions.

Key words: aggression, natural law, protection of the Motherland, right, duty, armed aggression of the Russian Federation, necessary defense, national security, conditions of legality.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-11

УДК 341.24

Петро Сергійович Корнієнко,
заступник першого проректора
Національної академії статистики,
обліку та аудиту,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-1473-6698

СУДОВИЙ ЗАХИСТ У СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Українська держава є відповідальною як перед суспільством, так і перед кожним громадянином у частині забезпеченості прав і свобод, які встановлюються в Основному Законі та не є вичерпними. Проголошуючи й утверджуючи основоположні права і свободи людини і громадянина, держава покладає на себе обов'язок гарантувати ці права. Однією з гарантій у системі забезпечення прав і свобод є право на судовий захист людини і громадянина.

Особливо актуальним на сьогодні є забезпечення можливості реалізації права громадян на судовий захист в умовах воєнного стану в Україні, запровадженого у зв'язку з повномасштабною російською агресією, адже саме на суди покладено конституційну функцію захисту прав громадян.

Аналіз основних досліджень і публікацій: Питання гарантування, реалізації та захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина є предметом наукових досліджень О. Василенко, С. Головатого, А. Колодія, Р. Максакової, В. Нестеровича, Н. Пархоменко, О. Скрипнюка, В. Федоренка Ю. Шемшученка та ін.

Метою цієї статті є дослідження судового захисту як основного виду захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Виклад основного матеріалу. Нині складно віднайти конституційну цінність, яка мала б більший загальновизнаний і універсальний характер, ніж права людини [1, с. 15]. Слід погодитись з академіком О. Скрипнюком, який стверджує, що «у сучасному світі ступінь забезпеченості прав і свобод є важливим показником успішності розвитку суспільства і цивілізованості держави» [2, с. 563].

Важливе місце в системі забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні належить конституційним гарантіям, тобто правовим умовам і засобам, передбаченим Конституцією України, за допомогою яких досягається відновлення порушених прав людини і громадянина. У цьому контексті слушним є твердження вченого-конституціоналіста, професора В. Федоренка про те, що захист конституційних прав і свобод людини здійснюється тими ж суб'єктами, що і їх гарантування, але на відміну від гарантій основними формами (видами) захисту прав людини є їх судовий і позасудовий захист [3, с. 106].

Отже, саме судова форма захисту суб'єктивних прав у нашій державі, законних інтересів і обов'язків людини, без сумніву, має набувати пріоритетного характеру. Адже саме вона найбільш ефективно покликана забезпечити максимальний захист людини та громадянина і гарантується Конституцією України (ст. 55) та відповідним галузевим законодавством, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов`язком держави, завданням органів державної влади і посадових осіб. Таким чином, держава створює засоби для їх охорони і, у випадку необхідності, захисту [4, с. 131].

Ефективний захист прав і свобод людини і громадянина в рамках здійснення правозахисної діяльності забезпечують суди загальної юрисдикції, які вирішують переважну більшість проблем, пов'язаних з порушенням прав та свобод людини і громадянина. Очевидно, що з метою забезпечення ефективного поновлення у правах компетентними національними судами порушених основних прав людини і спрямована ст. 8 Загальної декларації прав людини. Ці принципи забезпечені в

Україні закріпленням в Основному Законі відповідних положень про захист прав і свобод людини та громадянина судом, здійсненням правосуддя виключно судами, недопустимості як делегування, так і привласнення цього повноваження судів іншими органами чи посадовими особами, поширення юрисдикції судів на всі правовідносини у державі (статті 55, 124 Конституції України) [5, с. 131].

Відповідно до ст. 55 Конституції України саме на суди покладено завдання захисту прав і свобод людини. Також, як передбачено ст. 124 Основного Закону, правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи. Законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних.

Для судового захисту громадянину гарантується право в порядку, встановленому законодавством, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин. А відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною (статті 3, 15 Цивільного процесуального кодексу України) [6, с. 492].

Згідно з положеннями ч. 1 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду адміністративних справ.

Стаття 1 Господарського процесуального кодексу передбачає, що підприємства, установи, організації, інші юридичні особи (у тому числі іноземні), громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності (далі – підприємства та організації), мають право звертатися до господарського суду згідно з встановленою підвідомчістю господарських справ за захистом своїх порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів, а також для вжиття передбачених цим Кодексом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням.

Якщо ж особа вважає, що її права порушені внаслідок скоєння кримінально караного правопорушення, то вона має право звернутися або безпосередньо до суду, або до органів, до компетенції яких належить попереднє розслідування злочину – поліції або прокуратури. Висновки цих органів також будуть піддані оцінці судом, крім випадків, передбачених чинним законодавством. Завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [7, с. 88].

Питання доступу до правосуддя з метою захисту прав людини детально та неодноразово розглянуте Конституційним Судом України. Так, у Рішенні Конституційного Суду України від 12.04.2012 № 9-рп/2012 зазначено, що рівність і недопустимість дискримінації особи є не тільки конституційними принципами національної правової системи України, а й фундаментальними цінностями світового співтовариства, на чому наголошено у міжнародних правових актах з питань захисту прав і свобод людини і громадянина, зокрема у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року (статті 14, 26), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (стаття 14), Протоколі № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (стаття 1), ратифікованих Україною, та у Загальній декларації прав людини 1948 року (статті 1, 2, 7).

Гарантована Конституцією України рівність усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод. У правовій державі звернення до суду є універсальним механізмом захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб.

У науковому середовищі поширеною є думка про те, що серед різноманітних механізмів захисту та забезпечення прав і свобод людини найбільш важливим та дієвим є судова форма захисту, яка є вищою конституційною формою захисту прав і свобод людини, що забезпечується державою [8, с. 30]. Судова форма завдяки інструментарію та засобам, які вона використовує та якими наділена, є фактично можливістю встановлення істини у справах і дає змогу на основі цього правильно застосовувати норми матеріального права, правильно вирішувати справи по суті [9, с. 141].

Варто також звернути увагу, що в процесі захисту прав людини судова влада виступає як одна з гілок державної влади, від імені держави. Однак підпорядкування судової влади законодавчій та виконавчій владі виключається визнанням у якості надважливого та основного державного принципу саме першочерговості та пріоритетності прав і свобод людини. Фактично держава сама визнає обмеження у своїй свободі діяльності закріплення принципу пріоритетності прав людини.

Також держава створює умови, які спрямовані на забезпечення та непорушення шляхом створення незалежного, неупередженого, позаполітичного і позаідеологічного правосуддя. Згідно з положеннями Конституції України держава зобов'язується охороняти гідність людини у всіх сферах, чим фактично декларує непорушність принципу пріоритету прав і свобод людини. Стаття 3 Конституції містить положення: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

Це формулювання цілком підтверджує тезу про те, що людина у її взаємодії з державною владою виступає не як об'єкт досягнення державою відповідних цілей, а як рівноправний партнер, який наділений можливістю захищати свої права всіма не забороненими законами засобами (стаття 55 Конституції України) і оскаржувати в суді дії чи бездіяльність органів державної влади. Відтак, закріплене конституційне право на судовий захист з юридичної точки зору є фактично гарантією щодо всіх інших прав і свобод людини.

Як судова, так законодавча і виконавча влади складають єдину систему державної влади. Продовжуючи думку, логічно було б припустити, що правозахисна діяльність тією чи іншою мірою становить важливу частину функціоналу та принципів роботи будь-якого державного органу, незалежно від поставлених йому завдань і місця у державному апараті. Варто також мати на увазі, що не тільки органи судової влади зобов'язані керуватись принципом пріоритетності забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а й загалом усі державні органи. Стосовно ж проблеми зіставлення повноважень виконавчої та судової гілок влади варто згадати думку В. Шишкіна [10, с. 20] про те, що сила виконавчої влади полягає не в тому, аби перебувати «над» судовою владою і законом, а в тому, щоб його виконувати дотримуючись загальних конституційно-правових норм.

Безпосередньою формою захисту прав людини, здійснюваного судовими органами, є процес судочинства, точніше – діяльність судів, яка здійснюється ними згідно з передбаченими законодавством процесуальними положеннями і полягає у розгляді та вирішенні конфліктів, пов'язаних з дійсним або удаваним порушенням норм цивільного, кримінального, адміністративного чи інших галузей права [11, с. 226].

Варто звернути увагу й на той факт, що в багатьох випадках на стан судового захисту прав людини в Україні, як зауважує О. Сосніна [12, с. 41], впливає цілий ряд факторів, які не пов'язані із правовим колом питань, зокрема соціальні, політичні та економічні, які суттєво видозмінюють змістове наповнення та власне ефективність захисту прав людини. Неможливо залишитись осторонь того факту, що громадяни України не завжди в змозі звернутись до суду та захистити свої права, через ряд факторів, зокрема – дорожнеча якісних послуг представників, розмір судового збору, часта зміна законодавства, а відтак можливість пропуску процесуальних строків. З даного приводу варто пригадати Резолюцію № 78(8) «Про юридичну допомогу і консультації», прийняту Комітетом Міністрів Ради Європи 2 березня 1978 року [13, с. 3], в якій було вказано, що «ніхто

не може бути позбавлений у силу перешкод економічного характеру можливості судового захисту своїх прав у будь-яких судах, що є правомочними виносити рішення з цивільних, адміністративних, соціальних, господарських і податкових справ». Серед негативних факторів фактично обмеженого доступу до правосуддя можна згадати судову тяганину (засоби запобігання цьому негативному явищу запропоновано частиною III «Про спрощення судових процедур» Рекомендації № R(87)18, прийнятої Комітетом Міністрів Ради Європи 17 вересня 1987 року) [14, с. 4], недовіра до можливості справедливого вирішення справи, відсутність дієвих механізмів виконання судових рішень тощо.

Згідно зі ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи. Законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [15, с. 1] визначає організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд. Відповідно до ст. 1 Закону судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом. Суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства [16, с. 1].

Висновок. Суди в Україні є основною організаційно-правовою гарантією конституційних прав людини і громадянина та важливим суб'єктом правозахисної діяльності України. Поступове трансформування судової влади та її нове позиціонування вселяє впевненість у реальність демократичних перетворень, що розпочаті. Завданням конституційного права є підтримка судової влади у здійсненні нею правозахисної діяльності для того, щоб вона нарешті зуміла перейти від оптимістичних очікувань до дієвої гарантії виборених Українським народом прав і свобод для кожного.

Поряд з тим у зв'язку з російською збройною агресією правова система постала перед безпрецедентними викликами, які потребують швидкого реагування в умовах воєнного стану, зокрема, це внесення змін до законодавства та імплементація їх на практиці. Водночас необхідно констатувати, що право кожного на судовий захист є непорушним, навіть в умовах війни. Держава зобов'язана забезпечити ці права незалежно від того, який правовий режим діє в її правовому полі: мирний чи режим воєнного стану, а вимога судового захисту конституційних прав і свобод в умовах дії воєнного стану відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції України має абсолютний характер, тому тимчасове обмеження судового захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні на період дії цього режиму заборонено.

Список використаних джерел

1. Корнієнко П. С. Конституційні основи правозахисної діяльності в Україні: монографія. Київ: Ліра-К, 2018. 348 с.
2. Скрипнюк В. О. Права людини і громадянина: конституювання та практика їх реалізації. *Правова держава*. 2019. Вип. 30. С. 562–567.
3. Федоренко В. Л. Конституційні права і свободи людини та їх гарантування й захист в Україні: монографія. Київ: Ліра, 2020. 138 с.
4. Пархоменко Н. М. Гарантії реалізації прав і свобод людини і громадянина: проблеми сутності та змісту. *Правова держава:* Щорічник наукових праць. 2010. Вип. 21. С. 130–137.
5. Омельянченко Г. Питання захисту конституційних прав людини у кримінальному судочинстві України. *Право України.* 1997. № 3.
6. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV (із змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI (із змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.

8. Шевчук П. І. Історичні аспекти розвитку принципу змагальності в судовому процесі. *Вісник Верховного Суду України.* 2000. № 1 (17).
9. Тараненко С. Механізм захисту громадянами прав і свобод під час здійснення провадження у справах про адміністративні правопорушення. *Право України.* 1998. № 11.
10. Шишкін В. Змагальність – принцип судочинства в демократичному суспільстві. *Право України.* 1999. № 12.
11. Кравченко В. В. Конституційне право України. Київ: Атіка, 2000.
12. Сосніна О. В. До питання щодо юридичної захищеності прав людини. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні:* матеріали III регіональної наукової конференції. Львів: Львіськ. держ. ун-т, 1997.
13. Резолюция № 78(8) «Про юридическую помощь и консультации», принятая Комитетом Министров Совета Европы 2.03.1978. *Российская юстиция.* 1997. № 6.
14. Рекомендация № R(87)18, принятая Комитетом Министров Совета Европы 17.09.1987. *Российская юстиция.* 1997. № 8.
15. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19
16. Корнієнко П. С. Судовий захист як пріоритетна форма правозахисної діяльності в Україні. *Судова апеляція.* 2017. № 1(46). С. 13–21.

References

1. Korniienko P. S. Konstytutsiini osnovy pravozakhysnoi diialnosti v Ukraini: Monohrafiia. Kyiv: Lira-K, 2018. 348 s.
2. Skrypiuk V. O. Prava liudyny i hromadianyna: konstytuiuvannia ta praktyka yikh realizatsii. *Pravova derzhava.* 2019. Vyp. 30. S. 562–567.
3. Fedorenko V. L. Konstytutsiini prava i svobody liudyny ta yikh harantuvannia y zakhyst v Ukraini: Monohrafiia. Kyiv: Lira, 2020. 138 s.
4. Parkhomenko N. M. Harantii realizatsii prav i svobod liudyny i hromadianyna: problemy sutnosti ta zmistu. *Pravova derzhava:* Shchorichnyk naukovykh prats. 2010. Vyp. 21. S. 130–137.
5. Omelianchenko H. Pytannia zakhystu konstytutsiinykh prav liudyny u kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy. *Pravo Ukrainy.* 1997. № 3.
6. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks vid 18 bereznia 2004 roku № 1618-IV (iz zminamy ta dopovnenniamy). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2004. № 40-41, 42. St. 492.
7. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks vid 13 kvitnia 2012 roku № 4651-VI (iz zminamy ta dopovnenniamy). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. St. 88.
8. Shevchuk P. I. Istorychni aspekty rozvytku pryntsypu zmahalnosti v sudovomu protsesi. *Visnyk Verkhovnoho Sudu Ukrainy.* 2000. № 1 (17).
9. Taranenko S. Mekhanizm zakhystu hromadianamy prav i svobod pid chas zdiisnennia provadzhennia u spravakh pro administratyvni pravoporushennia. *Pravo Ukrainy.* 1998. № 11.
10. Shyshkin V. Zmahalnist – pryntsyp sudochynstva v demokratychnomu suspilstvi. *Pravo Ukrainy.* 1999. № 12.
11. Kravchenko V. V. Konstytutsiine pravo Ukrainy. Kyiv: Atika, 2000.
12. Sosnina O. V. Do pytannia shchodo yurydychnoi zakhyshchenosti prav liudyny. *Problemy derzhavotvorennia i zakhystu prav liudyny v Ukraini:* Materialy III rehionalnoi naukovoi konferentsii. Lviv: Lvisk. derzh. un-t, 1997.
13. Rezoliutsyia № 78(8) «Pro yurydycheskuiu pomoshch y konsultatsyy» pryniataia Komytetom mynystrov Soveta Evropы 2.03.1978. *Rossyiskaia yustytsyia.* 1997. № 6.
14. Rekomendatsyia № R(87)18 pryniataia Komytetom mynystrov Soveta Evropы 17.09.1987. *Rossyiskaia yustytsyia.* 1997. № 8.
15. Pro sudoustrii i status suddiv: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19
16. Korniienko P. S. Sudovyi zakhyst yak priorytetna forma pravozakhysnoi diialnosti v Ukraini. *Sudova apeliatsiia.* 2017. № 1(46). S. 13–21.

Корнієнко П. С. Судовий захист у системі забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні

Стаття присвячена питанням судової форми, захисту прав і свобод людини і громадянина як важливої складової правозахисної діяльності в Україні. Аналізуються положення чинного процесуального законодавства, порівнюються підходи щодо закріплення можливості звернення особи до суду для захисту прав і свобод. Досліджуються теоретичні погляди на судовий захист як частину правозахисного механізму в Укра-

їні. Особлива увага приділяється реформі правосуддя в Україні, особливостям її впровадження та впливу на можливості судового захисту прав і свобод людини і громадянина. Ставляться важливі теоретичні та практичні питання реалізації правосуддя у правозахисному механізмі України.

Ключові слова: правозахисна діяльність, права і свободи людини і громадянина, судовий захист, органи судової влади, конституційна реформа правосуддя, воєнний стан.

Korniienko P. S. Judicial protection in the system of ensuring human and civil rights and freedoms in Ukraine

The article is devoted to judicial forms of protection of the rights and freedoms of man and citizen as an important part of human rights in Ukraine. The provisions of the current procedural legislation, comparing approaches to securing the possibility of recourse to court to protect the rights and freedoms are analyzed in the article. Theoretical views on judicial protection of human rights as part of the mechanism in Ukraine are also studied. Particular attention is drawn to the constitutional reform of justice in Ukraine, especially its impact on the implementation and the possibility of judicial protection of rights and freedoms of man and citizen. The important theoretical and practical issues of the right to judicial protection of human rights mechanisms in Ukraine are described.

Key words: advocacy, rights and freedoms of man and citizen, legal protection, judicial authorities, the constitutional reform of justice.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-12

УДК 347.98

Сергій Олександрович Короєд,
провідний науковий співробітник
відділу проблем цивільного, трудового
та підприємницького права
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-7899-957X

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЦИВІЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОКРЕМИХ СУДОВИХ ПРОЦЕДУР У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ВОЄННИМ СТАНОМ ТА ТИМЧАСОВОЮ ОКУПАЦІЄЮ

Постановка проблеми. Починаючи з 2014 року, у зв'язку із тимчасовою окупацією частини території України (території Автономної Республіки Крим, окремих територій Донецької і Луганської областей), багато найважливіших сфер суспільних відносин зазнали змін у правовому регулюванні. Не є винятком і сфера правосуддя, зокрема, цивільне судочинство як найпоширеніша форма захисту порушених прав громадян. Запроваджені в цивільно-процесуальному регулюванні зміни, які пов'язані передусім із забезпеченням доступності правосуддя жителям тимчасово окупованих територій у зв'язку із припиненням роботи судів на цих територіях та які вже були випробувані практикою, стали застосовуватись й в умовах воєнного стану, введеного в Україні 24 лютого 2022 року у зв'язку з військовою агресією РФ проти України. Йдеться передусім про процедуру зміни територіальної підсудності цивільних справ в умовах та у зв'язку із воєнним станом, а також відновлення (як закінченого, так і незакінченого) судового провадження, втраченого у зв'язку із воєнним станом. Адже саме зазначені процесуальні процедури, які в багатьох випадках застосовуватимуться у поєднанні, стали ключовими в забезпеченні реалізації громадянами конституційного права на доступ до правосуддя, яке не може бути обмежене навіть в умовах воєнного стану. Проте науково-практичний аналіз законодавчого регулювання зазначених судових процедур та ефективності їх застосування в умовах воєнного стану та тимчасової окупації в юридичній літературі не здійснювався, а відповідні узагальнення судової практики застосування процесуального законодавства з цього питання ще відсутні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі проблеми теорії і практики особливостей цивільно-процесуального регулювання у зв'язку із тимчасовою окупацією частини території України в аспекті забезпечення охорони і захисту цивільних прав громадян розглядали в своїх наукових працях, зокрема, К. Гусаров, О. Іляшко, О. Кармаза, А. Коструба, Г. Луцька, Л. Музика. Проте питання ефективності застосування на практиці раніше запроваджених у цивільному судочинстві окремих судових процедур (включаючи процедури зміни територіальної підсудності та відновлення втраченого провадження), актуальність застосування яких наразі пов'язана саме із введенням в Україні воєнного стану, не були предметом розгляду ані цих, ані інших науковців з огляду на незначний час, що минув від початку широкомасштабної збройної агресії РФ проти України.

Мета статті. Тому метою нашої статті є визначення ефективності цивільно-процесуального регулювання окремих судових процедур в умовах воєнного стану та у зв'язку із тимчасовою окупацією. Для цього нами буде здійснено науково-практичний аналіз процедури зміни територіальної підсудності цивільних справ у зв'язку із припиненням роботи суду, який розглядав справу, а також механізму відновлення втраченого судового провадження.

Основні результати дослідження. Так, основні особливості в цивільно-процесуальному регулюванні порядку здійснення правосуддя в цивільних справах у зв'язку із воєнним станом полягають у процедурі зміни територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану. До

введення воєнного стану подібна процедура зміни підсудності застосовувалась на підставі Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року № 1207-VII (стосовно тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим) та Закону України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» від 12 серпня 2014 року № 1632-VII (стосовно тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей). У зв'язку із воєнним станом, після 24 лютого 2022 року, зміна підсудності конкретного суду, який припинив свою роботу (на тимчасово окупованій території або на території ведення воєнних дій), відбувається на підставі відповідного розпорядження Голови Верховного Суду (такі розпорядження видавались неодноразово починаючи з 6 березня 2022 року). Законодавчою підставою цього є Закон України «Про правовий режим воєнного стану» (адже, починаючи з 24 лютого 2022 року, суди, органи та установи системи правосуддя України працюють відповідно до цього Закону [1]), яким визначено, що у разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів (ст. 26), а також Закон України «Про судоустрій і статус суддів», яким встановлено, що у разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час воєнного або надзвичайного стану, у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами може бути змінено територіальну підсудність судових справ, що розглядаються в такому суді, за рішенням Вищої ради правосуддя або розпорядженням Голови Верховного Суду. Відповідне рішення є також підставою для передачі усіх справ, які перебували на розгляді суду, територіальна підсудність якого змінюється (ч. 7 ст. 147). Подібним чином віднедавна, згідно із внесеними Законом від 21 квітня 2022 року № 2217-IX змінами, визначатиметься територіальна підсудність судових справ, що розглядаються у судах, розташованих на тимчасово окупованих територіях. Зазначені випадки зміни територіальної підсудності справ є визначеними законом підставами припинення роботи суду, який розглядав справу, про які йде мова у п. 3 ч. 1 ст. 31 ЦПК України як умови передачі цивільної справи на розгляд іншому суду. При цьому вказані закони згідно із ч. 1 ст. 3 ЦПК становлять законодавство про цивільне судочинство.

Передусім варто зауважити, що зазначеними законами для передачі судових справ саме у зв'язку із воєнним станом строків не встановлено (хоча у ч. 5 ст. 31 ЦПК міститься положення про «невідкладну» передачу справ у таких випадках). По-друге, наведені вище положення вживають термін «передача» справи, проте не визначають обставин, з якими така «передача» вважається здійсненою. Зауважимо, що в такому випадку передача справи не залежить від волі учасників справи чи суду, який розглядав справу і роботу якого припинено, та процесуально ухвалою не оформлюється. Такий суд (працівник апарату суду) лише виконує технічну дію – фізично передає матеріали справи (в паперовому вигляді) на розгляд іншому суду (на підставі відповідного супровідного листа чи взагалі без такого).

Водночас на практиці може мати місце ситуація, коли матеріали відповідної справи (в паперовій формі) не можуть бути передані з об'єктивних причин (суд, який припинив роботу, знаходиться на тимчасово окупованій території чи території ведення військових дій, або матеріали справи були знищені чи втрачені при передачі). Проте це не заперечує факт передачі справи як процедуру зміни підсудності, адже у ст. 31 ЦПК України термін «справа» застосовано не як «паперові матеріали», а саме як відповідний правовий спір чи інше правове питання, з приводу якого розпочате цивільне провадження (з відповідним єдиним унікальним номером). Адже підсудність це повноваження конкретного місцевого суду на розгляд цивільної справи [2, с. 266, 268].

При цьому в умовах функціонування Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи, яка забезпечує обмін документами (надсилання та отримання документів) у електронній формі між судами, між судом та учасниками судового процесу, передбачено, що суд проводить розгляд справи за матеріалами судової справи у паперовій або електронній формі (ст. 14 ЦПК). А відтак, передача справи за підсудністю може відбуватися як у паперовій, так й електронній формі. Тобто фактично йдеться не про передачу справи (як матеріалів справи) за підсудністю у власному розумінні слова, а про передачу повноважень на її розгляд (тобто повноважень на продовження

розгляду відповідного правового спору чи іншого правового питання). Навіть при втраті матеріалів справи та необхідності вирішення питання відновлення втраченого судового провадження, «новий» суд справу (матеріали справи) не отримує, а набуває лише процесуальні повноваження на вирішення відповідного процесуального питання в межах такої справи як відповідного цивільного провадження, яке має єдиний унікальний номер (наприклад, відповідно до наказу ДСА України від 24.03.2021 № 92 «новий» суд, якому визначено територіальну підсудність справи, вправі без застосування процедури відновлення втраченого судового провадження виготовляти з Єдиного державного реєстру судових рішень і видавати учасникам справи копії судових рішень, фактично не володіючи при цьому матеріалами такої справи ані в паперовому, ані електронному вигляді).

З огляду на положення ч. 2 ст. 32 ЦПК України, якою передбачено, що справа, передана з одного суду до іншого в порядку, встановленому статтею 31 цього Кодексу, повинна бути прийнята до провадження судом, якому вона надіслана, можна зробити висновок, що при надходженні до «нового» суду за підсудністю матеріалів справи (в паперовій або електронній формі) «новий» суд своєю ухвалою має оформити прийняття за підсудністю відповідної справи (із єдиним унікальним номером) до свого провадження для продовження її розгляду. Тому можна вважати, що «передача» справи за підсудністю вважатиметься здійсненою з моменту прийняття новим судом такої справи до провадження, а не з моменту прийняття рішення про зміну підсудності.

Такий висновок дає змогу визначити подальшу долю справи у випадку відновлення роботи суду, з якого ця справа була передана за підсудністю у зв'язку із припиненням роботи суду, який її розглядав, а також долю справи, яка фізично не передавалась на розгляд іншому суду (і новим судом не приймалась до провадження). Так, на практиці, при відновленні територіальної підсудності справ судам, які припинили свою роботу у зв'язку з воєнним станом та підсудність яких була змінена, справи, які надійшли за підсудністю до «нового» суду, залишаються в його провадженні для продовження розгляду. Саме так було вирішено це питання у відповідному розпорядженні Голови Верховного Суду [3]. Вважаємо, що такий підхід є правильним та відповідає положенням Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), який не передбачає можливості «повернення» справи до суду, від якого ця справа надійшла у разі зникнення обставин, які стали підставою для зміни підсудності. Крім того, з положень ч. 2 ст. 31 ЦПК України випливає, що справа, прийнята судом до свого провадження з додержанням правил підсудності, повинна бути ним розглянута і в тому випадку, коли в процесі розгляду справи вона стала підсудною іншому суду. Хоча зауважимо, що не виключається можливість «повторної» передачі справи за підсудністю на розгляд іншому (третьому, четвертому тощо) суду, якщо в подальшому припинить роботу суд, до якого справа надійшла за підсудністю раніше. А відтак, справу може бути повернуто за підсудністю до «первісного» суду, підсудність якого було змінено, лише на підставі п. 3 ч. 1 ст. 31 ЦПК України, тобто у зв'язку із ліквідацією або припиненням роботи суду, до якого справа надійшла на розгляд у зв'язку із зміною підсудності. Якщо ж у зв'язку із зміною підсудності незакінчена провадженням справа не передавалась на розгляд іншому суду (та/або не приймалась іншим судом до провадження для продовження її розгляду, наприклад в електронній формі), то після відновлення територіальної підсудності справ суду, який припиняв свою роботу, її розгляд має продовжити той суд, підсудність (роботу) якого було відновлено.

Зі зміною територіальної підсудності справ у зв'язку із воєнним станом пов'язана інша проблема – відновлення втраченого судового провадження. Так, Голова Верховного Суду звертав увагу на питання щодо відновлення судових справ, які лишилися на тимчасово окупованих територіях, що постають через зміну територіальної підсудності судових справ. Він зазначив, якщо є можливість вивезти справи із суду, то їх передають до іншого суду, визначеного розпорядженням Голови Верховного Суду. Якщо ж через певні причини справи не можуть бути передані до іншого суду, є такі виходи. За наявності судового рішення суду першої інстанції справа може бути відновлена згідно з процесуальними нормами. Якщо ж у справі ще не було ухвалено судове рішення, це є підставою для сторони подати новий позов. Відповідно, розгляд судової справи відбувається із самого початку [4]. Подібні «роз'яснення» вже існували й раніше в постановах Пленуму Верховного Суду України, адже передбачений Цивільним процесуальним кодексом України порядок відновлення втраченого (повністю або частково) судового провадження застосовується лише щодо тих цивільних справ, які закінчено ухваленням рішення або у якій провадження закрито (ст. 488), тобто, ін-

шими словами, застосовується щодо «закінченого» судового провадження. А тому проблемним є питання можливості відновлення втраченого «незакінченого» судового провадження у справі при зміні територіальної підсудності в умовах воєнного стану, якщо через певні причини матеріали справи не можуть бути передані до іншого суду. Одразу ж зауважимо, що ця проблема існує тому, що Єдина судова інформаційно-комунікаційна система, яка має забезпечити обмін документами в електронній формі (ст. 14 ЦПК України) в судах повноцінно ще не функціонує, а тому справи передаються в паперовому вигляді. А відтак без застосування механізму (чи його аналогу) відновлення втраченого судового провадження не обійтись.

Поновлення втраченого судового провадження замінює загублені оригінали документів у справі або саму справу назавжди або до того часу, доки вони не будуть знайдені [2, с. 1011]. І якщо метою відновлення втраченого «закінченого» судового провадження може бути одержання завіреної копії судового рішення, виправлення описок та арифметичних помилок у судовому рішенні, апеляційне чи касаційне оскарження судового рішення, скасування заходів забезпечення позову, вирішення питань щодо звернення судового рішення до виконання тощо (тобто фактично йдеться про необхідність вчинення якихось одиничних процесуальних дій або на стадії оскарження або на стадії виконання судового рішення), то метою відновлення втраченого ще незакінченого судового провадження буде забезпечення реальної можливості реалізації взагалі усіх складових конституційного права на судовий захист, зокрема, права на доступ до правосуддя та всієї сукупності процесуальних прав, які виникли в учасників справи у зв'язку із пред'явленням позову та відкриттям провадження у справі, яка перебувала на розгляді суду, територіальна підсудність якого змінилася.

Як єдиний аргумент неможливості відновлення втраченого провадження (або його частини), яке ще не закінчено, провідні вчені-процесуалісти називають існуючу можливість пред'явлення нового позову (заяви) [5, с. 122]. Проте, на нашу думку, такий аргумент дещо не відповідає правосудній меті та завданню цивільного судочинства, зокрема, в частині забезпечення доступу до правосуддя і вирішення справи впродовж розумного строку. Крім того, варто погодитись, що механізм застосування правових норм про відновлення втраченого судового провадження має бути «доцільним», зокрема відповідати найбільш ефективному способу досягнення мети [5, с. 120].

Тут варто пригадати, що законодавством раніше вже було передбачено процедуру «відновлення матеріалів справи» при неможливості передачі справ, які незавершені провадженням (тобто які ще розглядались по суті) із судів на тимчасово окупованих територіях та в районі проведення антитерористичної операції на розгляд до інших судів (абз. 2 ч. 3 ст. 1 Закону України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» від 12 серпня 2014 року № 1632-VII). Тобто фактично цим Законом було запроваджено процесуальний механізм відновлення втраченого, але ще незакінченого судового провадження, адже мета такого механізму – сформувати справу заново (повторно) на підставі поданих учасниками судового процесу документів і матеріалів, а процесуальне оформлення відбуватиметься новим судом або шляхом ухвалення відповідного судового рішення по суті спору (у випадку, якщо документи і матеріали будуть достатніми для ухвалення судового рішення), або шляхом постановлення ухвали (за аналогією з ч. 3 ст. 494 ЦПК України) про відмову у відновленні втраченого незакінченого судового провадження і роз'яснення учасникам справи їх права на повторне звернення з такою самою заявою за наявності необхідних документів.

Обґрунтовуючи доцільність і ефективність застосування на практиці такого механізму відновлення втраченого «незакінченого» судового провадження в цивільній справі ми також враховуємо, що, по-перше, застосування такого механізму відбуватиметься виключно за ініціативою (заявою) одного із заінтересованих учасників справи до суду, до територіальної підсудності якого згідно із відповідним розпорядженням Голови Верховного Суду буде віднесено розгляд справи у зв'язку із воєнним станом, та в межах поданих учасниками судового процесу документів і матеріалів, тобто таким чином буде повністю забезпечено принципи диспозитивності і змагальності цивільного процесу. По-друге, на сьогодні є суди, які вже забезпечують внесення до Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи документів в електронній формі (які можна роздрукувати в електронному кабінеті учасника справи в підсистемі «Електронний суд»), а також є дані Єдиного державного реєстру судо-

вих рішень, в якому є ухвали щодо руху цивільної справи. Тобто на сьогодні в багатьох випадках все ж таки є можливість відновити втрачене незакінчене судове провадження та продовжити розгляд раніше розпочатої цивільної справи з участю та дотриманням процесуальних прав усіх учасників справи. Водночас такий механізм потребує встановлення в Цивільному процесуальному кодексі України строку для передачі матеріалів справи до іншого суду згідно із зміненою підсудністю (хоча, з огляду на внесені Законом від 21 квітня 2022 року № 2217-IX зміни до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», такий строк визначено протягом двадцяти робочих днів з дня встановлення такої підсудності), ненадходження протягом якого матеріалів справи до нового суду має означати презумпцію втрати незакінченого провадження та бути, за заявою учасника справи, процесуальною підставою продовження розгляду новим судом цивільної справи на підставі відновленого провадження. При цьому новий суд не буде окремо розглядати процесуальне питання щодо відновлення втраченого незакінченого судового провадження, а буде продовжувати розгляд справи на підставі поданих учасниками справи документів і матеріалів, включаючи інформацію з Єдиного державного реєстру судових рішень та Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи, з ухваленням рішення по суті спору або постановленням ухвали про відмову у відновленні провадження при недостатності існуючих (відновлених) документів і матеріалів. І навіть, якщо втрачені матеріали справи згодом все ж таки надійдуть до суду, який за зміненою підсудністю продовжуватиме розгляд «відновленої» справи, вони лише будуть долучені й враховані при ухваленні рішення (в такому випадку новий суд вже буде позбавлений можливості відмовити у відновленні втраченого незакінченого судового провадження, а зобов'язаний буде ухвалити рішення по суті спору).

Висновки. Таким чином, здійснений нами науково-практичний аналіз процедури зміни територіальної підсудності у зв'язку із припиненням роботи суду, який розглядав справу, а також механізму відновлення втраченого судового провадження засвідчив, що зазначені процедури (як самостійно кожна з них, так й у поєднанні між собою, коли після зміни підсудності новий суд вирішує питання відновлення втраченого провадження) є ключовими для виконання завдання цивільного судочинства, а їх належне цивільно-процесуальне регулювання, з урахуванням висловлених нами підходів, має стати належною гарантією в забезпеченні доступності правосуддя для мешканців тих територій України, де суди тимчасово припинили свою роботу у зв'язку із воєнним станом та (або) тимчасовою окупацією. Наразі ж, допоки не будуть внесені відповідні зміни, ми підтримуємо пропозицію судді Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду Д. Луспеника про необхідність пристосовувати чинні процесуальні норми при відправленні правосуддя в умовах воєнного стану, зокрема, сміливіше використовувати принцип процесуальної економії [6].

Список використаних джерел

1. Заява Верховного Суду (24 лютого 2022 р.). *Офіційний веб-сайт Верховного Суду.* URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1259866/ (дата звернення 15.05.2022).
2. Курс цивільного процесу: підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.; за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 2011. 1352 с.
3. Про відновлення територіальної підсудності судових справ Брусилівського, Малинського та Овруцького районних судів Житомирської області: розпорядження Голови Верховного Суду від 21.04.2022 № 24/0/9-22. *Офіційний веб-сайт Верховного Суду.* URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rozporyadjennya/Rozpor_24_2022_04_21.pdf (дата звернення 15.05.2022).
4. Зміна підсудності, передача справ та відрядження суддів – підсумки наради Голови ВС з керівниками апеляційних судів (26 березня 2022 р.). *Офіційний веб-сайт Верховного Суду.* URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1264923/ (дата звернення 15.05.2022).
5. Захарова О. Відновлення втраченого провадження: порівняльний огляд українського процесуального законодавства. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică.* 2016, decembrie. Numărul 6 (22-2). С. 120–125.
6. Здійснюючи судочинство в умовах воєнного стану, судді повинні вміти пристосовувати чинне законодавство – судді КЦС ВС (20 травня 2022 р.). *Офіційний веб-сайт Верховного Суду.* URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1276715/ (дата звернення 28.05.2022).

References

1. Zaiava Verkhovnoho Sudu (24 liutoho 2022 r.). *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoho Sudu.* URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1259866/ (data zvernennia 15.05.2022).
2. Kurs tsyvilnoho protsesu: pidruchnyk / V. V. Komarov, V. A. Bihun, V. V. Barankova ta in.; za red. V. V. Komarova. Kharkiv: Pravo, 2011. 1352 s.
3. Pro vidnovlennia terytorialnoi pidsudnosti sudovykh sprav Brusylivskoho, Malynskoho ta Ovrutskoho raionnykh sudiv Zhytomyrskoi oblasti: rozporiadzhennia Holovy Verkhovnoho Sudu vid 21.04.2022 № 24/0/9-22. *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoho Sudu.* URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rozporyadjennya/Rozpor_24_2022_04_21.pdf (data zvernennia 15.05.2022).
4. Zmina pidsudnosti, peredacha sprav ta vidriadzhennia suddiv – pidsumky narady Holovy VS z kerivnykamy apeliatsiinykh sudiv (26 bereznia 2022 r.). *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoho Sudu.* URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1264923/ (data zvernennia 15.05.2022).
5. Zakharova O. Vidnovlennia vtrachenoho provadzhennia: porivnialnyi ohliad ukrainskoho protsesualnoho zakonodavstva. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică.* 2016, decembrie. Numărul 6 (22-2). S. 120–125.
6. Zdiisniuiuchy sudochynstvo v umovakh voiennoho stanu, suddi povynni vmity prystosovuvaty chynne zakonodavstvo – suddi KTsS VS (20 travnia 2022 r.). *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoho Sudu.* URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1276715/ (data zvernennia 28.05.2022).

Короєд С. О. Ефективність цивільно-процесуального регулювання окремих судових процедур у зв'язку із воєнним станом та тимчасовою окупацією

У статті визначається ефективність цивільно-процесуального регулювання окремих судових процедур в умовах воєнного стану та тимчасової окупації на основі науково-практичного аналізу процедури зміни територіальної підсудності у зв'язку із припиненням роботи суду, який розглядав справу, а також механізму відновлення втраченого судового провадження. Розглядається ситуація, коли матеріали справи в паперовій формі не можуть бути передані з різних причин, та робиться висновок, що це не заперечує факт передачі справи як процедуру зміни підсудності, адже йдеться про передачу саме повноважень на розгляд справи. Аргументовано висновок, що передача справи за підсудністю вважається здійсненою з моменту прийняття новим судом справи до провадження. Обґрунтовано, якщо у зв'язку із зміною підсудності незакінчена провадженням справа не передавалась на розгляд іншому суду та (або) не приймалась новим судом до провадження для продовження її розгляду, то після відновлення підсудності розгляд такої справи має продовжити той суд, роботу якого було відновлено. Зазначається, що при передачі справи за підсудністю може також вирішуватись питання відновлення втраченого провадження у зв'язку із втратою матеріалів справи. Обґрунтовується доцільність запровадження механізму відновлення втраченого, але ще незакінченого судового провадження, з метою забезпечення продовження розгляду новим судом розпочатої справи.

Ключові слова: цивільний процес, суд, цивільна справа, підсудність, втрачене провадження, воєнний стан, тимчасова окупація.

Koroied S. O. Efficiency of civil and procedural regulation of certain judicial procedures in connection with the martial law and temporary occupation

Summary: The article determines the effectiveness of civil procedural regulation of certain court procedures in martial law and temporary occupation on the basis of scientific and practical analysis of the procedure for changing territorial jurisdiction due to the termination of the court hearing of case and the mechanism for resuming lost proceedings. These procedures will in many cases be used in combination and have become key to ensuring that citizens exercise their constitutional right on access to justice. The urgency of the application of these procedures today is due to the imposition of martial law, in connection with which the courts in some areas have stopped working. A description of the procedure for transferring the case to another court on this basis is given. An overview of the provisions of the Laws "On the Legal Regime of Martial Law" and "On the Judiciary and the Status of Judges", which defines the mechanism for changing the territorial jurisdiction of cases considered by courts in the territory where martial law is imposed. It is considered a situation when the case materials in paper form cannot be transferred for objective reasons (the court that stopped working is in the temporarily occupied territory or the territory of hostilities, or the case materials were destroyed or lost during the transfer). It turns out that this does not preclude the transfer of the case as a procedure for changing jurisdiction, as the case is transferred as a relevant legal dispute or other legal issue on which civil proceedings have been initiated with a single unique number. It is argued the conclusion that the transfer of case under jurisdiction will be considered completed from the moment the new court accepts such a case for proceedings, and not from the moment of the decision to change jurisdiction. It is justified, if in connection with the change of jurisdiction the unfinished case

was not transferred to another court and (or) was not accepted by the new court for proceedings to continue its consideration, then after the restoration of jurisdiction such case should be continued by the court whose work was resumed. It is noted that during transfer of the case under jurisdiction it may also be addressed the issue of resumption of lost proceedings in connection with the loss of case materials. It is emphasized that in contrast to the goal of restoring lost "completed" court proceedings, which pursues individual procedural goals, the goal of restoring lost yet unfinished court proceedings will be to provide a real opportunity to exercise all components of the constitutional right to justice, including access to justice and the whole set of procedural rights that arose to the parties of the case in connection with the filing of a lawsuit and the opening of proceedings in a case reviewed by a court whose territorial jurisdiction has changed. It is substantiated the feasibility of introducing a mechanism for resuming lost but still unfinished court proceedings in order to ensure the continuation of consideration of a previously initiated case by a new court.

Key words: civil proceedings, court, civil case, jurisdiction, lost proceedings, martial law, temporary occupation.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-13

УДК 342.7(477)

Анжеліка Романівна Крусян,
провідний науковий співробітник відділу
конституційного права та місцевого самоврядування
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-6437-2864

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 року РФ вчинила воєнний напад на Україну, внаслідок якого розпочалася широкомасштабна війна з великою кількістю людських жертв і страждань. Людина в умовах війни є найбільш вразливою мішенню та наражається на найбільшу небезпеку, тому захист її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки, а також забезпечення реалізації життєво важливих прав і свобод мають виняткове значення, що актуалізує необхідність наукового аналізу конституційно-правового статусу людини і громадянина, який набуває особливих ознак безпосередньо під час воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні є предметом дослідження багатьох учених протягом тривалого часу. Зокрема, серед сучасних вітчизняних учених, які ґрунтовно розглядали ці питання у своїх працях, – О. Батанов, М. Козюбра, А. Колодій, Т. Костецька, О. Марцеляк, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, П. Рабінович, А. Селіванов, О. Скрипнюк, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, О. Ющик та ін. Однак проблематика конституційно-правового статусу людини і громадянина в умовах воєнного стану та, зокрема, в контексті сучасних воєнних дій, які тривають на території суверенної України, потребує нової уваги учених, з метою створення наукового підґрунтя для практичного забезпечення та захисту прав людини в умовах війни.

Метою статті є: визначення змісту конституційно-правового статусу людини і громадянина в умовах воєнного стану, який був запроваджений 24 лютого 2022 року у зв'язку з воєнною агресією РФ проти України та триває в сучасності; та розкриття особливостей обмеження прав і свобод людини і громадянина в цих умовах.

Основні результати дослідження. Для досягнення мети статті методологічно-інструментального значення набуває з'ясування поняття конституційно-правового статусу людини і громадянина, адже в сучасній юридичній літературі немає уніфікованого його визначення. Дотримуючись широкого підходу щодо дефініціювання цього концепту, пропонується як методологічний інструментарій статті таке визначення: конституційно-правовий статус людини і громадянина – це закріплена Конституцією та іншими нормативно-правовими актами система юридичних параметрів, що визначають реальний стан особи в суспільстві і державі на конкретному етапі їх соціально-історичного розвитку, в конкретних політико-правових умовах та сучасних реаліях. Отже, це складний концепт, зміст якого складається з таких категоріальних засобів: правосуб'єктність як передстатусний елемент, що надає можливості особі бути суб'єктом права та мати певний правовий статус; громадянський стан особистості, що відображає належність особи до громадянства певної держави (громадянин, іноземець) або неналежність до громадянства жодної держави (особа без громадянства); принципи статусу – основоположні засади та керівні ідеї, що визначають систему прав, свобод і обов'язків людини і громадянина та взаємовідносини між державою та особою при їх забезпеченні, реалізації, захисті; безпосередньо права, свободи і обов'язки людини і громадянина, які становлять ядро, системоутворюючу основу статусу; юридичні гарантії як умови забезпечення, реалізації та захисту прав і свобод.

Під час воєнного стану такі елементи конституційно-правового статусу людини і громадянина, як правосуб'єктність і громадянський стан є відносно статичними (за можливості їх зміни

за певними суб'єктивними та об'єктивними підставами). Виходячи з теорії та практики сучасного українського конституціоналізму за будь-яких умов мають залишатися незмінними принципи конституційно-правового статусу, що закріплені у Конституції України, а саме: визнання людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3); рівноправності (ст. 21, 24); презумпції невинуватості (ст. 62) та ін. Водночас змістовно змінюються і набувають певних особливостей в умовах воєнного стану такі елементи статусу, як сукупність прав, свобод і обов'язків людини і громадянина та система їх гарантій, зокрема, механізм їх реалізації та захисту. При цьому змінюється нормативно-правова основа статусу людини і громадянина через те, що поряд з Конституцію України та іншими постійними нормативно-правовими актами у сфері прав людини, починають діяти також надзвичайні (тимчасові) та інші нормативно-правові акти, що регулюють суспільні відносини безпосередньо під час воєнного стану, а саме: Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 року [1], Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 року, постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану» від 13.07.2011 року та ін.

Відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції України та ст. 1 Закон України «Про правовий режим воєнного стану» воєнний стан передбачає тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина із зазначенням строку дії цих обмежень. Згідно з ч. 3 Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 року у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України. Крім того, мають характер обмеження прав і свобод людини і громадянина заходи правового режиму воєнного стану, що передбачені положеннями ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Так, у межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, передбачених Указом Президента України про введення воєнного стану, військове командування разом із військовими адміністраціями можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати такі заходи: запроваджувати трудову повинність для працездатних осіб; проводити зміни умов праці відповідно до законодавства про працю; примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній власності для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану; забороняти проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів; порушувати у порядку та на підставах, визначених Конституцією та законами України, питання про заборону діяльності окремих політичних партій, громадських об'єднань; встановлювати заборону або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан; забороняти громадянам, які перебувають на військовому або спеціальному обліку, змінювати місце проживання (місце перебування); обмежувати проходження альтернативної (невійськової) служби; встановлювати для фізичних і юридичних осіб військово-квартирну повинність та ін.

При цьому існує перелік прав і свобод, які не підлягають обмеженню в умовах війни. Відповідно до ст. 64 Конституції України не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27–29, 40, 47, 51, 52, 55–63 Конституції, тобто це доволі широкий перелік передусім природних (особистих) прав людини, а також прав на справедливий суд, неупереджене правосуддя та ін. Особливо слід відзначити, що заборона застосування тортур, катування є імперативною нормою міжнародного гуманітарного права, а людська гідність є однією з загальнолюдських цінностей, посягання на яку є неприпустимим за жодних умов. У цьому контексті важливе значення має ст. 22 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», відповідно до якої введення воєнного стану не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого чи такого, що принижує людську гідність, поводження або покарання.

Таким чином, конституційно-правовий статус людини і громадянина в умовах воєнного стану характеризується обмеженням прав і свобод, але тільки в межах, передбачених Конституцією України, тобто таке обмеження має тимчасовий характер та встановлено перелік прав і свобод, які не можуть бути обмежені.

Серед конституційних обов'язків, виконання яких актуалізується в умовах воєнного часу, слід виокремити обов'язок захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ч. 1 ст. 65 Конституції України). У зв'язку з відкритою агресією РФ проти України Указом Президента України «Про загальну мобілізацію» від 24.02.2022 року було оголошено загальну мобілізацію. Водночас у

сучасних умовах не тільки обов'язком, а й справою совісті та честі кожного громадянина є збереження незалежності, територіальної цілісності держави та мирного життя українського народу.

В умовах війни виняткове значення має захист прав і свобод людини і громадянина. Адже саме під час війни спостерігаються найбільш масштабні та жорстокі порушення прав людини. Так, Моніторингова місія ООН із прав людини в Україні підтвердила загибель 4183 цивільних жителів і поранення 5014 від початку вторгнення РФ в Україну. Місія також задокументувала «руйнівний вплив війни» на інші права людини – «незаконні вбивства, страти, катування, жорстоке поводження та сексуальне насильство, пов'язане із конфліктом» [2]. 12 травня 2022 року Рада ООН з прав людини схвалила ініційовану Україною резолюцію «Погіршення ситуації з правами людини в Україні внаслідок російської агресії». Документом передбачається проведення Комісією з розслідування щодо України спеціального розслідування порушень та злочинів внаслідок російської окупації на нині звільнених територіях Київської, Чернігівської, Сумської та Харківської областей та підготовка Верховним комісаром ООН з прав людини доповіді про критичну гуманітарну ситуацію та серйозні порушення прав людини у м. Маріуполі [3]. Отже, порушення прав людини внаслідок воєнних дій потребує підвищеного ступеня їх захисту, який можна визначити як особливий або надзвичайний. Механізм цього захисту може включати такі особливі (надзвичайні) організаційно-правові засоби, а саме: встановлювати (посилювати) охорону об'єктів державного значення, об'єктів державного значення національної транспортної системи України та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення, і вводити особливий режим їх роботи; запроваджувати комендантську годину, а також встановлювати спеціальний режим світломаскування; перевіряти документи у осіб, а в разі потреби проводити огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян; забороняти торгівлю зброєю, сильнодіючими хімічними і отруйними речовинами, а також алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі; встановлювати порядок використання фонду захисних споруд цивільного захисту; проводити евакуацію населення, якщо виникає загроза його життю або здоров'ю; запроваджувати у разі необхідності нормоване забезпечення населення основними продовольчими і непродовольчими товарами та ін. (ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»). Ці заходи проводяться у межах та в порядку, встановленому чинним законодавством. Окрім зазначених організаційно-правових засобів, спрямованих на забезпечення та захист прав людини в умовах воєнних дій, в Україні було прийнято ряд нормативно-правових актів, якими зміцнюються гарантії реалізації прав і свобод людини, зокрема у сфері соціального захисту, надання матеріальної, правової та ін. допомоги (напр., закони України: «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях» від 14.04.2022 року, «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України» від 01.04.2022 року, «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення допоміжними засобами реабілітації осіб, постраждалих внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України» від 01.04.2022 року та ін.).

Особливо вразливими в умовах війни є діти. За повідомленням Офісу генерального прокурора, станом на початок червня 2022 року понад 779 дітей постраждали в Україні внаслідок збройної агресії РФ. За офіційною інформацією ювенальних прокурорів, 287 дітей загинуло та понад 492 поранено. Як визначає представник Уповноваженого з дотримання прав дитини війна щодня негативно впливає на права та інтереси понад 7,5 млн дітей України, діти стикнулися з порушенням їхніх прав на життя і здоров'я, на захист від насильства, на виховання обома батьками, на освіту, на громадянство, мати власну індивідуальність та ін. [4]. Тому саме діти потребують окремої уваги та підвищеного ступеня надзвичайного захисту. Верховною Радою та Урядом України прийняті нормативно-правові акти, які покликані захистити права дитини на період воєнного або надзвичайного стану [5]. До організаційних засобів слід віднести утворення тимчасового консультативно-дорадчого органу Кабінету Міністрів України – Координаційного штабу захисту прав дитини в умовах воєнного стану, метою якого є сприяння координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування з питань захисту прав дитини в умовах війни [6]. Однак актуальними залишаються проблеми, пов'язані з масовим переміщенням дітей. Так, через запровадження спрощеної процедури перетину державного кордону виявилося багато фактів розлучення дітей з батьками, втрати зв'язку із рідними та ін. Крім того, потребують захисту з боку України діти, які були примусово вивезені на територію

РФ, на тимчасово окуповані території або до Білорусі (за офіційними даними, від початку війни примусово було вивезено понад 234 тис. українських дітей) [7].

Вразливою групою є внутрішньо переміщені особи. Понад 12 млн громадян України через війну стали внутрішньо переміщеними особами або залишили країну. Гарантії дотримання їх прав встановлює Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 року. В умовах воєнного стану внутрішньо переміщеним особам надається матеріальна допомога (див., напр.: [8]). Проте залишається чимало проблем, пов'язаних з реалізацією та захистом прав переміщених осіб. Наприклад, питання про втрату ними будинків, майна, тощо. Актуальним є пошук правових та організаційних засобів захисту прав українців, які примусово переміщені до РФ чи тимчасово окупованих нею територій.

Висновки. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в умовах воєнного стану має певні особливості, що зумовлені воєнною загрозою та виявляються в такому: змінюється нормативно-правове підґрунтя статусу через дію надзвичайних (тимчасових) та інших нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини безпосередньо в умовах воєнного стану; встановлюється тимчасове обмеження прав і свобод, відповідно до ст. 64 Конституції України; актуалізується виконання конституційного обов'язку захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України; запроваджуються засоби виключного захисту прав і свобод; застосовуються додаткові засоби забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Специфікою конституційно-правового статусу людини і громадянина в умовах воєнного стану є обмеженням прав і свобод, але за умови тимчасовості такого обмеження та за наявності конституційно визначеного переліку тих прав і свобод, які не можуть бути обмежені.

Кожен день триваюча російсько-українська війна приносить нові страждання українцям, порушує їхні права і свободи, тому розв'язання проблем, пов'язаних з забезпеченням та захистом прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану, потребує подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show (дата звернення: 30.05.2022).
2. ООН: за 100 днів масштабного вторгнення РФ в Україні підтверджена загибель 4183 цивільних. *Радіо Свобода*. Новини і події. 3 червня 2022 р. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news (дата звернення: 3.06.2022).
3. Щойно Рада ООН з прав людини ухвалила Резолюцію щодо війни в Україні. *Інформаційне агентство «Українські Національні Новини».* 12 травня 2022 р. URL: https://www.unn.com.ua/uk/news/1976602 (дата звернення: 30.05.2022).
4. Представник Уповноваженого з дотримання прав дитини та сім'ї взяла сьогодні участь у міжнародному круглому столі «Захист прав дітей та молоді в умовах війни». *Сайт Уповноваженого Верховної Ради з прав людини.* URL: https://www.ombudsman.gov.ua/uk/news (дата звернення: 11.06.2022).
5. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.03.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws.
6. Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2022. URL: https://www.kmu.gov.ua1 (дата звернення: 11.06.2022).
7. Захист прав дітей в умовах війни: брифінг від 01.06.2022. *Медіа Центр Україна – Укрінформ.* URL: https://www.ukrinform.ua (дата звернення: 3.06.2022).
8. Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas (дата звернення: 3.06.2022).

References

1. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12.05.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show (data zvernennia: 30.05.2022).
2. OON: za 100 dniv masshtabnoho vtorhnennia RF v Ukraini pidtverdzhena zahybel 4183 tsyvilnykh. *Radio Svoboda.* Novyny i podii. 3 chervnia 2022 r. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news (data zvernennia: 3.06.2022).
3. Shchoino Rada OON z prav liudyny ukhvalyla Rezoliutsiiu shchodo viiny v Ukraini. *Informatsiine ahentstvo «Ukrainski Natsionalni Novyny».* 12 travnia 2022 r. URL: https://www.unn.com.ua/uk/news/1976602 (data zvernennia: 30.05.2022).

4. Predstavnyk Upovnovazhenoho z dotrymannia prav dytyny ta simi vziala sohodni uchast u mizhnarodnomu kruhlomu stoli «Zakhyst prav ditei ta molodi v umovakh viiny». *Sait Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady z prav liudyny.* URL: https://www.ombudsman.gov.ua/uk/news (data zvernennia: 11.06.2022).
5. Pro vnesennia zmin do deiakykh postanov Kabinetu Ministriv Ukrainy shchodo zakhystu prav ditei na period nadzvychainoho abo voiennoho stanu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 22.03.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws.
6. Pro utvorennia Koordynatsiinoho shtabu z pytan zakhystu prav dytyny v umovakh voiennoho stanu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17.03.2022. URL: https://www.kmu.gov.ua1(дата zvernennia: 11.06.2022).
7. Zakhyst prav ditei v umovakh viiny: bryfinh vid 01.06.2022. *Media Tsentr Ukraina – Ukrinform.* URL: https://www.ukrinform.ua (data zvernennia: 3.06.2022).
8. Deiaki pytannia vyplaty dopomohy na prozhyvannia vnutrishno peremishchenym osobam: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.03.2022. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas (data zvernennia: 3.06.2022).

Крусян А. Р. Конституційно-правовий статус та обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні

Конституційно-правовий статус людини і громадянина в умовах воєнного стану, який був запроваджений 24.02.2022 року у зв'язку з воєнною агресією РФ проти України та триває в сучасності, має певні особливості, що виявляються в такому: змінюється нормативно-правове підґрунтя статусу через дію надзвичайних (тимчасових) та інших нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини безпосередньо в умовах воєнного стану; встановлюється тимчасове обмеження прав і свобод, відповідно до ст. 64 Конституції України; актуалізується виконання конституційного обов'язку захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України; застосовуються додаткові засоби забезпечення прав і свобод; запроваджуються засоби виключного захисту прав і свобод. Потребують підвищеного ступеня надзвичайного захисту діти. Вразливу групу становлять внутрішньо переміщені особи.

Специфікою конституційно-правового статусу людини і громадянина в умовах воєнного стану є обмеженням прав і свобод, але виключно за умови тимчасовості такого обмеження та за наявності конституційно визначеного переліку прав і свобод, які не можуть бути обмежені.

Ключові слова: конституційно-правовий статус, права людини, Конституція, воєнний стан, обмеження прав і свобод.

Krusian A. R. Constitutional and legal status and restriction of human and civil rights and freedoms under martial law in Ukraine

The constitutional and legal status of a person and a citizen acquires peculiarities during the martial law, which was introduced on February 24, 2022 in connection with the military aggression of the Russian Federation against Ukraine and continues today.

The constitutional and legal status of a person and a citizen is a system of legal parameters enshrined in the Constitution and other normative legal acts that determine the real state of a person in society and the state at a specific stage of their socio-historical development, in specific political and legal conditions and modern realities. Structurally, this concept consists of such categorical means as: legal personality; civil status of the individual; principles of constitutional and legal status; rights, freedoms and responsibilities of man and citizen; legal guarantees as conditions for ensuring, realization and protection of human and civil rights and freedoms. During martial law, such elements of the constitutional and legal status of a person and a citizen as legal personality and civil status are relatively static (if possible, change them on certain subjective and objective grounds). Based on the theory and practice of modern Ukrainian constitutionalism under any circumstances, the principles of constitutional and legal status, enshrined in the Constitution of Ukraine (Articles 3, 21, 24, 25, 62, etc.) must remain unchanged.

The constitutional and legal status of a person and a citizen in martial law has certain features, which are manifested in the following: changing the legal basis of the status through emergency (temporary) and other regulations governing public relations directly in martial law; temporary restriction of rights and freedoms is established; the fulfillment of the constitutional duty to protect the Fatherland, independence and territorial integrity of Ukraine is actualized; means of exclusive protection of human and civil rights and freedoms are introduced; additional means of ensuring human and civil rights and freedoms are used. The specificity of the constitutional and legal status of a person and a citizen in martial law is the restriction of rights and freedoms, but provided that such a restriction is temporary and there is a constitutionally defined list of those rights and freedoms that cannot be restricted.

Key words: constitutional and legal status, human rights, Constitution, martial law, restriction of rights and freedoms.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-14

УДК 328.34+342.53

Оксана Володимирівна Кукуруз,
старший науковий співробітник
відділу правових проблем політології
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор політичних наук
ORCID: 0000-0003-1863-3028

ДІЯЛЬНІСТЬ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: НЕДОЛІКИ І НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення РФ на територію України кардинально змінило пріоритети в діяльності українського парламенту. На перші позиції у його діяльності виступили проблеми, пов'язані з правовим режимом воєнного стану, а реалізація рекомендацій щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України тимчасово набули меншого значення для розвитку держави.

Введення воєнного стану в Україні привернуло увагу до недоліків у законотворчому процесі. Деякі з них існували давно, проте в нинішніх умовах потребують переосмислення й пошуку дієвих способів їх усунення. В умовах воєнного стану увага дослідників зі звичних тем, актуальних у мирний час, зокрема таких, як парламентська реформа, більше змістилась на основні проблеми у діяльності Верховної Ради України, які давно потребують розв'язання. Органи державної влади України, в тому числі парламент, перейшли на режим виконання своїх функцій в умовах воєнного стану. За парламентсько-президентської форми правління Верховна Рада України особливо потребує підвищення рівня ефективності її діяльності, а відтак і наукових розробок проведення парламентської реформи з урахуванням уроків дії правового режиму воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджень, пов'язаних з правовим режимом воєнного стану, вкрай мало. Заслуговує на увагу публікація В. Гвоздя «Воєнний стан і права людини», в якій аналізується сутність воєнного стану, досвід його введення в зарубіжних країнах, демократичні принципи обмеження та дотримання прав людини в умовах воєнного стану [1]. Суспільно-політичні обставини, правові аспекти та практичний досвід введення воєнного стану в Україні у 2018 році проаналізував В. Кампо в публікації «Воєнний стан в Україні: конституційні акценти на тлі військово-політичної ситуації» [2]. Загострення кризи парламентаризму під час ухвалення рішення про введення воєнного стану у 2018 році констатує М. Ставнійчук у публікації «Воєнний стан чи апогей правового хаосу, як складової політичної кризи?!» [3]. Зважаючи на короткий період існування воєнного стану, дослідження діяльності українського парламенту в цих умовах переважно базуються на аналізі тих нормативно-правових актів, які вводили цей правовий режим, а також тих, які регулювали актуальні питання, що виникали в цей період.

Метою статті є визначення напрямів удосконалення діяльності Верховної Ради України на основі аналізу її діяльності під час воєнного стану та виявлених недоліків. Завдання полягають: у з'ясуванні поняття «воєнний стан»; окресленні ролі парламенту у введенні воєнного стану; здійсненні огляду нормативно-правових актів, прийнятих Верховною Радою України під час воєнного стану; виокремленні основних недоліків, які існують у парламентській діяльності та визначенні напрямів для її вдосконалення.

Основні результати дослідження. Воєнний стан є новим для України явищем, який на практиці вперше був введений наприкінці листопада 2018 року, відтак потребує з'ясування його сутності. У зарубіжній літературі він визначається як один з видів надзвичайного стану. В. Гвоздь, проаналізувавши проблематику введення воєнного стану в багатьох країнах світу, до загроз, які спонукають владу його вводити, відносить: зовнішню агресію у вигляді безпосереднього військового нападу або в різних формах «гібридних» війн; антиурядові виступи та спроби державного заколоту

в країні, а також масові заворушення на різному підґрунті; стихійні лиха, екологічні та техногенні катастрофи із широкомасштабними наслідками. Метою введення воєнного стану є необхідність: швидкого реагування на зовнішні та внутрішні загрози, що досягається завдяки зосередженню всієї повноти влади в країні або в її окремих регіонах у руках єдиного військового органу з надзвичайними повноваженнями; забезпечення внутрішньої стабільності та конституційного ладу в країні; концентрації всіх ресурсів держави, необхідних для дій в умовах кризової ситуації [1, с. 26].

Введення воєнного стану в кожній країні має свої особливості, зумовлені в тому числі членством у міжнародних об'єднаннях. Наприклад, відповідно до Закону Республіки Польща «Про воєнний стан і компетенцію Верховного Головнокомандувача Збройних Сил та принципи його підпорядкування конституційним органам Республіки Польща» такий режим вводиться у випадках: зовнішньої загрози державі, у тому числі викликаної терористичною діяльністю або діяльністю в кіберпросторі; збройного нападу на територію Республіки Польща; коли зобов'язання спільного захисту від агресії випливає з міжнародного договору [4].

Воєнний стан відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності [5]. Напад російських військових на українські кораблі в Керченській протоці 25 листопада 2018 року змусив Раду національної безпеки і оборони України провести екстрене засідання і запропонувати Президентові України ввести воєнний стан. Тодішній Президент України П. Порошенко підписав відповідний Указ і Верховна Рада України затвердила його. З формальної точки зору країна перейшла в інший правовий режим, правила якого визначені законодавством. Однак фактично країна опинилася в стані, який М. Ставнійчук охарактеризувала як правовий хаос [3]. Виник він через те, що у процесі введення воєнного стану були порушені процедури, передбачені в нормативно-правових актах.

Відповідно до Конституції України Верховна Рада України упродовж двох днів з моменту звернення Президента України має затвердити Указ про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях. Порядок введення воєнного стану деталізується в Законі України «Про правовий режим воєнного стану» та в Законі України «Про Регламент Верховної Ради України». Указ Президента України Верховна Рада України може прийняти повністю, частково з рекомендаціями та/або застереженнями або відхилити проєкт закону про затвердження відповідного Указу Президента України. При розгляді даного Указу в парламенті відбулися дискусії щодо терміну і території, на якій потрібно вводити воєнний стан. Парламент намагався самостійно змінити текст Указу Президента України, на що не мав повноважень. Через порушення порядку затвердження Указу в пресі з'явилася суперечлива інформація. У перші дні ні звичайні громадяни, ні представники органів державної влади не знали достеменно, коли, де і наскільки вводиться воєнний стан. Одні юристи доводили, що воєнний стан введено на всій території України, як пропонував у першій редакції Указу Президент України. Інші юристи наполягали, що правовий режим воєнного стану стосується лише окремих областей, як рекомендувала Верховна Рада України, – Вінницької, Луганської, Миколаївської, Одеської, Сумської, Харківської, Чернігівської, Донецької, Запорізької, Херсонської областей та внутрішніх вод України Азово-Керченської акваторії. Термін дії воєнного стану одні вважали 60 діб, як спочатку пропонував Президент України, а інші – 30 діб, як пропонувала Верховна Рада України і зрештою Президент України в другій редакції Указу. Крім того, дискусії точилися щодо дати введення воєнного стану – 26 чи 28 листопада. В Указі Президента України було вказано, що воєнний стан вводиться 26 листопада, однак закон, що його затверджував, набирав чинності з дня його опублікування, а це було 28 листопада.

Нині на сайті Верховної Ради України оприлюднено Закон України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні». В Указі вже вказано термін дії воєнного стану як 30 діб, але стосується він ще всієї території України [6]. У Законі України, яким затверджено цей Указ, міститься застереження, з якого випливає, що воєнний стан вводився лише на територіях 10 областей. Щодо дати початку введення воєнного стану, то, виходячи з того, що кінцем введення воєнного стану вважають 26 грудня, то початком, ймовірно, 26 листопада, як вказано в Указі. Хоча зазначений Закон України набрав чинності 28 листопада 2022 року.

Отже, воєнний стан вводиться у відповідь за зовнішні чи внутрішні загрози, визначені в Основному Законі та інших нормативно-правових актах. Зосередження всієї повноти влади здійснюється

в тому числі з метою забезпечити внутрішню стабільність та конституційний лад у країні. Натомість введення воєнного стану в Україні у 2018 році з порушенням процедур, передбачених нормативно-правовими актами, призвів до того, що замість більшої координації і чіткості у суспільних відносинах, країна опинилася в стані правової невизначеності. Як справедливо вважає В. Кампо, держава повинна подбати про запровадження широкої конституційної просвіти населення з питань, які стосуються воєнного стану [2]. Крім того, як бачимо з вищеописаної практики введення воєнного стану, спеціальної підготовки потребують і суб'єкти, уповноважені вводити воєнний стан у країні.

24 лютого 2022 року у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ на територію України було введено воєнний стан уже на всій території держави [7]. Відтоді Україна перебуває в умовах воєнного стану, який було продовжено відповідними указами Президента України та законами України [8; 9; 10]. Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» Верховна Рада України в умовах воєнного стану діє виключно на підставі, у межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією та законами України (ст. 9); працює в сесійному режимі (ст. 12) [5]. Постановою Верховної Ради України «Про організацію роботи Верховної Ради України у зв'язку з актом збройної агресії Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 року» встановлено, що Верховна Рада України працює в режимі пленарного засідання безперервно [11].

Діяльність Верховної Ради України в перший місяць воєнного стану у 2022 році переважно зосереджувалась на внесенні змін до законів України. Частина з них була пов'язана з фінансовою складовою функціонування держави в нових умовах, зокрема з Державним бюджетом України, оподаткуванням, звітністю тощо. Інша – закономірно стосувалася військової сфери, національної безпеки і оборони. Значну увагу народні депутати України приділили формуванню внутрішньої і зовнішньої політики держави, новий зміст яких був зумовлений воєнною агресією РФ.

В умовах воєнного стану парламент ухвалив низку важливих політичних документів. Прийнято «Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Верховного Комісара ООН у справах біженців, Міжнародного Комітету Червоного Хреста, Європейського Парламенту, міжнародних організацій та їх парламентських асамблей, парламентів та урядів іноземних держав щодо термінової необхідності забезпечення захисту цивільного населення України від збройних нападів російських загарбників» [12]. У зверненні перераховано воєнні злочини, які вчинила РФ на території України; зроблено попередження про наслідки таких дій не лише для України, а й для Європи та всього світу; вказано заходи, яких необхідно вжити, аби допомогти цивільному населенню забезпечити першочергові потреби. Звернення парламенту було вагомим аргументом для формування геополітики на користь України.

Ухвалено «Заяву Верховної Ради України про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» [13]. Народні депутати України вказали на висловлювання і дії представників РФ, які відповідно до Конвенції ООН про запобігання злочинам геноциду й покарання за нього та Римського статуту Міжнародного кримінального суду кваліфікуються як намір знищити, повністю або частково, Український народ як окрему національну групу. Донесенням цієї інформації до міжнародної спільноти Верховна Рада України ініціює притягнення до відповідальності всіх осіб, винних за злочини проти людяності та воєнних злочинів на території України.

Прийнято «Заяву Верховної Ради України про цінність свободи слова, гарантії діяльності журналістів і засобів масової інформації під час дії воєнного стану» [14]. Нею парламент звернувся до правоохоронних органів, Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення та інших уповноважених органів державної влади, державних установ та організацій у сфері телерадіомовлення та соціального захисту журналістів з вимогою забезпечити встановлені Конституцією України гарантії свободи слова, вільного отримання, збирання і поширення інформації з урахуванням встановлених законами України обмежень, пов'язаних з воєнним станом.

Крім важливих політичних документів, Верховна Рада України прийняла низку змін до нормативно-правових актів, якими певні дії громадян визнаються як правопорушення проти основ національної безпеки України. За колабораційну діяльність і пособництво державі-агресору народні депутати України передбачили кримінальну відповідальність [15; 16; 17].

До Закону України «Про політичні партії в Україні» додано підстави для обмеження утворення й діяльності політичних партій. Це, зокрема: виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії проти України; співпраця з політичними партіями, громадськими органі-

заціями держави, що визнана державою-агресором або державою-окупантом. До Кодексу адміністративного судочинства України додано статтю, яка визначає правила провадження у справах за адміністративними позовами про заборону політичної партії [18].

Отже, законотворення в період воєнного стану відбувається в режимі ситуаційного реагування на нагальні потреби і проблеми. Для воєнного періоду – це закономірна практика, а для мирного – хибна. Попри значні позитивні моменти діяльності Верховної Ради України в умовах воєнного стану, необхідно вказати на недоліки, які треба виправляти якомога швидше. Зокрема, варто акцентувати увагу, що деякі питання мали бути врегульовані набагато раніше. Наприклад, запровадження моніторингу діяльності політичних партій і громадських організацій та притягнення їх до відповідальності у разі виявлення порушень, вказаних у ст. 37 Конституції України (дії спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни та ін.). Так, науковці неодноразово вказували на висловлювання й дії деяких публічних осіб і представників політичних партій, які становили загрозу для основ національної безпеки України [19; 20]. Органи державної влади, які повинні були реагувати на такі попередження і приймати відповідні рішення, у тому числі припиняти державну реєстрацію таких громадських формувань, виправдовували свою бездіяльність відсутністю відповідного механізму притягнення до відповідальності. Проте формування державної політики, розробка і прийняття нормативно-правових актів, які сприятимуть її реалізації, наприклад, порядок заборони діяльності політичних партій, належить до обов'язків органів державної влади. Вчасне реагування на проблеми могло убезпечити країну від багатьох подій та підвищити рівень національної безпеки і оборони.

Аналіз введення воєнного стану в Україні у 2018 році ще раз довів, що в Україні існує відмінність між правилами, затвердженими в законодавстві, і правилами, які реально застосовуються на практиці, у тому числі під час ухвалення нових нормативно-правових актів. Такі ситуації підтверджують існування в Україні уявного конституціоналізму. У парламенті порушуються процедури, передбачені для прийняття нормативно-правових актів, що свідчить про існування політичної інструменталізації права; суспільно-політичні проблеми регулюються частково, що є ознакою політизації правотворення; часте внесення змін до нормативно-правових актів вказує на їх низьку якість, а відтак на існування інфляції права.

Висновки. Виходячи з реальних зовнішніх загроз Україні, які упродовж тривалого періоду постійно проявляються з боку РФ і констатуються у політичних документах Верховної Ради України та на основі досвіду функціонування воєнного стану в Україні у 2018 та 2022 роках, поняття «воєнний стан» потрібно доповнити. Зокрема, до підстав введення воєнного стану варто додати: загрози державі, викликані різними формами «гібридних» війн, терористичної діяльності, діяльності в кіберпросторі, а також загрози для стратегічних партнерів, з якими є відповідні договори про спільний захист.

Аналіз діяльності Верховної Ради України змушує констатувати, що народні депутати України дозволяють собі недотримуватися законодавства України. Внаслідок цього громадяни, громадські об'єднання та політичні партії також звикли до думки, що норми права можна виконувати вибірково, що за порушення законодавства не завжди будуть застосовані санкції. Тобто парламент виступає як орган, що продукує обов'язкові до виконання в державі норми права, але самі народні депутати України, які повинні бути взірцем для громадян, їх порушують, відтак одразу знижують цінність права в суспільстві. За таких умов право втрачає таку важливу його ознаку, як загальнообов'язковість.

Крім того, народні депутати України, розробляючи нормативно-правові акти, не продумують механізмів реалізації правових положень. Відтак тільки з часом виявляється, що деякі правові норми неможливо виконати, окремі положення неможливо реалізувати або вони спрацьовують не так, як очікували його творці. Відтак парламентарії змушені одразу вносити зміни до законів або приймати новий закон, інколи з абсолютно протилежними правилами. Народні депутати України, формулюючи і приймаючи норми права, не завжди пам'ятають про таку їх необхідну ознаку, як адекватність реальному життю.

Таким чином, до основних напрямів удосконалення діяльності Верховної Ради України необхідно віднести ґрунтовне вивчення і подолання таких явищ, як уявний конституціоналізм, політична інструменталізація права, політизація правотворення та інфляція права. Більшої уваги в процесі законотворення необхідно відводити механізмам реалізації правових норм, оскільки їх відсутність

призводить до неможливості реалізації нормативно-правових актів, а відтак до зниження ролі права в упорядкуванні суспільних відносин.

Список використаних джерел

1. Гвоздь В. Воєнний стан і права людини. *Бінтел: журнал геополітичної аналітики*. 2018. № 4. С. 26–35. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/15246 (дата звернення: 15.03.2022).
2. Кампо В. Воєнний стан в Україні: конституційні акценти на тлі військово-політичної ситуації. *Судебно-юридическая газета.* 2018. 21 грудня. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/131083-voyenniy-stan-v-ukrayini-konstitutsiyni-aktsenti-na-tli-viyskovo-politichnoyi-situatsiyi (дата звернення: 18.03.2022).
3. Ставнійчук М. Воєнний стан чи апогей правового хаосу, як складової політичної кризи?! *Українська правда.* 2018. 30 листопада. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/stavniychuk/5c012c489ffb3/ (дата звернення: 23.03.2022).
4. O stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej: Ustawa z dnia 29.08.2002. Dz.U. 2002. Nr 156. Poz. 1301.
5. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 27.03.2022).
6. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 26.11.2018 № 2630-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2630-19#Text (дата звернення: 29.03.2022).
7. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24.02.2022 № 2102-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text (дата звернення: 02.04.2022).
8. Про затвердження Указу Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні»: Закон України від 15.03.2022 № 2119-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2119-20#Text (дата звернення: 05.04.2022).
9. Про затвердження Указу Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні»: Закон України від 21.04.2022 № 2212-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2212-20#Text (дата звернення: 28.04.2022).
10. Про затвердження Указу Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні»: Закон України від 22.05.2022 № 2263-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2263-20#Text (дата звернення: 30.05.2022).
11. Про організацію роботи Верховної Ради України у зв'язку з актом збройної агресії Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 року: Постанова Верховної Ради України від 24.02.2022 №2103-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2103-20#Text (дата звернення: 08.04.2022).
12. Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Верховного Комісара ООН у справах біженців, Міжнародного Комітету Червоного Хреста, Європейського Парламенту, міжнародних організацій та їх парламентських асамблей, парламентів та урядів іноземних держав щодо термінової необхідності забезпечення захисту цивільного населення України від збройних нападів російських загарбників: Постанова Верховної Ради України від 03.03.2022 № 2104-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2104-20#Text (дата звернення: 11.04.2022).
13. Заява Верховної Ради України про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні: Постанова Верховної Ради України від 14.04.2022 № 2188-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text (дата звернення: 19.04.2022).
14. Заява Верховної Ради України про цінність свободи слова, гарантії діяльності журналістів і засобів масової інформації під час дії воєнного стану: Постанова Верховної Ради України від 14.04.2022 № 2190-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2190-20#Text (дата звернення: 26.04.2022).
15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність: Закон України від 03.03.2022 № 2107-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2107-20#Text (дата звернення: 28.04.2022).
16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України від 03.03.2022 № 2108-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text (дата звернення: 29.04.2022).
17. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки від 14.04.2022 № 2198-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-20#n8 (дата звернення: 30.04.2022).
18. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій: Закон України від 03.05.2022 № 2243-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2243-IX#Text (дата звернення: 10.05.2022).
19. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.): Енциклопедичний довідник / за ред. М. Кармазіної. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2012. 588 с.

20. Кукуруз О. В. Публічна політика та вплив її суб'єктів на безпеку держави. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* 2016. Вип. 6. С. 217–227.

References

1. Hvozd V. Voiennyi stan i prava liudyny. *Bintel: zhurnal heopolitychnoi analityky.* 2018. № 4. S. 26–35. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/15246 (data zvernennia: 15.03.2022).
2. Kampo V. Voiennyi stan v Ukraini: konstytutsiini aktsenty na tli viiskovo-politychnoi sytuatsii. *Sudebno-yurydycheskaia hazeta.* 2018. 21 hrudnia. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/131083-voyenniy-stan-v-ukrayini-konstitutsiyni-aktsenti-na-tli-viyskovo-politichnoyi-situatsiyi (data zvernennia: 18.03.2022).
3. Stavniichuk M. Voiennyi stan chy apohei pravovoho khaosu, yak skladovoi politychnoi kryzy?! Ukrainska pravda. 2018. 30 lystopada. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/stavniychuk/5c012c489ffb3/ (data zvernennia: 23.03.2022).
4. O stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej: Ustawa z dnia 29.08.2002. Dz.U. 2002. Nr 156. Poz. 1301.
5. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (data zvernennia: 27.03.2022).
6. Pro zatverdzhennia Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini»: Zakon Ukrainy vid 26.11.2018 № 2630-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2630-19#Text (data zvernennia: 29.03.2022).
7. Pro zatverdzhennia Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini»: Zakon Ukrainy vid 24.02.2022 № 2102-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text (data zvernennia: 02.04.2022).
8. Pro zatverdzhennia Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro prodovzhennia stroku dii voiennoho stanu v Ukraini»: Zakon Ukrainy vid 15.03.2022 № 2119-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2119-20#Text (data zvernennia: 05.04.2022).
9. Pro zatverdzhennia Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro prodovzhennia stroku dii voiennoho stanu v Ukraini»: Zakon Ukrainy vid 21.04.2022 № 2212-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2212-20#Text (data zvernennia: 28.04.2022).
10. Pro zatverdzhennia Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro prodovzhennia stroku dii voiennoho stanu v Ukraini»: Zakon Ukrainy vid 22.05.2022 № 2263-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2263-20#Text (data zvernennia: 30.05.2022).
11. Pro orhanizatsiiu roboty Verkhovnoi Rady Ukrainy u zviazku z aktom zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy 24 liutoho 2022 roku: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 24.02.2022 №2103-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2103-20#Text (data zvernennia: 08.04.2022).
12. Zvernennia Verkhovnoi Rady Ukrainy do Orhanizatsii Obiednanykh Natsii, Verkhovnoho Komisara OON u spravakh bizhentsiv, Mizhnarodnoho Komitetu Chervonoho Khresta, Yevropeiskoho Parlamentu, mizhnarodnykh orhanizatsii ta yikh parlamentskykh asamblei, parlamentiv ta uriadiv inozemnykh derzhav shchodo terminovoi neobkhidnosti zabezpechennia zakhystu tsyvilnoho naselennia Ukrainy vid zbroinykh napadiv rosiiskykh zaharbnykiv: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 03.03.2022 №2104-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2104-20#Text (data zvernennia: 11.04.2022).
13. Zaiava Verkhovnoi Rady Ukrainy pro vchynennia Rosiiskoiu Federatsiieiu henotsydu v Ukraini: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 14.04.2022 № 2188-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text (data zvernennia: 19.04.2022).
14. Zaiava Verkhovnoi Rady Ukrainy pro tsinnist svobody slova, harantii diialnosti zhurnalistiv i zasobiv masovoi informatsii pid chas dii voiennoho stanu: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 14.04.2022 № 2190-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2190-20#Text (data zvernennia: 26.04.2022).
15. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zabezpechennia vidpovidalnosti osib, yaki zdiisniuvaly kolaboratsiinu diialnist: Zakon Ukrainy vid 03.03.2022 № 2107-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2107-20#Text (data zvernennia: 28.04.2022).
16. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vstanovlennia kryminalnoi vidpovidalnosti za kolaboratsiinu diialnist: Zakon Ukrainy vid 03.03.2022 № 2108-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text (data zvernennia: 29.04.2022).
17. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho ta Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy shchodo udoskonalennia vidpovidalnosti za kolaboratsiinu diialnist ta osoblyvostei zastosuvannia zapobizhnykh zakhodiv za vchynennia zlochyniv proty osnov natsionalnoi ta hromadskoi bezpeky vid 14.04.2022 № 2198-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-20#n8 (data zvernennia: 30.04.2022).
18. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zaborony politychnykh partii: Zakon Ukrainy vid 03.05.2022 № 2243-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2243-IX#Text (data zvernennia: 10.05.2022).

19. Ukrainska bahatopartiinist: politychni partii, vyborchi bloky, lidery (kinets 1980-kh – pochatok 2012 rr.): Entsyklopedychnyi dovidnyk / za red. M. Karmazinoi. Kyiv: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. 2012. 588 c.
20. Kukuruz O. V. Publichna polityka ta vplyv yii subiektiv na bezpeku derzhavy. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* 2016. Vyp. 6. S. 217–227.

Кукуруз О. В. Діяльність Верховної Ради України в умовах воєнного стану: недоліки і напрями вдосконалення

У статті показано сутність поняття «воєнний стан», підстави, за яких він вводиться в різних країнах, у тому числі в Україні. Окреслено роль Верховної Ради України у введенні воєнного стану в Україні. Проаналізовано нормативно-правові акти, прийняті парламентом під час воєнного стану. Відзначено, що Верховна Рада України активно формувала внутрішню і зовнішню політику держави, приймаючи важливі політичні документи. Серед них звернення до світового співтовариства з метою привернути увагу до воєнних злочинів РФ та геноциду Українського народу. Виокремлено недоліки, які існують у парламентській діяльності, зокрема, недотримання законодавства народними депутатами України. Рекомендовано в процесі законотворення більше уваги приділяти механізмам реалізації правових норм, оскільки їх відсутність призводить до неможливості реалізації нормативно-правових актів, а відтак до зниження ролі права в упорядкуванні суспільних відносин.

Ключові слова: парламент, воєнний стан, уявний конституціоналізм, політична інструменталізація права, політизація правотворення, інфляція права.

Kukuruz O. V. Activities of the Verkhovna Rada of Ukraine under martial law: shortcomings and areas for improvement

The article shows the essence of the concept of “martial law”, the grounds on which it is introduced in various countries, including Ukraine. The role of the Verkhovna Rada of Ukraine in the imposition of martial law in Ukraine is outlined. The legal acts adopted by the parliament during martial law are analyzed. It was found that the People’s Deputies of Ukraine in the martial law of 2022 paid considerable attention to the formation of domestic and foreign policies of the state, the new content of which was by reason of the military aggression of the Russian Federation. The Verkhovna Rada of Ukraine has adopted important political documents, such as appeals to the world community, which deal with war crimes of the Russian Federation and the genocide of the Ukrainian people. In addition, a number of amendments to laws have been adopted. Among them: added grounds for restricting the formation and activity of political parties; the rules of procedure in cases on administrative lawsuits banning a political party have been determined.

The author emphasizes that some issues should have been resolved much earlier. For example, scholars have repeatedly pointed to the statements and actions of some public figures and representatives of political parties that posed a threat to the foundations of Ukraine’s national security. Public authorities, which had to respond to such warnings and take appropriate decisions, including suspending the state registration of such organizations, justified their inaction by the lack of an appropriate prosecution mechanism. The article noted that timely response to the problems could protect the country from many bad events and facilitate increase the level of national security and defense.

Analysis of the role of parliament in the imposition of martial law and its activities in these conditions proved: there is a difference between the rules approved by law and the rules that are actually applied in practice (imaginary constitutionalism); procedures provided for the adoption of laws are violated (political instrumentalization of law); socio-political problems are partially regulated (politicization of law-making); changes in laws are often made, which indicates their low quality (inflation of law).

The article recommends that People’s Deputies of Ukraine strictly adhere to the procedures provided by law and pay more attention to the mechanisms of implementation of legal norms, as their absence leads to the impossibility of implementing legal acts and, consequently, to reducing the role of law in society.

Key words: parliament, martial law, imaginary constitutionalism, political instrumentalization of law, politicization of law-making, inflation of law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-15

УДК 349.42

Павло Федотович Кулинич,
провідний науковий співробітник
відділу проблем аграрного, земельного,
екологічного та космічного права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України
ORCID: 0000-0001-8716-0661

АГРАРНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ВОЄННОГО СТАНУ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. В Україні протягом останніх 30 років відбувалася постійна і послідовна гармонізація вітчизняної правової системи з правовими системами демократичних країн світу. У процесі такої гармонізації законодавство України і практика його застосування все більше «насичувалися» найкращими світовими та європейськими правовими принципами, концепціями, стандартами. Як наслідок, у країні відбулася масштабна правова реформа, яка почала давати позитивні результати у багатьох сферах суспільного життя.

Складовою правової реформи стала аграрна реформа, яка забезпечила відновлення та зростання аграрного виробництва країни на ринкових засадах. У результаті наша країна стала провідною аграрною державою світу, агросектор якої гарантував продовольчу безпеку не тільки України, а й багатьох інших країн світу. Станом на початок 2022 року Україна забезпечувала майже 10% світового експорту пшениці, 15% експорту кукурудзи та понад 15% експорту ячменю на світові ринки. Що стосується соняшникової олії, то Україна забезпечувала майже 50% її світового споживання.

Російська агресія проти України зумовила настання кардинальних змін і у правовому регулюванні аграрних відносин. Зокрема, блокування Росією морських портів України, через які експортувалася аграрна продукція країни, унеможливила такий експорт. Відтак аграрії втратили можливість продати вирощену минулого року продукцію та отримати обігові кошти для проведення посівної кампанії 2022 року. Фактично блокування морських портів спричинило блокування реалізації аграрного законодавства України та спонукало уряд до пошуку шляхів вирішення цієї проблеми.

Аналіз останніх публікацій. Проблеми розвитку аграрного законодавства України в сучасних умовах досліджували В. Єрмоленко, Т. Коваленко, А. Духневич, Х. Григор'єва, О. Гафурова, С. Марченко та ін. Водночас їхні праці присвячені аналізу дії аграрного законодавства України до початку російської агресії проти нашої держави.

Мета статті полягає у визначенні основних тенденцій розвитку аграрного законодавства України в умовах воєнного стану та шляхів його вдосконалення для вирішення продовольчої проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. У результаті російської війни проти України особливо постраждали агровиробники, найбільше – малі і середні. У зв'язку з цим уряд вжив ряд заходів, спрямованих на спрощення доступу аграріїв до кредитів для проведення посівної. Зокрема, 14 березня 2022 року Кабінет Міністрів України прийняв постанову «Про внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України щодо забезпечення кредитної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам» [1], відповідно до якої держава повністю компенсує відсоткову за кредитами для малих і середніх агровиробників на проведення посівної, а також гарантує банкам повернення 80% від суми такого кредиту. Кредити надаються господарствам, які обробляють до 10 тис. га, а реалізація продукції не перевищує €20 млн на рік. Відповідно до постанови для проведення кредитної підтримки аграріїв виділено 25 млрд грн, що достатньо для забезпечення кредитами всіх малих і середніх фермерів, які планують цього року розпочати посівну кампанію у період

воєнного стану. Згідно з постановою аграріям надана можливість отримати безвідсотковий кредит строком на 6 місяців в обсязі до 50 млн грн.

27 березня 2022 року Кабінет Міністрів України постановою № 378 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 14 липня 2021 року № 723 «Деякі питання надання державних гарантій на портфельній основі» [2] надав банкам дозвіл кредитувати аграріїв під державні гарантії на портфельній основі. Зокрема, банківський кредит у рамках портфеля кредитів дозволено надавати для фінансування посівів сільськогосподарських культур, купівлі сільськогосподарської продукції, а також добрив, засобів захисту рослин, пестицидів та агрохімікатів, пально-мастильних матеріалів, запасних частин, основних засобів і нематеріальних активів, оплати праці, оренди нерухомого та рухомого майна, інших товарів (робіт, послуг). Отже, постанова підвищила зацікавленість банків у наданні кредитів для проведення посівної. Так, станом на 28 квітня банки видали кредитів аграріям на 14,9 млрд грн. Основна частина цієї суми – 80%, або майже 10,2 млрд грн – залучена саме за програмою портфельних гарантій [3].

Водночас близько 90% цих кредитів видані державними банками [4]. Враховуючи важливість державних банків як факторів впливу на проведення державної аграрної політики, 7 травня 2022 року Кабінет Міністрів України видав розпорядження «Про схвалення основних (стратегічних) напрямів діяльності банків державного сектору на період воєнного стану та післявоєнного відновлення економіки» [5], яким до головних пріоритетів діяльності банків державного сектору відніс фінансування аграрного сектору з метою продовольчого забезпечення країни, включаючи проведення посівної компанії, а також суміжних галузей, які забезпечують функціонування сільськогосподарських підприємств (постачальники палива, добрив, насіння, засобів захисту рослин тощо).

Як відомо, з 24 лютого 2022 року РФ і Білорусь припинили поставки в Україну пального, спричинивши його гострий дефіцит. Тому 16 березня 2022 року Кабінет Міністрів України прийняв постанову № 297 «Деякі питання перевезення (транспортування), зберігання, застосування та торгівлі пестицидами і агрохімікатами» [6], яка полегшила доступ агровиробників до палива та пестицидів в умовах воєнного стану. Зокрема, постанова дозволила використання бензину та дизельного палива екологічних класів Євро 3 і Євро 4, які раніше в Україні не використовувалися. Постановою спрощено також проходження митних процедур для постачання нафтопродуктів, що дало змогу залучити додатковий ресурс пального для потреб агровиробників. Нарешті, постанова спростила умови перевезення пестицидів та агрохімікатів автомобільним транспортом, а також продовжила строк дії допусків на право роботи, пов'язаної з транспортуванням, зберіганням, застосуванням та торгівлею пестицидами й агрохімікатами. Ця норма діятиме протягом періоду воєнного стану в Україні та ще протягом 90 днів після його припинення або скасування.

Ще однією постановою – від 12 квітня 2022 року № 434 «Про внесення змін до Порядку відомчої реєстрації та зняття з обліку тракторів, самохідних шасі, самохідних сільськогосподарських, дорожньо-будівельних і меліоративних машин, сільськогосподарської техніки, інших механізмів» [7] – Кабінет Міністрів України значно спростив процедуру реєстрації нової сільськогосподарської техніки, яку придбавають аграрії для своїх потреб, що сприяє проведенню посівної кампанії.

Нарешті, прийнятою Кабінетом Міністрів України 1 квітня 2022 року постановою № 398 «Деякі питання здійснення фітосанітарних заходів та процедур в умовах воєнного стану» [8] спрощено проведення фітосанітарного контролю при імпорті сільськогосподарської продукції рослинного походження. Зокрема, таке спрощення включає: проведення інспектування деяких видів насіння, що імпортується, без відбору зразків та їх фітосанітарної експертизи; скасування фітосанітарного контролю супровідного дерев'яного пакувального матеріалу (палети, піддони, коробки пакувальні, ящики тощо), з яким імпортується рослинна продукція; скасування обов'язковості переміщення територією України імпортованого насіння у супроводі карантинного сертифіката, який, проте, може видаватися лише на вимогу отримувача насіння, тощо. Спрощення фітосанітарних заходів при імпорті рослинної сільськогосподарської продукції дало змогу прискорити та забезпечити безперебійне постачання насіння сільськогосподарських культур для потреб посівної на період воєнного стану.

Таким чином, вжитими Урядом екстреними правовими заходами вдалося забезпечити проведення посівної кампанії 2022 року на територіях, де не було бойових дій. Проте на 3,5 млн га сіль-

ськогосподарських земель через війну (мінування, обстріли тощо) сільськогосподарські роботи не проводилися. Управління ООН з координації гуманітарних питань вважає, що в Україні цього року до 30% земель сільськогосподарського призначення не засіватимуть для вирощування пшениці, ячменю, соняшника та кукурудзи через війну [9].

Водночас блокування морських портів і неможливість експорту з України вирощеної у 2021 році сільськогосподарської продукції істотно загострило проблему продовольчої безпеки не тільки в нашій країні, а й у всьому світі.

Як зазначив генеральний секретар ООН Антоніу Гуттеріш, війна в Україні може приректи значну частину людства на голод і бідність, небачені раніше десятиліттями. Насамперед війна загрожує мільйонам людей в Африці та на Близькому Сході недоїданням та голодом [10]. У цих країнах наявні резерви продовольства зазвичай лише на 2–3 місяці споживання. Протягом двох місяців війни (березень-квітень 2022 р.) ці країни не мали можливості поповнити свої продовольчі запаси за рахунок традиційних поставок з нашої країни.

Однак брак поставок сільськогосподарської продукції відчули і країни Європи. Так, у Великій Британії деякі роздрібні мережі почали обмежувати продаж соняшникової олії «в одні руки» саме через порушення її поставок з України [11]. До того ж, європейські фермери збираються купувати більше генно-модифікованих (ГМО) кормів для худоби у США та Південній Америці після того, як через вторгнення РФ припинились поставки кукурудзи з України, яка не містить ГМО [12]. Це означає, що через спричинену російською агресією глобальною продовольчою кризою країни ЄС змушені відступати від високих екологічних та продовольчих стандартів, яких вони досягли протягом останнього десятиліття. Так, за темпами збільшення сертифікованих органічних земель Україна до війни входила до топ-10 країн Європи. Проте станом на кінець квітня 2022 року третина органічних підприємств України не працювали, решта – перебували на межі існування через різке зниження попиту на органічне продовольство в Україні та неможливість його експорту у звичних обсягах до споживачів в інших країнах [13]. По суті, потенціал Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [14], який урахував вимоги ЄС до органічної продукції, під час війни не реалізується.

Суттєве обмеження експортних логістичних можливостей виробників і транзитерів продовольчої продукції спонукало уряд вжити заходів для налагодження альтернативних заблокованим морським портам України шляхів експорту продовольчої продукції – залізницею та автомобільним транспортом до західного кордону України, а також через морські порти Румунії та Болгарії.

З метою комплексного поліпшення логістики в сільському господарстві 9 квітня 2022 року Кабінет Міністрів України прийняв постанову № 427«Про утворення Координаційної ради з питань логістики в сільському господарстві» [15], якою утворив Координаційну раду з питань логістики в сільському господарстві та затвердив Положення про неї.

Як наслідок вжитих урядом заходів у квітні 2022 року з України було експортовано орієнтовно 1,1 млн тонн зерна, олії, шроту, що значно більше від обсягу березневого експорту, коли було поставлено менше 200 тисяч тонн [16].

Таким чином, у період воєнного стану основними напрямами аграрної політики та розвитку аграрного законодавства України стали забезпечення кредитування агровиробників під державні гарантії, налагодження логістичних шляхів із продажу агропродукції та максимальне спрощення оформлення документації, пов'язаної з експортом продовольчої продукції та імпортом товарів критичного імпорту для сільського господарства. Досягненню цих завдань сприяла проведена масштабна дерегуляція господарської діяльності на рівні підзаконних правових актів. Загалом уряд скасував вимоги для отримання ліцензій та дозволів на більшість видів такої діяльності: замість 600, чинними залишаються 50. Відтепер для проведення господарської діяльності, на яку закон вимагає отримати ліцензію, агровиробнику потрібно лише заявити про таку діяльність [17].

Водночас в Україні вживаються на законодавчому рівні заходи щодо дерегуляції аграрних відносин, які розраховані як на період воєнного стану, так і на післявоєнний період. Так, 12 травня 2022 року Верховна Рада прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо безперебійного виробництва та постачання сільськогосподарської продукції під час воєнного стану» [18], яким закріплюються ті заходи дерегуляції господарської діяльності агровиробни-

ків, які виявилися ефективними. Очевидно, вітчизняне законодавство найближчим часом «поповниться» й іншими законодавчими актами такого ж спрямування.

Таким чином, у тяжких умовах воєнного стану держава взяла активну участь у подоланні кризових явищ у аграрній сфері. Проте позитивним фактором є те, що держава не почала «демонтаж» ринкових правових регулювань та заміщення їх адміністративним впливом на учасників аграрних відносин. Органи державної влади сфокусували свій регулівний вплив на посиленні державної підтримки агровиробників у питаннях їх кредитування для забезпечення обіговими коштами (для потреб посівної тощо), пошуку нових шляхів для реалізації продовольчої продукції та придбання товарів критичного імпорту для сільського господарства тощо. Фактично втручання держави в аграрне виробництво створило нові можливості для використання ринкового потенціалу аграрного законодавства для підвищення ефективності діяльності приватного агробізнесу.

Водночас ці законодавчі заходи щодо дерегуляції аграрного бізнесу не вичерпують усіх напрямів удосконалення правового регулювання аграрних відносин в Україні. Саме тому пункт 7 Положення про Національну раду з відновлення України від наслідків війни, затвердженого Указом Президента України від 21 квітня 2022 року № 266/2022 «Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни» [19], передбачає створення у складі цієї Ради, поряд з іншими, робочої групи з питань нової аграрної політики.

На нашу думку, потреба у розробці нової аграрної політики зумовлюється не тільки новим досвідом ведення аграрного виробництва в умовах війни. Україна потребує такої політики передусім у зв'язку з піднятим під час війни питанням про надання Україні статусу кандидата у члени ЄС. Адже отримання членства у ЄС передбачає виконання Україною ряду вимог, які диктуються аграрною політикою ЄС.

Такі вимоги набули відображення у виданому напередодні російської агресії проти України Указі Президента України від 7 лютого 2022 року № 41/2022 «Питання національних пріоритетів трансформації продовольчих систем в Україні». Цим Указом Президент дав Кабінету Міністрів України доручення забезпечити, зокрема, визначення національних пріоритетів трансформації продовольчих систем в Україні на період до 2030 року, у тому числі за такими напрямами, як здорове харчування, дружнє до довкілля виробництво, стійкість до ринкової нестабільності та доступність харчових продуктів для всіх груп населення [20]. Вважаємо, що ці напрями мають бути покладені в основу нової аграрної політики України.

На нашу думку, нова аграрна політика має визначити першочергові заходи розвитку аграрного законодавства, необхідність яких особливо чітко проявилася у період воєнних дій. Вважаємо, що такі заходи мають включати, по-перше, правове стимулювання створення та діяльності мікро- та малих агровиробників, передусім фермерських господарств, які в екстремальних умовах є більш стійкими, здатними до адаптації до нових умов, оптимально поєднують ведення рослинництва і тваринництва, створюють більше робочих місць на одиницю площі оброблюваних земель та більшою мірою сприяють розвитку територіальних громад.

По-друге, нова аграрна політика має бути зорієнтована на прийняття законодавчих змін, які стимулюватимуть переорієнтацію виробництва та експорту сільськогосподарської продукції з сировини (зерно тощо) на постачання готових харчових продуктів з високою доданою вартістю. Адже такі продукти, по-перше, приносять більший дохід з 1 га земель та, по-друге, їх експорт потребує менше транспортних витрат.

По-третє, нова аграрна політика має включати розвиток правового забезпечення зрошення земель на засадах енерго- та водомодернізації меліоративних систем. Для реалізації цього напряму нової аграрної політики потрібно реалізувати вимогу Закону України від 17 лютого 2022 року «Про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель» про передачу функції поливу сільськогосподарських земель агровиробникам (водокористувачам) [21]. Крім того, доцільно розробити і прийняти закон, який би й передав функцію господарської діяльності у сфері меліорації земель, що наразі здійснює Державне водне агентство України, державним некомерційним підприємствам-операторам меліоративних систем. Такі оператори мають надавати послуги з доставки води організаціям водокористувачів на підставі меліоративних договорів. Відтак органи влади зможуть сконцентрувати свої зусилля на здійсненні лише управлінських функцій у сфері меліорації земель та ведення водного господарства.

Крім того, беручи до уваги глобальну продовольчу кризу, спричинену російською агресією проти нашої держави, та враховуючи статус України та деяких інших держав як провідних аграрних країн світу (Аргентина, Бразилія тощо), які забезпечують продовольчу безпеку населення нашої планети, вважаємо доцільним ініціювати укладення міжнародного договору про гарантію продовольчої безпеки світу, який би надав країнам-експортерам продовольства правовий статус гарантів продовольчої безпеки світу. Зокрема, такий статус має передбачати, що будь-які ворожі дії однієї країни проти держави-гаранта продовольчої безпеки світу, які унеможливлюють або істотно зменшують експорт такою країною продовольчих товарів, розглядатимуться як ворожі дії не тільки проти країни-експортера продовольства, а й проти всіх країн світу та передбачатимуть застосування серйозних міжнародно-правових наслідків для країни-порушника.

Висновки. В умовах воєнного стану держава взяла активну участь у подоланні кризових явищ у аграрній сфері шляхом надання підтримки агровиробникам і дерегуляції правового забезпечення аграрних відносин за допомогою підзаконних правових актів. Це створило нові можливості для використання приватним агробізнесом ринкового потенціалу аграрного законодавства та підвищило ефективність його діяльності. Водночас розвиток аграрного законодавства України в умовах воєнного стану зумовив необхідність розробки нової аграрної політики та формування її законодавчої бази. Нова аграрна політика має визначити такі заходи розвитку аграрного законодавства: 1) правове стимулювання створення та діяльності мікро- та малих агровиробників, передусім фермерських господарств, які в екстремальних умовах виявилися більш стійкими, здатними до адаптації до нових умов; 2) законодавче забезпечення переорієнтації виробництва та експорту сировинної сільськогосподарської продукції на постачання готових харчових продуктів з високою доданою вартістю; 3) розвиток правового забезпечення зрошення земель на засадах енерго- та водомодернізації меліоративних систем; 4) ініціювання укладення міжнародного договору про гарантії продовольчої безпеки світу, який би надав Україні та іншим країнам-експортерам продовольства правовий статус гарантів продовольчої безпеки світу.

Список використаних джерел

1. Про внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України щодо забезпечення кредитної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 березня 2022 р. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/220443.html
2. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 14 липня 2021 р. № 723 «Деякі питання надання державних гарантій на портфельній основі»: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 квітня 2022 р. № 427. *Урядовий кур'єр.* 2022. 28 березня. № 71.
3. Аграрії вже залучили майже 15 млрд грн кредитів для проведення сільгоспробіт. URL: https://kurkul.com/news/30321-agrariyi-vje-zaluchili-mayje-15-mlrd-grn-kreditiv-dlya-provedennya-silgosprobit/
4. Король О. Агрокредит в полі: чому гальмується видача державних коштів на посівну? URL: https://agravery.com/uk/posts/show/agrokredit-v-poli-comu-galmuetsa-vidaca-derzavnih-kostiv-na-posivnu/
5. Про схвалення основних (стратегічних) напрямів діяльності банків державного сектору на період воєнного стану та післявоєнного відновлення економіки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 травня 2022 р. № 356-р. *Урядовий кур'єр.* 2022. 17 травня. № 110.
6. Деякі питання перевезення (транспортування), зберігання, застосування та торгівлі пестицидами і агрохімікатами: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 березня 2022 р. № 297. *Офіційний вісник України.* 2022. № 25. Ст. 1365.
7. Про внесення змін до Порядку відомчої реєстрації та зняття з обліку тракторів, самохідних шасі, самохідних сільськогосподарських, дорожньо-будівельних і меліоративних машин, сільськогосподарської техніки, інших механізмів: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 квітня 2022 р. № 434. *Урядовий кур'єр.* 2022. 13 квітня. № 85.
8. Деякі питання здійснення фітосанітарних заходів та процедур в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2022 р. № 398. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-zdijsnennya-fitosanitarnih-zahodiv-ta-procedur-v-umovah-voyennogo-stanu-398/
9. До 30% земель в Україні непридатні для посівної, – ООН. URL: https://biz.censor.net/news/3335241/do_30_zemel_v_ukrayini_neprydatni_dlya_posivnoyi_oon/
10. Війна в Україні загрожує голодом для п'ятої частини людства — генсек ООН. URL: https://kurkul.com/news/30176-vina-v-ukrayini-grozit-golodom-dlya-pyatoyi-chastini-lyudstva--gensek-oon/

11. У Великобританії обмежили продаж соняшникової олії. URL: https://agropolit.com/news/23738-u-velikobritaniyi-obmejili-prodaj-sonyashnikovoyi-oliyi/
12. Павлиш О. Європейські фермери переходять на ГМО-корми через блокаду імпорту кукурудзи з України. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2022/04/4/685208/
13. Чистий продукт: третина органічних підприємств не працюють в умовах воєнного стану. URL: https://agravery.com/uk/posts/show/cistij-produkt-tretina-organicnih-pidpriemstv-ne-pracuut-v-umovah-voennogo-stanu/
14. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції: Закон України від 10 липня 2018 р. № 2496-VIII. *Офіційний вісник України.* 2018. № 62. Ст. 2131.
15. Про утворення Координаційної ради з питань логістики в сільському господарстві: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 квітня 2022 р. № 427. *Урядовий кур'єр.* 2022. 11 квітня. № 83.
16. Павлиш О., Дєнков Д. Аграрний експорт оживає: у квітні з України вивезли у 5 разів більше сільгосппродукції. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2022/05/3/686557/
17. Економічний фронт: зміни в законодавстві, які запровадили у воєнний час для агробізнесу. URL: https://agravery.com/uk/posts/show/ekonomicnij-front-zmini-v-zakonodavstvi-aki-zaprovadili-u-voennij-cas-dla-agrobiznesu/
18. Про внесення змін до деяких законів України щодо безперебійного виробництва та постачання сільськогосподарської продукції під час воєнного стану: Закон України від 21 квітня 2022 р. № 2222-IX. *Урядовий кур'єр.* 2022. 27 квітня. № 96.
19. Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни. Указ Президента України від 21 квітня 2022 року № 266/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/2022#Text.
20. Питання національних пріоритетів трансформації продовольчих систем в Україні: Указ Президента України від 7 лютого 2022 року № 41/2022. *Урядовий кур'єр*. 2022. 7 лютого. № 24.
21. Про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель: Закон України від 17 лютого 2022 р. № 2079-IX. *Голос України.* 2022. 6 травня. № 98.

References

1. Pro vnesennia zmin do deiakykh aktiv Kabinetu Ministriv Ukrainy shchodo zabezpechennia kredytnoi pidtrymky silskohospodarskym tovarovyrobnykam. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 14 bereznia 2022 r. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/220443.html [ukr].
2. Pro vnesennia zmin do postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 14 lypnia 2021 r. № 723 "Deiaki pytannia nadannia derzhavnykh harantii na portfelnii osnovi. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 9 kvitnia 2022 r. № 427. *Uriadovyi kurier.* 2022. 28 bereznia. № 71 [ukr]
3. Ahrarii vzhe zaluchyly maizhe 15 mlrd hrn kredytiv dlia provedennia silhosprobit. URL: https://kurkul.com/news/30321-agrariyi-vje-zaluchili-mayje-15-mlrd-grn-kreditiv-dlya-provedennya-silgosprobit/ [ukr].
4. Korol, O. Ahrokredyt v poli: chomu halmuietsia vydacha derzhavnykh koshtiv na posivnu? URL: https://agravery.com/uk/posts/show/agrokredit-v-poli-comu-galmuetsa-vidaca-derzavnih-kostiv-na-posivnu/ [ukr].
5. Pro skhvalennia osnovnykh (stratehichnykh) napriamiv diialnosti bankiv derzhavnoho sektoru na period voiennoho stanu ta pisliavoiennoho vidnovlennia ekonomiky. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 7 travnia 2022 r. № 356-r. *Uriadovyi kurier.* 2022. 17 travnia. № 110 [ukr].
6. Deiaki pytannia perevezennia (transportuvannia), zberihannia, zastosuvannia ta torhivli pestytsydamy i ahrokhimikatamy. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16 bereznia 2022 r. № 297. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2022. № 25. St. 1365 [ukr].
7. Pro vnesennia zmin do Poriadku vidomchoi reiestratsii ta zniattia z obliku traktoriv, samokhidnykh shasi, samokhidnykh silskohospodarskykh, dorozhno-budivelnykh i melioratyvnykh mashyn, silskohospodarskoi tekhniky, inshykh mekhanizmiv. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12 kvitnia 2022 r. № 434. *Uriadovyi kurier.* 2022. 13 kvitnia. № 85 [ukr].
8. Deiaki pytannia zdiisnennia fitosanitarnykh zakhodiv ta protsedur v umovakh voiennoho stanu. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 1 kvitnia 2022 r. № 398. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-zdijsnennya-fitosanitarnih-zahodiv-ta-procedur-v-umovah-voyennogo-stanu-398/ [ukr].
9. Do 30% zemel v Ukraini neprydatni dlia posivnoi, – OON. URL: https://biz.censor.net/news/3335241/do_30_zemel_v_ukrayini_neprydatni_dlya_posivnoyi_oon/ [ukr].
10. Viina v Ukraini zahrozhuie holodom dlia piatoi chastyny liudstva – hensek OON. URL: https://kurkul.com/news/30176-vina-v-ukrayini-grozit-golodom-dlya-pyatoyi-chastini-lyudstva--gensek-oon/ [ukr].
11. U Velykobrytanii obmezhyly prodazh soniashnykovoi olii. URL: https://agropolit.com/news/23738-u-velikobritaniyi-obmejili-prodaj-sonyashnikovoyi-oliyi/ [ukr].

12. Pavlysh, O. Yevropeiski fermery perekhodiat na HMO-kormy cherez blokadu importu kukurudzy z Ukrainy. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2022/04/4/685208/ [ukr].
13. Chystyi produkt: tretyna orhanichnykh pidpryiemstv ne pratsiuiut v umovakh voiennoho stanu. URL: https://agravery.com/uk/posts/show/cistij-produkt-tretina-organicnih-pidpriemstv-ne-pracuut-v-umovah-voennogo-stanu/ [ukr].
14. Pro osnovni pryntsypy ta vymohy do orhanichnoho vyrobnytstva, obihu ta markuvannia orhanichnoi produktsii. Zakon Ukrainy vid 10 lypnia 2018 r. № 2496-VIII. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2018. № 62. St. 2131 [ukr].
15. Pro utvorennia Koordynatsiinoi rady z pytan lohistyky v silskomu hospodarstvi. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 9 kvitnia 2022 r. № 427. *Uriadovyi kurier.* 2022. 11 kvitnia. № 83 [ukr].
16. Pavlysh, O., Dienkov, D. Ahrarnyi eksport ozhyvaie: u kvitni z Ukrainy vyvezly u 5 raziv bilshe silhospproduktsii. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2022/05/3/686557/ [ukr].
17. Ekonomichnyi front: zminy v zakonodavstvi, yaki zaprovadyly u voiennyi chas dlia ahrobiznesu. URL: https://agravery.com/uk/posts/show/ekonomicnij-front-zmini-v-zakonodavstvi-aki-zaprovadili-u-voennij-cas-dla-agrobiznesu/ [ukr].
18. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo bezperebiinoho vyrobnytstva ta postachannia silskohospodarskoi produktsii pid chas voiennoho stanu. Zakon Ukrainy vid 21 kvitnia 2022 r. № 2222-IX. Uriadovyi kurier. 2022. 27 kvitnia. № 96 [ukr].
19. Pytannia Natsionalnoi rady z vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 21 kvitnia 2022 roku № 266/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/2022#Text [ukr].
20. Pytannia natsionalnykh priorytetiv transformatsii prodovolchykh system v Ukraini. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 7 liutoho 2022 roku № 41/2022. *Uriadovyi kurier.* 2022. 7 liutoho. № 24 [ukr].
21. Pro orhanizatsii vodokorystuvachiv ta stymuliuvannia hidrotekhnichnoi melioratsii zemel. Zakon Ukrainy vid 17 liutoho 2022 r. № 2079-IX. *Holos Ukrainy.* 2022. 6 travnia. № 98 [ukr].

Кулинич П. Ф. Аграрне законодавство України періоду воєнного стану: тенденції та перспективи розвитку

У статті досліджуються основні напрями розвитку аграрного законодавства України на початку введення воєнного стану та шляхи його вдосконалення. Доводиться, що в умовах воєнного стану держава зіграла активну роль у подоланні кризових явищ у аграрній сфері, вживши екстрених заходів щодо підтримки агровиробників та дерегуляції правового забезпечення аграрних відносин за допомогою підзаконних правових актів, що забезпечили швидкий позитивний результат. Обґрунтовується висновок, що розвиток аграрного законодавства України в умовах воєнного стану зумовив необхідність розробки нової аграрної політики та формування її законодавчої бази, зокрема: право вести стимулювання створення та діяльності мікро- та малих агровиробників, передусім фермерських господарств, які в екстремальних умовах виявилися більш стійкими, здатними до адаптації до нових умов; законодавче забезпечення переорієнтації виробництва та експорту сировинної сільськогосподарської продукції на постачання готових харчових продуктів з високою доданою вартістю; розвиток правового забезпечення зрошення земель на засадах модернізації меліоративних систем; ініціювання укладення міжнародного договору про гарантії продовольчої безпеки світу, який би надав Україні та іншим країнам-експортерам продовольства правовий статус гарантів продовольчої безпеки світу.

Ключові слова: аграрна політика, аграрне законодавство, дерегуляція, продовольча безпека.

Kulynych P. F. Agrarian legislation of Ukraine during period of martial law: trends and prospects for development

The article examines the main directions of development of agricultural legislation of Ukraine at the beginning of martial law and ways to improve it. It is noted that during the martial law the main directions of agricultural policy and development of agricultural legislation of Ukraine were providing loans to agricultural producers under state guarantees, establishing logistics routes for the sale of agricultural products and maximum simplification of documentation related to food exports and imports of critical imports of commodities for farms rural areas. It is proved that under the martial law the state played an active role in overcoming the crisis in the agricultural sector, taking emergency measures to support agricultural producers and deregulate the legal regulation of agricultural relations through bylaws, which provided a rapid positive effect. In general, the Government has abolished the requirements for obtaining licenses and permits for most of these activities: instead of 600, 50 remain in force. It is very important that the state has not started «dismantling» market legal regulations and replacing them with administrative influence on participants in agrarian relations.At the same time, Ukraine is taking measures at the legislative level to deregulate agrarian relations, which are designed for both the martial law and the postwar period. Thus, on May 12, 2022, the Verkhovna Rada adopted the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Laws of

Ukraine on Uninterrupted Production and Supply of Agricultural Products during Martial Law», which enshrines those measures of deregulation of economic activity of agricultural producers that proved to be effective. Obviously, national legislation will soon be «supplemented» by other legislative acts of the same direction. The conclusion is substantiated that the development of agrarian legislation of Ukraine in martial law necessitated the development of a new agricultural policy and the formation of its legal framework, in particular: legal incentives for the creation and operation of micro and small agricultural producers, especially farms, which in extreme conditions proved more sustainable, able to adapt to new conditions; legislative support for the reorientation of production and export of raw agricultural products to the supply of finished food products with high added value; development of legal support for land irrigation on the basis of modernization of reclamation systems; initiating the conclusion of an international agreement on guarantees of food security in the world, which would give Ukraine and other food-exporting countries the legal status of guarantors of food security in the world.

Key words: agrarian policy, agrarian legislation, deregulation, food security.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-16

УДК 341.01

Людмила Андріївна Луць,
професор кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету імені Івана Франка,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-8182-2449

Ірина Юріївна Настасяк,
доцент кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету імені Івана Франка,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-3963-1788

МЕХАНІЗМ ГАРАНТУВАННЯ ПРИНЦИПУ ПІДТРИМАННЯ МІЖНАРОДНОГО МИРУ ТА БЕЗПЕКИ: СУЧАСНІ РЕАЛІЇ

Постановка проблеми. Важлива роль у розв'язанні глобальних проблем людства на сучасному етапі відводиться міжнародним організаціям (і універсальним, і регіональним, зокрема європейським). Глобальні виклики двох останніх десятиліть стали своєрідним випробуванням для міжнародних організацій, міжнародного права загалом і для окремих його норм та принципів, зокрема і для принципу підтримання міжнародного миру та безпеки. На особливу увагу заслуговує механізм гарантування цього принципу: щодо відповідності сучасним реаліям нормативних положень, що фіксують документальні та діяльнісні засоби гарантування; щодо дієвості його в конкретних умовах (зокрема в умовах війни в Україні).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання статусу та діяльності міжнародних організацій завжди викликали науковий інтерес дослідників, зокрема, вони висвітлювалися у працях: О. Кучика, І. Лукашука, І. Нешатаєвої, А. Саідова, О. Тарасова, а проблемам глобальних загроз їх діяльності присвячені дослідження О. Білоуса, В. Євінтова, Л. Луць, І. Настасяк та ін.

Питанням міжнародного миру та безпеки приділялася увага в наукових публікаціях: В. Горовенка, Г. Почепцова, О. Сосніна, Л. Чекаленко та ін.

Проте проблематика механізму гарантування принципу підтримки міжнародного миру та безпеки потребує поглибленого наукового аналізу в контексті сучасних реалій, зокрема під кутом зору війни Російської Федерації проти України.

Мета статті – виявити реальні можливості механізму гарантування принципу підтримання миру та безпеки в сучасних умовах.

Методи дослідження. У дослідженні використана соціологічна методологія, зокрема прийоми аналізу документів, що дало змогу проаналізувати положення Статутів ООН та НАТО, Декларації про принципи міжнародного права, документів ОБСЄ та виявити ті, що потребують оновлення. Загальнотеоретична конструкція механізму правового гарантування (зокрема документальні та діяльнісні засоби) стала підґрунтям для аналізу механізму гарантування принципу підтримки міжнародного миру та безпеки, дала змогу виявити його деформації. Міжнародно-правовий інструментарій дав змогу констатувати потребу в оновленні концептуального бачення ролі міжнародних організацій та міжнародного права, зокрема принципу підтримання міжнародного миру та безпеки.

Основні результати дослідження. «Рішучість Об'єднаних Націй позбавити майбутні покоління від лихоліть війни, яка принесла непоправні втрати людству» стала визначальним фактором для утворення ООН (1945), серед важливих цілей якої є і своєчасна підтримка міжнародного миру та безпеки [1].

У ст. 2 Статуту ООН зазначається, що для досягнення цілей держави-учасниці мають діяти згідно із загальновизнаними принципами, зокрема: «вирішувати міжнародні спори мирними за-

собами, таким чином, щоб не створювати загрози міжнародному миру, безпеці та справедливості; утримуватися від погроз силою чи її застосування проти територіальної недоторканності чи політичної незалежності будь-якої держави, чи будь-яким іншим чином, несумісним з цілями Об'єднаних Націй» [1].

Ці та інші принципи були конкретизовані у Декларації про принципи міжнародного права щодо дружніх відносин та співробітництво між державами відповідно до Статуту ООН (1970), зокрема, такі, як: утримання від погрози силою чи її застосування; розв'язання міжнародних спорів мирними засобами, щоб не створювати загрози міжнародному миру, безпеці та справедливості; утримання від втручання у внутрішні справи будь-якої держави; добросовісного виконання зобов'язань відповідно до Статуту [2].

Головну відповідальність за підтримку міжнародного миру та безпеки згідно зі ст. 24 Статуту ООН покладено на Раду Безпеки ООН, яка при виконанні своїх обов'язків має діяти відповідно до мети та принципів Об'єднаних Націй, забезпечувати швидку та ефективну діяльність ООН у цій сфері [1].

Рада Безпеки повинна відповідно до ст. 52 Статуту ООН заохочувати мирне розв'язання спорів за допомогою регіональних угод чи регіональних органів, або ж з ініціативи зацікавлених сторін чи за власною ініціативою [1].

Так, значущою для післявоєнної Європи в питаннях гарантування миру та безпеки стала організація Північноатлантичного договору – НАТО (1949). Однак і в Преамбулі до Статуту РЄ (1949) зазначалося, що зміцнення миру на засадах справедливості та міжнародного співробітництва є життєво важливим для збереження людського суспільства та цивілізації. І хоча питання національної оборони не належать до компетенції РЄ, проте забезпечення миру на європейському просторі є основною засадою, яка визначає всі інші завдання у межах співробітництва європейських держав [3]. Та й метою РЄ є досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів та принципів, які є їх спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу [3]. А серед провідних принципів РЄ, як вже зазначено, є збереження миру в Європі.

Важливими ідеалами, проголошеними у Преамбулі Північноатлантичного договору, є прагнення жити в мирі з усіма народами та урядами; захищати свободу, спільну спадщину своїх народів та їхню цивілізацію, засновану на принципах демократії, свободи особистості та верховенства права; сприяти стабільності та добробуту в Північноатлантичному регіоні [4].

У ст. 1 цього Договору зазначається, що його сторони зобов'язуються дотримуватися принципів, передбачених у Статуті ООН, і діяти згідно з її цілями [4], а ст. 5 передбачає можливість здійснення дій, необхідних для відновлення і збереження безпеки у Північноатлантичному регіоні [4].

Не менш вагомим для забезпечення європейської системи безпеки став політичний консультативний форум – Нарада з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), особливо в контексті підписання Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі (1975) [5].

Ґрунтовними принципами, які базувалися на меті забезпечення для своїх народів умов істинного та стійкого миру, захисту від будь-якої погрози чи замаху на їх безпеку, стали, зокрема: суверенна рівність і права держав, пов'язані із суверенітетом (свобода та політична незалежність); незастосування сили чи погрози силою; непорушність кордонів, територіальна цілісність держав; мирне врегулювання спорів; невтручання у внутрішні справи; добросовісне виконання зобов'язань за міжнародним правом та ін. [5].

У підсумковому документі Мадридської зустрічі представників держав – учасниць НБСЄ на основі положень Заключного акта держави-учасниці підтвердили необхідність суворого та ефективного дотримання закону міжнародного життя – незастосування сили чи погрози силою, а також свої зобов'язання у цій сфері відповідно до Заключного акта [6].

Повагу та повну підтримку і дотримання принципів, закріплених у Заключному акті НБСЄ та наступних документах, було підтверджено в Підсумковому документі Віденської зустрічі держав – учасниць НБСЄ (1989). Зокрема, п. 6 передбачав можливість доповнення загальновизнаного методу мирного врегулювання спорів – обов'язковим залученням третьої сторони, якщо спір не може бути врегульований іншими мирними засобами [7].

Важливими є положення Підсумкового документа НБСЄ (Паризької хартії для нової Європи 1990 р.) щодо зміцнення міжнародного миру та безпеки, зокрема сторони взяли зобов'язання зна-

ходити нові форми співробітництва у цій сфері [8]. Паризькою Хартією для нової Європи приймався додатковий документ, що містив процедурні та організаційні положення, які започатковували процес інституціоналізації НБСЄ. У 1992 році був прийнятий заключний документ Гельсінської зустрічі «Виклик часу змін», який передбачав програму заходів щодо, зокрема, сфери безпеки: створено спеціальний орган із запобігання конфліктам, моніторингу кризових ситуацій, швидкого інформування про їх виникнення; вперше був визначений механізм проведення миротворчих операцій під мандатом НБСЄ [9].

У Стокгольмі 1992 року було ухвалено Конвенцію про примирення та арбітраж (НБСЄ).

На Будапештському саміті 1994 року НБСЄ було перейменовано на ОБСЄ (Організація з безпеки і співробітництва в Європі), узгоджено низку інституційних та організаційних питань.

Розробка нової системи загальноєвропейської безпеки була започаткована на Лісабонському саміті 1996 року. Результатами Стамбульського саміту (1999) є Хартія європейської безпеки, адаптований до нових умов Договір про звичайні збройні сили в Європі, оновлений Віденський документ про заходи зміцнення довіри та безпеки [10, с. 251–281].

Цей перелік заходів можна було б продовжувати, характеризуючи позитивні аспекти, що притаманні механізму гарантування миру та безпеки. Однак будь-який правовий механізм гарантування має містити і документальні, і діяльнісні аспекти, а його ефективність засвідчується реальними результатами.

Проте аналіз документів у сфері гарантування миру та безпеки свідчить про декларативний характер низки приписів; про відсутність конкретних дієвих механізмів реалізації відповідних положень у цій сфері, моніторингу щодо їх реалізації, заходів запобігання конфліктам і швидкого та ефективного реагування в разі їх виникнення тощо.

Мабуть, слід погодитися з тими авторами, які вважають, що низка положень, зафіксованих у документах (універсальних, регіональних європейських), вже не відповідають вимогам часу, а тому їх слід оновити відповідно до сучасних реалій. Але насамперед слід переглянути концептуальне бачення ролі міжнародних організацій, міжнародного права під кутом зору нових глобальних викликів [11, с. 234].

Серед таких викликів щодо питань міжнародного миру та безпеки слід назвати загарбницькі війни, зокрема війну РФ проти України.

Потребує перегляду і ст. 23 Статуту ООН, зокрема: щодо постійних членів Ради Безпеки (Китайська Республіка, Франція, СРСР, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, США – держави, які підписали Статут), адже цей склад формувався після Другої світової війни і значущість цих держав-учасниць була актуальною саме на той час. А це впливає на прийняття рішень відповідно до п. 3 ст. 27 з питань, які вважаються прийнятими, коли за них подано 9 голосів, що включають 5 вищезгаданих постійних членів Ради Безпеки [1].

Водночас «недобросовісні» сторони можуть використати такі положення Статуту ООН у своїх інтересах для обґрунтування дій, що суперечать цілям і принципам ООН. Це неодноразово демонструвала РФ у період війни, яка триває в Україні. Але засоби реагування на такі порушення у Статуті ООН відсутні. Потребує оновлення і положення щодо терміна «ворожа держава», оскільки сучасні реалії вимагають наповнення його іншим змістом.

Відсутні положення й про те, чи можуть держави-учасниці, які об'єдналися з метою добросусідства, підтримання миру та безпеки тощо (Преамбула Статуту ООН) в міжнародну організацію, перебувати в її складі чи навіть подавати заявку на входження до міжнародної організації навіть після війни.

Окрім цього, Рада Безпеки уповноважена розслідувати будь-який спір чи ситуацію, що може призвести до міжнародних спорів, продовження якого може бути загрозливим для підтримки міжнародного миру та безпеки (ст. 34 Статуту ООН).

На жаль, відсутність належного моніторингу ситуації в Україні 2014 року не дала змоги виявити реальні загрози з боку РФ і застосувати ст. 34 Статуту ООН з метою запобігання повномасштабній війні 2022 року, яка спричинила страшні людські жертви та завдала великої матеріальної шкоди нашій державі.

Ці та інші положення потребують ревізії щодо їх відповідності сучасним реаліям та ефективності механізму гарантії міжнародного миру і безпеки, зокрема, щодо адекватності їх впровадження та швидкості реагування. Адже в іншому випадку негативним результатом може стати не лише

порушення міжнародного правопорядку, а й насамперед людські жертви, які є непоправними, оскільки їх не можна відновити найефективнішими післявоєнними юрисдикційними механізмами.

Відтак виникає питання, а чому кожен історичний період, який характеризується лихоліттями війни, людство не передбачає і не вживає заходів для запобігання їм, особливо в наш час – час інформаційних технологій, коли інформація є такою доступною. Невже, як і в попередньому столітті, висновки будуть зроблені лише після численних трагедій?

Питання виникають і стосовно міжнародних організацій, особливо щодо їх дієвості в сучасних умовах.

Так, відповідно до Преамбули Північноатлантичного договору сторони, підтверджуючи відданість цілям і принципам Статуту ООН, вирішили об'єднати свої зусилля для здійснення колективної оборони і підтримання миру і безпеки, а також заради сприяння стабільності і добробуту в Північноатлантичному регіоні. Але чомусь у ст. 5 цього Договору йдеться про вчинення необхідних дій, включаючи застосування зброї лише у випадку збройного нападу на одну чи декілька держав-учасниць. А як же мета, що зафіксована у ст. 5 – «відновлення і забезпечення безпеки у Північноатлантичному регіоні». Отже, йдеться лише про території тих держав, які є учасницями Договору, а чи достатньо цього сьогодні для збереження безпеки у Північноатлантичному чи будь-якому іншому регіоні?

Чи має право така регіональна міжнародна організація, як НАТО, спостерігати за жахливими наслідками війни у регіоні і не вживати адекватних заходів для припинення кровопролиття? Формально так. Але, знову ж таки, виникає питання про значущість таких організацій, які здатні лише частково реагувати на порушення, що спричиняють важкі наслідки для будь-якої держави, суспільства, людства загалом? Мабуть, сучасні міжнародні організації мали б формуватися з урахуванням не лише правових, політичних, воєнних цілей, а й моральних цінностей та відповідати сучасним вимогам.

Висновки. Аналіз деяких джерел міжнародного права, як-от: Статуту ООН, Декларації про принципи міжнародного права (1970), Статуту НАТО, документів ОБСЄ, а також сучасних реалій їх впровадження в Україні дає змогу дійти низки висновків.

Механізм гарантування міжнародного миру та безпеки, що зафіксований у перелічених документах, загалом відповідав вимогам 50-х років XX ст. та початку XXI ст. і давав змогу розв'язати проблеми у цій сфері. Зміни, що відбулися за два останні десятиліття, висувають нові вимоги не тільки до міжнародних організацій та міжнародного права загалом, а й до механізму гарантування міжнародного миру та безпеки.

Положення, які фіксують засоби гарантування міжнародного миру та безпеки, часто мають декларативний характер, не містять конкретних засобів, які б реально забезпечували дієвість механізму гарантування миру і безпеки; відсутній моніторинг впровадження принципу підтримки міжнародного миру та безпеки з прогнозуванням можливостей його порушень та застосування засобів запобігання. Важливою є і зміна концептуального бачення ролі та значущості міжнародних організацій, міжнародного права під кутом зору нових сучасних реалій. Низка положень щодо принципу підтримання міжнародного миру та безпеки у конкретних ситуаціях (зокрема в ході війни в Україні) виявилася не тільки недієвою та неефективною, а й створила умови для їх деформації з боку держави-агресора (РФ).

Потребує оновлення і положення про те, що держава-учасниця, яка порушує як зобов'язання щодо підтримки міжнародного миру та безпеки, так і інші, не повинна перебувати у складі міжнародних організацій навіть упродовж певного часу після війни.

Міжнародним організаціям, міжнародному праву слід забезпечити у межах механізму гарантування міжнародного миру та безпеки засоби запобігання його порушенням і перенести основний акцент саме на ці питання, адже жоден найефективніший юрисдикційний механізм не зможе замінити втрати у війні, особливо людські.

Слід звернути увагу і на цілісність забезпечення принципу міжнародного миру та безпеки, а не поширювати його фрагментарно лише щодо держав – учасниць відповідної міжнародної організації. Оскільки у XXI ст. є аморальною відсутність реакції на війну, яка приносить непоправні втрати людству, навіть якщо відбувається на території держави, яка не є учасницею конкретної міжнародної організації.

Список використаних джерел

1. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного суду від 17.12.1963 р. № 995_010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
2. Декларація про принципи міжнародного права щодо дружніх відносин та співробітництва між державами, прийнята резолюцією 2625 (XXV) Генеральною Асамблеєю ООН від 24.10.1970 р. № 995_569. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
3. Статут Ради Європи від 05.05.1949 р. № 994_001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001.
4. Північноатлантичний договір від 04.04.1949 р. № 950_008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_008.
5. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 01.08.1975 р. № 994_055. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055.
6. Підсумковий документ Мадридської зустрічі 1980 року представників держав – учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі, яка відбулася на основі положень Заключного акта, що стосуються подальших кроків після Наради від 06.09.1983 р. № 994_080. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_080.
7. Підсумковий документ Віденської зустрічі держав – учасниць НБСЄ від 15.01.89 р. № 994_081. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_081.
8. Паризька хартія для нової Європи. Підсумковий документ НБСЄ від 21.11.90 р. № 995_058. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_058.
9. Декларація Гельсінської зустрічі на найвищому рівні Гельсінський документ 1992 року «Виклик часу змін» від 10.02.92 р. № 994_115. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_115.
10. Міжнародні організації: навч. посібник; кол. авторів; за ред. О. С. Кучика. Київ: Знання, 2007. 749 с.
11. Luts, L., Nastasiak, I., Karmazina, C., Kovbasiuk, S. Prospects for the development of modern interstate legal systems in the context of globalization challenges (2021). Amazonia Investiga, 10 (40), 233–243. URL: https://doi.org/10.34069/AI/2021.40.04.23.

References

1. Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii i Statut Mizhnarodnoho Sudu vid 17.12.1963 r. № 995_010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
2. Deklaratsiia pro pryntsypy mizhnarodnoho prava shchodo druzhnikh vidnosyn ta spivrobitnytstva mizh derzhavamy, pryiniata rezoliutsiieiu 2625 (XXV) Heneralnoiu Asambleieiu OON vid 24.10.1970 r. № 995_569. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
3. Statut Rady Yevropy vid 05.05.1949 r. № 994_001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001.
4. Pivnichnoatlantychnyi dohovir vid 04.04.1949 r. № 950_008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_008.
5. Zakliuchnyi akt Narady z bezpeky ta spivrobitnytstva v Yevropi vid 01.08.1975 r. № 994_055. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055.
6. Pidsumkovyi dokument Madrydskoi zustrichi 1980 roku predstavnykiv derzhav-uchasnyts Narady z bezpeky ta spivrobitnytstva v Yevropi, yaka vidbulasia na osnovi polozhen Zakliuchnoho akta, shcho vidnosiatsia do podalshykh krokiv pislia Narady vid 06.09.1983 r. № 994_080. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_080.
7. Pidsumkovyi dokument Videnskoi zustrichi derzhav-uchasnyts NBSIe vid 15.01.89 r. № 994_081. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_081.
8. Paryzka khartiia dlia novoi Yevropy. Pidsumkovyi dokument NBSIe vid 21.11.90 r. № 995_058. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_058.
9. Deklaratsiia Helsinskoi zustrichi na naivyshchomu rivni Helsinskyi dokument 1992 roku «Vyklyk chasu zmin» vid 10.02.92 r. № 994_115. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_115.
10. Mizhnarodni orhanizatsii: Navch. posibnyk. Kol avtoriv; za red. O. S. Kuchyka. Kyiv: Znannia, 2007. 749 s.
11. Luts, L., Nastasiak, I., Karmazina, S., Kovbasiuk, S. Prospects for the development of modern interstate legal systems in the context of globalization challenges (2021). Amazonia Investiga, 10 (40), 233–243. URL: https://doi.org/10.34069/AI/2021.40.04.23.

Луць Л. А., Настасяк І. Ю. Механізм гарантування принципу підтримання міжнародного миру та безпеки: сучасні реалії

У статті аналізуються міжнародно-правові джерела: Статут ООН, Декларація про принципи міжнародного права (1970), Статут НАТО, документи ОБСЄ та ін. у контексті реальності реалізації принципу

підтримання міжнародного миру та безпеки, зокрема, щодо механізму гарантування цього принципу. Як і будь-який інший механізм гарантування, він містить дві групи засобів: документальні та діяльнісні, що має забезпечити його дієвість.

Метою цієї статті є виявлення реальних можливостей механізму гарантування принципу підтримання миру та безпеки в сучасних умовах, зокрема в Україні.

Механізм гарантування принципу міжнародного миру та безпеки, що зафіксований у перелічених документах, відповідав вимогам 50-х років XX ст. та початку XXI ст. і давав змогу розв'язувати проблеми у цій сфері. Але низка положень вже не є актуальними чи не відповідає вимогам часу; доволі часто вони мають декларативний характер, не містять конкретних засобів дієвості механізму забезпечення міжнародного миру та безпеки. Новелізації потребують положення щодо позбавлення статусу держави-учасниці, яка порушує цілі і принципи ООН, зокрема принцип підтримки міжнародного миру та безпеки (навіть у післявоєнний час). Особливу увагу слід приділити цілісному баченню принципу підтримання міжнародного миру та безпеки, а не фрагментарному (лише у межах території держав-учасниць міжнародної організації), оскільки у наш час людство є цілісним суб'єктом.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародна організація, принцип підтримання міжнародного миру та безпеки.

Luts L. A., Nastasiak I. Yu. The mechanism of guaranteeing the principle of maintaining international peace and security: modern realities

The article analyzes international legal sources: the UN Charter, the Declaration of Principles of International Law (1970), the NATO Charter, OSCE documents, etc. in the context of the reality of the implementation of the principle of maintaining international peace and security, in particular the mechanism for guaranteeing this principle. Like any other guarantee mechanism, it contains two groups of tools: documentary and activity, which should ensure its effectiveness.

The purpose of this work is to identify the real possibilities of the mechanism of guaranteeing the principle of maintaining peace and security in modern conditions, in particular in Ukraine.

The mechanism of guaranteeing the principle of international peace and security, which is enshrined in these documents, met the requirements of the 50's of the twentieth century. and the beginning of the XXI century. and allowed to solve problems in this area. But a number of provisions are no longer relevant or do not meet the requirements of the time; quite often they are declarative in nature, do not contain specific means of ensuring the effectiveness of the mechanism of peace and security. There is no constant monitoring of the implementation of this principle to anticipate the possibility of its violations and apply measures to prevent them. The conceptual vision of the role and significance of international organizations and international law in the light of the challenges of the time also needs to be changed.

A number of provisions enshrining the means of guaranteeing the principle of maintaining international peace and security are not only ineffective in concrete realities, but can also create conditions for distortions (recorded during the Russian Federation's war against Ukraine - when voting in the UN Security Council cessation of war and peace, substitution of concepts or interpretation of certain provisions in their favor to justify actions contrary to the purposes and principles of the United Nations).

Updates require the provision of deprivation of the status of a member state that violates the goals and principles of the United Nations, in particular the principle of maintaining international peace and security (even in the post-war period). It is important to focus on means of preventing violations of the principle of maintaining international peace and security, as no single most effective jurisdictional mechanism will be able to restore lost lives.

Particular attention should be paid to a holistic vision of the principle of maintaining international peace and security, rather than fragmentary (only within the territory of member states of the international organization), because today humanity is a single entity and losses in any part of it can lead to global problems in general. Therefore, the lack of reaction to war, which brings irreparable damage to humanity, is senseless and immoral.

Key words: international law, international organization, principle of maintaining international peace and security.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-17

УДК 342.72

Роман Петрович Луцький,
директор Науково-дослідного інституту
імені академіка Івана Луцького,
доктор юридичних наук, професор
Університету Короля Данила
ORCID: 0000-0001-9558-3699

ПРАВОВИЙ МОНІТОРИНГ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ПОЗИТИВНОГО ПРАВА (ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

Постановка проблеми. У процесі виникнення і формування витоків і засад позитивного права його сутність пізнається людьми значно пізніше, ніж виникають і практикою диктуються загальнообов'язкові правила поведінки. Саме ж позитивне право виступає у вигляді конкретно визначених, єдиних за своїм змістом, загальнообов'язкових для всього суспільства правил поведінки, які породжують зміцнення соціальних обов'язків, повинностей, домагань членів суспільства щодо надання їм законних прав і свобод, привілеїв, частки суспільного надбання або плодів власної продуктивної праці. А умови, в яких формується чинне законодавство, дуже тісно пов'язані з тими процесами, які відбуваються в державі, оскільки останні шляхом суперечностей інтересів різних соціальних груп творять таку правову базу, яка відповідає прагненням панівного класу в соціально неоднорідному суспільстві.

Саме ці положення визначають актуальність порушеної проблематики.

Аналіз останніх досліджень. Методологічною основою статті стали праці В. Бабкіна, В. Бачиніна, В. Журавського, М. Костицького, В. Нерсесянца, Н. Оніщенко, М. Панова, О. Копиленка, Н. Пархоменко, С. Сливки, Л. Фуллера, Р. Халфіна, Ю. Шемшушенка, які сприяють осмисленню поточних процесів у теорії права та мають важливе значення для подальшого їх дослідження.

Виходячи уже з тих фундаментальних основ, які вони заклали, вважаю за доцільне провадити власні дослідження визначеної проблематики.

Мета статті. Метою є висвітлення історичних умов виникнення тих засад і витоків позитивного права на основі правильного розуміння визначальних першооснов, які й є ключовими факторами в процесі законотворення.

Основні результати дослідження. Офіційне встановлення або визнання норм позитивного права, вираженого в законах та інших офіційних джерелах, відбувається на базі виникнення сформованих умов життя суспільства та діяльності держави, що продиктовані при цьому соціальними потребами, цілями, очікуваннями членів суспільства, організацій людей, органів держави, поступового накопичення досвіду їх задоволення, реалізації та вирішення виникаючих протиріч і т. п.

Будь-яка поява нових потреб, цілей, соціальних ролей та інших важливих умов і фактів, типових для сучасного історичного етапу розвитку суспільства, має на меті також отримати реальне вираження та закріплення у виробничій, соціальній сферах та особистому житті людей, їх спільнот, у діяльності органів держави, перш ніж ці потреби, цілі, ролі отримають загальне визнання і закріплення в законі. Найчастіше такому закріпленню передує їх визнання та підтримка суспільною мораллю, релігією, практикою чиновників, державних службовців або політичними та іншими громадськими організаціями, завдяки чому виникає можливість розгляду питання про правове закріплення законами та іншими рішеннями держави відповідних відносин.

Тому вивчення, становлення та розвиток соціальних процесів, що викликають потребу в правовому регулюванні тих чи інших відносин, є абсолютно необхідною умовою для правильного розуміння особливостей формування позитивного права незалежно від того, відбувається таке формування шляхом спонтанного становлення звичаю, легітимізованого потім державою правовим шляхом, або шляхом поступового накопичення судової практики, релігійних і моральних правил,

або шляхом законодавчого встановлення (диктуванням) правових норм державними органами. Звичайно, практика східних деспотій, абсолютних монархій, фашистських режимів та інших форм існуючих історичних моделей верховної необмеженої влади містить у своєму складі елементи сваволі, навіть прямої розправи з неугодними, ігнорування інтересів народних мас, пряме марнотратство й роздачу почестей і привілеїв наближеному оточенню і т. п. Але при цьому вплив законодавчого свавілля на правопорядок завжди має випадковий характер, навіть тоді, коли його наслідки можуть були тривалими і дуже тяжкими для народів і держав.

Свавілля, помилки, безглуздості правителів, суддів, парламентів чи законодавчих зборів не можуть розглядатися як діюче право, оскільки вони не створювали правопорядку у відносинах між людьми, правопорядку управління, сталого процесу реалізації суспільних відносин. Тому свавілля в будь-якій його формі, починаючи від указів та наказів фараонів, імператорів, абсолютних монархів і закінчуючи антизаконною творчістю влади та чиновницьким здирництвом є корисливим елементом, який і породжує найбільше зло для суспільства – загострення протистоянь інтересів.

Для теорії права це лише об'єкт заперечення і показник соціальної шкоди, а не критерій права. Реально виникаючі соціальні потреби й підстави правового регулювання розглядаються в правовій літературі як різні фактори, що зумовлюють процес правового регулювання, його зміни, скасування діючих норм права. Важливо при цьому підкреслити, що йдеться про складові, які формують правотворчий процес і знаходяться, як правило, за правотворчістю держави, при цьому вони детермінують зміст останньої та її результати, тобто саме позитивне право.

Соціальні фактори, що безпосередньо впливають на законотворчий процес, тобто на діяльність держави щодо встановлення або визнання правових норм, необхідно розглядати як передумови правотворчості і позитивного права. Тому видається доцільним охарактеризувати різні соціальні чинники, що впливають на процес формування права як особливого соціального юридичного процесу, який генетично пов'язаний з правотворчою діяльністю держави, але не тотожний самій правотворчості як юридично оформленому процесу і його результату – позитивному праву [2, с. 148].

Визнання такого соціального процесу, що передує й зумовлює офіційне позитивне право, характерно не тільки для марксистської концепції права, а й для таких великих теоретичних концепцій права, як природне право, історичної, психологічної і особливо соціологічної школи права, основою якої є теорія інтересу. Загальним для всіх цих правових теорій, основною метою є пошуки соціальної субстанції, причини, що породжують норми позитивного права. Ці теорії відомий угорський юрист академік Л. Фуллер характеризує як генетичні концепції, що мають на увазі чинники, які є причиною появи правових норм, на відміну від юридичного позитивізму, що орієнтується на розкритті всього того, що допомагає виявити правовий характер правил поведінки, і нічого більше [4, с. 141].

Відомі юристи-теоретики права, характеризуючи правові доктрини, поряд з основоположними, базисними чинниками правотворення важливе значення приділяли матеріальним та іншим об'єктивним обставинам, до яких відносили умови життєдіяльності суспільства, інтереси панівного класу або всього народу, ідеологічні, соціально-психологічні уявлення та вольові прагнення класів, тобто суспільну свідомість, яка виражає інтереси різних класів і верств населення [3, с. 96]. Серед суб'єктивних, тобто ідейних і психологічних, факторів формування позитивного права підкреслювалося важливе значення правової свідомості особистості, а також формування волі класів, які стоять при владі або прагнуть заволодіти нею. Нарешті, особливо акцентувалась увага на формуванні державної волі шляхом нав'язування панівним класом свого інтересу, яка є ніби завершальною та визначальною сходинкою соціального процесу формування права, створення державою правових юридичних норм, тобто власне юридично оформленим процесом правотворчості.

У літературі минулого століття розроблявся і дещо інший підхід щодо розуміння визначальних факторів процесу правотворчості:

– пріоритетне значення економічних факторів для виникнення правової надбудови;
– формування інтересів і волі панівного класу;
– зумовленість правової форми змістом суспільних відносин;
– внутрішню узгодженість норм права;
– об'єктивну зумовленість співвідношення засобів правового регулювання;

– соціально-політичні фактори правотворчості, у тому числі роль КПРС у виробленні правової політики, та участь мас у процесі правотворчості;

– формування потреб у правовому регулюванні у діяльності суб'єктів законодавчої ініціативи, а також у стадії розробки законопроєкту [1, с. 220].

У аналізованій монографії ставились і інші важливі проблеми правотворчості: прогнозування, планування правотворчості, законодавча техніка й ін.

Усі ці проблеми, безсумнівно, мають відношення до правотворчості як визначальної діяльності держави.

Не вказуючи на цілий ряд недоліків монографії, що були притаманними рівною мірою всім роботам того періоду, оскільки неминуче виставляли на перший план переваги соціалізму і його права, керівну роль партії, її непомильності та можливість знайти відповіді на всі питання життєдіяльності в теоретичних основах класиків марксизму-ленінізму, зовсім неправильно всіляко відсторонювались або відхрещувались від проблематики, яка декларувалася демократичними правовими теоріями. Відзначимо лише той аспект запропонованого підходу, який цікавить нас саме в сучасних умовах.

Так, автор першої глави названої книги професор Р. Халфіна виходила з того, що поняття правотворчості є науково обґрунтованим процесом, який являє собою форму державного керівництва суспільством, що завершує процес формування права і відображає лише соціальні чинники цього процесу [1, с. 58]. Але якщо це так, то, по суті, мова повинна була б йти не про всі соціальні явища, які існують в суспільстві, а лише ті, які враховуються та реалізуються в правотворчій діяльності держави.

Тим часом Р. Халфіна прагнула за критерієм важливості охопити більш широке коло тенденцій, які впливають на процес законотворення включаючи сюди всі процеси, що передують рішенню про підготовку проєкту нормативного акта та виражають потреби в правовому регулюванні. Такий підхід охоплював реальні життєві елементи, процесу правотворення, які мають бути проаналізовані та згодом відображені під час законодавчої діяльності держави. Але основні вимоги і потреби, які зумовлюють прийняття закону та позитивного права, слід шукати не лише в самій правотворчості, а швидше в об'єктах і цілях встановленого державою позитивного права. Пізнання, аналіз, науковий підхід до правотворчості, безсумнівно, необхідні для законодавчої діяльності держави, але ці важливі засоби публічної діяльності не слід ототожнювати з самим соціальним процесом формування норм права. Державна правотворчість лише завершує і відображає вплив на формування норм права з боку економіки, політики, конкретних інтересів і уявлень про право, що формуються через умови, продиктовані способом життєдіяльності, які згодом закріплюються законом і виражаються у формі позитивного права.

Допущені ж авторами названої книги змішування понять «пізнання», «вивчення», «виявлення» соціальних факторів у процесі правотворчості з реальним існуванням і впливом соціальних процесів життя суспільства та різноманітної діяльності держави не дало можливості розкрити і виділити сутність самого поняття «соціальний процес формування права», на відміну від його завершальної стадії – юридичного процесу правотворчості, який безпосередньо породжує норми чинного позитивного права.

Висновки. Отже, з упевненістю можемо заявити, що історичні умови виникнення позитивного права формувалися через призму соціальних інтересів тих прошарків, які перебували біля державного апарату. Дані обставини давали можливість приймати такі управлінські рішення, які краще б захищали їхні майнові права та можливості через призму формування позитивного права, яке має загальнообов'язковий характер для всього суспільства. Тому, підсумовуючи, з упевненістю можемо заявити, що умови, засади та витоки чинного законодавства формуються в процесі взаємодії різних соціальних класів суспільства та закріплюються під впливом інтересів елітних прошарків, які шляхом формування загальнообов'язкових норм поведінки створюють для себе привілейовані умови гри.

Список використаних джерел

1. Гаврилов О. А., Колодаева Н. П., Пиголкин А. С. и др. Научные основы советского правотворчества / отв. ред. Р. О. Халфина; Академия наук, Институт государства и права. Киев: Наука, 1981. 317 с.

2. Лазарев В. В., Липень С. В. Теория государства и права: учебник для вузов. 3-е изд., перераб. и допол. Харьков, 2004. 527 с.
3. Трубецкой Е. Н. Лекции по энциклопедии права. Москва: Изд-во А. И. Мамонтова, 1977. 227 с.
4. Фуллер Л. Л. Анатомія права / пер. з англ. Н. Комарова. Київ: Сфера, 1999. 144 с.

References

1. Gavrilov O. A., Kolodayeva N. P., Pigolkin A. C. and others. Scientific fundamentals of Soviet lawmaking: Otv. edit Halfina R.O.; Academy of Sciences, Institute of State and Law. Kyiv: Nauka, 1981. 317 p.
2. Lazarev V. V., July S. V. Theory of state and law: a textbook for high schools. 3-rd ed., Pererab. and supplement. Harcov: Spartak, 2004. 527 p.
3. Trubetskoy E. N. Lectures on Encyclopedia of Law. Moskva: From A. I. Mamontov, 1977. 227 p.
4. Fuller L. L. Anatomy of Law: Science Edition / per. from english N. Komarova. Kyiv: Sphere, 1999. 144 p.

Луцький Р. П. Правовий моніторинг процесу формування та розвитку позитивного права (теоретико-історичний аспект)

Метою дослідження є визначити основні етапи, які пройшло чинне законодавство в процесі своєї еволюції. А також акцентувати увагу на тому, що на початку розвитку людства право існувало у вигляді «звичаю» (звичаєвої нормативної системи), з якого в процесі свого розвитку сформувалося сучасне «чинне законодавство» (позитивне право). Яке характеризується складними ієрархічними зв'язками та особливими правилами прийняття. Методологія дослідження спирається на принципи історизму, системності, науковості, міждисциплінарності. Використано такі загальноісторичні методи: історіографічний аналіз, історико-генетичний, термінологічний аналіз, компаративний, типологічний. Наукова новизна виражається в тому, що на основі широкого кола опублікованих і неопублікованих досліджень у сфері принципів формування права нами було систематизовано та обґрунтовано формулу причинно-наслідкових зв'язків, які в підсумку справили визначальний вплив на сучасне позитивне право.

Ключові слова: суспільство, держава, позитивне право, природне право.

Lutcky R. P. Legal monitoring of the formation and development of positive law (theoretical-historical aspect)

The aim of the research is to identify the main stages that the current law passed in the course of its evolution. And focus attention that in the beginning of the development of humanity law existed in the form of «custom» (the customary normative system), from which in the process of its development formed a modern «current law» (positive law). Which is characterized by complex hierarchical connections and special rules of acceptance. The research methodology is based on the principles of historicism, systemicity, science, interdisciplinary. The following general-historical methods have been used: historiographical analysis, historical-genetic, terminological analysis, comparative, typological. The scientific novelty of the basis of a wide range of published and unpublished researches of in the sphere of the principles of the formation of law we have systematized and substantiated the formula of cause-effect relationships, which ultimately made a decisive influence on modern positive law.

Conclusions. The current law, as well as the formation of the state, has undergone a significant historical path of its formation and development from the primitive custom to the established positive law of the state. At the same time, in the early states, the customary way of legal regulation prevailed, even under persistent and ever-strengthened attempts by public authorities to influence the legal life of the contemporary society and dominate it through the judicial and administrative apparatus.

The very origins and principles of the current legislation can be found in the social regulation of the primitive society, which was carried out, first of all, with the help of customs, taboos, morals, etc. At the same time, the main principles of customary law as the first form of positive law were mythological and religious principles, which also evolved and were supplemented in the process of further development of its forms. The origins of the current legislation, which reflect the historical beginning of its phased formation and development, are different in certain time and social terms.

As for the current law, it arose in the conditions of gradual and long-term formation of socially heterogeneous society, as well as development, first of all, socio-economic relations. At the same time, the historical conditions of the emergence of the officially established modern positive law, that is, the law of law, are formed, including, and through the prism of social interests, layers close to the state apparatus. These circumstances made it possible to make such managerial decisions that would better protect their property rights and opportunities through the prism of the formation of positive law, which has a universal character for the whole society.

Key words: society, state, positive law, absolute law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-18

УДК 340.1

Лариса Олександрівна Макаренко,
старший науковий співробітник відділу теорії держави і права
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, старший науковий співробітник
ORCID: 0000-0001-6040-3838

ПРАВА І БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ ТА ЗАГРОЗ

Постановка проблеми. Президент України у своєму виступі на Міжнародному безпековому форумі GLOBSEC у Братиславі наголосив, що «ми маємо дати відповіді на всі виклики та небезпеки, які створила Російська Федерація для нас із вами. Політика, економіка, військова сфера, продовольство, екологія, міграція – немає такої галузі нашого життя, у якій не було б катастрофи, кризи, загрози катастрофи або кризи внаслідок дій Росії. Якість наших відповідей безпосередньо залежить тільки від одного – від нашої єдності». Тим самим В. Зеленський зауважив, що «… ми зможемо захистити наш континент і наших людей від усього того, що сьогодні нам загрожує. Але також маємо думати й про завтрашній день. Про те, що буде після перемоги, ми дуже віримо в перемогу разом з вами над тиранією» [1].

Ми живемо в час, коли доводиться долати нові загрози, що постали на історичному горизонті: забруднення та деградація глобального довкілля, перенаселення, вичерпання запасів природних ресурсів, міжнародний тероризм, збройна агресія тощо. Усвідомлюючи ці нові загрози, люди замислюються над тим, чи можна теорію людських прав і практику їх захисту переглянути так, аби їх можна було пристосувати як відповідь уже на найновітніші виклики і не приносити при цьому в жертву вже досягнутого – той обсяг та рівень захисту особи, що здійснюється за допомогою «традиційних» прав [2, с. 697].

Актуальність запропонованої проблематики дослідження зумовлена реаліями сьогодення. Адже кожна епоха та навіть рік привносять багато потенційних чи реальних загроз, небезпек, викликів для людства, які вимагають нових підходів до їх вирішення.

Права людини називають серцевиною змістовної демократії. За декілька останніх революційних десятиліть людство засвоїло важкий урок: без захисту прав людини не може існувати ані демократії, ані жодного виправдання для демократії [3, с. 98]. Цілком очевидно, що права людини, повага до них, дотримання і захист розглядаються як універсальний ідеал, основа прогресивного розвитку, передумова стійкості та стабільності суспільства.

23 червня 2022 року лідери Європейського Союзу на саміті в Брюсселі затвердили рішення надати Україні статус кандидата на вступ. Відтак українська держава має послідовно захищати системоутворюючі, демократичні цінності, найважливішими з яких є права та свободи людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема прав людини здавна привертає увагу дослідників. Назвати всіх авторів, які розглядали цю проблему, доволі складно, оскільки довелося б згадати майже всіх відомих філософів, юристів, політико-правових мислителів, що аналізували ті або інші концепції прав людини або висували власні ідеї з цього приводу. Необхідність захисту життя і здоров'я, забезпечення недоторканності особи, свободи, власності перетворює завдання пізнавального і практичного вирішення даної проблеми у невід'ємну частину циклу життєдіяльності людини і суспільства, функціонування і розвитку політичних і правових систем.

Мета статті полягає у дослідженні питань захисту прав та забезпеченні безпеки людини в умовах сучасних викликів та загроз.

Основні результати дослідження. Питання про необхідність закріплення і забезпечення прав людини в масштабах усього міжнародного співтовариства постало на порядку денному одразу ж після закінчення Другої світової війни. Актуалізація цього питання в повоєнний період зумовлена насамперед масовими порушеннями прав людини під час війни, причому не тільки з

боку ворожої сторони. Нерідко громадяни виявлялися незахищеними від свавілля влади власної держави [4, с. 62].

Першим міжнародним актом, цілі якого засновані на загальній повазі до прав людини, став Статут ООН 1945 року; у статтях 1 та 55 він зобов'язував Організацію Об'єднаних Націй сприяти повазі до прав людини і основоположних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії. Свого подальшого розвитку ці цілі набули у прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року Загальній декларації прав людини (далі – Декларація). Прийняття Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року із відповідними протоколами до неї, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року стали на довгі роки орієнтиром для більшості країн світу в сфері прав людини.

Положення Декларації стали основою національних конституцій. Українська держава задекларувала у статті 3 своєї Конституції, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Ґрунтуючись на цій меті, держава визнала за собою як свій головний обов'язок утверджувати та забезпечувати права і свободи людини.

Із усієї витвореної статтею 3 загалом багатоскладової конституційної системи, наголошує С. Головатий [2, с. 45–46, 694], чітко постають дві найголовніші її компоненти – людина і держава. У такій системі людина – це «найвища цінність». А держава в цій системі – це слуга людини, із властивою їй гідністю, з належними їй правами і свободами, з усім тим, що, власне, й становить сам сенс існування держави: оберігати найвищу цінність – людину – понад усе.

Безпрецедентний виклик усьому світовому співтовариству та міжнародному правопорядку, заснованому на Другій світовій війні, кинула сучасна, керована Путіним, Росія, коли вчинила в лютому 2014 року акт збройної агресії проти України. Цей учинок офіційної Москви породив найсерйознішу кризу в Європі від часів падіння Берлінського муру. Російська збройна агресія та анексія Криму, що стала її наслідком, а також захоплення за участю Росії в подальшому значної частини території українського Донбасу зруйнували те, заради чого 1945 року постала ООН – «заради цілей виявляти терпимість і жити разом, у мирі один з одним, як добрі сусіди». У зв'язку з цим на одному з міжнародних форумів канадійський міністр закордонних справ виголосив таке: «Москва порушує найзасадничіші гуманітарні, юридичні та направду і моральні норми міжнародної поведінки. … Москва і надалі порушує стрижневий принцип Статуту ООН: святість державного суверенітету і територіальної цілісності» [5].

24 лютого 2022 року відбувся воєнний напад Росії на Україну, що є продовженням російсько-української війни, розв'язаної Росією у 2014 році. З першого дня вторгнення Росія порушує правила ведення війни і масово чинить злочини проти людяності та воєнні злочини, зокрема, масові вбивства, катування та ґвалтування мирного населення, викрадення та катування українських та міжнародних журналістів, політиків і громадських діячів, депортація українських громадян тощо. «Усі ці злочини не мають строків давності та потребують сумлінної фіксації з метою подальшого покарання злочинців на всіх рівнях, відшкодування збитків та депутінізації російського суспільства (за зразком денацифікації Німеччини після Другої світової війни)» [6, с. 179].

Сьогодні Міжнародний кримінальний суд веде повномасштабне розслідування воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду в Україні за зверненням 41 держави – учасниці Римського статуту, що вважається найбільшим поданням в історії цього суду. Утім, Україна не ратифікувала Римський статут донині.

Преамбула до Статуту Міжнародного кримінального суду гласить [7]: держави – учасниці цього Статуту, усвідомлюючи, що всі народи об'єднані спільними узами і що взаємопереплетення їх культур утворює спільну спадщину, та будучи стурбовані тим, що ця тонка мозаїка може бути в будь-який момент часу зруйнована, пам'ятаючи про те, що за нинішнє століття мільйони дітей, жінок і чоловіків стали жертвами немислимих злочинів, що глибоко потрясли совість людства, визнаючи, що ці тяжкі злочини загрожують загальному миру, безпеці та благополуччю, підтверджуючи, що найсерйозніші злочини, що викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства, не повинні залишатися безкарними і що їхнє дієве переслідування має бути забезпечено

як заходами, що вживаються на національному рівні, а також активізацією міжнародного співробітництва, будучи сповнені рішучості покласти край безкарності осіб, які вчиняють такі злочини, і цим сприяти запобіганню подібним злочинам, нагадуючи, що обов'язком кожної держави є здійснення його кримінальної юрисдикції над особами, які несуть відповідальність за вчинення міжнародних злочинів, знову підтверджуючи цілі та принципи Статуту Організації Об'єднаних Націй, зокрема те, що всі держави утримуються від загрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з метою Об'єднаних Націй, підкреслюючи у зв'язку з цим, що ніщо в цьому Статуті не має сприйматися як таке, що дає якійсь державі-учасниці право втручатися у збройний конфлікт чи у внутрішні справи будь-якої держави, будучи сповнені рішучості з цією метою і на благо нинішнього та майбутніх поколінь заснувати незалежний постійний Міжнародний кримінальний суд, пов'язаний із системою Організації Об'єднаних Націй, що має юрисдикцію щодо самих серйозних злочинів, що викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства, підкреслюючи, що Міжнародний кримінальний суд, заснований на підставі цього Статуту, доповнює національні органи кримінальної юстиції, сповнені рішучості створити міцні гарантії поваги до здійснення міжнародного правосуддя та забезпечення його дотримання.

14 квітня 2022 року Верховною Радою України було прийнято Постанову, якою схвалено Заяву «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» [8]. Постановою визнано геноцидом Українського народу дії Збройних сил, політичного і військового керівництва РФ під час збройної агресії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року. Вказується, що акти геноциду в діях Росії проявляються, зокрема, у вчиненні масових звірств (зокрема, в містах Буча, Ірпінь, Маріуполь, селищах міського типу Бородянка, Гостомель та багатьох інших населених пунктах на території України), що виявлялися у численних випадках вбивств, викрадення, жорстокого позбавлення свободи людей, їх катування, зґвалтування, глумління над тілами вбитих і замучених.

Голові Верховної Ради України доручено спрямувати цю Заяву до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, урядів та парламентів іноземних держав. Генеральна прокуратура, Міністерство закордонних справ та Міністерство юстиції повинні документувати усі факти вчинення геноциду Українського народу, злочинів проти людяності, воєнних злочинів, інших тяжких злочинів на території України та ініціювання притягнення до відповідальності всіх винних осіб.

Комісарка Ради Європи з прав людини Дуня Міятович наголосила, що масштаб і серйозність порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права, які мають місце в результаті агресії РФ проти України, вражають [9].

Воєнний стан змінює життя в державі. Важливо розуміти, що держава є гарантом прав людини, водночас вона також має право їх обмежувати, але виключно на законних підставах. Згідно з Указом Президента України [10] було введено воєнний стан в Україні. Відповідно до п. 3 Указу допускається обмеження окремих прав і свобод людини і громадянина, що передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, в яких закріплені такі права, як право на: недоторканність житла, таємницю телефонних розмов, свободу пересування, свободу вираження поглядів і переконань, мирні зібрання, володіння, користування і розпорядження своєю власністю, підприємницьку діяльність, працю тощо. Як правило, такі обмеження прав і свобод здійснюються в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, для охорони здоров'я населення, захисту прав і свобод інших людей тощо. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27-29, 40, 47, 51, 52, 55–63 Конституції України.

Право людини, писав І. Кант, повинно забезпечувати їй безпеку, воно надійніше за всі стіни [11, с. 299–333]. У сучасній українській мові слово «безпека» означає стан, коли кому-, чому-небудь ніхто і ніщо не загрожує [12, с. 430]. В енциклопедичному виданні «безпека» – це стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішньої та внутрішньої загрози [13, с. 42].

Проблема безпеки завжди була і залишається актуальною для людини і суспільства в цілому. Людина постійно дбає про збереження своїх прав і свобод від тих чи інших посягань, небезпечних явищ, прагне до безпеки, бо це благо є вічною природною потребою, умовою для життєдіяльності

людини. Безпека є найнеобхіднішою із потреб людини, і її «продукування» не може зупинятися ні на мить. Безпека людини – це об'єктивний стан і суб'єктивне відчуття фізичної, майнової, соціальної (матеріальної), психологічної і моральної захищеності людини, її прав і свобод. Людина перебуває в безпеці, коли вона, її права і свободи надійно захищені (забезпечені, гарантовані). Інакше кажучи, саме права і свободи людини та їх гарантії і забезпечують її безпеку. Адже права людини притаманні її природі, без них вона не може існувати як людська істота [14, с. 36–37].

Варто зауважити, що людина, будучи сама об'єктом і суб'єктом, системою безпеки, присутня у всіх інших системах безпеки, відіграючи базову системоутворюючу роль. Звідси забезпечення особистої безпеки стає умовою забезпечення безпеки всіх інших її форм і рівнів, але, своєю чергою, становище особистості визначається станом суспільства, держави, природи. Особистість знаходиться у фокусі практично всіх небезпек, оскільки від будь-яких деструктивних соціально-політичних, екологічних, етнічних і технічних подій страждає сама людина. Особиста безпека, захищеність людини від чинників небезпеки на рівні її особистих інтересів і потреб, має безліч різновидів. Це пов'язано з тим, що особистість є біосоціальною системою і виступає одночасно в ролі і людини як члена суспільства, і людини як живого організму, існуючого в обмежених параметрах навколишнього середовища [15, с. 13–14].

Крім того, національна безпека – це стан держави, за якого вона реалізує свій суверенітет і забезпечує життєві інтереси всього населення країни без будь-якої дискримінації від зовнішніх і внутрішніх загроз шляхом досягнення своїх національних потреб, захисту прав особи і народів та погодження національних інтересів із загальнолюдськими потребами і інтересами у межах діючих основних принципів і загальновизнаних норм міжнародного права. Для забезпечення національної безпеки потрібна система гарантій, які залежно від сфери дії поділяються на матеріальні (військові, економічні, екологічні), політичні й правові. Загрози або гарантії національної безпеки (те й інше мається на увазі як соціальні явища) можуть бути в кожній із цих галузей чи то в міжнародних відносинах, чи то у внутрішніх справах [16, с. 62–63].

Слід наголосити, що на сьогодні перед Україною стоять зовнішні та внутрішні виклики та загрози національній безпеці, які пов'язані із воєнною агресією РФ проти України, що зумовлюють їх вирішення.

Для права найвищою цінністю є збереження суспільства та життя кожного його члена. Найтяжчими злочинами є вбивство та злочини проти основ національної безпеки держави. Усі зазначені цінності є основами виживання людства, вони визначають напрями всієї правової діяльності. Вони взаємно пов'язані між собою і становлять систему. Життя людини це розвиток, реалізація усіх здібностей, закладених у ній природою – фізичних, духовних та інтелектуальних. Для їх розвитку потрібна свобода, яка виступає органічною складовою людського життя. Справжня свобода – можливість вибору. Людина повинна відповідати за свій вибір, свобода має наслідком відповідальність. З одного боку, відповідальність є тягарем (багато людей згодні відмовитись від свободи, щоб не нести пов'язану з нею відповідальність), з другого – пов'язана з гідністю [17, с. 14].

Учасники Ініціативної групи «Першого грудня» уклали «Українську хартію вільної людини», висловивши в ній життєві орієнтири для нашого суспільства, і водночас надати поштовху до об'єднання всіх людей, які хочуть доброго і гідного життя в Україні і навколо неї. «Людина прагне бути вільною, бо саме свобода надає смислу, гідності і цінності людському життю. Це і є дорога до щастя, до якого ми, віруючі і невіруючі, але всі у широкому філософському сенсі Божі діти, покликані… Усі люди створені вільними. Саме це найвагоміше право людини, отримане кожним / кожною від народження, визначає суть нашої цивілізації. Бути вільною людиною – це не лише зовнішня ознака, яка об'єднує усіх нас за правами, але й внутрішній духовний вибір. Невільна людина не здатна бути ані щасливою, ані захищеною, ані впевненою у своєму майбутньому. Бути вільною людиною – це насамперед означає брати на себе відповідальність...» [18].

А чи здатна доктрина людських прав забезпечити доконечно потрібні рамки для подальшого співіснування людських спільнот в умовах усе зростаючої небезпеки та взаємозалежності світу – світу, у якому на карту поставлене колективне виживання людської раси? Безсумнівно, стверджує С. Головатий [2, с. 699], аби вижити та бути успішною, ідея людських прав має адаптуватись і до всіляких нових загроз, і до всіляких нових викликів. Убачаючи в теорії людських прав «дистиляцію нагромадженої історичної мудрості та найкращий рівень наближення до моральної істини

стосовно стану людини» [19, p. 39], її можна сприймати як найкращу надію людей щодо майбутності самого людства.

Висновки. Кожна епоха та навіть рік привносять багато потенційних чи реальних загроз, небезпек, викликів для людства, які вимагають нових підходів до їх вирішення. Права людини, повага до них, дотримання і захист розглядаються як універсальний ідеал, основа прогресивного розвитку, передумова стійкості та стабільності суспільства. Необхідність захисту життя і здоров'я, забезпечення недоторканності особи, свободи, власності, перетворює завдання пізнавального і практичного вирішення даної проблеми у невід'ємну частину циклу життєдіяльності людини і суспільства, функціонування і розвитку політичних і правових систем.

Головним обов'язком нашої держави є забезпечення безпеки людини, яка може бути досягнута лише через усунення причин створення загроз для людини, її прав і свобод. Гарантування безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз, потребує створення належних умов реалізації державної політики, спрямованої на захист національних цінностей та реалізацію національних інтересів України.

Список використаних джерел

1. Президент України на Міжнародному безпековому форумі GLOBSEC у Братиславі: Маємо дати відповіді на всі виклики та небезпеки, які створила Росія для нас із вами. 02.06.2022 р. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-na-mizhnarodnomu-bezpekovomu-forumi-globs-75549
2. Головатий С. Про людські права. Лекції. Київ: Дух і літера, 2016. 760 с.
3. Фулей Т. Вплив практики Європейського суду з прав людини на судову практику України: підходи та виміри. *Право України.* 2015. № 2. С. 98–112.
4. Загальна теорія права: підручник; за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Baite, 2015. 392 с.
5. Address by Minister Baird to the NATO Council of Canada Conference – Ukraine: The Future if International Norms. URL: https://www.international.gc.ca/media/aff/speeches-discours/2014/11/18b.aspx?lang=eng&pedisable=true
6. Деокупація. *Юридичний фронт* [Електронне видання]: матеріали Міжнародного експертного круглого столу (Київ, 18 березня 2022 р.) / Державний торговельно-економічний ун-т, Українська асоціація порівняльного правознавства, Українська асоціація міжнародного права, Асоціація реінтеграції Криму; упоряд. і наук. ред. О. В. Кресін. Київ: Держ. торг.-екон. ун-т, 2022. 224 с.
7. Римський статут Міжнародного кримінального суду (редакція від 16.01.2002 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
8. Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»: Постанова ВРУ від 14.04.2022 р. № 2188-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text
9. Візит до України: Комісарка Міятович закликає до постійної підтримки та справедливості для жертв війни. Офіс Ради Європи в Україні, 07.05.2022 р. URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/visit-to-ukraine-commissioner-mijatovic-calls-for-continuous-support-and-justice-for-victims-of-the-war
10. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022 р. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397
11. Кант И. Из лекций по этике. Этическая мысль: науч.-публицистические чтения. Москва: 1988. С. 299–333.
12. Словник української мови: в 20 т. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 1: А-Б. 912 с.
13. Храмов В. Безпека. Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. Т. І. С. 42.
14. Тихий В. П. Безпека людини: поняття, правове забезпечення, значення, види. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2016. № 2 (85). С. 31–46.
15. Дуднікова І. І. Безпека життєдіяльності. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. 268 с.
16. Ісакович С. В. Міжнародно-правові гарантії безпеки України. Суверенітет України і міжнародне право. Київ: Манускрипт, 1995.
17. Аксіологія права. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2017. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. С. 14-18.
18. Українська хартія вільної людини / Ініціативна група «Першого грудня» (В'ячеслав Брюховецький, Богдан Гаврилишин, Семен Глузман, Володимир Горбулін, Іван Дзюба, Мирослав Маринович, Мирослав Попович, Євген Сверстюк, Вадим Скуратівський, Ігор Юхновський). URL: https://zn.ua/ukr/internal/ukrayinska_hartiya_vilnoyi_lyudini.html
19. Morton E. Winston. The Philosophy of Human Rights. Belmont, California: Wadsworth, 1989.

References

1. Prezydent Ukrainy na Mizhnarodnomu bezpekovomu forumi GLOBSEC u Bratyslavi: Maiemo daty vidpovidi na vsi vyklyky ta nebezpeky, yaki stvoryla Rosiia dlia nas iz vamy. 02.06.2022 r. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-na-mizhnarodnomu-bezpekovomu-forumi-globs-75549
2. Holovatyi S. Pro liudski prava. Lektsii. Kyiv: Dukh i litera, 2016. 760 s.
3. Fulei T. Vplyv praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny na sudovu praktyku Ukrainy: pidkhody ta vymiry. *Pravo Ukrainy.* 2015. № 2. S. 98-112.
4. Zahalna teoriia prava: pidruchnyk; za zah. red. M. I. Koziubry. Kyiv: Vaite, 2015. 392 s.
5. Address by Minister Baird to the NATO Council of Canada Conference – Ukraine: The Future if International Norms. URL: https://www.international.gc.ca/media/aff/speeches-discours/2014/11/18b.aspx?lang=eng&pedisable=true
6. Deokupatsiia. *Yurydychnyi front* [Elektronne vydannia]: materialy Mizhnarodnoho ekspertnoho kruhloho stolu (Kyiv, 18 bereznia 2022 r.) / Derzhavnyi torhovelno-ekonomichnyi un-t, Ukrainska asotsiatsiia porivnialnoho pravoznavstva, Ukrainska asotsiatsiia mizhnarodnoho prava, Asotsiatsiia reintehratsii Krymu; uporiad. i nauk. red. O. V. Kresin. Kyiv: Derzh. torh.-ekon. un-t, 2022. 224 s.
7. Rymskyi statut Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu (redaktsiia vid 16.01.2002 r.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
8. Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vchynennia Rosiiskoiu Federatsiieiu henotsydu v Ukraini»: Postanova VRU vid 14.04.2022 r. № 2188-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text
9. Vizyt do Ukrainy: Komisarka Miiatovych zaklykaie do postiinoi pidtrymky ta spravedlyvosti dlia zhertv viiny. Ofis Rady Yevropy v Ukraini, 07.05.2022 r. URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/visit-to-ukraine-commissioner-mijatovic-calls-for-continuous-support-and-justice-for-victims-of-the-war
10. Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.02.2022 r. № 64/2022 r. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397
11. Kant Y. Yz lektsyi po эtyke. Эtycheskaia mыsl: nauch.-publytsystycheskye chtenyia. Moskva: 1988. S. 299–333.
12. Slovnyk ukrainskoi movy: v 20 t. Kyiv: Naukova dumka, 2010. T. 1: A-B. 912 s.
13. Khramov V. Bezpeka. Mizhnarodna politseiska entsyklopediia: U 10 t. / Vidp. red. Yu. I. Rymarenko, Ya. Yu. Kondratiev, V. Ya. Tatsii, Yu. S. Shemshuchenko. Kyiv: Vydavnychyi Dim «In Yure», 2003. T. I. S. 42.
14. Tykhyi V. P. Bezpeka liudyny: poniattia, pravove zabezpechennia, znachennia, vydy. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*. 2016. № 2 (85). S. 31–46.
15. Dudnikova I. I. Bezpeka zhyttiediialnosti. Kyiv: Vyd-vo Yevrop. un-tu, 2003. 268 s.
16. Isakovych S. V. Mizhnarodno-pravovi harantii bezpeky Ukrainy. Suverenitet Ukrainy i mizhnarodne pravo. Kyiv: Manuskrypt, 1995.
17. Aksiolohiia prava. Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t. Kharkiv: Pravo, 2017. T. 2: Filosofiia prava / redkol.: S. I. Maksymov (holova) ta in.; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy; Nats. yuryd. un-t imeni Yaroslava Mudroho. S. 14–18.
18. Ukrainska khartiia vilnoi liudyny / Initsiatyvna hrupa «Pershoho hrudnia» (Viacheslav Briukhovetskyi, Bohdan Havrylyshyn, Semen Hluzman, Volodymyr Horbulin, Ivan Dziuba, Myroslav Marynovych, Myroslav Popovych, Yevhen Sverstiuk, Vadym Skurativskyi, Ihor Yukhnovskyi). URL: https://zn.ua/ukr/internal/ukrayinska_hartiya_vilnoyi_lyudini.html
19. Morton E. Winston. The Philosophy of Human Rights. Belmont, California: Wadsworth, 1989.

Макаренко Л. О. Права і безпека людини в умовах сучасних викликів та загроз

У статті права людини, повага до них, дотримання і захист розглядаються як універсальний ідеал, основа прогресивного розвитку, передумова стійкості і стабільності суспільства. Необхідність захисту життя і здоров'я, забезпечення недоторканності особи, свободи, власності, перетворює завдання пізнавального і практичного вирішення даної проблеми у невід'ємну частину циклу життєдіяльності людини і суспільства, функціонування і розвитку політичних і правових систем.

Зазначається, що права людини називають серцевиною змістовної демократії. За декілька останніх революційних десятиліть людство засвоїло важкий урок: без захисту прав людини не може існувати ані демократії, ані жодного виправдання для демократії.

Наголошується, що ми живемо в час, коли доводиться долати нові загрози, що постали на історичному горизонті: забруднення та деградація глобального довкілля, перенаселення, вичерпання запасів природних ресурсів, міжнародний тероризм, збройна агресія тощо. Акцентовано увагу на воєнному нападі Росії на Україну, що відбувся 24 лютого 2022 року і є продовженням російсько-української війни, розв'язаної Росією

у 2014 році. З першого дня вторгнення Росія порушує правила ведення війни і масово чинить злочини проти людяності та воєнні злочини, зокрема, масові вбивства, катування та ґвалтування мирного населення, викрадення та катування українських та міжнародних журналістів, політиків і громадських діячів, депортація українських громадян тощо. Усі ці злочини не мають строків давності та потребують сумлінної фіксації з метою подальшого покарання злочинців на всіх рівнях, відшкодування збитків та депутінізації російського суспільства.

Як висновок акцентовано увагу на тому, що головним обов'язком нашої держави є забезпечення безпеки людини, яка може бути досягнута лише через усунення причин створення загроз для людини, її прав і свобод. Гарантування безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз, потребує створення належних умов реалізації державної політики, спрямованої на захист національних цінностей та реалізацію національних інтересів України.

Ключові слова: права людини, безпека, безпека людини, злочини, злочини проти людяності, воєнні злочини.

Makarenko L. O. Human rights and security in the conditions of modern challenges and threats

In the article, human rights, respect for them, observance and protection are considered as a universal ideal, the basis of progressive development, a prerequisite for stability and stability of society. The need to protect life and health, ensure the inviolability of the person, freedom, and property, turns the task of cognitive and practical solution of this problem into an integral part of the life cycle of a person and society, the functioning and development of political and legal systems.

It is noted that human rights are called the core of meaningful democracy. In the last few revolutionary decades, humanity learned a hard lesson: without the protection of human rights, there can be neither democracy nor any justification for democracy.

It is emphasized that we live in a time when we have to overcome new threats that have appeared on the historical horizon: pollution and degradation of the global environment, overpopulation, depletion of natural resources, international terrorism, armed aggression, etc. Attention is focused on Russia's military attack on Ukraine, which took place on February 24, 2022 and is a continuation of the Russian-Ukrainian war launched by Russia in 2014. From the first day of the invasion, Russia has been violating the rules of war and committing crimes against humanity and war crimes on a massive scale, in particular, mass murders, torture and rape of the civilian population, kidnapping and torture of Ukrainian and international journalists, politicians and public figures, deportation of Ukrainian citizens, etc. All these crimes do not have a statute of limitations and require conscientious recording in order to further punish criminals at all levels, compensate for damages, and deputize Russian society.

As a conclusion, attention is focused on the fact that the main duty of our state is to ensure human security, which can be achieved only by eliminating the causes of threats to a person, his rights and freedoms. Guaranteeing the safety of individuals, society and the state against external and internal threats requires the creation of appropriate conditions for the implementation of state policy aimed at protecting national values and realizing the national interests of Ukraine.

Key words: human rights, security, human security, crimes, crimes against humanity, war crimes.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-19

УДК 342.7-053.6:355.01(100:477)

Ольга Федорівна Мельничук,
завідувач кафедри публічно-правових дисциплін
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0003-4229-621X

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВОЄННИХ ДІЙ І ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Постановка проблеми. Вісім років українські діти потерпають від наруги, яку чинять щодо них російські окупанти та незаконні збройні угрупування, сформовані на сході України. З новою силою воєнні злочини щодо дітей проявилися з часу повномасштабного вторгнення РФ в Україну та продовжують вчинятися і донині. Статистика вражає цифрами та свідчить не тільки про кількісні показники вбивств, зґвалтувань, поранень щодо дітей, а й про звірства та цинізм російських агресорів. У зв'язку з цим закономірно виникає низка питань: чи змінився захист прав дітей в умовах воєнного часу; які засоби повинна застосовувати держава (як жертва, так і агресор) для захисту прав дітей в умовах воєнних дій і збройних конфліктів; яких заходів необхідно вжити для того, щоб примусити супротивника виконувати міжнародно-правові зобов'язання? З огляду на цінність дитини та необхідність захисту її прав, особливо в надзвичайних умовах, зумовлених воєнними діями і збройними конфліктами на території України, актуальність теми є беззаперечною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема захисту прав дітей є предметом дослідження багатьох вчених, зокрема: І. Заворотько, А. Кориневича, А. Короткого, Н. Коломоєць, Н. Крестовської, Н. Оніщенко, Н. Опольської, О. Скрипнюка, В. Степаненко, А. Француза та ін. Однак повномасштабне вторгнення РФ в Україну внесло зміни до механізму захисту прав дітей, засвідчило його недоліки, що й підтверджує потребу проведення подальших наукових досліджень.

Метою статті є розкриття особливостей захисту прав дітей в умовах воєнних дій і збройних конфліктів, а також внесення пропозицій щодо його удосконалення.

Основні результати дослідження. З часу повномасштабного вторгнення РФ в Україну відбулася перебудова структури українського суспільства на воєнний лад. Не стало винятком і право, що також зазнало трансформації, зокрема в аспекті захисту прав дітей, який в умовах воєнних дій і збройних конфліктів набув певних характеристик, відмінних від мирного часу.

По-перше, попри воєнні умови, у механізмі захисту прав дітей продовжують діяти норми національного та міжнародного права. Однак пріоритетної ролі набуло міжнародне гуманітарне право, тобто «право війни», безпосереднім призначенням якого є захист прав жертв збройних конфліктів. Не випадково в ч. 2 ст. 301 Закону України «Про охорону дитинства» прямо вказано, що «усі дії держави стосовно захисту дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, здійснюються відповідно до норм міжнародного гуманітарного права» [1, ч. 2 ст. 301].

Передусім права дітей захищають норми Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року, Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 8 червня 1977 року, Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру від 8 червня 1977 року, Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року, Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 25 травня 2000 року та ін. Норми цих міжнародно-правових документів певною мірою вже імплементовано до національного законодавства. У цьому аспекті доцільно згадати Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року та постанови Кабінету Міністрів України: «Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану» від 17 березня 2022 року № 302, «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України

щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану» від 22 березня 2022 року № 349, «Деякі питання тимчасового переміщення (евакуації) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, в умовах воєнного стану» від 27 березня 2022 року № 385 та ін. Однак з метою захисту прав дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, та дітей, які постраждали внаслідок них, і надалі необхідно удосконалювати національне законодавство. Для цього потрібно розробити державну програму реабілітації дітей, які зазнали поранень унаслідок воєнних дій і збройних конфліктів; визначити склад таких злочинів, як «вербування дитини під час збройного конфлікту», «використання дитини під час збройного конфлікту» та встановити кримінальне покарання за них; визначити поняття «дитина, яка перебуває у зоні воєнних дій і збройних конфліктів» тощо.

По-друге, ефективність захисту прав дітей залежить від обох сторін збройного конфлікту, зокрема й від добросовісності виконання міжнародно-правових зобов'язань державою-супротивником. Адже не випадково в міжнародному гуманітарному праві вживається словосполучення «сторони конфлікту», а далі описуються взяті зобов'язання щодо необхідних заходів для забезпечення прав дітей. Аналіз міжнародно-правових актів дає можливість виділити спеціальні заходи, які зобов'язані вчиняти сторони для захисту прав дітей в умовах воєнних дій і збройних конфліктів. У зв'язку з цим І. Заворотько, А. Кориневич, А. Короткий вказують на такі з них: захист дітей під час евакуації, створення безпечних зон і місцевостей, під час догляду (піклування) за ними та здійснення освітньої діяльності, під час встановлення особи дітей і реєстрації їхніх сімейних зав'язків [2]. Їх виконання покладається передусім на державу, яка має імперативний обов'язок вжити «всіх необхідних заходів для забезпечення захисту дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, догляду за ними та возз'єднання їх із членами сім'ї, включаючи розшук, звільнення з полону, повернення в Україну дітей, незаконно вивезених за кордон» [1, ст. 301]. Однак, незважаючи на заходи, які здійснюють органи державної влади України в умовах воєнного стану, за висновками Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України, «система захисту прав дітей розбалансована» [3]. Наразі в Україні бракує органу державної влади, який би виконував консолідуючу функцію щодо забезпечення і захисту прав дітей, першочергово тих, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, та які постраждали від них. В Офісі Президента України обговорювалося питання про поліпшення захисту прав дітей в умовах воєнного стану. Зокрема, надійшли пропозиції щодо створення Державної служби у справах дітей, Координаційної ради з питань розслідування злочинів проти дітей, інформаційного ресурсу, за допомогою якого здійснювалася б реєстрація «відомостей як про злочини, скоєні проти дітей, так і дані про дітей, примусово депортованих під час російського вторгнення» [4].

Під час воєнних дій і збройних конфліктів захист прав дітей ускладнює те, що для здійснення певних заходів необхідна домовленість із державою-супротивником. Це стосується укладення угод між сторонами про взаємне визнання створених санітарних і безпечних зон та місцевостей, проведення безпечної евакуації поранених, хворих, дітей, вільного пропуску посилок з медикаментами та санітарними матеріалами, дитячим харчуванням, одягом, обміну сімейною кореспонденцією тощо. Особливо складно забезпечити права дітей, які перебувають у зоні проведення воєнних дій і збройних конфліктів, а також на тимчасово окупованій території, де Україна фактично не може здійснювати контроль за їх додержанням. Тому міжнародне гуманітарне право для забезпечення прав дітей покладає зобов'язання і на державу-окупанта. Прикладом можуть бути норми, викладені у розділі III Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року та конкретизовані щодо дітей у ст. 50. Це імперативні норми про обов'язок держави-окупанта «в співробітництві з державними та місцевими органами влади сприяти належному функціонуванню закладів, відповідальних за піклування про дітей і їхню освіту», «вжити всіх необхідних заходів для полегшення процедури встановлення особи дітей та реєстрації їхніх сімейних зв'язків», «не перешкоджати реалізації будь-яких преференційних заходів стосовно надання харчування, медичної допомоги та забезпечення захисту постраждалих внаслідок війни» [5, ст. 50]. Відтак результативність захисту прав дітей залежить ще й від поведінки держави-супротивника, від дотримання нею принципів і норм міжнародного гуманітарного права, добросовісності виконання взятих міжнародно-правових зобов'язань.

По-третє, на прикладі військової агресії РФ щодо України демократичні країни переконалася у недосконалості та неефективності системи колективної безпеки. Жодні заходи для захисту прав дітей не є такими ефективними, як мир і безпека! На превеликий жаль, РФ зухвало ігнорує вимоги міжнародних інституцій у сфері прав людини (Генеральної Асамблеї ООН, Ради ООН з прав людини, Комітету ООН з прав дитини, Міжнародного суду ООН) щодо припинення агресії та виведення військ з території України, виконання своїх зобов'язань у сфері забезпечення прав за міжнародно-правовими актами. Рашисти на території України вчинили і продовжують вчиняти всі серйозні порушення проти дітей під час збройних конфліктів, які визнані такими в Резолюції Ради Безпеки ООН 1261 (1999 р.). Це: вбивство та каліцтва дітей; зґвалтування та інші форми сексуального насильства; викрадення та примусове переміщення; вербування та використання дітей у збройних конфліктах; напади на об'єкти, що охороняються міжнародним правом, включаючи місця, де зазвичай багато дітей (школи і лікарні); відмова в доступі дітей до гуманітарної допомоги [6].

Злочини РФ – це наслідки безкарності керівництва держави та військових злочинців за вчинені ними серйозні порушення на території України, Грузії та інших країн. Боляче усвідомлювати, що в центрі Європи в XXI столітті реалізується ганебна політика рашизму, яка заохочує агресію, геноцид, вчинення воєнних злочинів і злочинів проти людяності. Бо в іншому випадку держава-агресор мала б визнати порушення міжнародних норм, припинити їх, провести розслідування та покарати винних і відшкодувати завдану шкоду Україні та її громадянам. Але ці заходи спроможна здійснити лише цивілізована держава.

Зазначене вище свідчить, що система колективної безпеки сьогодні переживає кризу та потребує удосконалення, а саме – розробки нових ефективних заходів і засобів, які б гарантували реальний захист прав. Неприпустимо, щоб держава-агресор, зокрема РФ, мала право вето в Раді Безпеки ООН щодо рішень, спрямованих на припинення військової агресії. Крім того, Міжнародний суд ООН повинен мати юрисдикцію щодо злочину агресії, щоб високопосадовці, винні у вчиненні цього злочину, понесли «відповідальність за планування і здійснення агресії» [7]. Убачається, що Україна займе лідируючу позицію у напрямі удосконалення системи колективної безпеки, бо держава не тільки чинить опір агресору, а й водночас напрацьовує новий механізм захисту прав у воєнний час. Наразі Міністерство юстиції України разом із Офісом Президента України «створили робочу групу, яка розробляє механізм ефективного відшкодування збитків, завданих Україні російськими окупантами», зокрема шляхом укладання міжнародного договору з державами-партнерами» [8].

По-четверте, в умовах воєнних дій і збройних конфліктів украй необхідна консолідація зусиль та участь міжнародної спільноти, створення коаліції держав і всесвітніх організацій. Важливою є позиція і підтримка урядів іноземних держав, військово-політичних об'єднань, економічних і політичних союзів, фінансових інституцій, правозахисних і релігійних організацій. Будь-яка допомога (політична, військова, економічна, правозахисна, фінансова, гуманітарна) міжнародної коаліції важлива для держави, її громадян, особливо дітей, які найбільше потерпають від військової агресії. Адже вони втрачають батьків, губляться, війна розлучає їх із сім'ями тощо. Особливої уваги та захисту потребують діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, кількість яких збільшується під час воєнних дій і збройних конфліктів.

Україні, в тому чи іншому вигляді, надали допомогу більше 50 країн світу, понад 30 іноземних компаній, а також низка міжнародних організацій. Які країни і як допомагають Україні з початку повномасштабного вторгнення РФ можна ознайомитися у публікації С. Зінов'євої [9]. Дванадцять іноземних країн проявили небайдужість і надали прихисток українським дітям із вразливих категорій, серед них: Польща, Німеччина, Австрія, Румунія, Чехія, Італія, Литва та ін. [10]. Хоча інколи допомога іноземних країн має фрагментарний зміст, але значення має те, що Україна не сама у протистоянні з державою-агресором. На жаль, окремі країни зайняли позицію невтручання у російсько-українські відносини, тому поки що не маємо масштабної підтримки України. Такий висновок можна зробити хоча б за результатами голосування про призупинення членства РФ у Раді ООН з прав людини: 93 країни – «за», 24 – «проти», 58 – «утрималися» [11].

По-п'яте, важлива роль для захисту прав дітей в умовах воєнних дій і збройних конфліктів відводиться громадянському суспільству, особливо неурядовим організаціям, волонтерам, пере-

січним особам. Громадянське суспільство неодноразово проявляло консолідацію у кризових ситуаціях в Україні. Воно нетерпиме до недемократичних режимів, характеризується патріотичними прагненнями, тому не дивно, що з часу повномасштабного вторгнення РФ на територію України продемонструвало соціальну згуртованість.

На жаль, під час воєнних дій і збройних конфліктів не зникли ризики, пов'язані із загрозами демократії, верховенству права, порушенню прав людини, а також існуванню корупції. Тому важливе значення для захисту прав дітей під час війни має активність громадянського суспільства у різних його формах: контроль за владою на всіх рівнях, особливо щодо розподілу гуманітарної допомоги, обстоювання незалежності ЗМІ, висвітлення гострих проблем у мережі Інтернет, продукування цивілізованої культури та загальнолюдських цінностей у соціумі, військове волонтерство, пожертва, лобіювання соціальних ініціатив тощо. Водночас у цей складний час з'явилися і нові форми соціальних практик, пов'язані із захистом прав дітей. Наприклад, взяття дітей на тимчасове влаштування або під опіку та піклування, надання тимчасового притулку дітям-біженцям, дітям з внутрішньо переміщених сімей, забезпечення їх продуктами харчування, одягом, медикаментами, надання психологічної та юридичної допомоги, перевезення дітей до безпечних населених пунктів та сусідніх країн, зміцнення лікарень тощо). Кожна громада України, розміщена на відносно безпечній території, не залишилася осторонь від біди, яку принесла війна. І в кожній громаді мають місце форми взаємодії суспільства та постраждалих дітей від воєнних дій і збройних конфліктів. Кожна територіальна громада напрацювала та виробила певні соціальні практики допомоги дітям. Відтак, попри звірства окупантів, війна згуртовує людей та відшліфовує найкращі риси громадянського суспільства.

Висновки. Отже, захист прав дітей в умовах воєнних дій і збройних конфліктів зазнав трансформації та у зв'язку з цим набув певних рис, відмінних від мирного часу. В підсумку вони мають такі особливості: 1) права дітей захищають норми як міжнародного, так і національного права, однак з пріоритетом міжнародного гуманітарного права; 2) ефективність захисту прав дітей залежить від обох сторін, що перебувають у збройному конфлікті, зокрема й від добросовісності виконання міжнародно-правових зобов'язань державою-супротивником; 3) система колективної безпеки в сучасних умовах неефективна та потребує розробки нових заходів і засобів для її удосконалення; 4) для захисту прав дітей важлива консолідація зусиль та участь міжнародної спільноти, створення коаліції держав і різноманітних всесвітніх організацій; 5) захисту прав дітей сприяє соціальна згуртованість громадянського суспільства, яке набуває нових форм діяльності, пов'язаних із допомогою дітям під час воєнних дій і збройних конфліктів.

Список використаних джерел

1. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 30. Ст. 142.
2. Заворотько І., Кориневич А., Короткий А. Діти під російським прицілом. URL: https://zn.ua/ukr/LAW/diti-pid-rosijskim-pritsilom.html.
3. Про звіт Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування випадків та причин порушення прав дитини під час здійснення децентралізації повноважень з питань охорони дитинства, реформування системи закладів інституційного догляду та виховання, реалізації права дитини на сімейне виховання та усиновлення, розвитку (модернізації) соціальних послуг: Постанова Верховної Ради України від 22 травня 2022 р. № 2266-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2266-20#Text.
4. Андрій Єрмак провів координаційну нараду, присвячену злочинам проти дітей та їх незаконної примусової депортації з України. URL: http://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/46973-andrii-yermak-proviv-koordynatsiinu-naradu-prysviachenu-pytanniam-zlochyniv-proty-ditei-ta-ikh-nezakonnoi-prymusovoi-deportatsii-z-ukrainy.
5. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
6. Резолюція 1261 (1999), ухвалена Радою Безпеки на її 4037-му засіданні. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_530#Text.
7. Мережко О. Україна і нова система колективної безпеки. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-proyekt-systemy-kolektyvnoyi-bezpeky/31868558.html.
8. В Офісі Президента заявили про розробку механізму відшкодування завданих Росією збитків. URL: https://lb.ua/society/2022/05/17/517064_ofisi_prezidenta_zayavili_pro.html.

9. Зінов'єва С. Війна всього світу проти РФ: хто і як допомагає Україні у боротьбі з агресором. URL: https://economics.segodnya.ua/ua/economics/enews/voyna-vsego-mira-protiv-rf-kto-i-kak-pomogaet-ukraine-v-borbe-s-agressorom-1606879.html.
10. Міністерство соціальної політики. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/general/815898.html.
11. Генеральна Асамблея ООН призупинила членство Росії в Раді з прав людини. *Юридична газета online.* URL: https://yur-gazeta.com/golovna/generalna-asambleya-oon-prizupinila-chlenstvo-rosii-v-radi-z-prav-lyudini.html.

References

1. Pro okhoronu dytynstva: Zakon Ukrainy vid 26 kvitnia 2001 r. № 2402-III. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2001. № 30. St. 142.
2. Zavorotko I., Korynevych A., Korotkyi A. Dity pid rosiiskym prytsilom. URL: https://zn.ua/ukr/LAW/diti-pid-rosijskim-pritsilom.html.
3. Pro zvit Tymchasovoi slidchoi komisii Verkhovnoi Rady Ukrainy z pytan rozsliduvannia vypadkiv ta prychyn porushennia prav dytyny pid chas zdiisnennia detsentralizatsii povnovazhen z pytan okhorony dytynstva, reformuvannia systemy zakladiv instytutsiinoho dohliadu ta vykhovannia, realizatsii prava dytyny na simeine vykhovannia ta usynovlennia, rozvytku (modernizatsii) sotsialnykh posluh: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 22 travnia 2022 r. № 2266-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2266-20#Text.
4. Andrii Yermak proviv koordynatsiinu naradu, prysviachenu zlochynam proty ditei ta yikh nezakonnoi prymusovoi deportatsii z Ukrainy. URL: http://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/46973-andrii-yermak-proviv-koordynatsiinu-naradu-prysviachenu-pytanniam-zlochyniv-proty-ditei-ta-ikh-nezakonnoi-prymusovoi-deportatsii-z-ukrainy.
5. Zhenevska konventsiia pro zakhyst tsyvilnoho naselennia pid chas viiny vid 12 serpnia 1949 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
6. Rezoliutsiia 1261 (1999), ukhvalena Radoiu Bezpeky na yii 4037-mu zasidanni. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_530#Text.
7. Merezhko O. Ukraina i nova systema kolektyvnoi bezpeky. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-proyekt-systemy-kolektyvnoyi-bezpeky/31868558.html
8. V Ofisi Prezydenta zaiavyly pro rozrobku mekhanizmu vidshkoduvannia zavdanykh Rosiieiu zbytkiv. URL: https://lb.ua/society/2022/05/17/517064_ofisi_prezidenta_zayavili_pro.html.
9. Zinovieva S. Viina vsoho svitu proty RF: khto i yak dopomahaie Ukraini u borotbi z ahresorom. URL: https://economics.segodnya.ua/ua/economics/enews/voyna-vsego-mira-protiv-rf-kto-i-kak-pomogaet-ukraine-v-borbe-s-agressorom-1606879.html.
10. Ministerstvo sotsialnoi polityky. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/general/815898.html.
11. Heneralna Asambleia OON pryzupynyla chlenstvo Rosii v Radi z prav liudyny. *Yurydychna hazeta online.* URL: https://yur-gazeta.com/golovna/generalna-asambleya-oon-prizupinila-chlenstvo-rosii-v-radi-z-prav-lyudini.html.

Мельничук О. Ф. Особливості захисту прав дітей в умовах воєнних дій і збройних конфліктів

У статті розкриваються особливості захисту прав дітей, зумовлені воєнними діями та збройними конфліктами. Досліджуються засоби, які повинна застосовувати держава (як жертва, так і агресор) для захисту прав дітей в умовах воєнних дій і збройних конфліктів. Вносяться пропозиції щодо удосконалення національного законодавства та системи колективної безпеки. Вказується, що захист прав дітей в умовах воєнних дій і збройних конфліктів зазнав трансформації та у зв'язку з цим набув певних рис, відмінних від мирного часу. Вони мають такі особливості: права дітей захищають норми як міжнародного, так і національного права, однак з пріоритетом міжнародного гуманітарного права; ефективність такого захисту залежить від обох сторін, що перебувають у збройному конфлікті, зокрема й від добросовісності виконання взятих міжнародно-правових зобов'язань державою-супротивником; система колективної безпеки в сучасних умовах неефективна та потребує розробки нових заходів і засобів для удосконалення; для захисту прав дітей важлива консолідація зусиль та участь міжнародної спільноти, створення коаліції держав і різноманітних всесвітніх організацій; захисту прав дітей сприяє соціальна згуртованість громадянського суспільства, яке набуває нових форм діяльності, пов'язаних із допомогою дітям під час воєнних дій і збройних конфліктів.

Ключові слова: права дітей, захист прав дітей, воєнні дії, збройний конфлікт, женевські конвенції, міжнародне гуманітарне право, колективна безпека.

Melnychuk O. F. Peculiarities of protection of children's rights in conditions of military action and armed conflicts

The article reveals the peculiarities of the protection of children's rights due to hostilities and armed conflicts. The means that the state should use (both the victim and the aggressor) to protect the rights of children in the context of hostilities and armed conflicts are studied. Proposals are being made to improve national legislation and the collective security system. It is stated that the protection of children's rights in the context of hostilities and armed conflicts has undergone transformations and has therefore acquired certain features distinct from those of peacetime. They boil down to the following features: children's rights are protected by norms of both international and national law, but with the priority of international humanitarian law; the effectiveness of such protection depends on both parties to the armed conflict, including the good faith performance of the international legal obligations of the adversary; the system of collective security in modern conditions is inefficient and requires the development of new measures and tools for improvement; Consolidation of efforts and participation of the international community, creation of a coalition of states and various world organizations are important for the protection of children's rights; The protection of children's rights is facilitated by the social cohesion of civil society, which is acquiring new forms of activities related to helping children during hostilities and armed conflicts.

In order to effectively protect the rights of children in war zones and armed conflicts and children affected by them, national legislation needs to be further improved. To do this, it is necessary to develop a state program for the rehabilitation of children injured in hostilities and armed conflicts; determine the composition of such crimes as «recruitment of a child during an armed conflict», «use of a child during an armed conflict» and establish criminal penalties for them; define the concept of «a child who is in a zone of hostilities and armed conflict», etc. Ukraine currently lacks a consolidating public authority to ensure and protect the rights of children, including those affected by and affected by hostilities and armed conflicts.

Key words: children's rights, protection of children's rights, military action, armed conflict, Geneva conventions, international humanitarian law, collective security.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-20

УДК 378(477)

Марія Іванівна Мірошниченко,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-8142-9340

ДО ПИТАННЯ НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО ОРІЄНТОВАНОЇ ПРАВОВОЇ ЕЛІТИ В НАЦІОНАЛЬНИХ УНІВЕРСИТЕТАХ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Важлива роль у правовому розвитку українського суспільства належить правовій (юридичній) еліті. Її підготовка є одним із пріоритетних напрямів освітньої діяльності держави. Цю місію вона покладає на юридичні факультети національних університетів, які покликані зберігати і плекати правову культуру та правові традиції; шляхом органічного поєднання традицій і інновацій у науці та навчанні забезпечувати гуманістичну складову освітнього процесу та готувати інтелектуалів високого рівня, здатних фахово розв'язувати проблеми національної безпеки держави і суспільства. Увага до виконання цієї місії особливо загострюється у зв'язку з процесами глобалізації, які несуть немало прихованих загроз існуванню національним державам. Для України ці загрози посилюються у зв'язку із агресивною війною на тотальне знищення українського народу і української державності, розв'язаною російським реваншизмом.

Аналіз останніх досліджень. В Україні і за кордоном не бракує публікацій щодо шляхів розвитку вищої освіти у цілому та університетської зокрема. Доробок В. Мороза, В. Андрущенка, С. Клепка, В. Лугового, С. Домбровської, В. Кременя, М. Зубрицької, С. Калашнікової, В. Корженко, Ж. Таланової та ін. присвячений, у тому числі, питанням модернізації вищої освіти. Р. Бейлі, В. Бабаєв, Ю. Габермас, Г.-Г. Гадамер, Ж. Дерріда, Т. Домінтеану, М. Квієк, Е. Коротков, Дж. Г. Ньюмен, Я. Пелікан та ін. порушують проблему розвитку університетів та їх ролі в гуманізації суспільних процесів в умовах глобалізації й інформаційного суспільства.

Мета статті. З урахуванням об'єктивних процесів розвитку інформаційного суспільства й діджиталізації автор ставить на меті зосередити увагу на питанні про місце історії українського права як науки і навчальної дисципліни в системі університетської правової освіти та про її роль у підготовці і вихованні національно орієнтованої еліти високого рівня інтелігентності. Окремо акценти зосереджено на авторському баченні шляхів удосконалення методології викладання історії українського права для юристів.

Основні результати дослідження. На часі нагадати, що становлення історії українського права як наукового напряму в юридичній науці та навчальної дисципліни відбулося, зокрема, на юридичному факультеті Університету св. Володимира завдяки зусиллям істориків права Київської історико-правової школи [1; 2]. Вчений-юрист, ректор університету в 1837–1843 роках К. Неволін писав, що об'єктивне знання про юридичні закони може бути досягнуте завдяки історичним дослідженням і вивченню вітчизняного законодавства порівняно із законодавством інших народів [3, с. 107]. Статутами Університету вивченню історії позитивного права (законодавства) відводилась значна увага [4]. У методиці викладання домінували історичний і порівняльно-правовий методи [5, с. 39].

Піонерами в популяризації наукових досліджень і вивчення історії українського права у зв'язку з проблемою розбудови і зміцнення української державності були відомі українські історики і правники з діаспори Р. Лащенко (1875–1953), Л. Окиншевич (1898–1980), М. Чубатий (1889–1975). Спадкоємицею збережених наукових і освітянських традицій професор П. Захарченко називає кафедру історії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, відновлену в часи незалежності України [6, с. 15].

Здавалося б, що за наявності великих і давніх традицій вивчення історії українського права в Київському національному університеті має набути необхідної масштабності й інтенсивності. Од-

нак сталося протилежне. У зв'язку з так званою реорганізацією юридичного факультету в Інститут права під гаслом «практично орієнтованої юридичної освіти» кафедра історії права та держави була ліквідована, а дисципліна «Історія українського права» без телеологічного обґрунтування вилучена з навчальних програм.

Свідомо чи ні, ініціатори «нововведень» не хочуть помічати головного: зміцнення української державності в контексті сучасних глобальних трансформацій і реалій агресивної війни, розв'язаної російським реваншизмом на знищення українського народу, його культурного спадку і української держави, має відбуватися на основі концептуально вивіреної національної правової доктрини. Її важливо розробляти не тільки з урахуванням новітніх напрацювань у теорії права, галузевих і прикладних юридичних наук, комплексних юридичних дисциплін, а й на міцному фундаменті наукових знань про універсальні та особливі риси українського права, які формуються на основі пізнання загального та особливого в неперервному його розвитку. А це є предметною сферою історії українського права. Тому під цим кутом зору відмова від викладання цієї дисципліни чи навіть дискусія про доцільність її вивчення майбутніми правниками в національних університетах України повинна розглядатись як аномалія, злоякісний симптом, що свідчить про наростання негативних тенденцій у національній системі підготовки юристів на тлі хороших гасел про її удосконалення.

Сьогодні ніхто не дає однозначної відповіді на питання, в якому напрямі розвиватиметься вища юридична освіта, навіть у найближчій перспективі. Логічно, якою буде юридична освіта в Україні в післявоєнний період, сказати важко. Єдине, що можемо передбачити – це те, що з відбудовою України зростатиме потреба у кваліфікованому правовому забезпеченні цього процесу. Відповідно, в національно орієнтованій правовій еліті з високим рівнем інтелігентності і моральними якостями громадянина, здатної адекватно діяти в ситуаціях непередбачених викликів, внутрішніх і зовнішніх загроз державності України, правам та свободам її громадян.

Уявлення про загрози на перспективу є. Одна з головних внутрішніх загроз – це наша історично невиліковна хвороба – малоросійство, яка є виявом комплексу неповноцінності й меншовартості для українського народу [7]. Точно вона не зникне в одну мить після перемоги у війні з російським агресором. Це – вірусна хвороба. Віруси мутують. Протидією їх поширенню є профілактичні щеплення. На наше переконання, дієвим «щепленням» має бути розбудова в Україні конституційної держави, яка історично і логічно передує правовій (ми писали про актуальність історико-правового досвіду розбудови конституційної держави в Україні [8]). Одна з головних зовнішніх загроз це – юридична експансія, що є закономірним явищем глобалізації, але особливо загрожує правовому розвитку тих країн, які виборюють свою незалежність. Україна – у їх переліку. Прямим об'єктом впливу юридичної експансії є національна правова система України [9, с. 392–406]. Вона і в довоєнний час була вразливою у частині проведення правової реформи, яка на цю мить ще не завершена і не завжди корелює із суспільно позитивним інтересом.

На тлі далеко неповного переліку загроз, перед якими опинилась Україна на початку XXI ст., викликає занепокоєння позиція прихильників ідеї так званої прагматично орієнтованої юридичної освіти та «надання юридичних послуг» у цій сфері. Її адепти наводять, на перший погляд, цілком вагомі аргументи щодо необхідності впровадження нових стандартів у вищу юридичну освіту у зв'язку із об'єктивними процесами формуванням інформаційного суспільства та діджиталізації.

Відповідно свідомо чи ні нав'язують національним університетам України стратегію вивчення вузькофахових проблем з галузевих і прикладних юридичних наук та комплексних юридичних дисциплін, «поглибленого» опанування знаннями із загальної теорії держави і права, предметом якої і надалі чомусь залишається філософське осмислення чинного законодавства в рамках догматичної юриспруденції. Активно пропонують запроваджувати в процес навчання різноманітного штибу так звані нові комплексні юридичні дисципліни, що сформувалися на базі комплексних інтегрованих галузей законодавства. Ними перевантажуються навчальні програми, хоча їх вивчення обмежується простим коментуванням чинного законодавства, що не пов'язане, більше того, не має жодного зв'язку із розумінням і усвідомленням сутності права. На олімп інноваційних досягнень у вищій юридичній освіті піднімаються питання формування «платформенних» якостей юриста і розвитку його аналітичних інформаційних здібностей.

Історико-правові дисципліни на тлі «нововведень» опинилися у ролі попелюшки у власному домі. Дедалі частіше лунають думки про зведення їх до статусу вибіркових (навіть не обов'язкових вибіркових) дисциплін за формулою «добровільного вибору без вибору». Такий стан, особливо в університетській юридичній освіті – це шлях, який заведе в глухий кут.

З огляду на викладене студентам вже точно не варто намагатися реалізувати прагнення бути хорошим програмістом з юриспруденції в надії, що це допоможе стати успішним юристом. Це позірний шлях до успіху, який не вимагає додаткових зусиль у навчанні. Стимул один: отримати мінімальні технічні знання доступними елементарними методами, які пропонують різні платформи для онлайн-навчання. Навіщо такому юристові фундаментальні знання, якщо будь-яку потрібну інформацію можна без зусиль отримати за лічені секунди, а відповіді на кон'юнктурні питання із допомогою форм штучного інтелекту. Однак янус – дволикий. Є й інше обличчя у бога часу й кінця. За описаних позірних обставин значна частина здобувачів університетської юридичної освіти ризикує втратити можливість розвивати критичне мислення, набувати базових знань зі сфери функціонування різних правових галузей та інститутів. Слід знати, що їх сутність не нівелюється з часом. Зазнають змін лише зміст і форма. Поглиблене проникнення у сутність правових явищ у процесі навчання можливе винятково завдяки спільним зусиллям як теоретиків, так і істориків права.

Науковою настановою на користь збереження в національних університетах України історії українського права зі статусом обов'язкової дисципліни в навчальному процесі є трансдисциплінарна методологія, яка оголошена ЮНЕСКО провідною в організації освітнього процесу в XXI ст. [10, с. 158]. Викладання історії українського права, як видається, має розгортатися навколо ідеї органічного поєднання пріоритетних загальнолюдських правових цінностей, створених за тисячоліття світової історії з національними правовими цінностями [11, с. 46–47]. За основу розробки навчальної програми добре було б узяти концепт: право історично і логічно передує державі. Українське право аналізувати як соціальний інститут, з яскраво вираженим духовно-раціональним механізмом регуляції поведінки людей, змістове і, по суті, відображення існуючої в Україні соціокультурної реальності. Навчальний курс доцільно вибудовувати на основі проблемного або проблемно-хронологічного подання програмного матеріалу. Головний акцент у навчанні зосереджувати на дослідницькій роботі студента разом з викладачем.

Висновки. Отже, без поглибленого вивчення історії українського права точно не обійтися. Історико-правові знання важливі і для вирішення актуальних правових проблем сьогодення [10, с. 167–169]. Використання ж онлайн-засобів сприяє лише більш активному спілкуванню між студентами і викладачами. Воно, швидше, доповнює, ніж заміщає традиційні лекційні і семінарські заняття в аудиторіях. Це слід усвідомити і тим, хто ставиться до отримання юридичної професії як до комерційного проєкту. Після перемоги над російським агресором виникне нагальна потреба у вирішенні в правовий спосіб проблеми відбудови держави, виведення країни з кризи, зміцнення позицій України на світовому рівні. Це – система стратегічних цілей і завдань, які вимагають ретельного концептуального і доктринального обґрунтування. Їх вирішення не під силу юристам вузького профілю знань. Тут потрібні стратеги, національно орієнтовані правознавці (вартість інтелекту саме таких фахівців висока і буде зростати). Їх навчання має бути інтегроване в науку, задля розуміння глобальних взаємозв'язків у світі, багатьох точок зору і цінностей.

Список використаних джерел

1. Гриценко І. С. М. Д. Іванішев – засновник історико-правової школи Університету св. Володимира. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Юридичні науки. 2000. Вип. 40. С. 13–17.
2. Заруба В. М. Огляд історії вивчення українського права. *Наук. вісник Дніпропетр. державного університету внутрішніх справ.* 2010. № 3. С. 61–69.
3. Неволин К. А. Энциклопедия законоведения: в 2-х т. Киев: Унив. тип., 1839–1840. URL: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/56709-nevolin-k-a-entsiklopediyazakonovtdeniya -kiev-1839-1840 (дата звернення: 03.04.2021).
4. Статути Київського університету 1833–2020 рр. / упор. та авт. лекцій: В. А. Короткий, А. Г. Соломаха. Київ: ФОП Кандиба Т. П., 2020. 876 с.
5. Немченко С. С. Становлення правової освіти в Україні в XVII – на початку XX ст. *Наук. вісник Херсонськ. державного університету.* 2015. Вип. 4. Т. 1. С. 37–40.

6. Петро Захарченко. Історія українського права: навчальний посібник. Київ: ВД «Освіта України», 2019. 436 с.
7. Маланюк Є. Малоросійство. Нью-Йорк,1959. 31 с.
8. Мірошниченко М. І. Ідея конституційної держави в стратегії державотворення за доби Української Народної Республіки. *Право України.* 2017. № С. 48–58.
9. Miroshnychenko M. I. Legal system of Ukraine the conditions of legal expansion: adaptive transformation in the context of the problem of its typological identification). The latest development of the modern legal sciences and education in Ukraine and EU countries: an experience, challenges, expectations: Collective monograph. Riga, Latvia: Baltija blishing, 2021. 604 s.
10. Мірошниченко М. І. Історія українського права у фокусі глобальних викликів сучасності. *Право України.* 2020. № 12. С. 158–173.
11. Захарченко П. П., Мірошниченко М. І. Новітні підходи в методології викладання історії українського права. Методологія в праві: монографія / І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін.; за заг. ред. І. Безклубого. Київ: Грамота, 2017. (Серія «Про українське право»). С. 44–53.

References

1. Hrytsenko I. S. M. D. Ivanishev – zasnovnyk istoryko-pravovoi shkoly Universytetu Sv. Volodymyra. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. *Yurydychni nauky.* 2000. Vyp. 40. S. 13–17.
2. Zaruba V. M. Ohliad istorii vyvchennia ukrainskoho prava. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* 2010. 3. S. 61–69.
3. Nevolyn K. A. Эntsyklopedyia zakonovedenyia: v 2-kh t. Kyev: Unyv. typ., 1839–1840. URL: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/56709-nevolin-k-a-entsiklopediyazakonovtdeniya -kiev-1839-1840 (data zvernennia: 03.04.2021).
4. Statuty Kyivskoho universytetu 1833–2020 rr. Upor. ta avt. lektsii: V. A. Korotkyi, A. H. Solomakha. Kyiv: FOP Kandyba T. P., 2020. 876 s.
5. Nemchenko S. S. Stanovlennia pravovoi osvity v Ukraini v XVII – na pochatku XX st. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu.* 2015. Vyp. 4. T. 1. S. 37–40.
6. Petro Zakharchenko. Istoriia ukrainskoho prava: Navchalnyi posibnyk. Kyiv: VD Osvita Ukrainy, 2019. 436 s.
7. Malaniuk Ye. Malorosiistvo. Niu-York, 1959. 31 s.
8. Miroshnychenko M. I. Ideia konstytutsiinoi derzhavy v stratehii derzhavotvorennia za doby Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. *Pravo Ukrainy.* 2017. № S. 48–58.
9. Miroshnychenko M. I. Legal system of Ukraine the conditions of legal expansion: adaptive transformation in the context of the problem of its typological identification). The latest development of the modern legal sciences and education in Ukraine and EU countries: an experience, challenges, expectations: Collective monograph. Riga, Latvia: Baltija blishing, 2021. 604 s.
10. Miroshnychenko M. I. Istoriia ukrainskoho prava u fokusi hlobalnykh vyklykiv suchasnosti. *Pravo Ukrainy.* 2020. № 12. S. 158–173.
11. Zakharchenko P. P., Miroshnychenko M. I. Novitni pidkhody v metodolohii vykladannia istorii ukrainskoho prava. Metodolohiia v pravi: monohrafiia / I. Bezklubyi, I. Hrytsenko, M. Koziubra ta in.; za zah. red. I. Bezkluboho. Kyiv: Hramota, 2017. (Seriia «Pro ukrainske pravo»). S. 44–53.

Мірошниченко М. І. До питання навчання та виховання національно орієнтованої правової еліти в національних університетах України

У статті зосереджено увагу на одному із важливих концентрів університетської юридичної освіти в Україні: підготовка національно орієнтованої еліти високого рівня інтелігентності. Без неї зміцнення української державності на тлі викликів, перед якими опинився український народ на початку третього тисячоліття, не має перспективи. Авторка поставила на меті привернути увагу наукової та освітянської спільноти до обговорення питання про актуальність викладання дисципліни «Історія українського права» в національних університетах України. Звернено увагу на питання про місце і значення історії українського права як науки і навчальної дисципліни в системі університетської освіти юриста в постгеноцидний, постімперський період відбудови України та з урахуванням об'єктивних процесів розвитку інформаційного суспільства та діджиталізації. Окремо акценти зосереджені на авторському баченні шляхів удосконалення методології викладання історії українського права для юристів. Доведено, що історико-правові знання важливі для вирішення актуальних правових проблем сьогодення. Підкреслено, що науковою настановою на користь збереження історії українського права зі статусом обов'язкової дисципліни в навчальному процесі є трансдисциплінарна методологія, оголошена ЮНЕСКО провідною в організації освітнього процесу в XXI ст. На думку авторки, викладання історії українського права має розгортатися навколо ідеї органічного поєднання пріоритетних загальнолюдських правових цінностей, створених за тисячоліття світової історії з національними право-

вими цінностями. Використання онлайн-засобів сприяє більш активному спілкуванню між студентами і викладачами, але не є базовими, навіть в умовах практично орієнтованої освіти.

Ключові слова: Україна, постімперський період, відбудова, вища юридична освіта, університетська правова освіта, історія українського права, методологія історії українського права, методика викладання, інформаційне суспільство, діджиталізація.

Miroshnichenko M. I. On the issue of training and education of national oriented legal elite in national universities of Ukraine

The article draws attention to one of the centers of university legal education in Ukraine, namely the place and importance of the history of Ukrainian law as a science and academic discipline in the university education of a lawyer in the post-genocidal, post-imperial period of reconstruction of Ukraine. digitalization. Separately, the emphasis is on the author's vision of ways to improve the methodology of teaching the history of Ukrainian law for lawyers. It is emphasized that the transdisciplinary methodology, which was declared by UNESCO to be the leading one in the organization of the educational process in the XXI century, is a scientific guideline in favor of preserving the History of Ukrainian law with the status of a mandatory discipline in the educational process. The teaching of the History of Ukrainian Law should revolve around the idea of an organic combination of priority universal legal values created over the millennia of world history with national legal values. Thus, given the purpose of university higher education, a lawyer, if he wants to become a real specialist, should get a good basic legal education and constantly improve their knowledge in this area. In this case, without an in-depth study of the history of law and the state can not do. Deep penetration into the essence of legal phenomena in the learning process is possible only through the joint efforts of both theorists and historians of law. Historical and legal knowledge is important for solving current legal problems. The use of online tools only promotes more active communication between the student and the teacher. They complement rather than replace traditional lectures and seminars in classrooms. As a basis for developing the curriculum, it would be good to take the thesis that Ukrainian law is a social institution, with a pronounced spiritual and rational mechanism for regulating human behavior, meaningful and essentially a reflection of the existing socio-cultural reality in Ukraine. It is expedient to build a training course on the basis of problem or problem-chronological study of program material. The main emphasis in teaching should focus on research work, when the student is involved by the teacher in the field of their research and together they create space for new knowledge.

Key words: Ukraine, postimperial period, reconstruction, higher legal education, university legal education, history of Ukrainian law, methodology of history of Ukrainian law, methods of teaching discipline, information society, digitalization.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-21

УДК 342.7

Олена Петрівна Рябченко,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Національного авіаційного університету,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-6631-2830

КОНЦЕПТ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ПІДВИЩЕНИХ РИЗИКІВ

Постановка проблеми, її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Показником високого рівня демократії в державі є активна громадянська позиція населення й спроможність державних інституцій ефективно забезпечувати права людини. Це безпосередньо стосується умов воєнного стану та надзвичайних ситуацій, які можна об'єднати єдиним терміном «умови підвищених ризиків» щодо життя і здоров'я громадян, національної безпеки. У зазначених умовах пріоритетними є захист національних інтересів і виникають численні виклики належному дотриманню прав людини, які не тільки пов'язані із необхідністю застосування державою адекватних засобів реагування, у тому числі й тих, які мають правообмежувальний характер, а й викликані порушеннями норм і принципів міжнародного права. Актуальний пошук шляхів вирішення проблеми дотримання прав людини у визначених умовах надає пріоритет воєнному стану, зважаючи на найбільший виклик на шляху розбудови демократії в Україні – повномасштабне вторгнення РФ. Водночас це не виключає необхідності такого пошуку й в умовах надзвичайних ситуацій, у тому числі тих, які виникли внаслідок воєнних дій. Кодексом цивільного захисту України, законами України «Про національну безпеку України», «Про правовий режим воєнного стану», «Про правовий режим надзвичайного стану», Указом Президента України від 24.03.2021 р. № 119/2021 «Про Національну стратегію у сфері прав людини», розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.06.2021 р. № 756-р «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 роки» не вичерпано повністю шляхи вирішення проблем у зазначеній сфері, а окремі з них потребують оновлення, у тому числі із урахуванням міжнародних стандартів щодо прав людини в кризових умовах.

Виділені найбільш складні виклики і проблеми на шляху нашої держави до демократії визначають необхідність поглибленого пошуку не тільки напрямів їх подолання, а й встановлення причин та умов виникнення з метою формування системних превентивних заходів, спрямованість яких визначена, насамперед дотриманням прав людини. Це потребує теоретичного й практичного вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Опрацювання наукового базису дослідження виділеної проблеми формування концепту дотримання прав людини в умовах підвищених ризиків дає змогу розділити роботи вчених на три групи, залежно від предмета аналізу: присвячені правам людини, верховенству права, а також ті, в яких вивчаються питання режимного регулювання. До першої групи можна віднести науковий доробок Ю. Бисаги, О. Зайчука, М. Кельмана, А. Колодія, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришина, В. Погорілка, П. Рабіновича та інших. Друга група робіт представлена дослідженнями С. Головатого, М. Козюбри, О. Россоляка, С. Шевчука та інших. Проблеми режимного регулювання вивчали С. Кузніченко, Т. Мінка, В. Настюк, Л. Остапенко, О. Хитра, Л. Чистоклетов та інші. У працях послідовно проводився науковий погляд щодо розкриття проблеми дотримання та реалізації прав людини з позицій національних інтересів та їх безпекової складової. Однак загальний характер цих публікацій не виключає необхідності системного погляду на проблему дотримання прав людини в умовах підвищених ризиків, що передбачає формування відповідної теоретико-правової моделі концептуального характеру.

Мета статті – обґрунтування концептуальних засад визначення, впровадження та реалізації сучасних способів і засобів дотримання прав людини в умовах підвищених ризиків із урахуванням міжнародних стандартів та їх імплементації у національне законодавство.

Методи та процедури дослідження. Методологія дослідження спирається на системний підхід, діалектику, методи юридичної компаративістики, документального аналізу й синтезу, систематизації, правового моделювання, що дасть змогу системно дослідити проблему, обґрунтувати теоретичні висновки та запропонувати практичні пропозиції.

Основні результати дослідження. Визначення умовами підвищених ризиків воєнного стану та правового режиму надзвичайних ситуацій випливає з норми ст. 17 Конституції України, частиною першою якої встановлено, що найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу є захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки [1]. Гарантування реалізації безпекової складової функціонування держави передбачає запровадження адекватних заходів реагування на порушення зазначених конституційних норм, передбачених чинним законодавством у межах режимного регулювання. Поряд із цим виникає проблема дотримання прав людини в умовах правообмежень, встановлених режимним регулюванням.

Необхідність вирішення цієї проблеми в Україні гостро постала ще під час пандемії коронавірусу COVID-19, коли необхідність забезпечення життя і здоров'я громадян, санітарного та епідемічного благополуччя населення, подолання негативних наслідків впливу пандемії на економіку нашої держави визначили запровадження режиму карантину із відповідними правообмеженнями, які неоднозначно сприймались суспільством, що набуло підтвердження у судовій практиці (Рішення Конституційного Суду України від 28 серпня 2020 р. №10-р/2020 [2]).

Необхідність формування та реалізації державної політики у сфері дотримання прав людини особливо гостро виникла під час дії воєнного стану, коли запровадження правообмежень відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції України спрямоване на захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ч. 1 ст. 65 Конституції України).

Вказуючи про права людини, маємо на увазі їх значення як універсальних юридичних гарантій, зміст яких полягає у захисті від порушень основоположних свобод, прав та людської гідності [3]. При формуванні концепту дотримання прав людини в умовах підвищених ризиків має бути враховано ступінь імовірності порушень прав людини, наслідки яких є небезпечними не тільки для життя і здоров'я людини, а й для стану забезпечення національної безпеки з метою формування державної політики «на упередження» таких порушень, включаючи і заходи, які стосуються підготовки населення до виникнення зазначених умов та життєдіяльності в таких умовах.

Необхідність такої підготовки гостро довела воєнна агресія РФ 24 лютого 2022 року, коли цивільне населення не було готове до ескалації насильства, фізичних, психологічних та інших навантажень, що призвело і продовжує призводити до людських втрат.

Воєнна агресія РФ призвела до втрат у всіх сферах життєдіяльності держави, особливо чутливими є соціальна сфера, економіка, фінансова сфера, сільське господарство, промисловість, інфраструктура.

Експертами наведено дані Київської школи економіки щодо оцінки збитків війни, які виражаються у оцінці втрат, стертого економічного потенціалу, пошкоджень найважливішої інфраструктури, у 80,4 мільярда доларів, при цьому щотижня вони збільшуються на суму від 8 до 12 мільярдів доларів. У разі тривалої війни прогнозовано перевищення цієї цифри позначки у 135 мільярдів доларів нинішньої вартості плану Маршалла під керівництвом США, який допоміг відновити Європу після Другої світової війни, і 145 мільярдів доларів США на відбудову, витрачених в Афганістані [4].

Виявлення негативних наслідків воєнної агресії РФ, а також функціонування інших умов підвищених ризиків дає підстави вказати на найбільш складні проблеми, які потребують свого вирішення. Однак системність пошуку шляхів їх подолання передбачає визначення причин виникнення таких умов, динаміку не тільки причин, а й заходів, які застосовуються державою для їх усунення чи принаймні зменшення ризику впливу на виникнення небезпечних для держави і населення умов.

Якщо звернутись до міжнародних стандартів дотримання прав людини, що містяться у конвенціях, деклараціях, а також у ратифікованих Україною міжнародних договорах, можна вказати про перевагу юридичних засобів судового і позасудового характеру. Поряд із цим ефективність вирішення проблеми гарантування державою прав людини залежить від того, наскільки якісно, професійно, критично й неупереджено буде проведена оцінка існуючого потенціалу держави за

такими напрямами, як: вплив існуючого політичного середовища на стан розвитку інститутів громадянського суспільства; існуючі та перспективні можливості економічного потенціалу в державі; стан фінансової сфери та її адаптованість до викликів, які виникають у зв'язку із існуванням умов підвищених ризиків; соціальне середовище; наявність / відсутність гуманітарних проблем та ступінь їх впливу на права людини; стан зовнішніх зв'язків України, її місце у світовій економіці й політиці. По суті, це означає необхідність проведення системного моніторингу з метою виявлення реальної ситуації щодо причин існуючого стану справ із дотриманням прав людини.

Обрання основою формування політики держави, розробки, впровадження відповідних державних заходів в умовах підвищених ризиків прав людини визначає доцільність встановлення пріоритетів щодо діяльності держави, досягнення яких гарантує якісний рівень дотримання зазначених прав у таких сферах, як національна безпека, економіка, соціальна сфера, забезпечення гідного рівня життєдіяльності населення. Це стосується таких пріоритетів, які сформовані із урахуванням міжнародних стандартів, як: недопущення дискримінації; реалізація економічних прав; недопущення звуження економічних, соціальних прав; забезпечення рівня мінімальних життєвих потреб.

Відображення цих пріоритетів державної політики щодо дотримання прав людини у нормах чинного законодавства може бути здійснене шляхом розробки й прийняття системної державної програми та кореспондуючих із нею державних програм у окремих сферах життєдіяльності держави: економічній, соціальній та інших. Вказуючи про необхідність розробки й прийняття таких програм, необхідно враховувати важливість застосування державою заходів реагування на виклики й небезпеки, які виникають в умовах підвищених ризиків. При цьому має бути розроблена єдина програма дотримання прав людини в умовах підвищених ризиків та окремі програми, якими урегульовано напрями державної політики в умовах воєнного стану, надзвичайних ситуацій (із урахуванням їх правової природи). По суті, пропонується запровадження трирівневого програмного регулювання – стратегічного, тактичного й оперативного із відповідною предметною спрямованістю.

Окремо слід виділити державну програму захисту цивільного населення в умовах воєнного стану. Структура програми може складатись із таких чотирьох блоків: 1) юридичний захист; 2) психологічний захист; 3) фізичний захист (основи самозахисту); 4) вогнева підготовка. Серед усіх перелічених блоків першочергове значення в сучасних умовах збройної агресії РФ мають психологічний захист та вогнева підготовка. Реалізація державної програми захисту цивільного населення в умовах воєнного стану передбачає проведення тренінгів, підготовку та поширення методичної літератури, впровадження інтерактивних методик навчання, підготовку тренерів, широку популяризацію у засобах масової інформації, в тому числі використання інтернет-ресурсів.

Забезпечення реалізації кожного програмного блоку стратегічних завдань державної програми захисту цивільного населення в умовах воєнного стану передбачає конкретизацію за напрямами, суб'єктами здійснення, джерелами фінансування, матеріальною базою. Окремо слід виділити необхідність внесення змін до чинного законодавства з метою врахування сучасних нагальних потреб підвищення рівня гарантованості прав людини та ефективності діяльності державних інституцій у цьому напрямі. Це стосується насамперед законодавства щодо цивільного захисту, яке орієнтоване переважно на врегулювання діяльності державних органів, реалізацію їх правового статусу у цій сфері: Кодексу цивільного захисту України, постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту» від 09.01.2014 № 11 та інших.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Концепт дотримання прав людини в умовах підвищених ризиків має передбачати насамперед перелік завдань, вирішення яких спрямоване на формування теоретико-правової основи для розробки конкретних державних програм у сфері дотримання прав людини в умовах підвищених ризиків. Виходячи з положень міжнародних стандартів щодо прав людини, необхідності їх імплементації у повному обсязі у національне законодавство та перспективних напрямів його вдосконалення, сучасних викликів національній безпеці та дотримання прав людини, можна виділити такі завдання: 1) обґрунтування умов підвищених ризиків і виділення видів таких ризиків; 2) встановлення викликів функціонуванню держави Україна, реагування на які потребує запровадження режимного регулювання;

3) встановлення правової основи регулювання дотримання прав людини взагалі і в умовах підвищених ризиків; 4) визначення якості чинного національного законодавства, норми якого регулюють відносини щодо дотримання та гарантування прав людини в умовах підвищених ризиків; 5) виділення міжнародних стандартів реалізації підходу, заснованого на правах людини, в умовах кризових ситуацій; 6) систематизація міжнародних стандартів дотримання прав людини в умовах кризових ситуацій; 7) встановлення шляхів імплементації міжнародних стандартів дотримання прав людини в умовах кризових ситуацій у національне законодавство; 8) розробка рекомендацій щодо впровадження у національне законодавство правових позицій Європейського суду з прав людини; 9) розробка пропозицій щодо оптимізації та уніфікації функціонування системи державних органів в умовах підвищених ризиків, комунікацій між ними; 10) розробка теоретико-правової моделі дотримання прав людини в умовах підвищених ризиків.

Серед очікуваних результатів вирішення поставлених завдань слід віднести наукове обґрунтування виявлених закономірностей формування та реалізації державної політики у сфері дотримання прав людини в умовах підвищених ризиків. Запропоновані теоретико-правові положення мають доповнювати й вдосконалювати існуючі положення щодо організації діяльності органів державної влади під час воєнного стану та виникнення надзвичайних ситуацій, забезпечення безпеки, інформаційного забезпечення та регіонального управління шляхом впровадження підходу, заснованого на правах людини (Human Rights-Based Approach). Практичними результатами вирішення поставлених завдань виступають методи реалізації державної політики у сфері дотримання прав людини в умовах воєнного стану та надзвичайних ситуацій, методичні рекомендації та пропозиції органам державної влади щодо реалізації державної політики у визначеній сфері, пропозиції щодо вдосконалення законодавства із врахуванням міжнародних стандартів дотримання прав людини у кризових ситуаціях.

Серед очікуваних результатів, які можуть бути науково обґрунтованими та доведеними, передбачено встановлення викликів розвитку української державності та інших викликів, наявність яких потребує застосування засобів і заходів режимного регулювання; визначення якості чинного національного законодавства, норми якого регулюють відносини щодо дотримання та гарантування прав людини в умовах підвищених ризиків; встановлення шляхів імплементації міжнародних стандартів дотримання прав людини в умовах кризових ситуацій у національне законодавство.

До корисних практико-методичних напрацювань можна віднести: узагальнення судової практики українських судів та Європейського суду з прав людини у сфері дотримання прав людини, практики реалізації уповноваженими державними органами компетенції, узагальнення вітчизняного та міжнародного досвіду захисту цивільного населення в умовах воєнного стану.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами).
2. У справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»: Рішення Конституційного Суду України від 28 серпня 2020 р. №10-р/2020. *Офіційний вісник України.* 2020. № 76. Ст. 2433.
3. Frequently Asked Questions on a Human Rights-Based Approach to Development Cooperation. United Nations. New York and Geneva, 2006. Retrieved from: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/FAQen.pdf (accessed 28 April 2022).
4. Рей Сальватор Дженнінгс. Наслідки війни в Україні: готуємося зараз до прийдешнього дня. URL: https://www.justsecurity.org/81387/wars-aftermath-in-ukraine-preparing-now-for-the-day-after-ua/

References

1. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 1996. № 30. St. 141 (zi zminamy).

2. U spravi za konstytutsiinym podanniam Verkhovnoho Sudu shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) okremykh polozhen postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro vstanovlennia karantynu z metoiu zapobihannia poshyrenniu na terytorii Ukrainy hostroi respiratornoi khvoroby COVID-19, sprychynenoi koronavirusom SARS-CoV-2, ta etapiv poslablennia protyepidemichnykh zakhodiv», polozhen chastyn pershoi, tretoi statti 29 Zakonu Ukrainy «Pro Derzhavnyi biudzhet Ukrainy na 2020 rik», abzatsu deviatoho punktu 2 rozdilu II «Prykintsevi polozhennia» Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro Derzhavnyi biudzhet Ukrainy na 2020 rik»: Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 28 serpnia 2020 r. № 10-r/2020. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2020. № 76. St. 2433.
3. Frequently Asked Questions on a Human Rights-Based Approach to Development Cooperation.United Nations. New York and Geneva, 2006. Retrieved from: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/FAQen.pdf (accessed 28 April 2022).
4. Rei Salvator Dzhenninhs. Naslidky viiny v Ukraini: hotuiemosia zaraz do pryideshnoho dnia. URL: https://www.justsecurity.org/81387/wars-aftermath-in-ukraine-preparing-now-for-the-day-after-ua/

Рябченко О. П. Концепт дотримання прав людини в умовах підвищених ризиків

Стаття присвячена висвітленню основних проблем дотримання прав людини в умовах підвищених ризиків та формуванню концепту дотримання прав людини у таких умовах як системного підходу до формування та реалізації державної політики у цій сфері. Доведено необхідність розробки й прийняття пакету необхідних державних програм і виділено серед них програму захисту цивільного населення. Запропоновано структуру державної програми захисту цивільного населення, яка передбачає чотири блоки: юридичний захист; психологічний захист; фізичний захист (основи самозахисту); вогнева підготовка. Зазначено, що серед усіх перелічених блоків першочергове значення в сучасних умовах збройної агресії РФ мають психологічний захист та вогнева підготовка. Реалізація такої програми передбачає проведення тренінгів, підготовку та поширення методичної літератури, впровадження інтерактивних методик, навчання тренерів, широку популяризацію у засобах масової інформації, а також із використанням інтернет-ресурсів. Вказано, що концепт дотримання прав людини передбачає перелік завдань, вирішення яких спрямоване на формування теоретико-правової основи для розробки цих конкретних державних програм та очікувані результати.

Ключові слова: права людини, концепт, підвищений ризик, умова, воєнний стан, надзвичайна ситуація.

Riabchenko O. P. The concept of respect for human rights in conditions of increased risks

The article is devoted to highlighting the main problems of human rights in high risk and the formation of the concept of human rights in such conditions as a systematic approach to the formation and implementation of public policy in this area. The necessity of development and adoption of the package of necessary state programs is proved and the program of protection of the civilian population is allocated among them. The structure of the state program of protection of the civilian population is offered, which provides four blocks: legal protection; psychological protection; physical protection (basics of self-defense); fire training. It is noted that among all these blocks, psychological protection and fire training are of paramount importance in the current conditions of Russia's armed aggression. The implementation of such a program includes trainings, preparation and dissemination of methodological literature, introduction of interactive methods, training of trainers, wide popularization in the media, as well as with the use of Internet resources. It is stated that the concept of respect for human rights provides a list of tasks, the solution of which is aimed at forming a theoretical and legal basis for the development of these specific state programs and the expected results.

Key words: human rights, concept, increased risk, condition, martial law, emergency situation.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-22

УДК 349.2

Яна Володимирівна Сімутіна,
провідний науковий співробітник відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-7579-187X

ОБМЕЖЕННЯ ТРУДОВИХ ПРАВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. Теоретичного осмислення потребують питання щодо способу запровадження обмежень окремих прав і свобод людини крізь призму положень Конституції України та міжнародно-правових актів, особливостей механізму обмеження права на працю та права на страйк в умовах воєнного стану, а також проблеми їх реалізації під час здійснення заходів щодо захисту української державності.

Актуальність теми. Уперше в історії незалежної України у зв'язку із запровадженням правового режиму воєнного стану у відповідь на повномасштабне вторгнення РФ трудові права і гарантії в Україні зазнали суттєвих обмежень. 24 березня 2022 року набрав чинності Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» № 2136-IX (далі – Закон № 2136-IX), яким запроваджено обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина відповідно до статей 43, 44 Конституції України та визначено особливості трудових відносин працівників усіх підприємств, установ, організацій в Україні незалежно від форми власності, виду діяльності й галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами, у період дії воєнного стану, введеного відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

Як зазначено в Коментарі Міністерства економіки України, норми Закону № 2136-IX, які регулюють деякі аспекти трудових відносин інакше, ніж Кодекс законів про працю України та інше законодавство про працю – мають пріоритетне застосування на період дії воєнного стану для працівників усіх підприємств, установ, організацій в Україні незалежно від форми власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами. Норми законодавства про працю, які суперечать положенням цього Закону, на період дії воєнного стану не застосовуються. Водночас інші норми законодавства про працю, які не суперечать положенням Закону, також можуть або повинні застосовуватися у відносинах між працівником та роботодавцем [1].

Огляд літератури з теми дослідження. Теоретико-правовим і конституційним аспектам обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні присвячено наукові дослідження О. Андрієвської, Ю. Ірхи, С. Рабіновича, М. Савчина, Ю. Фігель та ін. Питання забезпечення свободи праці в умовах воєнного стану розглядалося Т. Занфіровою. Водночас проблематика обмеження трудових прав людини, зокрема, права на працю та права на страйк, в умовах воєнного стану не була предметом спеціальних наукових досліджень.

Мета статті полягає у висвітленні теоретичних і практичних проблем обмеження трудових прав і свобод людини і громадянина в Україні в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Дослідження питання щодо обмеження конституційних прав і свобод людини, у тому числі й права на працю, варто почати зі звернення до основних міжнародних стандартів у сфері прав людини. Згідно з основоположним міжнародним актом про права людини – Загальною декларацією прав людини, прийнятою Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому можливий вільний і повний розвиток її особи. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати лише таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги

прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві (ст. 29) [2].

У міжнародно-правових документах обставини, за яких можуть запроваджуватися обмеження прав людини, мають назву надзвичайних обставин. Єдиним правовим документом, де дається визначення цього правового явища, є Конвенція МОП про примусову чи обов'язкову працю № 29 від 28 червня 1930 року. Згідно з п. «d» ст. 2 цієї Конвенції під надзвичайними обставинами розуміються обставини, що ставлять під загрозу чи можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови усього чи частини населення. До них належать: 1) надзвичайний стан у державі, за якого життя нації перебуває під загрозою та про наявність якого офіційно оголошено; 2) війна, суспільна небезпека чи інші надзвичайні обставини, котрі загрожують незалежності й безпеці держави; 3) стихійне лихо чи загроза стихійного лиха, як-то: пожежі, повені, голод, землетрус, сильні епідемії чи епізоотії, нашестя шкідливих тварин, комах чи паразитів рослин [3].

Стаття 15 Європейської конвенції з прав людини «Відступ від зобов'язань під час надзвичайних ситуацій» надає урядам держав-учасниць, за виняткових обставин, можливість тимчасово, обмежено та під наглядом відступити від свого зобов'язання забезпечити певні права та свободи згідно з Конвенцією. У цій статті викладені три умови для правомірного відступу від зобов'язань: 1) війна або інша суспільна небезпека, яка загрожує життю нації; 2) заходи, що вживаються у відповідь на таку війну або суспільну небезпеку, не повинні виходити за межі, яких вимагає гострота становища; 3) заходи не повинні суперечити іншим зобов'язанням держави згідно з міжнародним правом [4, с. 6].

У згаданих документах наголошується на тому, що права людини не повинні обмежуватися. Позатим, з урахуванням виняткових обставин, у них окреслені конкретні межі та цілі запровадження обмежень прав, що, на думку, А. Стрєкалова, дозволяє державам, з одного боку, посилаючись на відповідні міжнародно-правові норми, встановлювати вимушені обмеження на користування певними правами, а з другого – захищає громадян від свавільних дій держави щодо обмеження їх прав [5, с. 511].

Погоджуємося з Д. Терлецьким, який зазначив: «Безсумнівно, надзвичайна ситуація вимагає, аби держава була ефективною, своєчасно вживаючи належні заходи заради подолання та усунення обставин, які зумовили таку надзвичайну ситуацію. Традиційно, з огляду на це, розв'язується питання, чи дійсно такі заходи мають тією чи іншою мірою засвідчувати відступ від звичайних процедур організації та здійснення державної влади, включно із запровадженням певних обмежень прав людини» [6, с. 7].

Аналіз статті 64 Конституції України свідчить про те, що в ній передбачено можливість встановлення окремих обмежень прав і свобод в умовах воєнного стану із зазначенням строку цих обмежень.

Правовою основою введення воєнного стану є Конституція України, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» та відповідний указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України.

Виходячи з визначення, яке міститься у статті 1 Закону України «Про воєнний стан», воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Як наголошує Т. Занфірова, воєнний стан – це «особлива антропна умова, у разі настання якої дія принципу свободи праці суттєво змінюється» [7, с. 77]. Зокрема, у частині 3 статті 43 Конституції України зазначено, що не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

Ця норма знайшла своє продовження у положеннях статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», де одним із спеціальних заходів правового режиму воєнного стану визначено запровадження трудової повинності для працездатних осіб, не залучених до роботи в оборонній сфері та захисту критичної інфраструктури і не заброньованих за підприємствами, установами та організаціями на період дії воєнного стану з метою виконання робіт, що мають оборонний характер, а також ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, які виникли в період дії воєнного стану, та залучати їх в умовах воєнного стану до суспільно корисних робіт, що виконуються для задоволення потреб Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів і сил цивільного захисту, забезпечення функціонування національної економіки та захисту критичної інфраструктури і не потребують, як правило, спеціальної професійної підготовки осіб. За працівниками, залученими до виконання суспільно корисних робіт, на час виконання таких робіт зберігається попереднє місце роботи (посада). Порядок залучення працездатних осіб в умовах воєнного стану до суспільно корисних робіт, питання їхнього соціального захисту з урахуванням вимог закону та орієнтовний перелік таких суспільно корисних робіт визначаються постановою Кабінету Міністрів України від 13 липня 2011 року № 753.

Отже, при запровадженні воєнного стану та трудової повинності, як одного зі спеціальних заходів цього правового режиму, свобода праці обмежується задля задоволення потреб та інтересів держави і суспільства. Трудова повинність при цьому, хоча й має ознаки примусу, не вважається примусовою працею в силу наведених вище положень Конституції України.

Одним з безумовних наслідків введення воєнного стану є заборона страйків, що прямо випливає з абзацу шостого частини першої статті 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», відповідно до якого в умовах воєнного стану забороняється проведення страйків, масових зібрань та акцій. Закріплена в частині четвертій статті 44 Конституції України норма про те, що заборона страйку можлива лише на підставі закону набула відображення у частині четвертій статті 24 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», в якій перелічені випадки, в яких забороняється проведення страйку.

Г. Чанишева звертає увагу на те, що оскільки обмеження трудових прав на період воєнного стану ґрунтуються на нормах статей 43–44 Конституції України, то йдеться не тільки про індивідуальні, а й про колективні трудові права, зокрема, проголошене у статті 44 право на страйк. У зв'язку з цим цілком зрозуміло, що в Законі № 2136-IX не згадується про право на страйк, оскільки у таких умовах реалізація цього права взагалі неможлива. Тобто на відміну від інших трудових прав в умовах воєнного стану має місце не обмеження, а повна заборона зазначеного права. При цьому у частині другій статті 1 Закону № 2136-IX закріплено, що на період дії воєнного стану вводяться обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина відповідно до статей 43, 44 Конституції України. У зв'язку з цим варто погодитися з думкою Г. Чанишевої щодо доцільності формулювання частини другої статті 1 Закону № 2136-IX у такій редакції: «…на період дії воєнного стану вводяться обмеження та заборона окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина...» [8, с. 20].

Досліджуючи питання щодо обмеження трудових прав в умовах воєнного стану, не можна не звернутися до практики Конституційного Суду України, який у своїх рішеннях неодноразово висловлював правову позицію щодо сутності обмеження прав і свобод людини.

Так, у Рішенні від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007 (справа про соціальні гарантії громадян) Конституційний Суд України висловив правову позицію, виходячи з якої зупинення дії законів є способом тимчасового припинення їх дії в часі та/або за колом осіб і має здійснюватися відповідно до вимог Конституції України. Ця юридична процедура знаходиться в органічному зв'язку із скасуванням законів, внесенням до них змін та доповнень <…>. Зупинення дії положень законів, якими визначено права і свободи громадян, їх зміст та обсяг є обмеженням прав і свобод і може мати місце лише у випадках, передбачених Основним Законом України. У статті 64 Конституції України вичерпно визначено такі випадки, а саме передбачено, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод людини із зазначенням строку дії цих обмежень, та визначено ряд прав і свобод, які не можуть бути обмежені за жодних обставин. <…> Отже, відповідно до частини третьої статті 22, статті 64 Конституції України право громадян на соціальний захист, інші соціально-економічні права можуть бути обмежені, у тому

числі зупиненням дії законів (їх окремих положень), лише в умовах воєнного або надзвичайного стану на певний строк [9].

Також у Рішенні від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 Конституційний Суд України сформулював правову позицію, згідно з якою скасування конституційних прав і свобод – це їх офіційна (юридична або фактична) ліквідація. Звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням. У традиційному розумінні діяльності визначальними поняття змісту прав людини є умови і засоби, які становлять можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку. Обсяг прав людини – це їх сутнісна властивість, виражена кількісними показниками можливостей людини, які відображені відповідними правами, що не є однорідним і загальним. Загальновизнаним є правило, згідно з яким сутність змісту основного права в жодному разі не може бути порушена [10].

Як припускає С. Черноус, «у розрізі статті 64 Конституції України йдеться про право здійснювати в умовах воєнного стану деяке звуження змісту та обсягу прав людини і громадянина, крім тих, що визначені у частині другій статті 64 Конституції України. Тож у розрізі прав працівників, йдеться про можливе звуження змісту та обсягу деяких їх трудових прав із збереженням сутності таких прав» [11, с. 158].

У частині другій статті 64 Конституції України, у переліку прав і свобод людини і громадянина, що не можуть бути обмежені, не згадуються статті 43–46, якими закріплено право на працю, на заборону примусової праці, на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижче від визначеної законом (стаття 43), право на страйк (стаття 44), право на відпочинок (стаття 45), право на соціальний захист (стаття 46) та інші права, закріплені у відповідних нормах. Отже, права, встановлені цими статтями, можуть бути обмежені в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Водночас, виходячи із законодавчо визначеної процедури встановлення обмежень прав і свобод, закріпленої у Законі України «Про правовий режим воєнного стану» саме в указі Президента України про введення воєнного стану зазначається «вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень, а також тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» (пункт 5 статті 6 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»).

Указом Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 року визначено, що у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводитися тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб у межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Аналізуючи наведені вище правові норми у їх системному зв'язку, С. Черноус звертає увагу на питання щодо правомірності обмеження Законом № 2136-IX права на відпочинок, закріпленого статтею 45 Конституції України, хоча указом Президента України № 64/2022 не визначено можливості обмеження такого права [11, с. 159].

На важливий критерій обмеження прав Конституційний Суд України звернув увагу у Рішенні від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016: «...обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права» [12].

У зв'язку з цим слід звернути увагу на запроваджений Законом № 2136-IX механізм призупинення трудового договору, що викликає питання не лише в контексті юридичної визначеності, а й опосередковано обмежує права на соціальний захист, закріплене в статті 46 Конституції України. При цьому зауважимо, що стаття 46 Конституції, як і стаття 45, не згадується в Указі Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 року «Про введення воєнного стану в Україні».

Як убачається з Коментаря Міністерства економіки України до Закону № 2136, під час призупинення дії трудового договору єдиний соціальний внесок (ЄСВ) не сплачується [1], оскільки виплата заробітної плати роботодавцем не здійснюється і відсутня база для його нарахування, що фактично зумовлює обмеження доступу працівника до допомоги в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування через зменшення страхового стажу при призначенні пенсії за віком і виплаті допомоги з тимчасової непрацездатності. При цьому працівник, дію трудового договору якого призупинено, вважається зайнятим і не може отримати статус безробітного та допомогу по безробіттю.

На думку І. Новак, така ситуація є порушенням конституційного права на соціальний захист (ст. 46), про яке не згадується в указі Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 року та яке не обмежено Законом № 2136 (ч. 2 ст. 1) на період дії воєнного стану, а також зобов'язань, узятих Україною при ратифікації Конвенції МОП № 102 про мінімальні норми соціального забезпечення 1952 року. З економічної точки зору призупинення дії трудового договору без розірвання трудових відносин є легалізацією прихованого безробіття, яке гальмуватиме структурні трансформації, критично важливі для нашої країни на етапі поствоєнного відновлення економіки. З огляду на вищевикладене, зазначає І. Новак, правова «інституціоналізація» прихованого безробіття в країні під час війни матиме негативні соціально-економічні наслідки [13, с. 140].

Насамкінець, слід нагадати, що в сучасній історії траплялися випадки обмеження трудових прав громадян через війну на території їхньої держави. Зокрема, у зв'язку з військовим конфліктом у Боснії і Герцеговині у 1992 році було ухвалено Закон «Про трудові відносини в умовах війни або неминучої загрози війни», яким встановлювались обмеження на використання відпусток, винятки, які звільняють від виплати заробітної плати, а також умови тимчасового припинення трудових відносин. Однак, як зауважують дослідники, такі послаблення для роботодавців не змогли запобігти стрімкому поширенню незадекларованої праці та безробіття в країні [14]. Тож чи вдасться нашим можновладцям, які у прагненні підтримати бізнес в умовах війни ставлять найманих працівників у ще більш вразливе становище, проводячи антисоціальну політику в сфері праці, втримати «на плаву» й згодом відновити економіку – покаже час.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що запровадження правового режиму воєнного стану в Україні надало легальну можливість тимчасово обмежити цілий ряд індивідуальних і колективних трудових прав і свобод людини. Щодо права на страйк, то в умовах воєнного стану його реалізація взагалі неможлива, що дає змогу стверджувати не просто про його обмеження, а фактично про тимчасове скасування такого права.

Виходячи з міжнародно-правових і конституційних засад обмеження прав людини, будь-які обмеження повинні щонайменше відповідати принципам правової визначеності та передбачуваності, вимогам законності, необхідності, пропорційності та бути недискримінаційними. Попри це, проведений аналіз правового регулювання обмежень трудових прав і гарантій людини в умовах воєнного стану свідчить про наявність окремих як термінологічних, так і змістовних суперечностей і недоліків нормативно-правових актів, якими такі обмеження запроваджені. З ухваленням Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», яким обмежено ряд конституційних прав і свобод людини і громадянина відповідно до статей 43, 44 Конституції України, у трудовому праві загострилися проблеми правозастосування через наявність кількох нормативно-правових актів, які по-різному регулюють відносини у сфері праці. З огляду на це одним з першочергових завдань держави у поствоєнному майбутньому має бути відновлення у повному обсязі й забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини, а також людиноорієнтована та ефективна реформа соціально-трудового законодавства.

Список використаних джерел

1. Коментар Мінекономіки до Закону України від 15 березня 2022 р. № 2136-IX «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». URL: https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=7ca63edc-a033-4a4e-a29b-9157cb5a69a2&title=KomentarMinekonomikiDoZakonuUkrainiVid15-Bereznia2022-R-2136-ikhproOrganizatsiiuTrudovikhVidnosinVUmovakhVonnogoStanu
2. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

3. Конвенція Міжнародної організації праці № 29 від 28 червня 1930 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text.
4. Посібник зі статті 15 Європейської конвенції з прав людини. Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації. Рада Європи / Європейський суд з прав людини. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_15_UKR.pdf
5. Стрєкалов А. Є. Міжнародно-правові стандарти щодо обмеження основних прав і свобод людини і громадянина. *Актуальні проблеми права: теорія і практика.* 2012. № 25. С. 507–513. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/app_2012_25_65
6. Терлецький Д. Обмеження конституційних прав: теоретико-методологічні засади. *Український часопис конституційного права.* 2021. № 3. С. 5–22. https://www.constjournal.com/pub/3-2021/obmezhennia-konstytutsiinykh-prav-teoretyko-metodolohichni-zasady/
7. Занфірова Т. Забезпечення принципу свободи праці в умовах воєнного стану. *Підприємництво, господарство і право.* 2017. № 4. С. 77–80.
8. Чанишева Г. Деякі аспекти реалізації колективних трудових прав в умовах воєнного стану // Особливості реалізації прав у сфері праці та соціального захисту в умовах воєнного стану: матеріали круглого столу (12 травня 2022 р.) / за заг. ред. д. ю. н., проф. П. Д. Пилипенка (голова), д. ю. н., проф. О. Г. Середи, д. ю. н., доц. Л. П. Амелічева (відпов. ред.). Львів, Харків, Вінниця, 2022. С. 19–23.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої статті 56, частини другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 71, статей 98, 101, 103, 111 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» (справа про соціальні гарантії громадян) від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007 (абзаци третій-сьомий підпункту 3.1 пункту 3 мотивувальної частини).
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 (абз. четвертий підп. 5.2 пункту 5 мотивувальної частини).
11. Черноус С. Проблеми обмеження трудових прав працівників в умовах воєнного стану // Особливості реалізації прав у сфері праці та соціального захисту в умовах воєнного стану: матеріали круглого столу (12 травня 2022 р.) / за заг. ред. д. ю. н., проф. П. Д. Пилипенка (голова), д. ю. н., проф. О. Г. Середи, д. ю. н., доц. Л. П. Амелічева (відпов. ред.). Львів, Харків, Вінниця, 2022. С. 156–162.
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) (абз. 3 підп. 2.1 пункту 2 мотивувальної частини).
13. Новак І. Призупинення трудових відносин: соціально-економічні наслідки // Особливості реалізації прав у сфері праці та соціального захисту в умовах воєнного стану: матеріали круглого столу (12 травня 2022 р.) / за заг. ред. д. ю. н., проф. П. Д. Пилипенка (голова), д. ю. н., проф. О. Г. Середи, д. ю. н., доц. Л. П. Амелічева (відпов. ред.). Львів, Харків, Вінниця, 2022. С. 138–140.
14. Дудін В. Війна трудящим? Що не так із регулюванням праці під час воєнного стану. URL: https://commons.com.ua/ru/sho-ne-tak-iz-regulyuvannyam-praci-pid-chas-voyennogo-stanu/#footnote-4

References

1. Komentar Minekonomiky do Zakonu Ukrainy vid 15 bereznia 2022 r. № 2136-IKh «Pro orhanizatsiiu trudovykh vidnosyn v umovakh voiennoho stanu». URL: https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=7ca63edc-a033-4a4e-a29b-9157cb5a69a2&title=KomentarMinekonomikiDoZakonuUkrainiVid15-Bereznia2022-R-2136-ikhproOrganizatsiiuTrudovikhVidnosinVUmovakhVonnogoStanu
2. Zahalna deklaratsiia prav liudyny vid 10 hrudnia 1948 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
3. Konventsiia Mizhnarodnoi orhanizatsii pratsi № 29 vid 28 chervnia 1930 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text.
4. Posibnyk zi statti 15 Yevropeiskoi konventsii z prav liudyny. Vidstup vid zoboviazan pid chas nadzvychainoi sytuatsii. Rada Yevropy/Ievropeiskyi sud z prav liudyny. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_15_UKR.pdf

5. Striekalov A. Ye. Mizhnarodno-pravovi standarty shchodo obmezhennia osnovnykh prav i svobod liudyny i hromadianyna. *Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka.* 2012. № 25. S. 507–513. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/app_2012_25_65
6. Terletskyi D. Obmezhennia konstytutsiinykh prav: teoretyko-metodolohichni zasady. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava.* 2021. № 3. S. 5–22. https://www.constjournal.com/pub/3-2021/obmezhennia-konstytutsiinykh-prav-teoretyko-metodolohichni-zasady/
7. Zanfirova T. Zabezpechennia pryntsypu svobody pratsi v umovakh voiennoho stanu. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* 2017. № 4. S. 77–80.
8. Chanysheva H. Deiaki aspekty realizatsii kolektyvnykh trudovykh prav v umovakh voiennoho stanu // Osoblyvosti realizatsii prav u sferi pratsi ta sotsialnoho zakhystu v umovakh voiennoho stanu: Materialy Kruhloho stolu (12 travnia 2022 r.) / za zah. red. d.iu.n., prof. P. D. Pylypenka (holova), d.iu.n., prof. O. H. Seredy, d.iu.n., dots. L. P. Amelicheva (vidpov. red.). Lviv, Kharkiv, Vinnytsia, 2022. S. 19–23.
9. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 46 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen statei 29, 36, chastyny druhoi statti 56, chastyny druhoi statti 62, chastyny pershoi statti 66, punktiv 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 statti 71, statei 98, 101, 103, 111 Zakonu Ukrainy «Pro Derzhavnyi biudzhet Ukrainy na 2007 rik» (sprava pro sotsialni harantii hromadian) vid 9 lypnia 2007 roku № 6-rp/2007 (abzatsy tretii-somyi pidpunktu 3.1 punktu 3 motyvuvalnoi chastyny).
10. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 51 narodnoho deputata Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen statti 92, punktu 6 rozdilu X «Perekhidni polozhennia» Zemelnoho kodeksu Ukrainy (sprava pro postiine korystuvannia zemelnymy diliankamy) vid 22 veresnia 2005 roku № 5-rp/2005 (abz. chetvertyi pidp. 5.2 punktu 5 motyvuvalnoi chastyny).
11. Chernous S. Problemy obmezhennia trudovykh prav pratsivnykiv v umovakh voiennoho stanu // Osoblyvosti realizatsii prav u sferi pratsi ta sotsialnoho zakhystu v umovakh voiennoho stanu: Materialy Kruhloho stolu (12 travnia 2022 r.) / za zah. red. d.iu.n., prof. P. D. Pylypenka (holova), d.iu.n., prof. O. H. Seredy, d.iu.n., dots. L. P. Amelicheva (vidpov. red.). Lviv, Kharkiv, Vinnytsia, 2022. S. 156–162.
12. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhennia tretoho rechennia chastyny pershoi statti 13 Zakonu Ukrainy «Pro psykhiatrychnu dopomohu» (sprava pro sudovyi kontrol za hospitalizatsiieiu nediiezdatnykh osib do psykhiatrychnoho zakladu) (abz. 3 pidp. 2.1 punktu 2 motyvuvalnoi chastyny).
13. Novak I. Pryzupynennia trudovykh vidnosyn: sotsialno- ekonomichni naslidky // Osoblyvosti realizatsii prav u sferi pratsi ta sotsialnoho zakhystu v umovakh voiennoho stanu: Materialy Kruhloho stolu (12 travnia 2022 r.) / za zah. red. d.iu.n., prof. P. D. Pylypenka (holova), d.iu.n., prof. O. H. Seredy, d.iu.n., dots. L. P. Amelicheva (vidpov. red.). Lviv, Kharkiv, Vinnytsia, 2022. S. 138–140.
14. Dudin V. Viina trudiashchym? Shcho ne tak iz rehuliuvanniam pratsi pid chas voiennoho stanu. URL: https://commons.com.ua/ru/sho-ne-tak-iz-regulyuvannyam-praci-pid-chas-voyennogo-stanu/#footnote-4

Сімутіна Я. В. Обмеження трудових прав в умовах воєнного стану

Стаття присвячена питанням запровадження обмежень окремих прав і свобод людини крізь призму положень Конституції України та міжнародно-правових актів, особливостей механізму обмеження права на працю та права на страйк в умовах воєнного стану, а також проблеми їх реалізації під час здійснення заходів щодо захисту української державності. Запровадження правового режиму воєнного стану в Україні надало легальну можливість тимчасово обмежити цілий ряд індивідуальних та колективних трудових прав і свобод людини. Щодо права на страйк, то в умовах воєнного стану його реалізація взагалі неможлива, що дає підстави стверджувати не просто про його обмеження, а фактично про тимчасове скасування такого права. Виходячи з міжнародно-правових і конституційних засад обмеження прав людини, будь-які обмеження повинні щонайменше відповідати принципам правової визначеності та передбачуваності, вимогам законності, необхідності, пропорційності та бути недискримінаційними. Попри це, проведений аналіз правового регулювання обмежень трудових прав і гарантій людини в умовах воєнного стану свідчить про наявність окремих як термінологічних, так і змістовних суперечностей і недоліків нормативно-правових актів, якими такі обмеження запроваджені. З ухваленням Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», яким обмежено ряд конституційних прав і свобод людини і громадянина відповідно до статей 43, 44 Конституції України, у трудовому праві загострилися проблеми правозастосування через наявність кількох нормативно-правових актів, які по-різному регулюють відносини у сфері праці. З огляду на це одним з першочергових завдань держави у поствоєнному майбутньому має бути відновлення у повному

обсязі й забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини, а також людино-орієнтована та ефективна реформа соціально-трудової сфери.

Ключові слова: трудові права, право на працю, право на страйк, обмеження прав, воєнний стан.

Simutina Y. V. Limitation of labor rights under martial law

The author focuses on the issue of restrictions on particular rights and freedoms through the prism of the provisions of the Constitution of Ukraine and international legal acts, the peculiarities of the mechanism of limiting the right to work and the right to strike as well as the problems of their provision during a state of war. The introduction of the legal regime of martial law in Ukraine provided a legal opportunity to limit the number of individual and collective labour rights and human freedoms temporarily. As for the right to strike, in the conditions of martial law, its implementation is impossible at all, which allows us to assert not just about its limitations, but actually about the temporary cancellation of such a right. Based on the international legal and constitutional principles of limiting human rights, any restrictions must at least comply with the principles of legal certainty and predictability, the requirements of legality, necessity, proportionality, and be non-discriminatory. Despite this, the analysis of the legal regulation of restrictions on labour rights and guarantees in the conditions of martial law indicates the presence of individual both terminological and substantive contradictions and shortcomings of the legal acts by which such restrictions are introduced. With the adoption of the Law of Ukraine "On the Organization of Labour Relations in the Conditions of Martial Law", which limits the number of constitutional rights and freedoms of a person and a citizen by Articles 43 and 44 of the Constitution of Ukraine, the problems of law enforcement in labour law became more acute due to the presence of several legal acts, which regulate relations in the labour sphere differently. Given this, one of the primary tasks of the state in the post-war future should be to fully restore and ensure the realization of constitutional human rights and freedoms, as well as human-oriented and effective reform of the social and labour spheres.

Key words: labour rights, right to work, right to strike, restrictions of rights, martial law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-23

УДК 342.9:343:3

Ірина Миколаївна Сопілко,
декан юридичного факультету
Національного авіаційного університету,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-9594-9280

РОЗУМІННЯ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ ПРОТИ УКРАЇНИ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Як відомо, 24 лютого 2022 року РФ почала активні бойові дії проти нашої держави, але реальну гібридну війну було розпочато країною-агресором ще вісім років тому. Тоді, у 2014 році, російські солдати без будь-яких знаків відмінності (так звані зелені чоловічки) віроломно захопили та окупували Кримський півострів, а також разом із найманцями розпочали наступ на схід України. Ворогом були використані різноманітні методики та інструменти ведення гібридного протистояння – економічні та дипломатичні засоби, психологічні, інформаційні та кібернетичні підривні активності. І сьогодні важливо розуміти, що таке гібридна війна за своєю сутністю, а також знати, як надати їй гідний опір, особливо на правовому рівні. І хоча концепція гібридної війни не нова, особливого значення та актуальності вона набула саме в останню декаду у зв'язку із використанням нетрадиційних методик ведення війни, залученням недержавних суб'єктів та активним впровадженням інформаційних технологій з метою підпорядкувати собі інших суб'єктів, не використовуючи прямий збройний конфлікт. Як мета гібридної війни РФ, наша держава є унікальним прикладом незламності, сміливості та сили, які Україна демонструє ще з моменту здобуття незалежності, але особливо яскраво – з 2014 року.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепт «гібридна війна» є предметом дослідження деяких вітчизняних і зарубіжних дослідників, а саме: Ю. Даника, Т. Малярчук, Ф. Хоффмана, Дж. К. Візера, Ч. Бріггса, Дж. А. Пеллеріти, Х. Дж. Салліван та ін. Автором цього дослідження, з урахуванням значення наукового доробку згаданих дослідників та інших вчених, буде зроблено переосмислення концепту «гібридна війна» задля вдосконалення такого поняття і його суті, а також визначення перспектив подальшого його розвитку в науковому напрямі.

Мета статті. Метою цієї статті є вдосконалення сутності концепту «гібридна війна» на основі аналізу провідних юридичних джерел та пошук дієвих правових механізмів протидії повномасштабній агресії РФ.

Основні результати дослідження. Ф. Хоффман у своїй роботі за 2007 рік узвичаїв поняття «гібридна війна» [1], але чи знав він тоді, що Україна дізнається значення цього терміна і відчує його на собі повною мірою? Це нам не відомо, зате введене ним поняття чітко і точно відображає те, з чим стикається наша країна вже понад вісім років.

Існує кілька підходів до визначення феномену гібридної війни. Так, Дж. К. Уізер під ним розуміє війни XXI століття, у яких беруть участь безліч суб'єктів, а традиційні відмінності між типами збройних конфліктів стираються. Як зазначає вчений, всі види ворожої діяльності РФ слід називати гібридними; до них, окрім іншого, він відносить таємне використання сил спецназу, акти економічного примусу та маніпуляції під час державних виборів в Україні [2].

Цікавим є і підхід, запропонований Е. Бро. Дослідниця використовує термін «агресія у сірій зоні», тобто ведення ворожих дій поза збройним конфліктом з метою ослабити суперника (яким може бути інша держава, формування чи альянс). Якщо до такого додати реальні бойові дії, то все разом і стане гібридною війною. Е. Бро впевнена, що практично кожну сучасну війну можна вважати гібридною, оскільки вона зачіпає як військові, так і невійськові виміри, наприклад, кібернетичний простір, а також використовує пропаганду. Але саме аспект сірої зони стає дедалі помітнішим, адже за сучасних умов сіяти хаос легше у зв'язку із меншим ризиком настання відплати. Як приклад такого дослідниця наводить кібератаку, призвідника якої зазвичай важко встановити остаточно [3].

Як зазначають Ю. Даник та інші, важливим під час гібридної війни є вплив дій агресора, що посилює внутрішню нестабільність у різних сферах, у т. ч. провокування недовіри до державних інститутів та загальноприйнятих цінностей, змішання ідеологічних та інших факторів, підрив економічної стабільності та розвитку. Дослідники вказують також на відмінність аналізованого типу війни від традиційних, що проявляється в особливостях стратегії її розв'язування та засобах ведення. Гібридна війна, як і війна нерегулярна, зазвичай передбачає використання нерегулярних чи невійськових сил або тих, що всіляко приховують свою національну належність. У ході таких операцій також задіяні диверсійно-розвідувальні групи (ДРГ) та спецпідрозділи. Нерідко до зазначеного додається проведення спеціальних інформаційних або пов'язаних із кібернетичним простором дій, і в ході таких руйнуються або зазнають суттєвої шкоди критично важливі вузли; і таких «результатів» ворог не міг би досягти за допомогою традиційних військових засобів [4].

А. Білал також зазначає, що гібридна війна передбачає симбіоз традиційних і нетрадиційних інструментів сили та ведення підривної діяльності, які об'єднуються на основі певної синхронізації з метою досягти синергетичних ефектів за допомогою тиску на вразливість супротивника. Використання кінетичних і некінетичних методик, у його розумінні, допомагає завдати шкоди найбільш оптимальним для ворога чином. Крім того, гібридну війну відрізняють такі характеристики:

– стирання межі між війною та мирним станом, тобто визначити поріг війни складно. Таким чином, відсутність прямого видимого насильства показує себе противнику більш вигідною, при цьому таке є і менш ризикованом та витратним, ніж кінетичні операції. Мається на увазі те, що, наприклад, ввести танки на територію чужої держави буде витратніше і, напевно, буде засуджуватися світовою громадськістю, тоді як спонсорування і поширення фейків спричиняє мінімальні витрати і ризики, але цілком реальні збитки;

– наявність двозначності та атрибуції. Гібридні військові активності зазвичай характеризуються високим ступенем невизначеності, що створюється навмисно, тим самим ускладнюючи атрибуцію і реакцію. Таким чином, держава-жертва або взагалі не може виявити гібридну атаку, або не може співвіднести її із державою-агресором. Відповідно, постраждалій країні буде складно розробити стратегію і політики у відповідь [5].

Найбільш точно гібридну війну визначили як військову стратегію, що використовує політичну війну у поєднанні із війною «ковенційною», тобто звичайною в загальноприйнятому розумінні, іррегулярною війною і кібернетичною та іншими методами впливу, наприклад, такими як засилля фейкових новин, спеціальні дипломатичні активності, використання правових інструментів і втручання у державні вибори з боку іноземних агентів [6]. Ця концепція здобула не тільки схвалення, а й критику через свою розпливчастість і ймовірні історичні спотворення, але все ж таки саме вона буде взята за основу в цьому науковому дослідженні.

Згадана нерегулярна війна як один із елементів гібридного протистояння, відповідно до спільної доктрини США, це «жорстока боротьба між державними та недержавними суб'єктами за легітимність та вплив на відповідні групи населення». Зазвичай у ході такої використовується широкий спектр військових та інших методик, інструментів для того, щоб подолати волю супротивника, підірвати його силу, мінімізувати вплив [7].

Також часто, особливо з розвитком інформаційних технологій і зростанням ролі Інтернет-мережі, гібридна війна супроводжується проявами кібервійни. І тут безпосередні дії проти жертви ворог веде у кіберпросторі. Найчастіше на слуху у укранців DDoS-атаки як один із інструментів ведення такої війни. Кібербезпека держави не менш важлива, ніж фізична безпека її кордонів, відповідно, важливо підтримувати її на високому рівні. Так, згідно із В. Філінович для цього необхідно здійснювати дії по управлінню ризиками в кібернетичному домені, для чого потрібна участь як окремих організацій, так і цілих урядів; необхідність зазначеного полягає у забезпеченні цілісності, конфіденційності, доступності даних та інших інформаційних активів у кіберпросторі [8, с. 39].

Таким чином, концепт гібридної війни все ще залишається спірним, відповідно, не існує єдиного уніфікованого її визначення. Але загальне розуміння даного феномену дає нам уявлення про сучасні та майбутні проблеми державної безпеки.

За останні вісім років, протягом яких РФ веде проти нас гібридну війну, Україна серйозно досягла успіху в протидії такій агресії. Були задіяні не лише військово-розвідувальні сили та методики, а й економічні, соціальні, правові. І саме останні вимагають особливо пильної уваги.

Так, у листі МОН України № 1/9-79 «Про використання в загальноосвітніх навчальних закладах методичних рекомендацій» від 16.02.2016 містяться Методичні рекомендації для проведення в загальноосвітніх навчальних закладах заходів до Дня початку кримського спротиву. У цьому акті, зокрема, дано визначення гібридної війни як такої, що поєднує в собі «принципово різні типи та способи ведення військових дій, які скоординовано застосовуються для досягнення спільних цілей». При цьому названі такі її типові компоненти, а саме: класичні прийоми ведення війни, тобто з використанням військової сили та відповідної техніки, нерегулярні збройні формування та інші прийоми на кшталт кібернетичної війни. Важливе уточнення: в такій ситуації цілком здатна зберігатись публічна непричетність до конфлікту сторони-агресора [9].

У світлі повномасштабного наступу РФ на Україну, розпочатого 24 лютого 2022 року, український нормативно-правовий масив суттєво поповнився. Так, варто згадати рішення РНБО «Про реалізацію єдиної інформаційної політики в умовах військового стану», яке ввів у дію своїм Указом від 19 березня 2022 року Президент Зеленський. Як зазначено в документі, з урахуванням активного поширення країною-агресоркою дезінформації та з метою донесення правди про реальність війни саме реалізацію єдиної інформаційної політики слід вважати пріоритетним питанням національної безпеки. Забезпечити таке допоможе об'єднання всіх загальнонаціональних телеканалів інформаційного та інформаційно-аналітичного спрямування у єдину інформаційну платформу стратегічної комунікації [10]. Це було реалізовано у вигляді цілодобового інформаційного марафону під назвою «Єдині новини #UAразом».

Також президентськими указами № 363/2022 та № 362/2022 від 24 травня 2022 року було введено в дію рішення РНБО «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». З посиланням на ст. 5 Закону України «Про санкції» РНБО підтримала пропозиції Кабінету Міністрів та СБУ щодо застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів. Реалізувати та стежити за виконанням зазначеного КМУ допоможе СБУ та Нацбанк, а українське МЗС інформуватиме про відповідні санкції компетентні органи ЄС, США та інших країн [11; 12].

Також протягом останніх восьми років велася активна законотворча діяльність із метою протидії гібридній війні. Тією чи іншою мірою це питання було порушено у таких нормативно-правових актах, як: Закон України № 75/98-ВР «Про Концепцію Національної програми інформатизації» (від 04.02. 2019), Закон України № 2469-VIII «Про національну безпеку України» (від 21.06.2018), Закон України № 2163-VIII «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» (від 05.10.2017), рішення РНБО «Про Доктрину інформаційної безпеки України» (від 29.12.2016) та ін. Окремо вкажемо на зазначене рішення РНБО, яке введено в дію президентським Указом № 47 від 25.02.2017 року, що визначило повноваження відповідних органів захисту суспільних інтересів в інформаційній сфері та окремо в національному інформаційному просторі. Тут також уточнюються основи здійснення та формування держполітики в інформаційному полі, головна роль у чому відведена протидії деструктивному російському інформаційному впливу [13].

Не меншу важливість має і рішення РНБО «Про Стратегію інформаційної безпеки», введене в дію Указом № 685 В. Зеленського у грудні минулого року. В акті визначено поточні виклики та загрози національній безпеці нашої країни в інформаційному середовищі, названі завдання та цілі протидії таким загрозам. Як сказано в документі, його мета полягає в посиленні можливостей забезпечення інформаційної безпеки української держави та її інформаційного простору, відповідно, в такому разі будуть рівно захищені державний суверенітет, територіальна цілісність країни, її демократичний конституційний устрій, а також забезпечуватимуться дотримання прав і свобод українців [14].

Таким чином, Україна активно протистоїть російській військовій агресії, зокрема, і на правовому рівні. Зрозуміло, багато що ще тільки належить зробити, але і вже наявне правове регулювання відрізняється якісністю та своєчасністю.

Висновки. Отже, Україна веде активну правотворчу та правозастосовну діяльність у боротьбі із російською повномасштабним вторгненням. Видаються укази та постанови, розробляється більш сучасне та адекватне законодавство. Крім зазначеного, важливо і реформування у сферах безпеки та оборони, а також у сфері протидії корупції, щоб у ворога не було жодного шансу «натиснути» на нас.

Не менш важливим є підтримання балансу між безпекою та забезпеченням загальноприйнятих демократичних свобод, що часом буває дуже ускладненим. Як приклад можна згадати блокування російських вебресурсів Яндекс і ВКонтакте, зроблене з метою недопущення поширення дезінформації. Але водночас ця подія викликала шквал критики у зв'язку із можливим обмеженням свободи слова. Зрозуміло, що протидія активностям країни-агресора – дуже складна справа, але важливо розуміти, що будь-яка недоробка чи помилка української влади не просто завдасть шкоди нам, а й дасть додаткові очки ворогові.

І на завершення окремо відзначимо наше незламне громадянське суспільство. Росія не змогла передбачити, як український народ об'єднається і виступить єдиною силою проти країни-окупанта. Таким чином, можна сміливо говорити, що Україна дуже успішно рухається до перемоги у розгорнутій проти неї гібридній війні.

Список використаних джерел

1. Hoffman F. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars. Arlington, Virginia: Potomac Institute for Policy Studies, 2007. 72 p.
2. Wither J. K. Defining Hybrid Warfare, per Concordiam. *Journal of European Security Defense* Issues 10, No. 1, 2020. P. 7–9.
3. What is hybrid war, and is Russia waging it in Ukraine? URL: https://www.economist.com/the-economist-explains/2022/02/22/what-is-hybrid-war-and-is-russia-waging-it-in-ukraine
4. Danyk Y., Maliarchuk T., Briggs C. Hybrid War: High-tech, Information and Cyber Conflicts. Connections: *The Quarterly Journal* 16, no. 2, 2017. P. 5–24.
5. Bilal A. Hybrid Warfare – New Threats, Complexity, and 'Trust' as the Antidote. URL: https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/11/30/hybrid-warfare-new-threats-complexity-and-trust-as-the-antidote/index.html
6. Aitoro J. R. Defense lacks doctrine to guide it through cyberwarfare. URL: http://www.nextgov.com/nextgov/ng_20100913_7634.php?oref=topnews
7. The Insufficiency of U. S. Irregular Warfare Doctrine. URL: https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/jfq/jfq-93/jfq-93_104_110_Pelleriti-et-al.pdf
8. Філінович В. Кібербезпека та загрози авіаційній сфері: правовий аспект. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2021. 3(60). С. 38–44.
9. Про використання у загальноосвітніх навчальних закладах методичних рекомендацій МОН України; Лист, Рекомендації від 16.02.2016 № 1/9-79. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v9-79729-16#Text
10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану»: Указ Президента України від 19 березня 2022 року № 152/2022. URL: https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/5295.html
11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 травня 2022 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України від 24 травня 2022 року № 362/2022. URL: https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/5499.html
12. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 травня 2022 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України від 24 травня 2022 року № 363/2022. URL: https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/5500.html
13. Про Доктрину інформаційної безпеки України: Рішення РНБО від 29.12.2016 № n0016525-16. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0016525-16#n2 (дата перегляду: 14.03.2022)
14. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України; Стратегія від 28.12.2021 № 685/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text (дата перегляду: 14.03.2022)

References

1. Hoffman F. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars. Arlington, Virginia: Potomac Institute for Policy Studies, 2007, 72 p.

2. Wither J. K. Defining Hybrid Warfare, per Concordiam. *Journal of European Security Defense* Issues 10, No. 1, 2020. P. 7–9.
3. What is hybrid war, and is Russia waging it in Ukraine? URL: https://www.economist.com/the-economist-explains/2022/02/22/what-is-hybrid-war-and-is-russia-waging-it-in-ukraine
4. Danyk Y., Maliarchuk T., Briggs C. Hybrid War: High-tech, Information and Cyber Conflicts. Connections: *The Quarterly Journal* 16, no. 2, 2017. P. 5–24.
5. Bilal A. Hybrid Warfare – New Threats, Complexity, and 'Trust' as the Antidote. URL: https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/11/30/hybrid-warfare-new-threats-complexity-and-trust-as-the-antidote/index.html
6. Aitoro J. R. Defense lacks doctrine to guide it through cyberwarfare. URL: http://www.nextgov.com/nextgov/ng_20100913_7634.php?oref=topnews
7. The Insufficiency of U. S. Irregular Warfare Doctrine. URL: https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/jfq/jfq-93/jfq-93_104_110_Pelleriti-et-al.pdf
8. Filinovych, V. Kiberbezpeka ta zahrozy aviatsiinii sferi: pravovyi aspekt. *Naukovi pratsi Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu. Seriia:* Yurydychnyi visnyk «Povitriane i kosmichne pravo», 2021, 3(60). S. 38–44.
9. Pro vykorystannia u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh metodychnykh rekomendatsii MON Ukrainy; Lyst, Rekomendatsii vid 16.02.2016 № 1/9-79. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v9-79729-16#Text
10. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 18 bereznia 2022 roku «Shchodo realizatsii yedynoi informatsiinoi polityky v umovakh voiennoho stanu»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 19 bereznia 2022 roku № 152/2022. URL: https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/5295.html
11. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 24 travnia 2022 roku «Pro zastosuvannia personalnykh spetsialnykh ekonomichnykh ta inshykh obmezhuvalnykh zakhodiv (sanktsii)»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24 travnia 2022 roku № 362/2022. URL: https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/5499.html
12. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 24 travnia 2022 roku «Pro zastosuvannia personalnykh spetsialnykh ekonomichnykh ta inshykh obmezhuvalnykh zakhodiv (sanktsii)»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24 travnia 2022 roku № 363/2022. URL: https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/5500.html
13. Pro Doktrynu informatsiinoi bezpeky Ukrainy: Rishennia RNBO vid 29.12.2016 № n0016525-16. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0016525-16#n2 (data perehliadu: 14.03.2022)
14. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 15 zhovtnia 2021 roku "Pro Stratehiiu informatsiinoi bezpeky": Ukaz Prezydenta Ukrainy; Stratehiia vid 28.12.2021 № 685/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text (data perehliadu: 14.03.2022)

Сопілко І. М. Розуміння гібридної війни проти України: правовий аспект

Стаття присвячена дослідженню поняття «гібридна війна» з урахуванням новітніх досліджень в юридичній науці. Детально досліджено сутність і характеристики гібридної війни, яку проводить РФ проти України з 2014 року. Надано визначення гібридної війни, іррегулярної війни, кібервійни та пов'язаних з ними правових категорій. Важливість визначення концепту гібридної війни пояснюється необхідністю на його основі формулювання уявлення про сучасні та майбутні проблеми державної безпеки України. За основу в статті взяте розуміння гібридної війни як військової стратегії, що використовує політичну війну у поєднанні із війною «конвенційною», тобто звичайною в загальноприйнятому розумінні, іррегулярною війною і кібернетичною та іншими методами впливу, наприклад, такими як засилля фейкових новин, спеціальні дипломатичні активності, використання правових інструментів і втручання у державні вибори з боку іноземних агентів. Проаналізовано основні національні нормативно-правові джерела, які містять норми щодо протидії гібридній війні. Надані авторські рекомендації щодо методів боротьби із агресією РФ у правовому полі.

Ключові слова: гібридна війна, інформаційна війна, інноваційна війна, кібервійна, російське вторгнення в Україну.

Sopilko I. M. Comprehending the hybrid war against Ukraine: the legal aspect

The article is devoted to the study of the concept of "hybrid war" taking into account the latest research in legal science. On February 24, 2022, the Russian Federation began active hostilities against our state, but the real hybrid war was started by the aggressor country 8 years ago. Then, in 2014, Russian soldiers without any insignia (the so-called "little green men") treacherously seized and occupied the Crimean peninsula, and, together with hired soldiers, launched an offensive into eastern Ukraine. The enemy used various methods and tools for conducting a hybrid confrontation – economic and diplomatic means, psychological, informational, and cybernetic subversive activities. And today it is important to understand what a hybrid war is in its essence, as well as to know how to put up worthy resistance to it, especially at the legal level. And although the concept of hybrid warfare is not new, it has gained particular importance and relevance precisely in the last decade due to the use of non-traditional

warfare methods, the involvement of non-state actors, and the active introduction of information technologies to subjugate other actors without using direct armed conflict. As the target of the hybrid war of the Russian Federation, our state is a unique example of the invincibility, courage, and strength that Ukraine has been demonstrating since independence, but especially brightly since 2014.

The paper, among other things, examines in detail the essence and characteristics of the hybrid war that the Russian Federation has been conducting against Ukraine during the last 8 years. The definition of hybrid warfare, irregular warfare, cyber warfare, and related legal categories is given. The importance of defining the concept of hybrid war is explained by the need to formulate ideas about the current and future problems of Ukraine's state security on its basis. The article is based on the understanding of hybrid warfare as a military strategy that uses political warfare in combination with "conventional" warfare, i.e. , the use of legal instruments and interference in state elections by foreign agents The main national legal and regulatory sources containing the norms of countering hybrid warfare are analyzed. The author's recommendations on methods of combating the aggression of the Russian Federation in the legal field are given.

Key words: hybrid warfare, information war, innovative warfare, cyber war, russian invasion of Ukraine.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-24

УДК 342.4 (477)

Владислав Леонідович Федоренко,
директор Науково-дослідного центру судової експертизи
з питань інтелектуальної власності
Міністерства юстиції України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-5902-1226

Максим Владиславович Федоренко,
аспірант Гуманітарного інституту
Таврійського національного університету
імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-4392-7124

ПРИНЦИПИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА: СУТНІСТЬ, ЗМІСТ І СИСТЕМА

Постановка проблеми. У своєму Зверненні з нагоди 26-ї річниці від дня ухвалення Основного Закону Президент України наголосив, що «Конституція, як рентген, показує наші сильні та слабкі сторони. Наші принципи, наші цінності, наші ідеали. Рівень свободи і права, які ми готові захищати. Рівень зрілості й обов'язки, які готові виконувати» [1]. Тим самим глава держави підкреслив, що Конституція України за своєю сутністю є втіленням цінностей, принципів і ідеалів класичного європейського конституціоналізму та традицій і перспектив національного державотворення та правотворення.

Більшість зі згаданих главою держави цінностей і ідеалів, на нашу думку, стосуються саме світоглядних принципів конституційного права, закріплених у Конституції України. Тобто тих принципів (верховенства права, свободи, народовладдя, поваги до прав і свобод людини, ідеологічного плюралізму, представницької демократії, гарантованості місцевого самоврядування та ін.), реалізація яких у повсякденному житті українського суспільства та держави відрізняє світогляд демократичних від авторитарних режимів.

Категорія «принципи конституційного права», з одного боку, є універсальною, узагальнюючою для всіх цінностей і ідеалів конституціоналізму, втілених у конституційній доктрині та конституційно-правовій науці, а також у самому Основному Законі, конституційній правотворчій, правозастосовній і правосудній (юрисдикційній діяльності) та, очевидно, в конституційно-правовій освіті (принцип свободи академічної діяльності та ін.). З іншого боку, ця категорія є однією з найбільш багатозначних і дискусійних у правничій науці та в наукознавстві загалом. Її визначення нерідко обґрунтовуються дослідниками через ототожнення, синонімізацію чи зіставлення з іншими спорідненими, але не завжди тотожними категоріями, такими як: цінності, ідеали, основи, початки, засади, цілі, обов'язкові правила, закони тощо. Нерідко ці слова є перекладом одних і тих же термінів на різні мови.

Аналіз останніх досліджень. Питання принципів права неодноразово досліджувалось у теорії права (М. Колодій [2], С. Погребняк [3] та ін.). Сутність, зміст і система принципів конституційного права здійснювались нами в попередніх дослідженнях [4, с. 40–47]. Поряд із тим ця проблематика залишається малодослідженою в науці конституційного права.

Мета дослідження полягає в формуванні концептуальних положень щодо сутності, змісту та системи принципів конституційного права України.

Основні результати дослідження. Щодо походження принципів конституційного права, то витоки їх ґенезису сягають прадавніх часів. Вони є похідними від принципів права. Можна зробити припущення, що такі принципи стали першими об'єктивними проявами права з часів його ґенезису. Вони втілювали морально-етичні та релігійні ідеали додержавного суспільства і стали своєрідним «містком» при переході суспільств від загальносоціальних до правових

норм, які властиві соціально неоднорідному суспільству в період формування перших державних утворень.

Найважливіші морально-етичні та релігійні принципи-правила поведінки у громаді або ж *заповіді*, відомі з Біблії та інших священних книг. Так, Біблія містить такі заповіді: «Не чини перелюбу, Не вбивай, Не кради, Не свідкуй неправдиво, Не пожадай й які інші, вони містяться всі в цьому слові: Люби свого ближнього, як самого себе!» (До римлян: 13.9). Ці *заповіді-принципи* є основою морально-етичних цінностей християнства. Вони мають принциповий, категоричний характер, не містять винятків, як до прикладу, дотримання посту, і не підлягають порушенню за будь-яких життєвих обставин.

Водночас у Стародавньому світі та в період Середньовіччя категорія «принцип», на відміну від самого слова (від лат. *principium* – «початок», «основа»), у її звичному для нас значенні, була маловідомою людству. Ця категорія запроваджується в філософсько-правову науку після виходу роботи Ф. Бекона «Про принципи і початки» (іноді «початки» перекладаються на українську мову як «засади»). У ній учений систематизував принципи пізнання явищ, узагальнюючи чотири різних підходи (думки):

«*Перше*, – це думка тих, які стверджують, що існує один принцип речей, але різноманітність існуючого зумовлена непостійністю та мінливістю природи цього початку. *Друге*, – це думка тих, які приймають за принцип певну тверду та непорушну субстанцію, але продукують різноманітність існуючих речей із різних величин, конфігурацій і положень цього принципу. Представники *третьої думки* приймають багато принципів речей і пояснюють різноманітність існуючого співвідношенням і змішуванням первинних елементів. Представники ж *четвертої думки* приймають безкінечну, принаймні, величезну кількість принципів, кожному з яких вони приписують специфічну природу та форму, так що представникам цієї думки не доводиться нічого придумувати для пояснення різноманітності речей, оскільки вони цю різноманітність вкладають у самі початки» [5, с. 24–25].

Наведена розлога цитата свідчить про те, що Ф. Бекон, як один із основоположників європейської гуманітарної науки, обґрунтовував під принципами й основами дослідження суспільних явищ і процесів основні способи і підходи пізнання їх сутності, природи. Тобто йдеться про світоглядні методологічні принципи, наріжні положення методології пізнання явищ, процесів і станів буття. При цьому сам Ф. Бекон висловлював прихильність до другої групи прихильників принципу раціонального різноманіття відповідних методів.

На сьогодні в природничих і точних науках під принципом права традиційно розуміють об'єктивно існуючі в природі закони. У соціогуманітарних (суспільних) і юридичних науках категорія «принцип» має різноманітні тлумачення. Під нею розуміють: вічні ідеї, які є продуктом людського мислення; втілені в праві керівні засади; ідеї, що визначають зміст права, специфічне юридичне вираження об'єктивно існуючих економічних і політичних законів суспільного розвитку тощо [4, с. 40].

На формування принципів конституційного права та наукових уявлень про них значно вплинув розвиток і здобутки загальної та галузевої теорії права. Так, Г. Данкварт у середині XIX ст. писав, що «слово *«принцип»* чи *«основи»* має чотири специфічно різноманітні значення. *По-перше,* є основою *буття*, що називається *причиною*…, коли йдеться про неорганічну природу. *По-друге,* є основою існування; таке значення слова «основа», коли йдеться про відносини в просторі та часі. *По-третє*, основи *пізнання*, тобто логічні основи, таке значення слова основи, коли мається на увазі узагальнені поняття та виведення з них кінцевих і правильних розумових висновків. Нарешті, *по-четверте,* основи людської *діяльності, тобто мотиви.* Таким чином, є основи фізичні, математичні, логічні та етичні. … Принципи права тому – тільки мотиви, тобто цілі. Відповідно, розкривати принципи права – значить розкривати *мотиви* чи *цілі* законодавця чи народної волі, що виражається в звичайному праві» [6, с. 1–2].

Очевидно, що твердження Г. Данкварта є актуальним і для конституційного права, з огляду на втілення волі народу безпосередньо, через конституанти чи парламенти при прийнятті конституцій. Поряд із тим у наведеному визначенні бачимо розкриття принципів (основ) через причини, мотиви і цілі, залежно від виду діяльності суб'єкта – від пізнання правової реальності – до здійснення правотворчої діяльності.

Наприкінці XIX ст. – на поч. XX ст. з поширенням конституцій і конституційних актів у державах Європи, Америки і Азії принципи конституційного права стають предметом самостійних наукових досліджень. У цьому сенсі слід згадати роботу В. Орландо «Принципи конституційного права», в якій він фундаментально виклав основи конституційного права, від поняття держави і науки конституційного права – до відносин між державою та індивідом з приводу гарантування конституційних прав останніх [7].

У згаданій роботі В. Орландо не існує спеціального підрозділу, присвяченого безпосередньо принципам конституційного права. Поряд із тим сама структура цього дослідження дає можливість зробити висновок, що під *принципами* він розумів саме *основи* конституційного права як самостійної юридичної науки та практики. Зокрема, В. Орландо комплексно розкриває сутність і зміст ключових для тогочасного конституціоналізму теорій – суверенітету, форм врядування, представницької форми правління та поділу влади [7, с. 31–52], які закріплювалися в найбільш концентрованому вигляді в конституціях Італії та інших держав Європи як ключові принципи.

Принципи конституційного права доволі нечасто, але викладаються в тогочасних навчальних виданнях з державного (конституційного) права. До прикладу, на поч. XX ст. М. Лазаревський досліджував похідні від принципів конституційного права принципи конституційного ладу. «За своєю сутністю принципи конституційного ладу можуть бути зведені до таких трьох основних початків: 1) поділу влади; 2) народного представництва і 3) прав громадянської свободи» [8, с. 4], – писав учений про ключові принципи класичного конституціоналізму.

Відома увага принципам конституційного права приділялась правниками і в колишньому СРСР. Хоча ці дослідження мали специфічний характер. Так, А. Малицький у своїй роботі «Радянська Конституція» (1924 р.) присвятив цілий розділ «Принципи Радянської Конституції», де навів визначення конституційного права, конституції, держави і правової держави, радянської республіки, поділу влади, диктатури пролетаріату, демократії, суверенітету народу, свободи, скасування приватної власності, парламентаризму, управління й самоврядування та ін. [9, с. 1–37]. Таким чином, А. Малицький розкриває принципи радянської конституції через ключові категорії (основи) конституційного права та радянського державного будівництва, хоча категорія «принцип права», «принцип конституційного права» чи «принцип конституції» у цій роботі не наводиться.

Пізніше сумновідомий академік А. Вишинський у своїй роботі з питань теорії держави і права присвятив спеціальний розділ «Тріумф конституційних принципів радянської держави» [10, с. 123–150]. Однак у ньому А. Вишинський, по суті, підмінив універсальні та загальновідомі на Заході принципи конституційного права партійними цінностями і цілями, якими була насичена Конституція СРСР 1936 року і Конституція УРСР 1937 року.

Розробка в повоєнний період проблем загальної та галузевої теорії права сприяла й дослідженням принципів права. Так, Г. Гурвич писав, що «Конституція повідомляє державному праву його наріжні принципи, ті політичні та правові основоположення, на яких будується система державного права» [11, с. 111]. Тобто під принципами Г. Гурвич пропонував розуміти систему політико-правових цілепокладань. Своєю чергою Л. Дембо пропонував вважати принцип права одним із основних (поряд з предметом і методом права) критеріїв розмежування галузей права, оскільки кожній окремій галузі права властиві свої принципи [12, с. 93]. Розвиваючи цю думку, слід зазначити, що схожі принципи права мають різне значення в різних галузях права. Як приклад, можна навести принцип свободи волевиявлення громадян на виборах у конституційному праві та принцип свободи волі сторін при укладенні договору в цивільному праві.

У 80-х роках минулого століття учені активно досліджували принципи наукового мислення. Так, А. Ракітов писав про існування «піраміди принципів» наукового пізнання, вершину якої утворюють філософські принципи, а на нижчих щаблях знаходяться загальнонаукові та галузеві принципи наукового пізнання. Водночас ці принципи, на думку вченого, перманентно змінюються: «змінюються їх склад, їх зміст і місце в системі наукового знання» [13, с. 32]. Таким чином, під принципами наукового пізнання та їх «пірамідою», по суті, обґрунтовувалась система філософських, загальнонаукових і спеціальних галузевих методів пізнання.

Український теоретик права П. Недбайло зазначав, що принципи права, з одного боку, відображають його об'єктивні властивості, зумовлені закономірностями розвитку цього суспільства, всією гамою історично властивих йому інтересів, потреб, суперечностей і компромісів різнома-

нітних класів, груп і прошарків населення. З другого боку, в принципах права втілюється його суб'єктивне сприйняття членами суспільства: їхні моральні та правові погляди, почуття, вимоги, виражені в різних ученнях, теоріях, напрямах праворозуміння. Тому принципи права мають розглядатися з урахуванням як єдності, так і особливостей обох із зазначених сторін, з позицій сформованого в юридичній і філософській науках загального уявлення про об'єктивне і суб'єктивне у праві [14, с. 14].

Поряд із тим не позбавлені сенсу напрацювання радянських теоретиків права щодо сутності та змісту принципів права мали одну ваду – вони нерідко мали схоластичний характер. Водночас в українських конституціях за часів колишнього СРСР закріплювався тоталітарний принцип про «керівну і спрямовуючу роль КПРС», який не мав нічого спільного ні з демократичними цінностями, ні з науковою спадщиною Європи.

Принципи права залишились важливим об'єктом наукових досліджень і в правничій науці незалежної України. Так, «Юридична енциклопедія» витлумачила категорію «принципи права»: 1) Основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації (гуманізм, законність, справедливість, рівність громадян перед законом тощо. 2) Внутрішні переконання людини, що визначає її ставлення до дійсності, суспільних ідей і діяльності [15, с. 128].

Своєю чергою погоджуємося і з Р. Дворкіним, який писав, що термін «принцип» застосовується як такий, що «позначає всю множину тих стандартів, які не є нормами права» [16, с. 45]. Тобто принципи права – це насамперед його цінності, ідеали, до яких прямує право в конкретну історичну епоху в конкретних цивілізаціях. Також слід погодитися з С. Погребняком стосовно того, що принципи права не є вічними вимогами – їх існування зумовлене певним соціально-історичним контекстом [3, с. 26]. Така закономірність існування та дієвості принципів права загалом властива й конституційному праву.

Їх появі передували концепції, теорії та доктрини конституціоналізму, які були лаконічно унормовані в конституціях і конституційних актах і удосконалені за результатами відповідної конституційної правотворчої, правозастосовної та правосудної (юрисдикційної) практики. У конституціях демократичних держав Заходу регулювання суспільних відносин здійснюється не лише шляхом дискретного регулювання конституційних повноважень органів державної влади і конституційних процедур за їх участю, а й чітким формулюванням основоположних цінностей і цілепокладань у реалізації відповідних конституційних ідеалів.

Щодо цього наприкінці XIX ст. професор Університету Дж. Гопкінса, у майбутньому – 28-й Президент США В. Вільсон писав про конституційні принципи: «Конституція, сама по собі, не надає завершеної системи управління; вона надає лише первинні вказівки для організації. Вона обґрунтовує основні принципи і лише розвиває їх. Вона встановлює порядок системи управління в її різноманітних проявах: у сфері влади виконавчої, законодавчої та судової» [17, с. 14].

Висновки. Отже, принципи конституційного права України – це система засадничих цінностей і ідеалів, які визначають сутність, зміст, спрямованість і форми розвитку конституціоналізму, Конституції України, конституційно-правового регулювання правотворчої, правозастосовної та правосудної діяльності, а також конституційно-правової науки і освіти.

Принципи конституційного права Україні мають низку сутнісних ознак, які дають змогу зрозуміти їх юридичні властивості, а саме:

– принципи конституційного права України є узагальненим і концентрованим вираженням конституційних ідеалів, тобто найвищих духовних (ідеологічних) цінностей, досягнення яких є основним стратегічним завданням конституційно-правового регулювання;

– принципи конституційного права України втілюють найважливіші вчення, доктрини, теорії та концепції вітчизняного та зарубіжного конституціоналізму, сформовані в роботах видатних мислителів давнини і сучасності (Т. Гоббс, А. Дайсі, Т. Джеферсона, С. Дністрянського, Дж. Локка, Дж. Міля, Ш. Монтеск'є, Т. Пейна, Ж.-Ж. Руссо та ін.);

– принципи конституційного права України визначають сутність і зміст, мету, цілі, завдання, спрямованість і форми конституційно-правового регулювання, тобто ці принципи є основними соціальними орієнтирами конституційно-правового регулювання;

– принципи конституційного права мають системний характер і утворюють такі групи принципів: а) принципи конституціоналізму та Конституції України (ідеологічні принципи); б) принципи конституційно-правового регулювання правотворчої, правозастосовної та правосудної діяльності (принципи конституційно-правової діяльності); в) принципи науки конституційного права (когнітивно-пізнавальні принципи); г) принципи конституційно-правової освіти (просвітницькі принципи). Нерідко однакові за назвою принципи мають різний зміст у наведених групах. До прикладу, принцип демократії та демократизму різниться за своїм змістом у конституційній доктрині, конституції, основах діяльності конституційних органів влади і конституційно-правовій науці та освіті. Але сутність цього принципу, незважаючи на його інтерпретації, залишається єдиною;

– принципи конституційного права як галузі права також традиційно поділяють на загальні та спеціальні. Загальні принципи конституційного права – це найбільш універсальні цінності та ідеали, завдання та програми цієї галузі права. До них відносять принципи верховенства права, правової держави, свободи, демократизму, непорушності основоположних прав людини, поділу влади і системи балансів між їх гілками, парламентаризму та ін.

Спеціальні принципи конституційного права України – це керівні засади, ідеї, що виражають сутність і зміст окремих основних інститутів цієї галузі права. Ці принципи розвивають і деталізують загальні принципи конституційного права України, спрямовують їх на конкретні групи суспільних відносин. Виходячи зі змісту системи вітчизняного конституційного права та її основних інститутів, слід розрізняти принципи основ конституційного ладу України; конституційно-правового статусу людини, зокрема принцип громадянства; принципи форм безпосередньої демократії; принципи організації та діяльності органів державної влади; принципи місцевого самоврядування; принципи конституційної юстиції; принципи основ національної безпеки та оборони України тощо.

Список використаних джерел

1. Звернення Президента Володимира Зеленського з нагоди Дня Конституції України / Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-volodimira-zelenskogo-z-nagodi-dnya-ko-76093
2. Колодій А. М. Принципи права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
3. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. 240 с.
4. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. Том 1. За ред. В. Ф. Погорілка. Київ: ТОВ «Видавництво “Юридична думка”», 2006. 544 с.
5. Бэкон Ф. О принципах и началах / пер. с лат. А. Н. Гупермана. Москва: Государств. социально-экономич. изд-во, 1937. 82 с.
6. Данкварт Г. Гражданское право и общественная экономия / пер. Цитовича. Предисл. В. Рошера. Санкт-Петербург: Изд. Зеленского и Любарского, 1866. XVI, 217 с.
7. Орландо В. Принципы конституционного права. Москва: Изд. В. М. Саблина, 1907. VI, 297 с.
8. Лазаревский Н. И. Лекции по русскому государственному праву. Т. I: Конституционное право. Санкт-Петербург: Типогр. С-Птб. Общ. «Слово», 1908. 509 с.
9. Малицкий А. Советская Конституция. Харьков: Путь просвещения, 1924. 208 с.
10. Вышинский А. Я. Вопросы теории государства и права. Москва: Госюриздат, 1949. 423 с.
11. Гурвич Г. С. Некоторые вопросы советского государственного права. Советское государство и право. 1957. № 12. С. 104–112.
12. Дембо Л. И. О принципах построения системы права. *Советское государство и право*. 1956. № 8. С. 92–101.
13. Ракитов А. И. Принципы научного мышления. Москва: Политиздат, 1975. 143 с.
14. Недбайло П. Е. Объективное и субъективное в праве (к итогам дискуссии). *Правоведение*. 1974. № 1. С. 14–25.
15. Юридична енциклопедія: в 6 т. редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 5: П–С. Київ: Укр. енцикл., 2003. 536 с.
16. Дворкин Р. О правах всерьез / пер. с англ. Л. Б. Макеева. Москва: РОССПЭН, 2004. 392 с.
17. Вильсон В. Государственный строй Соединенных Штатов / пер. с 20-го изд. под ред. П. П. Гронского и Ф. И. Корсакова, с предисл. М. М. Ковалевского. С.-Петербург: Типогр. А. З. Розена, 1909. VI, 283 с.

References

1. Zvernennya Prezidenta Volodimira Zelenskogo z nagodi Dnya Konstitutsiyi Ukrayini / Ofitsiyne Internet-predstavnitstvo Prezidenta Ukrayini. [Address of President Volodymyr Zelenskyi on the occasion of the Constitution Day of Ukraine]. URL: https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-volodimira-zelenskogo-z-nagodi-dnya-konctitusiyi [ukr.].
2. Kolodii, A. M. (1998). Printsipi prava. [Principles of Ukrainian law. Monogr.]. Kyiv: YurinkomInter [ukr.].
3. Pogrebnyak, S. P. (2008). Osnovopolozhni printsipi prava (zmistovna harakteristika) [Fundamental principles of law (content description)]. Harkiv: Pravo [ukr.].
4. PogorIlko, V. F., Fedorenko, V. L. (2006). Konstitutsiyne pravo Ukrayni. Akademichniy kurs [Constitutional law of Ukraine. Academic course]. Kyiv: TOV "Vidavnitstvo "Yuridichna dumka" [ukr.].
5. Bekon, F. (1937). O printsipah i nachalah. Per. s latinskogo A. N. Gupermana. [About principles and beginnings. Per. from Latin A. N. Huperman]. Moskva: Gosudarstv. Sotsialno-ekonomich [russ.].
6. Dankvart, G. (1866). Grazhdanskoe pravo i obschestvennaya ekonomiya. Per. Tsitovicha. Predisl. V. Roshera [Civil law and social economy. Per. Tsitovich. Foreword V. Roscher]. Sankt-Peterburg: Izd-e Zelenskogo i Lyubarskogo [russ.].
7. Orlando, V. (1907). Printsipyi konstitutsionnogo prava [Principles of constitutional law]. Moskva: Izd-e V. M. Sablina [russ.].
8. Lazarevskiy, N. I. (1908). Lektsii po russkomu gosudarstvennomu pravu. Konstitutsionnoe pravo [Lectures on Russian state law. Volume I. Constitutional law]. S.-Peterburg: Tipogr. Spb. Obsch. «Slovo» [russ.].
9. Malitskiy, A. (1924). Sovetskaya Konstitutsiya [Soviet constitution]. Harkov: Put prosvescheniya [ukr.].
10. Vyishinskiy, A. Ya. (1949). Voprosyi teorii gosudarstva i prava. [Questions of the theory of state and law]. Moskva: Gosyurizdat [russ.].
11. Gurvich, G. S. (1957). Nekotoryie voprosyi sovetskogo gosudarstvennogo prava. Sovetskoe gosudarstvo i pravo. [Some questions of Soviet state law. Soviet state and law].
12. Dembo, L. I. (1956). O printsipah postroeniya sistemyi prava. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo.* [On the principles of building a system of law. Soviet state and law].
13. Rakitov, A. I. (1975). Printsipyi nauchnogo myishleniya. [Principles of scientific thinking]. Moskva: Politizdat. [russ.].
14. Nedbaylo, P. E. (1974). Ob'ektivnoe i sub'ektivnoe v prave (k itogam diskussii). [Objective and subjective in law (to the results of the discussion]. *Pravovedenie.*
15. Yuridichna entsiklopedIya: V 6 t. Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (golova redkol.), [Yuridichna entsiklopedIya] (2003). Kyiv: Ukr. entsikl. [ukr.].
16. Dvorkin, R. O. (2004). O pravah vserez. Per. s angl. L. B. Makeeva [Seriously about rights. Per. from English. L. B. Makeeva]. Moskva: ROSSPEN [russ.].
17. Vilson, V. (1909). Gosudarstvennyiy stroy Soedinennyih Shtatov. Per. s 20-go izd. pod red. P. P. Gronskogo i F. I. Korsakova, s predisl. M. M. Kovalevskogo [Government structure of the United States. Per. from the 20th ed. ed. P. P. Gronsky and F. I. Korsakov, with preface. M. M. Kovalevsky]. S.-Peterburg: Tipogr. A. Z. Rozena Frantcova [russ.].

Федоренко В. Л., Федоренко М. В. Принципи конституційного права: сутність, зміст і система

Публікація присвячена виявленню сутності та змісту категорії «принцип конституційного права» та виявленню її співвідношення зі спорідненими, але не тотожними категоріями: цінності, ідеали, основи, початки, засади, цілі, обов'язкові правила, закони та ін. Аналізується ґенезис і розвиток уявлень про принципи конституційного права та їх закріплення в конституціях і конституційних актах.

Здійснюється систематизація основних видів відповідних принципів і їх груп: принципів конституціоналізму та конституційної доктрини, принципів науки і освіти конституційного права, принципів конституції, а також принципів конституційної правотворчої, правозастосовної та правосудної (юрисдикційної) діяльності.

Обґрунтовується положення про те, що сучасні конституції закріплюють у нормах-принципах найбільш важливі цінності конституційного ладу: верховенство права, правову державу, свободу та демократію, непорушність основоположних прав людини та ін. Але їх реальне втілення передбачає об'єднання та взаємодію громадянського суспільства з державою.

Ключові слова: принцип, принципи конституційного права, система принципів конституційного права, принцип конституціоналізму, принцип конституції, принципи науки конституційного права.

Fedorenko V. L., Fedorenko M. V. Principles of constitutional law: essence, content and system

The publication is devoted to identifying the essence and content of the category of "principle of constitutional law" and identifying its relationship with related but not identical categories: values, ideals, foundations, principles, objectives, mandatory rules, laws, etc. Genesis and development of ideas about the principles of constitutional law and their consolidation in constitutions and constitutional acts are analyzed.

The systematization of the main types of relevant principles and groups is carried out: principles of constitutionalism and constitutional doctrine, principles of science and education of constitutional law, principles of the constitution, as well as principles of constitutional law-making, law enforcement and justice (jurisdictional) activities.

It is argued that modern constitutions enshrine in the norms-principles the most important values of the constitutional order: the rule of law, rule of law, freedom and democracy, the inviolability of fundamental human rights, etc. But their real embodiment presupposes unification and interaction of civil society with the state.

Key words: principle, principle of constitutional law, system of principles of constitutional law, principle of constitutionalism, principle of the Constitution, principles of the science of constitutional law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-25

УДК 342 [76+721](477)"364"

Юліанна Володимирівна Цвєткова,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук
ORCID: 0000-0001-7557-7048

ВИЇЗД ЗА КОРДОН ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ: ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Із повномасштабним вторгненням РФ в Україну 24.02.2022 року Указом Президента № 64/2022 був введений воєнний стан, де із посиланням на ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [1; 2] передбачається тимчасове обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, зокрема свободи пересування громадян та виїзд за кордон. Хоча такі обмеження відповідають Конституції України (ст. 64) та Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» (ст. 12) [3], серед юристів та пересічних громадян виникли дискусії як щодо самого факту їх впровадження, так і щодо кола осіб, на яких вони поширені. Зокрема, постає питання: чим керуються державні органи, встановлюючи список обмежень; чи є ці обмеження раціональними; чи відповідають вони реальній ситуації; як можна їх оптимізувати тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, присвячених обмеженню свободи пересування під час воєнного стану, показав, що теоретичний аспект цієї проблеми розглянутий дуже докладно. Так, правові механізми та обґрунтування обмеження права пересування в Україні досліджували І. Голубка, О. Динько, І. Миколаєнко, І. Михайлишин, І. Тарапака та ін. Однак, як слушно зауважує В. Гвоздь, реальне впровадження воєнного стану в кожній окремій державі має свої особливості [4], а це породжує унікальні практичні проблеми правозастосування, які було складно передбачити в теорії і з якими ми зіткнулися сьогодні.

Мета статті полягає у визначенні проблем, пов'язаних з обмеженням права на виїзд за кордон військовозобов'язаних при введенні воєнного стану в Україні та винесенні пропозицій щодо їх розв'язання.

При проведенні дослідження були застосовані методи аналізу нормативно-правових актів; їх герменевтичного та аксіологічного тлумачення; методи економічного та соціологічного моніторингу заяв представників влади та ЗМІ; історико-правовий метод взаємозв'язку розвитку воєнних стратегій та обмежень прав людини тощо.

Виклад основного матеріалу. Запровадження заборони виїзду за кордон певним категоріям осіб, що діє з лютого 2022 року має низку дискусійних юридичних та суспільно-економічних проблем.

Першою і, мабуть, найзначнішою проблемою є суперечливість та невизначеність правових норм. Встановлюючи обмеження прав людини та громадянина, п. 3 Указу Президента посилається на Конституцію та Закон України № 389-VIII «Про правовий режим воєнного стану» [2]; цей закон у ст. 8 посилається на постанову КМУ [1]; а ст. 8 цієї постанови на «…обмеження, встановлені законодавством…» [5]. Такі обмеження свободи пересування (заборона виїзду за кордон під час воєнного стану військовозобов'язаним) регламентується Законом України № 3543-XII «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [6] та постановою КМУ № 57-95-п 27.01.1995 зі змінами та доповненнями [7], листами Державної прикордонної служби (ДПС) України тощо. Але норми цих актів не визначають прямого зв'язку потенційної мобілізації та заборони виїзду чоловіків, що їй підлягають: є перелік осіб, що не підлягають мобілізації (Закон № 3543-XII), та окремо є (у Листі ДПС) перелік осіб, яким дозволяється перетнути кордон.

Причому повної тотожності у цих переліках немає. Так, за ст. 23 Закону України № 3543-XII відстрочка від мобілізації надається особам, що мають дружину, одного із батьків (своїх або дру-

жини) з інвалідністю I чи II групи; не підлягають призову здобувачі фахової передвищої та вищої освіти, асистенти-стажисти, аспіранти та докторанти денної або дуальної форми; наукові та науково-педагогічні працівники закладів вищої та фахової передвищої освіти, наукових установ та організацій, …загальної середньої освіти тощо [6]. Однак із цих категорій перетин кордону був дозволений тільки студентам та аспірантам очної та дуальної форми освіти, які навчаються за кордоном [7, п. 2].

Природно, що службовці ДПС України не бажають брати на себе відповідальність та розв'язувати цю колізію. Вони тлумачать правила виходячи із визначеного у листі ДПС мінімального переліку найбільш безспірних ситуацій (наявність трьох дітей, супровід інвалідів I–II групи та ін.) [8]. А численні випадки, коли особа не підлягає мобілізації або має право на відстрочку і, отже, логічно, мала б право виїзду за кордон, пропонується вирішувати через військкомати.

Перенесення прийняття рішень на військкомати на практиці у багатьох випадках унеможливлює виїзд особи за кордон, навіть якщо в неї є для цього формальні підстави. На окупованих або нещодавно звільнених територіях військкомати не працюють; багато людей тимчасово переїхали; документи у багатьох втрачені. У західних і центральних областях України військкомати працюють з перевантаженням. Їх співробітники зосереджені передусім на організації мобілізації, безпеки військових структур та полігонів для навчання – що, зрозуміло, є обґрунтованим в умовах активних воєнних дій. Отримання довідок про бронювання, звільнення або відстрочку від мобілізації належним чином не врегульовано. Часто саме звернення громадян викликає психологічний опір («Ми вирішуємо негайні питання існування нашої держави, а ви хочете втекти за кордон!»). Відсутність чітко визначених правил створює величезні корупційні ризики тощо.

Ситуація з розбіжностями у нормативно-правових актах щодо обмеження свободи пересування і, як наслідок, перенесення прийняття фактичних рішень на нижчі неуповноважені ланки з'явилася не сьогодні – І. Голубка відзначав цю проблему ще у 2016 році [9, с. 131–139].

Успішне тривале ведення воєнних дій вимагає не тільки належної військової організації, а й ефективної економіки. Українська економіка інтегрована до світових, зокрема європейських, економічних процесів [10, с. 113–114], що дає змогу нашому суспільству та державі отримувати соціально-свідомісні та матеріальні бонуси. Соціально-психологічне сприйняття світовою та європейською громадськістю українського суспільства як близького є особливо важливим зараз, коли ми розраховуємо на підтримку наших закордонних партнерів. Економічні бонуси теж безсумнівні: орієнтованість на європейські та світові ринки забезпечує нам фінансові потоки та підтримує нашу економіку в умовах безпрецедентного падіння (близько 45% [11]), викликаного руйнуваннями та розграбуваннями наших територій ворогом.

Однак така міцна та плідна інтеграція вимагає особистісних контактів: зустрічей, відряджень, організації промислових ланцюгів тощо. Багато громадян до війни працювали за кордоном, вливаючи кошти у вітчизняну економіку: у 2021 році в Україну було перераховано понад 15 млрд доларів [12]. З упровадженням заборони на виїзд за кордон працездатних чоловіків цей фінансовий потік зменшився. Аналогічно зазнали збитків й компанії, прибутковість яких напряму пов'язана з закордонною бізнес-діяльністю.

Водночас, наскільки реально сьогодні є потреба у мобілізації такої великої кількості чоловіків? Концепція широкої мобілізації є продуктом політико-правової думки та військової теорії XIX ст., коли після науково-промислового перевороту з'явилося масове конвеєрне виробництво недорогої стрілецької зброї, яку можна було опанувати за короткий час, а військовий потенціал та успішність у війні стала вимірюватися кількістю осіб, яких можна призвати до лав збройних сил.

Війна XXI ст., як блискуче демонструють Збройні Сили України, будується зовсім на інших принципах: не кількість, а якість – у технологіях, зброї, плануванні військових операцій, мотивації та мобільності. Вартість сучасного озброєння величезна, а для ефективного користування ним вимагаються спеціальні навички, досвід та зацікавленість. Призовні армії недосвідчених і подеколи мало вмотивованих представників «мирних професій» поступаються місцем професіоналам. Зворотним боком такої нової концепції є висока вартість армії – як зброї та техніки, так і високих виплат, які, на нашу думку, повинні отримувати ті, хто стає до її лав. Завданням же осіб, які залишаються в тилу, має бути матеріальне забезпечення такої армії. Держава, своєю чергою, повинна своїми правовими механізмами якомога сприяти цим процесам: гарантувати військовим:

якнайкращі фінансові виплати, медичний супровід, матеріальні пільги їх сім'ям тощо; а особам, які не були мобілізовані – створити умови для заробляння коштів для забезпечення військових.

Однак рішення про заборону виїзду військовозобов'язаних у лютому 2022 року не було повністю помилковим. Всередині держави воно відіграло значну консолідуючу роль, сформувавши у населення усвідомлення стану «stateofsiege» – екстраординарного періоду зосередження на найважливішій меті виживання держави, створення єдиної громади з цілісною правосвідомістю без позитивних і негативних дискримінацій, консолідації різномовного та різнокультурного населення у націю, перед якою постала загроза винищення.

На зовнішній арені рішення урядовців демократичних держав щодо допомоги Україні напряму залежать від суспільної думки. У цьому контексті жінки з дітьми, які втікають від війни, коли чоловіки залишаються боронити свою землю, безперечно, має позитивне враження. Це неодноразово відзначали європейські політики та інфлюенсери, порівнюючи ситуацію з мігрантами Близького Сходу, де біженцями ставали насамперед чоловіки [13].

Але чим довше йде війна, тим гостріше стоятиме саме економічне питання. Чоловіки, які об'єктивно не потрібні на фронті, але робота яких пов'язана із виїздами за кордон шукатимуть способи перетину кордону. Особливо це стосується чоловіків, для сімей яких єдине джерело існування пов'язано з сезонними та маятниковими [14] пересуваннями за кордон. На жаль, часто ці способи будуть корупційними, нести ознаки злочинів або навіть становити загрозу життю та здоров'ю.

Висновки. На нашу думку, виходом із ситуації є інститут спеціальної застави, коли дозвіл на тимчасовий перетин кордону надається військовозобов'язаному при внесенні значної суми коштів на спеціальний рахунок. Після повернення особи в Україну сума в повному обсязі має повернутися заставодавцю. За неповернення особи у визначений термін сума застави мала б перераховуватися до державного бюджету з цільовим використанням на потреби армії, відновлення інфраструктури тощо.

Сума застави має бути достатньо великою, щоб відповідати воєнним потребам, але бути реальною для компанії, що зацікавлена у роботі чи відрядженні чоловіка за кордон – 100–200 тисяч гривень. Розмір застави міг би варіюватися залежно від заявленої тривалості виїзду.

Впровадження механізму спеціальної застави знищить корупційні схеми вивезення чоловіків за кордон; сприятиме розвитку економіки України та добробуту населення; а із неповернених застав створить додаткові фонди для фінансування нагальних потреб держави та армії.

Список використаних джерел

1. Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII від 12.05.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text
2. Про введення воєнного стану в Україні: від 24.02.2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397.
3. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11.12.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15#Text.
4. Гвоздь В. Воєнний стан і права людини. *Національна безпека.* 2018. С. 26–35.
5. Порядок встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан: Постанова КМУ № 1455-2021-п. від 29.12.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2021-%D0%BF#n8.
6. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України № 3543-XII від 21.10.1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text
7. Правила перетинання державного кордону громадянами України: Постанова КМУ № 57-95-п від 27.01.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-п#Text
8. Лист ДПС України. 17.03.2022 № 23-6855/0/6-22-вих. URL: https://www.donbasssos.org/dpsu-peretyn-kordonu/
9. Голубка І. І. Конституційні права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні та країнах ЄС: порівняльно-правовий аналіз: дис. … к. ю. н.: 12.00.02. Ужгород, 2016. 240 с.
10. Живора Г. Угода про асоціацію з ЄС: економічні наслідки для України. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету.* 2014. № 8. С. 107–119.

11. Russian Invasionto Shrink Ukraine Economyby 45 Percent this Year. Press release. WBRD. 10.04.2022. URL: https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/04/10/russian-invasion-to-shrink-ukraine-economy-by-45-percent-this-year.
12. Динаміка обсягів приватних грошових переказів в Україну. Звіт НБУ. URL: https://bank.gov.ua/files/ES/Perekaz_m.pdf.
13. Беженцы из Украины в Польше. Солидарность или политический расчет. 05.03.2022. URL: https://www.dw.com/ru/bezhency-iz-ukrainy-v-polshe-solidarnost-ili-politicheskij-raschet/a-61014486.
14. Динько О. Ф. Правова природа на зміст категорії «свобод пересування». *Держава і право.* 2002. Вип. 15. С. 162–166.

References

1. Zakon Ukrainy 389-VIII. Pro pravo vyirezhym voiennoho stanu. 12.05.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.
2. Ukaz Prezydenta № 64/2022. Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini. 24.02.2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397.
3. Zakon Ukrainy Pro svobodu peresuvannia ta vilnyi vybir mistsia prozhyvannia v Ukraini. 11.12.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15#Text.
4. Hvozd V. Voiennyi stan i prava liudyny. *Natsionalna bezpeka*. 2018. S. 26–35.
5. Postanova KMU 1455-2021-р. Poriadok vstanovlennia osoblyvoho rezhymu vizdu i vyizdu, obmezhennia svobody peresuvannia hromadian, inozemtsiv ta osib bez hromadianstva, a takozh rukhu transportnykh zasobiv v Ukraini abo v okremykh yii mistsevostiakh, de vvedeno voiennyi stan 29.12.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2021-%D0%BF#n8.
6. Zakon Ukrainy 3543-XII. Pro mobilizatsiinu pidhotovku ta mobilizatsiiu. 21.10.1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text.
7. Postanova KMU 57-95-р. Pravyla peretynannia derzhavnoho kordonu hromadianamy Ukrainy. 27.01.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-п#Text.
8. Lyst DPS Ukrainy. 17.03.2022 № 23-6855/0/6-22-вих. URL: https://www.donbasssos.org/dpsu-peretyn-kordonu/.
9. Holubka I. I. Konstytutsiini prava na svobodu peresuvannia ta vilnyi vybir mistsia prozhyvannia v Ukraini ta krainakh YeS: porivnialno-pravovyi analiz: dys. … k. yu. n.: 12.00.02. Uzhhorod, 2016. 240 с.
10. Zhyvora H. Uhoda pro asotsiatsiiu z YeS: ekonomichni naslidky dlia Ukrainy. *Naukovyi visnyk Odeskoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu.* 2014. № 8. С. 107–119.
11. Russian Invasion to Shrink Ukraine Economy by 45 Percent this Year. Press release. WBRD. 10.04.2022. URL: https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/04/10/russian-invasion-to-shrink-ukraine-economy-by-45-percent-this-year.
12. Dynamika obsiahiv pryvatnykh hroshovykh perekaziv v Ukrainu. Zvit NBU. URL: https://bank.gov.ua/files/ES/Perekaz_m.pdf.
13. Bezhentsyyz Ukraynyv Polshe. Solydarnostylypolytycheskyiraschet. 05.03.2022. URL: https://www.dw.com/ru/bezhency-iz-ukrainy-v-polshe-solidarnost-ili-politicheskij-raschet/a-61014486.
14. Dynko O. F. Pravova pryroda na zmist katehorii «svobod peresuvannia». *Derzhava i pravo.* 2002. Вип. 15. С. 162–166.

Цвєткова Ю. В. Виїзд за кордон під час воєнного стану: правові проблеми та шляхи їх розв'язання в Україні

У статті аналізуються суперечності, що проявилися у нормативних актах України щодо виїзду за кордон військовозобов'язаних при проголошенні воєнного стану 24.02.2022. Визначаються негативні та позитивні наслідки, що виникли у суспільно-політичній, соціальній, економічній, зовнішньополітичній сферах внаслідок прийняття цього рішення. Акцентується увага на занадто значному делегуванні прийняття рішень про надання військовозобов'язаним дозволів на виїзд за кордон органам Державної прикордонної служби та військкоматам, що без належного нормативного регулювання практично заблокувало ці процеси. Для подолання негативних економічних наслідків, фінансової підтримки армії, з урахуванням існуючої мобілізаційної ситуації та особливостей ведення війни високотехнологічною зброєю – пропонується впровадити механізм виїзної застави: внесення юридичною чи фізичною особою коштів, які давали б право виїзду військовозобов'язаному на чітко визначений термін; з поверненням цих коштів заставодавцю при поверненні особи в Україну; та перерахуванні до державного бюджету при неповерненні.

Ключові слова: свобода пересування, воєнний стан, обмеження прав людини.

Tsvietkova Y. V. Freedom of Movement Abroad on Martial Law: Legal Problems and its Solution in Ukraine

The article is devoted to the analysis of the aspects, problems and contradictions around the restrictions on the freedom of movement and travel in Ukraine after the martial law announcement. On February 24, 2022 the Russian Federation attacked Ukraine, so the Ukrainian government has forbidden travelling abroad to the men liable for military service. We overview the negative and positive results of this decision in the social, political, economical, foreign political spheres. Special attention is given to the contradictions in the legal acts regarding the definition of the persons liable for military service and the persons who are permitted to cross the border.

Decisions on granting the permissions to travel abroad to the different categories of the men liable for military service were delegated to the State Border Service and the local military agents. In fact, this delegation has blocked the permission granting process, because these bodies have neither legislation authorities, nor definite systems, or provided procedures in these cases. Uncertainty of the procedures creates the corruption risks.

Integration of the economy of Ukraine with other countries demands permanent open borders movement. Restriction of this movement to the active labor force brings financial loses to the state and households – what could be crucial during the war, when the army needs financial support. In the same time, system of the whole-population general military service in the new era of modern military art and strategies seems to be not effective, and, in our opinion, should be changed to the professional, high-qualified and high-motivated troops.

For these reasons we propose to implement the special legal instrument of the bail for the travelling abroad. Persons or legal entities would deposit money into the state account for a man liable for military service, who needs to travel abroad. After his coming back – the money return to the depositor, if the man decides not to return – the money would be transferred to the state budget for the future military aims and purposes. This mechanism could satisfy all the sides and solve most of the problems: persons who are theoretically liable for the military service, but don't have necessary experience and perks – can free work and bring financial benefits to their families and state; army can get financial support from those, who decided to leave the country; corruption risks are minimized with the clear and transparent procedure of the state bail.

Key words: freedom of movement, martial law, restriction of rights and freedoms.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-26

УДК 323.1

Віра Анатоліївна Явір,
провідний науковий співробітник
відділу правових проблем політології
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор політичних наук
ORCID: 0000-0002-1854-5012

ЗРОСТАННЯ РІВНЯ КСЕНОФОБІЇ ТА ЕТНІЧНОЇ ВОРОЖНЕЧІ В ХОДІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Постановка проблеми. Конфлікти будь-якої природи (економічні, політичні, територіальні, воєнні) між державами супроводжуються підвищенням циркуляції в медійному, публічному дискурсі етнічних стереотипів та упереджень, мови ворожнечі, якою негативно маркується етнічність їх учасників, що неминуче призводить до зростання рівня ксенофобії. Російсько-українська війна, особливо її третій етап, який розпочався після повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року, повною мірою підтверджує цю закономірність етноконфліктології [1, с. 10–12]. Саме тому **метою дослідження** є відстеження факторів зростання рівня ксенофобії та етнічної ворожнечі в ході російсько-української війни.

Методи дослідження ґрунтуватимуться на моніторингу етнічної та етнополітичної складової російсько-української війни – офіційних і політичних заяв, повідомлень ЗМІ про злочини на ґрунті етнічної ненависті, системному аналізі соціологічних опитувань, які відображають ставлення до етнічності сторін – учасників війни та кейс-методі – аналізі окремих ситуацій, які ілюструють стрімку деградацію міжетнічної російсько-української взаємодії в ході російської війни. Попри високий рівень розробки проблем ксенофобії, україно- та русофобії зокрема (О. Кривицька, І. Кресіна, В. Котигоренко, Л. Лойко Л. Нагорна, М. Рябчук, Ю. Тищенко), у розрізі конвенційної війни, яку розв'язала РФ проти України, в сучасних умовах тотальної діджиталізації, що дають змогу відстежувати злочини на ґрунті етнічної ненависті в режимі реального часу, фактично бути їх свідками, належного комплексного наукового висвітлення ще не здобули.

Виклад основного матеріалу. Дані соціологічних опитувань фіксують різке погіршення ставлення українців до Росії та росіян після повномасштабного воєнного вторгнення. Наразі 92% респондентів ставляться до РФ погано, лише 2% добре [2]. Тоді як протягом 2019–2022 років у опитуваннях простежувалося поступове зниження позитивного ставлення до РФ, але ще на початку лютого 2022 року 34% респондентів демонстрували добре ставлення до Росії, а це третина всього населення України. Такі соціологічні результати опосередковано вказують і на зростання ксенофобії в українському суспільстві щодо росіян. Востаннє безпосередньо рівень ксенофобії (індекс соціальної дистанції за шкалою Богардуса) у ставленні до росіян вимірювався в Україні в 2019 році і становив (3,6). Значно вищим індекс ксенофобії був щодо мігрантів, особливо чорношкірих (5,2), а також ромів (5,4). Якщо останніх третина респондентів воліла б не пускати в Україну, то росіян лише 13,2% [3]. Після повномасштабної воєнної агресії РФ ставлення суттєво погіршилося: хоча прямо індекс соціальної дистанції щодо росіян не вимірювався, але на це вказують інші, у тому числі соціологічні показники.

Так, ксенофобія, яка умовно починається з показника 4 і вище (4 є індикатором межі толерантності, переходом від толерантного ставлення до ксенофобії, етнічного неприйняття, а у випадку досягнення рівня 6–7 навіть етнічної ворожнечі) характеризується різко негативним емоційним сприйняттям етнічності, яка маркується свідомістю як ворожа, загрозлива. Нещодавні опитування зафіксували зміну емоційного фону унаслідок воєнного вторгнення Росії – серед основних емоцій, які викликає в українців війна Росії проти України домінують: гнів, обурення, ненависть і відраза (53%); гордість за Україну та армію (52%); тривога, страх жах (38%). Не складно помітити, що

більшість емоцій є негативними і спрямованим у бік країни агресора та її населення. Причому українці не розмежовують злочинне військово-політичне керівництво РФ і росіян, вважаючи їх однаково відповідальними за війну та негативні наслідки, які вона несе для України (злочини, смерті, катування, руйнування, вимушене переміщення населення, зубожіння). Понад 84% українців вважають пересічних росіян винними у війні, і цей показник має тенденцію до зростання, зовсім не винними – лише 4% [4]. Погіршує ставлення українців до росіян і те, що переважна більшість з них (81%) згідно з російськими опитуваннями підтримує «спецоперацію та дії російських збройних сил в Україні» [5].

Незважаючи на те, що будь-яка конвенційна війна апріорі супроводжується зростанням рівня ксенофобії та етнічної ворожнечі, оскільки у ній під час воєнних дій гинуть громадяни як однієї, так і іншої держави як у статусі комбатантів, так і цивільного населення, російсько-українська війна ускладнюється низкою обставин, які посилюють атмосферу етнічної ворожнечі та призводять до зростання рівня ксенофобії.

По-перше, ця війна не була спровокованою, вона не є справедливою, а є загарбницькою за своєю суттю – Україна не порушувала принципів мирного співіснування двох сусідніх держав і не загрожувала суверенітету РФ, яка зненацька без жодного раціонального обґрунтування напала на мирну, демократичну державу під вигаданими приводами демілітаризації та денацифікації.

По-друге, етнічний чинник у ідеологічному оформленні денацифікації (російською стороною подається начебто як позбавлення українців від ідеології нацизму в силовий спосіб) став однією з причин військового вторгнення, масового вбивства населення України в ході війни, у правовій площині кваліфікованого як геноцид. Попри те, що нацизм (скорочено від націонал-соціалізм) – це тоталітарна за своєю суттю фашистська ідеологія Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини 30–40-х років XX ст., що є поєднанням расизму (вищості однієї раси – арійської), антисемітизму та соціального дарвінізму, яка не має жодного відношення до сучасної демократичної України. РФ видерла нацизм з контексту Другої світової війни, в якій Радянський Союз протиставляв себе фашистській Німеччині, і штучно, в пропагандистський спосіб нав'язала Україні для отримання скоріше внутрішньої підтримки війни всередині РФ.

На початку вторгнення російські ідеологи відкрито анонсували, що: «денацифікація неминуче буде й деукраїнізацією – відмовою від розпочатого ще радянською владою масштабного штучного роздмухування етнічного компонента самоідентифікації населення територій історичних Малоросії та Новоросії»; «назва «Україна»… не може бути збережена як титул ніякого повністю денацифікованого державного утворення на звільненій від нацистського режиму території»; українське нацифіковане населення, що «підтримує нацистську владу та потурає їй», має зазнати справедливого покарання у вигляді «несення неминучого тягаря справедливої війни проти нацистської системи» [6]. Відверто проголошені злочинні наміри не могли сприяти збереженню навіть довоєнного рівня позитивного ставлення до росіян. Тим більше, що на окупованих територіях України денацифікація перейшла в площину практичної реалізації – було створено низку фільтраційних таборів та ізоляцій за зразок концентраційних таборів, де українці зазнають нелюдського поводження та тортур.

По-третє, етнополітичний супровід воєнних дій, а також етнічна компонента воєнних злочинів вказують, що РФ почала повномасштабну війну, маючи на меті окупувати всю територію України, ліквідувати державу, знищити велику або навіть більшу частину українського населення за ознакою національної / етнічної належності, в чому простежуються ознаки геноциду. Провідні світові юридичні експерти, вивчивши доказову базу (приклади масових вбивств мирних мешканців, примусових депортацій та дегуманізуючу антиукраїнську риторику, яку використовують високопосадовці РФ) дійшли висновку, що РФ несе відповідальність за порушення Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948) [7].

У діях РФ щодо України та її військових на нашій території простежуються всі ознаки геноциду, визначені цим міжнародно-правовим документом. Геноцидом вважаються такі дії, які здійснюються з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку, зокрема національну, етнічну групу як таку: a) вбивство членів такої групи; b) завдання серйозних тілесних ушкоджень або спричинення психічних розладів у членів групи; c) умисне створення таких життєвих умов, які розраховані на повне чи часткове фізичне знищення такої групи; d) заходи з запобігання дітонародження в такій групі; e) насильницька передача дітей з такої групи в іншу [8].

Вбивства українців та умисне створення умов нашого фізичного знищення підтверджує те, що Росія, ведучи конвенційну війну на території України, взагалі не дотримується норм гуманітарного права (Конвенції про захист цивільного населення під час війни (1949), або Женевської конвенції), покликаного мінімізувати руйнування цивільних об'єктів і кількість жертв серед мирного населення. Навпаки, російською стороною бомбардуються житлові будинки, школи, лікарні, об'єкти інфраструктури, блокуються і обстрілюються гуманітарні коридори евакуації цивільного населення, що поглиблює гуманітарну катастрофу. Захоплення та цілеспрямоване знищення об'єктів інфраструктури, що забезпечує базові потреби та життєзабезпечення людей, унеможливлює підтримання нормальних, гідних умов життя в багатьох населених пунктах України.

Масові вбивства українців вчинені з особливою жорстокістю: катування, гвалтування, наруга на тілами, про що свідчать масові поховання (в містах Буча, Бородянка, Гостомель, Ірпінь, Маріуполь та ін.), вказують на заподіяння військовими РФ серйозних тілесних ушкоджень або спричинення психічних розладів у українців. Як заходи з запобігання дітонародженню можуть кваліфікуватися численні сексуальні злочини, вчинені військовослужбовцями збройних сил РФ проти українців під час окупації українських територій. Були офіційно задокументовані свідчення сексуальної жорстокості проти жінок, що спрямована саме на унеможливлення або суттєве ускладнення народження ними українських дітей у майбутньому [9]. Їх наслідком стає також примусова вагітність, що є складовою кількох міжнародних злочинів одночасно: воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду і означає спеціальний умисел негативно вплинути на етнічний склад населення України. К. Рашевська робить висновок, що примусова вагітність може бути складовою ширшої стратегії знищення певної етнічної групи, яка покликана принизити, присоромити, налякати всю групу та спотворити процеси її відтворення [10]. Вивчаючи злочин геноциду, юристи сходяться у думці, що якщо процеси відтворення використовуються для розмноження членів однієї етнічної групи і одночасно для запобігання народженню членів іншої, це є формою винищення, тобто геноциду.

Градус етнічної ненависті в українському суспільства підігріває той факт, що керівництво Росії схвалює і санкціонує політику геноциду українців, яку реалізують російські військові. Замість притягнення до кримінальної відповідальності президент РФ відзначив 64-ту окрему мотострілкову бригаду, яка окупувала та вчиняла вищезгадані злочини в м. Бучі, присвоївши їй почесне найменування «гвардійська» за «масовий героїзм та відвагу, стійкість та мужність, виявлені особистим складом бригади в бойових діях з захисту вітчизни та державних інтересів в умовах збройних конфліктів» [11]. Російське керівництво заперечило причетність своїх військових до воєнних злочинів у Бучі, Ірпені, Гостомелі та Бородянці, заявивши, що всі докази – це «провокації українських нацистів», сфабриковані за підтримки Заходу. Натомість міністр закордонних справ України припустив, що етнічна ненависть до українців виховувалася в Росії цілеспрямовано не один рік: «Протягом багатьох років російські політичні еліти та пропаганда розпалювали ненависть, дегуманізували українців, плекали російську перевагу та закладали ґрунт для цих звірств» і закликав науковців дослідити цей феномен [12]. Кадри цих злочинів, свідчення жертв та очевидців призвели до різкого зростання, активізації у відповідь захисної ксенофобії (русофобії) серед українців.

Що ж стосується останньої ознаки геноциду – насильницької передачі дітей з однієї етнічної групи в іншу – її підтверджує спрощення прийому в російське громадянство українських дітей. Так, російські військові насильно депортують з тимчасово окупованої території України дітей, у тому числі дітей-сиріт, а також дітей, батьки яких загинули на війні. МЗС України вказало на загрозу незаконного усиновлення українських дітей російськими громадянами без дотримання всіх необхідних процедур, визначених законодавством України [13]. Відповідно до Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього дії РФ можуть також кваліфікуватися як насильницька передача дітей з однієї етнічної групи до іншої. За останніми даними, понад 234 тис. українських дітей були примусово вивезені у РФ, на тимчасово окуповані території або до Білорусі.

Тому Верховна Рада визнала дії, вчинені РФ під час воєнного вторгнення в Україну, геноцидом українського народу, ухваливши відповідну постанову та закликавши міжнародні організації та інші держави до визнання вчинення РФ геноциду українського народу, а також злочинів проти людяності та воєнних злочинів на території України [14].

Висновки. Незважаючи на те, що офіційного зростання рівня ксенофобії в ході російсько-української війни не зафіксовано, оскільки він поки що не вимірювався, низка проаналізованих вище чинників вказує на безпрецедентне зростання русофобії як захисної ксенофобії в українському суспільстві у відповідь на воєнне вторгнення РФ, антиукраїнську риторику керівництва РФ (наміри знищити українську державу, українську націю) та воєнні злочини, які здійснюються на території України за умов недотримання гуманітарного права. І хоча ксенофобія є деструктивним явищем, перешкодою для демократичного розвитку, наразі захисна русофобія та етнічна ненависть до РФ та росіян є ядром консолідації та стійкості українського суспільства задля досягнення перемоги над РФ, необхідною складовою збереження державної суб'єктності України.

Список використаних джерел

1. Маруховська-Картунова О. Філософсько-релігійний та політологічний виміри витоків наук про мир і врегулювання етнополітичних конфліктів. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* 2017. Вип.7. С. 10–19.
2. Динаміка ставлення населення до Росії та емоційний фон унаслідок війни: соціологічне опитування (13–18 травня 2022 р.). КМІС. URL: https://bit.ly/3lTM4Ir.
3. Міжетнічні упередження в Україні: соціологічне опитування (вересень 2019). КМІС. URL: https://bit.ly/3M0xJEr.
4. Всеукраїнське національне репрезентативне опитування 18–19 квітня 2022 року. *Info Sapiens*. URL: https://bit.ly/3t2bgjW.
5. Конфликт с Украиной: соцопрос 24–30 марта 2022. *Левада-Центр*. URL: https://www.levada.ru/2022/03/31/konflikt-s-ukrainoj/.
6. Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной. *РИА Новости.* URL: https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html.
7. Kottasová I. Leading experts accuse Russia of inciting genocide in Ukraine and intending to 'destroy' Ukrainian people. *CNN.* URL: https://cnn.it/3NJhL2V.
8. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text.
9. «Щоб не народжували українських дітей»: омбудсмен розповіла про сексуальні злочини рашистів у Бучі. Укрінформ. URL: https://bit.ly/3x2ltyY.
10. Рашевська К. Примусова вагітність як міжнародний злочин в Україні: покарати не можна мовчати. *Юридична Газета он-лайн.* URL: https://bit.ly/3915mIL.
11. О присвоении 64 отдельной мотострелковой бригаде почетного наименования: указ президента РФ № 215 от 18.04.2022. URL: http://www.kremlin.ru/acts/bank/47729.
12. Росіяни закладали ґрунт для звірств у Бучі не один день – Кулеба. *Gazeta.ua.* URL: https://bit.ly/3lWwImq.
13. Заява МЗС України щодо указу президента РФ про спрощений прийом у російське громадянство українських дітей-сиріт. *Урядовий портал.* URL: https://bit.ly/38BMShU.
14. Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»: постанова Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text.

References

1. Marukhovs'ka-Kartunova O. Filosofs'ko-relihiynyy ta politolohichnyy vymiry vytokiv nauk pro myr i vrehulyuvannya etnopolitychnykh konfliktiv. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* 2017. Vyp. 7. S. 10-19 [ukr].
2. Dynamika stavlennya naselennya do Rosiyi ta emotsiynyy fon unaslidok viyny: sotsiolohichne opytuvannya (13-18 travnya 2022 r.). KMIS. URL: https://bit.ly/3lTM4Ir [ukr].
3. Mizhetnichni uperedzhennya v Ukrayini: sotsiolohichne opytuvannya (veresen' 2019). KMIS. URL: https://bit.ly/3M0xJEr [ukr].
4. Vseukrayins'ke natsional'ne reprezentatyvne opytuvannya 18–19 kvitnya 2022 roku. *Info Sapiens.* URL: https://bit.ly/3t2bgjW [ukr].
5. Konflikt s Ukrainoy: sotsopros 24–30 marta 2022. *Levada-Tsentr.* URL: https://www.levada.ru/2022/03/31/konflikt-s-ukrainoj/ [rus].
6. Sergeytsev T. Chto Rossiya dolzhna sdelat' s Ukrainoy. *RIA Novosti.* URL: https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html [rus].
7. Kottasová I. Leading experts accuse Russia of inciting genocide in Ukraine and intending to 'destroy' Ukrainian people. *CNN.* URL: https://cnn.it/3NJhL2V.
8. Konventsiya pro zapobihannya zlochynu henotsydu ta pokarannya za n'oho. *Verkhovna Rada Ukrayiny.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text [ukr].

9. «Shchob ne narodzhuvaly ukrayins'kykh ditey»: ombudsmen rozpovila pro seksual'ni zlochyny rashystiv u Buchi. *Ukrinform.* URL: https://bit.ly/3x2ltyY [ukr].
10. Rashevs'ka K. Prymusova vahitnist' yak mizhnarodnyy zlochyn v Ukrayini: pokaraty ne mozhna movchaty. *Yurydychna Hazeta on-layn.* URL: https://bit.ly/3915mIL [ukr].
11. O prisvoyenii 64 otdel'noy motostrelkovoy brigade pochetnogo nayimenovaniya: ukaz prezidenta RF № 215 ot 18.04.2022. URL: http://www.kremlin.ru/acts/bank/47729 [rus].
12. Rosiyany zakladaly grunt dlya zvirstv u Buchi ne odyn den' – Kuleba. *Gazeta.ua.* URL: https://bit.ly/3lWwImq [ukr].
13. Zayava MZS Ukrayiny shchodo ukazu prezydenta RF pro sproshchenyy pryyom v rosiys'ke hromadyanstvo ukrayins'kykh ditey-syrit. *Uryadovyy portal.* URL: https://bit.ly/38BMShU [ukr].
14. Pro Zayavu Verkhovnoyi Rady Ukrayiny «Pro vchynennya Rosiys'koyu Federatsiyeyu henotsydu v Ukrayini»: postanova Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text [ukr].

Явір В. А. Зростання рівня ксенофобії та етнічної ворожнечі в ході російсько-української війни

В ході чергового етапу російсько-української війни, що розпочався повномасштабним воєнним вторгненням РФ на територію України, виявлено ознаки зростання рівня ксенофобії та етнічної ворожнечі, аналізу яких присвячено це дослідження.

Незважаючи на те, що офіційного підвищення індексу ксенофобії в ході російсько-української війни не зафіксовано, оскільки він поки що не вимірювався, низка чинників, проаналізованих у статті, вказує на безпрецедентне зростання русофобії в українському суспільстві у відповідь на воєнне вторгнення РФ. Підвищують градус етнічної ворожнечі антиукраїнська риторика та наміри денацифікації України з боку військово-політичного керівництва РФ (знищити українську державу, українську націю), воєнні злочини, які здійснюються військовими РФ на території України, недотримання гуманітарного права в ході війни з метою залякування та збільшення кількості жертв серед цивільних, що призводить до гуманітарної катастрофи в населених пунктах України. У діях РФ на території України виявлено всі ознаки злочину геноциду.

Хоча ксенофобія є деструктивним явищем, перешкодою для демократичного розвитку, зроблено припущення, що наразі захисна русофобія та етнічна ненависть щодо Росії та росіян є ядром консолідації та стійкості українського суспільства задля досягнення над перемоги над РФ, необхідною складовою збереження державної суб'єктності України.

Ключові слова: російсько-українська війна, ксенофобія, геноцид.

Yavir V. The growth of xenophobia and ethnic hostility during the Russian-Ukrainian war

During the next stage of the Russian-Ukrainian war, started with a full-scale military invasion to Ukraine, the signs of growing xenophobia and ethnic hatred Ukraine has been found, which is the aim of this study.

The research methods are based on monitoring of the ethnic and ethnopolitical components of the Russian-Ukrainian war – official and political statements, media reports on crimes based on ethnic hatred, systematic analysis of opinion polls that reflect the ethnicity of the war parties and case studies - analysis of individual situations, which illustrate the rapid degradation of interethnic Russian-Ukrainian cooperation during the Russian war. Despite the high level of xenophobia researching, the convection war waged by Russia against Ukraine has not yet been studied in the current context of total digitalisation, which allows tracking ethnic hatred crimes in real time. Despite the fact that any conventional war is a priori accompanied by an increase in xenophobia and ethnic hatred, as citizens of both states during hostilities in the status of combatants and civilians are being killed, the Russian-Ukrainian war is complicated by a number of circumstances that exacerbate the atmosphere of ethnic hatred and lead to an increase in xenophobia.

Although no official increase in xenophobia has been recorded during the Russian-Ukrainian war, as it has not yet been measured, a number of factors analyzed in the article point to an unprecedented rise in Russophobia in Ukrainian society in response to the Russian military invasion.

The degree of ethnic hatred is increased by anti-Ukrainian rhetoric and intentions to denationalize Ukraine by the Russian military and political leadership (to destroy the Ukrainian state, the Ukrainian nation), war crimes committed by the Russian military in Ukraine, non-compliance with humanitarian law during the war to intimidate and increase casualties increase civilians, which leads to a humanitarian catastrophe in the settlements of Ukraine. Capture and deliberate destruction of infrastructure, which provides basic needs and livelihoods of people, makes it impossible to maintain normal, decent living conditions in Ukraine. The actions of the Russian Federation on the territory of Ukraine show all the signs of a crime of genocide.

Although xenophobia is a destructive phenomenon, an obstacle to democratic development, it has been suggested that defensive Russophobia and ethnic hatred of Russia and Russians are at the core of the consolidation and resilience of Ukrainian society to achieve victory over Russia, a necessary component of preserving the state subjectivity of Ukraine.

Key words: Russian-Ukrainian war, xenophobia, genocide.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-26-1

УДК 340.13

Наталія Миколаївна Батанова,
старший науковий співробітник
відділу правових проблем політології
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0003-1828-6708

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВИКЛИКІВ СЬОГОДЕННЯ

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної військової агресії РФ і російсько-української війни актуалізуються питання щодо проведення системних заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України. Це передбачатиме як інституційне й функціональне відновлення, насамперед відбудову транспортної, медичної, соціальної, комунальної, виробничої інфраструктури та житла, інфраструктури енергетики, зв'язку, військової інфраструктури і військово-промислового комплексу, структурну модернізацію та перезапуск економіки, заходи з подолання безробіття, підтримки сімей з дітьми, вразливих верств населення, осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах внаслідок війни, відновлення та збереження об'єктів культурної спадщини, так і визначення та напрацювання пропозицій щодо пріоритетних реформ, прийняття та реалізація яких є необхідними у воєнний і післявоєнний періоди. Насамперед це стосується підготовки стратегічних ініціатив щодо комплексного правового забезпечення, прийняття і реалізація яких є необхідними для ефективної роботи та відновлення України у воєнний і післявоєнний періоди. Масштабність змін, яких має зазнати національне законодавство, їх зміст і форма об'єктивно вимагають проведення комплексної правової реформи в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наявні в Україні дослідження проблем здійснення правової реформи, представлені у працях В. Горбатенка [1], І. Кресіної [2], Б. Малишева [3], Н. Пархоменко [4], Т. Подорожної [4], Н. Оніщенко [2; 5], О. Скрипнюка [2; 5], Ю. Шемшученка [5], О. Ющика [6] та ін.

Мета статті полягає у розкритті стратегічних напрямів реформування правової реформи у контексті викликів сьогодення.

Основні результати дослідження. Правова реформа в Україні зумовлена необхідністю вдосконалення системи національного законодавства на принципах гідності, свободи, справедливості, верховенства права, забезпечення прав людини, створення дієвих механізмів їх захисту, реалізації принципів соціальної, правової та демократичної державності та поділу державної влади, розв'язання системних протиріч у сфері право-державотворення.

Стратегічно ідея правової реформи полягає у забезпеченні верховенства права, яке є основою демократичного суспільства та сучасного конституціоналізму. Адже верховенство права є одним із трьох – поряд із демократією та людськими правами – стрижневих принципів Ради Європи, що переплітаються та у системній єдності визначають сенс, зміст і спрямованість внутрішньої та зовнішньої політики держав – її членів. Верховенство права, людські права та демократія є

невід'ємним елементом спільної спадщини та основоположним принципом усіх європейських демократій, фундаментом європейської ідентичності.

Громадяни України довели і продовжують у надтяжких умовах російсько-української війни щоденно доводити, що саме гідність і свобода є базовими складовими менталітету Українського народу, а верховенство права – сенсоутворювальна домінанта національного право-державотворення. Правова реформа, спираючись на багатовікову історію українського державотворення, має втілювати як національні традиції правотворення, так і підтверджувати європейську ідентичність Українського народу, незворотність європейського та євроатлантичного курсу України.

На нашу думку, необхідно виділити такі основні стратегічні напрями забезпечення правової реформи України: 1) удосконалення законодавчого забезпечення системи прав людини, реальність і дієвість гарантій їх реалізації та захисту; 2) зміцнення основ українського унітаризму, захист суверенітету і територіальної цілісності України; 3) посилення захисту української державності, законодавче забезпечення національної безпеки як найважливішої функції держави, справи всього Українського народу; 4) забезпечення та гарантування визначальної ролі Українського народу в конституюванні та функціонуванні усіх форм публічної влади; 5) підвищення ролі і місця судової влади в забезпеченні функціонування держави та громадянського суспільства; 6) децентралізація та функціонування реального місцевого самоврядування; 7) підвищення рівня обізнаності у сфері прав людини, розвиток системи правового виховання, у тому числі поліпшення системи правничої освіти і науки.

Головним стратегічним напрямом забезпечення правової реформи України є *удосконалення законодавчого забезпечення системи прав людини, реальність та дієвість гарантій їх реалізації та захисту.*

Масштабні системні порушення прав людини, зокрема права людини на життя, гідність, свободу, здоров'я, соціальний захист, освіту та ін., в умовах повномасштабної збройної агресії РФ, російсько-української війни та, з часом, післявоєнного відновлення суспільства та держави вимагають створення відповідного нормативно-правового та інституційного механізму забезпечення прав людини. Це можна здійснити шляхом внесення системних змін до Конституції України (в ідеальному варіанті – прийняття нової Конституції), формування нової системи законодавства, побудованої на відповідних принципах (наприклад, прийняття нового Трудового кодексу, в перспективі – Соціального кодексу), створення інституційного механізму, здатного забезпечувати реалізацію та захист відповідних прав (реформа у сфері правосуддя, створення мережі омбудсманів (військовий, дитячий, з питань рівності) тощо).

Необхідно створити ефективні інституційні та законодавчі механізми щодо забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб, насамперед тих, які прибули з територій, де тривають активні дії або які перебувають у тимчасовій окупації чи оточенні; у сфері забезпечення та захисту прав дитини; прав ветеранів російсько-української війни, осіб, які брали або беруть участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії РФ та ін.

Актуальним є створення ефективних інституційних і законодавчих механізмів запобігання та протидії катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; дискримінації тощо.

Важливим стратегічним напрямом правової реформи є *зміцнення основ українського унітаризму, захист суверенітету і територіальної цілісності України.* Умови сучасної російсько-української війни, адекватне розуміння її причин та оцінка наслідків, перспективи післявоєнного відновлення суспільства та держави мають розглядатися у фокусі принципів унітаризму, територіальної цілісності та непорушності кордонів Української держави, її республіканського устрою, які в системній єдності визначають спрямування внутрішньої та зовнішньої політики.

Досягнення зазначеної цілі має здійснюватися шляхом внесення системних змін до Конституції України у частині щодо територіального устрою, прийняття спеціального законодавства, насамперед Закону «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою» та проведення державної політики перехідного періоду щодо деокупації тимчасово окупованих територій, а також реінтеграції цих територій та їхніх мешканців. Подоланню цих викликів і проблем сприяло б прийняття Закону «Про засади державної політики перехідного періоду». Необхідно також прийняти спеціальне містобудівне законодавство, що створюватиме правові умови віднов-

лення територій, населених пунктів, зруйнованих внаслідок російсько-української війни або тих, які постраждали в результаті бойових дій, терористичних актів, диверсій, надзвичайних ситуацій, а також є місцями концентрації соціально-економічних, інфраструктурних, екологічних та інших кризових явищ, визначатиме основні просторові та соціально-економічні пріоритети та заходи для цього. Подоланню цих викликів та проблем сприяло б прийняття Містобудівного кодексу, нового Житлового кодексу та ін.

Наріжним каменем правової реформи, фокусом, через призму якого переломлюються основні вектори внутрішньої та зовнішньої політики Української держави в умовах повномасштабної збройної агресії РФ, російсько-української війни та, з часом, післявоєнного відновлення суспільства та держави, є питання національної безпеки та оборони. Тому одним із головних стратегічних напрямів правової реформи є *посилення захисту української державності, законодавче забезпечення національної безпеки як найважливішої функції держави, справи всього Українського народу.* Це має здійснюватися шляхом удосконалення інституційного та законодавчого забезпечення реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору.

У зв'язку з цим питанням особливої ваги і державного значення стає гарантування та створення належних умов функціонування Збройних Сил України; обов'язкове державне фінансування заходів, пов'язаних з національною безпекою та обороною України, для забезпечення розвитку її обороноздатності та адекватності викликам сьогодення; створення можливостей для реалізації громадянами участі в обороні держави; встановлення виключних повноважень вищих органів держави в координації та організації заходів, пов'язаних з національною безпекою та обороною. З метою недопущення до виконання функцій держави або місцевого самоврядування осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на підрив основ національної безпеки і оборони України або порушення прав людини, застосування обмежень права бути обраним на місцевих виборах і на зайняття посад (люстрація). Це вимагатиме внесення системних змін до Конституції України та удосконалення чинного законодавства у відповідній сфері.

Надзвичайно важливим є забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України; консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин України.

Особливе значення в умовах подолання катастрофічних наслідків повномасштабної збройної агресії РФ, російсько-української війни та післявоєнного відновлення суспільства, держави, економіки, соціальної та інших сфер суспільного життя матиме формування ефективних і дієвих правових та інституційних механізмів *забезпечення та гарантування визначальної ролі Українського народу в конституюванні та функціонуванні усіх форм публічної влади.* Насамперед йдеться про запровадження принципово нових форм безпосереднього впливу громадян на публічну владу (народні ініціативи, опитування, електронні голосування тощо). Водночас мають запроваджуватися сучасні правила та форми голосування, які б не лише сприяли запобіганню абсентеїзму, а й ставали ефективною та справедливою формою відповіді на складні політико-правові виклики, зумовлені проблемами сепаратизму, колабораціонізму з рашистськими окупантами. Це сприяло б політичній реструктуризації соціуму в умовах післявоєнного відновлення суспільства та держави.

В основі інституційної основи політичної системи суспільства має бути втілена модель парламентоцентризму, яка засновуватиметься на фундаментальних принципах представницької демократії. Має бути посилена роль парламенту як суверенного, легітимного, репрезентативного, колегіального, політично спроможного органу законодавчої влади. Вважаємо, що замість доволі популістських пропозицій інституційних змін у системі сучасного парламентаризму на кшталт зменшення кількості членів парламенту або запровадження бікамералізму доцільно змінити акценти на механізми формування кількісного та якісного складу парламенту, підвищення якості законодавчого процесу, втілення інноваційних технологій цифрової демократії, створення інших інституційних, політичних і нормативних умов для солідаризації громадянського суспільства та подальшого втілення політичної волі громадян у процесі ефективного і прозорого врядування.

Підвищенню ефективності парламентської демократії сприяло б посилення функціональної ролі уряду в законодавчому процесі як суб'єкта законодавчої ініціативи та його професіоналізація.

Потрібна нова для правової системи України ієрархія законів як актів вищої юридичної сили: спеціальні, як такі, що вносять зміни до Конституції, конституційні – для регулювання найбільш важливих суспільних відносин, передбачених Конституцією, та ординарні. У цьому контексті варто було б повернутися до ідеї розробки та прийняття спеціального Закону «Про закони та законодавчу діяльність». З метою забезпечення наступності та безперервності функціонування парламенту конституційної та детальної законодавчої регламентації потребує діяльність опозиції. Це вимагає прийняття Закону «Про опозицію».

В умовах складних викликів сьогодення, особливо воєнного стану та з часом післявоєнного відновлення суспільства та держави, *підвищується роль і місце судової влади в забезпеченні функціонування держави та громадянського суспільства.* Зокрема, задля повернення довіри до влади і правосуддя, подолання корупції у цій сфері мають зазнати змін підходи щодо формування суддівського корпусу. Суддівський корпус має складатися з кваліфікованих, юридично грамотних і високоморальних людей, здатних чесно, добросовісно і неупереджено виконувати свої обов'язки. Судову систему мають очолити і наповнити люди, що поділяють сучасні конституційні цінності.

Слід реформувати законодавство про дисциплінарну відповідальність суддів, у т. ч. із застосуванням відкличного мандата. Діяльність суддів має бути прозорою та доступною для контролю з боку громадянського суспільства, члени якого мають брати безпосередню участь у роботі органів дисциплінарної відповідальності суддів.

Одним із завдань судової реформи є встановлення реальної незалежності суддів та підвищення рівня їхньої професійної підготовки та досвіду. Запровадження більш жорсткої дисципліни та відповідальності реанімує судову систему та зробить її органом, який дійсно захищає та відновлює порушені права, свободи та законні інтереси людини і громадянина.

Потребує удосконалення і процесуальне законодавство, виходячи з ідеї процесуальної активності суду в з'ясуванні всіх необхідних обставин справи та правильного і швидкого вирішення справи та поновлення порушених прав. Має бути визнано і розвинуто відновлювальний підхід до порушених суспільних відносин на противагу каральному. Процесуальне законодавство має забезпечити реальне й ефективне поновлення потерпілих у правах на засадах ініціативності суду щодо застосування всіх можливих засобів захисту, передбачених законодавством для конкретних правовідносин.

Реформування судової системи України слід проводити виходячи з ідеї децентралізації, згідно з якою правосуддя має здійснюватися і завершуватися на місцях з урахуванням доступності та максимальної наближеності до населення, а також внутрішньої судової спеціалізації її підсистем. Реальністю має стати інститут мирових (дільничних) суддів, яких обирають жителі – члени територіальних громад на відповідний строк, має стати конституційним правом територіальної громади, а їх діяльність має розвантажити місцеві суди від дрібних і нескладних проваджень, забезпечити максимальну доступність судового захисту для людей, швидкість та простоту провадження. Запровадження мирових (дільничних) судів має здійснюватися у рамках загальнонаціональної адміністративної реформи, яка має включати формування муніципальної юстиції (мирові судді, муніципальна поліція, муніципальна адвокатура та муніципальна безоплатна правова допомога, пенітенціарні органи тощо).

Гарантування прав людини має забезпечуватися незалежним судом присяжних. Незалежно від тяжкості обвинувачення, право на колегіальний розгляд кримінальних справ має бути невід'ємним конституційним правом кожної людини. Необхідно законодавчо встановити порядок і гарантії діяльності судових засідателів, щоб забезпечити їх незалежність, об'єктивність та неупередженість.

Прокуратура як невід'ємний складник інституту судівництва має здійснювати основну функцію – представляти публічні інтереси в суді. Подоланню цих викликів і проблем сприяло б прийняття нового Закону «Про прокуратуру». Суттєвих функціональних та інституційних змін має зазнати й конституційна юстиція. Конституційний Суд має стати повноцінним органом контрольної влади.

Важливим стратегічним напрямом правової реформи також є *децентралізація та функціонування реального місцевого самоврядування,* які набувають особливої актуальності та значення в умовах повномасштабної збройної агресії РФ, російсько-української війни та, з часом, післявоєнного відновлення суспільства та держави. Для цього необхідно завершити другий етап реформи децентралізації та внести відповідні зміни до Конституції України. Також необхідно прийняти низку нових законів: «Про загальні засади місцевого самоврядування» (нова редакція профільного Закону «Про місцеве самоврядування в Україні»), «Про самоврядування територіальних громад», «Про самоврядування на районному рівні», «Про самоврядування на обласному рівні» тощо. Необхідно забезпечити на конституційному рівні територіальну громаду усією необхідною сукупністю функцій та правомочностей як первинного суб'єкта місцевого самоврядування. Територіальна громада має мати статус юридичної особи. Важливе значення в умовах післявоєнної відбудови набуватимуть різноманітні форми асоціацій у місцевому самоврядуванні, об'єднання територіальних громад і міжмуніципального співробітництва, що, своєю чергою, потребуватиме змін до законодавства, насамперед законів «Про добровільне об'єднання територіальних громад», «Про співробітництво територіальних громад», «Про асоціації органів місцевого самоврядування» тощо.

Важливим стратегічним напрямом забезпечення правової реформи також є *підвищення рівня обізнаності у сфері прав людини, розвиток системи правового виховання,* у тому числі поліпшення системи правничої освіти і науки, який вимагає здійснення системних заходів у сфері освіти та науки всіх рівнів досягнення компетентностей щодо держави та права, зміцнення поваги до прав людини і основоположних свобод.

Висновки. Отже, реалізація цих та інших стратегічних напрямів забезпечення правової реформи в умовах російсько-української війни та післявоєнного відновлення держави сприятиме створенню ефективного механізму забезпечення прав людини, реальності та дієвості гарантій їх реалізації та захисту; захисту основ українського унітаризму, суверенітету та територіальної цілісності України; зміцненню засад народовладдя; зміцненню засад національної безпеки та оборони України; завершенню реформи децентралізації; удосконаленню правосуддя та функціонування судової системи; підвищенню рівня правової освіти, культури та правового виховання.

Список використаних джерел

1. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Київ: Академія, 1999. 240 с.
2. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні: монографія / за ред. І. О. Кресіної / І. О. Кресіна, А. С. Матвієнко, Н. М. Оніщенко, Є. В. Перегуда, О. В. Скрипнюк та ін. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. 304 с.
3. Малишев Б. В. Правова реформа: поняття, ознаки, види. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2011. № 3. С. 19–23.
4. Пархоменко Н. М., Подорожна Т. С. Правова реформа як інструмент конституціоналізації правового порядку. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 2. С. 26–31.
5. Оніщенко Н. М. Соціальний вимір сучасних правових реалій. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 2. С. 23–25.
6. Скрипнюк О. В. Правова реформа в Україні: основні етапи конституціоналізації. Теорія і практика конституціоналізації галузевого законодавства України: монографія / Ю. С. Шемшученко та ін.; наук. ред. Ю. С. Шемшученко; відпов. ред. Н. М. Пархоменко. Київ: Юрид. думка, 2013. С. 6–25.
7. Ющик О. І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні: монографія. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. 191 с.

References

1. Horbatenko V. P. Stratehiia modernizatsii suspilstva: Ukraina i svit na zlami tysiacholit. Kyiv: Akademiia, 1999. 240 s.
2. Polityka, pravo i vlada v konteksti transformatsiinykh protsesiv v Ukraini: monohrafiia / za red. I. O. Kresinoi / I. O. Kresina, A. S. Matviienko, N. M. Onishchenko, Ye. V. Perehuda, O. V. Skrypniuk ta in. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2006. 304 s.
3. Malyshev B. V. Pravova reforma: poniattia, oznaky, vydy. *Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy.* 2011. № 3. S. 19–23.

4. Parkhomenko N. M., Podorozhna T. S. Pravova reforma yak instrument konstytutsionalizatsii pravovoho poriadku. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2020. № 2. S. 26–31.
5. Onishchenko N. M. Sotsialnyi vymir suchasnykh pravovykh realii. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2020. № 2. S.23-25.
6. Skrypniuk O. V. Pravova reforma v Ukraini: osnovni etapy konstytutsionalizatsii. Teoriia i praktyka konstytutsionalizatsii haluzevoho zakonodavstva Ukrainy: monohrafiia / Yu. S. Shemshuchenko ta in.; nauk. red. Yu. S. Shemshuchenko; vidpov. red. N. M. Parkhomenko. Kyiv: Yuryd. dumka, 2013. S. 6–25.
7. Yushchyk, O. I. Pravova reforma: zahalne poniattia, problemy zdiisnennia v Ukraini: monohrafiia. Kyiv: In-t zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy, 1997. 191 s.

Батанова Н. М. Стратегічні напрями забезпечення правової реформи в Україні в умовах викликів сьогодення

У статті розглядаються стратегічні напрями забезпечення правової реформи в умовах російсько-української війни і післявоєнної відбудови держави. Акцентується увага на необхідності внесення системних змін до законодавства України щодо прав людини, місцевого самоврядування, адміністративно-територіального устрою, народовладдя, парламентаризму, правосуддя, національної безпеки та оборони.

Ключові слова: правова реформа, стратегія, Конституція, закон, політична система, правова система, верховенство права.

Batanova N. M. Strategic directions of ensuring legal reform in Ukraine in the conditions of today's challenges

The article considers strategic directions of ensuring legal reform in the conditions of the Russian-Ukrainian war and post-war reconstruction of the state. Emphasis is placed on the need to make systemic changes to the legislation of Ukraine on human rights, local self-government, administrative and territorial organization, democracy, parliamentarism, justice, national security and defense. The scale of the changes that national legislation must undergo, their content and form, objectively require comprehensive legal reform in Ukraine.

The main strategic directions of ensuring the legal reform of Ukraine are highlighted: 1) improvement of the legislative support of the human rights system, the reality and effectiveness of guarantees for their implementation and protection; 2) strengthening the foundations of Ukrainian unitarism, protection of the sovereignty and territorial integrity of Ukraine; 3) strengthening the protection of Ukrainian statehood, legislative support of national security as the most important function of the state, the affairs of the entire Ukrainian people; 4) ensuring and guaranteeing the decisive role of the Ukrainian people in the constitution and functioning of all forms of public power; 5) increasing the role and place of the judiciary in ensuring the functioning of the state and civil society; 6) decentralization and functioning of real local self-government; 7) raising the level of awareness in the field of human rights, development of the system of legal education, including improving the system of legal education and science.

Key words: legal reform, strategy, Constitution, law, political system, legal system, rule of law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-28

УДК 340.11

Євген Вікторович Білозьоров,
заступник директора Навчально-наукового інституту № 2
Національної академії внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-7824-6786

ДІЯЛЬНІСНИЙ ПІДХІД У ПРАВОЗНАВСТВІ: МЕЖІ ТА ПРИНЦИПИ ЗАСТОСУВАННЯ

Постановка проблеми. На сьогодні особливої актуальності набуло питання подальшої гармонізації національного законодавства з системою нормативного регулювання в Європейському Союзі, що, своєю чергою, зумовлює необхідність проведення відповідних наукових досліджень такого процесу гармонізації, шляхів удосконалення відповідної діяльності правотворчих та правозастосовних суб'єктів тощо. Наведене визначає потребу зміни методологічного підґрунтя гносеології царини права, яка має ґрунтуватися не на юридичному позитивізмі (за домінування якого фактично заперечується природний характер людських прав, їх невідчужуваний і невід'ємний характер). Особливо зважаючи на той факт, що в чинній Конституції України закріплено як основну цінність людину та її права, а також визнано принцип верховенства права та ідеологічний плюралізм.

Одним із епістемологічних засобів, що може ефективно використовуватися для пізнання правових явищ, є діяльнісний підхід, який досліджує динамічну природу права, а також вивчає пов'язаність права з людською діяльністю через визначення правил співжиття та взаємодії членів соціуму. Водночас слід наголосити, що потенційні гносеологічні можливості діяльнісного підходу (теорії діяльності) на сьогодні не використано повною мірою для пізнання правових явищ. Необхідно зазначити, що важливою частиною наукового пізнання є виокремлення предмета дослідження, що визначає межі гносеології відповідного явища чи процесу. Багато в чому саме це положення закріплює науковий характер дослідження у тому контексті, що наукова розвідка на відміну від інших форм пізнання (наприклад, релігійного) займається гносеологією конкретно визначених об'єктів, існування (функціонування) яких має певні закономірності. Відповідно, розглядаючи діяльнісний підхід як складову методології вітчизняного правознавства, доцільно з'ясувати межі, а також принципи його застосування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Одразу слід вказати на те, що теорія діяльності не стала предметом системного дослідження саме як складова правничої науки. Відповідно майже відсутні роботи, в яких розглядаються межі та принципи застосування діяльнісного підходу для пізнання правових явищ. Водночас вітчизняні науковці у своїх працях звертають увагу на окремі аспекти потенційних можливостей застосування діяльнісного підходу для гносеології правових явищ і процесів. Відзначимо також, що доволі часто вчені при проведенні досліджень відзначають про використання діяльнісного підходу, хоча при цьому детально не розкривають саме його гносеологічний потенціал [1, с. 3].

Серед вітчизняних авторів, які досліджували гносеологічні можливості застосування діяльнісного підходу у царині права, варто згадати В. Бабкіна, С. Бобробник, В. Бакуменка, В. Боняк, С. Гусарєва, Л. Луць, О. Мінченко, Н. Пархоменко, Д. Тихомирова, О. Тихомирова, В. Федоренка, О. Чорнобай та ін.

Найбільш системними, на нашу думку, є результати гносеології цього питання, викладені у працях С. Гусарєва. Так, означений науковець відзначає правові явища та процеси, що можуть бути об'єктом дослідження за допомогою діяльнісного підходу. Вчений узагальнює, що це можуть бути дослідження, присвячені вивченню окремо взятої особи, колективу осіб, стану взаємодії служб, підрозділів, установ, а також питання, пов'язані з функціонуванням соціально-правового інституту, галузі правових робіт, якості нормативної бази діяльності, проблемами реалізації права, забезпеченням режиму законності тощо [1, с. 32].

Потенційні гносеологічні можливості використання діяльнісного підходу у царині права, зокрема, для пізнання конституційно-правових явищ, висвітлив В. Федоренко. На думку цього вченого, діяльнісний метод передбачає дослідження проблем теорії і практики конституційного права України виходячи з того, що саме діяльність суб'єктів конституційного права породжує, змінює, припиняє та поновлює певні види конституційних правовідносин [3, с. 51].

Мета статті. Метою дослідження є акцентування уваги науковців на важливості залучення до правознавства теорії діяльності як засобу інтерпретації правових явищ і процесів та визначення меж і принципів її застосування.

Основні результати дослідження. Перед висвітленням результатів дослідження варто наголосити на тому, що, по-перше, проблематика меж використання методологічного підходу загалом та діяльнісного підходу зокрема тісно пов'язана з іншим питанням – принципів застосування відповідного підходу (оскільки принципи визначають можливі напрями використання основних положень конкретної теорії, її кордони). Саме тому у цій роботі ми розглядаємо їх як єдиний предмет дослідження. При цьому ми розглядаємо діяльнісний підхід (теорію діяльності) саме в контексті пізнання правових явищ.

По-друге, пропедевтичними положеннями щодо меж і принципів використання діяльнісного підходу є означена вища проблематика розмежування наукового та ненаукового знання. У науці ніколи немає достатніх підстав для впевненості, що істина досягнута. Емпіричний базис не є чимось беззаперечно істинним, а є продуктом концепції, яка, своєю чергою, залежить від відповідної теорії [4, с. 147].

У цьому ж контексті варто згадати і погляди британсько-австрійського філософа Карла Поппера щодо формування системи нових знань. На думку означеного мислителя, підґрунтям нової наукової теорії повинна бути нова й проста для сприйняття ідея; ця нова наукова теорія повинна піддаватися перевірці та по-новому пояснювати явища і процеси; нова наукова теорія має вирішувати нові завдання, що виникають у царині, що інтерпретується. Означені ідеї К. Поппер об'єктивував у таку формулу, що позначає появу нової наукової теорії: Рг—>ТТ—>ЕЕ—>Рг2. При цьому буквеним позначенням відповідає таке значення: Рг – певна проблема, ТТ – попереднє (чи пробне) рішення цієї проблеми, пробна теорія, ЕЕ – критика пробної теорії та усунення помилок, Рг2 – змінена проблема чи нова, більш глибша, проблемна ситуація [5, с. 297].

Переосмислення вітчизняною правничою наукою гносеологічних можливостей юридичного нормативізму, який на сьогодні не відповідає вимогам часу, розглядаючи людину як пасивного об'єкта впливу органів публічної влади, воля якої ототожнюється з правом, створює можливість для залучення до правознавства теорії діяльності як такої, що може пояснювати правові явища та процеси. Відзначимо, що теорію як складову правознавства можна розглядати і як результат відповіді на виклики сьогодення, які постали перед комунікативною теорією права. При цьому перша може інтерпретуватися як своєрідна міжгалузева система знань, наріжною основою якої є, з одного боку, функціонування права для забезпечення людської діяльності та, з другого – існування права в сфері людської діяльності та як результат людської діяльності.

Повертаючись до меж пізнання, доцільно також вказати на рамки людського пізнання як такого. Тому як би не збільшувалося наше знання, воно ніколи не стане абсолютним. Саме проти необґрунтованих претензій науки, догматичних забобонів про її всесилля й спрямований реальний зміст кантівського гносеологічного вчення [6].

Відповідно, теорія діяльності як гносеологічна складова правничої науки також має свої пізнавальні межі: за її допомогою не можна пояснити абсолютно всі явища та процеси царини права. Більше того, оскільки завданням науки є «віднайдення» закономірностей (тенденцій), то діяльнісна теорія об'єктом пізнання має ті процеси і явища, що є повторюваними.

Фактором, що визначає межі використання теорії діяльності як складової правничої науки, є природа діяльності. Відповідно застосування її положень для інтерпретації статичних явищ не буде результативним. Тому предметом вивчення діяльнісної теорії передусім є явища динамічні. Найбільш ефективною буде інтерпретація за допомогою цього гносеологічного засобу процесів у царині права, а саме: правотворчість, правозастосування, правова інтерпретація, правничий процес загалом тощо. Водночас наголосимо, що саме право доцільно розглядати як явище динамічне

(хоча, виходячи з його соціокультурної природи, така «динаміка» переважно здійснюється поступово; за винятком окремих «революційних» змін).

Таким чином, фактори меж застосування діяльнісної теорії мають бінарний характер: з одного боку, це сама природа наукового пізнання, що зумовлює об'єкт гносеології; з другого – це природа самої діяльності, яка обмежує ефективність використання положень діяльнісної теорії до динамічних явищ і процесів у царині права.

Щодо принципів застосування положень відповідної наукової теорії для інтерпретації пізнаваних явищ і процесів, то ця проблематика переважно не є предметом гносеології вітчизняних вчених, зокрема у сфері правознавства. Хоча в означеному контексті не можна не згадати дослідження В. Татенка «Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір», в якому, серед іншого, автор аргументує доцільність застосування суб'єктно-вчинкового підходу для пізнання соціально-психологічних явищ. На думку вітчизняного науковця, серед принципів соціально-психологічного пізнання доцільно розглядати такі наукові принципи, що мають основоположний характер та включають уявлення про суб'єкт, об'єкт, предмет і метод, теорію і методологію конкретної науки [7, с. 95].

Зважаючи на означене, стає зрозумілим визначення принципів застосування теорії діяльності для інтерпретації правових явищ і процесів загальними положеннями про принципи наукового пізнання. Йдеться про принципи об'єктивності, усебічності та повноти наукової гносеології. Зміст цих принципів є доволі висвітленим. Тому ми акцентуємо увагу на тих принципах, які мають безпосереднє відношення до предмета нашого дослідження. На нашу думку, важливими у контексті нашого дослідження є два принципи: принцип суб'єкта та ситуативно-вчинковий.

Перший із них пов'язаний із тим, що у цивілізованому суспільстві основним суб'єктом права є людина з притаманною їй гідністю та правами. Нагадаємо, що відповідно до ст. 3 Конституції України саме людина, її життя та здоров'я, честь і гідність визнається найвищою соціальною цінністю [8]. Саме тому правові відносини є відносинами суб'єкт-суб'єктними (традиційно, наприклад, у політології, у сфері державного управління владні відносини розглядались як відносини суб'єкт-об'єктні); однак у межах права, в умовах дії принципу верховенства права саме людина є основною цінністю, тому її не можна розглядати як об'єкт. Додамо, що ще І. Кант наголошував, що людину слід завжди розглядати як мету і ніколи як засіб, що набуло відображення у сформульованому мислителем категоричному імперативі [9].

При цьому принцип суб'єкта спрямовує на інтерпретацію змісту суб'єкт-суб'єктної взаємодії, на сутнісні характеристики суб'єкта тощо. А це цілком відповідає теорії діяльності, яка й може бути ефективним гносеологічним засобом за таких обставин.

Ситуативно-вчинковий принцип повною мірою стосується й царини права, визначаючи напрям застосування положень діяльнісної теорії до пізнання правових явищ і процесів, зокрема, потребу розгляду умов реалізації правових положень, конкретних життєвих обставин, суб'єктивних елементів діяльності особи тощо. Доречно наголосити, що на використання саме такого підходу при прийнятті рішень вказує контент-аналіз справ, що розглядались Європейським судом з прав людини. Так, наприклад, у справі «Kasparov v. Russia» (спеціально акцентуємо увагу саме на цьому рішенні, що додатково підтверджує висловлене вище положення про домінування юридичного нормативізму та його несумісність з людськими правами) Суд відзначив: «Відправною точкою має бути конкретна ситуація, і повинна ураховуватися ціла низка критеріїв… Дійсно, контекст, в якому вживається захід, є важливим фактором» [10].

Висновки. Таким чином, наукове обґрунтування залучення діяльнісної теорії до правознавства передбачає з'ясування можливості відокремлення наукового знання, що отримується в результаті використання цієї теорії від ненаукового та визначення меж і принципів застосування положень і висновків теорії для інтерпретації правових явищ і процесів.

Відзначимо, що висловлені нами ідеї про межі та принципи використання теорії діяльності як складової правознавства варто сприймати як заклик до наукової дискусії та подальшого розроблення окресленої проблематики. При цьому сама теорія діяльності може виступати пробною теорією (за термінологією Карла Поппера) або критикою пробної теорії (мається на увазі комунікативна теорія права).

Список використаних джерел

1. Кучук А. М. Теоретико-правові засади правоохоронної діяльності в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2007. 20 с.
2. Гусарєв С. Д. Діяльнісний підхід у структурі методології сучасного правознавства. *Альманах права.* 2011. Вип. 2. С. 29–33.
3. Федоренко В. Л. Методологія сучасних конституційно-правових досліджень в Україні. Київ: НАПрН України, Київський регіональний центр, 2015. 64 с.
4. Лакатос И. Методология научных исследовательских программ. *Вопросы философии.* 1995. № 4. С. 147.
5. Popper K. R. Objective Knowledge. Oxford University Press; Revised edition, 1972. 390 p.
6. Сінельнікова М. В. Межі людського пізнання у філософії І. Канта. *Актуальні питання філософії та соціології.* 2017. № 20. С. 112–114. DOI: https://doi.org/10.32837/apfs.v0i.800.
7. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір: монограф. Київ: Міленіум, 2017. 184 с.
8. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 22.05.2022).
9. Іммануїл Кант. Критика чистого розуму. Переклад з німецької Ігоря Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
10. Case of Kasparov v. Russia. Application no. 53659/07. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-167094 (дата звернення: 20.05.2022).

References

1. Kuchuk A. M. Teoretyko-pravovi zasady pravookhoronnoi diialnosti v Ukraini: avtoref. dys. … kand.iuryd. nauk: 12.00.01. Kyiv, 2007. 20 s.
2. Husariev S.D. Diialnisnyi pidkhid u strukturi metodolohii suchasnoho pravoznavstva. *Almanakh prava.* 2011. Vyp. 2. S. 29–33.
3. Fedorenko V. L. Metodolohiia suchasnykh konstytutsiino-pravovykh doslidzhen v Ukraini. Kyiv: NAPrN Ukrainy, Kyivskyi rehionalnyi tsentr, 2015. 64 s.
4. Lakatos I. Metodologiya nauchnykh issledovatel'skikh programm. *Voprosy filosofii.* 1995. № 4. S. 147.
5. Popper K.R. Objective Knowledge. Oxford University Press; Revised edition, 1972. 390 p.
6. Sinelnikova M.V. Mezhi liudskoho piznannia u filosofii I. Kanta. *Aktualni pytannia filosofii ta sotsiolohii.* 2017. № 20. S. 112–114. DOI: https://doi.org/10.32837/apfs.v0i.800
7. Tatenko V. Metodolohiia subiektno-vchynkovoho pidkhodu: sotsialno-psykholohichnyi vymir: monohraf. Kyiv: Milenium, 2017. 184 s.
8. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. № 254k/96-VR. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr (data zvernennia: 22.05.2022).
9. Immanuil Kant. Krytyka chystoho rozumu. Pereklad z nimetskoi Ihoria Burkovskoho. Kyiv: Yunivers, 2000. 504 s.
10. Case of Kasparov v. Russia. Application no. 53659/07. URL http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-167094 (data zvernennia: 20.05.2022).

Білозьоров Є. В. Діяльнісний підхід у правознавстві: межі та принципи застосування

Актуальність теми дослідження зумовлена важливістю залучення до правничої науки нових методологічних засобів (в умовах відмови від переважання юридичного нормативізму та проголошення ідеологічного плюралізму). Наголошується на зв'язку меж використання методологічного підходу загалом та діяльнісного підходу зокрема з питанням принципів застосування відповідного підходу.

Висвітлюється концепція Карла Поппера щодо формування системи нових знань у частині вимог до нової наукової теорії. Фактори меж застосування діяльнісної теорії мають бінарний характер: з одного боку, це сама природа наукового пізнання, що зумовлює об'єкт гносеології; з другого – це природа самої діяльності, яка обмежує ефективність використання положень діяльнісної теорії до динамічних явищ і процесів у царині права.

Наголошується на важливості двох принципів застосування теорії діяльності: принципу суб'єкта та ситуативно-вчинкового принципу. Принцип суб'єкта спрямовує на інтерпретацію змісту суб'єкт-суб'єктної взаємодії, на сутнісні характеристики суб'єкта тощо. Другий принцип визначає потребу розгляду умов реалізації правових положень, конкретних життєвих обставин, суб'єктивних елементів діяльності особи.

Ключові слова: наукова теорія, методологія, правознавство, принцип суб'єкта, теорія діяльності.

Bilozorov Y. V. Activity Approach in Jurisprudence: Application Boundaries and Principles

The importance of involving new methodological instruments in legal science (in terms of abandoning the prevalence of legal normativism and the proclamation of ideological pluralism) has stipulated the urgency of the research.

The aim of the study is to focus the scholars' attention on the importance of involving into jurisprudence the activity-based theory as a means of interpreting legal phenomena and processes and determining the boundaries and principles of its application. It is noted that quite often domestic scientists while conducting research draw attention to the use of the activity based approach, although they do not reveal its epistemological potential in detail.

The connection of the boundaries of the use of the methodological approach in general and the activity based approach, in particular, with the issue of principles of the appropriate approach application (because the principles determine the possible ways of the fundamental provisions of a particular theory use, and its limits) is emphasized. Propaedeutic provisions on the limits and principles of the activity based approach are the issues of distinguishing between scientific and non-scientific knowledge.

Karl Popper's concept of forming a system of new knowledge in terms of requirements for new scientific theory is elucidated.

It is pointed out that the activity based theory as an epistemological component of legal science also has its cognitive boundaries: it cannot be used to explain absolutely all phenomena and processes in the field of law. The factors of the activity based theory application limits are binary: on the one hand – it is the very nature of scientific knowledge determining the object of epistemology; on the other hand, it is the nature of the activity itself that limits the effectiveness of the use of the provisions of activity based theory to dynamic phenomena and processes in the field of law.

The importance of two principles of the activity based theory application (except for the general scientific principles of objectivity; comprehensiveness and completeness): the principle of the subject and the situational and action principle is emphasized. The first of them is related to the fact that a person with inherent dignity and rights is the main subject of law in a civilized society. The principle of the subject directs to the interpretation of the content of the subject-subject interaction, to the essential characteristics of the subject, and etc. The second principle determines the need to consider the conditions for the implementation of legal provisions, specific life circumstances, subjective elements of the person's activity.

It is concluded that the scientific justification for the involvement of the activity based theory in jurisprudence involves clarifying the possibility of separating scientific knowledge resulting from the use of this theory from non-scientific and determining the boundaries and principles of applying the provisions and conclusions of the theory to interpret legal phenomena and processes. In this case, the theory of activity itself can be a test theory (by Karl Popper's terminology) or a critique of the test theory (bearing in mind the communicative theory of law).

Key words: scientific theory, methodology, jurisprudence, subject principle, theory of activity.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-29

УДК 340.1

Олег Леонідович Богініч,
старший науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0001-5230-9366

ПОЗИТИВНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ПРАВОТВОРЧОСТІ ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ДЕРЖАВИ

Постановка проблеми. Ігнорування інтересів особи неодноразово призводило в історії людства до великої кількості воєн, революцій, інших форм кровопролиття. Зробивши з цього висновок, людство здійснило заходи з унеможливлення в майбутньому подібного сценарію. Результатом осмислення зазначеної ситуації виявилось прийняття спочатку Загальної декларації прав людини 1948 року, потім Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року з відповідними протоколами до неї. У зазначених документах природні права людини в їх найсуттєвіших рисах набули реалізації у приписах позитивного законодавства.

Зазначену лінію правового розвитку людської цивілізації продовжила і Українська держава, яка задекларувала у своїй Конституції, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України).

Крім того, слід звернути увагу на ст. 1 Конституції, де Україна проголошена правовою державою. Останнє означає, що держава зв'язана правом і у своїй діяльності повинна керуватись жорсткими імперативними приписами. Зокрема, відповідно до Конституції України до них належать: 1. В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії (ст. 8 Конституції України); 2. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19 Конституції України). З зазначеного з очевидністю випливає, що проблематика позитивних зобов'язань держави тісно пов'язана з правами людини, реалізацію яких вона повинна забезпечувати і які повинна охороняти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематикою позитивних зобов'язань держави опікувались як члени національного наукового співтовариства, так і закордонні автори. Серед перших – М. Козюбра, Г. Христова, С. Головатий, С. Шевчук, серед других – Л. Дюгі, К. Дроге, К. Стармер, А. Моубрей.

Мета дослідження. Проаналізувати стан виконання державою своїх позитивних зобов'язань щодо дотримання, забезпечення та захисту прав громадян в екстраординарних умовах воєнних дій і післявоєнної відбудови країни.

Основні результати дослідження. На думку Г. Христової, проблематика позитивних зобов'язань держави є невід'ємною частиною сучасної теорії прав людини та міжнародного, передусім європейського, права прав людини (англ. – human rights law) та входить до усталеного категоріального апарату західної юриспруденції. Вона становить концептуальне підґрунтя юридичної оцінки державної політики у сфері прав людини та вжитих державою заходів, спрямованих на

захист і забезпечення основоположних прав і свобод. І більше того, остання дає змогу переосмислити модель взаємодії людини та держави у сучасних цивілізаційних умовах; віднайти системні зв'язки між правами особи та обсягом і характером обов'язків держави щодо їх поваги, забезпечення та захисту; встановити межу відповідальності держави у разі їх порушення [1].

Слід також погодитись з думкою автора щодо витоків ідеології позитивних зобов'язань держави перед громадянами, які вона справедливо пов'язує з класичними конституційними доктринами природного права та суспільного договору, основні положення яких були втілені у двох історичних національних документах: Декларації незалежності США 1776 року та французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року. Ці акти, на її погляд, заклали фундамент юридизації основних ліберальних цінностей та ідеї обмеженого («стриманого») конституційного правління, за якого державна влада не є абсолютною, а зв'язана певними обов'язками перед людьми та здатна забезпечити «достеменне дотримання особистих прав людини» [1].

Таким чином, теорія позитивних зобов'язань держави з точки зору історичних підходів виникла порівняно недавно, її формування пов'язується з емансипацією людини від держави, еволюції ролі держави від ролі господаря – до ролі слуги. Це величезний цивілізаційний прорив, який символізує вивільнення особи від тісних пут тотальності державних форм.

Відтак держава, використовуючи термінологію цивільного права, зокрема інституту зобов'язального права, у стосунках з громадянами виступає зобов'язаною стороною, де громадяни мають право вимагати від держави виконання своїх обов'язків (наприклад, надання послуг у політичній, економічній, соціальній, культурній тощо сферах), а держава зобов'язана їх надати, за що суспільство (громадяни) сплачують кошти у вигляді податків.

Виходячи з цієї тези, спробуємо проаналізувати, наскільки сучасна українська держава належним чином виконує свої обов'язки, особливо з урахуванням введення воєнного стану на її території, пов'язаного з проведенням РФ так званої «спеціальної військової операції», яка фактично є повномасштабними воєнними діями.

Як відомо, право на життя є головним невід'ємним природним правом людини. Обов'язок держави – захищати життя людини (ст. 27 Конституції України). У контексті зазначеної тези, де держава є зобов'язаною стороною, це означає, що право на життя людини передбачає кореспондуючий обов'язок держави забезпечувати реалізацію цього права, причому як у нормотворчій сфері, так і у сфері правозастосування. У зв'язку з цим розглянемо окремі приклади діяльності компетентних органів держави у зазначених сферах в умовах сьогодення.

Що стосується нормативного забезпечення реалізації права людини на життя, то воно передбачає наявність комплексу різногалузевих норм, які в ідеалі повинні охоплювати всі сфери її життєдіяльності: політичну, економічну, соціальну, медичну, військову тощо. Наприклад, згідно зі ст. 18 Конституції України зовнішньополітична діяльність України повинна бути спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права. Зрозуміло, що в цій нормі основного закону йдеться про мирний час. Але чи була достатньою правореалізаційна діяльність уповноважених органів держави в цьому напрямі, на жаль, зараз складно сказати, оскільки це предмет дослідження в першу чергу фахівців з міжнародного права.

Натомість опосередковану відповідь можна отримати з аналізу діяльності компетентних органів держави у передвоєнний період, у якому знаходилась Україна після укладання Мінських угод. У дослідженні цього питання можна скористатись матеріалами Української Гельсінської спілки з прав людини. Так, член зазначеної спілки А. Павлюк, характеризуючи передвоєнний стан, вказувала на вади національного правового регулювання в Україні наслідків конфлікту. Зокрема, вона стверджувала, що існує хибна правова кваліфікація подій як АТО, а точкове вирішення проблемних питань без схвалення єдиної державної політики призводить до порушення прав військополонених. Наприклад, ратифікована Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 року створює загальні обов'язки для України у сфері міжнародного гуманітарного права, а її імплементація на внутрішньому рівні замінюється накопиченням нормативно-правових актів, які, по суті, не вирішують першочергових питань. Також вона зазначала про неможливість для цивільних осіб, які отримали каліцтва чи перебували в заручниках, отримати необхідну медичну

допомогу як жертви конфлікту. Узагальнюючий висновок, який зроблений нею, полягає в тому, що українська влада у внутрішньому правовому полі зробила недостатньо для захисту громадян під час збройного конфлікту [2].

Кращою виглядає ситуація з діяльністю державних органів України у сфері національної безпеки за останні роки. Наприклад, Верховною Радою України прийняті такі закони України: «Про національну безпеку України», «Про санкції», «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей», «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про основи національного спротиву» та ін. Особливо слід відзначити роль останнього закону, відомого у середовищі громадянського суспільства як закон про територіальну самооборону. Правореалізаційні заходи на підставі цього та інших законів виглядають своєчасними та ефективними (наприклад, захист столиці України – Києва). Оскільки правопорядок формується не тільки законодавцем, як стверджує комунікативна теорія права, а й інтеракціями між учасниками суспільних відносин, то можна стверджувати, що за рахунок інституалізації певних моделей їх поведінки з'являються нові складові правопорядку. Наприклад, ним виявився волонтерський рух, який, окрім іншого, здійснював фактичні заходи з забезпечення з підтримки життєдіяльності вразливих груп громадян, а отже, сприяв їхньому виживанню.

Як свідчать національні та міжнародні джерела, в Україні під час бойових дій з боку військових РФ зафіксовані численні випадки воєнних злочинів, злочинів проти людяності, які повинні бути належним чином розслідувані та винні притягнуті до відповідальності. І цей обов'язок в першу чергу належить до компетенції державних органів України, хоча й не виключає залучення міжнародних організацій, метою яких є покарання воєнних злочинців. Лише в такому випадку буде досягнута мета забезпечення міцного правопорядку як національного, так і міжнародного.

Слід мати на увазі, що національне кримінальне законодавство містить норми, за якими можна притягнути до відповідальності винних у скоєнні воєнних злочинів. Так, зокрема, ст. 438 Кримінального кодексу України (далі – КК України) «Порушення законів та звичаїв війни» містить опис такої об'єктивної сторони цього складу злочину: «Жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій». За даними Офісу Генерального прокурора, станом на 5 квітня зареєстровано 4324 порушення законів та звичаїв війни [3].

Водночас працівники правоохоронних органів висувають претензії до законодавців щодо відсутності правової визначеності у диспозиції окремих статей КК України, які містять опис ознак злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародно правопорядку. Так, наприклад, сталося з застосуванням ст. 437 КК України, яка складається з двох частин: 1. Планування, підготовка або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту, а також участь у змові, що спрямована на вчинення таких дій; 2. Ведення агресивної війни або агресивних воєнних дій.

Проблема полягала в тлумаченні статусу суб'єкта цього злочину. На думку одних науковців, суб'єктом цього злочину виступає спеціальний суб'єкт, на думку інших – загальний. У зв'язку з цим Верховний Суд у складі Касаційного кримінального суду, в провадженні якого на розгляді знаходилась кримінальна справа за обвинуваченням підсудних у скоєнні злочину, передбаченого ст. 437 КК України, вимушений був констатувати наявність виключної правової проблеми, яка полягала в існуванні протилежних підходів у тлумаченні наведеної вище правової норми. На його думку, ця проблема неоднозначного застосування судами першої та апеляційної інстанцій ст. 437 КК України через її нечіткість, породжує неоднакове тлумачення останньої. Це вкрай негативно впливає на реалізацію принципу правової визначеності, що є одним із фундаментальних аспектів верховенства права та гарантує розумну передбачуваність судового рішення. Виходячи з цього, суд дійшов висновку, що з метою забезпечення розвитку права та формування єдиної правозастосовної практики існує потреба формулювання фундаментальних підходів щодо тлумачення та застосування ст. 437 КК України, для чого кримінальне провадження щодо обвинувачених необхідно передати на розгляд Великої Палати Верховного Суду [4].

Таким чином, очевидним є брак у роботі законодавця, який призвів до труднощів з реалізацією цієї норми КК України. Отже, виконання державою позитивних зобов'язань щодо належного кримінального правового захисту життя та безпеки громадян від особливо небезпечних посягань у вигляді агресивних війн чи воєнних конфліктів виявилось неналежним.

Дуже важливим у цьому контексті є використання міжнародного законодавства, яке розглядає мир як складову міжнародного правопорядку, порушення якого карається відповідно до спеціальних актів, серед яких, зокрема, Статут Нюрнберзького міжнародного воєнного трибуналу, чотири Женевських конвенції та два додаткових протоколи до них. Наприклад, перший документ містить перелік злочинів проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності. До таких злочинів віднесені: 1) вбивство цивільних осіб, жорстоке поводження з ними або їхнє переміщення, що здійснювалися на окупованих територіях; 2) вбивство або жорстоке поводження з військовополоненими; 3) вбивство заручників; 4) розграбування суспільної чи приватної власності; 5) безглузде знищення населених пунктів; 6) руйнування, що не спричинені військовою необхідністю, тощо (ст. 6 (b) Статуту.

Женевська конвенція, своєю чергою, такими злочинами визнає: 1) умисне вбивство; 2) катування і нелюдське поводження, зокрема біологічні експерименти, умисне заподіяння тяжких страждань чи серйозного каліцтва, завдання шкоди здоров'ю; 3) незаконне, невмотивоване і широкомасштабне руйнування і привласнення майна, не спричинене військовою необхідністю, скоєне щодо осіб та майна, які перебувають під захистом конвенцій; 4) примус цивільної особи чи військовополоненого служити в збройних силах ворожої держави; 5) позбавлення особи права на неупереджене і нормальне судочинство; незаконна депортація, переміщення цивільної особи; 6) незаконний арешт цивільної особи; 7) взяття заручників (ст. 50 ЖКІ, ст. 51 ЖКІІ, ст. 130 ЖКІІІ, ст. 147 ЖКІV)) [5]. Перелік воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду був доповнений у Статуті Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії. Це руйнування без військової необхідності міст, селищ, привласнення суспільної або приватної власності, акти тероризму, мародерства, зґвалтування, вбивства тощо [6].

З наведеного можна побачити, що як національна нормативна база, так і міжнародна містить достатньо можливостей для притягнення винних у порушеннях так званого гуманітарного права (воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид) до відповідальності. Зазначені злочини як такі, що порушують національний і міжнародний правопорядки, покладають на державу обов'язок повного їх розслідування, притягнення винних до відповідальності та наступного їх покарання. Відповідальність має слідувати за правопорушенням як необхідний елемент сталого правопорядку, дотримання у суспільстві вимог законності. Лише невідворотність покарання може убезпечити у майбутньому неможливість повторення таких злочинів.

У зв'язку з цим, на нашу думку, компетентні державні органи України здійснили активні підготовчі кроки до реалізації юридичної відповідальності стосовно винних осіб у скоєнні зазначених злочинів. До таких кроків, на нашу думку, можна віднести прийняття за ініціативою України Резолюції Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй «Агресія проти України» від 2 березня 2022 року, якою визнається, що Росія вчинила агресію проти України, порушивши базові норми ООН, і якою від РФ вимагається припинити збройну агресію проти України, включаючи також деокупацію Криму та Донбасу, негайно, повністю та безумовно вивести всі свої збройні сили з території України в межах її міжнародно визнаних кордонів. У цьому ж ключі слід оцінити оголошене Міжнародним судом ООН 16 березня 2022 року переможне для України рішення у спорі проти РФ, який стосувався тлумачення Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, і відповідно до якого Росію було зобов'язано негайно припинити війну в Україні. Позитивним для України є також рішення Генеральної Асамблеї ООН щодо призупинення права членства РФ у Раді з прав людини.

Зазначене дає підстави стверджувати, що всі наведені вище дії компетентних органів держави слід оцінити як своєчасні, що сприятимуть реалізації її правозахисної функції, а отже, її позитивних зобов'язань з охорони життя, здоров'я, власності та забезпечення безпеки громадян.

Що стосується позитивних зобов'язань держави у післявоєнний період, то, на нашу думку, інтенсивна робота передбачається саме в галузі правотворчості, оскільки воєнні дії суттєво змінили умови дії майже всього законодавства, пов'язаного з правами людини. Зокрема, у сфері соціаль-

ного захисту зміни потребуватимуть в першу чергу такі закони, як: «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про охорону дитинства», «Про соціальні послуги». Новелізації підлягає також законодавство, пов'язане з регулюванням містобудівної діяльності, оскільки внаслідок воєнних дій зазнали суттєвих руйнувань багато міст та селищ України. Зазначене забезпечить реалізацію права громадян на житло, насамперед тих, хто його втратив у результаті таких дій.

Висновки. Позитивні зобов'язання держави щодо дотримання, забезпечення та захисту прав громадян в екстраординарних умовах воєнних дій і післявоєнної відбудови країни покладають на неї в особі її органів та посадових осіб велику відповідальність. Практика функціонування останніх в умовах сьогодення, тобто наявності війни, в цілому може бути визнана задовільною, хоча й не позбавлена певних серйозних недоліків. Незважаючи на відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, вона залишається відповідальною за збереження життя, здоров'я та майна своїх громадян, забезпечення їх безпеки. У цьому аспекті потребує активізації відповідна діяльність компетентних державних органів України.

Список використаних джерел

1. Христова Г. До питання про формування доктрини позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини. URL: file:///C:/Users/%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%B3/Downloads/183371%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-407750-1-10-20191112%20(1).pdf. (дата звернення: 31.05.2022)
2. Павлюк А. Чи можливий захист прав людини в умовах збройних конфліктів? URL: https://ips.ligazakon.net/document/EA010385?bl=T030435-773 (дата звернення: 31.05.2022)
3. Члени Комітету з питань прав людини закликають міжнародну спільноту до консолідованої позиції в питаннях притягнення РФ до відповідальності за геноцид українського народу. URL: http://www.golos.com.ua/article/358279 (дата звернення: 31.05.2022)
4. Ухвала від 03.02.2022 № 415/2182/20. Верховний Суд. Касаційний кримінальний суд. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/103466917 (дата звернення: 31.05.2022)
5. Гнатовський М., Короткий Т. Що таке воєнні злочини: визначення, історія виникнення, закони та юрисдикція. URL: https://zmina.info/instructions/shho-take-voyenni-zlochyny-vyznachennya-istoriya-vynyknennya-zakony-ta-yurysdykcziya/ (дата звернення 31.05.2022)
6. Статут Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії. URL: https://www.un.org/ru/law/icty/charter.shtml (дата звернення: 31.05.2022)

References

1. Khrystova H. Do pytannia pro formuvannia doktryny pozytyvnykh zoboviazan derzhavy u sferi prav liudyny. URL: file:///C:/Users/%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%B3/Downloads/183371%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-407750-1-10-20191112%20(1).pdf. (data zvernennia: 31.05.2022)
2. Pavliuk A. Chy mozhlyvyi zakhyst prav liudyny v umovakh zbroinykh konfliktiv? URL: https://ips.ligazakon.net/document/EA010385?bl=T030435-773 (data zvernennia: 31.05.2022)
3. Chleny Komitetu z pytan prav liudyny zaklykaiut mizhnarodnu spilnotu do konsolidovanoi pozytsii v pytanniakh prytiahnennia RF do vidpovidalnosti za henotsyd ukrainskoho narodu. URL: http://www.golos.com.ua/article/358279 (data zvernennia: 31.05.2022)
4. Ukhvala vid 03.02.2022 № 415/2182/20. Verkhovnyi Sud. Kasatsiinyi kryminalnyi sud. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/103466917 (data zvernennia: 31.05.2022)
5. Hnatovskyi M., Korotkyi T. Shcho take voienni zlochyny: vyznachennia, istoriia vynyknennia, zakony ta yurysdyktsiia. URL: https://zmina.info/instructions/shho-take-voyenni-zlochyny-vyznachennya-istoriya-vynyknennya-zakony-ta-yurysdykcziya/ (data zvernennia: 31.05.2022)
6. Statut Mizhnarodnoho trybunalu dlia kolyshnoi Yuhoslavii. URL: https://www.un.org/ru/law/icty/charter.shtml (data zvernennia: 31.05.2022)

Богініч О. Л. Позитивні зобов'язання держави у сфері правотворчості та правозастосування в умовах війни та післявоєнної відбудови держави

У статті розглядається проблематика позитивних зобов'язань держави щодо дотримання, забезпечення та захисту прав громадян в екстраординарних умовах воєнних дій та післявоєнної відбудови країни. Ана-

лізується відповідна діяльність правотворчих і правозастосовних органів. Зазначаються як позитивні, так і негативні риси такої діяльності.

У контексті зазначеного проводиться ретроспективна розвідка щодо появи такого феномену правової дійсності, як позитивні зобов'язання держави. Стверджується, що цей феномен є продуктом появи договірної теорії держави та природного права. Сучасний його розвиток пов'язаний здебільшого з рішеннями Європейського суду з прав людини. В умовах сьогодення, незважаючи на відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, вона залишається відповідальною за збереження життя, здоров'я та майна своїх громадян, забезпечення їх безпеки. У цьому аспекті потребує активізації відповідна діяльність компетентних державних органів України.

Ключові слова: позитивні зобов'язання держави, правотворчість, правозастосування.

Bohinich O. Positive obligations of the state in the field of law-making and law enforcement in the conditions of war and post-war reconstruction of the state

The article examines the issue of the state's positive obligations regarding the observance, provision and protection of the rights of citizens in the extraordinary conditions of military operations and post-war reconstruction of the country. It is noted that the issue of the state's positive obligations is closely related to human rights, the realization of which it must ensure and which it must protect. In the context of the above, a retrospective investigation is conducted regarding the emergence of such a phenomenon of legal validity as positive obligations of the state. It is argued that this phenomenon is a product of the emergence of the contractual theory of the state and natural law. Its modern development is mostly connected with the decisions of the European Court of Human Rights.

The issue of the state's positive obligations is considered in the context of military operations taking place on the territory of Ukraine. For this, the tools of civil law are used, namely: the law of obligation. n this regard, it is noted that the state is an obligated party to a person, therefore his right to life implies a corresponding obligation of the state to ensure the realization of this right, both in the sphere of rule-making and in the sphere of law enforcement. The relevant activity of competent state bodies in the pre-war period is analyzed. Corresponding shortcomings are indicated.

At the same time, the activity of state bodies during military operations is characterized as positive. However, certain shortcomings of the relevant legal regulation of criminal protection of human rights to life, safety and property are pointed out. At the end, it is concluded that in today's conditions, despite Ukraine's withdrawal from certain obligations defined by the International Covenant on Civil and Political Rights and the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, it remains responsible for the preservation of life, health and property its citizens, ensuring their safety. In this aspect, the relevant activity of the competent state bodies of Ukraine needs to be intensified.

Key words: positive obligations of the state, law-making, law enforcement.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-30

УДК 340; 340.11; 342.11.7

Тетяна Іванівна Бондарук,
старший науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
ORCID: 0000-0003-0566-9857

PRÉ-SOUVERAINETÉ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕНТ

Постановка проблеми. Суверенітет є невід'ємною складовою державно-правового дискурсу щонайменше від Вестфальського миру 1648 року й до сьогодні викликає жваві наукові дискусії. Так, у науковій юридичній літературі існують розбіжності як щодо його визначення, так і різних його видів (обмеженого, відносного, замислового тощо). Для сучасних українських реалій питання суверенітету є життєво важливими, а його розробка має першочергове значення. Не менш важливим видається осмислення специфіки витоків і особливостей «українського суверенітету», розуміння передумов набуття, що передували юридифікації суверенітету української державності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суверенітет є предметом активного дослідження вітчизняними і зарубіжними вченими-правознавцями, насамперед фахівцями конституційного та міжнародного права. Зокрема, окремі питання суверенітету досліджувалися О. Батановим, Г. Біро, Ю. Бисагою, Б. Джессоптом, А. Колодієм, М. Кармазіною, А. Крусян, І. Куян, Ж. Мере, О. Скрипнюком, С. Стеценком, В. Торяником, Т. Шаповал та ін., які створюють теоретичне підґрунтя, зокрема, для ретроспективних досліджень суверенітету. В контексті цієї статті важливе значення мають монографія Л. Войтович, В. Гринчак, Г. Федущак-Паславської [1], присвячена витокам державного суверенітету України, статті В. Вароніна, Н. Старченко, В. Михайловського та ін., у яких висвітлюються ті чи інші аспекти, пов'язані з процесом суверенізації України.

Мета статті. Метою цієї статті є виокремлення ключових ідей суверенітету та їх аналіз у контексті державно-правового розвитку на українських землях.

Основні результати дослідження. Сучасне поняття суверенітету включає такі елементи, як повнота влади держави, самостійність держави, її незалежність від інших держав у внутрішній і зовнішній політиці та визнається одним з принципів міжнародного права, що закріплено у Статуті ООН, ряді міжнародних договорів і декларацій [2, с. 684], яке є відображенням сучасних державно-правових і міжнародно-правових процесів і має ознаки сталості. Водночас визначення суверенітету як багатоаспектного і багатошарового явища вирізняється значною верифікацією, зумовленою усім перебігом державно-правового процесу, і, зокрема, становленням та реалізацією т. зв. ідеї суверенітету.

Так, на думку французького дослідника Ж. Мере, слово «суверенітет», обсяг якого з'ясував і вперше запровадив у вжиток Ж. Боден, виражає ідею власного виробництва, ідею незалежності й самодостатності. Воно виражає ідею свободи [3, с. 22–23].

Природно, що така ідея від середньовіччя уособлювала насамперед особу верховного володаря як її носія і зберігача у внутрішньому і зовнішньому вжитку, аж настільки, що «суверен» стає загальною назвою для очільника утворюваних держав.

Від XVII ст. у свідомості європейців вкорінювалися поняття state і sovereignity. Ці поняття, зазначає М. Кармазіна, відбивали тогочасні європейські реалії: на міжнародній арені поряд з імперією, вільним містом, графством чи герцогством – поставали нові політичні гравці – суверенні держави з системою координат, позначеній як Вестфальська міжнародна система [4, с. 174].

Однак можна припустити, що початки цих процесів пов'язані з «суверенізацією» людини, зумовленої європейським ренесансом і відродженням. Людина, що більше ставала суб'єктом соціальних процесів, нормувалося і щонайменше декларувалося правом і судом коло її основних прав і обов'язків. Можливо, на цьому базувалася критика «новітньої» теорії суверенітету французького вченого-правознавця Л. Дюгі, який наполегливо заперечував будь-які принципи суве-

ренітету державної влади і народного суверенітету, замість чого проголошував ідею загального верховенства права як норми соціальної солідарності, вважаючи при цьому, що самі поняття суверенітету державної влади і її обмеження правом є взаємовиключними і не здатними до органічного одночасного існування [5, с. 31].

З огляду на беззаперечність концепту суверенітету в сучасних реаліях думка Л. Дюгі не мала значної підтримки, та власне і він, врешті-решт, зазначав, що суверенітет – це неформальна юридична категорія, наділена чітким владним змістом, здатним організовувати населення, підпорядковувати одну державу іншій. Суверенітет органічно включає категорію території. Територія, держава–нація – нерозривно пов'язані категорії, що історично сформувалися. Колективність може бути державою тільки тоді, коли вона осіла на території з певними межами, значення суверенітету, на його думку, уособлювалося з вищою владою, що забезпечена внутрішнім правопорядком [6, с. 786].

Але навряд чи можна заперечити, що його ідеї про соціальну солідарність і верховенство права спиралися на людину як суб'єкта права і носія певного внутрішнього правопорядку, складовою якого є і право на здійснення управління, яке в якості явища автори монографії «Державний суверенітет України» і визначають як суверенітет [1, с. 10].

Апелює до «внутрішнього змісту держави» і визначний український правознавець С. Дністрянський, який наголошує, що «сила народу – се й сила держави. Держава мусить мати перш за все внутрішню силу, зовнішня сила буде певним вислідом внутрішньої... в державі нарід оборонятиме свою землю й свої права; до одного й до другого він потребує правного порядку і правної організації». Суверенність держави, на його думку, – «се поняття розбите, поплутане та в собі протирічне. … не держава як така є суверенна, тільки суверенний есть нарід в державі – йому припадає справжня власть в державі. Одна поправді проблема народоправства не є суверенністю у властивому значінню того слова. Народ не панує над собою, а править собою. Сам народ мусить собою правити, се правління мусить виступати в усіх проявах державного життя. Ніхто не сміє над другим панувать, та всі мусять рівно підпорядковуватись під загальне добро народу» [7, с. 586–587]. Сучасна дослідниця суголосну ідею формулює як формулу: народний суверенітет (а, очевидно, що в сучасній правовій доктрині йдеться саме про нього) «матеріалізується» шляхом правотворчої діяльності державних органів (передусім вищих органів держави), спрямованої на встановлення різних форм безпосередньої і представницької демократії [8, с. 8].

Отже, можна припустити, що pré-souveraineté характеризувався висуванням та циркуляцією від XVI ст. низки ідей, серед яких можна виокремити ідею «власного виробництва», незалежності й самодостатності (Ж. Боден) (1), ідею про соціальну солідарність і верховенство права (Л. Дюгі) (2), ідею про суверенний народ у державі (С. Дністрянський) (3) та схарактеризувати їх контент на українських теренах. Адже на початок ранньомодерної доби, який знаменувала Люблінська унія 1569 року, державотворчі процеси на українських землях розвивалися значною мірою у площині, яка й була означена такими ідеями.

Зокрема, чи не перше своє оприявнення або формалізацію такі ідеї отримали в привілеї Люблінської унії, згідно з яким Київське, Волинське і Брацлавське воєводства отримали: гарантії непорушності кордонів, право судитися II Литовським статутом, що відрізнялося від права решти мешканців Корони (яке не міг поправити ані король, ані сейм, а лише шляхта цих воєводств за власної ініціативи), право уживання руської (староукраїнської) мови як єдиної мови суду і адміністрації, себто публічної сфери, дотримання рівності православної церкви з католицькою), можливість отримувати посади в межах цих воєводств мала тільки місцева осіла шляхта, себто та, яка володіла тут нерухомістю.

Особливо важило те, що українські землі, як наголошував київський воєвода Адам Кисіль на сеймі 1641 року, «прийшли не до країни, а зі своєю країною, … не до права, а зі своїм правом…». Існування цих прав, зазначає Н. Старченко, забезпечило подальше творення руської ідентичності мешканців українських теренів уже у складі Речі Посполитої. Витворюється територіально-правова модель руського народу. Себто руський народ – це народ, який мешкає на території трьох приєднаних воєводств та має своє право, незалежно від конфесійної і, врешті, етнічної належності. Джерела різного характеру засвідчують, що між Люблінською унією і серединою XVII ст., до козацької війни під проводом Богдана Хмельницького, руська шляхта сформувала уявлення про себе

як третього члена Речі Посполитої та озвучила його не лише на рівні своїх воєводств, а й на сеймах [9, с. 4]. Об'єднання основних українських земель – Київщини, Поділля, Волині, Галичини в одній державі сприяло творенню майбутньої економічної, політичної та культурної цілісності та містило значний державотворчий та націєтворчий потенціал.

Власне цей період в історії українського державотворення можна вважати початком процесу суверенізації України та спроб його юридичного оформлення.

Спроможність до реалізації ідеї соціальної солідарності руського (українського) народу яскраво ілюструє і Берестейська унія 1596 року як вияв об'єднавчих прагнень усіх православних ієрархів та як результат кількаразових спроб привернення єдності, які назагал правомірно розглядати як певну традицію [10, с. 90] та як результат першого українського культурно-національного відродження [11, с. 188].

Першим офіційним юридичним документом, який зафіксував появу Війська Запорозького як Козацької держави, легалізував її самоврядність та у певний спосіб легітимізував на міжнародній арені, закріпивши майже класичний «набір суверенітету», став Зборівський договір 1649 року (Декларація Його королівської милості Запорозькому Війську).

Пізніше Б. Хмельницький, обравши московський протекторат, що було оформлено Березневими статтями 1654 року, підітнув міцно вкорінену в Козацькій державі – Війську Запорозькому матрицю суверенності. І навіть якщо погодитися, що «маємо рух від незалежної держави чи більше формально незалежної (угодою з Москвою 1654 р. запроваджувалися певні обмеження стосовно здійснення зовнішньої політики, що цілком відповідали поширеній практиці васально-сюзеренних міждержавних відносин) до статусу автономної одиниці в складі федеративної держави Річ Посполита» [12, с. 93], то приєднання до Речі Посполитої на правах Князівства Руського за Гадяцькою угодою 1658 року давало значно більші можливості для реалізації ідей суверенності, ніж московська монархія, оскільки це передбачала сама річпосполитська республіканська державна модель. Так, згідно з угодою у Князівстві Руському мали бути створені відповідні уряди (канцлера, маршалка та ін.), передбачалося карбування монети, визнавалися рівні права православної та католицької церкви (остання мала повернути усі захоплені раніше православні храми та землі). Водночас прописувалися права, яких не було навіть у Великого князівства Литовського. Зокрема, це стосувалося посади гетьмана, який мав обиратися на Раді й затверджуватися королем. Загалом, як видно, фіксувався ряд важливих моментів, що закладали вже інституційні підвалини суверенності.

Їхньою повною руйнацією ознаменувався подальший перебіг подій, початок яких поклала Руїна 60–80-х років XVII ст., що призвів до їх фактичної втрати на кінець XVIII ст. [13]. Водночас ідеї суверенітету, зокрема виокремлені вище, та прагнення до їх юридизації, ніколи не зникали з порядку денного, що зреалізувалося у період Української революції 1917–1921 років, та остаточно формалізувалося 1991 року, коли Україна постала як незалежна суверенна держава.

Висновки. Ідеї суверенітету, або pré-souveraineté, є невилучною ознакою державотворчого процесу на всіх стадіях його розвитку. Прагнення упорядкувати життя певної спільноти у певний спосіб і певним чином забезпечити можливість для цього, очевидно притаманне певним людським спільнотам на рівні інстинкту. І саме це можна вважати modus operandi суверенітету або pré-souveraineté. Індекс «інстинкту суверенності» українського соціуму є незмінно високим, що підтверджує реалізація ним основних ідей, на яких базується сучасне уявлення про суверенітет та цілком підтверджується концепцію британського вченого Р. Джексона, який вважає, що суверенітет є об'єктивною реальністю, яка не вимагає чийогось затвердження, але передбачає використання його як основи інших державно-правових явищ [14, p. 453]. І якщо стосовно певних сучасних доктринальних трактувань поняття суверенітету ця концепція може викликати питання, то щодо pré-souveraineté вона цілком справедлива.

Список використаних джерел

1. Державний суверенітет України. Кн. І: Витоки: монографія. Л. В. Войтович, В. А. Гринчак, Г. М. Федущак-Паславська. Харків: Право, 2020. 268 с.
2. Зяблюк М. П. Суверенітет. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2003. Т. 5: П–С. 736 с.

3. Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади. Перекл. з французької Л. Кононовича. Львів: Кальварія, 2003. 216. С. 22–23.
4. Кармазіна М. С. Суверенітет: еволюція тлумачення поняття та розвитку явища. *Наукові записки. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2013. № 3 (65). С. 164–189.
5. Романовская В. Б., Пужаев В. В. Проблема государственного суверенитета и ее отражение в творчестве Леона Дюги и Раймона Карре де Мальберга. *Журнал российского права.* 2016. № 2. С. 26–38.
6. Саракуца М. О. Поняття та зміст державного суверенітету: визначення, становлення, розвиток. *Форум права.* 2010. № 4. С. 784–791.
7. Дністрянський С. С. Нова держава. Антологія української юридичної думки. За заг. ред. Ю. С. Шемшученка; упоряд.: В. Ф. Погорілко, О. В. Батанов, В. Л. Федоренко. Київ: Вид. Дім «Юрид. кн.» Т. 4: Конституційне (державне) право. 2003. С. 577–590.
8. Шаповал Т. Народний суверенітет та політичні права і свободи (питання співвідношення). *Право України: юридичний журнал.* 2008. № 2. С. 9–13.
9. Старченко Н. Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного «народу руського» (1569–1648 рр.). *Український історичний журнал.* 2019. № 2. С. 3–12. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2019_2_3
10. Шевченко В. Початок берестейського унійного процесу в світлі сучасних богословських рефлексій щодо уніатизму. *Українське релігієзнавство.* 2017. № 81–82. Берестейський собор 1596 року в історичній долі українства. С. 81–92.
11. Паславський І. Берестейська унія в контексті першого українського національно-культурного відродження. *Українське релігієзнавство.* 2017. № 81– 82. С. 178–188.
12. Газін В. «На зразок Князівства Литовського»: перспективи включення козацької України до складу Речі Посполитої у 1658–1659 рр. (очікування та реалії). *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського.* 2021. Вип. 6. С. 84–100.
13. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 327 с.
14. Jackson R. Sovereignty in World Politics: a Glance at the Conceptual and Historical Landscape. *Political Studies.* 1999. № 47. P. 431–456. URL: https://doi.org/10.1111/1467-9248.00211

References

1. Derzhavnyi suverenitet Ukrainy. Kn. I: Vytoky: monohrafiia. L. V. Voitovych, V. A. Hrynchak, H. M. Fedushchak-Paslavska. Kharkiv: Pravo, 2020. 268 s.
2. Ziabliuk M. P. Suverenitet. Yurydychna entsyklopediia: V 6 t. / Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. Kyiv: Ukr. entsykl., 2003. T. 5: P–S. 736 s.
3. Mere Zh. Pryntsyp suverenitetu. Istoriia ta osnovy novitnoi vlady. Perekl. z frantsuzkoi L. Kononovycha. Lviv: Kalvariia, 2003. 216. S. 22–23.
4. Karmazina M. S. Suverenitet: evoliutsiia tlumachennia poniattia ta rozvytku yavyshcha. *Naukovi zapysky. Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy.* 2013. № 3 (65). S. 164–189.
5. Romanovskaia V. B., Puzhaev V. V. Problema hosudarstvennoho suverenyteta y ee otrazhenye v tvorchestve Leona Diuhy y Raimona Karre de Malberha. *Zhurnal rossyiskoho prava.* 2016. № 2. S. 26–38.
6. Sarakutsa M. O. Poniattia ta zmist derzhavnoho suverenitetu: vyznachennia, stanovlennia, rozvytok. *Forum prava.* 2010. № 4. S. 784–791.
7. Dnistrianskyi S. S. Nova derzhava. Antolohiia ukrainskoi yurydychnoi dumky. Za zah. red. Yu. S. Shemshuchenko; uporiad.: V. F. Pohorilko, O. V. Batanov, V. L. Fedorenko. Kyiv: Vyd. Dim «Iuryd. kn.» T. 4: Konstytutsiine (derzhavne) pravo. 2003. S. 577–590.
8. Shapoval T. Narodnyi suverenitet ta politychni prava i svobody (pytannia spivvidnoshennia). *Pravo Ukrainy: yurydychnyi zhurnal.* 2008. № 2. S. 9–13.
9. Starchenko N. Liublinska uniia yak resurs formuvannia kontseptu politychnoho «narodu ruskoho» (1569–1648 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2019. № 2. S. 3–12. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2019_2_3
10. Shevchenko V. Pochatok beresteiskoho uniinoho protsesu v svitli suchasnykh bohoslovskykh refleksii shchodo uniatyzmu. *Ukrainske relihiieznavstvo.* 2017. № 81–82. Beresteiskyi sobor 1596 roku v istorychnii doli ukrainstva. S. 81–92.
11. Paslavskyi I. Beresteiska uniia v konteksti pershoho ukrainskoho natsionalno-kulturnoho vidrodzhennnia. *Ukrainske relihiieznavstvo.* 2017. № 81–82. S. 178–188.

12. Hazin V. «Na zrazok kniazivstva Lytovskoho»: perspektyvy vkliuchennia kozatskoi Ukrainy do skladu Rechi Pospolytoi u 1658–1659 rr. (ochikuvannia ta realii). *Ukraina Lithuanica: studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovskoho.* 2021. Vyp. 6. C. 84–100.
13. Chukhlib T. Sekrety ukrainskoho polivasalitetu. Khmelnytskyi – Doroshenko – Mazepa. Kyiv: Vydavnychyi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2011. 327 s.
14. Jackson R. Sovereignty in World Politics: a Glance at the Conceptual and Historical Landscape. *Political Studies.* 1999. № 47. P. 431–456. URL: https://doi.org/10.1111/1467-9248.00211

Бондарук Т. І. Pré-souveraineté: український контент

У статті робиться спроба виокремити ключові ідеї, які передували сучасному баченню суверенітету, та проаналізувати їх розвиток у контексті державно-правового розвитку на українських землях. Зокрема, увага привертається до таких з них, як ідея «власного виробництва», незалежності й самодостатності (Ж. Боден), ідея про соціальну солідарність і верховенство права (Л. Дюгі), ідея про суверенний народ у державі (С. Дністрянський). Робиться висновок про те, що саме вони визначають modus operandi суверенітету або pré-souveraineté та про незмінно високий індекс «інстинкту суверенності» українського соціуму, що підтверджує реалізація ним основних ідей, на яких базується сучасне уявлення про суверенітет.

Ключові слова: суверенітет, ідеї суверенітету, українська державність, державно-правовий процес.

Bondaruk T. I. Pré-souveraineté: Ukrainian content

The article attempts to single out key ideas that preceded the modern vision of sovereignty and to analyze their development in the context of state-legal development on Ukrainian lands. In particular, attention is drawn to such of them as the idea of "own production", independence and self-sufficiency (J. Boden), the idea of social solidarity and the rule of law (L. Dyugy), the idea of a sovereign people in the state (St. Dnistryanskyi).

In particular, their formalization in the privileges of the Union of Lublin is analyzed, according to which Kyiv, Volyn and Bratslav Voivodeships received: guarantees of inviolability of borders, the right to sue under the II Lithuanian Statute, the right to use the Russian (Old Ukrainian) language as the sole language of court and administration, etc. It is claimed that the existence of these rights ensured the further creation of the Russian identity of the inhabitants of Ukrainian territories already within the Commonwealth of Nations and the creation of the territorial and legal model of the Russian (Ukrainian) people. Attention is drawn to the Union of Brest in 1596 as an attempt to implement the idea of social solidarity, the Treaty of Zborivsk in 1649, which recorded the appearance of the Zaporizhzhya Army as a Cossack state, legalized its self-government and, in a certain way, legitimized it on the international arena and the Hadiac Agreement of 1658.

It is concluded that it is they who determine the modus operandi of sovereignty or pré-souveraineté and that there is an invariably high index of the "sovereignty instinct" of the Ukrainian society, which confirms its implementation of the main ideas on which the modern idea of sovereignty is based.

Key words: sovereignty, ideas of sovereignty, Ukrainian statehood, state-legal process.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-31

УДК 340.1

Вячеслав Юрійович Васецький,
науковий співробітник відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0001-5595- 5291

ПІДҐРУНТЯ ПРАВОВИХ НАСЛІДКІВ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: НЕОБХІДНІСТЬ ПОКАРАННЯ ЗЛОЧИНЦІВ

Постановка проблеми та аналіз літературних джерел і публікацій. Війна, розв'язана РФ проти України – подія такого масштабу, яка після її закінчення, без сумніву, поразкою РФ у багатьох напрямах, матиме суттєві наслідки, зокрема у правовій сфері.

Події, що відбуваються в Україні, мають історичні, соціальні, правові, моральні, загальнолюдські та інші виміри. У загальному вимірі війна України з РФ, від якої потерпає наш народ і наша держава, має не тільки суто український масштаб. Ці події стосуються значної кількості цивілізованих країн світу – про це свідчить безпрецедентна всебічна допомога Україні з боку США, Великої Британії, країн Євросоюзу, Японії, Австралії, Канади та багатьох інших держав; Генеральна Асамблея ООН 141 голосом своїх членів засудила вторгнення РФ в Україну і закликала Москву негайно вивести всі сили з України, деокупації Криму та Донбасу [1]. Був створений центр управління у німецькому Штутгарті, який керує мережею з більш як 40 країн-партнерів та союзників, які зустрілися у Німеччині на авіабазі «Рамштайн» та надають допомогу Україні [2]; в Україні сформовано Інтернаціональний легіон оборони України, який уже 7 березня 2022 р. налічував у своїх лавах понад 20 тисяч добровольців та ветеранів із 52 країн світу [3]. РФ опинилася в ізоляції на задвірках цивілізації. Цей факт належить усвідомити як її правлячій верхівці, так і значній частині зомбованого населення країни.

Війна проти України гостро поставила питання безпеки, стабільності миру у світовому масштабі, дієздатності існуючих міжнародних органів і об'єднань виконати свої функції по забезпеченню миру на планеті і в країнах, які зазнали агресії. Про таку постановку проблеми, як результат подій в Україні, зазначають багато політиків і впливових людей у світі. Цей величезний пласт проблем потрібно вирішувати і він, без сумніву, торкнеться також основних правових положень.

В історичному аспекті масштабні світові події, як зазначають багато авторів, призводять до змін на мапі світу і торкаються у тому числі суттєвих змін у правовій сфері. Щодо цього можна навести яскраві приклади, які мали місце протягом багатовікової світової історії. Серед них зазначимо, зокрема, такі. Масштабні історичні події в Європі першої половини XVII ст. набули відображення у текстах Вестфальського миру, який не тільки поклав кінець Тридцятилітній війні, а й надав значного впливу, зокрема, доктринального характеру, на подальший розвиток правових відносин між країнами і який можна розглядати як приклад необхідних умов витоку у розвитку в правовій сфері [4, 5]. Як приклад, у новітній історії можна згадати заснування після Другої світової війни Організації Об'єднаних Націй і прийняття у 1948 році в Парижі Загальної декларації прав людини [6], яка втілила у своїх положеннях тисячолітній досвід і здобутки боротьби за права людини, що найбільш рельєфно та концентровано відображають ідеї та ідеали верховенства права і гуманізму. У зв'язку з цим М. Оніщук зазначає, що повоєнний світ того часу очікував не лише на поновлення ідеалів гуманізму та людяності, втілених у правах людини, а й на їх визнання і гарантування на міжнародному рівні [7]. Суттєвих змін можна очікувати і сьогодні в напрямі вдосконалення правопорядку у світі, але з урахуванням досвіду, якого набуває світове співтовариство.

Які саме будуть наслідки після закінчення війни, що розв'язала РФ і за наслідки якої їй доведеться відповідати в повному обсязі, передбачити неможливо. Із усієї багатовимірної проблеми торкнемося тільки однієї – відповідальності за скоєні злочини. Не викликає сумнівів відповідаль-

ність за це на всіх рівнях – владних державних органів, держслужбовців, починаючи з президента РФ, конкретних виконавців, рядових військових, які вбивали, катували мирних громадян, чинили акти мародерства тощо. Прикладами цього рясніють шпальти всіх світових засобів масової інформації, офіційні доповіді міжнародних і українських організацій.

Метою роботи є дослідження складових злочинів, за які повинен відповісти агресор, визначити відповідність основним ознакам за скоєні злочини, виявити підтримку міжнародних інституцій та дієвих політичних особистостей, а також зазначити необхідність удосконалення міжнародного і національного законодавства для засудження воєнних злочинців.

Основні результати дослідження. В історичному аспекті є певна аналогія з теперішніми подіями, яка дає уявлення про правові наслідки пережитої трагедії – Нюрнберзький процес – міжнародний судовий процес над колишніми керівниками гітлерівської Німеччини, який проходив з 20 листопада 1945 по 1 жовтня 1946 року в Міжнародному військовому трибуналі. Серед іншого підсудні обвинувачувалися у таких злочинах:

– злочини проти миру: всі звинувачувані брали участь у плануванні, підготовці, розв'язанні та веденні агресивних війн, які також були війнами, що порушують міжнародні договори, угоди та зобов'язання;

– воєнні злочини: вбивства і жорстоке поводження з цивільним населенням на окупованих територіях; вивезення цивільного населення з окупованих територій; вбивства та жорстоке поводження з військовополоненими та військовослужбовцями; безцільне руйнування великих і малих міст і сіл, спустошення, не виправдані військовою необхідністю;

– злочини проти людяності: переслідування, репресії та знищення ворогів нацизму, приниження, тортури та вбивства людей [8, с. 199–201].

Один із безпосередніх учасників процесу зазначав: «Міжнародний військовий трибунал не міг не бути створений, оскільки світова громадська думка ніколи не примирилася б зі звільненням злочинців від покарання. Заснування Нюрнберзького Міжнародного трибуналу цілком відповідало і сподіванням народів про суворе покарання головних гітлерівських воєнних злочинців» [9, с. 4–5].

Злочини, які скоїла і продовжує скоювати РФ, її військове і політичне керівництво, окремі виконавці не тільки у воєнній сфері, а й у пропагандистській, економічній сферах, у міжнародному законодавстві можуть визначатися як воєнні злочини, злочини проти людяності, геноцид, злочини агресії тощо. Кожна з цих складових має свої ознаки і практику застосування щодо подій, які мали місце, зокрема, у міждержавних конфліктах. Повний перелік злочинів, а також покарання за них міститься у Статуті Міжнародного кримінального суду (Римському статуті) [10], який був прийнятий 17.07.1998 р. у Римі. Суд має міжнародну правосуб'єктність і може здійснювати свої повноваження на території іншої держави – учасниці статуту [11, с. 682–683].

Воєнний злочин – свідоме грубе порушення законів та звичаїв війни. Поштовхом для визначення поняття воєнних злочинів стала Друга світова війна. У 1945 році країни-переможниці створили Міжнародний військовий трибунал, де проходив міжнародний судовий процес над колишніми керівниками гітлерівської Німеччини.

Згідно зі Статутом Міжнародного кримінального суду до воєнних відносять такі злочини:

– будь-які із діянь проти осіб чи майна, що користуються міжнародним захистом, які застосовуються до міжнародних збройних конфліктів (ст. 8 (2) (a) Римського статуту), зокрема, умисне вбивство, незаконне, безглузде та значне за обсягами знищення чи привласнення майна, що не викликане воєнною необхідністю, примушування служити у збройних силах ворожої сторони тощо;

– серйозні порушення законів і звичаїв війни, що застосовуються до міжнародних збройних конфліктів (ст. 8 (2) (b) Римського статуту), зокрема, умисний цілеспрямований напад на цивільне населення чи окремих цивільних осіб; умисний напад на цивільні об'єкти, тобто об'єкти, які не є воєнними цілями; напад на незахищені міста, села, жилі приміщення чи будівлі чи їх обстріл; пряме або непряме переміщення окупаційною державою частини її власного цивільного населення на окуповану нею територію чи депортація населення окупованої території; зґвалтування; умисне вчинення дій, які піддають цивільне населення голоду та створення завад для допомоги.

Обов'язковими ознаками є такі: подія сталася у зв'язку чи у контексті збройного конфлікту; порушник усвідомлював фактичні обставини, які визначили наявність збройного конфлікту.

Українське законодавство не містить визначення поняття «воєнний злочин». Проте у Кримінальному кодексі України є деякі зі злочинів, які є саме воєнними злочинами: насильство над населенням у районі воєнних дій (ст. 433 ККУ); погане поводження з військовополоненими (ст. 434 ККУ); мародерство (ст. 432 ККУ). Відповідно до ст. 438 ККУ «Порушення законів та звичаїв війни» вважається злочином – жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом. Якщо такі діяння були поєднані з умисним вбивством, то застосовується покарання у вигляді позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічного позбавлення волі.

Злочини проти людства або злочини проти миру та безпеки людства є найбільш ненависними злочинами, тому що справляють серйозний руйнівний вплив на людську гідність, принижують та спричиняють деградацію особистості. Традиційне розуміння воєнних злочинів не містило жодного положення про злочини, вчинені владою проти своїх громадян. Тому стаття 6 Римського статуту містить не тільки традиційні воєнні злочини і злочини проти миру, але в ній зазначені і злочини проти людства, які визначаються як вбивство, масове винищення людей, поневолення, депортація та інші нелюдські діяння, вчинені щодо цивільного населення до або під час війни, чи переслідування з політичних, расових або релігійних мотивів у зв'язку з будь-яким злочином, підлягають юрисдикції Трибуналу, незалежно від того, чи порушують ці діяння внутрішнє законодавство країни, у якій вони були скоєні.

Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р. була прийнята Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Караність геноциду як міжнародного злочину передбачена статутами Нюрнберзького і Токійського трибуналів і схвалена Конвенцією [12, с. 573–574]. В Україні згідно зі статтею 442 Кримінального кодексу України геноцид визначається як діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу. Діяння геноциду карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі.

Зазначимо, що у Конвенції ООН про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства від 1968 року встановлено, що термін давності не застосовується до воєнних злочинів та злочинів проти людства.

Наразі війна в Україні затягується. Однак ознаки, які мали місце у війні фашистської Німеччини проти людства, простежуються і у війні, що розв'язана РФ в Україні. Також і оцінки, які надають цій війні різні, навіть найбільш авторитетні автори, свідчать про її нелюдський характер, який неприпустимий у цивілізованому світі XXI століття. Наведемо лише деякі з них, що водночас містять і звинувачення.

Генеральний прокурор України І. В. Венедиктова вчинені у Маріуполі злочини розглядає з точки зору можливої їх кваліфікації як «геноциду»: «Те, що сьогодні відбувається в Маріуполі, – це вже не воєнний злочин… Я дивлюся на це з точки зору можливості кваліфікації «геноциду»: ціле місто знаходиться в заручниках, люди – без води, без їжі, без тепла. Неможливо виїхати, колони, які намагаються виїхати, розстрілюють... Це місто, з якого депортували дорослих і дітей... Не йдеться про Донбас і Крим. Путін хоче знищити Україну як державу. Йдеться про знищення українського народу як нації... Цей досвід ми маємо в минулому столітті» [14].

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, коментуючи статтю на сайті «РИА Новости» під назвою «Що Росія має зробити з Україною», зазначила: «Оприлюднюючи на російських державних сайтах відкриті заклики до здійснення відкритого геноциду українців, російська федерація відкрито перейшла до риторики нацистських злочинців, а ненависть до кожного українця стала національною ідеєю – знищення України та її населення» [15].

Політичні діячі та державні органи більшості країн світу також кваліфікують діяння РФ в Україні як геноцид та закликають до суду над злочинцями.

Прем'єр-міністр Великої Британії Б. Джонсон щодо масових убивств в українському місті Буча сказав: «Коли ми дивимось на те, що твориться в Бучі, що Путін зробив в Україні, і що, як на мене, зовсім недалеке від геноциду, не дивно, що люди реагують таким чином» [16].

Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) підтримала українські та міжнародні ініціативи, спрямовані на забезпечення відповідальності Росії, а також її політичного та військового керівництва за розв'язання війни проти України. Асамблея закликала держави терміново створити та профінансувати спеціальний Міжнародний кримінальний трибунал для притягнення російського керівництва за злочини агресії. Резолюції ПАРЄ містять конкретні рекомендації щодо повноважень та порядку створення такого трибуналу, які відповідають баченню України [17].

Призначений прокурор Міжнародного кримінального суду в Гаазі Карім Хан та призначені ним слідчі Суду наразі розслідують можливі воєнні злочини. Прокурор назвав усю Україну місцем злочину і вважає, що є всі підстави вважати, що тут здійснюються злочини.

Висновки. Війна, розв'язана РФ проти України, за своїми масштабами стосується значної кількості цивілізованих країн світу і її наслідки, особливо у сфері безпеки, матимуть також суттєві зміни і у правовій сфері.

Злочинці, без сумніву, понесуть законне покарання за свої злодіяння. Для цього існують всі підстави згідно з існуючим законодавством і практикою його застосування. Питання з правової точки зору стосується не лише кваліфікації злодіянь, складна робота в правовій сфері очікується також у напрямі створення умов недопущення подібного у майбутньому.

Ведучи боротьбу, по суті, за існування держави, кровопролитні бої за виживання, важкі втрати, водночас глибоко осмислюймо своє становище, причини, які призвели до нападу на нашу країну, та докладаймо зусиль для майбутньої перебудови країни і змін у правовій сфері, які б стали запобіжником неможливості безкарної діяльності проти держави.

Список використаних джерел

1. UN. General Assembly (11th emergency special sess.: 2022). Aggression against Ukraine: resolution / adopted by the General Assembly. A_RES_ES-11_1-EN - PDF.
2. Країни-члени формату «Рамштайн» проведуть 23 травня нову зустріч щодо оборони України. URL: https://censor.net/ua/n3342773.
3. В Україні створено спецпідрозділ міжнародного легіону. *Українська правда.* 7 березня 2022. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/7/7329133/.
4. Дмитрієв А. Вестфальський мир 1648 року: витоки сучасного міжнародного права. *Людина і політика.* 1999. № 2. С. 21–25.
5. Васецький В. Ю. Вплив соціально-політичних подій у Європі XVI–XVII ст. на розвиток правової доктрини Нового часу. *Альманах права.* Тлумачення права: від теорії до практики. Вип. 12. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2021. С. 136–141.
6. Загальна декларація прав людини. Київ: Право, 1995. 12 с.
7. Оніщук М. Проблеми забезпечення прав людини в Україні: від загальної декларації прав людини до сьогодення. *Право України.* 2009. № 4. С. 29–35.
8. Нипорко Ю. І. Нюрнберзький процес. Юридична енциклопедія: у 6 т. / відп. ред Ю. С. Шемшученко. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 4. 720 с.
9. Полторак А. И. Нюрнбергский эпилог. Москва: Юрид. лит., 1983. 416 с.
10. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Верховна Рада України. Документ 995_588. Редакція від 16.01.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
11. Маляренко В. Т. Міжнародний кримінальний суд. Юридична енциклопедія: у 6 т. / відп. ред Ю. С. Шемшученко. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5 . 736 с.
12. Яценко С. С. Геноцид. Юридична енциклопедія: у 6 т. / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 1 . 672 с.
13. Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства. Верховна Рада України. Документ 995_168. Ратифікація від 16.01.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_168#Text.
14. Венедіктова І. В. Злочини РФ у Маріуполі можна кваліфікувати як геноцид. URL: https://censor.net/ua/news/3329301/zlochyny_rf_u_mariupoli_mojna_kvalifikuvaty_yak_genotsyd_venediktova.
15. «Це заклики до геноциду»: Денісова – про статтю в «РИА Новости». URL: https://censor.net/ua/n3331331.

16. Події в Бучі «недалекі» від геноциду – британський прем'єр. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3450199-podii-v-buci-nedaleki-vid-genocidu-britanskij-premer.html.
17. ПАРЄ закликала створити Міжнародний кримінальний трибунал над керівництвом РФ. URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/parje-zaklikala-stvoriti-mizhnarodnij-kriminalnij-tribunal-nad-kerivnitstvom-rf.html.

References

1. UN. General Assembly (11th emergency special sess.: 2022). Aggression against Ukraine : resolution / adopted by the General Assembly. A_RES_ES-11_1-EN - PDF.
2. Krainy-chleny formatu "Ramshtain" provedut 23 travnia novu zustrich shchodo oborony Ukrainy. URL: https://censor.net/ua/n3342773.
3. V Ukraini stvoreno spetspidrozdil mizhnarodnoho lehionu. *Ukrainska pravda.* 7 bereznia 2022. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/7/7329133/.
4. Dmytriiev A. Vestfalskyi myr 1648 roku: vytoky suchasnoho mizhnarodnoho prava. *Liudyna i polityka.* 1999. № 2. S. 21–25.
5. Vasetskyi V. Iu. Vplyv sotsialno-politychnykh podii v Yevropi XVI-XVII st. na rozvytok pravovoi doktryny Novoho chasu. *Almanakh prava*. Tlumachennia prava: vid teorii do praktyky. Vyp. 12. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2021. S. 136–141.
6. Zahalna deklaratsiia prav liudyny. Kyiv: Pravo, 1995. 12 s.
7. Onishchuk M. Problemy zabezpechennia prav liudyny v Ukraini: vid zahalnoi deklaratsii prav liudyny do sohodennia. *Pravo Ukrainy.* 2009. № 4. S. 29–35.
8. Nyporko Yu. I. Niurnberzkyi protses. Yurydychna entsyklopediia u 6 t. Vidp. red Yu. S. Shemshuchenko. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana, 2003. T. 4. 720 s.
9. Poltorak A. I. Nyurnbergskiy epilog. Moskva: Yurid. Lit., 1983. 416 s.
10. Rymskyi statut Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu. Verkhovna Rada Ukrainy. Dokument 995_588. Redaktsiia vid 16.01.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_588#Text.
11. Maliarenko V. T. Mizhnarodnyi kryminalnyi sud. Yurydychna entsyklopediia u 6 t. Vidp. red. Yu. S. Shemshuchenko. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana, 2003. T. 5 . 736 s.
12. Yatsenko S. S. Henotsyd. Yurydychna entsyklopediia u 6 t. Vidp. red Yu. S. Shemshuchenko. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana, 1998. T. 1. 672 s.
13. Konventsiia pro nezastosuvannia stroku davnosti do voiennykh zlochyniv i zlochyniv proty liudstva. Verkhovna Rada Ukrainy. Dokument 995_168. Ratyfikatsiia vid 16.01.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_168#Text.
14. Venediktova I. V. Zlochyny RF u Mariupoli mozhna kvalifikuvaty yak henotsyd. URL: https://censor.net/ua/news/3329301/zlochyny_rf_u_mariupoli_mojna_kvalifikuvaty_yak_genotsyd_venediktova.
15. «Tse zaklyky do henotsydu»: Denisova - pro stattiu v «RYA Novosty». URL: https://censor.net/ua/n3331331.
16. Podii v Buchi «nedaleki» vid henotsydu – brytanskyi premier. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3450199-podii-v-buci-nedaleki-vid-genocidu-britanskij-premer.html.
17. PARIe zaklykala stvoryty Mizhnarodnyi kryminalnyi trybunal nad kerivnytstvom RF. URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/parje-zaklikala-stvoriti-mizhnarodnij-kriminalnij-tribunal-nad-kerivnitstvom-rf.html.

Васецький В. Ю. Підґрунтя правових наслідків агресії Російської Федерації проти України: необхідність покарання злочинців

У статті у зв'язку з війною, що розв'язана Російською Федерацією проти України, аналізуються підстави законодавства і практики його застосування для засудження злочинців. Наводяться основні положення щодо визначення воєнних злочинів, злочинів проти людяності, геноциду, що зазначені у Статуті Міжнародного кримінального суду. Наводяться докази і висновки посадових і впливових осіб стосовно кваліфікації злодіянь. Робиться висновок про відповідальність за злочини на всіх рівнях – владних державних органів, держслужбовців, починаючи з президента РФ, конкретних виконавців, рядових військових, які вбивали, катували мирних громадян, вчиняли акти мародерства тощо.

Ключові слова: агресія Російської Федерації проти України, кваліфікація злодіянь, відповідальність згідно з міжнародним законодавством.

Vasetsky V. Y. The basis of the legal consequences of the aggression of the Russian Federation against Ukraine: the need to punish criminals

Summary: The paper in connection with the war waged by the Russian Federation against Ukraine analyzes the grounds of existing legislation and the practice of its application to convict criminals. The war waged by the Russian

Federation against Ukraine is an event of such magnitude that, after the undoubted defeat of the Russian Federation in many areas, it will have significant consequences, including in the legal sphere.

The aim of the work is to study the composition for which it is necessary to meet with the occupiers of the Russian Federation, compliance with the main features of crimes, show support for international institutions and politicians, as well as the need to improve international and national legislation against aggressors.

Crimes committed and continue to be committed by Russia, its military and political leadership, individual perpetrators not only in the military sphere, but also in the propaganda and also economic fields in international law can be defined as war crimes, crimes against humanity, genocide, crimes of aggression and more. The full list of crimes, as well as the punishment for them is contained in the Statute of the International Criminal Court ("Rome Statute").

Signs of Nazi Germany's war against humanity can also be seen in the war waged by the Russian Federation in Ukraine. The assessments given to this war by the most authoritative authors testify to its inhuman character, which is unacceptable in the civilized society of the XXI century. Crimes fall under the definitions contained in the list of crimes contained in the Rome Statute.

Signs of Nazi Germany's war against humanity can also be seen in the war waged by the Russian Federation in Ukraine. The assessments given to this war by the most authoritative authors testify to its inhuman character, which is unacceptable in the civilized society of the XXI century. Crimes fall under the definitions contained in the list of crimes of the Rome Statute.

From a legal point of view, the issue is not only about the qualification of crimes, it is necessary to work towards creating conditions to prevent such in the future. There is no doubt about the responsibility for this at all levels - government agencies, civil servants, starting with the President of the Russian Federation, specific perpetrators, ordinary soldiers who killed, tortured civilians, committed acts of looting and more.

Key words: Aggression of the Russian Federation against Ukraine, qualification of crimes, responsibility according to the international legislation.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-32

УДК 347.4

Петро Дмитрович Гуйван,
докторант Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0003-3058-4767

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВИЛА ч. 3 ст. 267 ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Загальновизнаним є те, що право на звернення до суду про розгляд спору та винесення відповідного рішення є процесуальним, і не обмежене позовною давністю [1, с. 21–22]. Таке правило закріплене у ч. 2 ст. 267 ЦКУ і фактично характеризує те, що право на позов у процесуальному сенсі не задавнюється: особі не може бути відмовлено у прийнятті позовної заяви у зв'язку з пропуском давнісного строку. Обов'язок прийняття судом до розгляду заяви про захист цивільного права чи інтересу незалежно від спливу позовної давності повністю узгоджується з положеннями цивільного закону про необхідність захисту права у разі поважності причин її пропуску. Однак зазначена взаємодія двох цих норм може бути порушеною з урахуванням положення закону про застосування давності лише за заявою сторони у спорі про її сплив (ч. 3 ст. 267 ЦКУ). Тож у ситуації, коли пропуск позивачем давнісного строку є загальноочевидним, за такої юридичної конструкції питання про задавнення вимог взагалі може не виникнути при розгляді справи судом.

Аналіз досліджень і публікацій. У науковій цивілістичній літературі ці питання досліджувалися у працях Б. Черепахіна, К. Скловського, Д. Лоренца, К. Лєбедєвої, В. Рахміловича, В. Цікала та ін. Та попри численні публікації єдиного підходу до юридичного оформлення порядку судового застосування позовної давності не напрацьовано. Певної плутанини додає нечіткість сучасного цивільного законодавства та неоднозначність правозастосовних підходів у досліджуваній царині. Варто визнати, що до остаточного рішення ще далеко, прописана в законодавстві правова побудова постійно наштовхується на проблеми її практичного застосування та вступає у суперечність із загальноцивілістичними доктринальними постулатами. Тому необхідно здійснити більш ретельний аналіз конкретної сутності відносин, що складаються під час застосування судами позовної давності. Його проведення становить мету цього дослідження.

Основні результати дослідження. Більш докладно розглянемо коментований правовий інструментарій. В Україні наразі діє закон, за яким суд не вправі відмовити у позові позивачеві, що прострочив позовну давність, якщо відповідач упродовж процесу до винесення рішення по суті не зробить відповідної заяви. Ми виступали і продовжуємо категорично виступати проти такого підходу, бо вважаємо, що він не ґрунтується на реальній сутності взаємин, що насправді мають місце, більше того, він спотворює одне із основоположних понять цивілістики – суб'єктивного матеріального права та його змісту [2, с. 36; 3, с. 22–23]. Ще можна було б вести мову про доцільність даного механізму в межах доктрини єдиної десятилітньої позовно-набувальної давності, що була закріплена у законодавстві понад півтора століття тому [4, с. 4–5]. Адже ця концепція застосовувалася виключно для задавнення речового права, і позиція нетитульного набувача щодо застосування давності мала істотне значення. Як вказував І. Енгельман, «десятилітній строк є лиш minimum, зі спливом якого для давнісного володільця проявляється можливість так чи інакше проявити своє рішення скористатися давністю. Поки ж воно не виявлене у якійсь формі, давність не може здійснити своєї юридичної дії, бо відсутня наявність для того умови – прояву волі володільця» [5, с. 137]. У наш же час, коли інститути позовної та набувальної давностей регулюються різним правовим інструментарієм і не пов'язані один з одним, правило про обов'язковість посилання на давність є щонайменше невиваженим.

Попри недосконалість і незручність самого коментованого механізму, що, зрештою, можна було б усунути законодавчо, він має такі вади, котрі коригуванню чи зміні не підлягають. Йдеться про його вплив на загальнотеоретичне обґрунтування правової природи цивільних матеріальних строків та їх значення для здійснення суб'єктивних прав та обов'язків. Цивільно-правовий строк – це проміжок часу, із настанням чи спливом якого відбуваються юридично значущі явища. При цьому строк є елементом суб'єктивного матеріального права особи, а його сплив, як і вичерпаність інших характеристик останнього (щодо обсягу повноважень, способу поведінки тощо), призводить до припинення суб'єктивного права. Про це більш детально вже вказувалося у наших попередніх роботах [6; 7]. Скажімо, початок перебігу позовної давності забезпечує появу в особи охоронного повноваження – позовного домагання, а закінчення її перебігу разом з фактом непред'явлення позову означає припинення охоронного права на позов.

Новація чинного цивільного законодавства не тільки знівелювала значення позовної давності як межі існування даного охоронного права, вона поставила його в залежність від реалізації наявного у сторін процесу суб'єктивного права на заяву про сплив позовної давності. Це право, як і право сторони у спорі робити будь-які інші заяви, є процесуальним, оскільки воно не може бути реалізованим поза межами процесу. Тому існування матеріального повноваження на судовий захист поставлене у залежність від факту реалізації чи нереалізації певного процесуального повноваження. Інакше кажучи, якщо процес не розпочався, позовне домагання має невизначений строк існування [8, с. 147]. Приміром, особа протягом тридцяти років не звертається з наявною вимогою до суду. У неї продовжує існувати матеріальне право на позов, позаяк його закінчення пов'язане з дією, яка може бути вчинена тільки у ході судового розгляду спору. Так як сплив позовної давності сам по собі не впливає на дієвість домагання, а заяву про її закінчення можна зробити лише в процесі, мусимо вважати матеріальне право на позов існуючим протягом усього строку від моменту його виникнення (правопорушення) до як мінімум пред'явлення позову. Це означає, що позовна давність фактично не впливає на життєздатність домагання, стосовно якого існує лиш певна вірогідність визнання його в майбутньому втраченим. Погодьтеся, у правоволодільця немає жодних підстав вважати належне йому право на судовий захист погашеним, хоча, з іншого боку, він протягом усього часу після закінчення номінального давнісного перебігу не може бути певним щодо належності йому права на позов. Адже рішення суду про втрату права на позов буде прийняте «заднім числом». Такий підхід навряд чи задовольнить суспільні потреби у стабільності цивільних відносин, які були покладені в основу запровадження давнісного інституту.

Як ми щойно зазначали, процесуальне право на позов не підлягає дії позовної давності, натомість матеріальні домагання підлягають задавнюванню. З цим погоджуються абсолютно усі доктринальні авторитети. Однак за нових умов коментована норма починає тлумачитися, як правило, про безстроковість і матеріального права на позов. Бо саме так виглядає правило закону, в якому вказується на здійснення права, строк якого скінчився, якщо боржник чомусь забув чи не зміг повідомити кредиторові та суду про факт його нечинності. Тривалість реалізації охоронного повноваження вже не обмежується нормативним строком, адже зовсім не виключено, що кредитор, пред'явивши позов поза межами давнісного строку і не маючи жодних поважних причин для його відновлення, все ж отримає судовий захист з огляду на відсутність заяви відповідача про застосування позовної давності до заявлених вимог. Фактично відповідач тепер наділений правом не тільки визначати долю судового спору після спливу давності, а й встановлювати кінцевий термін реалізації права на позов, який залежатиме від його заяви. У сучасних умовах, як бачимо, право на позов у матеріальному сенсі не тільки не припиняється після закінчення давнісного перебігу, а й взагалі може існувати вічно, позаяк відповідної заяви не зробить сторона у спорі.

Визначена засадами самоорганізації й диспозитивності структура правового регулювання приватноправової царини забезпечує регламентаційний вплив відповідних взаємоузгоджених комплексів правових засобів на окремі групи особистих немайнових і майнових відносин [9, с. 122]. Відтак запровадження правила про обов'язковість заяви сторони у спорі для застосування судом позовної давності деякими дослідниками оцінюється як прояв принципу диспозитивності. Застосування позовної давності лише за заявою відповідача вони вважають проявом даного принципу у процесі [10, с. 96; 11, с. 74; 12]. Давайте проаналізуємо, чи так це насправді. Закон надає заяві відповідача про сплив давнісного строку за пред'явленими вимогами статусу будь-якого іншого фак-

ту, яким обґрунтовуються вимоги позивача та заперечення проти них: оскільки вони не доводяться сторонами, дані обставини не мають значення для справи. Адже суд вправі лише оцінювати надані сторонами аргументи, а не збирати їх [13, с. 111–115]. Тож, коли сторона, яка має можливість заперечувати проти позову з посиланням на давність, цього не робить, такий аргумент, навіть за умов його безспірності, втрачається. Ця позиція обґрунтовується у наукових публікаціях як диспозитивне правило про надання доказів сторонами, що беруть участь у розгляді справи [10, с. 96]. Та справа у тому, що із застосуванням цього принципу в коментованій ситуації погодитися не можна.

Бо, по-перше, в даному випадку йдеться не про збирання доказів, а про їхню оцінку. Адже, як відомо, будь-які інші обставини справи, крім фактів, що посвідчують пропуск давності, навіть якщо про них не заявляє сторона, можуть бути з'ясовані юрисдикційним органом. По-друге, посилання сторони на давність має принципову відмінність від інших доказів, що надаються нею при вирішенні спору. У літературі висловлюється позиція, що застосування позовної давності не розглядається як вимоги сторони у спорі, оскільки законодавець вказує на застосування цієї давності за заявою сторони, а не за її вимогою [14, с. 139]. Диспозитивність полягає у вільному виборі сторонами процесу доказів, які вони використовують на обґрунтування своїх вимог чи заперечень [15, с. 8; 10, с. 96]. Однак, як правильно вказує Г. Гордієнко, позовна давність не є доказом у справі, доказами можуть бути будь-які фактичні дані, що свідчать про сплив позовної давності [16, с. 50]. Для оцінки перебігу позовної давності достатньо сукупності аргументів, які дають змогу встановити факти наявності правовідношення, його порушення зобов'язаною особою тощо. Отже, коли відповідач навіть не посилається на давність при запереченні позовних вимог, зі змісту наданих ним та іншою стороною доказів можна достеменно встановити спливла позовна давність, чи ні. При розгляді справи суд повинен ретельно дослідити надані сторонами докази. Це означає, що юрисдикційний орган мусить проаналізувати їх всебічно і дійти висновків, які, можливо, не вказувалися у вимогах та запереченнях сторін.

З наявних у справі матеріалів, як правило, легко зробити висновок про момент виникнення у позивача права на позов. Здебільшого цей термін збігається з часом правопорушення (особливо це стосується договірних відносин), а факт порушення цивільного права є тією обставиною, що підлягає обов'язковому з'ясуванню при розгляді спору, інакше просто унеможливлюється юрисдикційний захист. Відтак, суд, встановивши час початку перебігу, а отже, і момент спливу позовної давності, не має наразі можливості застосувати його наслідки без відповідної заяви сторони у спорі. Як ми вже неодноразово зазначали, строк є істотною складовою змісту матеріального права, існування цього права за його межами неможливе. Отже, якщо з матеріалів справи з усією очевидністю випливає, що строк давності на час пред'явлення позову минув, то видається нелогічним позбавлення судового органу права надати юридичну оцінку встановленому ним факту.

Та, якщо все ж погодитися, що посилання сторони у процесі на сплив позовної давності є проявом диспозитивності, то неодмінно мусимо здійснити більш широке застосування даного принципу. Тому такого ж значення набувають і інші заперечення відповідача при розгляді справи. Скажімо, між сторонами був укладений договір щодо постачання певних ресурсів протягом 2019 року. У пред'явленому позові, мотивуючи свої вимоги невиконанням даного договору щодо оплати товару, позивач вимагає стягнути з відповідача заборгованість за 2019–2020 роки. Як бачимо, із поданих позивачем документів явно простежується відсутність договірних відносин щодо частини пред'явлених вимог. Відповідач, звісно, може надати необхідне заперечення щодо цього факту, але у процесі цього не робить (він може бути зацікавлений у «перекачці» коштів, недостатньо юридично освічений чи просто відсутній на засіданні). Тож, користуючись принципом диспозитивності, а точніше – тим правилом, яке хочуть видати за цей принцип, суд не вправі розглядати питання, не поставлені стороною при розгляді справи, отже, мусить задовільнити вимоги повністю. Абсурд? Звісно, та до нього ми дійшли шляхом буквального тлумачення коментованого квазіпринципу.

Отже, вельми непереконливою виглядає теза, за якою застосування позовної давності лише за заявою сторони спору є проявом загальноцивілістичних принципів диспозитивності та здійснення цивільних прав своєю волею та в своєму інтересі. Адже диспозитивність як один з головних принципів – це можливість осіб, що беруть участь у справі, з активною допомогою суду розпоряджатися правами [17, с. 275], а не одноосібно встановлювати їхні межі. Багато дослідників питання виступали проти розширеного тлумачення диспозитивності у цивільному процесі. Так, П. Єлисейкін

зводить її до права заінтересованої сторони при розгляді спору добиватися захисту або відмовитися від нього та право вибору форми захисту у встановлених законом межах [18, с. 90]. М. Гурвич також визначав поняття диспозитивності у цивільному процесуальному праві як одне з положень, за яким виникнення, розвиток і закінчення процесу відбувається за вимогами і заявами сторін та інших учасників судового розгляду з метою захисту прав та інтересів як сторін, так і держави, і суспільства в цілому [19, с. 30]. Диспозитивність є основоположною ідеєю, що втілює свободу зацікавленого суб'єкта визначати форми і способи захисту порушеного права, предмет судового розгляду та долю предмета спору і процесу у різних правозастосовних циклах.

Водночас, насправді, заявлення чи незаявлення відповідачем про сплив давності аж ніяк не виглядає як здійснення права. Посилання на позовну давність, строго кажучи, не є доказом у справі, тоді як диспозитивність у процесі передбачає виключне право учасника посилатися саме на докази, у тому числі й такі, що мають значення для застосування позовної давності [16, с. 50]. Слід також згадати думку з цього приводу Г. Тимченка, який присвятив низку ґрунтовних досліджень питанню диспозитивності у цивільному процесі. Він, зокрема, підкреслює значення диспозитивності як можливості учасників процесу інтерпретувати приписи чинного процесуального законодавства таким чином, щоб їхня діяльність стосовно здійснення своїх прав за самостійним вибором своєї поведінки, заснована на цих принципах, успішно вела до виконання по конкретній справі загальних завдань цивільного судочинства [20, с. 214].

Відтак автор цілком слушно вказує, що у цивільному судочинстві та науці закріпився погляд, відповідно до якого принцип диспозитивності, будучи одним із безумовних і непорушних засад цивільного процесу, як і будь-який інший принцип права, має свої межі і тільки в них може вважатися непорушеним. Він дає такий зміст принципу диспозитивності у процесі. Це насамперед право заінтересованої особи на позов, і тим самим на порушення цивільної справи. Другим складником є право позивача визначати предмет позову і розмір позовних вимог. Третім – виступає право сторін розпоряджатися своїми вимогами безпосередньо в ході розгляду спору, тобто об'єктом процесу. Воно виражається у таких їхніх правомочностях, як відмова від позову, визнання позову та укладення сторонами мирової угоди. Також до групи прав сторін, що належать до сфери дії принципу диспозитивності, входять їхні права оскаржити ухвалене судове рішення повністю або частково [21, с. 155].

Як бачимо, у ч. 3 ст. 267 ЦКУ йдеться не про диспозитивність, а про необхідність подання певної заяви, сам формальний факт існування якої впливатиме на обсяг повноважень особи щодо захисту в судовому порядку. І вже перші проблеми це правило про застосування наслідків спливу давності зустрічає за відсутності в судовому засіданні одного чи обох учасників. Як враховувати їх волю, коли вони її не виявили? Приміром, у наказному провадженні, коли закон передбачає розгляд спору взагалі без участі відповідача. Тим більше, що новітні процесуальні кодекси значно розширили можливості правозастосовного органу щодо розгляду позовних проваджень без участі і навіть повідомлення сторін. Заочний розгляд справ фактично виключає можливість застосування позовної давності судом першої інстанції, відповідно, порушується баланс інтересів сторін. Особливо це стосується таких категорій справ, як стягнення заборгованості за кредитними договорами, визначення додаткового строку для прийняття спадщини, визнання права власності тощо [22, с. 236].

Висновки. Незважаючи навіть на очевидні вади суто теоретичного плану, коментована правова конструкція рясніє суто практичними незручностями. Це покликало пошук нових більш привабливих юридичних побудов. Ми не можемо погодитися з точкою зору, що небажання відповідача заперечувати проти позову з посиланням на збіг позовної давності прирівнюється до прямої заяви його про це суду. Причини непосилання на давність можуть бути різними: від недостатності кваліфікації до неявки в засідання. Тому пропонується правовий механізм, який запровадив би таке правило: замість того, щоб ставити існування права на судовий захист у залежність від можливого майбутнього волевиявлення сторони у спорі, відповідачеві може бути надане інше процесуальне право – зробити заяву про відмову від застосування давності. Відтак, така заява могла б слугувати ще однією (поряд із визнанням судом поважності пропуску строку) підставою для відновлення давнісного строку, а, точніше кажучи, для захисту порушеного матеріального права поза межами існування позовного домагання [23, с. 80]. Слід зазначити, що таке право відповідача передбачене, наприклад, у ст. 2220 Кодексу Наполеона. Інший варіант – надання боржникові, закріпивши це у законі, додаткового повноваження на подовження позовної давності упродовж її перебігу шляхом

надсилання письмової заяви до кредитора, як це, наприклад, передбачено у п. 2 ст. 22 Конвенції про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу. З огляду на викладене можемо сказати, що новітнє цивільне законодавство, надаючи зобов'язаній особі право на заперечення проти позову з посиланням на пропуск давнісного строку та визначаючи факт реалізації даного права як підставу для судового застосування позовної давності, порушує доктринальні положення щодо сутності змісту матеріального права, зокрема, в частині його темпоральних критеріїв та певною мірою нівелює ті публічно-правові чинники, котрі були покладені в основу запровадження даного інституту: забезпечення визначеності та впорядкованості приватно-правових відносин, підвищення дисципліни їх учасників. *Враховуючи зазначене та інші проблеми правозастосовного порядку, пов'язані з запровадженням вказаної законодавчої новели, її слід кваліфікувати як таку, що не відповідає сутності опосередковуваних взаємин.*

Список використаних джерел

1 Карташов М. Проблеми реалізації права на звернення до суду. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 5. С. 20–23.
2. Гуйван П. Д. Проблемы судебного применения исковой давности. *LEGEASIVIATA*. 2016. № 2/2. С. 35–39.
3. Гуйван П. Д. Про судове застосування позовної давності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2017. № 4. С. 19–23.
4. Калачов Н. О давности по русскому гражданскому праву. *Юридический вестник* (изд. Московского юридического общества: 1867–1868). Москва, 1867. Кн. 1. С. 1–18.
5. Энгельман И. Е. О давности по русскому гражданскому праву. Историко-догматическое исследование. 3-е изд. Санкт-Петербург, 1901. 411 с.
6. Гуйван П. Д. Теоретичні питання строків у приватному праві: монографія. Харків: Право, 2014. 632 с.
7. Гуйван П. Д. Строк суб'єктивного матеріального права як характеристика його змісту. *Підприємництво, господарство і право.* 2014. № 8. С. 19–23.
8. Горобець Н. О. Позовна давність у контексті сучасного праворозуміння. *Проблеми цивільного права та процесу:* Науково-практична конференція, присвячена пам'яті О. А. Пушкіна (Харків, 19–20.05. 2017 р.). Харків: ХНУВС, 2017. С. 145–147.
9. Яроцький В. Л. Нормативно-організаційні й самоорганізаційні засади правового регулювання цивільних відносин. *Проблеми законності.* 2009. Вип. 100. С. 121–125.
10. Цікало В. Імперативність та диспозитивність при застосуванні правових наслідків закінчення строку позовної давності. *Право України.* 2001. № 11. С. 95–97.
11. Штефан А. Принцип диспозитивності у цивільному судочинстві. Т*еорія і практика інтелектуальної власності.* 2020. № 5. С. 72–81.
12. Морозов Є. Диспозитивність інституту позовної давності у судових спорах. URL: https://blog.liga.net/user/emorozov/article/26704
13. Кравчук В. М., Угриновська О. І. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України. Київ: Істина, 2006. 944 с.
14. Печений О. П. До питання про застосування позовної давності судом апеляційної інстанції. *Проблеми цивільного права та процесу:* матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті О. А. Пушкіна (Харків, 27 трав. 2016 р.). Харків: ХНУВС, 2016. С. 137–141.
15. Цікало В. І. Давність у цивільних правовідносинах: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Львів, 2004. 20 с.
16. Гордієнко Г. Процесуальні аспекти застосування позовної давності судами загальної юрисдикції. *Підприємництво, господарство і право.* 2005. № 12. С. 50–52.
17. Шутенко О. В. Развитие принципа диспозитивности в истории отечественного судопроизводства. *Вісник універ. внутрішніх справ.* Харків, 1999. Вип. 6. С. 274–277.
18. Елисейкин П. Ф. Предмет и принципы советского гражданского процессуального права: учебное пособие. Ярославль, 1974. 107 с.
19. Советский гражданский процесс / под ред. М. А. Гурвича. Москва: Высшая школа, 1975. 399 с.
20. Тимченко Г. П. Поняття диспозитивності у цивільному процесуальному праві. *Вісник господарського судочинства.* 2003. №. 3. С. 209–214.
21. Тимченко Г. П. Історико-правові аспекти принципу диспозитивності у цивільному праві. *Вісник господарського судочинства.* 2003. № 2. С. 150–155.
22. Горобець Н. О. Сучасні проблеми цивільного права та процесу: навчальний посібник / за ред. Ю. М. Жорнокуя і Л. В. Красицької. Харків: Право, 2017. 808 с.
23. Вахонєва Т. Деякі питання дії та застосування позовної давності в Україні. *Підприємництво, господарство і право.* 2005. № 2. С. 80–83.

References

1. Kartashov M. (2019). Problemy realizatsii prava na zvernennia do sudu. [Problems of exercising the right to go to court]. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* Entrepreneurship, economy and law [ukr].
2. Guyvan P. D. (2016). Problemy sudebnoho prymenenyia yskovoi davnosty. [Problems of judicial application of the statute of limitations]. *LEGEA SI VIATA,* 2/2, 35-39 [rus].
3. Guyvan P. D. (2017). Pro sudove zastosuvannia pozovnoi davnosti. [On the judicial application of the statute of limitations]. *Aktualni problemy vitchyznianoi yurysprudentsii,* 4, 19–23 [ukr].
4. Kalachov N. (1867). O davnosty po russkomu hrazhdanskomu pravu. [On the statute of limitations on Russian civil law]. Yurydycheskyi vestnyk. Moscow, 1, 1-18 [rus]. 5. Эnhelman Y. E. (1901). O davnosty po russkomu hrazhdanskomu pravu. [On the statute of limitations on Russian civil law]. Istoryko-dohmatycheskoe issledovanye. 3-e izd. SPb. [rus].
6. Guyvan P. D. (2014). Teoretychni pytannia strokiv u pryvatnomu pravi: monohrafiia. [Theoretical questions of terms in private law: monograph]. Kharkiv: Pravo [ukr].
7. Guyvan P. D. (2014). Strok subiektyvnoho materialnoho prava yak kharakterystyka yoho zmistu. [The term of subjective substantive law as a characteristic of its content]. *Entrepreneurship, economy and law Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i parvo,* 8, 19–23 [ukr].
8. Horobets N. O. (2017). Pozovna davnist u konteksti suchasnoho pravorozuminnia. [Statute of limitations in the context of modern legal understanding]. *Problemy tsyvilnoho prava ta protsesu.* Kharkiv, 145–147 [ukr].
9. Yarotskyi V. L. (2009). Normatyvno-orhanizatsiini y samoorhanizatsiini zasady pravovoho rehuliuvannia tsyvilnykh vidnosyn. [Normative-organizational and self-organizational principles of legal regulation of civil relations]. *Problems of legality – Problemy zakonnosti*, 100, 121–125 [ukr].
10. Tsikalo V. (2001). Imperatyvnist ta dyspozytyvnist pry zastosuvanni pravovykh naslidkiv zakinchennia stroku pozovnoi davnosti. [Imperativeness and dispositiveness in the application of the legal consequences of the expiration of the statute of limitations]. Law of Ukraine, 11, 95–97 [ukr].
11. Shtefan A. (2020). Pryntsyp dyspozytyvnosti u tsyvilnomu sudochynstvi. [The principle of dispositiveness in civil proceedings]. *Teoriia i praktyka intelektualnoi vlasnosti,* 5, 72–81 [ukr].
12. Morozov Ye. (2017). Dyspozytyvnist instytutu pozovnoi davnosti u sudovykh sporakh. [Dispositive statute of limitations in litigation]. URL: https://blog.liga.net/user/emorozov/article/26704 [ukr].
13. Kravchuk V. M., Uhrynovska O. I. (2006). Naukovo-praktychnyi komentar Tsyvilnoho protsessualnoho kodeksu Ukrainy. [Scientific and practical commentary on the Civil Procedure Code of Ukraine]. Kyiv: Istyna [ukr].
14. Pechenyi O. P. (2016). Do pytannia pro zastosuvannia pozovnoi davnosti sudom apeliatsiinoi instantsii. [On the question of the application of the statute of limitations by the court of appeal]. *Problemy tsyvilnoho prava ta protsesu*: Kharkiv: KhNUVS, 137–141 [ukr].
15. Tsikalo V. I. (2004). Davnist u tsyvilnykh pravovidnosynakh. [Prescription in civil law]. Avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk. Lviv [ukr].
16. Hordiienko H. (2005). Protsesualni aspekty zastosuvannia pozovnoi davnosti sudamy zahalnoi yurysdyktsii. Procedural aspects of the application of the statute of limitations by courts of general jurisdiction. *Entrepreneurship, economy and law. Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i parvo,* 12, 50–52 [ukr].
17. Shutenko O. V. (1999). Razvytye pryntsypa dyspozytyvnosty v istorii otechestvennoho sudoproyzvodstva. [Development of the principle of dispositiveness in the history of domestic proceedings]. *Visnyk univer. vnutrishnikh sprav. Bulletin of the University. internal affairs.* Kharkiv, 6, 274–277 [rus].
18. Elyseikyn P. F. (1974). Predmet y pryntsipy sovetskoho grazhdanskoho protsessualnoho prava [Subject and principles of Soviet civil procedural law]. Uchebnoe posobye. Yaroslavl [rus].
19. Hurvych M. A. (ed.). (1975). Sovetskyi grazhdanskyi protsess. [Soviet civil process]. Moscow: Vysshaia shkola [rus].
20. Tymchenko H. P. (2003). Poniattia dyspozytyvnosti u tsyvilnomu protsesualnomu pravi. [The concept of dispositiveness in civil procedural law]. *Visnyk hospodarskoho sudochynstva. Bulletin of commercial litigation*, 3, 209–214 [ukr].
21. Tymchenko H. P. (2003). Istoryko-pravovi aspekty pryntsypu dyspozytyvnosti u tsyvilnomu pravi. [Historical and legal aspects of the principle of dispositiveness in civil law]. *Bulletin of commercial litigation. Visnyk hospodarskoho sudochynstva,* 2, 150–155 [ukr].
22. Horobets N. O. (2017). Suchasni problemy tsyvilnoho prava ta protsesu. [Contemporary problems of civil law and process]. Navchalnyi posibnyk. Kharkiv: Pravo [ukr].
23. Vakhonieva T. (2005). Deiaki pytannia dii ta zastosuvannia pozovnoi davnosti v Ukraini. [Some issues of action and application of the statute of limitations in Ukraine]. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo. Entrepreneurship, economy and law*, 2, 80–83 [ukr].

Гуйван П. Д. Проблемні питання щодо застосування правила ч. 3 ст. 267 Цивільного кодексу України

Стаття присвячена критичному аналізу чинного цивільного законодавства України в частині запровадження правила про застосування позовної давності судом виключно у разі заяви про це з боку сторони процесу. Автор наголошує, що такий підхід не ґрунтується на реальній сутності взаємин, що насправді мають місце, більше того, він спотворює одне із основоположних понять цивілістики – суб'єктивного матеріального права та його змісту. Адже це правило не узгоджується з визнаною загальнотеоретичною концепцією правової природи цивільних матеріальних строків та їх значення для здійснення суб'єктивних прав та обов'язків. Новація чинного цивільного законодавства не тільки знівелювала значення позовної давності як межі існування даного охоронного права, вона поставила його в залежність від реалізації наявного у сторін процесу суб'єктивного права на заяву про сплив позовної давності. Дане право, як і право сторони у спорі робити будь-які інші заяви, є процесуальним, оскільки воно не може бути реалізованим поза межами процесу. Відтак, існування матеріального повноваження на судовий захист поставлене у залежність від факту реалізації чи нереалізації певного процесуального повноваження. Такий підхід навряд чи задовольнить суспільні потреби у стабільності цивільних відносин, які були покладені в основу запровадження давнісного інституту. В роботі піддана критиці позиція окремих науковців, котрі запровадження правила про обов'язковість заяви сторони у спорі для застосування судом позовної давності оцінюють як прояв принципу диспозитивності. Позиція, за якою застосування позовної давності лише за заявою сторони спору є проявом загальноцивілістичних принципів диспозитивності та здійснення цивільних прав своєю волею та в своєму інтересі, є відверто непереконливою. Пропонується інший юридичний механізм, що дає змогу вирішити проблему із безмежною невизначеністю тривалості позовної давності: надати відповідачеві право зробити заяву про відмову від застосування давності.

Ключові слова: позовна давність, пропуск строку, заява про застосування.

Guyvan P. D. Problematic issues regarding the application of the rule of Part 3 of Art. 267 of the Civil Code of Ukraine

The work is devoted to a critical analysis of the current civil legislation of Ukraine in terms of the introduction of the rule on the application of the statute of limitations by the court only in the case of a statement by the party. The author emphasizes that such an approach is not based on the real nature of the relationship that actually takes place, moreover, it distorts one of the fundamental concepts of civilization - subjective substantive law and its content. After all, this rule is not consistent with the recognized general theoretical concept of the legal nature of civil material terms and their significance for the exercise of subjective rights and responsibilities. Indeed, the civil law period is the period of time with the onset or expiration of which occur legally significant phenomena. In this case, the term is an element of the subjective substantive law of the person, and its expiration, as well as the exhaustion of other characteristics of the latter (in terms of scope of authority, behavior, etc.) leads to the termination of subjective rights. The innovation of the current civil law not only eliminated the importance of the statute of limitations as a limit to the existence of this protection right, it made it dependent on the implementation of the parties' subjective right to a statement on the expiration of the statute of limitations. This right, as well as the right of the party to the dispute to make any other statements, is procedural, as it cannot be exercised outside the process. Therefore, the existence of substantive authority for judicial protection is made dependent on the fact of realization or non-exercise of a certain procedural authority. In other words, if the process has not started, the claim has an indefinite period of existence. This means that the statute of limitations does not in fact affect the viability of the claim, for which there is only a certain probability that it will be declared lost in the future. Such an approach is unlikely to meet the social needs for stability of civil relations, which were the basis for the introduction of the ancient institution. The paper criticizes the position of some scholars, who assess the introduction of the rule on the binding nature of the party's statement in the dispute for the application of the statute of limitations as a manifestation of the principle of dispositiveness. They consider the application of the statute of limitations only at the request of the defendant to be a manifestation of this principle in the process. In fact, it is not. The article argues that the statute of limitations is not evidence in the case, the evidence may be any factual evidence of the expiration of the statute of limitations. To assess the course of the statute of limitations, a set of arguments is sufficient to establish the facts of the legal relationship, its violation by the obligor, etc. Therefore, the position that the application of the statute of limitations only at the request of the party to the dispute is a manifestation of the general civil principles of discretion and exercise of civil rights voluntarily and in their own interest is frankly unconvincing. Another legal mechanism is proposed, which allows to solve the problem of unlimited uncertainty of the duration of the statute of limitations: to give the defendant the right to make a statement of waiver of the statute of limitations.

Key words: statute of limitations, missed deadline, application for application.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-33

УДК 347.73

Наталія Карлівна Ісаєва,
старший науковий співробітник
відділу проблем державного управління
та адміністративного права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-9716-9472

ПОДАТКОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Постановка проблеми. Гостро актуальним в умовах воєнного стану є питання оподаткування та законодавства, що його регулює. Воєнні дії РФ проти України спричинили складні кризові явища в усіх сферах діяльності держави: економічній, фінансовій, соціальній, політичній та інших. Питання, як реагувати на сьогоденні виклики організаційними заходами та законодавчим врегулюванням нагальних потреб держави і суспільства в умовах воєнного стану, потребує настільки швидкого, наскільки ж оптимального та кваліфікованого вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Удосконаленню та розвитку податкового законодавства завжди приділялась значна увага науковців юристів та економістів: Л. Воронової, М. Кучерявенка, Н. Пришви, Л. Лукашева, О. Дмитрика та інших фахівців, водночас особливості правового регулювання податкової сфери в умовах воєнного стану потребують дослідження та наукового аналізу.

Метою статті є необхідність визначення оптимального співвідношення останніх змін податкового законодавства України та можливості платників податків виконати свій податковий обов'язок в умовах воєнного стану.

Основні результати дослідження. Економіка України в сучасний період зазнає важких випробувань воєнного часу. Спроможність суб'єктів господарювання зберегти свій бізнес, джерела доходів, господарські зв'язки, а також гнучко реагувати на об'єктивні виклики при здійсненні господарської діяльності визначатиме рівень наповнення державного бюджету у воєнний час. При цьому держава повинна створити умови для можливості виконання платниками податків їх податкового обов'язку в таких складних обставинах.

Податковий обов'язок відповідно до статті 36 Податкового кодексу України є безумовним і першочерговим стосовно інших неподаткових обов'язків, крім випадків, передбачених законом. Він є обов'язком платника податків обчислити, задекларувати та сплатити суму податку та збору в порядку і строки, визначені законом [1].

Належне виконання податкового обов'язку залежить як від оптимального розміру податків та зборів, що відповідають реальній можливості платників податків виконати свій податковий обов'язок, так і необхідне закріплення в законодавстві відповідного об'єктивним умовам адміністрування податків.

Необхідні зміни до податкового законодавства в умовах воєнних дій і воєнного стану повинні передбачати гнучкий механізм податкових пільг для відповідних категорій платників податків, а також сприятливий порядок адміністрування податків та режим здійснення фінансового контролю.

Перелік прав платників податків, закріплений статтею 17 Податкового кодексу України, включає право користуватися податковими пільгами, за наявністю підстав, у порядку, встановленому Податковим кодексом України [1]. Сьогодні це одне з важливих прав платників податків у державі, оскільки складні економічні проблеми, які особливо загострюються під час війни, поєднуються з низьким рівнем соціальної захищеності, збільшити який за таких умов не має можливості.

Водночас при закріпленні в законодавстві гнучкої системи пільг для платників податків необхідним є їх чітке обґрунтування.

З огляду на це справедливою є позиція І. Усенка щодо того, що негативний вплив на якість законотворення справляє відверте лобіювання у парламенті не лише політичних, а й суто економічних інтересів певних суб'єктів господарювання, які вимагають державної підтримки своєї діяльності, застосування до них фінансових пільг, неконкурентних процедур тощо. Тим паче, що у наш час є дві універсальні підстави: пандемія та російська агресія, які можуть бути формальним приводом ледве не для будь-чого [2, с. 128].

Проте, в подальшому, у військовий час та у період відбудови економіки податки об'єктивно будуть зростати. Тому доцільним є перехід у подальшому до прогресивного методу оподаткування при збереженні гнучкої системи податкових пільг для найбільш постраждалих регіонів і найменш захищених категорій платників. Такий механізм оподаткування на зазначений період, закріплений законодавчо, вбачається доцільним і таким, що в цілому уможливить певною мірою полегшити податкове навантаження в теперішній складний час.

Це також, на нашу думку, відповідатиме принципу соціальної справедливості, тобто установлення податків і зборів відповідно до платоспроможності платників податків, який закріплений статтею 4 Податкового кодексу України [1].

У цьому контексті повною мірою слід погодитись з позицією вчених щодо того, що справедливість має неабияке значення для забезпечення ефективності податкової системи. Це та вимога, той принцип, через призму якого сприймаються всі інші відомі принципи оподаткування, і оцінці на відповідність якому підлягають всі без винятку податки. Саме справедливість оподаткування, перебуваючи в довічній суперечності з фіскальною доцільністю, якого передусім керується будь-який уряд вводячи податок, заперечує той баланс інтересів держави і суспільства, що змушує останнє миритися із невідворотним злом у вигляді оподаткування, зважаючи на ті блага, фінансування яких забезпечується завдяки оподаткуванню, і саме порушення принципу справедливості призводить до тих тяжких, а іноді за своїми катастрофічними наслідками соціальних конфліктів [7, с. 30].

Необхідно зазначити, що в березні поточного року, на початку російської агресії, були оперативно внесені зміни до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів, які в цілому закріпили головні елементи механізму оподаткування в період воєнного стану. Зокрема, 3 березня 2022 року були прийняті Закони України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану» [3] та «Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період воєнного стану або стану війни» [4], а 15 березня та 24 березня 2022 року відповідно Закони України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період воєнного стану» [5] та «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства на період дії воєнного стану» [6].

Цими законами в цілому були вирішені питання надання податкових пільг і звільнення від фінансової відповідальності платників податків за несвоєчасне подання податкової звітності.

Водночас, оскільки зазначені законодавчі акти приймалися з метою якнайшвидше вирішити головні проблеми врегулювання податкової сфери під час війни, не всі проблемні аспекти були чітко вирішені. Тому подальша робота щодо вдосконалення податкового законодавства на зазначений період повинна продовжуватись з урахуванням аналізу досвіду його застосування.

Висновки. Таким чином, законодавче регулювання сфери оподаткування в Україні в умовах воєнного стану повинно динамічно реагувати на зміни об'єктивних обставин, що зумовлюють особливості економічних можливостей відповідних регіонів держави та можливості конкретних категорій платників податків. При цьому необхідним є закріплення обґрунтованої системи пільг і сприятливого режиму адміністрування податків та зборів.

Список використаних джерел

1. Податковий кодекс України від 02.12.2010 року, №2755-VI зі змін. та доп. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text
2. Усенко І. Б. Деякі негативні тенденції сучасного українського законотворення. *Наукові засади державотворення і правотворення: історія, сучасність і перспективи:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19 червня 2021 р.). Київ: Вид-во «Юридична думка», 2021.
3. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану: Закон України від 03.03.2022 р. URL: zakon.rada.gov.ua.2118-22
4. Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період воєнного стану або стану війни: Закон України від 03.03.2022 р. URL: zakon.rada.gov.ua.2115-22
5. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. URL: zakon.rada.gov.ua.2120-22
6. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства на період дії воєнного стану: Закон України від 24.03.2022 р. URL: zakon.rada.gov.ua.2142-22
7. Гетманцев Д. О., Семчик О. О., Шишканов О. А. Прямі реальні податки. Правова сутність та адміністрування: наук.-практ. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 372 с.

References

1. Podatkovyi kodeks Ukrainy vid 02.12.2010 roku, №2755-VI zi zmin.ta dop. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text
2. Usenko I. B. Deiaki nehatyvni tendentsii suchasnoho ukrainskoho zakonotvorennia. *Naukovi zasady derzhavotvorenni i pravotvorennia: istoriia, suchasnist i perspektyvy:* materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Kyiv, 19 chervnia 2021 r.). Kyiv: Vyd-vo «Yurydychna dumka», 2021.
3. Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy, shchodo osoblyvostei opodatkuvannia ta podannia zvitnosti u period dii voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 03.03.2022 r. URL: zakon.rada.gov.ua.2118-22
4. Pro zakhyst interesiv subiektiv podannia zvitnosti ta inshykh dokumentiv u period voiennoho stanu abo stanu viiny: Zakon Ukrainy vid 03.03.2022 r. URL: zakon.rada.gov.ua.2115-22
5. Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo dii norm na period voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 15.03.2022 r. URL: zakon.rada.gov.ua.2120-22
6. Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vdoskonalennia zakonodavstva na period dii voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 24.03.2022 r. URL: zakon.rada.gov.ua.2142-22
7. Hetmantsev D. O., Semchyk O. O., Shyshkanov O. A. Priami realni podatky. Pravova sutnist ta administruvannia: nauk.-prakt. posib. Kyiv: Yurinkom Inter, 2018. 372 s.

Ісаєва Н. К. Податкове законодавство України в умовах воєнного стану: проблеми та перспективи

У статті проаналізовані актуальні проблеми розвитку податкового законодавства України в умовах воєнного стану. Розглядається питання оптимального співвідношення останніх змін податкового законодавства України та можливості платників податків виконати свій податковий обов'язок в умовах воєнного стану. Обґрунтовуються необхідні зміни до податкового законодавства в умовах воєнних дій і воєнного стану, які включають закріплення гнучкої системи податкових пільг для відповідних категорій платників, а також сприятливий порядок адміністрування податків і режим здійснення державного контролю в цілому та податкового контрою зокрема.

Ключові слова: податкове законодавство, податковий обов'язок, податкові пільги, адміністрування податків.

Isaieva N. K. Tax legislation of Ukraine in martial law: problems and prospects

The article is devoted to the analysis of the current problems of development of tax legislation of Ukraine in martial law. In particular, the main task is to ensure the ability of economic entities to maintain their business, sources of income, economic ties, which will largely determine the level of filling the state budget in wartime. At the same time, the state must create conditions for taxpayers to be able to fulfill their tax obligations in difficult conditions.

It is important to note that the proper fulfillment of the tax obligation depends on both the optimal amount of taxes and fees that meet the ability of taxpayers to fulfill their tax obligations and the necessary enshrinement in law appropriate to the objective conditions of tax administration.

Necessary changes to the tax legislation in the conditions of hostilities and martial law should provide a flexible mechanism of tax benefits for the relevant categories of taxpayers, as well as a favorable procedure for tax administration and state control in general and tax control in particular. The list of taxpayers' rights includes the right to enjoy tax benefits if there are grounds, in the manner prescribed by law.

The article emphasizes that today this is one of the most important rights of taxpayers in the country because complex economic problems, especially exacerbated during the war, are combined with a low level of social protection, which cannot be increased in such conditions. At the same time, when enshrining in the legislation a flexible system of benefits for taxpayers, it is necessary to clearly justify them.

The author also considers it appropriate to move to a progressive method of taxation while maintaining a flexible system of benefits for the most affected regions and the least protected categories of taxpayers and to legislate such a tax mechanism for martial law and reconstruction.

Key words: tax legislation, tax obligations, tax benefits, administration of taxes.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-34

УДК 343.915

Роман Сергійович Кваша,
в. о. наукового співробітника відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор філософії в галузі права
ORCID: 0000-0003-4284-4917

СТАЛКІНГ (НАВ'ЯЗЛИВЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ): ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПРОТИДІЇ

Постановка проблеми. У час повномасштабної агресивної війни, яку РФ розв'язала і веде проти України та Українського народу з порушенням норм міжнародного права, вчиняючи злочини проти людства, значно зросла кількість проявів насильства та переслідування на тимчасово окупованих територіях нашої держави.

Загалом насильство серед різних верств населення в сучасному суспільстві набуло нових рис. Глобалізація, у тому числі інформаційна, діджиталізація фактично всіх сфер життя зумовлює і виникнення нових форм кримінально протиправного насильства, а також іншої девіантної поведінки. Також за останні роки уже звичними для широких верств населення стали такі неологізми, як «булінг», «сталкінг», «мобінг», «харасмент», «хейзинг» та інші, що позначають різноманітні форми насильницької девіантної поведінки. Характеристика насильства не буде повною без розгляду такого його різновиду, як переслідування або сталкінг.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У юридичній науці різновидам кримінального насильства приділяли увагу: М. Бабаєв, О. Бандурка, Ю. Баулін, І. Богатирьов, В. Василевич, Б. Головкін, В. Голіна, В. Горбачевський, В. Грищук, І. Даньшин, О. Джужа, В. Дрьомін, А. Закалюк, А. Зелінський, І. Карпець, О. Колб, О. Костенко, В. Кузнєцов, І. Лановенко, О. Литвинов, П. Михайленко, В. Навроцький, Ю. Нікітін, А. Савченко, В. Тацій, В. Тихий, В. Туляков, П. Фріс, В. Шакун та багато інших.

Серед дисертаційних досліджень, які предметом своїм мали психологічне насильство, слід назвати такі: О. Гуртовенко «Психічне насильство у кримінальному праві України» (2008 р.); А. Кулієв «Віктимологічна профілактика насильницьких злочинів проти особистості» (2009 р.); А. Йосипів «Насильницька злочинність: детермінанти та протидія органами внутрішніх справ» (2009 р.); Н. Скриннікова «Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми жіночої статі» (2012 р.); О. Григор'єва «Агресія та її прояв у злочинах насильницької спрямованості» (2017 р.); Г. Собко «Кримінально-правові та кримінологічні основи протидії психічному насильству» (2020 р.) тощо.

Мета статті. З огляду на європейські прагнення України необхідним є встановлення особливостей зарубіжного досвіду протидії сталкінгу засобами кримінальної юстиції.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Слово «сталкінг» має англомовне походження від «toStalk», що означає ходити особливим способом, обачно та крадькома [1]. Вочевидь, таке походження слова «сталкінг» перетворює його на термін з визначеним змістом, що ґрунтується на зв'язку терміна «сталкінг» з полюванням і фактично дає уявлення про поведінку сталкера – приховане переслідування жертви з боку мисливця, за якого не враховуються інтереси особи, яку переслідують, а також вказує на серію небажаних комунікацій між ними, що породжує страх у жертви. Тобто сталкінг у розумінні відносин між людьми передбачає переслідування однією людиною іншої людини, що спрямоване на порушення її особистої безпеки та викликає страх, невпевненість, відчуття безпорадності, незахищеності, тривоги, емоційний дискомфорт, стрес та повну дестабілізацію її повсякденного життя.

На сьогодні у зарубіжних країнах проблема переслідування, наслідків переслідування та запобігання переслідуванню достатньо розроблена. Існує, відповідно, і велика кількість підходів стосовно розуміння поняття «сталкінг» (або «переслідування»). На думку Дж. Рейд Мелой (J. Reid Meloy), сталкінг – це одержима поведінка, що повторюється та полягає у переслідуванні й домаганні особи, яка відчуває загрозу у зв'язку з такою поведінкою [2]. П. Тьядену (P. Tjaden) і Н. Тоеннсу (N. Thoennes) вважають, що під сталкінгом розуміють неодноразово повторювані домагання або загрозливі дії, а саме слідування за особою, поява біля місця проживання або місця навчання особи, яку переслідують, залишення письмових повідомлень або предметів, телефонне домагання, заподіяння шкоди власності жертви [3]. П. Е. Мюллен (P. E. Mullen) та інші визначають сталкінг як множину повторюваних і тривалих дій, що належать до спроб пошуку, комунікації, або до спроб установлення контакту з особою, яка цього не бажає (при наближенні до жертви, під час її супроводу та постійне стеження [4]. На думку В. Форастьєрі (V. Forastieri), психологічне насильство та домагання передбачають цілий ряд дій: словесні чи інші образи, психологічні та соціальні домагання, травля і погрози [5]. Бразильський дослідник Ж. Лейт вважає, що переслідування – це форма насильства, за якої активний суб'єкт (злочинець) проникає у сферу приватності жертви, постійно повторюючи одну й ту ж дію різними способами та поведінкою, використовуючи різноманітну тактику та засоби, як-от дзвінки на мобільний телефон, у двері будинку, написання любовних повідомлень, телеграм, надсилання букетів квітів, небажаних подарунків, передплата небажаних періодичних видань, повідомлення на банерах, розміщених біля місця проживання жертви, перебування біля школи чи роботи, очікування проходження жертви у певному місці, відвідування одного і того ж з жертвою місця дозвілля, супермаркету тощо. «Вчинити переслідування» означає «підбурювати страх, руйнувати життя і створювати невизначеність», і ця поведінка часто може спричиняти серйозне насильство і навіть смерть особи [6].

Згідно з роз'ясненням терміна «переслідування», наданим у 2002 році Національним центром жертв злочинів США, це − особливий вид правопорушень, який відрізняється від інших тим, що у випадку переслідування віктимізується одна і та ж жертва, правопорушення становить ланцюг інцидентів різного ступеня тяжкості, що стабілізують постійний і тривалий вплив злочинця на жертву [7]. За визначенням Національного інституту юстиції США, переслідування – це поведінка, спрямована на конкретну людину, включаючи повторну (систематичну) візуальну чи фізичну близькість, небажане спілкування, усну, письмову або непряму погрозу чи їх комбінацію, що може викликати у жертви обґрунтований страх. Цей Інститут ідентифікує переслідування як різновид побутового насильства (належить до правопорушень влади та контролю) [3].

Попри теоретичну розробленість проблеми переслідування, універсальне визначення цього явища науковцями не запропоновано, що є абсолютно природним, оскільки переслідування, на відміну від інших правопорушень, може характеризуватися різноманітними зовнішніми проявами, комбінацією різних типів протиправної поведінки сталкера [8].

Зазначимо, що у кримінальних кодексах багатьох держав передбачено відповідальність за переслідування. США стали першою країною, де було криміналізовано відповідну протиправну поведінку. Так, у Каліфорнії у 1999 році було встановлено кримінальну відповідальність за кіберпереслідування. Фактично приводом для цього стала гучна справа Гері Деллапента (Gary Dellapenta), якого було звинувачено у кіберпереслідуванні, а саме у «переслідуванні через посередника» (stalkingbyproxy) [9]. Деллапент, який посварився з жінкою, вирішив помститися їй, розмістивши від її імені декілька рекламних оголошень на сумнівних інтернет-сайтах, у яких вказав, що хоче реалізувати свої еротичні фантазії, пов'язані з груповим сексом, зґвалтуванням тощо. В оголошеннях була точно вказана домашня адреса, телефон жінки, код безпеки вхідних дверей, який Деллапент дізнався, використовуючи свою посаду в охороні. Потерпілу стали переслідувати ті, хто відгукнувся на рекламні оголошення або по телефону, або з›явившись за місцем проживання. Потерпіла була змушена покинути своє житло і протягом тривалого періоду ховатися, поки Деллапент не був арештований і переслідування припинилося [10].

Як зазначає Д. Андерсоне, у 2016 році у ЗМІ набула широкого розголосу кримінальна справа, в якій за кіберпереслідування і заволодіння персональними даними був засуджений громадянин США Майкл Даніель Рубенс (Michael Daniel Rubens) [11]. Він звинувачений у тому, що в період з 2012 по 2015 рік, перебуваючи за своїм місцем проживання, використовуючи спеціальну

комп'ютерну програму для приховування IP-адреси, зламав десятки інтернет-профілів жінок, у тому числі їх електронну пошту і сторінки соціальних мереж, незаконно отримав їх фотографії і особисті дані. Отримані зображення він використовував для створення порнографічного матеріалу, який далі публікував на різних вебсайтах в Інтернеті. Серед жертв Рубенса було багато його знайомих жінок, у тому числі колишні однокласниці, колеги, друзі друзів тощо. Рубенс створив електронну папку для кожної своєї жертви з тисячами файлів з приватною інформацією (відомості про сім›ю, колишні адреси, робочі місця тощо). Він ретельно збирав і зберігав дані про кожну з жінок-жертв. Зібрані особисті дані і створені порнографічні матеріали Рубенс використовував, щоб протягом багатьох років шантажувати, ображати і принижувати своїх жертв. Суддя, який розглядав цю справу, підкреслив, що настав час усвідомити, що кіберпереслідування в наші дні є дуже серйозним злочином [11].

Сталкінг криміналізовано у багатьох європейських країнах. Так, за КК Німеччини до правопорушень проти особистої свободи (розділ 18) належить переслідування (ст. 238). У статті встановлено кримінальну відповідальність за незаконне переслідування людини для того, щоб встановити з нею близькість, спробувати встановити з нею контакт за допомогою телекомунікаційних або інших засобів зв›язку або через третіх осіб, використовуючи її персональні дані, замовити для неї товари чи послуги або змушувати третіх осіб контактувати з нею, або погрожувати їй або близькій їй особі заподіянням смерті, тілесних ушкоджень, ушкодженням здоров'я або позбавленням свободи або вчиненням подібних дій, якщо це серйозно порушує її спосіб життя. За вчинення переслідування передбачене покарання у виді позбавлення волі не більше трьох років або штрафу. Більш суворе покарання (у виді позбавлення волі на строк від трьох місяців до п'яти років) передбачено за переслідування, якщо злочинець, вчиняючи переслідування, ставить потерпілу особу, її родича чи іншу близьку особу у смертельну небезпеку або небезпеку спричинення тяжкої шкоди здоров'ю. Ще більш суворе покарання у виді позбавлення свободи від одного до десяти років передбачається за переслідування, у результаті якого спричинено смерть потерпілому, його родичу чи близькій особі. Як передбачено у частині 4 статті 238 КК Німеччини, переслідування, вчинене без кваліфікуючих ознак, належить (за українським процесуальним аналогом) до проваджень приватного обвинувачення, тобто провадження може бути відкрито за заявою потерпілого, за винятком випадків, коли через значний суспільний інтерес органи прокуратури уповноважені розпочати кримінальне провадження стосовно переслідувача [12].

Відповідно до статті 107а КК Австрії до злочинів проти свободи (розділ 3) віднесено постійне переслідування, за яке підлягає відповідальності кожен, хто незаконно та наполегливо переслідує іншу особу, підлягає позбавленню свободи до одного року або зі штрафом у розмірі до 720 щоденних ставок. Постійним переслідуванням іншої людини протягом тривалого часу визнаються випадки, коли винний шукає близькості з потерпілим або за допомогою телекомунікаційних засобів або інших засобів зв'язку чи третіх осіб робить це, або замовляє товари чи послуги для потерпілого, використовуючи його персональні дані, або публікує особисті дані, факти чи фотографії з приватного життя потерпілого без його згоди. Більш суворе покарання передбачено за переслідування, тривалість якого перевищувала один рік, або якщо внаслідок вчинених дій потерпілий вчинить самогубство. У такому випадку призначається покарання у виді позбавлення волі на строк до трьох років [13].

Кримінальна відповідальність за переслідування передбачена і в кодексах постсоціалістичних держав. Наприклад, Законом від 08.06.2017 КК Латвії було доповнено статтею 132-1, в якій передбачається відповідальність за переслідування, яким визнається неодноразове чи тривале переслідування іншої особи, стеження за нею, погрози на її адресу або спроба вступити з нею у небажане спілкування, якщо у такої особи були реальні підстави побоюватися за своє життя або за життя своїх близьких осіб. За ці діяння встановлено покарання у виді короткострокового позбавлення свободи, примусові роботи або штраф. Вказаний злочин розміщено у розділі XIII КК Латвії «Кримінальні правопорушення проти здоров›я людини» [14]. Таким чином, законодавець цієї країни передбачив, що переслідування посягає на такий порядок суспільних відносин у сфері охорони здоров'я людини.

Згідно з § 157-3 Кодексу про покарання Естонії за переслідування встановлено грошове покарання або позбавлення волі на строк до одного року. Під переслідуванням розуміють багаторазові

або послідовні спроби встановити контакт з іншою особою, спостерігати за нею чи втручатися в конфіденційність іншої особи проти волі такої особи в інший спосіб, якщо намір чи наслідки цього діяння полягають у залякуванні, приниженні іншої особи або турбування її будь-яким іншим способом, якщо вказані діяння не містять ознак правопорушення, передбаченого в § 137 цього Кодексу (несанкціонований контроль і стеження за іншою особою з метою збору інформації про цю особу). Вказаною статтею Кодекс про покарання Естонії було доповнено законом від 26 червня 2017 року, що набрав чинності 6 липня 2017 року. У частині 2 статті 157-3 Кодексу про покарання Естонії передбачається така кваліфікуюча ознака переслідування, як вчинення його юридичною особою. Ця ознака з'явилася у зв'язку з прийняттям закону від 19.03.2019, який набрав чинності 1 липня 2019 року [15].

Важливим є досвід Грузії. З-поміж злочинів проти прав і свобод людини (розділ XXIII) у статті 151-1 криміналізовано переслідування (Stalking). Відповідна стаття була включена у КК Грузії відповідно до Закону від 4 травня 2017 року. Переслідуванням визнається незаконне спостереження особисто або через третіх осіб за особою або членом її сім'ї, або близьким родичем, чи встановлення небажаного спілкування телефоном, електронним чи іншим способом або будь-якими іншими умисними діями, що здійснюються регулярно і викликають психічні тортури до людини та/або обґрунтований страх застосування примусу проти людини та/або члена його сім'ї або близького родича та/або знищення майна, що змушує особу істотно змінити свій спосіб життя або створює реальну потребу в його зміні. Такі дії караються штрафом або громадськими роботами на строк від 120 до 180 годин або позбавленням волі на строк до двох років, з або без обмеження права на зброю. Кваліфікуючими ознаками переслідування визнаються вчинення діяння злочинцем щодо неповнолітньої особи, яка перебуває у безпорадному стані, інваліда або вагітної жінки; групою осіб; неодноразово; шляхом зловживання службовим становищем. Такі дії караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років з обмеженням права на зброю або без нього [16].

Після тривалого обговорення у наукових джерелах і представниками громадськості [2] КК Бразилії 9 березня 2021 року було доповнено статтею 147-А, якою передбачається відповідальність за переслідування, яким визнається неодноразове переслідування будь-якої особи та будь-якими способами, погрожуючи фізичним чи психологічним впливом, обмежуючи можливість вільно пересуватися чи будь-яким іншим чином порушувати сферу свободи чи приватного життя. За переслідування передбачено покарання у виді позбавлення волі від шести місяців до двох років та штраф. За бразильським кримінальним законодавством передбачено збільшення наполовину штрафу у випадку, якщо переслідування вчинено стосовно неповнолітніх і людей похилого віку, стосовно жінок (у контексті домашнього та сімейного насильства та з мотивів гендерної нерівності), або якщо переслідування вчиняється стосовно двох або більше осіб чи із застосуванням зброї [9]. Наведено далеко не повний перелік країн, що встановили кримінальну відповідальність за переслідування.

Основні результати та висновки дослідження. Таким чином, криміналізація переслідування є загальносвітовою, а не регіональною (північноамериканською чи західноєвропейською) практикою, що свідчить про трансформацію насильницької злочинності у світі з тяжінням до її глобалізації та універсалізації кримінально-правових засобів протидії їй.

Законодавці зарубіжних країн по-різному визначають порядок суспільних відносин, на які посягає переслідування: особиста свобода (Німеччина, Австрія), здоров'я людини (Латвія), права та свободи людини (Грузія).

Нав'язливе переслідування характеризується необхідним ступенем суспільної небезпеки, що є підставою для криміналізації такої поведінки у КК України. Необхідність запровадження таких змін зумовлена впливом світових глобалізаційних процесів на розвиток злочинності, сучасними тенденціями поширення насильства в Україні в умовах воєнного стану, а також зарубіжним досвідом.

Список використаних джерел

1. Smith P. K., Mahdavi J., Carvalho M., Fisher S., Russel S., &Tippett. Cyberbullying: Its nature and impact in secondary school pupils. *Journal of Childand Psychiatry.* 2008. № 49. 376–385.
2. Meloy J. R. The psycology of stalking. SanDiego. California. Academypress. 1998. URL: https://cutt.ly/VnSXejr

3. Stalking. Cambridge Dictionary. URL: https://cutt.ly/PnSXyTa
4. Miranda, Fátima. O stalking a legislação penal brasileira. Disponívelem: URL: https://cutt.ly/cnSZViK
5. Foote D. You could get raped. Newsweek. 1999. URL: https://cutt.ly/dnSZ8o9
6. Gaëtan Gatiande Clérambault. Les Psychoses Passionelles. URL: https://cutt.ly/PnSXtUQ
7. Caetano, Eduardo Paixão. Perseguição obsessive que ofende os valores de direitos humanos, o crime de stalking. Conteúdo Jurídico, 2015. URL: https://cutt.ly/snSXrz2
8. Forastieri, V. SOLVE: Integrating health promotion into workplace OSH policies. Trainer's guide (second edition). URL: https://cutt.ly/pnSZ52t
9. Bocij P. Cyberstalking: Harassment in the Internet Age and how to Protect Your Family. London, 2004. 288 p.
10. Definition and typology of violence. URL: https://cutt.ly/unSXRzQ
11. Андерсоне Д. А. Киберпреследование – разновидность преступных деяний в сфере защиты персональных данных. URL: https://cutt.ly/FnSZ2fU
12. Кримінальний кодекс Німеччини. URL: https://cutt.ly/WnSZBXh
13. Кримінальний кодекс Австрії. URL: https://cutt.ly/CnSZV88
14. Кримінальний кодекс Латвії. URL: https://cutt.ly/vnSZ1Cn
15. Кодекс про покарання Естонії. URL: https://cutt.ly/GnSZMJG
16. Кримінальний кодекс Грузії. URL: https://cutt.ly/2nSZN79

References

1. Smith P. K., Mahdavi J., Carvalho M., Fisher S., Russel S., &Tippett. Cyberbullying: Its nature and impact in secondary school pupils. *Journal of Childand Psychiatry.* 2008. № 49. 376–385.
2. Meloy J. R. The psycology of stalking. SanDiego. California. Academypress. 1998. URL: https://cutt.ly/VnSXejr
3. Stalking. Cambridge Dictionary. URL: https://cutt.ly/PnSXyTa
4. Miranda, Fátima. O stalking a legislação penal brasileira. Disponívelem: URL: https://cutt.ly/cnSZViK
5. Foote D. You could get raped. Newsweek. 1999. URL: https://cutt.ly/dnSZ8o9
6. Gaëtan Gatiande Clérambault. Les Psychoses Passionelles. URL: https://cutt.ly/PnSXtUQ
7. Caetano, Eduardo Paixão. Perseguição obsessive que ofende os valores de direitos humanos, o crime de stalking. Conteúdo Jurídico, 2015. URL: https://cutt.ly/snSXrz2
8. Forastieri, V. SOLVE: Integrating health promotion into workplace OSH policies. Trainer's guide (second edition). URL: https://cutt.ly/pnSZ52t
9. Bocij P. Cyberstalking: Harassment in the Internet Age and how to Protect Your Family. London, 2004. 288 p.
10. Definition and typology of violence. URL: https://cutt.ly/unSXRzQ
11. Andersone D. A. Kyberpresledovanye – raznovydnos tprestupnыkhdeianyi v sfere zashchytы personalnыkh dannыkh. URL: https://cutt.ly/FnSZ2fU
12. Kryminalnyi kodeks Nimechchyny. URL: https://cutt.ly/WnSZBXh
13. Kryminalnyi kodeks Avstrii. URL: https://cutt.ly/CnSZV88
14. Kryminalnyi kodeks Latvii. URL: https://cutt.ly/vnSZ1Cn
15. Kodeks propokarannia Estonii. URL: https://cutt.ly/GnSZMJG
16. Kryminalnyi kodeks Hruzii. URL: https://cutt.ly/2nSZN79

Кваша Р. С. Сталкінг (нав'язливе переслідування): зарубіжний досвід кримінально-правової протидії

Криміналізація переслідування є загальносвітовою практикою, що свідчить про трансформацію насильницької злочинності у світі з тяжінням до її глобалізації та універсалізації кримінально-правових засобів протидії їй. Законодавці зарубіжних країн по-різному визначають порядок суспільних відносин, на які посягає переслідування: особиста свобода (Німеччина, Австрія), здоров'я людини (Латвія), права та свободи людини (Грузія). Нав'язливе переслідування характеризується необхідним ступенем суспільної небезпеки, що є підставою для криміналізації такої поведінки у КК України. Необхідність запровадження таких змін зумовлена впливом світових глобалізаційних процесів на розвиток злочинності, сучасними тенденціями поширення насильства в Україні в умовах воєнного стану, а також зарубіжним досвідом.

Ключові слова: сталкінг, нав'язливе переслідування, насильство, жертва, особиста свобода.

Kvasha R. S. Stalking (obsessive persecution): foreign experience of criminal counteraction

During the full-scale aggressive war that Russia has waged and is waging against Ukraine and the Ukrainian people in violation of international law, committing crimes against humanity, the number of acts of violence and persecution in the temporarily occupied territories of our country has increased significantly. Globalization, including

information, digitalization of virtually all spheres of life, leads to the emergence of new forms of violent crime, as well as other deviant behavior. Such neologisms as "bullying", "stalking", "mobbing", "harassmient", "hazing" and others, which denote various forms of violent deviant behavior, have become commonplace for the general population. The characterization of violence will not be complete without considering its form of persecution or stalking.

The word "stalking" is of English origin from "to Stalk", which means to walk in a special way, cautiously and stealthily. Apparently, this origin of the word "stalking" turns it into a term with a definite meaning, based on the connection between the term "stalking" and hunting and actually gives an idea of the stalker's behavior – covert persecution of the victim by a hunter who does not take into account which is persecuted, and also points to a series of unwanted communications between them, which creates fear in the victim. That is, stalking in the understanding of human relations involves the persecution of one person by another, which is aimed at violating his personal security and causes fear, insecurity, helplessness, insecurity, anxiety, emotional discomfort, stress and complete destabilization of another person's daily life.

Today in foreign countries the problem of persecution, the consequences of persecution and the prevention of persecution is well developed.

Criminalization of persecution is a worldwide practice, which testifies to the transformation of violent crime in the world with the tendency to its globalization and universalization of criminal remedies. Legislators of foreign countries define the order of public relations in different ways: personal freedom (Germany, Austria), human health (Latvia), human rights and freedoms (Georgia). Qualifying signs of persecution are considered to be the commission of an act by a criminal against a helpless minor, a disabled person or a pregnant woman; a group of people; repeatedly; by abuse of office. Obsessive persecution is characterized by the necessary degree of public danger, which is the basis for the criminalization of such illegal behavior in the Criminal Code of Ukraine. The need for such changes is due to the impact of globalization on the development of crime, current trends in the spread of violent crime in Ukraine under martial law, as well as foreign experience.

Key words: stalking, obsessive persecution, violence, victim, personal freedom.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-35

УДК 342. 9

Людмила Євгенівна Кисіль,
старший науковий співробітник
відділу проблем державного управління та адміністративного права
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
ORCID: 0000-0001-7986-0967

РЕЖИМ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Постановка проблеми. В умовах війни РФ проти України актуалізується проблематика режиму воєнного стану як у теоретичній, так і практичній площинах. Незважаючи на те, що існує багато досліджень, присвячених поняттям «правовий режим», «адміністративно-правовий режим», у юридичній літературі часто існують розходження щодо їх визначення. З іншого боку, важливим завданням для України є пошук можливих шляхів розв'язання проблем застосування режиму воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На правовий режим воєнного стану як різновид надзвичайних правових режимів звертали увагу багато вітчизняних дослідників, зокрема О. Бандурка, А. Басов, Ю. Битяк, О. Буханевич, В. Голуб, Є. Додін, Ю. Дубко, С. Ківалов, Т. Коломоєць, В. Колпаков, А. Комзюк, В. Конопльов, С. Константінов, С. Кузніченко, О. Маковська, В. Настюк, В. Олефір, Г. Пономаренко, А. Славко, М. Тищенко, В. Ухов, Н. Харечко, М. Янгол, Х. Ярмакі та ін.

Серед учених у країнах Європи феномен надзвичайних правових режимів був об'єктом дослідження в роботах Джорджо Агамбена, Раймона Карре де Мальберга, Санти Романо, Анни Хакіі, Енріке-Ірен А. Даес, Тадеуша Ю. Кеньсона, Пьотра К. Маршалека, Лєха Мажевського, Єжи Стрембовича, Адама Цєшинського, Хофмана Фольца, Юліуса Хачека та ін.

Віддаючи належне вагомому внеску цих вчених у дослідження основних характеристик режимів надзвичайного стану загалом та воєнного стану зокрема, слід визнати, що стрімкий розвиток відповідного законодавства актуалізують необхідність комплексного дослідження інституту режиму воєнного стану, системи нормативно-правових актів, спрямованих на його регулювання, загальних і спеціальних суб'єктів, що його забезпечують, їх правового статусу, застосування ними обмежень прав фізичних та юридичних осіб.

Мета статті. Метою цієї статті є вдосконалення визначальних характеристик режиму воєнного стану, виокремлення проблем його застосування та можливих шляхів їх розв'язання на основі аналізу сучасних досягнень адміністративно-правової науки.

Основні результати дослідження. Характеризуючи адміністративно-правові режими, переважна більшість дослідників наділяє їх такими рисами, як виникнення, існування та застосування у сфері державного управління, урегульованість нормами адміністративного права, надання відносинам, що перебувають під їх впливом, певної спрямованості, зміна статусу суб'єктів правовідносин та дія виключно у специфічних ситуаціях. Не менш дискусійним є і питання структури режиму [1–7]. На нашу думку, найбільш обґрунтованою видається позиція, за якою структура правового режиму має включати такі складові елементи, як *мета режиму,* його рамки, особливі правила поведінки, які вводяться законодавцем для тих суб'єктів, на яких поширюється дія режиму – так звані *режимні заходи, суб'єкти режиму,* які їх реалізують, *гарантії режиму* (встановлення чітких підстав та процедур обмеження прав і свобод людини і громадянина; обов'язок органів державної влади, органів місцевого самоврядування дотримуватись вимог законодавства щодо поваги до прав і свобод людини і громадянина; існування механізмів відшкодування шкоди або збитків, завданих особі в рамках дії режиму; адміністративна відповідальність за порушення правил режиму) [8, с. 60–76].

Проведений нами аналіз Закону України «Про правовий режим воєнного стану» (далі – Закон) [9] дає підстави зробити такі висновки щодо складових цього різновиду адміністративно-правових режимів:

– *підстава запровадження* – збройна агресія чи загроза нападу, небезпека державній незалежності України, її територіальній цілісності, відтак, виникають поза волею законодавця чи органів виконавчої влади, мають раптовий і слабо передбачуваний характер та чинять згубний вплив на функціонування інституцій та на громадський порядок у цілому. При цьому Закон не містить визначення підстав запровадження режиму воєнного стану. Виходом із ситуації, що склалась, може бути, до прикладу, пряма відсилка Закону до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 3314 (XXIX) від 14 грудня 1974 року «Визначення агресії»;

– *мета режиму,* відповідно до статті 1 Закону – відвернення загрози, відсіч збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності;

– *носій режиму – військове командування* у розумінні статті 3 Закону, якому надається право разом з органами виконавчої влади, військовими адміністраціями, Радою міністрів Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати заходи правового режиму воєнного стану. У місцевостях, де ведуться бойові дії, запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану покладається безпосередньо на *військове командування та військові адміністрації* (у разі їх утворення).

Зокрема, відповідно до статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» така діяльність вищезгаданих суб'єктів може спрямовуватись на:

1) встановлення та організацію посиленої охорони об'єктів критичної інфраструктури та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення, і введення особливого режиму їх роботи. Порядок встановлення (посилення) охорони таких об'єктів та їх перелік, що із введенням воєнного стану підлягають охороні, а також порядок особливого режиму їх роботи затверджуються Кабінетом Міністрів України. До прикладу, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2022 року № 181-р «Питання запровадження та забезпечення здійснення заходів правового режиму воєнного стану в Україні» затверджено План запровадження та забезпечення заходів здійснення правового режиму воєнного стану [10] (далі – План). Одним із перших заходів цього Плану є «організація посиленої охорони та оборони важливих об'єктів національної економіки та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення»;

2) організацію реалізації трудової повинності для працездатних осіб, не залучених до роботи в оборонній сфері та захисту критичної інфраструктури і не заброньованих за підприємствами, установами та організаціями на період дії воєнного стану з метою виконання робіт, що мають оборонний характер, а також ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, які виникли в період дії воєнного стану, та залучення їх в умовах воєнного стану до суспільно корисних робіт, що виконуються для задоволення потреб Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів і сил цивільного захисту, забезпечення функціонування національної економіки та захисту критичної інфраструктури і не потребують, як правило, спеціальної професійної підготовки осіб. За працівниками, залученими до виконання суспільно корисних робіт, на час виконання таких робіт зберігається попереднє місце роботи (посада). Зокрема, Порядок залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 13 липня 2011 року № 753[11];

3) організацію примусового відчуження чи вилучення майна, яка потребує виявлення майна, яке підлягає відчуженню чи вилученню, оцінку такого майна, оформлення документів, які підтверджують вилучення майна, компенсацію вартості майна особі (попередню чи наступну), повернення майна особі (за можливості). Правовими підставами примусового відчуження та вилучення майна є стаття 41 Конституції України, стаття 23 Закону, Закон України від 17.05.2012 року «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» [12], постанова Кабінету Міністрів України від 31.10.2012 року № 998 «Деякі питання здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» [13], згідно з якими в умовах воєнного стану на мирній території такі заходи можливі *лише за рішенням військового командування,* погодженим з Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласною, районною, Київською чи Севастопольською міською державною адміністрацією або виконавчим органом відповідної місцевої ради. У місцевостях, де ведуться бойові дії, примусове відчуження або вилучення май-

на здійснюється за рішенням військового командування *без погодження* із зазначеними вище органами;

4) запровадження комендантської години, для чого необхідне оповіщення населення про часові рамки комендантської години, організація патрулів для перевірки осіб, які знаходяться поза будинками після встановленого часу, затвердження шаблону документа, який дає право пересуватись населеним пунктом у комендантську годину тощо; а також спеціального режиму світломаскування. Так, згідно з п. 5 Порядку здійснення заходів під час запровадження комендантської години та встановлення спеціального режиму світломаскування в окремих місцевостях, де введено воєнний стан, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 8 липня 2020 року № 573 [14] (далі – Порядок), комендантська година та встановлення спеціального режиму світломаскування запроваджується *шляхом видання наказу військовим командуванням або військовою адміністрацією* (у разі її утворення), який *доводиться до відома* військових адміністрацій (у разі їх утворення) або ради оборони Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, Мінекономіки, Мінсоцполітики, Мінінфраструктури, МОЗ, МЗС, АТ «Українська залізниця», відповідних органів Держспецтрансслужби, Національної гвардії, Держприкордонслужби, Національної поліції, СБУ, ДФС, ДМС, ДСНС, військових командувань, з'єднань, військових частин Збройних Сил та інших утворених відповідно до законів України військових формувань.

Зазначеним наказом призначається комендант, визначаються час, протягом якого діють комендантська година та спеціальний режим світломаскування, межі території їх запровадження, способи здійснення заходів щодо підтримання правопорядку, порядок руху залізничного, автомобільного, морського, річкового, повітряного транспорту, порядок створення, функціювання і місцезнаходження комендатури та її склад.

На території, де запроваджено комендантську годину, забороняється перебування у визначений період доби на вулицях та в інших громадських місцях осіб без виданих перепусток, а також рух транспортних засобів.

За невиконання вимог законного розпорядження або вимоги патруля до порушника можуть бути застосовані заходи адміністративної відповідальності, передбачені статтею 185 Кодексу України про адміністративні правопорушення – штраф від восьми до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин, або виправні роботи на строк від одного до двох місяців з відрахуванням двадцяти процентів заробітку, або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб, громадські чи виправні роботи або адміністративний арешт до 15 діб;

5) встановлення у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, особливого режиму в'їзду і виїзду, обмежень свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів, що вимагає організації та встановлення блокпостів на в'їздах і виїздах з населених пунктів, визначення порядку несення на них служби, виділення окремого персоналу для несення служби на блокпостах тощо.

29 грудня 2021 року Кабінетом Міністрів України прийнята постанова № 1455 «Про затвердження Порядку встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан» [15], згідно з якою означений особливий режим встановлюється шляхом видання *наказу* військовим командуванням разом з військовою адміністрацією (у разі її утворення), яким призначається комендант, а також визначаються: завдання коменданта, повноваження щодо забезпечення єдиного управління визначеними силами та засобами Держспецтрансслужби, Національної гвардії, Держприкордонслужби, Національної поліції, СБУ, ДПС, ДМС, ДСНС, військових адміністрацій (у разі їх утворення) та координації їх дій під час здійснення заходів особливого режиму; склад комендатур, місця їх розміщення, зони відповідальності та порядок взаємодії, а також порядок виконання визначених завдань; порядок матеріально-технічного забезпечення комендатур та їх складових; територіальні межі, де встановлюється особливий режим, та місця розміщення блокпостів; права та обов'язки посадових осіб блокпостів; інші питання, необхідні для забезпечення особливого режиму.

Наказ надсилається військовим командуванням до органів військового управління, командирів (керівників) з'єднань, військових частин Збройних Сил та військових формувань, центральних органів виконавчої влади, рад оборони Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування;

6) регулювання у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, роботи постачальників електронних комунікаційних мереж та/або послуг, поліграфічних підприємств, видавництв, телерадіоорганізацій, телерадіоцентрів та інших підприємств, установ, організацій і закладів культури та засобів масової інформації, а також використання місцевих радіостанцій, телевізійних центрів і друкарень для військових потреб і проведення роз'яснювальної роботи серед військ і населення; заборона роботи приймально-передавальних радіостанцій особистого і колективного користування та передачі інформації через комп'ютерні мережі. Зокрема, нещодавно Верховна Рада України внесла зміни до Закону України «Про електронні комунікації» [16], спрямовані на підвищення ефективності організації роботи постачальників електронних комунікаційних мереж та/або послуг в умовах воєнного стану. Так, відповідно до частин 1, 2 та 4 статті 32 цього Закону управління електронними комунікаційними мережами та відповідальність за забезпечення їх сталості в умовах надзвичайного та воєнного стану покладається на Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв'язку; визначено регуляторні заходи, які означений орган має право вживати до порушників за невиконання її розпоряджень: виключення з реєстру, анулювання всіх ліцензій і дозволів у сфері електронних комунікацій, припинення всіх договорів взаємоз'єднання з іншими операторами, заборону подаватися на нові ліцензії та дозволи протягом року;

7) запровадження у разі необхідності у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, нормованого забезпечення населення основними продовольчими і непродовольчими товарами; лікарськими засобами і виробами медичного призначення, що передбачає створення системи належного розподілу і видачі зазначених предметів. Зокрема, 20 березня 2022 року Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову № 328 «Деякі питання забезпечення населення продовольчими товарами тривалого зберігання в умовах воєнного стану» [17]. Згідно із п. 1 цієї постанови на період дії воєнного стану з метою задоволення нагальних потреб функціонування держави забезпечення населення територіальних громад у регіонах, на території яких тривають активні бойові дії, продовольчими товарами тривалого зберігання здійснюється безоплатно; обсяг закупівлі продовольчих товарів і пакувальних товарів для їх фасування з розрахунку на 10 млн осіб для безоплатної видачі населенню формує Міністерство економіки. Забезпечення видачі таких товарів, згідно з п. 4 постанови, покладається на обласні військові адміністрації;

8) додаткові заходи щодо охорони державної таємниці, які включають розробку та реалізацію більш суворих правил роботи з інформацією, яка становить державну таємницю, та створення і функціонування системи контролю за дотриманням таких правил. Так, з метою об›єктивного висвітлення подій, забезпечення інформування населення та світової спільноти про воєнні злочини, які вчиняються РФ у ході її широкомасштабної збройної агресії проти України, а також запобігання витоку інформації з обмеженим доступом, розголошення якої може призвести до обізнаності противника про дії Збройних Сил України та інших складових сил оборони, негативно вплинути на хід виконання завдань за призначенням під час дії правового режиму воєнного стан, прийнято наказ Головнокомандувача ЗСУ від 3 березня 2022 року № 73 «Про організацію взаємодії між ЗСУ, іншими складовими сил оборони та представниками засобів масової інформації на час дії правового режиму воєнного стану» [18], яким затверджено: Алгоритм роботи з акредитованими представниками засобів масової інформації під час дії правового режиму воєнного стану (додаток 1), Перелік інформації, розголошення якої може призвести до обізнаності противника про дії Збройних Сил України, інших складових сил оборони, негативно вплинути на хід виконання завдань за призначенням під час дії правового режиму воєнного стану (додаток 2), Порядок акредитації представників засобів масової інформації під час дії правового режиму воєнного стану (додаток 3), Правила роботи представника засобу масової інформації у районі ведення бойових дій (додаток 4), Форму для проходження акредитації (додаток 5), Форму прес-карти (додаток 6);

9) проведення заходів щодо евакуації населення та обов'язкову евакуацію затриманих осіб у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, що перебувають в ізоляторах тимчасового тримання; підозрюваних, обвинувачених осіб, щодо яких застосовано запобіжний захід – тримання під вартою, що перебувають у слідчих ізоляторах; етапування засуджених осіб, які відбувають такі покарання, як арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк та довічне ув'язнення, з установ виконання покарань, розташованих у місцевостях, наближених до районів, де ведуться бойові дії, до відповідних установ, які розташовані в безпечній місцевості – згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 07.12.2018 року № 934 «Про затвердження Порядку проведення обов'язкової евакуації окремих категорій населення в разі введення правового режиму воєнного стану» [19]. Крім того, Кабінет Міністрів ухвалив низку постанов, які регулюють питання евакуації населення та спрощують перетин кордону для дітей та представників вразливих груп населення: затвердив порядок евакуації з території активних бойових дій дітей та осіб, які проживають у спеціальних закладах; спростив правила перетину кордону для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: для виїзду за кордон у супроводі уповноважених осіб – їм потрібен лише паспорт і наказ директора спеціального закладу (якщо вони перебувають у спеціальному закладі), або рішення органу опіки; спростив перетин кордону людям з інвалідністю I та II груп: відтепер вони мають право виїжджати за кордон за документом, який підтверджує інвалідність, пенсійним посвідченням або посвідченням про призначення соціальної допомоги у зв'язку з інвалідністю. Супроводжувати цих осіб можуть родичі, опікуни або представники закладів догляду.

Власне, саме регламентація діяльності вищезгаданих уповноважених суб'єктів і є змістом режиму воєнного стану, що дає змогу відрізнити його від інших типів адміністративно-правових режимів.

Засобами забезпечення режиму воєнного стану є велика кількість заборон, дія яких спрямована на фізичних осіб та юридичних осіб приватного права. Водночас органи публічної влади отримують зобов'язання вжити заходів. Зазвичай такі дозволи і заборони кореспондуються. Зокрема, відповідно до статті 8 Закону передбачаються заборони для громадян, які перебувають на військовому або спеціальному обліку у Міністерстві оборони України, Службі безпеки України чи Службі зовнішньої розвідки України – змінювати місце проживання (місце перебування) без дозволу військового комісара або керівника відповідного органу Служби безпеки України чи Служби зовнішньої розвідки України, або для осіб на території, на якій діє воєнний стан – встановлювати у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, заборону або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання. Це правило передбачає зобов'язання для військового комісара або керівника відповідного органу Служби безпеки України чи Служби зовнішньої розвідки України чи іншої уповноваженої особи визначати місця проживання чи перебування вищеозначених осіб.

Оскільки використовуються такі правові засоби, як заборони, права людини звужуються (обмежуються). Зокрема, відповідно до ст. 8 Закону передбачено можливі обмеження: права на працю та права вільно обирати місце роботи (пункт 2 частини 1, пункт 10 частини 1); права власності (пункти 3, 4 частини 1, пункт 12 частини 1, пункт 15 частини 1); свободи пересування (пункт 5, пункти 6, 10 частини 1, пункт 16 частини 1, пункти 23, 24 частини 1); права зборів і маніфестацій (пункт 8 частини 1); права створювати політичні партії та мати в них членство (пункт 9 частини 1); часткове обмеження свободи слова (пункт 12 частини 1); свободи підприємництва (пункти 13–15 частини 1); права на житло (пункт 17 частини 1); права на достатній життєвий рівень (пункт 20 частини 1).

Поряд з тим введення воєнного стану не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого чи такого, що принижує людську гідність, поводження або покарання. Будь-які спроби використати введення воєнного стану для захоплення влади зумовлюють відповідальність згідно із законом.

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що з метою конкретизації підстав запровадження режиму воєнного стану Закон має містити пряму відсилку до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 3314 (XXIX) від 14 грудня 1974 року «Визначення агресії». Враховуючи зарубіжний досвід, більш доречним убачається встановлення правила, за яким Указ Президента про запровадження воєнного стану підлягатиме негайному оприлюдненню та вступатиме в силу негайно, що дасть змогу оперативно реагувати на загрози, що виникають. Зважаючи на Постанову Верховної

Ради України від 21.05.2015 року № 462-VIII «Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод», яка передбачає інформування про відступ від зобов'язань не тільки Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй, а й Генерального секретаря Ради Європи, потребує змін стаття 24 Закону.

Список використаних джерел

1. Лобко М. М., Семененко В. М., Фучко А. Й. Деякі аспекти правового режиму воєнного стану в Україні: порядок введення та припинення дії. *Збірник наукових праць Центру воєнностратегічних досліджень НУОУ імені Івана Черняховського.* 2019. № 2 (66). С. 6–13.
2. Голуб В. О. Становлення та розвиток інституту адміністративно-правового режиму воєнного стану: автореф. … к. ю. н. за спец. 12.00.07 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2017. 20 с.
3. Коваль В. П. Правове регулювання введення режиму воєнного стану в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* Серія «Право». 2016. Випуск 22. С. 115–117.
4. Васильєв С. В., Маляр С. А. Правові засади запровадження режиму воєнного стану в Україні. *Наука і техніка сьогодні.* Серія: Право, економіка, педагогіка, технічні, фізико-математичні науки. 2022. № 3(3). С. 22–30.
5. Фігель Ю. О. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Львівської комерційної академії.* Серія Юридична. 2015. № 2. С. 223–230.
6. Славко А. С. Обмеження прав і свобод людини і громадянина за умов дії режиму воєнного стану: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2016. № 41 (2). С. 74–78.
7. Шевченко В. С. Адміністративно-правовий статус військово-цивільних адміністрацій. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України.* 2016. № 4. С. 196–206.
8. Славко А. С. Типологія адміністративно-правових режимів: дис. … к. ю. н. за спец. 12.00.07. Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 60–76.
9. Про правовий режим воєнного стану: Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 01.05.2022)
10. Питання запровадження та забезпечення здійснення заходів правового режиму воєнного стану в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2022 року № 181-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/181-2022-%D1%80#Text (дата звернення: 01.05.2022)
11. Порядок залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 13 липня 2011 р. № 753. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/753-2011-%D0%BF#Text (дата звернення: 01.05.2022)
12. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text (дата звернення: 01.05.2022)
13. Деякі питання здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.10.2012 № 998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-2012-%D0%BF#Text (дата звернення: 01.05.2022)
14. Порядок здійснення заходів під час запровадження комендантської години та встановлення спеціального режиму світломаскування в окремих місцевостях, де введено воєнний стан, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 8 липня 2020 р. № 573. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2020-%D0%BF#Text (дата звернення: 01.05.2022)
15. Про затвердження Порядку встановлення особливого режиму в›їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний: постанова Кабінету Міністрів України № 1455 від 29.12.2021 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2021-%D0%BF#Text (дата звернення: 01.05.2022)
16. Про електронні комунікації: Закон України від 16.12.2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text (дата звернення: 01.05.2022)
17. Деякі питання забезпечення населення продовольчими товарами тривалого зберігання в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 328. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-zabezpechennya-naselennya-prodovolchimi-tovarami-trivalogo-zberigannya-v-umovah-voyen (дата звернення: 01.05.2022)
18. Про організацію взаємодії між ЗСУ, іншими складовими сил оборони та представниками засобів масової інформації на час дії правового режиму воєнного стану: Наказ Головнокомандувача ЗСУ від 3 берез-

ня 2022 р. № 73. URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/nakaz_73_050322.pdf (дата звернення: 01.05.2022)
19. Про затвердження Порядку проведення обов'язкової евакуації окремих категорій населення в разі введення правового режиму воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 07.12.2018 р. № 934. https: URL: https: //zakon.rada.gov.ua/laws/show/934-2018-%D0%BF#Text (дата звернення: 01.05.2022).
20. Доронцева Є. Державне регулювання під час війни: як Кабінет Міністрів України адаптував економіку до воєнного стану. URL: https://voxukraine.org/derzhavne-regulyuvannya-pid-chas-vijny-yak-kabinet-ministriv-ukrayiny-adaptuvav-ekonomiku-do-voyennogo-stanu/ (дата звернення: 01.05.2022)

References

1. Lobko M. M., Semenenko V. M., Fuchko A. Y. Deiaki aspekty pravovoho rezhymu voiennoho stanu v Ukraini: poriadok vvedennia ta prypynennia dii. *Zbirnyk naukovykh prats tsentru voiennostratehichnykh doslidzhen NUOU imeni Ivana Cherniakhovskoho.* 2019. № 2 (66). S. 6–13.
2. Holub V. O. Stanovlennia ta rozvytok instytutu administratyvno-pravovoho rezhymu voiennoho stanu: Avtoreferat na zdobuttia naukovoho stupenia k.iu.n. za spetsialnistiu 12.00.07 / Instytut zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. Kyiv, 2017. 20 s.
3. Koval V. P. Pravove rehuliuvannia vvedennia rezhymu voiennoho stanu v Ukraini. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina.* Seriia «Pravo». 2016. Vypusk 22. S. 115–117.
4. Vasyliev S. V., Maliar S. A. Pravovi zasady zaprovadzhennia rezhymu voiennoho stanu v Ukraini. *Nauka i tekhnika sohodni.* Seriia: pravo, ekonomika, pedahohika, tekhnichni, fizyko-matematychni nauky. 2022. № 3(3). S. 22–30.
5. Fihel Yu. O. Obmezhennia prav liudyny v umovakh voiennoho stanu. *Naukovyi visnyk Lvivskoi komertsiinoi akademii.* Seriia Yurydychna. 2015. № 2. S. 223–230.
6. Slavko A. S. Obmezhennia prav i svobod liudyny i hromadianyna za umov dii rezhymu voiennoho stanu: porivnialno-pravovyi aspekt. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu.* 2016. № 41 (2). S. 74–78.
7. Shevchenko V. S. Administratyvno-pravovyi status viiskovo-tsyvilnykh administratsii. *Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy.* 2016. № 4. S. 196–206.
8. Slavko A. S. Typolohiia administratyvno-pravovykh rezhymiv: dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia k.iu.n. za spetsialnistiu 12.00.07. Kharkiv: Kharkivskyi natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina, 2019. S. 60–76.
9. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (data zvernennia: 01.05.2022)
10. Pytannia zaprovadzhennia ta zabezpechennia zdiisnennia zakhodiv pravovoho rezhymu voiennoho stanu v Ukraini: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 24 liutoho 2022 roku №181-r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/181-2022-%D1%80#Text (data zvernennia: 01.05.2022)
11. Poriadok zaluchennia pratsezdatnykh osib do suspilno korysnykh robit v umovakh voiennoho stanu. Zatverdzheno postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 13 lypnia 2011 r. № 753. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/753-2011-%D0%BF#Text (data zvernennia: 01.05.2022)
12. Pro peredachu, prymusove vidchuzhennia abo vyluchennia maina v umovakh pravovoho rezhymu voiennoho chy nadzvychainoho stanu: Zakon Ukrainy vid 17.05.2012 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text (data zvernennia: 01.05.2022)
13. Deiaki pytannia zdiisnennia povnoi kompensatsii za maino, prymusovo vidchuzhene v umovakh pravovoho rezhymu voiennoho chy nadzvychainoho stanu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 31.10.2012 № 998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-2012-%D0%BF#Text (data zvernennia: 01.05.2022)
14. Poriadok zdiisnennia zakhodiv pid chas zaprovadzhennia komendantskoi hodyny ta vstanovlennia spetsialnoho rezhymu svitlomaskuvannia v okremykh mistsevostiakh, de vvedeno voiennyi stan. Zatverdzhenyi postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 8 lypnia 2020 r. № 573. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2020-%D0%BF#Text (data zvernennia: 01.05.2022)
15. Pro zatverdzhennia Poriadku vstanovlennia osoblyvoho rezhymu vizdu i vyizdu, obmezhennia svobody peresuvannia hromadian, inozemtsiv ta osib bez hromadianstva, a takozh rukhu transportnykh zasobiv v Ukraini abo v okremykh yii mistsevostiakh, de vvedeno voiennyi: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 1455 vid 29.12.2021 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2021-%D0%BF#Text (data zvernennia: 01.05.2022)
16. Pro elektronni komunikatsii: Zakon Ukrainy vid 16.12.2020 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text (data zvernennia: 01.05.2022)

17. Deiaki pytannia zabezpechennia naselennia prodovolchymy tovaramy tryvaloho zberihannia v umovakh voiennoho stanu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.03.2022r. № 328. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-zabezpechennya-naselennya-prodovolchimi-tovarami-trivalogo-zberigannya-v-umovah-voyen (data zvernennia: 01.05.2022)
18. Pro orhanizatsiiu vzaiemodii mizh ZSU,inshymy skladovymy syl oborony ta predstavnykamy zasobiv masovoi informatsii na chas dii pravovoho rezhymu voiennoho stanu: Nakaz Holovnokomanduvacha ZSU vid 3 bereznia 2022 r. № 73. URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/nakaz_73_050322.pdf (data zvernennia: 01.05.2022)
19. Pro zatverdzhennia Poriadku provedennia oboviazkovoi evakuatsii okremykh katehorii naselennia v razi vvedennia pravovoho rezhymu voiennoho stanu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 07.12.2018 r. № 934. URL: https: //zakon.rada.gov.ua/laws/show/934-2018-%D0%BF#Text (data zvernennia: 01.05.2022)
20. Dorontseva Ye. Derzhavne rehuliuvannia pid chas viiny: yak Kabinet Ministriv Ukrainy adaptuvav ekonomiku do voiennoho stanu. URL: https://voxukraine.org/derzhavne-regulyuvannya-pid-chas-vijny-yak-kabinet-ministriv-ukrayiny-adaptuvav-ekonomiku-do-voyennogo-stanu/ (data zvernennia: 01.05.2022)

Кисіль Л. Є. Режим воєнного стану в Україні: адміністративно-правові аспекти

У статті досліджуються адміністративно-правові аспекти режиму воєнного стану. Зважаючи на дискусійність понять «правовий режим», «адміністративно-правовий режим» у науці адміністративного права, пропонується власне бачення визначальних характеристик режиму воєнного стану. Аналізується система нормативно-правових актів, спрямованих на його регулювання, визначаються повноваження військового командування, органів виконавчої влади, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування по запровадженню та здійсненню заходів правового режиму воєнного стану. Особлива увага акцентується на проблемі обмеження прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах воєнного стану, які застосовуються відповідно до затвердженого Кабінетом Міністрів України Плану запровадження та забезпечення заходів правового режиму воєнного стану. Цей План чітко виокремлює заходи правового режиму воєнного стану; строки їх виконання; орган, відповідальний за запровадження та забезпечення заходу; та органи, що залучаються до запровадження забезпечення заходу. Обґрунтовується важливість законодавчого припису про негайне інформування Генерального секретаря ООН та іноземних держав, які беруть участь у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, про обмеження прав і свобод людини і громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнародним пактом, межу цих відхилень і причини прийняття такого рішення, дату їх припинення та зміни межі відхилень або строку дії обмежень прав і свобод.

Акцентується увага на гарантіях законності в умовах воєнного стану, до яких законодавець відносить заборону зміни Конституції України, Конституції Автономної Республіки Крим, а також проведення виборів Президента України, виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування; проведення всеукраїнських та місцевих референдумів; проведення страйків, масових зібрань та акцій. Характеризуються заходи адміністративної відповідальності за порушення правил режиму воєнного стану. Пропонуються можливі шляхи вирішення проблем, що виникають під час реалізації заходів режиму воєнного стану.

Ключові слова: правовий режим, адміністративно-правовий режим, мета режиму, режимні заходи, адміністративна відповідальність за їх порушення, суб'єкти режиму, гарантії режиму.

Kysil L. E. Martial law regime in Ukraine: administrative and legal aspects

The article is devoted to the study of administrative and legal aspects of the martial law regime. Considering the controversial nature of the concepts of "legal regime" and "administrative-legal regime" in the science of administrative law, a specific vision of the defining characteristics of the martial law regime is proposed. The system of normative legal acts aimed at its regulation is analyzed, the powers of the military command, executive authorities, military administrations, and local self-government bodies to introduce and implement measures of the legal regime of martial law are determined. Special attention is focused on the problem of restricting the rights and freedoms of citizens and the rights and legitimate interests of legal entities under martial law, which are applied in accordance with the Plan for the introduction and provision of measures of the legal regime of martial law approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine. This Plan clearly distinguishes the measures of the legal regime of martial law; deadlines for their implementation; the body responsible for the implementation and provision of the event; and bodies involved in the implementation of event provision. The importance of the legislative prescription to immediately inform the UN Secretary General and foreign countries participating in the International Covenant on Civil and Political Rights about restrictions on the rights and freedoms of a person and a citizen, which is a deviation from the obligations under the International Covenant, the limit of these deviations and the reasons for making such

a decision, the date of their termination and changes in the limit of deviations or the term of validity of restrictions on rights and freedoms. Attention is focused on the guarantees of legality in the conditions of martial law, to which the legislator includes the prohibition of changes to the Constitution of Ukraine, the Constitution of the Autonomous Republic of Crimea, as well as holding elections for the President of Ukraine, elections to the Verkhovna Rada of Ukraine, the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea and local self-government bodies; conducting all-Ukrainian and local referenda; conducting strikes, mass meetings and actions. The justification of the position on the need to refer to guarantees of legality, in addition to the specified ones, as well as establishing clear grounds and procedures for restricting the rights and freedoms of a person and a citizen; the duty of military command, military administrations, executive power bodies, and local self-government bodies to comply with the requirements of the law regarding respect for the rights and freedoms of man and citizen; the existence of compensation mechanisms for damage or losses caused to a person within the scope of the regime; administrative responsibility for violation of regime rules.The measures of administrative responsibility for violating the rules of the martial law regime are characterized. Possible ways of solving problems arising during the implementation of measures of the martial law regime are proposed.

Key words: legal regime, administrative-legal regime, goal of the regime, regime measures, administrative responsibility for their violation, subjects of the regime, guarantees of the regime.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-36

УДК 340.1

Наталія Олександрівна Клещенко,
науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0002-4317-1470

ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Постановка проблеми. Виклик, з яким Україна стикнулась сьогодні – це передусім перевірка усіх державних інституцій на ефективність щодо гарантування безпеки. І хоча війна не піддається повному контролю, проте вона виявляє зони розвитку у сфері державного управління, а також є поштовхом до пошуку нових рішень політичного та практичного характеру, які матимуть на меті захист країни та людей від руйнівних наслідків війни. Перед нами стоїть завдання вибудувати нову систему взаємовідносин держави і суспільства, яка має базуватися на ефективній та якісній правотворчій діяльності.

Звісно, незважаючи на нашу героїчну боротьбу, перед Україною також усе ще стоїть незліченна кількість викликів, які потрібно подолати. Ми маємо змінити систему управління держави, що не вдалось зробити у 1991, 2004 та 2014 роках. Ми маємо створити потужну економіку, адже спроби відбудови економіки XX сторіччя, на яких ми паразитували протягом останніх 30 років, провалилися. Ми маємо стати повноцінним стратегічним гравцем на геополітичній арені, тому що за роки незалежності ми так і не стали суб'єктом міжнародних відносин [1].

Питання, пов'язані з правотворчою діяльністю, є важливими і з огляду на загальнотеоретичні аспекти, зокрема, у питаннях регулювання різних моделей розвитку і вдосконалення правових норм. Сюди слід віднести питання взаємодії держави і права, тому що характер всього правотворчого процесу та рівень його забезпеченості формують об'єктивні підстави, аби зробити висновок про розвиток самої держави, про визначення рівня її демократизму, а також про те, наскільки вона відповідає вимогам правової держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальні проблеми правотворчості та шляхи її оптимізації є предметом дослідження багатьох науковців, серед яких – С. Бобровник, Ж. Дзейко, В. Копєйчиков, О. Копиленко, О. Петришин, В. Риндюк, Ю. Тихомиров та ряд інших вчених.

Метою статті є визначення викликів, перед якими постає правотворча діяльність у повоєнний період, та окреслити перспективи їх розвитку.

Виклад основного матеріалу. У сучасній юридичній науці сформувалась думка, згідно з якою правотворчість – це процес пізнання і оцінювання правових потреб суспільства і держави, формування й прийняття нормативних актів уповноваженими суб'єктами в межах відповідних процедур. Основним імпульсом до створення закону або іншого нормативно-правового акта є суспільно значуща проблема, невирішене питання, яке має значення для великої кількості людей і для держави загалом [2, с. 55].

Правотворча діяльність як вид юридичної діяльності спрямована на встановлення, зміну скасування норм права суб'єктами публічної влади в межах їхніх повноважень у юридичній формі законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів. Водночас законодавство слід розглядати як спосіб існування норм права у джерелах права на загальному рівні, в юридичних формах джерел права, що мають вищу юридичну силу (законодавчих актах), та на особливому рівні, в юридичних формах джерел права, що мають меншу (підзаконну) юридичну силу (підзаконні нормативно-правові акти) [3, с. 139]. Стратегічною метою правотворчості є формування досконалої правової системи, придатної для розбудови демократичної, соціальної, правової держави та громадянського суспільства, що є одним з пріоритетних завдань у повоєнний період.

З метою ефективного функціонування правотворча діяльність повинна будуватися на міцній правовій основі, що регламентує правовий статус суб'єктів правотворчості, процедурно-процесуальні основи роботи правотворчих органів, правовий статус юридичних документів, що приймаються, порядок уведення їх у дію тощо. Правотворчі засади нині набувають найвагомішого значення в умовах забезпечення дії права в цілому та ефективності його дій зокрема. Саме ці принципові характеристики правотворчості та факторів, що зумовлюють утворення права, потребують урахування у процесі здійснення правотворчої діяльності, її концептуалізації та наукового забезпечення [4, с. 204].

Ключовими викликами, перед якими постає правотворчість у повоєнний період, можна назвати декілька, серед яких, по-перше, визначення пріоритетів на тлі нестачі ресурсів; по-друге, оптимізація правотворчої діяльності з метою регулювання правовідносин між державою та громадянами у контексті повоєнної відбудови. Слід зазначити, що перші кроки на шляху реалізації даного завдання Україна вже робить. Зокрема, створено Національну раду з відновлення України від наслідків війни. Крім того, на розгляді у Верховній Раді України знаходиться декілька проєктів законів для вирішення цієї проблеми.

Основні напрями і пріоритети правотворчості диктуються сучасними умовами й об'єктивними потребами правового регулювання адаптувати вітчизняне законодавство до законодавства ЄС, що передбачено курсом України на інтеграцію в єдину Європу. Результатом усіх цих заходів має стати забезпечення верховенства права, правового характеру чинного законодавства тощо [5, с. 61].

На сьогодні відчувається гостра потреба у переосмисленні концепцій правової держави та громадянського суспільства не лише як ідеального типу держави чи суспільства, а й як засобу розвитку трансформаційних процесів у суспільстві та протидії кризовим процесам у різноманітних сферах життєдіяльності суспільства [6, с. 17]. Протягом тривалого періоду українці, а особливо молодь, легко адаптуються до європейських реалій, вітаючи все прогресивне, проте не могли реалізувати набутий потенціал у своїй країні. І в цьому винні не тільки економічні чи політичні чинники, а радше психологічна та соціальна неготовність української спільноти до радикальних змін. Проте широкомасштабна війна змінила погляди усього українського суспільства, які будуть відображені у правотворчій діяльності і на розвитку всієї держави.

Основними напрямами удосконалення правотворчої діяльності та подальшого розвитку законодавства України є, зокрема: оперативне реагування на зміни в суспільному житті з боку законодавця та своєчасне оновлення законодавства; з метою упорядкування законодавства визначення концепції зміни (реформування) певної галузі (підгалузі) законодавства; постійний соціально-правовий моніторинг, що здатний чітко враховувати зміни в суспільних відносинах, що відповідають суспільним сподіванням; послідовність у виробленні концептуальних підходів до законотворчості; удосконалення правового моделювання як ефективного засобу нормативно-правової уніфікації у правотворчій діяльності; наукова обґрунтованість законодавчих актів і соціальна доцільність їх запровадження; удосконалення механізму народного обговорення законопроєктів та оптимального врахування його результатів у нормотворчості державних органів; врахування світового досвіду з запровадження відповідних закладів по нормопроєктуванню та вивченню юридичної техніки; на законодавчому рівні урегулювання питання законодавчої техніки тощо [7, с. 3–4]. Так, і в юридичній літературі зазначається, що результатом правотворчої (нормотворчої) діяльності взагалі є нормативно-правові акти, за допомогою яких формально закріплюють норми права. Загальним результатом нормотворчості є законодавство як джерело права [8, с. 210–211].

І якщо говорити про перспективи розвитку правотворчості у повоєнний період, то остання повинна реалізовуватися в площині взаємодії держави та громадянського суспільства, а також у рамках інтеграції законодавчої системи до ЄС, адже, незважаючи на всі перепони, Україна йде до мети повноправного членства в Європейському Союзі.

Основними напрямами формування в українців індивідуальності європейського взірця можуть стати: реальне визнання прав і свобод людини визначальними національними цінностями; підвищення активності людини, пріоритету її інтересів і потреб над інтересами та потребами будь-якої спільноти; нормативно регламентована соціалізація громадян як процес навчання людини соціальним ролям [9, с. 27].

І насамкінець, поглиблення взаємодії держави та громадянського суспільства має відбуватися в контексті поєднання публічних і приватних інтересів та потреб. У результаті можемо говорити про те, що правотворча діяльність державних і недержавних суб'єктів правотворчості пов'язана з реалізацією публічних і приватних інтересів у змісті правотворчої діяльності з метою їх відображення в подальшому у правовому регулюванні. Тому за своєю природою правотворча діяльність зазначених суб'єктів матиме паритетний характер, де має бути знайдено компроміс у процесі реалізації публічних і приватних інтересів [6, с. 15]. Практика сьогодення демонструє, що в демократичних державах існує чимало форм правотворчості, завдяки яким громадянське суспільство та його інститути можуть долучатися до правотворчого процесу, брати в ньому участь, формулювати необхідні для правового регулювання потреби, брати участь у підготовці, обговоренні та коригуванні відповідних проєктів нормативно-правових актів. Це істотно збагачує правотворчий процес, наближає його до об'єктивних суспільних потреб та інтересів, дає змогу оптимізувати правове регулювання та підвищити рівень легітимності.

Слід констатувати, що хочемо ми цього чи ні, правотворчість певною мірою залежатиме від політичної спрямованості. При цьому цінність правотворчої діяльності, у будь-який період, безпосередньо залежить від гармонійного поєднання, з одного боку, інтересів окремої особи та суспільства в цілому, а з другого – держави загалом, що характеризує право як унікальний феномен, здатний забезпечити організованість, узгодженість та ефективність суспільних відносин.

Представник німецької класичної філософії Георг-Вільгельм-Фрідріх Гегель (XVIII–XIX ст.) у праці «Філософія права» розмірковував над чинниками, які сприяють створенню досконалих завершених кодексів: зрозумілість тексту правового акта та його доступність для громадян. Адже правову систему країни характеризує не лише законодавство, а й те, як воно впроваджується в життя [10].

Висновки. Наразі такий час, коли українське суспільство має змогу побудувати таке майбутнє, якого справді прагне. І первинним елементом такого майбутнього є правотворча діяльність, яка має своїм головним завданням, у будь-який період, створення належного правопорядку в суспільстві. Звісно, в умовах війни правотворча діяльність постала перед новими викликами, серед основних – це визначення пріоритетів на тлі нестачі ресурсів та оптимізація правотворчої діяльності з метою регулювання правовідносин між державою та громадянами в контексті повоєнної відбудови. Результатом правотворчої діяльності загалом має бути новий якісний стан законодавства, зокрема щодо змісту та форми.

Правотворчість є одним із пріоритетних напрямів функціонування громадянського суспільства і держави та правовою формою їх діяльності. Не може бути правотворчості, що здійснюється закрито, без участі інститутів громадянського суспільства або без урахування офіційної правотворчої політики держави. Тому головною метою правотворчості у повоєнний період є забезпечення належного функціонування суспільних відносин, що ґрунтуватимуться за загальновизнаних принципах міжнародного права.

Список використаних джерел

1. Україна 2022: як не втратити свій шанс стати сильною державою. Ukrainiai Institute for the Future. URL: https://uifuture.org/publications/ukrayina-2022-yak-ne-vtratyty-svij-shans-staty-sylnoyu-derzhavoyu/
2. Гусаров С. М. Поняття та сутність правотворчості в Україні. *Правова система: теорія і практика.* 2015. № 2. С. 55–59. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2015/2/17.pdf
3. Риндюк В. І. Правотворчість як вид юридичної діяльності: праксеологічний аспект. *Вісник КНТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2019. № 4 (44). С. 137–142.
4. Удовика Л., Ганзенко О. Правові засоби правотворчості в контексті євроінтеграції України в ЄС. *Підприємництво, господарство і право.* 2017. № 10. С. 201–205. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/10/42.pdf
5. Глазунова С. М. Основні напрями правотворчості в умовах євроінтеграції. *Правова інформатика.* 2013. № 2(38). С. 59–63. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/13gsmpue.pdf
6. Дідич Т. О. Поглиблення взаємодії держави та громадянського суспільства як передумова вдосконалення правотворчості в Україні. *Право і громадянське суспільство.* 2013. № 3. С. 11–20. URL: http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/3-4-2013/item/119-pohlyblennia-vzaiemodii-derzhavy-ta-hromadianskoho-suspilstva-iak-peredumova-vdoskonalennia-pravotvorchosti-v-ukraini-didych-t-o

7. Плавич С. В. Теоретико-методологічні засади правотворчості: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Інститут держави і права імені В. М. Корецького. Київ, 2009. 16 с.
8. Теорія держави і права: підручник / О. Петришин та ін.; за ред. О. Петришина. Харків: Право, 2015. 368 с.
9. Балинська О. М. Чинники європейської ідентичності України. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції:* тези доповідей, виступів і повідомлень учасників ІІ-го Всеукраїнського круглого столу (Львів, 9 грудня 2016 р.). Львів: ПП «Видавництво «БОНА», 2016. С. 25–28. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/biblioteka/nauk_konf/tezyKonf_09.12.2016.pdf
10. Красницька А. В., Підвисоцький В. В. Юридичне документознавство: мультимедійний посібник. Київ: НАВС. Лекція 5. URL: https://arm.naiau.kiev.ua/books/legal_documentation/ info/lec2.html.

References

1. Ukraina 2022 yak ne vtratyty svii shans staty sylnoiu derzhavoiu. Ukrainiai Institute for the Future. URL: https://uifuture.org/publications/ukrayina-2022-yak-ne-vtratyty-svij-shans-staty-sylnoyu-derzhavoyu/
2. Husarov S. M. Poniattia ta sutnist pravotvorchosti v Ukraini. *Pravova systema: teoriia i praktyka.* 2015. № 2. S. 55–59. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2015/2/17.pdf
3. Ryndiuk V. I. Pravotvorsist yak vyd yurydychnoi diialnosti: prakseolohichnyi aspekt. *VisnykK NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo.* 2019. № 4 (44). S. 137–142.
4. Udovyka L., Hanzenko O. Pravovi zasoby pravotvorchosti v konteksti yevrointehratsii Ukrainy v YeS. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* 2017. № 10. S. 201–205. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/10/42.pdf
5. Hlazunova S. M. Osnovni napriamy pravotvorchosti v umovakh yevrointehratsii. *Pravova informatyka.* 2013. № 2(38). S. 59–63. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/13gsmpue.pdf
6. Didych T. O. Pohlyblennia vzaiemodii derzhavy ta hromadianskoho suspilstva yak peredumova vdoskonalennia pravotvorchosti v Ukraini. *Pravo i hromadianske suspilstvo.* 2013. № 3. S. 11–20. URL: http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/3-4-2013/item/119-pohlyblennia-vzaiemodii-derzhavy-ta-hromadianskoho-suspilstva-iak-peredumova-vdoskonalennia-pravotvorchosti-v-ukraini-didych-t-o
7. Plavych S. V. Teoretyko-metodolohichni zasady pravotvorchosti: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho. Kyiv, 2009. 16 s.
8. Teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk / O. Petryshyn ta in.; za red. O. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2015. 368 s.
9. Balynska O. M. Chynnyky yevropeiskoi identychnosti Ukrainy. *Derzhavotvorennia ta pravotvorennia v konteksti yevrointehratsii:* tezy dopovidei, vystupiv i povidomlen uchasnykiv II-ho Vseukrainskoho kruhloho stolu (m. Lviv, 9 hrudnia 2016 r.). Lviv: PP «Vydavnytstvo «BONA», 2016. S. 25–28. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/biblioteka/nauk_konf/tezyKonf_09.12.2016.pdf
10. Krasnytska A. V., Pidvysotskyi V. V. Yurydychne dokumentoznavstvo: multymediinyi posibnyk. Kyiv: NAVS. Lektsiia 5. URL: https://arm.naiau.kiev.ua/books/legal_documentation/ info/lec2.html.

Клещенко Н. О. Правотворча діяльність у повоєнний період: виклики та перспективи

Стаття присвячена аналізу викликів, з якими вже стикнулась національна правотворчість, зокрема, визначення пріоритетів на тлі нестачі ресурсів, а також оптимізація правотворчої діяльності з метою регулювання правовідносин між державою та громадянами у контексті повоєнної відбудови. Зазначається, що правотворчість повинна реалізовуватися в площині взаємодії держави та громадянського суспільства, а також у рамках інтеграції законодавчої системи до ЄС.

Констатується, що стратегічною метою правотворчості є формування досконалої правової системи, придатної для розбудови демократичної, соціальної, правової держави та громадянського суспільства, що є одним із пріоритетних завдань у повоєнний період.

Ключові слова: правотворчість, правотворча діяльність, громадянське суспільство, законодавство, правова держава.

Kleshchenko N. O. Law-making activity in the post-war period: challenges and prospects

The article is devoted to the analysis of the challenges faced by national lawmaking in the postwar period, including setting priorities in the face of lack of resources, as well as optimizing lawmaking activities to regulate legal relations between the state and citizens in the context of postwar reconstruction. It is noted that we have a task to build a new system of relations between the state and society, which should be based on effective and high-quality lawmaking.

In order to function effectively, law-making activities should be based on a solid legal basis that regulates the legal status of law-making entities, procedural basis of law-making bodies, legal status of legal documents adopted,

the procedure for their entry into force, etc. The main directions and priorities of law-making are dictated by modern conditions and objective needs of legal regulation to adapt domestic legislation to the EU legislation, which is provided by Ukraine's course of integration into the united Europe. The result of all these measures should be to ensure the rule of law, the legal nature of current legislation.

The main directions of improving law-making activities and further development of the legislation of Ukraine are, in particular: prompt response to changes in public life by the legislator and timely updating of legislation; in order to streamline the legislation to determine the concept of change (reform) of a particular area (subsector) of legislation; constant social and legal monitoring, which is able to clearly take into account changes in public relations that meet public expectations; consistency in the development of conceptual approaches to lawmaking; improvement of legal modeling as an effective means of normative-legal unification in law-making activity; scientific validity of legislative acts and social expediency of their introduction; improvement of the mechanism of the people's fourth discussion of bills and optimal consideration of its results in the rule-making of state bodies; taking into account the world experience in the implementation of relevant institutions for rule-making and study of legal techniques; at the legislative level, the settlement of the issue of legislative technique, etc.

It is stated that the value of law-making activity in any period directly depends on the harmonious combination of interests of the individual and society as a whole, and on the other - the state as a whole, which characterizes law as a unique phenomenon capable of organization, coherence and efficiency public relations.

Key words: law-making, law-making activity, civil society, legislation, rule of law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-37

УДК 342.7

Христина Ігорівна Кметик-Подубінська,
асистент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0002-6572-7134

ПРОБЛЕМИ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ІНФОРМАЦІЇ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ КОМУНІКАТИВНИХ ПРАКТИК У ЗАРУБІЖНІЙ ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ

Постановка проблеми. Проблема права на доступ до інформації у науці не є новою, неодноразово привертала увагу науковців та завжди була предметом особливого пізнавального інтересу. Нормальна життєдіяльність людини, суспільства і держави цілком визначається рівнем розвитку, якістю функціонування і безпекою інформаційної сфери, де вирішальною стає якість і швидкість обробки інформації [9, с. 5–14]. Власне, тому в різні часи простежується постійний науковий інтерес до пізнання історичних, філософських, правових аспектів феномену інформації та права на доступ до інформації. Наразі ж, в умовах формування національного та глобального інформаційного простору, наукова зацікавленість зазначеною проблематикою є особливо відчутною.

Основні результати дослідження. У хронологічному вимірі історіографія проблеми доступу до інформації тісно пов'язана з історичними етапами інформаціїних революцій, під якими в науковій літературі прийнято розуміти якісні зміни у всіх сферах життєдіяльності суспільства у результаті широкого запровадження нових засобів збереження, оброблення та передавання інформації. Так, в історії розвитку цивілізації умовно виділяють кілька інформаційних революцій, питання про точний початок і кількість яких є дискусійними [11].

Першу інформаційну революцію пов'язують із появою писемності (т. зв. періоди «протописемності» та «справжніх писемностей»), яка уможливила передачу інформації, знань від покоління до покоління через її фіксацію в знаках та зруйнувала монополію вузького кола людей на знання [10]. Такий стрибок в інформаційному розвитку суспільства не залишився поза увагою мислителів, зокрема: Ф. Аккурзія, Г. Брактона, С. Бранта, М. Гереннія, Ю. Павела у світлі дослідження проблем публічного та приватного права. Друга інформаційна революція (середина XVI ст.), викликана винаходом друкарства (першодрукарі Гуттенберг та Іван Федоров), відкрила можливості для широкого доступу до інформації та її активного поширення [8, с. 4]. У цей період зазначених питань у своїх дослідженнях торкалися У. Берклі, М. Волькмар, Ф. Отман, У. Цазій, П. Шаррон через аналіз проблем прав людини, сутності державної влади та її взаємодії з особою. Третя (кінець XIX ст.) та четверта інформаційні революції (середина XX ст.), зумовлені винаходами електрики, телеграфу, телефону, радіо (О. Белл, Т. Едісон, С. Морзе), посилили швидкість створення, пошуку, поширення й обробки інформації та інформаційного «охоплення» населення, роль інформації як засобу впливу на розвиток суспільства і держави [8, с. 4]. На цьому етапі дослідники піддавали аналізу соціальні комунікації, цифрові формати інформації, обмін масивами інформації та механізми управління інформацією.

Таким чином, перші наукові розвідки зазначеної проблематики викликані розвитком науково-технічного прогресу і пов'язані насамперед із загальними дослідженнями інформації та її властивостей.

Походження терміна «informatio» ще у XIX столітті більшістю дослідників встановлювалося від слів «ін» – в, і «форма» – образ, вигляд [7]. Серед науковців, які одними з перших досліджували поняття інформації та її змістові властивості, можна назвати Л. Беккера, Н. Вінера, У. Уівера,

Д. Ушакова, К. Шеннона. Щоправда, кожен із дослідників пропонував власні дефініції і погляди. Поряд з тим серед позицій того часу провідною все ж була ідея щодо інформації як певного набору відомостей. Так, у 1935 році в тлумачному словнику за редакцією Д. Ушакова з'явився термін «інформація», під яким розумілося повідомлення, оповіщення про стан справ або діяльності, відомості про що-небудь. А вже до кінця 40-х років XX століття науковці трактували інформацію переважно як дані, що передають люди усним, письмовим чи іншим способом [7].

Чимало спроб пізнання інформації в контексті комунікативних практик було зроблено науковцями у сфері технічних наук. Так, досліджуючи математичну теорію інформатики і теорію передання даних каналами зв'язку, К. Шенон та У. Уівер під інформацією пропонували розуміти усі види повідомлень і запропонували ймовірні методи для визначення кількості інформації, яка передається. Щоправда, науковці досліджували лише технічну сторону і знакову структуру інформації, а не змістову. Засновник кібернетики Н. Вінер стверджував, що інформація позначає зміст, отриманий із зовнішнього світу в процесі нашого пристосування до нього. Тому відомості не є інформацією в її сутнісному розумінні. Лише беручи участь у процесі обміну між «джерелом» і «адресатом», відомості набувають ознак інформації. Своєю чергою Л. Беккер виокремив ознаку впорядкованості станів і її джерела, яке впливає на носія [7].

Суттєвим розширенням джерельної бази щодо проблем доступу до інформації стали наукові праці вчених, присвячені концептуальним підходам до формування змісту інформаційного права. Чимало теоретичних положень сформульовано такими вченими, як: О. Іоффе, О. Красавчиков, В. Райхер, Ю. Толстой, М. Шаргородський. Ними, зокрема, обґрунтовано ідею комплексності інформаційного права та інформаційних відносин [13]. Щоправда, неоднозначність поглядів на природу інформації та інформаційного права в науковій доктрині вимагають більш докладного дослідження ґенези правового закріплення та забезпечення доступу до інформації, а також висвітлення інформаційної функції держави щодо правового регулювання відносин у сфері комунікації на сучасному етапі.

Сьогодні, як зазначають науковці, ми переживаємо п'яту інформаційну революцію, пов'язану з формуванням і розвитком транскордонних глобальних інформаційно-телекомунікаційних мереж, визначальною рисою якої є Інтернет. За цих умов відбувається зростання швидкості і обсягів оброблюваної інформації, передачі, розповсюдження, пошуку та отримання інформації, поява нових видів традиційної діяльності в цих мережах [8, с. 4].

Поява та стрімкий розвиток мережі Інтернет зумовили активне розгортання комунікативних практик. Це, своєю чергою, спричинило потребу в пошуку наукових підходів до їх тлумачення, а також обґрунтування механізмів конструктивної організації ними комунікативного простору у віртуальному світі. У контексті аналізу проблем функціонування комунікативних практик науковцями неодноразово висвітлювалося питання інформації у кіберпросторі.

Проблеми права на доступ до інформації у світлі становлення та розвитку комунікативних практик були предметом розгляду зарубіжних авторів, серед яких: Д. Банісар, П. Біркіншоу, Ш. Бішоп, Г. Бланк, Дж. Браунлі, К. Верамантрі, К. Волбі, А. Докінс, Т. Джордан, Д. Кей, Д. Колбейк, В. Лемюа, Н. Люмен, К. Майнен, Т. Мендел, Р. Перлінгейро, Е. Пудефатт, Р. Райт, В. Хенкс. Зокрема, досліджувалися актуальні питання соціальних і мовних комунікацій, проблеми наукових комунікацій, а також окремі аспекти функціонування і розвитку мережі Інтернет, мережевого суспільства і цифрової культури. Так, досліджуючи питання комунікативних практик «до та після Інтернету», Т. Джордан наголошував, що Інтернет змінив спосіб нашого спілкування і таким чином змінив суспільство та культуру. Дослідником проведено два тематичних дослідження – електронного листування та онлайн-ігор, де увагу акцентовано на способах налагодження комунікації, порушеннях прав у результаті функціонування комунікативних практик та шляхів їх відновлення [5]. Цифрова ера в бізнес-середовищі була досліджена також Д. Колбейком, де він визначив надважливу роль сучасних технологій для більш ефективних можливостей спілкування та співпраці. Онлайн-співпраця та комунікація як важливий науковий ресурс, на думку науковця, визначає нові практики та методи керівництва, обміну знаннями та навчання. У зазначених дослідженнях висвітлювалися питання лідерства в Інтернеті, міжкультурної компетентності, електронної етики та нових практик онлайн-співпраці і спілкування [3]. У дослідженнях Г. Бланка та Р. Перлінгейро представлено порівняльний аналіз доступу до публічної інформації в контексті основних правових порядків у сві-

ті, міститься аналіз прозорості та свободи доступу до публічної інформації [2]. Концептуалізацію доступу до державної інформації як права людини досліджено Ш. Бішоп. Зокрема, автор виокремила та пояснила чотири концептуалізації доступу до інформації як права людини та пов'язала право на доступ до інформації з правом на вільне вираження поглядів, правом на приватність і правом на здорове довкілля, а також правом на правду про порушення прав людини [1]. Актуальним питанням свободи інформації присвячені дослідження П. Біркіншоу. Науковець, зокрема, обґрунтувала поняття «інформаційна юриспруденція», висвітлила окремі аспекти прав на доступ до інформації у світлі національної безпеки, секретності. Водночас у наукових розробках авторки наголошено на необхідності дотримання вимог свободи інформації та прозорості, балансу доступу та захисту особистої інформації, зачіпаються питання захисту персональних даних [4]. Своєю чергою К. Майнен звернув увагу на зміну суспільних цінностей у зв'язку з розвитком інформаційно-комунікативних технологій, як-от проблеми активних пропагандистських прагнень і самодемонстрації [12, с. 206]. Дослідниками порушені актуальні питання інформації в комунікативних практиках, які, однак, потребують подальшого розвитку. Зокрема, важливими є більш ґрунтовне дослідження сутнісних характеристик комунікативних практик власне в правовому аспекті, з'ясування правових засад комунікативних практик та удосконалення їх законодавчого регулювання.

Вагоме значення мають дослідження зарубіжних дослідників О. Агапова, Є. Алфьорової, І. Бачіло, А. Вєнгєрова, А. Задкова, Т. Закупень, В. Зотова, В. Лисенка, Є. Лісіциної, О. Малька, А. Манойла, С. Овчиннікова, І. Овчиннікова, І. Рассолова, А. Соловйова, Т. Тимербаєва, А. Щербовича. Зокрема, питанням характеристики інформації присвячено дослідження І. Бачіло. Характеризуючи цю категорію, науковець зазначала, що вона являє собою «характеристику оточуючого світу у всій багатоманітності його прояву, яка сприймається та розуміється людиною, виникає в процесі пізнання відповідних явищ, фактів, предметів тощо, та надає можливість на основі їх властивостей та відображення їх у різних формах сприймати і відрізняти їх ознаки, елементи, значення, а також встановлювати взаємозв'язки і взаємозалежності всього різноманіття матеріальної та духовної складової соціального і біологічного життя» [6, с. 25]. Питання існування віртуальних територій обґрунтовано у дослідженнях А. Соловйова. Він, зокрема, наголошував, що правове регулювання більшості сучасних відносин у суспільстві повинно враховувати неможливість існування електронної чи цифрової інформації у певному фізичному просторі, оскільки обсяг такої інформації має власний простір, незалежний від фізичних, територіальних та інших просторових меж. Тому поряд із природною територією, яка в нинішніх умовах дедалі більше втрачає своє пріоритетне значення та існує лише як «засіб задоволення вітальних потреб та символізації реальності», слід говорити про існування певного віртуального простору [14, с. 38].

Висновки. Дослідження права на доступ до інформації в контексті сучасних комунікативних практик представлене різноманітними поглядами відомих зарубіжних науковців, охоплює великий масив наукових праць і дослідницьких матеріалів.

Наукові дослідження права на доступ до інформації змістовно пов'язані з різними етапами інформаційних революцій, адже усі важливі події в історії соціальних комунікацій на кожному етапі спричиняли значні наслідки для становлення і розвитку суспільства. Кожна інформаційна революція, не змінюючи докорінно суспільних відносин, удосконалювала наукові погляди на інформацію як один із найцінніших ресурсів. За твердженнями дослідників, у майбутньому на людство чекають нові інформаційні революції, що сприятимуть розвитку новітніх технологій створення, поширення, перероблення та зберігання інформації [11], тому наукова зацікавленість до питань доступу до інформації в контексті сучасних комунікативних практик лише зростатиме.

Список використаних джерел

1. Cheryl Ann Bishop. Access to Information As a Human Right. Law and Society. 2011, 242 p.
2. Hermann-Josef Blanke, Ricardo Perlingeiro. The Right of Access to Public Information. An International Comparative Legal Survey. 2018, 1253 p.
3. Kolbaek D. Online Collaboration and Communication in Contemporary Organizations, 2018. 348 p.
4. Patrick Birkinshaw. Freedom of Information. The Law, the Practice and the Ideal. 2010–2012.
5. Tim Jordan. Internet, Society and Culture. Communicative Practices Before and After the Internet. 2013. 176 p.
6. Бачило И. Л. Информационное право: учебник. Москва: Юрайт, 2017. С. 25. Доповідь.

7. Богдан Ю. В. Конституційно-правові основи забезпечення доступу до інформації в Україні та країнах Європейського Союзу: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2019. 228 с.
8. Грицай І. О. Інформаційне право: конспект лекцій / Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпро, 2012. С. 4.
9. Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Феномен інформації: історико-правові та філософські аспекти. *Інформація і право.* 2015. № 1. С. 5–14.
10. Історія писемності і сучасності. Стародавня писемність. URL: https://wordpress681192.wordpress.com/2017/03/25/історія-писемності-і-сучасності/
11. Ковалів І. Р. Історичні етапи інформаційних революцій. Енциклопедія сучасної України: електронна версія [онлайн] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=12800
12. Майнен К. Виртуальная этика. *Библиотеки за рубежом:* сборник / ред.: Е. А. Азарова, С. В. Пушкова. Москва: Рудо-мино, 1998. С. 206. Доповідь.
13. Основи інформаційного права України: навч. посіб. / В. С. Цимбалюк, В. Д. Гавловський, В. В. Гриценко та ін.; за ред. М. Я. Швеця, Р. А. Калюжного та П. В. Мельника. Київ: Знання, 2004. 274 с.
14. Соловьёв А. В. Культура информационного общества: учебное пособие. Москва: Директ-Медиа, 2013. С. 38.

References

1. Cheryl Ann Bishop. Access to Information As a Human Right. Law and Society. 2011, 242 r.
2. Hermann-Josef Blanke, Ricardo Perlingeiro. The Right of Access to Public Information. An International Comparative Legal Survey. 2018, 1253 p.
3. Kolbaek D. Online Collaboration and Communication in Contemporary Organizations, 2018, 348 p.
4. Patrick Birkinshaw. Freedom of Information. The Law, the Practice and the Ideal. 2010-2012.
5. Tim Jordan. Internet, Society and Culture. Communicative Practices Before and After the Internet. 2013, 176 p.
6. Bachylo Y. L. Ynformatsyonnoe pravo: uchebnyk. Moskva: Yurait, 2017. S. 25. Dopovid
7. Bohdan Yu. V. Konstytutsiino-pravovi osnovy zabezpechennia dostupu do informatsii v Ukraini ta krainakh Yevropeiskoho Soiuzu: dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.02. Kyiv, 2019. 228 s.
8. Hrytsai I. O. Informatsiine pravo: konspekt lektsii. Dnipropetrovskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. Dnipro, 2012. S. 4.
9. Dzoban O. P., Pylypchuk V. H. Fenomen informatsii: istoryko-pravovi ta filosofski aspekty. *Informatsiia i pravo.* 2015. № 1. S. 5–14.
10. Istoriia pysemnosti i suchasnosti. Starodavnia pysemnist. URL: https://wordpress681192.wordpress.com/2017/03/25/istoriia-pysemnosti-i-suchasnosti/
11. Kovaliv I. R. Istorychni etapy informatsiinykh revoliutsii. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy: elektronna versiia [onlain] / hol. redkol.: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskyi, M. H. Zhelezniak ta in.; NAN Ukrainy, NTSh. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2011. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=12800
12. Mainen K. Vyrtualnaia эtyka. *Byblyoteky za rubezhom:* Sbornyk / red.: E. A. Azarova, S. V. Pushkova. Moskva: Rudo-myno, 1998. S. 206. Dopovid
13. Osnovy informatsiinoho prava Ukrainy. B. C. Tsymbaliuk, V. D. Havlovskyi, V. V. Hrytsenko ta in.; Za red. M. Ia. Shvetsia, R. A. Kaliuzhnoho ta P. V. Melnyka. Navch. posib. Kyiv: Znannia, 2004. 274 s.
14. Solovëv A. V. Kultura ynformatsyonnoho obshchestva: uchebnoe posobye. Moskva: Dyrekt-Medya, 2013. S. 38.

Кметик-Подубінська Х. І. Проблеми права на доступ до інформації в контексті сучасних комунікативних практик у зарубіжній юридичній науці

У статті проаналізовано проблеми права на доступ до інформації як науковий фундамент формування уявлень про доступ до інформації у контексті сучасних комунікативних практик у зарубіжній юридичній науці. Розглянуто наукові погляди та дискусії провідних зарубіжних учених і дослідників щодо цієї проблеми. Виокремлено спроби пізнання проблеми доступу до інформації в контексті комунікативних практик як у сфері юридичних, так і в контексті історичних, філософських, соціально-психологічних, політологічних та технічних досліджень. Досліджено іноземні наукові джерела, присвячені проблемам інформації та права на доступ до неї у світлі становлення та розвитку комунікативних практик в інформаційному суспільстві. Автором зроблено висновок про безперечну дослідницьку цінність проаналізованої джерельної бази для подальших наукових розвідок.

Ключові слова: джерельна база права на доступ до інформації, інформаційне суспільство, історіографічне дослідження, комунікативні практики, концептуалізація доступу до інформації, наукові дослідження права на доступ до інформації.

Kmetyk-Podubinska K. I. Problems of the right to access information in the context of modern communicative practices in foreign legal science

The article analyzes the problems of the right to access information as a scientific foundation for the formation of ideas about access to information in the context of modern communicative practices in foreign law. Scientific views and discussions of leading foreign scientists and researchers on this issue are considered. Attempts to understand the problem of access to information in the context of communicative practices in the field of legal and in the context of historical, philosophical, socio-psychological, political science and technical research are highlighted. Foreign scientific sources on the problems of information and the right to access it in the light of the formation and development of communicative practices in the information society have been studied. The author concludes that the undisputed research value of the analyzed source base for further scientific research.

Key words: Source base of the right to access information, information society, historiographical research, communicative practices, conceptualization of access to information, research on the right to access information.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-38

УДК 340.12

Юрій Віталійович Кривицький,
доцент кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-7063-4725

РОЛЬ ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ У ВОЄННИЙ І ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОДИ

Постановка проблеми. Нині Україна проходить екзистенційне випробовування війною, яку 24 лютого 2022 року розв'язала РФ. У цій війні наша держава щодня зазнає безпрецедентних людських втрат, масштабних фінансово-економічних збитків, значного нищення створеного впродовж багатьох десятиліть промислово-інфраструктурного потенціалу. Війна в Україні – це не лише жахлива гуманітарна катастрофа. Для Українського народу ця війна є відвертим нападом на основоположні (загальнолюдські) правові засади – принципи справедливості, свободи, рівності та гуманізму, що лежать в основі його праворозуміння, правосвідомості та правової культури.

Фрустрація різного ступеня була притаманна всім нам, особливо напередодні вторгнення і в перші його дні, коли ми спостерігали, як тактики війни стають дедалі більш кривавими й варварськими. Найбільше болю та люті завдавала не лише загроза життю і здоров'ю як така, а й наступ на систему правових цінностей. Ці почуття посилювалися відчаєм людей в Україні, які в безнадії повторювали знову й знову, що право (національне та міжнародне) є надто крихким, аби адекватно відреагувати на одну з масштабних гуманітарних криз століття. Право не може воскресити мертвих, не може вилікувати рани травмованих чи відбудувати міста і села. Прикро, але неминуче, що віра у правовий порядок згорає в Україні з кожною секундою війни [1].

Незважаючи на відсутність чіткого розуміння горизонтів завершення війни, в Україні анонсовано розроблення національного плану дій, для чого у квітні поточного року створено Національну раду з відновлення України від наслідків війни. До основних завдань Ради віднесено не лише розроблення власне плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, а й визначення і напрацювання пропозицій щодо пріоритетних реформ, прийняття та реалізація яких є необхідними у воєнний і післявоєнний періоди, а також підготовка стратегічних ініціатив, проєктів нормативно-правових актів з цього приводу [2]. Таким чином, йдеться про стратегію реформ, зокрема правової, що має визначити інструменти, механізми і технології відновлення держави від наслідків широкомасштабної війни. Таке завдання є певним викликом для фахівців, оскільки відбудовувати й реформувати різні сфери суспільного життя одночасно – вкрай складне завдання. Проте це єдиний варіант для України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правового розвитку та правової реформи, аспектів їх співвідношення є предметом загальнотеоретичного правознавства й по-новому актуалізується і модифікується в умовах війни та післявоєнної відбудови. Науково-теоретичною основою цієї розвідки є праці Р. Бірюкова, Я. Ленгер, Б. Малишева, М. Мірошниченко, І. Оборотова, Ю. Оборотова, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, Т. Подорожної, В. Селіванова, В. Сердюк та ін.

Метою статті є узагальнення та розширення теоретико-методологічних знань про значення правової реформи в забезпеченні правового розвитку у воєнний і післявоєнний періоди. Адже часи війни спонукають до осмислення не лише сутності війни та миру, а й до пізнання природи способів, засобів і форм забезпечення правових цінностей у критичні моменти їх генезису. При цьому безпекові загрози в такі періоди перетворюються на складники життєвого оточення. Стратегічні рішення стають передумовою збереження існування держави, на яку зазіхнув ворог. Переломні періоди дають можливість безпосередньо відчути й зрозуміти явні та приховані смисли подій [3, с. 7].

Основні результати дослідження. У філософській енциклопедичній літературі розвиток визначається як незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів (матерії й свідомості), їх універсальна властивість; один із загальних видів зв'язку. В історії філософської думки виокремлюють три основних підходи до розуміння розвитку: розвиток – як збільшення і зменшення, що набуло відображення в теоріях преформізму; розвиток – як перехід можливості в дійсність, речі в собі в річ для себе, що було характерно для Г. В. Ф. Гегеля, а в більш загальному вигляді – як розуміння руху взагалі – для Арістотеля й арістотелівської традиції філософування; розвиток – як виникнення нового, втіленням чого можуть бути численні концепції прогресу в Новий час. В останньому значенні розвиток часто ототожнюється з прогресом, але розвиток буває і прогресивний і регресивний, це дві його стадії, оскільки все, що виникає, приречене на загибель. Поєднання прогресу і регресу уподібнюється «спіралі» розвитку. З точки зору глибини і швидкості змін розрізняють стадії (сторони, форми) еволюції та революції: для першої характерні реформи, для другої – докорінні зміни. Якщо реформи відкидаються й абсолютизується революція, то виникає руїна, що є наслідком надмірного розриву з традиціями, заперечення спадкоємності (наступності) у процесі розвитку [4, с. 555].

Своєю чергою соціальний розвиток як тип змін у суспільстві характеризується переходом усіх суспільних відносин до якісно нового стану. Соціальний розвиток є наслідком взаємодії значної сукупності соціальних процесів, основу яких становить цілеспрямована діяльність людей та їх об'єднань. Загальний механізм соціального розвитку полягає у виникненні нових потреб у різних сферах суспільного життя та пошуку можливостей для їх задоволення. Залежно від активності суб'єктів діяльності розрізняють дві основні форми соціального розвитку – еволюційну та революційну. Еволюційна – це повільні, поступові кількісні зміни в соціальній системі або її елементах. Революційна – якісні зрушення в усіх суспільних структурах, які здійснюються шляхом радикальної перебудови суспільних відносин і соціальних інститутів. Обидві форми соціального розвитку діалектично поєднані, вони розкривають зміст закону переходу кількісних змін в якісні за допомогою якісного стрибка. Соціальна еволюція готує соціальну революцію й завершується нею. Істотною характеристикою соціального розвитку є соціальний час, в якому проявляється напрям розвитку. Важливу роль у забезпеченні стабільності соціального розвитку відграють соціальні реформи та соціальне планування [5, с. 526–527].

Різновидом суспільного розвитку є правовий, який у вітчизняній юридичній літературі в загальному плані розглядається як складова демократичної трансформації українського суспільства (В. Селіванов), досліджується в умовах глобалізації (Р. Бірюков) та у зв'язку з правовими комунікаціями (Ю. Лапутіна) і принципом індивідуалізації (В. Братасюк).

Відповідно до позиції Ю. Оборотова правовий розвиток (трансформація права) – це міжчасова спадкоємність і просторова акультурація, що пов'язані з використанням традицій і новацій окремої правової культури, правової системи або правової сім'ї [6, с. 153]. Правовий розвиток не може бути обмежений не лише межами своєї правової системи чи правової культури, але традиціями, інститутами й цінностями відповідної правової сім'ї. Не випадково жодна національна юридична наука не може розвиватися лише на основі інформації про свою правову сім'ю. На переконання І. Оборотова, правовий розвиток можна визначити як послідовний процес односпрямованих змін, який відбувається у просторово-часовому континуумі та охоплює міжчасову наступність і просторову акультурацію. У суб'єктивному (оціночному) вимірі правовий розвиток постає у формах прогресу і регресу, а в об'єктивному аспекті він являє собою еволюцію або революцію [7, с. 5].

Людська історія розвивається прогресивно, люди неухильно прямують із несвободи у свободу, з хаосу в упорядковане соціальне буття, несправедливі суспільні відносини шляхом поступового розвитку стають більш справедливими, такими, що відображають формальну рівність у соціумі. Це водночас шлях розвитку і вдосконалення права і людей як правових істот. Ґенеза права здійснюється в контексті загальнокультурного розвитку людського роду. Правовий демократичний розвиток сприяє розширенню сфери правового життя. Він пов'язаний передусім зі свободою особистості, з категоріями «рівності» та «справедливості». Право – це форма буття і вираження свободи. Де існує вільне суспільство, що складається з вільних громадян – особистостей, там життя є правовим, а правовий розвиток – демократичним. Право – це простір свободи, рівного її масштабу і міри. І навпаки, неправо – це заперечення вільної волі, відсутність рівної міри свободи в суспіль-

них відносинах. Свобода становить сутнісну рису права, в умовах її відсутності право руйнується як таке [8, с. 145]. Питання, пов'язані з правами людини, є найважливішою проблемою внутрішнього та зовнішнього правового розвитку. Їх забезпечення – це той критерій, за яким оцінюється досягнутий рівень демократії в державі [9, с. 12].

Водночас у юридичній літературі висловлюються дещо критичні зауваження стосовно місії прав людини в загальноправовому розвитку при збереженні національної правової культури. Так, більшість досягнень останніх років у правовій сфері було пов'язано з висуванням ідеї прав людини як основної у правовому розвитку. Будучи визначальною рисою західної традиції права, використовуючи стан європоцентризму на юридичній карті світу, права людини не лише посіли центральне місце в міжнародному праві, але й розпочали підмінювати ідею права як таку. На жаль, провідна роль прав людини не забезпечує ефективного впливу права на суспільне життя, свідомість і волю людей, їх поведінку. Складається відчуття втрати консолідуючих і творчих можливостей права у зв'язку з наростанням кризових ситуацій і неконтрольованих процесів. Наявна криза західної традиції права змушує звернутися до питань різноманіття правового світу з його унікальними правовими культурами. При цьому в новому світлі проявляється проблема прав і обов'язків як найважливіших компонентів права. Мабуть, ігнорування обов'язків у праві настільки ж небезпечне, як і недооцінка ролі прав [10, с. 19].

Нові вектори розвитку, що набувають відображення у правовій сфері, у нормотворчому процесі, правовому регулюванні, безпосередньо пов'язані з проведенням правової реформи. Остання є формою прогресивного правового розвитку, завдяки їй правові зміни є передбачуваними, послідовними, охоплюють різноманітні аспекти правового життя, відбуваються в межах права, під контролем держави або інших уповноважених суб'єктів.

Заперечення правової реформи як особливої форми (стадії, аспекту) правового розвитку рівнозначне спростуванню ідей утвердження верховенства права, розбудови правової держави і громадянського суспільства, необхідності вдосконалення правової системи, підвищення ефективності правового регулювання, правосуддя, правоохоронної діяльності, посилення забезпечення прав і свобод людини, гарантій їх безпеки. Поняття правової реформи багатовимірне, певною мірою конгломератне, хоча й цілком автономне. Правом так чи інакше оформлюються, закріплюються всі види державних реформ, але правова реформа має свої особливості та свій зміст, вона відображає, визначає правовий розвиток країни. Оформлення правом інших видів реформ не скасовує правову реформу як один з самостійних феноменів[11, с. 72].

Згідно з міркуваннями Б. Малишева категорія «правова реформа» знаходиться в логічному співвідношенні з категоріями «правова еволюція» та «правова революція». Усі три категорії позначають як процес розвитку права, так і результат цього процесу у вигляді певних перетворень. Однак при цьому розрізняються між собою за: а) ступенем збереження наступності у змісті основних принципів, засад і цілей правового регулювання; б) темпом / строком проведення цих перетворень. Враховуючи ці характеристики (показники) форм правового розвитку, правова еволюція передбачає найбільший ступінь збереження наступності права, а відтак – найменший ступінь інтенсивності перетворень. Правова реформа передбачає лише часткову наступність права і середній темп інтенсивності перетворень. Відповідно, правова революція – це перетворення з мінімальною наступністю в розвитку права, а також високий ступінь інтенсивності запровадження перетворень [12, с. 257–258].

Центральне завдання (головна проєктна ідея) правової реформи полягає в забезпеченні правових та організаційних гарантій прав і свобод людини, які є основою конституціоналізації права в цілому та правопорядку зокрема. Правова реформа пов'язана з конституцією, яка безпосередньо і визначає ці права та свободи. Саме в ній закріплено головний орієнтир і критерій правового розвитку – людина, громадянин, їхні права і свободи. У цьому значенні саме права людини і громадянина можуть слугувати тим індикатором, що виявляє справжню мету конкретної правової реформи. Обсяг прав людини і громадянина та механізми їх реалізації демонструють справжні наміри державної влади щодо реформування різних сфер життя суспільства. Поряд із тим права людини і громадянина не можуть розглядатись як абсолютна категорія, оскільки стратегічна мета будь-якої правової реформи – це узгодження правового розвитку держави з суспільними потребами. При

цьому процес реформ містить як наявні ризики, так і позитивні тенденції. Роль права тут може бути подвійною: воно може як прискорювати, так і сповільнювати суспільний розвиток [13, с. 27].

Звісно, філософія правової реформи з її світоглядно-ціннісними ідеалами принципово суперечить логіці війни [14, с. 18]. Проте ми не можемо дозволити собі втратити віру в людяність, правопорядок і правовий розвиток як такі лише через звірства, вчинені окремими людьми або цілим народом, що зомбований пропагандою. Війни закінчуються й повинні бути стратегічні цілі, що змусять усіх рухатися вперед та втілювати отримані уроки. Реформування міжнародного права та порядку, правове забезпечення розробки і реалізації гарантій безпеки для України, притягнення всіх винних до юридичної відповідальності є ключовими ідеями національного правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови. Водночас виникає потреба в ґрунтовному дослідженні того, які ознаки катастрофи були проігноровані та які уроки необхідно засвоїти.

Звідси слідує, що правова реформа має бути спрямована на інтенсифікацію міжнародного та внутрішньодержавного правового розвитку у воєнний і післявоєнний періоди за допомогою правових засобів. Вона передусім дає змогу «звірити годинники», співвіднести правовий розвиток, усю юридичну практику з обраними ідеалами та принципами, реально оцінити досягнуте. Адже в підсумку всі реформи слугують головному суспільному інтересу – благу людини, яка повинна жити в умовах гарантованих прав і свобод, високого рівня культури, матеріальної забезпеченості, миру та безпеки.

Висновки. Правовий розвиток як вид суспільного генезису (поступу) охоплює всі якісні та кількісні, прогресивні й регресивні зміни (перетворення) правових явищ і процесів у правовому житті й відбувається в еволюційній, революційній та інших формах. Позитивним різновидом правової еволюції є правова реформа, яка, спрямовуючись на прогресивні зміни у правовому розвитку, постає водночас і як міра, інструмент збереження та відновлення певного суспільства, його правової системи та держави як публічно-правового інституту, зокрема у воєнний і післявоєнний періоди. Співвідношення правового розвитку та правової реформи – одна з важливих теоретичних і практичних проблем сучасного правознавства та правового життя, без розв'язання якої складно правильно орієнтуватися в перспективах правових змін.

На початку XXI ст. передовій світовій громадськості здавалося, що людство зруйнувало закон джунглів і нарешті настав справжній мир, а не лише відсутність війни; остання стала менш прибутковою, а мир став більш вигідним. Проте широкомасштабна війна РФ проти України довела, що всі мирні очікування до 24 лютого виявилися вкрай наївними. Непохитний поступ українців до справедливості, свободи, рівності та європейської самоідентифікації зіткнувся із закономірним і невідворотним, як з історичної, так і зі світоглядної точок зору явищем – війною за незалежність, яка розпочалася вже більше трьох місяців тому, триває вісім років і ведеться століттями, фактично з 1658 р. Для перемоги, повного звільнення нашої землі від загарбників життєво необхідно здійснити повномасштабні заходи на всіх фронтах – не лише безпосередньо воєнному, а й економічному, інформаційному, політичному, правовому тощо. Особливу роль у забезпеченні стабільності правового розвитку відіграє правова реформа, яка передбачає прогресивні правові зміни (перетворення, нововведення) у воєнний і післявоєнний періоди з метою відновлення та утвердження таких цінностей, як невідчужувані права людини, верховенство права, правова держава та громадянське суспільство.

Список використаних джерел

1. Віщик М. Погляд з України: відроджуючи віру в міжнародне право. URL: https://www.justsecurity.org/80723/insight-from-ukraine-revitalizing-belief-in-inter-national-law-ua/
2. Указ Президента України «Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни» від 21 квітня 2022 р. № 266/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/2022#Text.
3. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. Київ: НІСД, 2019. 560 с.
4. Кизима В. Розвиток. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Абрис, 2002. С. 555. 742 с.
5. Філософський словник соціальних термінів /ред. кол.: В. П. Андрущенко (керів.), В. С. Бакіров, М. І. Бойченко (секрет.). Вид. 3-тє, доповн. Харків: Р.И.Ф., 2005. 672 с.

6. Оборотов Ю. Н. Традиции и новации в правовом развитии: монография. Одесса: Юридична література, 2001. 160 с.
7. Оборотов І. Об'єктивний і суб'єктивний вимір правового розвитку. *Юридичний вісник.* 2011. № 3. С. 5–11. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v3_2011/3.pdf.
8. Оніщенко Н. До питання про демократичний правовий розвиток (деякі теоретичні узагальнення). *Право України.* 2013. № 8. С. 141–148.
9. Оніщенко Н. М. Правова доктрина, юридична наука та захист прав людини (коефіцієнт корисної дії). *Альманах права*. 2020. Вип. 11. С. 11–15. doi: 10.33663/2524-017X-2020-11-2.
10. Оборотов Ю. М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2003. 38 с.
11. Ленгер Я. І. Реформа інституційної системи в Україні: окремі аспекти *Держава і право.* 2007. Вип. 36. С. 70–77.
12. Малишев Б. В. Правова система (телеологічний вимір): монографія. Київ: Дакор, 2012. 364 с.
13. Пархоменко Н. М., Подорожна Т. С. Правова реформа як інструмент конституціоналізації правового порядку. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 26–31. doi: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.03.
14. Кривицький Ю. В. Філософія правової реформи: світоглядно-методологічний вимір. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2021. № 2 (22). С. 11–21. doi: https://doi.org/10.33270/02212202.11.

References

1. Vishchyk M. Pohliad z Ukrainy: vidrodzhuiuchyviru v mizhnarodnepravo. URL: https://www.justsecurity.org/80723/insight-from-ukraine-revitalizing-belief-in-inter-national-law-ua/
2. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pytannia Natsionalnoi rady z vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny» vid 21 kvitnia 2022 r. № 266/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/2022#Text.
3. Parakhonskyi B. O., Yavorska H. M. Ontolohiiaviiny i myru: bezpeka, stratehiia, smysl: monohrafiia. Kyiv: NISD, 2019. 560 s.
4. Kyzyma V. Rozvytok. Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk / V. I. Shynkaruk (hol. redokol.) tain. Kyiv: Abrys, 2002. S. 555. 742 s.
5. Filosofskyi slovnyk sotsialnykh terminiv / red. kol.: V. P. Andrushchenko (keriv.), V. S. Bakirov, M. I. Boichenko (sekret.). Vyd. 3-tie, dopovn. Kharkiv: R.Y.F., 2005. 672 s.
6. Oborotov Yu. N. Tradytsyy y novatsyy v pravovom razvytyy: monohrafyia. Odessa: Yurydychna literatura, 2001. 160 s.
7. Oborotov I. Obiektyvnyi i subiektyvnyi vymir pravovoho rozvytku. *Yurydychnyi visnyk.* 2011. № 3. S. 5–11. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v3_2011/3.pdf.
8. Onishchenko N. Do pytannia pro demokratychny i pravovyi rozvytok (deiaki teoretychni uzahalnennia). *Pravo Ukrainy.* 2013. № 8. S. 141–148.
9. Onishchenko N. M. Pravova doktryna, yurydychna nauka ta zakhyst pravliudyny (koefitsiient korysnoi dii). *Almanakh prava.* 2020. Vyp. 11. S. 11–15. doi: 10.33663/2524-017X-2020-11-2.
10. Oborotov Yu. M. Tradytsii ta novatsii v pravovomu rozvytku: zahalnoteoretychni aspekty: avtoref. dys. … d-rayuryd. Nauk: 12.00.01. Odesa, 2003. 38 s.
11. Lenher Ya. I. Reforma instytutsiinoi systemy v Ukraini: okremi aspekty. *Derzhavai pravo.* 2007. Vyp. 36. S. 70–77.
12. Malyshev B. V. Pravova systema (teleolohichnyi vymir): monohrafiia. Kyiv: Dakor, 2012. 364 s.
13. Parkhomenko N. M., Podorozhna T. S. Pravova reforma yak instrument konstytutsionalizatsii pravovoho poriadku. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2020. № 2. S. 26–31. doi: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.03.
14. Kryvytskyi Yu. V. Filosofiia pravovoi reformy: svitohliadno-metodolohichnyi vymir. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava.* 2021. № 2 (22). S. 11–21. doi: https://doi.org/10.33270/02212202.11.

Кривицький Ю. В. Роль правової реформи в забезпеченні правового розвитку у воєнний і післявоєнний періоди

Узагальнено та розширено теоретико-методологічні знання про значення правової реформи в забезпеченні правового розвитку у воєнний і післявоєнний періоди. Обґрунтовано, що співвідношення правового розвитку та правової реформи – це одна з важливих теоретичних і практичних проблем сучасного право-

знавства та правового життя, без розв'язання якої складно правильно орієнтуватися в перспективах правових змін у майбутньому.

Ключові слова: розвиток, правовий розвиток, реформа, правова реформа, війна, війна в Україні.

Kryvytskyi Y. V. The role of legal reform in ensuring legal development in the war and postwar periods

Theoretical and methodological knowledge about the importance of legal reform in ensuring legal development in the war and postwar periods is generalized and expanded. It is substantiated that the relationship between legal development and legal reform is one of the important theoretical and practical problems of modern jurisprudence and legal life, without the solution of which it is difficult to properly navigate the prospects of legal change in the future.

Key words: development, legal development, reform, legal reform, war, war in Ukraine.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-39

УДК 340.61; 342.7.03

Олена Леонідівна Львова,
старший науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
ORCID: 0000-0003-2985-9671

МОРАЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ (У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ 2022 року)

Постановка проблеми. Генеза сутності права є водночас історією формування складових елементів прав людини. Ці складові були закріплені на конституційному рівні в Англії в XIII ст., у Франції та США – у XVIII ст. Жахіття Другої світової війни спонукали ООН до прийняття у 1948 році Загальної декларації прав людини. У цих документах йшлося про невід'ємні, такі, що не залежать від визнання державою, права людини, якими людина наділяється з моменту свого народження, без яких є неможливими її існування та розвиток. Ці права не залежать від прав, наданих державою, і характеризуються такими ознаками, як універсальність, належність від народження, ненабувальність, невідчужуваність, непорушність та основоположність, інтерпретація яких міститься у принципах [12, с. 196–197]. Це відображає основні змістові характеристики загальноприйнятого в юридичній літературі уявлення про права людини як такі, що належать їй від народження, є природними і невідчужуваними, існують незалежно від того, визнає їх держава чи ні, закріплює їх на законодавчому рівні або ні [6, с. 5].

Моральність оцінюється, як правило, з перспективи загального сприйняття і суспільної згоди щодо таких етичних категорій, як добро, зло, благо, справедливість та ін. Відповідно, у контексті прав людини та права взагалі їх загальне розуміння дає нам відповідь на питання, закон добрий чи ні, справедливий чи не справедливий, соціально корисний чи ні і т. ін. І в процесі пошуку відповідей ми водночас шукаємо переконливі аргументи, якими обґрунтовуємо місце моральності у праві та законах, які регулюють сферу нашого природного й цінного та забезпечують її захист [7, с. 40]. Зокрема, численні конвенції, які регулюють питання захисту прав людини, у т. ч. під час воєнних дій, змістовно побудовані на моральних принципах і цінностях, серед яких – честь, гідність, повага, життя, свобода, гуманізм, заборона тортур тощо.

З огляду на трагічні особливості щодо захисту прав людини, які склалися в Україні під час повномасштабного нападу РФ, очевидними є цілковите нівелювання з боку агресора усвідомлення людини як цінності, її честі та гідності, життя та здоров'я, а також ставлення до українського народу як гідної нації з притаманними їй ідентичністю, історією, традиціями тощо. Тому постала нагальна потреба дослідити права людини, яка не перебуває зі зброєю в руках, не є учасником воєнного конфлікту, а є частиною цивільного, мирного населення.

Це має не лише юридичне значення, а й моральне, адже захист невід'ємних, природних прав людини завжди несе в собі моральне навантаження, бо природність є частиною її життя, складовою ментальності й культури будь-якого суспільства, що стає морально-нормативним стандартом суспільних відносин за будь-яких обставин, особливо під час війн, характер яких може суттєво відрізнятися.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття та основні змістові характеристики прав цивільного населення під час війни та питання його захисту представлені у працях З. Валіулліної, І. Назарчук, О. Сенаторової, Ю. Усманової та ін. Моральний ракурс проблеми висвітлено у дослідженнях С. Бобровник, Н. Оніщенко, Є. Смирнової, Ю. Шемшученка та ін.

Мета статті. З огляду на це метою статті є аналіз морально-правових засад захисту цивільного населення під час війни.

Основні результати дослідження. Права людини, засновані на принципах свободи, рівності та справедливості, мають універсальний характер. Загальновизнаними в міжнародному праві фундаментальними правами людини є, зокрема: право на життя; право на незастосування до особи тортур, насилля або іншого жорстокого чи такого, що принижує людську гідність, поводження або покарання; право на недоторканність приватного життя, особистої і сімейної таємниці, захист своєї честі і гідності, свободи совісті і віросповідання тощо [14, с. 710]. Під час воєнних дій згадані основоположні цінності є особливо вразливими і їх дотримання з боку сторони воєнного конфлікту прямо залежить від мотивів і моральних передумов такої агресії.

Вивчаючи теоретичний дискурс щодо військових теорій, З. Валіулліна спостерігає серед видів війн, що можуть вестись у XXI ст., такі, як неоголошений геноцид проти населення держави суперника, інформаційну війну, духовну війну як цілеспрямоване нав'язування згубних цінностей тим народам або державам, яких потрібно підкорити та ін. При цьому наголошується, що форми ведення війни, маючи економічні та політичні причини і цілі, історично змінюються, але завжди мають морально-етичне обґрунтування як передумову або як її супровід [1].

Оскільки ми обмежимося аналізом прав цивільного населення під час війни, варто спинитися на основних засадах їх правового регулювання на міжнародному та національному рівнях. Також необхідно зважати на вид збройного конфлікту, оскільки від цього залежатиме режим захисту прав. Слід зауважити, під час збройних конфліктів застосовуються норми міжнародного гуманітарного права (далі за текстом – МГП), яке визначається як система міжнародно визнаних правових норм і принципів, що встановлюють права і обов'язки суб'єктів міжнародного права щодо заборони чи обмеження використання певних засобів і методів ведення збройної боротьби, забезпечення захисту жертв конфлікту та визначають відповідальність за порушення цих норм [3].

Зокрема, МГП містить принципи і норми, які: застосовуються під час збройних конфліктів; обмежують насильство, що перевищує обсяг, необхідний для досягнення мети війни – ослаблення військової спроможності супротивника; забороняють насильство щодо тих, хто не бере або припинив брати участь у конфлікті [10, с. 56–57].

Поведінку сторін вже існуючого збройного конфлікту регулює право війни (Jus in bello), воно є синонімом міжнародного гуманітарного права і спрямоване на мінімізацію страждань у збройних конфліктах, особливо шляхом захисту і надання допомоги всім жертвам збройного конфлікту, наскільки це можливо [15].

Ю. Усманов, досліджуючи право на життя в умовах збройних конфліктів, вказує на дві категорії людей: учасники збройного конфлікту і ті, хто не бере безпосередньої участі у цьому конфлікті [13, с. 25–26].

Зокрема, пунктом 59 Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України від 23.03.2017 року визначено поняття цивільної особи та її статус. Так, під цивільною особою розуміється «будь-яка особа, яка не входить до складу збройних сил та не є членом збройної групи. Цивільні особи користуються захистом, за винятком окремих випадків і періоду, коли вони беруть безпосередню участь у воєнних діях. У разі сумнівів щодо того, чи є особа цивільною, вона вважається цивільною.

Цивільне населення складається із цивільних осіб. Наявність серед цивільного населення окремих людей, які не підпадають під визначення цивільних осіб, не позбавляє решту населення цивільного статусу і захисту, який надається МГП» [3].

Таким чином, в основі МГП лежить принцип розрізнення між воюючими і невоюючими (розрізнення за суб'єктами), а також між військовими і цивільними об'єктами (розрізнення за об'єктами). Відповідно всіх осіб, статус яких регламентується нормами МГП, можна поділити на учасників і неучасників збройних конфліктів. При цьому залежно від типу збройного конфлікту вони матимуть різний статус.

Відповідно жертвами війни, або підзахисними особами, є особи, що не беруть або припинили брати участь у воєнних діях. Під жертвами війни (підзахисними особами) розуміють усіх тих, кого захищають Женевські конвенції 1949 року (далі за текстом – ЖК). Норми статті 12, загальної для ЖК I і ЖК II, статей 13, 14 ЖК III та ст. 4 ЖК IV передбачають, що поранені, хворі, особи, що за-

знали корабельної аварії, військовополонені та цивільне населення мають користуватися повагою та захистом. Під захистом розуміють не тільки обов'язок не вживати стосовно них ворожих дій, а й застосовувати певні дії для їх безпеки. На цих осіб не тільки заборонено нападати, з ними слід завжди поводитися гуманно, не піддавати їх катуванню та іншим жорстоким видам поводження і покарання, захищати їх від нападу під час ворожих дій та ін. [10, с. 83–84].

Міжнародний суд ООН неодноразово виводив обов'язки за МГП безпосередньо із такого загального принципу права, як «елементарні засади гуманності». Такими він визнав усі положення спільної для всіх чотирьох женевських конвенцій ст. 3, яку називають мініконвенцією, і які Суд визнав обов'язковими для дотримання під час будь-яких збройних конфліктів [10, с. 67].

24 лютого 2022 року відкритим повномасштабним вторгненням із суші, моря, повітря до України РФ грубо порушила Статут ООН, численні норми міжнародного права та вчинила акт агресії – найбільш серйозне та грубе порушення міжнародного правопорядку. Його серйозні порушення вважаються воєнними злочинами. З огляду на це 27 лютого до Міжнародного суду ООН в Гаазі Україна подала позов проти РФ. Також було подано запит на наказ Суду про тимчасові заходи проти РФ. У повідомленні Міністерства закордонних справ йдеться, що Україна вимагає від Суду провести екстрені слухання та видати наказ РФ негайно припинити військові дії та незаконний напад на Україну [9].

Однак дії агресора щодо цивільного населення України, на наше переконання, містять ознаки не просто порушення прав людини, а геноциду. Такого висновку можна дійти, виходячи з аналізу норм міжнародного гуманітарного права.

Пунктом 3 Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України основним завданням МГП визначено захист осіб, які не беруть безпосередньої участі у воєнних діях, а також тих, які перестали брати в них участь у результаті хвороби, поранення або будь-якої іншої причини, незалежно від їх раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мови або інших ознак [3].

Статтею 3 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни передбачено мінімум зобов'язань сторін у разі збройного конфлікту щодо осіб, які не беруть активної участі в бойових діях, зокрема, є забороненими такі діяння стосовно зазначених вище осіб: а) насилля над життям і особистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури; б) захоплення заручників; в) наруга над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження; г) засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином і який надає судові гарантії, визнані цивілізованими народами як необхідні [4].

Окрім того, Додатковим протоколом до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року визначаються гарантії гуманного поводження. Так, ст. 4 Протоколу II передбачається, що зазначені вище особи «мають право на повагу до своєї особистості, своєї честі, своїх переконань і своїх релігійних обрядів. За всіх обставин з ними поводяться гуманно й без будь-якої несприятливої різниці. Заборонено видавати наказ не залишати нікого в живих» [2].

Однак загальновідомо, що ставлення російського агресора до мирного українського цивільного населення у своєму варварстві не обмежується звичайним розумінням порушення прав людини та принципу гуманізму під час збройного конфлікту.

З огляду на це спільнота українських юристів звернулася до міжнародного співтовариства із закликом вжити негайних і рішучих заходів для припинення геноциду українського народу, забезпечити відповідальність за вже скоєні порушення та покарання міжнародного злочину геноциду [11].

Геноцид, як визначено статтею 2 Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього [5], включає дії, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: а) вбивство членів групи; б) заподіяння тяжкої тілесної або психічної шкоди членам групи; в) навмисне створення для групи умов життя, розрахованих на те, щоб забезпечити її фізичне знищення повністю або частково; г) вжиття заходів, спрямованих на запобігання народженню всередині групи; ґ) примусове переведення дітей з групи в іншу групу.

Станом на 4 квітня 2022 року вже задокументовані та підтверджені незалежними спостерігачами низка фактів, зокрема:

– умисне вбивство мирних жителів, катування та масові зґвалтування, у тому числі дітей, жінок і людей похилого віку;

– триваючі невибіркові обстріли Росією житлових будинків, лікарень, шкіл, дитячих садків у Маріуполі, Харкові, Чернігові, Сумах, Ізюмі, Охтирці та інших містах України з метою насадити страх і домогтися підкорення;

– відмова Росії в наданні гуманітарної допомоги тим, хто її потребує, в окупованих містах і містах в облозі;

– масові депортації мирного населення України з окупованих територій, вже відомо про близько 40 тис. громадян України, серед яких щонайменше 2389 дітей, яких примусово депортували до Росії чи Білорусі.

Спільнота українських юристів виявила факти конкретного наміру російських зловмисників здійснити геноцид українців шляхом повного або часткового знищення українців як національної групи, і такі моделі злочинної поведінки повністю відповідають ознакам злочину геноциду за ст. 2 (а), (б), (в) і (г) Конвенції про геноцид і відповідають критерію воєнних злочинів і злочинів проти людяності [11].

Верховна Рада України відреагувала відповідно, прийнявши Постанову «Про Заяву Верховної Ради України “Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні”» № 2188-IX від 14.04.2022 року [8]. Цією Заявою Верховна Рада України:

1. Визнає дії, вчинені Збройними силами РФ та її політичним і військовим керівництвом під час останньої фази збройної агресії РФ проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, геноцидом Українського народу.

2. Звертається до Організації Об’єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, урядів та парламентів іноземних держав щодо визнання вчинення РФ геноциду Українського народу, а також злочинів проти людяності та воєнних злочинів на території України.

Аналізуючи зміст цієї постанови Верховної Ради України, спостерігаються такі її моральні складові, що стали засадничими в процесі прийняття такого правового рішення. А саме, у його основу покладено, зокрема, факти:

– багатовікової політики РФ щодо «деукраїнізації», поглинання української нації шляхом перекручування та привласнення її історії, здобутків у сферах науки, культури й мистецтва;

– «денацифікації» України, за якою фактично приховуються справжні мотиви російської агресії – знищення Українського народу, його самобутності та позбавлення його права на самостійний розвиток;

– вчинення на тимчасово окупованих РФ територіях України дій щодо заборони використання української мови і т. п.;

– вчинення геноциду, змова з метою вчинення геноциду, пряме й публічне підбурювання до вчинення геноциду;

– вбивств, викрадення, жорстокого позбавлення свободи людей, їх катування, зґвалтування, глумління над тілами вбитих і замучених;

– систематичних випадків умисного вбивства цивільного населення та умисному створенні Збройними силами РФ таких умов життя, які завдають виняткових страждань Українському народу, спрямовані на його повне або часткове знищення та в підсумку призводять до фізичного знищення українського населення в багатьох населених пунктах на території України, зокрема через блокаду населених пунктів, недопущення гуманітарної допомоги та перешкоджання евакуації цивільного населення, захоплення та цілеспрямоване знищення об’єктів інфраструктури, що забезпечує базові потреби людей;

– примусовому переміщенні українських дітей на територію РФ та передачі їх на виховання до чужого середовища з метою знищення їхньої самоідентифікації як українців і т. ін.

Висновки. Отже, можна констатувати, що норми міжнародного гуманітарного права встановлюють відповідні заборони чи обмеження використання певних засобів і методів ведення збройної боротьби, забезпечуючи захист жертв конфлікту і цивільного населення та визначаючи відповідальність за порушення цих норм. В основі міжнародного гуманітарного права покладено принцип розрізнення між воюючими і невоюючими та їх захист з огляду на морально-правові складові такого захисту.

Виходячи із аналізу змісту деяких конвенційних угод, а також згаданої вище постанови Верховної Ради, можна спостерігати такі принципові моральні складові їх прав, як життя, повага, свобода совісті і віросповідання, заборона тортур і приниження людської гідності, гуманне поводження, захист під час воєнних дій тощо. Зокрема, Міжнародний суд ООН неодноразово виводив обов'язки сторін воєнного конфлікту за такого загального принципу права, як «елементарні засади гуманності». Саме ці принципи сьогодні безмежно порушуються російським агресором щодо цивільного населення України, з огляду на що Верховна Рада України прийняла Постанову «Про Заяву Верховної Ради України "Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні"».

Список використаних джерел

1. Валіулліна З. В. Військова теорія К. Клаузевіца в теоретичному дискурсі. Ефективна економіка. *Дніпровський державний аграрно-економічний університет.* 2017. № 11. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5881
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. Протокол ратифіковано із заявою Указом Президії Верховної Ради УРСР № 7960-XI від 18.08.89 / *Офіційний вебсайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text
3. Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: Наказ Міністерства оборони України 23.03.2017 № 164 / *Офіційний вебсайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text
4. Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Женева, 12 серпня 1949 року. Конвенцію ратифіковано із застереженнями Указом ПВР УРСР від 03.07.1954 / *Офіційний вебсайт Верховної Ради України.* URL: https: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
5. Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р. Документ ратифіковано від 18.03.1954 № 995_155 / *Офіційний вебсайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text
6. Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини та громадянина: навч. посібник. Харків: Факт, 2001. 439 с.
7. Львова О. Л. Моральні засади прав людини: сучасні виклики та шляхи їх подолання. Захист прав людини в умовах суспільних трансформацій: монографія / кол. авт.; за заг. ред. Д. О. Маріц та О. Л. Львової. Вінниця: Твори, 2021. С. 34–60.
8. Про Заяву Верховної Ради України "Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні": Постанова Верховної Ради України № 2188-IX від 14.04.2022 року / *Офіційний вебсайт Верховної Ради України.* URL: https: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-IX#Text
9. Назарчук І. Вторгнення Росії в Україну як акт агресії та зухвале порушення прав людини. *Юридична газета онлайн: Всеукраїнське професійне юридичне видання.* 28 лютого 2022. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/vtorgnennya-rosiyi-v-ukrayinu-yak-akt-agresiyi-ta-zuhvale-porushennya-mizhnarodnogo-prava.html
10. Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти: навчальний посібник. Київ: Вид-во «ФОП Голембовська О. О.», 2018. 208 с.
11. Спільнота українських юристів закликає Договірні сторони Конвенції про геноцид запобігти геноциду населення України. *Юридична газета онлайн.* 9 квітня 2022. URL: https://yur-gazeta.com/golovna/spilnota-ukrayinskih-yuristiv-zaklikae-dogovirni-storoni-konvenciyi-pro-genocid-zapobigti-genocidu-n.html
12. Токарчик Р. Про необхідність трансформації концепції прав людини в концепцію прав життя. *Філософія права і загальна теорія права.* 2012. № 2. С. 196–215.
13. Усманов Ю. Право на життя в умовах збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави. Київ: Право, 2021. 205 с.
14. Шемшученко Ю. С. Права людини. Юридична енциклопедія: В 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 4.: Н–П. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана», 2002. 720 с.
15. What are jus ad bellum and jus in bello? Intarnational committee of the Red Kross. 2015. URL: https://www.icrc.org/en/document/what-are-jus-ad-bellum-and-jus-bello-0

References

1. Valiullina Z. V. Viiskova teoriia K. Klauzevitsa v teoretychnomu dyskursi. Efektyvna ekonomika. *Dniprovskyi derzhavnyi ahrarno-ekonomichnyi universytet.* № 11. 2017. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5881

2. Dodatkovyi protokol do Zhenevskykh konventsii vid 12 serpnia 1949 roku, shcho stosuietsia zakhystu zhertv zbroinykh konfliktiv nemizhnarodnoho kharakteru (Protokol II), vid 8 chervnia 1977 roku. Protokol ratyfikovano iz zaiavoiu Ukazom Prezydii Verkhovnoi Rady URSR N 7960-XI vid 18.08.89 / *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text
3. Instruktsiia pro poriadok vykonannia norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy 23.03.2017 № 164 / *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text
4. Konventsiia pro zakhyst tsyvilnoho naselennia pid chas viiny. Zheneva, 12 serpnia 1949 roku. Konventsiiu ratyfikovano iz zasterezhenniamy Ukazom PVR URSR vid 03.07.1954 / *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: https: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
5. Konventsiia pro poperedzhennia zlochynu henotsydu i pokarannia za noho vid 9 hrudnia 1948 r. Dokument ratyfikovano vid 18.03.1954 № 995_155 / *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text
6. Kushnirenko O. H., Slinko T. M. Prava i svobody liudyny ta hromadianyna: navch. posibnyk. Kharkiv: Fakt, 2001. 439 s.
7. Lvova O. L. Moralni zasady prav liudyny: suchasni vyklyky ta shliakhy yikh podolannia / Zakhyst prav liudyny v umovakh suspilnykh transformatsii: monohrafiia / kol. avt.; za zah. red. D. O. Marits ta O. L. Lvovoi. Vinnytsia: Tvory, 2021. S. 34–60.
8. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vchynennia Rosiiskoiu Federatsiieiu henotsydu v Ukraini»» № 2188-IX vid 14.04.2022 roku / *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: https: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-IX#Text
9. Nazarchuk I. Vtorhnennia Rosii v Ukrainu yak akt ahresii ta zukhvale porushennia prav liudyny. *Yurydychna hazeta onlain: Vseukrainske profesiine yurydychne vydannia.* 28 liutoho 2022. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/vtorgnennya-rosiyi-v-ukrayinu-yak-akt-agresiyi-ta-zuhvale-porushennya-mizhnarodnogo-prava.html
10. Senatorova O. V. Prava liudyny i zbroini konflikty: navchalnyi posibnyk. Kyiv: Vyd-vo «FOP Holembovska O.O.», 2018. 208 s.
11. Spilnota ukrainskykh yurystiv zaklykaie Dohovirni storony Konventsii pro henotsyd zapobihty henotsydu naselennia Ukrainy. *Yurydychna hazeta onlain.* 9 kvitnia 2022. URL: https://yur-gazeta.com/golovna/spilnota-ukrayinskih-yuristiv-zaklikae-dogovirni-storoni-konvenciyi-pro-genocid-zapobigti-genocidu-n.html
12. Tokarchyk R. Pro neobkhidnist transformatsii kontseptsii prav liudyny v kontseptsiiu prav zhyttia. *Filosofiia prava i zahalna teoriia prava.* 2012. № 2. S. 196–215.
13. Usmanov Yu. Pravo na zhyttia v umovakh zbroinykh konfliktiv i sytuatsii nasylstva vseredyni derzhavy. Kyiv: Pravo, 2021. 205 s.
14. Shemshuchenko Yu. S. Prava liudyny. Yurydychna entsyklopediia : V 6 t. / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. T. 4: N–P. Kyiv: Vyd-vo «Ukr. entsyklopediia im. M. P. Bazhana», 2002. 720 s.
15. What are jus ad bellum and jus in bello? / Intarnational committee of the Red Kross. 2015. URL: https://www.icrc.org/en/document/what-are-jus-ad-bellum-and-jus-bello-0

Львова О. Л. Морально-правові засади захисту цивільного населення під час війни (у контексті російської агресії 2022 року)

Загальновизнаними в міжнародному праві фундаментальними правами людини є, зокрема: право на життя; право на незастосування до особи тортур, насилля або іншого жорстокого або такого, що принижує гідність, поводження або покарання; право на недоторканність приватного життя, особистої і сімейної таємниці, захист своєї честі і гідності, свободи совісті і віросповідання тощо. Під час воєнних дій згадані основоположні цінності є особливо вразливими і їх дотримання з боку сторони воєнного конфлікту прямо залежить від мотивів та моральних передумов такої агресії.

Норми міжнародного гуманітарного права встановлюють відповідні заборони чи обмеження використання певних засобів і методів ведення збройної боротьби, забезпечуючи захист жертв конфлікту та визначаючи відповідальність за порушення цих норм. В основі міжнародного гуманітарного права покладено принцип розрізнення між воюючими і невоюючими, у зв'язку з чим у статті окрема увага звертається на захист саме цивільного населення і морально-правові складові такого захисту.

Аналізуючи конвенційні угоди щодо захисту цивільного населення та жертв війни, можна спостерігати такі принципові моральні складові їх прав, як життя, повага, свобода совісті і віросповідання, заборона тортур і приниження людської гідності, гуманне поводження, захист під час воєнних дій тощо.

Зокрема, Міжнародний суд ООН неодноразово виводив обов'язки сторін воєнного конфлікту за такого загального принципу права, як «елементарні засади гуманності».

Статтею 3 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни передбачено мінімум зобов'язань сторін у разі збройного конфлікту щодо осіб, які не беруть активної участі в бойових діях, зокрема, є забороненими такі діяння стосовно зазначених вище осіб: а) насилля над життям й особистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури; б) захоплення заручників; в) наруга над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження; г) засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином і який надає судові гарантії, визнані цивілізованими народами як необхідні.

Загальновідомо, що ставлення російського агресора до мирного українського цивільного населення у своєму варварстві не обмежується звичайним розумінням порушення прав людини та принципу гуманізму під час збройного конфлікту.

З огляду на це Верховна Рада України прийняла Постанову «Про Заяву Верховної Ради України "Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні"», якою визнає дії, вчинені Збройними силами РФ та її політичним і військовим керівництвом під час останньої фази збройної агресії РФ проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, геноцидом Українського народу. При цьому беруться до уваги послідовність і системність політики РФ, спрямованої на масове знищення населення України, порушення суверенітету і територіальної цілісності України та ліквідації національної державності України.

Ключові слова: війна, збройний конфлікт, геноцид, гідність, гуманізм, мораль, повага, права людини, цивільне населення.

Lvova O. L. Moral and legal principles of protection of civilians during the war (in the context of Russian aggression in 2022)

The fundamental human rights universally recognized in international law are, in particular: the right to life; the right not to be subjected to torture or other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment; the right to privacy, personal and family secrecy, protection of one's honor and dignity, freedom of conscience and religion, etc. During hostilities, these fundamental values are particularly vulnerable, and their adherence to military conflict is directly dependent on the motives and moral preconditions for such aggression.

The norms of international humanitarian law establish appropriate prohibitions or restrictions on the use of certain means and methods of armed struggle, ensuring the protection of victims of conflict and determining the responsibility for violating these norms. International humanitarian law is based on the principle of distinction between combatants and non-combatants, in connection with which the article pays special attention to the protection of the civilian population and the moral and legal components of such protection.

Analyzing the convention agreements on the protection of civilians and victims of war, one can observe such fundamental moral components of their rights as life, respect, freedom of conscience and religion, prohibition of torture and humiliation, humane treatment, protection during hostilities and more.

In particular, the UN International Court of Justice has repeatedly deduced the responsibilities of the parties to a military conflict from such a general principle of law as the "basic principles of humanity".Article 3 of the Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War provides for a minimum commitment of the parties in the event of armed conflict to non-combatants, including the following acts against the above: personality, including all forms of murder, mutilation, ill-treatment and torture; b) hostage-taking; c) abuse of human dignity, in particular abusive and degrading treatment; d) the conviction and application of punishment without a prior judgment rendered by a court duly established and providing judicial guarantees recognized by civilized peoples as necessary.

It is well known that the attitude of the Russian aggressor towards the peaceful Ukrainian civilian population in its barbarism is not limited to the usual understanding of human rights violations and the principle of humanism during armed conflict.

In view of this, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Resolution "On the Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine" On the Russian Federation's Genocide in Ukraine "", which recognizes the actions committed by the Armed Forces of the Russian Federation and its political and military leadership during the last phase of against Ukraine, which began on February 24, 2022, with the genocide of the Ukrainian people. This takes into account the consistency and systemic policy of the Russian Federation aimed at mass extermination of the population of Ukraine, violation of the sovereignty and territorial integrity of Ukraine and the elimination of national statehood of Ukraine.

Key words: war, armed conflict, genocide, dignity, humanism, morality, respect, human rights, civilian population.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-40

УДК 340.14

Руслана Дмитрівна Ляшенко,
завідувач кафедри правознавства
Поліського національного університету,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-6129-7907

ІДЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. Кардинальна зміна правової політики держави зумовлена реальною загрозою державному суверенітету, незалежності та національній безпеці з метою створення умов для органів публічної влади здійснювати заходи і виконувати повноваження, необхідні для захисту населення та інтересів держави. Юридичною основою для зміни законодавства за вищезазначених підстав є правовий режим воєнного стану.

Сучасний період важких трансформаційних перетворень, який нині переживає Україна, потребує нових підходів у вирішенні соціальних, економічних, політичних, ідеологічних, оборонних, безпекових та інших питань. Введення правового режиму воєнного стану стало кульмінаційним моментом у визначенні основних напрямів розвитку вітчизняного законодавства, його кардинальної зміни та суттєвого вдосконалення з максимальним урахуванням умов суспільного життя, що склалися в умовах російської агресії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою для аналізу питання про розвиток національного законодавства в умовах російського вторгнення були дослідження В. Бабкіна, А. Луцького, М. Михальченка, О. Костенка, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, Л. Шестопалової та ін.

Метою статті є аналіз основних напрямів розвитку національного законодавства в умовах російського вторгнення в Україну та його подальше вдосконалення шляхом визнання терміна «рашизм» на національному рівні та заборони рашизму як різновиду тоталітарної ідеології.

Основні результати дослідження. Сьогодні Україна є яскравим прикладом збігу несприятливих обставин для реалізації «проєкту» національної держави [1, с. 83], обстоювання власного суверенітету, незалежності та права на самовизначення. Агресія РФ проти України мобілізувала не лише українське суспільство на боротьбу з ворогом, а й міжнародну спільноту на забезпечення потреб обороноздатності України та ліквідацію наслідків російського вторгнення. Реальна загроза існуванню української державності стала результатом усвідомлення потреби формування соціальної та політичної єдності. Політичну згуртованість і спільне розуміння мети демонструють вищі органи державної влади, виконуючи покладені на них повноваження для забезпечення прав, свобод та законних інтересів громадян й оборони держави.

Президент України, виступаючи у Верховній Раді 3 травня 2022 року, наголосив: «…Сьогодні Парламент має зосередитися лише на важливих для країни законах, які є пріоритетними для держави під час війни. …Закони мають бути вчасними, як ленд-ліз, влучними, як наша «Стугна» і «Байрактар», і приносити користь, як «Нептун». І славу приносити як наше військо, і бути такими, що увійдуть в історію, як народ України» [2].

З 24 лютого 2022 по 21 квітня 2022 рік Верховна Рада України прийняла 77 законів, спрямованих на регулювання життєдіяльності держави, забезпечення обороноздатності та супротиву українського народу. Трансформація законодавства охопила найважливіші сфери суспільного життя – оборонну, економічну, політичну, соціальну, ідеологічну тощо. Належну вагу було приділено удосконаленню законодавства в частині притягнення до юридичної відповідальності колаборантів, диверсантів, мародерів тощо.

Поряд з тим аналіз причин і передумов російського вторгнення дає підстави стверджувати про вагому ідеологічну складову у цій війні, що свого часу підготувало живильний ґрунт для просуван-

ня впливу РФ на весь колишній пострадянський простір та популяризацію ідей рашистської ідеології. За таких умов парламент зосередився на розробці та ухваленні законопроєктів, спрямованих на зміну ідеологічно-світоглядних орієнтирів у вітчизняному державотворенні та правотворенні.

Важливим кроком у цьому напрямі було прийняття у квітні 2015 року законів про декомунізацію спрямованих на усунення наслідків впливу комуністичної ідеології в усіх сферах суспільного життя («Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у XX столітті», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки»). В. Бабка таку модель декомунізації трактує як вибір європейського шляху розвитку, засудження й заборону пропаганди комуністичної спадщини [3, с. 173]. Як відомо, питання про конституційність Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» [4] було предметом розгляду Конституційного Суду України. Автори клопотання стверджували, що даний Закон «не відповідає ст. 8 Основного Закону України, оскільки порушує конституційний принцип правової визначеності» [5]. Але Конституційний Суд України, застосувавши історико-політичний, системний, логічний та телеологічний способи тлумачення норм права, аргументував, що «з огляду на історію становлення української незалежної держави, історичний контекст та загрози, що постали перед нею у зв'язку з тимчасовою окупацією частини її території, Україна має право обстоювати конституційні принципи, у тому числі й шляхом заборони пропаганди тоталітарних режимів та використання їхньої символіки» [5]. Відтак Закон визнано конституційним. Процес руйнування пам'яток тоталітарному минулому прискорився, а радянська топоніміка втратила свої позиції [6, с. 400].

Агресивна політика РФ, повномасштабне вторгнення на територію України 24 лютого 2022 року зумовили зміну світоглядних орієнтирів українського суспільства, що відобразилось на законодавчій діяльності парламенту. Адже зрозуміло, що лише українознавче пізнання та самопізнання своєї ідентичності створить умови для розбудови самостійної держави та формування політичної нації [6, с. 157]. Відтак Верховна Рада 21 квітня 2022 року ухвалила Закон «Про дерадянізацію законодавства України». У пояснювальній записці до законопроєкту було визначено, що метою його прийняття є «відрадянщення актів законодавства України, як шляхом внесення відповідних змін до існуючих законів, так і визнанням такими, що не застосовуються на території України деяких нормативно-правових актів (або їх положень) органів державної влади і управління Союзу РСР і Української РСР (Української СРР)» [7].

Зазначимо, що термін «дерадянізація», який вжито у назві цього Закону, не визначений у чинному вітчизняному законодавстві, а його використання у назві Закону не дає правильного уявлення про наміри законодавця та його зміст. Аналіз змісту Закону свідчить, що йдеться про систематизацію вітчизняного законодавства, приведення його у відповідність до європейських стандартів та необхідність проведення кодифікації з урахуванням сучасних реалій, оскільки прийняті ще за радянських часів кодекси застаріли і не здатні забезпечити належне правове регулювання. Реалізація даного Закону передбачає розробку та ухвалення Житлового кодексу України, Трудового кодексу України та Адміністративного деліктного кодексу України. Н. Пархоменко наголошувала на нагальній потребі модернізації національного законодавства у зв'язку з інтенсивним розвитком суспільних відносин та об'єктивною потребою у забезпеченні реального правового регулювання [8, с. 28–29]. Тому скасовувати дію нормативно-правових актів радянського періоду потрібно було значно раніше, адже минуло 30 років з дня проголошення незалежності України. Ухвалення у період дії воєнного стану в Україні Закону «Про дерадянізацію законодавства України» є швидше задоволенням попиту громадянського суспільства на необхідність остаточного розриву з радянським минулим.

Водночас, як зазначає А. Луцький, правове регулювання є неефективним без ідеологічного спрямування. Завдяки правовій ідеології у громадян формується цілісне сприйняття правової дійсності [9, с. 26–27], а відтак і цілей розвитку національного законодавства.

В умовах російської агресії, коли значна частина російського суспільства налаштована на тотальне знищення носіїв української ідентичності, перед українським парламентом стоїть завдання

протистояти новій – рашистській ідеології. Як зазначає О. Костенко, рашизм – це ідеологія, що базується на ілюзіях і обґрунтовує припустимість будь-якого свавілля заради хибно трактованих інтересів російського суспільства [10]. Наразі Комітет Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики закликає громадянське суспільство до популяризації та визнання терміна «рашизм» на національному та міжнародному рівнях. Рашизм має зазнати заборони на законодавчому рівні як нацизм і комунізм.

Як зазначає Л. Шестопалова, новотвір «рашизм» має ввійти в юридичний обіг, оскільки позначає політико-правову дійсність, викликану буремним часом, що потребує теоретико-правового обґрунтування [11, с. 38].

2 травня 2022 року у Верховній Раді України зареєстровано проєкт Закону «Про внесення змін до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» щодо засудження та заборони рашизму в Україні» (№ 7338), метою якого є засудження «рашизму» як ключового концепту російської національної ідеї, яка є ідеологічнім виправданням російського шовінізму, імперіалізму і військової агресії проти країн-сусідів.

У пояснювальній записці до законопроєкту термін «рашизм» визначено як форму «націонал-соціалізму (нацизму) та різновиду тоталітарної, фашистської ідеології, симбіозу основних засад фашизму і нацизму, симбіоз основних засад фашизму і сталінізму. Він є обґрунтуванням варварської геополітики РФ, спрямованої на окупацію та анексію територій інших держав, яка позначається штампом «збирання земель російських» і спирається на місцевий колабораціонізм та підтримку російської п›ятої колони» [12].

На нашу думку, дефініцію рашизму слід визначати як різновид тоталітарної політичної ідеології, що стала політичною доктриною владного режиму РФ кін. XX – поч. XXI ст., що базується на порушенні принципів міжнародного права, спрямованої на порушення суверенітету та територіальної цілісності незалежних держав шляхом окупації та анексії їхніх територій, вчиненні воєнних злочинів та злочинів проти людяності, в основу якої покладено пропагування ненависті до західних демократій, культ національного лідера, унікальність та велич російської нації.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що в умовах російської агресії проти України для формування громадянської позиції та національної ідеології недостатньо проведення політики декомунізації та дерадянізації. Тому в національному законодавстві має бути закріплено термін «рашизм» та заборона рашистської ідеології, яка призвела до катастрофічних наслідків.

Рашизм – це різновид тоталітарної політичної ідеології, що базується на порушенні принципів міжнародного права, спрямованої на порушення суверенітету та територіальної цілісності незалежних держав шляхом окупації та анексії їхніх територій, вчиненні воєнних злочинів та злочинів проти людяності, в основу якої покладено пропагування ненависті до західних демократій, культ національного лідера, унікальність та велич російської нації.

Список використаних джерел

1. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики / авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 440 с.
2. Зеленський В. Сьогодні у нас з вами одна партія і ця партія – Україна. Прес-служба Апарату Верховної Ради України. 03 травня 2022 р. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Top-novyna/222469.html (дата звернення: 12.05.2022).
3. Бабка В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні: дис. ... канд. політ. наук / В. Л. Бабка. Ніжин: НДУ ім. Миколи Гоголя, 2016. 249 с.
4. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 р. № 317-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text (дата звернення: 12.05.2022).
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Рішення Конституційного Суду України від 16.07.2019 № 9-р/2019 (справа № 1-24/2018(1919/17). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#Text (дата звернення: 12.05.2022).

6. Російська агресія проти України: правда і вигадки, причини і наслідки / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.); авт. кол.: П. П. Гай-Нижник, І. Й. Краснодемська, Ю. С. Фігурний, О. А. Чирков, Л. В. Чупрій. Київ: «МП Леся», 2018. 435 с.
7. Пояснювальна записка до проекту Закону про дерадянізацію законодавства України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70276 (дата звернення: 12.05.2022).
8. Пархоменко Н. М. Розвиток законодавства України в контексті конституціоналізації, євроінтеграції та забезпечення прав людини: монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. 254 с.
9. Луцький А. І. Правова ідеологія в системі правової свідомості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія: Юриспруденція. 2014. № 8. С.25–27.
10. Костенко О. Чи зможуть українці «мовою аргументів» достукатися до росіян? URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/chomu-mi-stali-vorogami (дата звернення: 12.05.2022).
11. Шестопалова Л. М. Лексико-семантичні інновації в юриспруденції. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи:* матеріали XI Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.). / ред. кол.: Чернєй В. В., Гусарєв С. Д., Чернявський С. С. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 36–39. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/9175/1/%D0%A3%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%87%D0%9D%D0%A1%D0%AC%D0%9A%D0%90%20%D0%9C%D0%9E%D0%92%D0%90_p039-042.pdf (дата звернення: 12.05.2022).
12. Пояснювальна записка до проекту Закону про внесення змін до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» щодо засудження та заборони рашизму в Україні. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1285520 (дата звернення: 12.05.2022).

References

1. Transformatsiia politychnykh instytutiv Ukrainy: problemy teorii i praktyky / Avt. kolektyv: M. I. Mykhalchenko (kerivnyk) ta in. Kyiv: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2016. 440 s.
2. Zelenskyi V. Sohodni u nas z vamy odna partiia i tsia partiia – Ukraina. Pres-sluzhba Aparatu Verkhovnoi Rady Ukrainy. 03 travnia 2022 r. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Top-novyna/222469.html (data zvernennia: 12.05.2022).
3. Babka V. L. Istorychna pamiat yak faktor politychnoho vplyvu v nezalezhnii Ukraini: dys. ... kand. polit. nauk / V. L. Babka. Nizhyn: NDU im. Mykoly Hoholia, 2016. 249 s.
4. Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystskoho) totalitarnoho rezhymiv ta zaboronu propahandy yikhnoi symvoliky: Zakon Ukrainy vid 09.04.2015 r. № 317-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text (data zvernennia: 12.05.2022).
5. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 46 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukrainy «Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symvoliky: Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 16.07.2019 № 9-r/2019 (sprava № 1-24/2018(1919/17). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#Text (data zvernennia: 12.05.2022).
6. Rosiiska ahresiia proty Ukrainy: pravda i vyhadky, prychyny i naslidky / P. P. Hai-Nyzhnyk (kerivnyk proektu, uporiad. i nauk. red.); avt. kol.: P. P. Hai-Nyzhnyk, I. I. Krasnodemska, Yu. S. Fihurnyi, O. A. Chyrkov, L. V. Chuprii. Kyiv: «MP Lesia», 2018. 435 c.
7. Poiasniuvalna zapyska do proektu Zakonu pro deradianizatsiiu zakonodavstva Ukrainy. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70276 (data zvernennia: 12.05.2022).
8. Parkhomenko N. M. Rozvytok zakonodavstva Ukrainy v konteksti konstytutsionalizatsii, yevrointehratsii ta zabezpechennia prav liudyny: monohrafiia. Kyiv : Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2016. 254 s.
9. Lutskyi A. I. Pravova ideolohiia v systemi pravovoi svidomosti. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*. Seriia: Yurysprudentsiia. 2014. № 8. S. 25–27.
10. Kostenko O. Chy zmozhut ukraintsi «movoiu arhumentiv» dostukatysia do rosiian? URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/chomu-mi-stali-vorogami (data zvernennia: 12.05.2022).
11. Shestopalova L. M. Leksyko-semantychni innovatsii v yurysprudentsii. *Ukrainska mova v yurysprudentsii: stan, problemy, perspektyvy:* materialy KhI Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 27 lystop. 2015 r.). / red. kol.: Cherniei V. V., Husariev S. D., Cherniavskyi S. S. Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav, 2015. S. 36–39. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/9175/1/%D0%A3%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%87%D0%9

D%D0%A1%D0%AC%D0%9A%D0%90%20%D0%9C%D0%9E%D0%92%D0%90_p039-042.pdf (data zvernennia: 12.05.2022).
12. Poiasniuvalna zapyska do proektu Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symvoliky» shchodo zasudzhennia ta zaborony rashyzmu v Ukraini. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1285520 (data zvernennia: 12.05.2022).

Ляшенко Р. Д. Ідеологічні орієнтири розвитку законодавства України в умовах правового режиму воєнного стану

Аналіз причин і передумов російського вторгнення дає підстави стверджувати про вагому ідеологічну складову у російсько-українській війні, що свого часу підготувало ґрунт для популяризації ідей рашистської ідеології.

У статті проведено аналіз основних напрямів розвитку національного законодавства в умовах російського вторгнення в Україну та його подальше вдосконалення шляхом включення терміна «рашизм». Для формування громадянської позиції та національної ідеології недостатньо проведення політики декомунізації та дерадянізації. Скасовувати дію нормативно-правових актів радянського періоду потрібно було значно раніше. Сьогодні перед парламентом стоїть завдання протистояти новій – рашистській ідеології. Тому в національному законодавстві має бути закріплено термін «рашизм» та заборону рашистської ідеології.

Ключові слова: ідеологія, законодавство, декомунізація, дерадянізація, рашизм.

Lyashenko R. D. Ideological guidelines for the development of Ukrainian legislation in the legal regime of martial law

Analysis of the causes and preconditions of the russian invasion allows us to assert the important ideological component in the russian-ukrainian war, which once prepared the ground for the popularization of the ideas of racist ideology.

Russia's aggressive policy and active military invasion of Ukraine on February 24, 2022 led to a change in the worldview of Ukrainian society, which was reflected in the legislative activity of Parliament. After all, it is clear that only Ukrainian studies knowledge and self-knowledge of one's identity will create conditions for building an independent state and forming a political nation.

The article analyzes the main directions of development of national legislation in the context of the russian invasion of Ukraine and its further improvement by recognizing the term "rashism".

The adoption of the Law of Ukraine "On De-Sovietization of the Legislation of Ukraine" during the martial law in Ukraine is most likely to satisfy the demand of civil society for the need for a final break with the Soviet past. Analysis of the content of the Law shows that its adoption is aimed at systematizing domestic legislation, bringing it in line with European standards and the need for codification in the light of modern realities.

In the conditions of russian aggression, when a significant part of russian society is set on the total destruction of the bearers of Ukrainian identity, the Ukrainian Parliament faces the task of resisting the new - rashism ideology. Currently, the Verkhovna Rada Committee on Humanitarian and Information Policy calls on civil society to promote and recognize the term "rashism" at the national and international levels. Therefore, the term "rashism" and the prohibition of rashism ideology, which has led to catastrophic consequences, must be enshrined in national law.

Rashism is a form of totalitarian political ideology based on the violation of the principles of international law aimed at violating the sovereignty and territorial integrity of independent states by occupying and annexing their territories, committing war crimes and crimes against humanity based on the promotion of hatred, the cult of the national leader, the uniqueness and greatness of the russian nation.

Key words: ideology, legislation, decommunization, de-Sovietization, rashism.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-41

УДК 340.11 (045)

Олена Миколаївна Макеєва,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
Національного авіаційного університету,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0001-6101-2951

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні відбуваються кардинальні зміни в усіх сферах суспільного життя, система державного управління лише наближається до міжнародних стандартів демократичного врядування, оскільки залишається невирішеною проблема відсторонення влади від народу, подолання її закритості від суспільства та відірваності від потреб громадян. Українське суспільство поступово починає переймати кращі традиції зарубіжних демократичних практик, що визначає незворотність впроваджуваних реформ, тому формування оптимальної діалогової комунікативної системи як ключового інструменту зростання рівня легітимності органів державної влади в Україні та рівня довіри до державно-управлінських рішень у контексті розбудови громадянського суспільства актуалізує розроблення пріоритетних комунікативних стратегій і тактик. Сьогодні актуалізується проблема щодо необхідності розроблення концептуально нового підходу до вироблення засад формування концепції державної інформаційно-комунікативної політики та її правового регулювання, оскільки встановлює умови, за яких реалізуються всі управлінські рішення і політична діяльність, забезпечує концептуальні засади для вивчення проблем на загальнодержавному та регіональному рівнях. Зростаюча роль інформаційно-комунікативних технологій у діяльності держави зумовлює актуалізацію до подальшого її вивчення та аналізу. Сьогодні в умовах повномасштабної російської агресії формування ефективної інформаційної політики належить до стратегічних цілей України, і тому потребує особливої уваги та наукового дослідження. Від ефективного управління національним інформаційним простором залежить стан політичної, економічної, оборонної та інших складових безпеки нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробкою окремих аспектів державної інформаційної політики, зокрема, забезпечення інформаційної безпеки займаються такі, наприклад, вчені-юристи, як: І. Арістова, К. Беляков, В. Брижко, О. Довгань, Б. Кормич, Т. Костецька, А. Марущак, О. Олійник, І. Сопілко та ін. Не відкидаючи значущості доробку вітчизняних правознавців у названому напрямі, припускаємо, що на сьогодні системні засади формування концепції відповідної політики, її правового регулювання всебічно не визначені. Останнім часом українські дослідники повертаються до проблематики формування та здійснення комунікативної політики органів публічної влади на різних рівнях, розвитку комунікативних зв'язків, які б якісно забезпечували її функціювання.

Метою статті є дослідження теоретико-правових аспектів засад інформаційно-комунікативної політики держави в умовах сучасних викликів і загроз. Для досягнення мети роботи використано загальнонаукові методи аналізу, синтезу та узагальнення; порівняльно-правовий, філософський, історичний, спеціально-юридичний методи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначною подією XX ст. у результаті розвитку науки і техніки стала поява інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ), під впливом яких інтенсивно почала розвиватися комунікація в науці, освіті, промисловості, економіці, медичній та військовій справі тощо. Масиви і якість змістовної інформації, які було накопичено, у XX ст. уперше почали інтенсивно інтегруватися в систему світових знань, закладаючи підґрунтя для формування глобальної системи обміну інформацією та людської комунікації. Сучасні технічні засоби, які утворюють інформаційно-комунікаційні мережі й системи, за останній час суттєво

розширили світ, змінили уявлення про інформаційно-комунікаційну діяльність, а її цифровізація взагалі, підвищуючи вимоги до неї, інтернаціоналізувала й уніфікувала стандарти.

Один із теоретиків ідеї інформаційного суспільства М. Кастельс стверджував, що наприкінці XX ст. саме комунікація, а не інформація стали смислоутворюючим стрижнем суспільства [1].

Пропонуємо розглянути поняття «інформаційно-комунікативна політика». Обидва поняття – «інформація» й «комунікація» – тісно переплетені та взаємозалежні. В англійській мові слово «information» вперше з'явилось 1387 року, а сучасного написання це слово набуло у XVI ст. У східнослов'янські мови слово «інформація» прийшло із Польщі у XVII ст. З середини XX ст. поняття «інформація» стало загальнонауковим, але досі в науковій сфері воно залишається вкрай дискусійним. Походження терміна «комунікація» простежується від латинського слова «communicatio», що означало зв'язок, повідомлення; в інших джерелах вказується на латинське слово «communico», що означало «роблю загальним, поєдную». У науковому обігу існує велика кількість інтерпретацій поняття «інформація», які зумовлені завданнями конкретної науки, є різні концепції розуміння поняття, серед яких комунікативна концепція, яка є найпопулярнішою сьогодні (Н. Луман, К. Дойч, Ю. Габермас), розглядає інформацію як сферу спілкування та сферу загальнонаукової рефлексії. Як відомо, інформація не існує поза комунікацією і з'являється, коли принаймні дві людини вступають у комунікацію. У межах згаданих вище концепцій ключова ідея полягає в тому, що інформація виробляється та циркулює, якщо існує потреба задовольнити інформаційні потреби індивіда, які зумовлені рівнем розвитку суспільства, соціальною групою, до якої він належить.

Поняття «комунікація» було введене у наукову думку європейською античною філософією. Зокрема, Сократ упродовж своїх знаменитих діалогів з опонентами уважно їх вислуховував, ставив питання, а потім переконував у хибності їхніх поглядів. В античній культурі звернення до проблеми людини, людського буття виводило на перший план питання міжособистісних відносин, які стали предметом риторики та етики. Саме антична риторика (Платон, Сократ, Аристотель, Цицерон) зробила вагомий внесок у становлення та розвиток теорії та практики комунікації. Великий вплив на розв'язання проблеми особистості й людських відносин здійснило виникнення та поширення християнства, яке дало потужний поштовх для розвитку самосвідомості особистості. Епохи Відродження та Нового часу ставлять у центрі нової культури не Бога, а людину, намагаючись надати справжню цінність саме земному, а не потойбічному, існуванню людини. Ключовим моментом комунікації стала проблема внутрішнього світу людини.

На межі XVIII–XIX ст. у німецькій класичній філософії починають розробляти категоріальний апарат, принципово важливий для побудови теорії комунікації: вводяться поняття «суб'єкт» – людина в її активно-пізнавальному ставленні до оточуючої дійсності та «об'єкт» – оточуюча дійсність. У XIX ст. виникає новий напрям дослідження комунікації – семіотика, яка приділяла особливу увагу знаковій природі комунікації. Системні дослідження комунікації розпочинаються на початку XX ст. через потребу вивчити модифікацію процесів спілкування в межах політичних умов, що склалися, що зумовлено зміною структури інформаційного процесу, виокремлення різних типів аудиторії з урахуванням соціальних груп і освітньо-професійного рівня, розуміння ефективності масової комунікації. На розвиток комунікації вплинули так звані інформаційні революції, які пов'язані з кардинальними змінами у сфері виробництва, обробки й циркуляції інформації, що привели до радикальних перетворень суспільних відносин.

Політична еліта країн усвідомлює, що інформаційне лідерство посилює міжнародну взаємодію, визначає значущість країни у світовій ієрархії, є потужним чинником міжнародних впливів, інструментом дипломатії й економічного розвитку. Регіональна й національна інформаційна політика зорієнтована на консолідацію інформаційних ресурсів, координацію інформаційної інфраструктури, забезпечення національного суверенітету й культурної самобутності, інтеграції країн регіону в міжнародний інформаційний простір. ІКТ провокують нові виклики міжнародній безпеці: зростання ролі, потужності й частоти використання інформаційної зброї, визнання інформаційного озброєння як зброї масового ураження; інформаційний тероризм і кіберзлочини; необхідність запобігання й протидії глобальним інформаційним війнам у межах компетенції ООН, регіональних організацій, національних політик держав. Комунікативні технології здійснюють вплив на забезпечення зовнішньополітичних інтересів держав на міжнародній арені; зростає важливість

нових різновидів дипломатичної діяльності: віртуальна (мережева, цифрова, твітерна, фейсбукова), публічна, іміджева, культурна й медіадипломатія. На усіх рівнях взаємодії особи, держави, суспільства, міжнародної спільноти виникає потреба дотримуватися принципів інформаційної й комп'ютерної етики, яка дає змогу гармонізувати інформаційні відносини.

У сучасний період новітні виклики і загрози зумовлюють і потребують посилення ролі будь-якої держави у функціонуванні національного інформаційного простору, вироблення і реалізації комплексної концепції його розвитку.

У науковій юридичній літературі відсутній єдиний підхід до визначення поняття державної інформаційно-комунікативної політики. Зокрема, у сучасній вітчизняній літературі окремі науковці визначають названу категорію як діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, суспільних інституцій і громадських об'єднань та створення ними засобів масової комунікації, спрямованої на вироблення й реалізацію правових, політичних та економічних умов функціонування інформаційної системи, що випливають із сукупності цінностей українського суспільства [2, с. 50].

У сучасних умовах, коли новітні інформаційні технології вивели суспільні комунікації на принципово інший рівень, коли для України першочерговими завданнями є, зокрема, захист національних інтересів в інформаційній сфері, чимало існуючих проблем залишаються неврегульованими, невирішеними, в тому числі і на правових засадах. Типова ситуація не змінюється вже довготривалий період [3; 4].

У контексті розробки нової парадигми інформаційної політики держави окремо слід звернути увагу на формування її понятійно-категоріального апарату: шляхом використання вже введених у науковий, нормативно-правовий обіг, можливого їх переосмислення; обґрунтування введення нових категорій. Зокрема, важливе значення мають теоретичні питання аналізу змісту досліджуваного поняття. Чинне законодавство не містить нормативного визначення державної інформаційної політики, на відміну від первісної редакції Закону України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року, який визначав цю категорію як сукупність основних напрямів і способів діяльності держави з отримання, використання, поширення і зберігання інформації (ст. 6). Згодом законодавець відмовився від визначення поняття названої категорії, обмежившись закріпленням (в основному перенесенням з деякою модифікацією зі старої редакції законодавчого акта) лише основних напрямів державної інформаційної політики (ст. 3 Закону України «Про інформацію» в редакції від 13 січня 2011 р.) [5].

Держава згідно з Конституцією України зобов'язана забезпечувати в межах наявних у неї форм, засобів встановлених насамперед на конституційному рівні системи інформаційних прав людини і громадянина, гарантувати рівень інформаційної безпеки (визначальними є положення ст. 17, 31, 32, 34 Основного Закону України) [6].

Ступінь розбудови такого суспільства для України у вже визначених на законодавчому рівні параметрах (ст. 1 Закону України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 9 січня 2007 року, який на черговому етапі проведення інформаційної політики став спробою комплексного підходу до вирішення проблем) є показником у сучасному співтоваристві реальної оцінки будь-якої держави, її розвитку у всіх напрямах [7].

Сучасні науковці зауважують, що метою оптимізації дій щодо недопущення реалізації загроз інформаційним ресурсам держави необхідно здійснювати проведення оцінювання (аудиту) стану захищеності державних інформаційних ресурсів в інформаційно-телекомунікаційних системах, зокрема, тих, що мають доступ до мережі Інтернет [8].

В умовах повномасштабної російської агресії Президент України Володимир Зеленський підписав Указ № 152/2022, яким ввів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану». Раніше РНБО України, «враховуючи пряму військову агресію з боку Російської Федерації, активне поширення державою-агресором дезінформації, викривлення відомостей, а також виправдовування або заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, з метою донесення правди про війну, забезпечення єдиної інформаційної політики в період дії в Україні правового режиму воєнного стану», вирішила: «Установити, що в умовах воєнного стану реалізація єдиної інформаційної політики є пріоритетним питанням національної безпеки, забезпечення якої реалізується шляхом об'єднання

усіх загальнонаціональних телеканалів, програмне наповнення яких складається переважно з інформаційних та/або інформаційно-аналітичних передач на єдиній інформаційній платформі стратегічної комунікації – цілодобовому інформаційному марафоні "Єдині новини #UAразом"», – йдеться в додатку до Указу Президента України [9].

Висновки. Недоліки формування та реалізації державної інформаційної політики, іноді її фактична відсутність у багатьох напрямах функціонування інформаційних відносин, у тому числі протидії інформаційним війнам, відсутність системного і комплексного підходу до нормативно-правового забезпечення відповідних процесів, а також до прогнозування зовнішніх і внутрішніх загроз її національній безпеці, вироблення стратегії входження українського суспільства в міжнародний інформаційний простір тощо неодноразово були предметом висвітлення вітчизняних юристів, представників суміжних наук. Сьогодні необхідно повернути до розгляду у Верховній Раді та прийняти Концепцію державної інформаційної політики в Україні, яка б визначала основні напрями, засади, принципи державної діяльності, механізми її реалізації, систему цілеспрямованих заходів розв'язання існуючих проблем тощо. Це б дало змогу, зокрема, сформувати на системному рівні пропозиції до внесення змін до чинного законодавства з метою його вдосконалення. З метою реалізації ефективної інформаційної політики держави, яка є ідеологічно-правовою основою, важливе її правове регламентування забезпечить її послідовність, системність та державну забезпеченість. Отже, інформаційна політика повинна стати основним засобом вираження позиції держави та забезпечення її інформаційної безпеки в умовах сучасних викликів і загроз.

Список використаних джерел

1. Кастельс М. Власть коммуникации: учеб. пособие пер. с англ. Н. М. Тылевич; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». 2-е изд., доп. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017. 591 с.
2. Нестеряк Ю. В. Державна інформаційна політика України: теоретико-методологічні засади: монографія. Київ: НАДУ, 2014. 350 с.
3. Сопілко І. М. Правове регулювання державної інформаційної політики у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції. *Порівняльно-аналітичне право.* Київ, 2014. № 2. С. 256–258.
4. Костецька Т. А. Актуальні питання взаємовідносин органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства (комунікативні аспекти). *Правова держава:* щорічний збірник наукових праць. Київ, 2017. Вип. № 28. С. 190, 194–195.
5. Про інформацію: Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text
6. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text
7. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України від 9 січня 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text
8. Правові засади інформаційної безпеки України: монографія / П. Д. Біленчук, Л. В. Борисова, І. М. Неклонський, В. О. Собина; за ред. П. Д. Біленчука. Харків, 2018. 289 с.
9. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану: Указ Президента України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/152/2022#Text

References

1. Kastels M. Vlast kommunykatsyy: ucheb. posobye / per. s anhl. N. M. Tылevych; Nats. yssled. un-t «Vыsshaia shkola эkonomyky». 2-e yzd., dop. Moskva: Yzd. dom Vыsshei shkolы эkonomyky, 2017. 591 s.
2. Nesteriak Yu. V. Derzhavna informatsiina polityka Ukrainy: teoretyko-metodolohichni zasady: monohrafiia. Kyiv: NADU. 2014. 350 s.
3. Sopilko I. M. Pravove rehuliuvannia derzhavnoi informatsiinoi polityky u sferi yevropeiskoi ta yevroatlantychnoi intehratsii. *Porivnialno-analitychne pravo.* Kyiv, 2014. № 2. S. 256–258.
4. Kostetska T. A. Aktualni pytannia vzaiemovidnosyn orhaniv publichnoi vlady ta instytutiv hromadianskoho suspilstva (komunikatyvni aspekty). *Pravova derzhava.* Shchorichnyi zbirnyk naukovykh prats. Kyiv, 2017. Vyp. № 28. S. 190, 194–195.
5. Zakon Ukrainy «Pro informatsiiu» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text
6. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text

7. Zakon Ukrainy «Pro osnovni zasady rozvytku informatsiinoho suspilstva v Ukraini na 2007–2015 roky» vid 9 sichnia 2007 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text
8. Pravovi zasady informatsiinoi bezpeky Ukrainy: monohrafiia / P. D. Bilenchuk, L. V. Borysova, I. M. Neklonskyi, V. O. Sobyna; za red. P. D. Bilenchuka. Kharkiv: 2018. 289 s.
9. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 18 bereznia 2022 roku «Shchodo realizatsii yedynoi informatsiinoi polityky v umovakh voiennoho stanu». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/152/2022#Text

Макеєва О. М. Інформаційно-комунікативна політика держави в умовах сучасних викликів і загроз

У статті досліджено теоретико-правові аспекти засад інформаційно-комунікативної політики держави в умовах сучасних викликів і загроз. Обґрунтовується доцільність розробки законодавства щодо інформаційно-комунікативної політики держави. Проаналізовано чинне законодавство та наукову літературу з проблем інформаційної політики держав. Зроблено висновок про необхідність розробки теоретико-правових аспектів поняття державна інформаційно-комунікативна політика, необхідність їх розробки та вдосконалення. Доведено, що інформаційно-комунікативна політика повинна стати основним засобом вираження позиції держави та забезпечення її інформаційної безпеки в умовах сучасних викликів і загроз.

Ключові слова: інформація, комунікація, інформаційно-комунікативна політика держави, інформаційна безпека.

Makeieva O. Information and communication policy of the state in the conditions of modern challenges and threats

The article examines the theoretical and legal aspects of the principles of information and communication policy of the state in the face of modern challenges and threats. The expediency of developing legislation on information and communication policy of the state is substantiated. The current legislation and scientific literature on the problems of information policy of the states are analyzed.. The growing role of information and communication technologies in the activities of the state determines the actualization for further study and analysis. Today, in the context of full-scale Russian aggression, the formation of an effective information policy is one of Ukraine's strategic goals and therefore requires special attention and research. The state of political, economic, defense and other components of our state's security depends on the effective management of the national information space. Shortcomings in the formation and implementation of state information policy, sometimes its actual absence in many areas of information relations, including countering information wars, lack of systematic and comprehensive approach to regulatory support of relevant processes, as well as forecasting external and internal threats to national security , the development of a strategy for the entry of Ukrainian society into the international information space, etc. have repeatedly been the subject of coverage of domestic lawyers, representatives of related sciences. Today it is necessary to return to the Verkhovna Rada and adopt the Concept of State Information Policy in Ukraine, which would define the main directions, principles, principles of state activity, mechanisms for its implementation, a system of targeted measures to solve existing problems and more. This would make it possible, in particular, to formulate proposals at the system level for amendments to the current legislation in order to improve it. In order to implement an effective information policy of the state, which is the ideological and legal basis of its important legal regulation, will ensure its consistency, systemic and state security. The conclusion is made about the need to develop theoretical and legal aspects of the concept of state information and communication policy, the need for their development and improvement. It is proved that information and communication policy should become the main means of expressing the position of the state and ensuring its information security in the face of modern challenges and threats.

Key words: information, communication, information and communication policy of the state, information security.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-42

УДК 340.1

Ірина Володимирівна Міма,
в.о. завідувача кафедри права
і публічного управління та адміністрування
Державного університету економіки і технологій,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-0062-3932

СПРАВЕДЛИВІСТЬ У ПРАВІ ЯК ФОРМА ПРОЯВУ ХРИСТИЯНСЬКО-НОРМАТИВНИХ ЦІННОСТЕЙ

Постановка проблеми. Сучасні тенденції розвитку правової системи України зумовили необхідність звернення до фундаментальних цінностей духовної культури, які становлять основу правового світогляду сучасних розвинутих країн світу та забезпечують стабільність політико-правового розвитку тих країн, які стали на шлях модернізації державних та суспільних інститутів.

Актуальність обраної тематики дослідження зумовлена динамічним розвитком правового життя в Україні. Сучасний етап розвитку людського суспільства і справедливість проявляється у різних сферах соціуму: моральній, релігійній (духовній), соціальній, політико-правовій тощо. Справедливість варто розглядати як важливий для збереження і розвитку суспільства ціннісно-етичний, моральний орієнтир, критерій оцінювання державно-правових явищ, що покликаний забезпечувати загальне благо та добробут суб'єктів суспільних відносин, вирішувати правові суперечності. Вплив традицій (правових, релігійних, культурних) на розбудову національної правової системи держави суттєво посилюється в періоди реформування суспільства, що активно впливає на удосконалення принципів регулювання соціальних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання цінностей цікавило мислителів з давніх часів і набувало відображення у різноманітних філософсько-правових концепціях, що віддзеркалювали бачення науковців не тільки сутності права та його значення у житті суспільства, а і його внутрішнього потенціалу у формуванні суб'єкта суспільних відносин, у становленні людини як правової особистості. У сучасних умовах відчувається особливий інтерес до проблем практичної реалізації правових принципів у сфері різних галузей права. Питання ціннісних аспектів права, його розуміння як справедливості розглядаються у працях сучасних вітчизняних науковців: Т. Андрусяк, П. Рабіновича, О. Бандури, С. Сливки, О. Скакун, С. Максимова, О. Дзьобань, О. Тарасишиної та ін. Водночас, незважаючи на значну кількість філософсько-правових і загальнотеоретичних розробок, проблема справедливості у праві є недостатньо висвітленою з точки зору наявності у її змісті духовної (релігійної) складової, а також розуміння справедливості суспільством як основної цінності, ідеалу, на досягнення якого спрямовуються різноманітні важелі соціально-нормативного регулювання. Саме це й зумовлює необхідність звернення до обраної проблематики, актуалізує релігійно-нормативний та правовий аспекти формування справедливого суспільства в Україні.

Метою статті є дослідження теоретико-правової позиції розкриття справедливості, з акцентуванням уваги на визначенні у її змісті духовної (релігійної) складової, адже справедливість, будучи об'єктивною, істинною, правильною, обґрунтовує механізм правового регулювання суспільних відносин, може передбачати використання цінностей християнсько-правових традицій під час впорядкування суспільних відносин як підґрунтя забезпечення реалізації рівності перед законом і судом, рівноправ'я, відповідність між метою законодавця та обраними ним засобами її досягнення.

Основні результати дослідження. В історичному контексті сформувалися різні підходи до трактування справедливості: як ідея відплати добром за добро і справедливістю за зло у концепції Конфуція; як ідея пропорційного розподілу благ або відплати у концепціях Аристотеля, Цельса, Ульпіана [2, с. 309–411]; як ідея вищого божественного одкровення у теологічних концепціях Августина Блаженного та Фоми Аквінського [1, с. 156–164]; як ідея договірного характеру справедливості через укладення суспільного договору у трактуванні Т. Гоббса, Г. Гроція, Ж.-Ж. Руссо,

Ш. Монтеск'є [6]; як ідея відображення у соціальних нормах інтересів більшості населення, встановлення правового порядку, заснованого на балансі інтересів у суспільстві у концепції Р. Ієрінга [4], справедливість має як об'єктивне джерело, що втілене у закономірностях та особливостях соціального розвитку, так і суб'єктивну природу, що відображає інтереси і цінності людини та суспільства в цілому.

Розуміння справедливості як особливої правової категорії, її внутрішнього потенціалу в утвердженні ідеалів гуманізму визначає антропологічну спрямованість сучасних загальнотеоретичних досліджень. Справедливість – поняття відносне, воно залежить від панівних соціальних цінностей, рівня розвитку культурних і релігійних цінностей, а також з'ясування об'єктивних підстав справедливості як соціального ідеалу [3, с. 110]. На думку О. Тарасишиної, для правової культури українців характерне бажання розглядати поняття права в тісному взаємозв'язку з толерантністю та справедливістю. Відповідно, справедливість розуміється як життєво важливий для збереження і розвитку суспільства ціннісно-етичний орієнтир, один із критеріїв оцінки всіх політичних і державно-правових явищ, покликаний забезпечити загальне благо [8, с. 17]. Справедливість збагачує право, наповнює його зміст правдою, гуманізмом.

Суспільні відносини ґрунтуються на певних ідеалах, культурних концепціях, етично-моральних парадигмах, релігійних традиціях, звичаях та інших соціальних нормах. Внутрішнім чинником соціальної дійсності, поруч з культурою, політикою, правом, є релігія. Адже релігія переважно призначена змінювати та трансформувати соціальну дійсність паралельно з індивідуальною дійсністю суб'єкта суспільних відносин, віруючого зокрема. Релігія через різноманітні форми своєї трансформації виступає основним історичним формувачем західної цивілізації і західних соціальних цінностей, зокрема справедливості, рівності, свободи. Так універсальні християнські цінності через християнсько-правові традиції формували моделі суспільних відносин між людьми та ставали загальносоціальним стандартом. І право, і релігія є регуляторами суспільних відносин, впорядковують інтереси суб'єктів з метою уникнення чи усунення конфліктів між ними, використовуючи важелі принципу справедливості при їх розв'язанні. Сутність справедливості полягає, зокрема, в точному визначенні суб'єкта конфлікту, який вчинив неправомірно, та суб'єкта, якому належить право на предмет, що оскаржується, якою є міра порушення цього права і як має бути забезпечена його належна реалізація [5, с. 23].

Історично в людських суспільствах сформувався більш-менш універсальний механізм підтримки справедливості, використовуючи як релігійну практику, так і релігійну доктрину, ідеї у процесі відправлення правосуддя як технологічного механізму виходу на зважене, справедливе рішення. Так, наприклад, це рабин в іудейській практиці, каді – у мусульманській, вони є одночасно духовними персонами і суддями. Одна з основних ідей християнської релігійної доктрини, отримання винагороди або покарання за вчинки, співвіднесені з вимогами догматів саме через процедуру судового розгляду (Страшний суд, за якого людина отримує або вічне спасіння, або вічну кару). Наявний у християнській практиці інститут сповіді є своєрідним юрисдикційним механізмом, у рамках якого душпастир, з'ясувавши ступінь і міру гріховної поведінки, подібно до мирового судді, у порядку гранично спрощеної процедури виносить рішення про застосування справедливої санкції відповідно до скоєного, хоча реалізація останньої побудована на внутрішньому переконанні віруючого та довірі. Довіра є обов'язковим елементом у механізмі релігійно-нормативного регулювання суспільних відносин, спонукаючи віруючих вірити Богу, довіряти церкві і власному священнику, а священник, своєю чергою, безумовно довіряє віруючому – без такої взаємної довіри релігійно-нормативний чинник втратить свої регуляторні функції та втілення Божої справедливості на землі [11, с. 109]. Так, наче презюмується правомірність поведінки віруючого, поки зворотне не буде доведено.

Не втрачаючи зв'язку з мораллю, релігією, справедливість становить ціннісно-моральний, духовний критерій у процесі створення та реалізації правових норм. Інтегруючи уявлення справедливості у правову систему, підвищується соціально-моральна (духовна) цінність самої правової системи. Правові норми сприяють поширенню в суспільстві вимог справедливості як основи та ціннісно-морального (духовного) критерію узгодження інтересів суб'єктів суспільних відносин.

Мораль і релігія, як тривалі засоби впливу на суспільство, зумовлюють розвиток права, а тому характеризують належність категорії «справедливість» до цих сфер, що, відповідно, відображаєть-

ся поняттям «моральність права», «внутрішня мораль права», «мораль, що робить можливим право». У зв'язку із цим формуються підстави для моральної оцінки і права, і правозастосування; передумови забезпечення його ефективності; взаємозв'язок справедливості і права духовною складовою, або зумовлювати право з позицій християнських цінностей, зважаючи на визнання справедливості соціонормативною цінністю, формою прояву, виразу загального прагнення суб'єктів суспільних відносин до справедливості. Розуміння справедливості як «блага, якого прагне людина», «належності» (зважаючи на зміст поняття цінність), зумовлює і відповідне розуміння права, формуючи ідею права. Ідея справедливості виявляється як: уявлення та ідеал; оціночна категорія, що має етико-юридичний аспект та як загальноправовий принцип.

Справедливість є засобом інтеграції права, моралі християнсько-правових традицій та політики в єдиній площині дії та системі оцінювання поведінки людей і явищ [10, с. 18]. Християнсько-нормативні традиції знаходять своє втілення у змісті справедливості як соціальні явища, своєю чергою, справедливість є своєрідним проявом християнсько-правових традицій у праві. Адже за своєю функціональною належністю справедливість є не лише правовою категорією, а й моральною, політичною, релігійною тощо. Зокрема, ці форми справедливості значною мірою впливають на зміст правової справедливості. У юридичному розумінні соціальний характер категорії справедливості конкретизується в ідеї визнання суб'єктивного права особи, яке належить їй на підставі природного права, закону (позитивного права) або договору між усіма учасниками правових відносин. Формою реалізації цієї ідеї є принцип справедливості, додержання якого забезпечує належний порядок організації та регулювання суспільних відносин [9, с. 111–116]. Справедливість можна визначити як прийнятий суспільством морально (духовно) виправданий і правильний еталон (масштаб) для зіставлення дій або поведінки того чи іншого соціального суб'єкта та відповідної віддачі з боку інших суб'єктів або суспільства загалом. Базуючись на християнсько-нормативних цінностях, справедливість має значення не тільки як символ належного суспільного стану, а й як реальний цілеорганізуючий засіб суспільства. Тобто справедливість доречно розглядати як змістовий компонент ціннісно-орієнтуючої і нормативно-регулятивної соціальної системи.

Християнсько-нормативні цінності на підставі зв'язку та взаємодії є основою зближення справедливості і права. Адже соціальна природа християнських цінностей у правовій природі справедливості пояснює справедливість як «ідею, абсолют, вимогу», зумовлює право у його природному розумінні. Християнсько-нормативні цінності, як джерело справедливості та природного права, охоплюють людську свідомість, зумовлюючи розвиток правового почуття.

Справедливість, заснована передусім на високоморальних принципах, яка не змінює свого напряму з часом, не пов'язана з національними особливостями, логічно обґрунтована конструкція, яка втілює у своєму змісті християнські заповіді, зокрема любові до ближнього, чим характеризує справедливість в її моральному значенні як свідоме дотримання правової поведінки у процесі реалізації суб'єктами суспільних відносин своїх прав. Християнська складова принципу справедливості сприяє бути останній незмінною та не залежати від правових конструкцій, певних історичних подій або національних особливостей держави, оскільки являє собою підґрунтя взаємодії між людьми, яку створив Бог.

Висновки. На основі висловлених міркувань можна зробити висновок, що справедливість лежить в основі формування багатьох правових явищ та впливає на суспільні відносини як особливий регулятор суспільних відносин. Тим самим християнсько-нормативний аспект, який входить у зміст категорії справедливості, виступає для права ідеалом. За словами І. Канта, головним соціальним регулятором є навіть не саме по собі юридично оформлене право, а моральний закон усередині нас [7, с. 135–140]. Відсутність взаємодії між правом і моральним законом може призвести до недієвості правових норм у механізмі регулювання суспільних відносин.

Право дає змогу самоорганізуватися суспільству належним чином, долати існуючі суперечності, врегульовувати конфлікти цивілізованими методами. Підґрунтям для цієї самоорганізації виступають насамперед загальнолюдські цінності – життя, рівність, свобода, духовність, справедливість, гуманізм та соціальні норми. З часом право перейняло їх зміст, і нині вони мають особливо принципове значення для розуміння змісту і суті права. Дослідження втілення християнсько-правових традицій, принципів, цінностей через справедливість у праві сприяє розумінню права як засобу досягнення соціальної стабільності в суспільстві, втілюючи ідею справедливості

у механізмі правового регулювання суспільних відносин. Справедливість, яка містить християнсько-нормативні принципи християнських традицій, зумовлює безумовний авторитет права не тільки у регулюванні суспільних відносин, а й у становленні людини як особистості, адже містить основні християнські цінності, що визначають гуманістичну природу права в практичному аспекті регулювання суспільних відносин.

Список використаних джерел

1. Антология мировой правовой мысли: в 5 т. / отв. ред. Н. А. Крашенинникова. Москва: Мысль. Т. 2: Европа, V–XVII вв. 1999. 829 с.
2. Антология мировой правовой мысли: в 5 т. / отв. ред. Л. Р. Сюкияйнен. Москва: Мысль. Т. 1: Античность. Восточные цивилизации. 1999. 750 с.
3. Дзьобань О., Мануйлов Є. Справедливість як правова цінність: концептуалізація феномену. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* 2015. № 1. С. 102–113.
4. Ієрінг Р. Боротьба за право. URL: https://royallib.com/read/fon_iering_rudolf/borba_za_pravo.html#0 (дата звернення: 04.01.2022)
5. Маніліч О. В. Співвідношення права та релігії як специфічних чинників соціально-нормативного регулювання суспільних відносин. *Право і суспільство*. № 6. 2012. С. 20–26.
6. Руссо Жан-Жак. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права; пер. з франц., склад., заключ. ст., комент. О. І. Хома Київ: Port-Royal, 2001. 348 с.
7. Соловьев Э. Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права. Москва: Наука, 1992. 216 с.
8 Тарасишина О. Справедливість і толерантність у сучасному праві України: автореф. дис. … канд. юрид. : 12.00.01. Одеса, 2009. 19 с.
9. Теорія держави та права: навч. посіб. / за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
10. Epstein L., Walker T. Constitutional Lawfor a Changing America: Rights, Liberties, and Justice. CQ Press, 2003. 856 p.
11. Mayr-Harting Henry. The Comingof Christianityto Anglo-Saxon England. London: B. T. Batsford, 1972. 334 p.

References

1. Antologiya mirovoj pravovoj mysli: v 5 t. / otv. red. Krasheninnikova N. A. Moskva: Mysl'. T. 2: Evropa, V–XVII vv. 1999. 829 s.
2. Antologiya mirovoj pravovoj mysli: v 5 t. / otv. red. Syukiyajnen L. R. Moskva: Mysl'. T. 1: Antichnost'. Vostochnyecivilizacii. 1999. 750 s.
3. Dzoban O., Manuilov Ye. Spravedlyvistyakpravovatsinnist: kontseptualizatsiia fenomenu. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. 2015. № 1. S. 102–113.
4. Iierinh R. Borotba za pravo. URL: https://royallib.com/read/fon_iering_rudolf/borba_za_pravo.html#0 (data zvernennia: 04.01.2022)
5. Manilich O. V. Spivvidnoshennia prava ta relihiiy akspetsyf ich nykh chynnykiv sotsialno-normatyvnoho rehuliuvannia suspilnykh vidnosyn. *Pravo i suspilstvo.* 2012. № 6. S. 20–26.
6. Russo Zhan-Zhak. Pro suspilnu uhodu abo Pryntsypy politychnoho prava; per. z frants., sklad., zakliuch. st., koment. O. I. Khoma Kyiv: Port-Royal, 2001. 348 s.
7. Solov'ev E. Yu. I. Kant: vzaimodopolnitel'nost' morali i prava. Moskva: Nauka, 1992. 216 s.
8. Tarasyshyna O. Spravedlyvist i tolerantnist u suchasnomu pravi Ukrainy: avtoref. dys. nazdobuttianauk. stupeniakand. yuryd. nauk: 12.00.01. Odesa, 2009. 19 s., s. 17.
9. Teoriiaderzhavytaprava : navch. posib. / zazah. red. S. D. Husarieva, O. D. Tykhomyrova. Kyiv: NAVS, Osvita Ukrainy, 2017. 320 s.
10. Epstein L., Walker T. Constitutional Law for a Changing America: Rights, Liberties, and Justice. CQ Press
11. Mayr-Harting Henry. The Coming of Christianity to Anglo-Saxon England. London: B. T. Batsford, 1972. 334 p.

Міма І. В. Справедливість у праві як форма прояву християнсько-нормативних цінностей

Досліджується процес розвитку різних напрямів об'єктивного наукового аналізу проблем теорії держави і права; проведено аналіз трансформаційних процесів християнсько-правових традицій у правовій системі. Доводиться, що християнсько-нормативні цінності є унікальними релігійними та соціальними цінностями,

оскільки вони через справедливість у праві сприяють розумінню права як засобу досягнення соціальної стабільності в суспільному житті, втілюючи ідею справедливості у механізмі правового регулювання суспільних відносин.

Зазначається, що в сучасному суспільстві справедливість, яка містить християнсько-нормативні традиції, зумовлює безумовний авторитет права не тільки у регулюванні суспільних відносин, а й у становленні людини як особистості, адже містить християнські основоположні цінності, що визначають гуманістичну природу права в практичному аспекті регулювання суспільних відносин. Обґрунтовується точка зору, що християнсько-нормативні цінності на підставі зв'язку, взаємодії є основою зближення справедливості і права. Адже соціальна природа християнсько-нормативних цінностей у правовій природі справедливості пояснює справедливість як «ідею, абсолют, вимогу», обумовлює право у його природному розумінні. Християнсько-нормативні цінності, як джерело справедливості та природного права, охоплюють людську свідомість, зумовлюючи розвиток правового почуття. Крім того, справедливість, покладена в основу багатьох правових явищ, лежить у формуванні та впливає на суспільні відносини як особливий регулятор суспільних відносин. Тим самим справедливість, сформована на підґрунті християнсько-нормативних принципів, виступає для права ідеалом. Базуючись на християнських цінностях, справедливість має значення не тільки як символ належного суспільного стану, а й як реальний цілеорганізуючий механізм суспільства. Тобто справедливість доречно розглядати як змістовий компонент ціннісно-орієнтуючої і нормативно-регулятивної соціальної системи.

Ключові слова: справедливість, правова система, християнсько-правові традиції, християнські цінності, правова культура, правосвідомість, мораль.

Mima I. V. Justice in law as a form of manifestation of Christian normative values

The process of development of various directions of objective scientific analysis of the problems of the theory of state and law is studied; the analysis of transformational processes of Christian-legal traditions in the legal system is carried out. The author argues that the Christian-normative values of Christian traditions are unique religious and social values, as they embody the fundamental principles of civilized organization of social relations in society, their normative requirements. The implementation of Christian normative traditions, principles, values through justice in law contributes to the understanding of law as a means of achieving social stability in public life, embodying the idea of justice in the mechanism of legal regulation of social relationships.

The author notes that in modern society, justice, which contains Christian normative traditions determines the unconditional authority of law not only in regulating social relationships, but also in the formation of man as an person, because it contains Christian fundamental values that determine the humanistic nature of law in the practical aspect of regulation public relations. Due to the law, the idea of justice finds its normative manifestation, is protected by the rights and interests of citizens. Without losing touch with morality, religion, justice is a value-moral, spiritual criterion in the process of creating and implementing legal norms. By integrating the notion of justice into the legal system, the socio-moral (spiritual) value of the legal system itself increases. Legal norms promote the spread of justice in society as a basis and value-moral (spiritual) criterion for reconciling the interests of the subjects of social relations. As a universal category, justice includes both the moral (spiritual) aspect (serves as a criterion for evaluating law, as well as the principle and ideal of law) and legal (contains ethical and legal aspects and is a common law principle).

The point of view is substantiated that Christian-normative values on the basis of connection, interaction, are the basis of convergence of justice and law. After all, the social nature of Christian-normative values in the legal nature of justice explains justice as an "idea, absolute, requirement", determines the law in its natural sense. Christian-normative values as a source of justice and natural law, embrace human consciousness, determining the development of legal sense. In addition, justice, which is the basis of many legal phenomena, is in the process of influencing public relations as a special regulator of public relations. Thus, justice formed on the basis of Christian normative principles is an ideal for law. Based on Christian values, justice is important not only as a symbol of good social status, but also as a real goal-setting means of society. That is, it is appropriate to consider justice as a semantic component of the value-oriented and normative-regulatory social system.

Key words: justice, legal system, Christian-legaltraditions, Christian values, legal culture, legal consciousness, morality.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-43

УДК 340 (12); 340 (15)

Ірина Володимирівна Музика,
старший науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-8822-6156

МАНІПУЛЯТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ІДЕОЛОГІВ РАШИЗМУ В СИСТЕМІ ФОРМУВАННЯ ДЕФЕКТНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Постановка проблеми. Дефектна правосвідомість російського суспільства є породженням його політичної системи, а також наслідком низки негативних явищ у сферах економіки, культури, науки, духовного життя й громадської моральності. У системі формування дефектної правосвідомості провідну роль відіграють маніпулятивні технології, які спрямовані на втілення моделей поведінки, необхідних політичній владі. Результат маніпуляцій для більшості суб'єктів впливу переважно є непомітним через спільну діяльність політиків, науковців, засобів комунікації та ЗМІ. Тому в більшості випадків населення не в змозі усвідомлювати й критично оцінювати явища правової реальності, як у минулому, так і в сьогоденні.

Ця проблема на сьогодні потребує детального дослідження з метою створення інструментів протидії російській агресії в інформаційно-правовому просторі та запобігання подібним явищам у правовому житті України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Види та вплив різних маніпулятивних технологій на свідомість досліджували українські науковці О. Алексєєва, Т. Андрущенко, З. Атаманюк, І. Богдановський, О. Бойко, В. Бушанський, О. Верко, О. Гойман, І. Голубовська, О. Дяченко, Л. Компанцева, Д. Кононович, П. Лісовський, І. Нагорний, Н. Нечаєва-Юрійчук, В. Петрик, В. Остроухов, К. Прокоф'єва, М. Присяжнюк, Є. Скулиш, С. Топалова, М. Требін, О. Штоквиш та ін. Однак спеціальних досліджень впливу маніпулятивних технологій на формування дефектної правосвідомості сучасних суспільств до цього часу не здійснювалося.

Метою статті є спроба проаналізувати дію деяких маніпулятивних технологій, які використовуються російськими науковцями з метою спотворення суспільної правосвідомості як у межах правового простору РФ, так і в межах пострадянського правового простору.

Виклад основного матеріалу. Термін «маніпулювання» переважно означає майстерність управляти поведінкою за допомогою цілеспрямованого впливу на суспільну психологію, свідомість та інстинкти людини. Об'єктом маніпулювання є свідомість людини та масова свідомість. Інструменти маніпулювання – це ідеї, прийоми, форми, способи, методи, використання яких дає змогу впливати на свідомість людини для досягнення певної мети [1, с. 9, 11].

Тобто маніпулювання – це вид психологічного впливу, спрямованого на приховане збудження в психіці адресата (мішені впливу) цілей (мети), намірів, бажань, ставлень або установок, які не збігаються з його реальними потребами і бажаннями, з метою зміни спрямування активності суб'єкта відповідно до прихованої мети маніпулятора.

Розрізняють такі види маніпулятивного впливу: інформаційний вплив; інформаційно-технічний (ІТВ); інформаційно-психологічний (ІПсВ). Інформаційний вплив – це організоване цілеспрямоване застосування спеціальних інформаційних засобів і технологій для внесення деструктивних змін у свідомість особистості, соціальних груп чи населення (корекція поведінки), в інформаційно-технічну інфраструктуру об'єкта впливу та (чи) фізичний стан людини. Інформаційно-технічний вплив – це вплив на інформаційно-технічну інфраструктуру об'єкта з метою забезпечення реалізації необхідних змін у її функціонуванні, програмування на певні помилки, а також вплив на фізичний стан людини. ІТВ становить загрозу безпеці інформаційно-технічної інфраструктури та

фізичному стану людини. (ІПсВ) – це вплив на свідомість і підсвідомість особистості й населення з метою зміни їхньої поведінки та світогляду. Базовими методами ІПсВ є переконання й навіювання. Переконання звернене до власного критичного сприйняття дійсності адресатом (мішенню впливу). Навіювання, навпаки, спрямовується на суб'єктів, які некритично сприймають інформацію [1, с. 15–16].

Зокрема, однією з ефективних маніпулятивних технологій, які мають на меті спотворення правосвідомості, визначають маніпуляції наукові, які характеризуються наявністю ґрунтовних розробок у галузях соціальної філософії, правознавства, політології, історії, спрямованих на досягнення змін у масовій свідомості.

Одним з найдієвіших видів технологій маніпулювання, зокрема у сфері юридичної науки, є перекручування інформації, яке варіює від відвертої брехні до часткових деформацій (підтасовування фактів або зміщення в семантичному полі поняття). Найближчим до маніпулятивного впливу є прийом особливого компонування тем, який начебто наводить одержувача інформації на цілком однозначні висновки [1, с. 19].

Зокрема, яскравим прикладом такого маніпулятивного інформаційного впливу є книга доктора юридичних наук, професора, завідувача кафедри історії держави та права юридичного факультету Московського державного університету імені М. В. Ломоносова В. Томсінова «Крымское право», или Юридические основания воссоединения Крыма с Россией» (2015), видана МДУ ім. М. Ломоносова й рекомендована для студентів і викладачів юридичних вузів [2]. Так, користуючись відсутністю загальноприйнятих норм міжнародного права щодо сецесії, він зазначає: «…Здійснення тим чи іншим народом права на самовизначення не пов'язується сучасним міжнародним правом з можливістю його виходу зі складу держави (сецесією) й утворенням власної держави, однак не заперечує такого права» [2, с. 14]. Однак, як вважають провідні фахівці з міжнародного права, сецесія виправдана лише тоді, коли сепаратисти в змозі створити життєздатну, самостійну державу [3]. Ігноруючи цей переконливий аргумент, він стверджує, що визнання законності возз'єднання Криму з Росією з точки зору сучасного міжнародного правопорядку створює лише «кримське право». Аргументуючи це твердження, професор намагається скомпонувати тему фактичної анексії Криму з темою виходу України зі складу СРСР. Зокрема, він зазначає, що «правильна юридична оцінка переходу Криму до складу Росії може бути надана лише за умови розуміння цієї події як продовження процесу руйнування СРСР і перебудови того простору, на якому розташовувалася ця могутня держава-імперія» [2, с. 14].

Стихійний розпад держави, на думку науковця, підриває правопорядок, що існує в його рамках, «перетворює його конституцію в історичний мотлох». Водночас, зміщуючи в семантичному полі поняття, він стверджує, що усі декларації про незалежність чи суверенітет, які приймалися у 1990–1991 роках союзними та автономними республіками, порушували Конституцію СРСР. Порушила її і Декларація про державний суверенітет України, ухвалена 16 липня 1990 року Верховною Радою Української РСР. З позиції конституції держави, що розпадається, наголошує Томсінов, їх прийняття не можна не визнати грубим правопорушенням, тяжким державним злочином [2, с. 18].

Ці твердження є суто маніпулятивними. Слід наголосити, що заснування СРСР відбувалось не бездоганно з точки зору міжнародного права. Адже ідея укладення повноцінного міжнародного договору так і не була реалізована. Натомість Радянський Союз було проголошено через «Звернення до народів і урядів світу» у липні 1923 року. Після цього республіки ратифікували Конституцію, тобто внутрішньодержавний закон. У цьому сенсі показовим є випадок, що стався після проголошення Україною незалежності в серпні 1991 року. Коли українські дипломати в 1991 році звернулися до Генерального секретаря ООН Б. Бутрос-Галі із заявою про те, що Україна стала незалежною, він здивовано відповів, що, як член – засновник ООН, Україна є незалежною з 1945 року [4, с. 10].

Зокрема, як зауважує Г. Єфименко, нерідко в довідковій і професійній літературі 1920-х років дата 30 грудня при огляді передумов та процесу створення СРСР не згадувалася. Так, у серії статистико-економічних довідників УСРР у 1920-х роках серед передумов утворення СРСР згадувалася ст. 4 Конституції УСРР 1919 року, де говорилося лише про «тверду рішучість» УСРР «увійти в склад єдиної міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки утворяться умови для її виникнення». Містилися там також посилання на інші угоди та постанови, але жодної згадки про проєкт союзного договору від 30 грудня, як і про будь-які проєкти рішень, там немає. Лише у

ювілейних (до 10-ї річниці Конституції СРСР) брошурах, виданих у Москві 1933 року, з'являється змінена дата утворення СРСР 30 грудня 1922 року і роз'єднуються дати утворення СРСР і запровадження Конституції СРСР. При цьому день Конституції СРСР ще лишався за 6 (шостим) липня [5].

Далі Томсінов доводить, усупереч сказаному раніше, що вирішення питання про легітимність одностороннього виходу будь-якого народу разом із територією, де він проживає, зі складу держави, під час здійснення свого права самовизначення, міжнародне право залишає практиці. І кінцевий результат гострого політичного конфлікту, що неминуче виникає в такій ситуації, залежить від конкретних обставин – зокрема, від таких факторів: має чи ні народ, який прагне самовизначення і висловив свою волю до цього на референдумі, достатньо сил, щоб здійснити право на самовизначення рішучим чином, тобто шляхом виходу зі складу держави та утворення власної суверенної держави або за допомогою переходу зі складу однієї держави до складу іншої; чи має держава, з якої народ бажає вийти, достатньо сили, щоб перешкодити такому способу його самовизначення, чи вона надто слабка, щоб утримати будь-яке адміністративно-територіальне утворення в межах своїх кордонів [2, с. 12].

Як видно з наведеного тексту, Томсінов, користуючись тим, що термін «народ» не має чітко визначеного, загальноприйнятого змісту, маніпулює поняттям «народ Криму», змішуючи поняття «народ» і «населення» [2, с. 27]. Зокрема, як зазначають І. Кресіна і В. Явір, спроби позначити поняттям «народ» наднаціональну спільноту, політичну націю наштовхуються на знижене розуміння терміна, успадковане з часів СРСР, коли ним позначали населення певної державної одиниці, не вказуючи на наявність особливого зв'язку між індивідами, які його складають. У сучасній етнополітичній науці терміном «народ» найчастіше позначають політичний вимір нації – політичної спільноти, що об'єднує всіх громадян певної держави, незалежно від їхнього етнічного походження, соціального і культурного статусу. Термін «народ» з'явився як відповідь на спроби відмежування етнічного чинника від політичного об'єднання громадян у межах однієї держави. Дослідники вважають, що «народ» – спільнота вищого, ніж нація, рівня, оскільки є комбінацією етнічного і соціального чинників [6]. Є очевидним, що в цьому розумінні населення Криму не сформувалося як «народ». Також правомірність анексії Криму Росією професор аргументує саме «слабкістю» України в окремому параграфі книги під назвою «Україна як неспроможна держава (failed state)» [2, с. 98–101].

Власне твердження Томсінова про «неспроможність України як держави» є спробою обґрунтування тези, яка послідовно виголошувалася російським політичним керівництвом. Зокрема, була висловлена В. Путіним на Бухарестському саміті у квітні 2008 року, коли у промові, адресованій Дж. Бушу, він заявив, що «Україна – це взагалі не держава. Якщо Україна піде в НАТО, то піде без Криму і Сходу – вона просто розпадеться». Також колишній президент і прем'єр-міністр Росії Д. Медведєв у своїй статті, опублікованій у російському виданні «КоммерсантЪ» у 2021 році, назвав Україну маріонетковою державою, а Володимира Зеленського – інструментом у руках нацистів.

Таким чином, за допомогою маніпулятивних технологій Томсінов закладає у свідомість і підсвідомість студентів, викладачів і широкого кола читачів, зокрема й громадян України, які проживають у Криму та на інших окупованих територіях, висновки, необхідні російському політичному керівництву. Оскільки таке маніпулювання виглядає як логічний аналіз й особисті аргументовані висновки кваліфікованого науковця, то люди погоджуються з ними, й маніпулятивні технології досягають своєї мети – спотворення правосвідомості адресатів (мішеней впливу) з метою нівелювання імунітету суспільства до неправових дій російської влади, зокрема, масового схвалення та підтримки політики реваншистського експансіонізму і культу війни (прикладами такої політики є агресія РФ у Придністров'ї, Чечні, Грузії, Сирії, Азербайджані, Україні).

Слід зазначити, що аналогічні маніпулятивні методики стосовно визначення правового статусу Криму використовувалися російськими правознавцями ще наприкінці 1990-х років. Зокрема, у монографії А. Федорова «Правовий статус Криму. Правовий статус Севастополя» (1999) зазначалось, що протягом останніх років президенти та МЗС Росії і України запевняли громадськість обох країн, що українська належність Криму і Севастополя – справа вирішена, і це питання не є предметом перемовин між Росією і Україною. Ці заяви лунали начебто всупереч волі народу Криму, мешканців Севастополя, інтересам Росії, всупереч історичній справедливості, на фоні примусової українізації російського населення Криму, Севастополя, всієї України, на тлі діючої Конституції України 1996 року, відповідно до якої Автономна Республіка Крим існує практично як адміністративно-територіальна

одиниця, а її органи влади цілком залежать у своїй діяльності від волі Києва. Видається очевидним, наголошує Федоров, що метою договору між Російською Федерацією і Україною, підписаного 31 травня 1997 року, є остаточне закріплення українського статусу Криму і Севастополя. У найважливіших 2 і 3 статтях договору, зазначає він, містяться положення про повагу територіальної цілісності й непорушності кордонів сторін, які, будучи загальноприйнятими в світовій практиці, у російсько-українському договорі втрачають свій сенс, оскільки Росія втрачає право переглянути його положення протягом 10 років і їй не надається ніяких гарантій взаємної інтеграції України з Росією. Натомість Україна фактично бере участь у реалізації політики НАТО з витіснення Росії з акваторії Чорного моря. Відповідно до сказаного Федоров робить висновок, що укладання цього договору не відповідає інтересам Росії і закладає основу для можливого в майбутньому загострення російсько-українських відносин, залишаючи невирішеними і нерозв'язними величезні проблеми, що стосуються статусу найважливішого для Росії регіону [7, с. 46–48]. Насправді ж, такі маніпулятивні твердження мали на меті обґрунтування територіальних претензій до України.

Результатом таких маніпуляцій, розтиражованих ЗМІ, є спотворення правосвідомості значної частини кримчан. Зокрема, як зазначає В. Явір, до політизації етнокультурних питань у Автономній Республіці Крим вдавалася російська національна меншина, спираючись на свою чисельність і неприналежність Криму до України до 1954 року. Її представники намагалися максимально розширити присутність російської мови в автономії та ставили під сумнів перебування півострова в складі України. Прикладом таких дій є намагання скасувати Конституцію Автономної Республіки Крим у суді, яка була схвалена Верховною Радою України в 1998 році». Адже в ст. 1 цього документа Автономна Республіка Крим проголошується невід'ємною складовою частиною України. Представники Народного фронту «Севастополь –Крим – Росія» подали позов до суду в жовтні 2010 року, вимагаючи скасування чинної та відновлення Конституції Республіки Крим від 1992 року, якою визначалася самостійність Криму та встановлення конфедеративних відносин з Україною. Однак ці виклики були проігноровані Києвом, жодних заходів з нейтралізації цих дезінтеграційних тенденцій Україною в межах етнонаціональної політики вжито не було [8, с. 279–280]. Це власне й стало однією з суттєвих причин анексії Криму у 2014 році.

Схожі маніпулятивні технології використовуються багатьма російськими науковцями. Зокрема, це публікації Л. Грініна [9], Б. Зворикіна [10], В. Тішкова [11], В. Шишкова [12] та ін.

Наведене свідчить про антропологічну кризу і деформацію правосвідомості представників, зокрема, й сучасної російської наукової спільноти у сфері правознавства, історії, політології, етнології, соціології.

Більш «просунуті» технології маніпулювання передбачають попередню підготовку думок або бажань, закріплення їх у масовій свідомості чи уявленнях конкретної людини для того, щоб можна було до них потім апелювати [1, с. 20]. Зокрема, дефектність політико-правової свідомості населення Російської Федерації стала наслідком маніпуляцій за допомогою наративу «великої держави» з домінуванням гіперімперіалістичного дискурсу та ідеї руйнування розвинутих цивілізацій, зокрема, ідеї про необхідність стерти Україну з мапи Європи та ідеї домінування «великої російської нації».

Прикладом застосування таких маніпулятивних технологій є створення мітів, зокрема, у сфері історико-правової науки. Зокрема, міт про історичну концепцію «русского мира» як всесвітньої імперії [13] набув значення офіційної складової російської державної політики. Так, на його підтримку було видано Указ Президента РФ «О создании фонда «Русский мир» № 796 від 21.06.2007 року, також Президентом РФ 03.11.2015 року була затверджена «Концепция государственной поддержки и продвижения русского языка за рубежом» та інші нормативні акти й програми реалізації концепту «русского мира» та ін. акти.

Яскравим прикладом дієвості наведених маніпулятивних технологій є дефектність політико-правової свідомості сучасної російської студентської молоді. Так, у статті «Русский мир» как политический миф в современной российской геополитике» студента ФГБОУ ВПО «МГУ ім. М. Ломоносова» Р. Батіщева, опублікованій у збірнику статей міжнародної конференції, на відміну від прихованих маніпуляцій маститих науковців, відкрито проголошується: «Останнім часом у семантичному та смисловому просторах політики все частіше фігурує поняття «Русский мир». Його актуальність зумовлена сучасним порядком денним, насамперед драматичними подіями в Україні. «Російська весна» 2014 року та збройний конфлікт на Південному Сході України значно актуалі-

зували концепцію Русского мира. Проте слід зазначити, що в сучасній російській геополітичній практиці «Русский мир» можна використовувати не лише як зовнішньополітичну доктрину, а й як ідеологічну основу для загальноросійської ідентичності, тобто як консолідуючий політичний міф. При цьому відомо, що наша країна протягом усієї пострадянської епохи зазнає великих труднощів із побудовою національно-державної, громадянської ідентичності, через насамперед сильну поліетнічність та слабку громадянську свідомість населення. Тому концепт «Русского мира» є актуальним і для внутрішньої геополітики як механізм конструювання ідентичності» [14, с. 103].

Також у результаті застосування переконання як базової методики ІПсВ, зверненої до власного критичного сприйняття дійсності мішенями впливу, інші ідеологізовані міти, зокрема теорія «Москва – Третій Рим» [15] та концепція арійського коріння «русской нации» з давньої Гіпербореї [16] і т. п., почали сприйматися не як міти, а як наукові теорії походження народів Росії і російської держави. Ці міти, завдяки масштабним пропагандистським заходам, набули значного поширення й визнання їхньої «достовірності» суб'єктами впливу шляхом створення громадських організацій прихильників, масового розповсюдження багатотисячних тиражів псевдонаукових видань на території Росії і всього пострадянського простору, використання соціальних мереж та ЗМІ.

На жаль, обсяг публікації не дає змоги докладно спинитися на характеристиці змісту цих та інших численних видань, що формулюють імперську концепцію «русского мира».

Доволі влучну оцінку т. зв. візантійщини дав Андрій Домановський, який наголосив, що «в загальних рисах сучасне російське сприйняття Візантії повернулося до своїх витоків XIX ст. – ідеологізованих мітів, дуже далеких від наукового пізнання середньовічної Ромейської імперії. Ліберали картають давню імперію за самодержавство, надмірну централізацію влади, непублічну політику, корупцію, залаштункові підкилимні ігри, тотальний контроль, репресії щодо підданих тощо. Консерватори вихваляють її за особливий самостійний шлях, прагнучи вибудувати в Росії потужну ідеократичну імперську державу із сильною центральною владою і політикою неоімперського реваншизму щодо найближчих сусідів, країни яких уважають за природну невилучну частину імперської території та державного організму. Імперське марення «візантійськими» облудними принадами імітаційної наддержави далі тяжіє над сучасною Росією, і для України залишається відкритим питання, як реаґувати на російське бачення Візантії та однобічне привласнення візантійського спадку» [17].

Доволі влучним стосовно арійських мітів є короткий критичний висновок Марлен Ларюель: «Заради майбутнього нації можна повернутися навіть до тих витоків, яких ніколи не було» [18].

Висновки. В основі встановленого в Росії деструктивного суспільного порядку з вкоріненою дефектною суспільною правосвідомістю лежать ідеологічні чинники й, зокрема, правова демагогія – маніпуляція ідеєю права та правовими цінностями. На превеликий жаль, ці маніпулятивні методики в сфері формування дефектної правосвідомості населення Криму, Луганської і Донецької областей та й певної кількості українських громадян інших регіонів України не знайшли належної наукової оцінки і критики українськими науковцями. Це, як уявляється, послугувало однією з вагомих причин початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року, яке планувалося завершити протягом трьох днів.

Список використаних джерел

1. Сугестивні технології маніпулятивного впливу: навч. посіб. / В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, Л. Ф. Компанцева, Є. Д. Скулиш, О. Д. Бойко, В. В. Остроухов; за заг. ред. Є. Д. Скулиша. 2-ге вид. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. 248 с.
2. Томсинов В. А. «Крымское право», или Юридические основания воссоединения Крыма с Россией. Москва: ИКД Зерцало-М, 2015. 132 с.
3. Robert W. McGee. Secession Reconsidered. Journal of libertarian studies 11:l (Fall 19941: 11-33. a1994 Center for libertarian studie. URL: https://cdn.mises.org/11_1_2_0.pdf
4. Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У 2 т. Т. 1. Житомир: Рута, 2011. 752 с.
5. Єфименко Геннадій. Забуте свято. 6 липня 1923 року – день народження СРСР. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/07/20/90121/
6. Кресіна І. О., Явір В. А. Народ. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=71245

7. Федоров А. В. Правовой статус Крыма. Правовой статус Севастополя. Москва: Изд-во МГУ, 1999. 53 с.
8. Явір В. А. Етнополітична інтеграція та дезінтеграція у сучасному світі: політико-правовий концепт: монографія. Київ: Логос, 2018. 468 с.
9. Гринин Л. Е. Исторические и геополитические причины социально-политического кризисна на Украине. *История и современность.* 2015. № 2. С. 3–44.
10. Зворыкин Б. Д. Этатистская модель социальной модернизации: влияние политических режимов и современный опыт реализации. *Власть.* 2009. № 3. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/etatistskaya-model-sotsialnoy-modernizatsii-vliyanie-politicheskih-rezhimov-i-sovremennyy-opyt-realizatsii (дата обращения: 23.06.2022).
11. Тишков В. А. Языки нации. *Вестник Российской академии наук.* 2016. Том 86. № 4. С. 291–303; Тишков В А. Российский народ: история и смысл национального самосознания. Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН. Москва: Наука, 2013. 649 с.
12. Шишков В. В. Имперская парадигма: испытание модернизацией и национализмом. *Вестник Пермского университета. Политология.* 2013. № 1. С. 92–101.
13. Див.: Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства. Институт российской истории РАН. Серия «1150 лет российской государственности». / отв. ред. Т. Ю. Красовицкая, В. А. Тищков. Москва: Новый хронограф, 212. 448 с.; Малинова О. Ю. Конструирование смыслов: Исследование символической политики в современной России: монография / РАН. ИНИОН. Центр социальных науч.-информ. исслед. Отд. полит. науки. Москва, 2013. 421 с.; Табаков Игорь. Осколки разбитого вдребезги: историческое поражение имперского проекта. Ab Imperio. 2001. № 4. С. 391–435;
14. Конструктивные и деструктивные формы мифологизации социальной памяти в прошлом и настоящем: сборник статей и тезисов докладов международной научной конференции. Липецк, 24–26 сентября 2015 года / ФГБОУ ВПО «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации», Липецкий филиал; Российское общество интеллектуальной истории; Российское философское общество. Тамбов: Издательство Першина Р. В., 2015. 400 с.
15. Див.: Szporluk R., Poe M. T. «Moscow, the Third Rome» The Origins and Transformations of a «Pivotal Moment». Harvard University, The National Council for Soviet and East European Research, 1997. Available at: https://www.ucis.pitt.edu/ nceeer/1997-811-25-Poe.pd
16. Демин В. Н. Гиперборея: исторические корни русского народа. Москва: ФАИР-ПРЕСС, 2001. 624 с.; Шемчук В. А. Русь борейская. Украденная история. Москва: Всемирный фонд планеты Земля, 2001. 160 с.
17. Домановський Андрій. Візантійські видива російського імперського реваншизму. *Критика*. Травень 2022. URL: https://krytyka.com/ua/articles/vizantiiski-vydyva-rosiiskoho-imperskoho-revanshyzmu
18. Ларюель Марлен. Арийский миф – русский взгляд. 25 марта 2010. URL: https://www.vokrugsveta.ru/telegraph/theory/1125/

References

1. Suhestyvni tekhnolohiyi manipulyatyvnoho vplyvu: navch. posib. / V. M. Petryk, M. M. Prysyazhnyuk, L. F. Kompantseva, YE. D. Skulysh, O. D. Boyko, V. V. Ostroukhov; za zah. red. YE. D. Skulysha. 2-he vyd. Kyiv: ZAT "VIPOL", 2011. S. 9, 11.
2. Tomsinov V. A. «Krymskoye pravo», ili Yuridicheskiye osnovaniya vossoyedineniya Kryma s Rossiyey. Moskva: IKD Zertsalo-M, 2015.132 s.
3. Robert W. McGee, Secession Reconsidered. Journal of libertarian studies 11:l (OSIN′ 19941: 11-33. a1994 Center for libertarian studie. URL: https://cdn.mises.org/11_1_2_0.pdf
5. Yefymenko Hennadiy. Zabute svyato. 6 lypnya 1923 roku – den′ narodzhennya SRSR. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/07/20/90121/
6. Kresina I. O., Yavir V. A. Narod. Entsyklopediya suchasnoyi Ukrayiny. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=71245
7. Fedorov A. V. Pravovoy status Kryma. Pravovoy status Sevastopolya. Moskva: Izd-vo MGU, 1999. S. 46–48.
8. Yavir V. A. Etnopolitychna intehratsiya ta dezintehratsiya u suchasnomu sviti: polity- ko-pravovyy kontsept: monohrafiya. Kyyiv: Lohos, 2018. 468 s.
9. Grinin L. Ye. Istoricheskiye i geopoliticheskiye prichiny sotsial'no-politicheskogo krizisna na Ukraine. *Istoriya i sovremennost'.* 2015. № 2. S. 3–44.
10. Zvorykin B. D. Etatistskaya model' sotsial'noy modernizatsii: vliyaniye politicheskikh rezhimov i sovremennyy opyt realizatsii. *Vlast'.* 2009. № 3. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/etatistskaya-model-sotsialnoy-modernizatsii-vliyanie-politicheskih-rezhimov-i-sovremennyy-opyt-realizatsii (data obrashcheniya: 23.06.2022).

11. Tishkov V. A. YAzyki natsii. *Vestnik Rossiyskoy akademii nauk,* 2016, tom 86, № 4, s. 291–303; Tishkov V. A. Rossiyskiy narod: istoriya i smysl natsional'nogo samosoznaniya. Ins-t etnologii i antropologii im. N. N. Miklukho-Maklaya RAN. Moskva: Nauka, 2013. 649 s.
12. Shishkov V. V. Imperskaya paradigma: ispytaniye modernizatsiyey i natsionalizmom. *Vestnik Permskogo universiteta. Politologiya.* 2013. №1. S. 92–101.
13. Div.: Etnicheskiy i religioznyy faktory v formirovanii i evolyutsii rossiyskogo gosudarstva. Institut rossiyskoy istorii RAN. Seriya «1150 let rossiyskoy gosudarstvennosti» / otv. red. T. YU. Krasovitskaya, V. A. Tishchkov. Moskva: Novyy khronograf, 212. 448 s.; Malinova O. YU. Konstruirovaniye smyslov: Issledovaniye simvolicheskoy politiki v sovremennoy Rossii: Monografiya / RAN. INION. Tsentr sotsial'nykh nauch.-inform. issled. Otd. polit. nauki. M., 2013. 421 s.; Tabakov Igor'. Oskolki razbitogo vdrebezgi: istoricheskoye porazheniye imperskogo proyekta. Ab Imperio. 2001. № 4. S. 391–435.
14. Konstruktivnyye i destruktivnyye formy mifologizatsii sotsial'noy pamyati v proshlom i nastoyashchem: sbornik statey i tezisov dokladov mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. Lipetsk, 24-26 sentyabrya 2015 goda / FGBOU VPO «Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii», Lipetskiy filial; Rossiyskoye obshchestvo intellektual'noy istorii; Rossiyskoye filosofskoye obshchestvo. Tambov: Izdatel'stvo Pershina R.V., 2015. 400 s.
15. Див.: Szporluk R., Poe M. T. «Moscow, the Third Rome» The Origins and Transformations of a «Pivotal Moment». Harvard University, The National Council for Soviet and East European Research, 1997. Available at: https://www.ucis.pitt.edu/ nceeer/1997-811-25-Poe.pd
16. Demin V. N. Giperboreya: istoricheskiye korni rus'kogo naroda. Moskva: FAIR-PRESS, 2001. 624 s.; V. A. Shemchuk. Rus' boreyskaya. Ukradennaya istoriya. Moskva: Vsemirnyy fond planety Zemlya, 2001. 160 s.
17. Domanovs′kyy Andriy. Vizantiys′ki vydyva rosiys′koho impers′koho revanshyzmu. *Krytyka*. Traven′ 2022. URL: https://krytyka.com/ua/articles/vizantiiski-vydyva-rosiiskoho-imperskoho-revanshyzmu
18. Laryuel' Marlen. Ariyskiy mif – russkiy viglyad / 25 marta 2010. URL: https://www.vokrugsveta.ru/telegraph/theory/1125/

Музика І. В. Маніпулятивні технології ідеологів рашизму в системі формування дефектної правосвідомості

У запропонованій статті здійснено спробу доведення, що в системі формування дефектної правосвідомості сучасних суспільств провідну роль відіграють маніпулятивні технології. Висвітлено зв'язки між маніпулятивними технологіями та спотвореною правосвідомістю, притаманною всім носіям на теренах РФ. Розкрито, що в основі встановленого в РФ деструктивного суспільного порядку з вкоріненою дефектною суспільною правосвідомістю лежать ідеологічні чинники, зокрема, правова демагогія – маніпуляція ідеєю права та правовими цінностями. Встановлено, що дефектність політико-правової свідомості стала наслідком маніпуляцій за допомогою таких основних наративів: концепція «русского мира» як всесвітньої імперії; реваншистський експансіонізм і культ війни. Висловлено судження, що ця проблема на сьогодні потребує детального дослідження з метою створення інструментів протидії російській агресії в інформаційному просторі та запобігання проявам подібних явищ у правовому житті України.

Ключові слова: імперська ідеологія рашизму, маніпулятивні технології, маніпуляції наукові, дефектна правосвідомість, «русский мир».

Muzyka I. V. Manipulative technologies of racist ideologues in the system of formation of defective legal consciousness

In the proposed article, the author attempts to prove that in the system of formation of defective legal consciousness of modern societies, the leading role is played by manipulative technologies. The connections between manipulative technologies and the distorted legal consciousness inherent in all carriers in Russia are highlighted. It is revealed that ideological factors, in particular, legal demagoguery – manipulation of the idea of law and legal values - are the basis of the destructive social order established in Russia with ingrained defective public legal consciousness. It is established that the defect of political and legal consciousness was the result of manipulations with the help of the following basic narratives: the concept of the «Russian world» as a world empire; revanchist expansionism and the cult of war. It is believed that this problem today requires a detailed study in order to create tools to counter Russian aggression in the information space and prevent the manifestations of such phenomena in the legal life of Ukraine.

Key words: imperial ideology of racism, manipulative technologies, scientific manipulations, defective legal consciousness, «Russian world».

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-44

УДК 340.12-021.414 : 316.647.5-044.352

Максим Миколайович Пендюра,
завідувач кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-3589-0184

Оксана Ярославівна Лапка,
доцент кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-7017-1273

ТОЛЕРАНТНІСТЬ І ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАВОВІ ЦІННОСТІ

Постановка проблеми. Події останніх років підтвердили безальтернативність європейського вибору України. І в цьому сенсі Європа розуміється не тільки як географічний простір, а й передусім як ціннісний вибір українського суспільства. Саме ціннісний вибір є одним з основних інтегруючих чинників суспільства, фактором, що визначає соціокультурну ідентичність.

Європейські цінності становлять основу ліберально-демократичних інститутів західноєвропейського простору. Стрижнем європейських цінностей виступають ліберальні фундаментальні права та свободи людини, демократичні принципи державного устрою, а також сталий розвиток правової, соціальної держави. Будучи поєднанням ліберальних і демократичних ідей, європейські цінності позначаються як «ліберально-демократичні». Саме останні стали принципами функціонування державних і політичних інститутів сучасних європейських країн [1, с. 98].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основними європейськими цінностями зазвичай визначаються як повага до людської гідності, фундаментальні природні права і свободи, демократія, верховенство права, толерантність, справедливість та ін. Їх чіткого переліку немає. Необхідно погодитись з британським істориком Т. Гартон Еш і голландським соціологом Л. Галман, які стверджують, що основу цінностей складають загальні людські цінності [2]. Солідаризуємось з думкою української дослідниці Н. Амельченко, яка наголошує на тому, що цінності є глибинними життєвими орієнтаціями індивіда або груп людей, які визначають цілі життя та переконання, та можуть втілюватися в соціально-політичні рухи та інститути.

Сьогодні європейські цінності постають як особливий соціально-правовий феномен і характеризуються (в силу своєї специфіки) комплексом особливих ознак:

– у своїй сукупності є цивілізаційним ідентифікатором «європейської ідентичності»;

– мета – окреслення конкретного комплексу фундаментальних ідей, що становлять сучасну цивілізаційну парадигму Європи [3, с. 38];

– мають універсальну природу;

– імплементовані в національні правові системи;

– є правовими принципами.

Мета статті. Здійснити теоретико-правовий аналіз толерантності як однієї із європейських цінностей.

Основні результати дослідження. Європейські цінності являють собою доволі мінливе явище, адже зазвичай вони вільно обираються індивідами, формуються в їх свідомості як переконання і прагнення, а їх імперативність виникає лише через право. Вони трансформуються, стають обов'язковими, інституціоналізуються в загальних принципах права та конкретних правових нормах. Основою демократії і прав людини визнано толерантність як одну із основних європейських цінностей. Саме вона характеризує багатовимірність середовища існування, різноманітність поглядів та спрямована на гармонійне мирне співіснування різних представників суспільства.

Поняття «толерантність» має багато значень і використовується в різних галузях знання: філософії, медицині, психології, педагогіці, соціології, політології, праві та ін. Так, у загальнофілософському аспекті «толерантність» містить у собі ідею позитивного сприйняття іншості. З філософських позицій толерантність можна розглядати в онтологічному, гносеологічному, аксіологічному, соціальному, культурологічному аспектах. Зокрема, з аксіологічної точки зору толерантність є принципом визнання рівноцінності, основоположною засадою правової регуляції, універсальною цінністю, що корелюється з правовим принципом рівності.

Толерантність на її базовому рівні, з позиції Отфріда Гьофе, доцільно розглядати як добровільне визнання плюралізму, що, своєю чергою, полягає у готовності додержуватись чинних законів і належить до умов цивілізованого поводження один з одним. При цьому умовою можливості плюралістичної демократії є не лише пасивна толерантність, а й активна: як здатність і готовність дистанціюватись від своїх найглибших переконань, обговорювати їх чи навіть відмовитись від них [4, с. 36].

Питання толерантності в суспільстві вивчалися як психологами і педагогами, так і філософами, а також фахівцями у сфері права та ін. Зокрема, з позиції І. Кушніренка, толерантність представлена у трьох активних формах – моральній, правовій і суспільно-політичній [5]. У праві толерантність є правилом поведінки, яке закріплюється у нормативних документах і є загальнообов'язковим для виконання.

Як одну із чеснот і високих цінностей розглядає толерантність О. Тарасишина. Учена наголошує на тому, що толерантність передбачає пошану і визнання рівності, ставлення до іншої людини як до рівнодостойної особи, що виражається у свідомому подавленні відчуття неприйняття, спричиненому всім тим, що знаменує в іншому інше, водночас передбачає налаштування на порозуміння і діалог з іншим, визнання й пошану його прав на відмінність, відмову зведення різноманіття до одноманітності або переважання будь-якої однієї думки, а також від домінування, насильства і насильницьких дій проти іншого завдяки визнанню в кожній людині рівноцінної істоти, яка має право на власні переконання, визнання різних людських культур, норм поведінки, прав іншого [6, с. 17].

Своєю чергою Р. Файзрахманова розглядає толерантність як вияв і конкретизацію норм природного права: «Люди, суспільство уже достатньо довели самі собі, що за допомогою і на засадах саме природного права оптимально можуть бути впорядковані їх відносини на більш високому рівні. Люди не просто більш терпимі щодо одне одного, вони не можуть чинити і поводитися по-іншому, оскільки для громадянського суспільства це не природно, а аномально. У суспільстві, яке самоуправляється, де немає влади публічної, а є влада громадська, що природно, а отже, закономірно прагнуть люди, будь-яка спроба перевершити рівень «заданої» самому собі суспільством толерантності, тобто терпимості, та нав'язати будь-кому свою волю однозначно буде запереченням влади суспільної і виявом влади когось або чогось. Принаймні, якщо не виявом, то з її проявом» [7].

Місце толерантності у правовому менталітеті та політико-правовій думці українського суспільства дослідив І. Галицький. Учений установив, що толерантність як тип індивідуального та суспільного ставлення до соціальних і культурних відмінностей, шанобливе ставлення до чужих думок, вірувань та форм поведінки можна розглядати як одну з фундаментальних ознак цивілізованості та рівня культури, на що вказує як міжнародний, так і національний досвід [8].

Необхідно погодитись з Ю. Липовець, яка наголошує на тому, що спільним для всіх науковців (враховуючи незначні нюанси) є розуміння толерантності як визнання рівності й поваги всіх людей одне до одного, недопущення домінування і насильства, визнання неоднозначності й розмаїття видів людської поведінки, відмова від насильницької уніфікації поведінки та переконань. Тобто толерантністю є визнання прав іншого, сприйняття іншого як рівного, рівноправність і рівноцінність культур тощо, що знаходить свій практичний вияв у терпимості, самовладанні, відсутності дискримінацій [9, с. 150]. Відповідно, зміст толерантності полягає в її здатності відновлювати і зберігати суперечливу єдність суспільного цілого, оптимізувати соціальні взаємодії.

Межі та зміст свободи є формою і мірою юридично можливої поведінки. На тлі визнання цінності життя, свободи особистої недоторканності та персонального духовного й інтелектуального розвитку толерантність є цінністю інтегративного характеру, яка, будучи забезпечена позитивним правом, скріплює своєю примирною сутністю ідеї права природного, готує їх до викликів єдиного

мультикультурного світу. Доведено, що толерантність у праві – це не тільки виразник свободи, а й її обмежувач. Межі толерантності як правової цінності залежать від конкретних правових традицій, історичних умов та волі законодавця [10].

В основі толерантності як ціннісного принципу центральне місце посідають такі гуманістичні цінності: повага людини як особистості, прав і свобод людини та рівноправ'я людей щодо базових питань, до вибору світогляду і життєвої позиції, відповідальність за власне життя і визнання такого за кожною людиною та інші цінності демократичного громадянського суспільства [11]. Вона виявляється в прагненні досягти взаєморозуміння, узгодження поглядів, уявлень, інтересів без застосування примусу.

Основою всіх міжнародно-правових документів у сфері толерантності і прав людини є західноєвропейське розуміння толерантності в її ліберальному варіанті. Попри те, що устої ліберальної системи цінності були підірвані соціальними потрясіннями XX століття, саме «ліберальна толерантність» не просто продовжує жити, а й наділяється статусом універсальної цінності. У такому розумінні толерантність невід'ємно пов'язується з правами людини [9, с. 163].

Аналіз міжнародно-правових актів у сфері прав людини дає підстави стверджувати, що в їх основі лежить теорія лібералізму. Саме Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права, Конвенція 1951 року про статус біженців, Протокол 1967 року, який стосується статусу біженців, а також регіональні правові акти у цій сфері стали основою для Декларації принципів толерантності, прийнятої у формі Резолюції 5.61 Генеральною конференцією ЮНЕСКО від 16.11.1995 року. Відповідно до Декларації:

– толерантність означає пошану, прийнятне і правильне розуміння всього різноманіття культур, форм самовираження і прояву людської індивідуальності (п. 1.1 ст. 1);

– толерантність – це не поступка, поблажливість або потурання, а активне ставлення, що формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини (п. 1.2 ст. 1);

– толерантність – це обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму, демократії й правопорядку. Толерантність – це поняття, що означає відмову від догматизму, від абсолютизації істини й затверджує норми, встановленні в міжнародно-правових актах у галузі прав людини (п. 1.3 ст. 1);

– прояв толерантності – пошана прав людини, нетерпиме ставлення до соціальної несправедливості (п. 1.4 ст.1) [12].

Зрозуміти сутність європейських цінностей, зокрема й толерантності, можна відштовхуючись від положень Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу, що була прийнята 7 грудня 2000 року. У цій Хартії права і свободи громадян ЄС постали як цінності всіх країн – членів Євросоюзу, на яких ґрунтується діяльність ключових інститутів ЄС. Згідно із зазначеним документом до базових європейських цінностей належать: гідність, права людини, свобода особистості, рівноправність, солідарність, законність, демократія, громадянськість, мир, справедливість, толерантність [13, с. 97]. Зокрема, ст. 21 встановлює заборону дискримінації на будь-яких підставах, у тому числі у зв'язку з генетичними відмінностями, обмеженою працездатністю, віком, сексуальною орієнтацією.

Багатокультурність сучасного європейського суспільства вимагає особливої уваги до забезпечення рівних прав і свобод представників різних національних, мовних, релігійних меншин та запобіганню їх дискримінації. Саме виконанню цих завдань були присвячені Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, прийнята Радою Європи 5 листопада 1992 року і ратифікована Україною 1996 року [14], та Рамкова конвенція про захист національних меншин, що була ухвалена Радою Європи 1 лютого 1995 року [15].

Ці документи стали рекомендаціями та зверненнями до всіх країн – членів Ради Європи до реалізації таких заходів:

– заборона дискримінації за мовними, культурними, національно-етнічними та гендерними ознаками;

– заборона політики асиміляції щодо меншин, тобто запобігання насильницькому нав'язуванню певної культури, релігії, мови і гендерної орієнтації;

– створення умов збереження культурної самобутності іммігрантів та національних меншин;

– забезпечення прав меншин на свободу зібрань, асоціацій, слова і релігії [16, с. 18].

На культурі терпимості наголошується у Рекомендації NR (97) 21 «ЗМІ та сприяння культурі терпимості» 1997 року. Відповідно до даних Рекомендацій культура терпимості включає культуру порозуміння між різними етнічними, культурними й релігійними групами і боротьбу з нетерпимістю [17]. Особливістю цього документа є офіційне тлумачення терміна «розпалення ненависті», сформульовано принципи діяльності влади щодо цього явища, аналізується співвідношення з формами самореалізації особи.

У зазначених та інших міжнародно-правових документах зауважується, що європейські країни спираються на ліберальні цінності права, що стали аксіологічною основою розвитку європейського співтовариства. Пріоритетністю сучасної системи європейських цінностей людина-індивідуальність, людина-особистість. Європейська система захисту прав людини, зокрема у питанні толерантності, спрямована на:

– зміцнення засад демократії і прав людини, недопущення будь-яких форм дискримінації;

– формування толерантних відносин між громадянином і державою, між інститутами громадянського суспільства і владою;

– закріплення та забезпечення прав меншин;

– забезпечення співіснування та взаємодії різних культур, релігій тощо;

– боротьба з будь-якими проявами ксенофобії, розпалюванням ворожнечі та ненависті на ґрунті конфесійної належності, з нетерпимістю тощо;

– сприяння соціальному і громадянському діалогу, досягненню консенсусу у розв'язанні конфліктів;

– забезпечення оптимальних умов для людини в реалізації її прав і свобод та ін.

Стратегічний курс України на побудову демократичної, правової держави, яка прагне інтегруватися у європейський простір, передбачає пріоритетність досягнення соціальних цілей, орієнтацію на загальнолюдські цінності, що визначають отримання нової якості життя громадян країни, запровадження різних соціальних, економічних, демократичних у своїй основі європейських стандартів життєдіяльності людини. Це зумовлює, зокрема, і вирішення питань толерантного ставлення до «іншості» у різних сферах – освіті, медицині, політиці, професійній діяльності тощо. З цією метою, на нашу думку, доцільно дослухатись до науковців і практиків, які наполягають на розробці власної концепції толерантності. Так, на думку І. Галицького, основними завданнями даної концепції має бути визначено:

– Розробка і реалізація ефективної державної політики формування настанов толерантної поведінки, правових культури та свідомості в атмосфері взаємоповаги і творчої діяльності, спрямованої на розвиток культурної різноманітності та стабілізації підвалин соціального співжиття, протидії екстремізму і зниження соціально-психологічної напруженості в суспільстві; створення стійких структур і механізмів профілактики соціальних конфліктів як на державному, так і на локальному рівнях.

– Розроблення і впровадження методів та організаційних механізмів моніторингу, діагностики і прогнозування соціально-політичної ситуації, оцінювання ризиків і наслідків деструктивних процесів у суспільстві.

– Розроблення та реалізація системи заходів і механізмів упровадження в соціальну практику норм толерантної поведінки, протидії екстремізму та будь-яких виявів нетерпимості [18].

Висновки. Сучасне правове життя в Україні доцільно розглядати не тільки з точки зору сфери застосування, а й з позиції загальнолюдських цінностей. Утвердження толерантності як правової цінності в нашій державі повинно передбачати формування таких правових засад, які б забезпечували індивідуальні права і свободи людини як на законодавчому рівні, так і встановлювали ефективні механізми недопущення будь-яких проявів дискримінації, ксенофобії, різного роду нетерпимості.

Список використаних джерел

1. Маланчук І. Європейські цінності в системі підвищення якості життя в Україні. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/23068/1/97-101.pdf
2. Цюпін Б. Європейські цінності: реальність чи міф? URL: https://www.radiosvoboda.org/a/25131805.html

3. Гладкий В. В. Основні ознаки європейських цінностей. *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції:* матер. II Міжнар. наук.-метод. конф. (Суми, 28–29 травня 2021 р.) / редколегія: В. М. Завгородня, А. М. Куліш та ін. Суми: Сумський державний університет, 2021. 173 с. С. 35–41.
4. Вовк Д. О., Бойчук Д. С. Верховенство права і толерантність: навчальний посібник. Київ, 2018. 172 с.
5. Кушніренко І. Толерантність як політико-соціальний орієнтир для розвитку та саморегуляції суспільства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* 2014. № 1091 (25). С. 85–90. URL: https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/255
6. Чернушенко Д. А. Толерантність як світоглядна основа правосвідомості в умовах інформаційного суспільства. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2003. № 1–2. С. 94–103.
7. Файзрахманов Р. Толерантность, право и насилие: логика соотношения. *Логика толерантности и права:* материалы науч. конф. (Екатеринбург, 24–25 дек. 2001 г.). Екатеринбург, 2002. С. 317–322. URL: http://elar.urfu.ru/handle/10995/29204
8. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Алерта, 2017. 528 с.
9. Липовець Ю. О. Правові цінності як ідеали та компроміси: дис… к.ю.н.: 12.00.12. НАВС. Київ. 2021. 213 с.
10. Галицький І. В. Толерантність у правовому житті сучасної України. Одеса: Фенікс, 2012. 144 с.
11. Перевозчикова Л. С. Толерантность как базовая социокультурная ценность современного общества. *Вестник Воронежского государственного университета.* Серия: Проблемы высшего образования. 2013. № 1. С. 126–130. URL: https:// www.vestnik.vsu.ru/pdf/phylosophy/2010/02/2010-02- 06.pdf
12. Декларація принципів толерантності: ЮНЕСКО. Декларація. Міжнародний документ від 16.11.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503#Text
13. Хартія основних прав Європейського Союзу: ЄС. Хартія. Міжнародний документ від 07.12.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text
14. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин. Рада Європи. Хартія. Міжнародний документ від 05.11.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text
15. Рамкова конвенція про захист національних меншин. Рада Європи. Конвенція. Міжнародний документ від 01.02.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text
16. Цінності об'єднаної Європи. Лабораторія законодавчих ініціатив. 2013. URL: https://parlament.org.ua/upload/docs/European_Values.pdf
17. Рекомендація N R (97) 21 Комітету міністрів Ради Європи «ЗМІ та сприяння культурі терпимості». Рада Європи. Рекомендація. Міжнародний документ від 30.10.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_736#Text
18. Галицький І. В. Нормативні засади Концепції формування толерантності в українському суспільстві: загальнотеоретичний аспект. *Право України.* 2011. № 9. С. 294–302.

References

1. Malanchuk I. Yevropeiski tsinnosti v systemi pidvyshchennia yakosti zhyttia v Ukraini. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/23068/1/97-101.pdf
2. Tsiupin B. Yevropeiski tsinnosti: realnist chy mif? URL: https://www.radiosvoboda.org/a/25131805.html
3. Hladkyi V. V. Osnovni oznaky yevropeiskykh tsinnostei. *Tsinnisno-oriientovanyi pidkhid v osviti i vyklyky yevrointehratsii:* mater. II Mizhnar. nauk.-metod. konf. (Sumy, 28–29 travnia 2021 r.) / red. kolehiia: V. M. Zavhorodnia, A. M. Kulish, ta in. Sumy: Sumskyi derzhavnyi universytet, 2021. 173 s. S. 35–41.
4. Vovk D. O., Boichuk D. S. Verkhovenstvo prava i tolerantnist: navchalnyi posibnyk. Kyiv, 2018. 172 s.
5. Kushnirenko I. Tolerantnist yak polityko-sotsialnyi oriientyr dlia rozvytku ta samorehuliatsii suspilstva. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina.* 2014. № 1091 (25). S. 85–90. URL: https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/255
6. Chernushenko D. A. Tolerantnist yak svitohliadna osnova pravosvidomosti v umovakh informatsiinoho suspilstva. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava.* 2003. № 1–2. S. 94–103.
7. Faizrakhmanov R. Tolerantnost, pravo y nasylye: lohyka sootnoshenia. *Lohyka tolerantnosty y prava:* materyalы nauch. konf. (Ekaterynburh, 24–25 dek. 2001 h.). Ekaterynburh, 2002. S. 317–322. URL: http://elar.urfu.ru/handle/10995/29204
8. Skakun O. F. Teoriia prava i derzhavy: pidruchnyk. Kyiv: Alerta, 2017. 528 s.
9. Lypovets Yu. O. Pravovi tsinnosti yak idealy ta kompromisy: dys… k.iu.n.: 12.00.12. NAVS. Kyiv, 2021. 213 s.
10. Halytskyi I. V. Tolerantnist u pravovomu zhytti suchasnoi Ukrainy. Odesa: Feniks, 2012. 144 s.
11. Perevozchykova L. S. Tolerantnost kak bazovaia sotsyokulturnaia tsennost sovremennoho obshchestva. *Vestnyk Voronezhskoho hosudarstvennoho unyversyteta.* Seryia: Problemы vыssheho obrazovanyia. 2013. № 1. S. 126–130. URL: https:// www.vestnik.vsu.ru/pdf/phylosophy/2010/02/2010-02- 06.pdf

12. Deklaratsiia pryntsypiv tolerantnosti: YuNESKO. Deklaratsiia. Mizhnarodnyi dokument vid 16.11.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503#Text
13. Khartiia osnovnykh prav Yevropeiskoho Soiuzu: YeS. Khartiia. Mizhnarodnyi dokument vid 07.12.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text
14. Ievropeiska Khartiia rehionalnykh mov abo mov menshyn. Rada Yevropy. Khartiia. Mizhnarodnyi dokument vid 05.11.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text
15. Ramkova konventsiia pro zakhyst natsionalnykh menshyn. Rada Yevropy. Konventsiia. Mizhnarodnyi dokument vid 01.02.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text
16. Tsinnosti obiednanoi Yevropy. Laboratoriia zakonodavchykh initsiatyv. 2013. URL: https://parlament.org.ua/upload/docs/European_Values.pdf
17. Rekomendatsiia N R (97) 21 Komitetu ministriv Rady Yevropy «ZMI ta spryiannia kulturi terpymosti». Rada Yevropy. Rekomendatsiia. Mizhnarodnyi dokument vid 30.10.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_736#Text
18. Halytskyi I. V. Normatyvni zasady Kontseptsii formuvannia tolerantnosti v ukrainskomu suspilstvi : zahalnoteoretychnyi aspekt. *Pravo Ukrainy. 2011.* № 9. S. 294–302.

Пендюра М. М., Лапка О. Я. Толерантність і європейські правові цінності

У статті здійснюється теоретико-правовий аналіз європейських цінностей. Наголошується на тому, що європейські цінності сьогодні виступають основою фундаментальних прав та свобод людини. Серед основних з них можна назвати: повага до людської гідності, фундаментальні права і свободи, демократія, рівність, верховенство права, толерантність, справедливість. У своїй сукупності вони є цивілізаційним ідентифікатором «європейської ідентичності», становлять сучасну цивілізаційну парадигму Європи.

У статті основна увага акцентується на дослідженні сутності та змісту толерантності як однієї із основних європейських цінностей. Аналіз наукових позицій фахівців різних наукових знань дав змогу розглянути толерантність як універсальну цінність, що корелюється з правовим принципом рівності, яка уособлює в собі ідею позитивного сприйняття іншості і має практичний вияв у терпимості, самовладанні, відсутності дискримінації. Здійснюється аналіз універсальних і регіональних міжнародно-правових актів, які стали основою для формування європейської системи захисту прав і свобод людини в цілому, в тому числі і закріплюють основи принципу толерантності. Зроблено висновок, що в Україні потребують вирішення питання толерантного ставлення до «іншості» у різних сферах, що зумовлює необхідність вироблення власної концепції толерантності, формування таких правових засад, які б забезпечували індивідуальні права і свободи людини як на законодавчому рівні, так і встановлювали ефективні механізми недопущення будь-яких проявів дискримінації, ксенофобії, різного роду нетерпимості.

Ключові слова: права людини, правові цінності, ліберально-демократичні цінності, дискримінація, толерантність.

Pendiura M. M., Lapka O. Y. Tolerance and european legal values

The article carries out the theoretical and legal analysis of European values. It is emphasized that European values are today the basis of fundamental human rights and freedoms. Among the main of them are: respect for human dignity, fundamental rights and freedoms, democracy, equality, rule of law, tolerance, justice. Together, they are a civilizational identifier of «European identity» and constitute the modern civilizational paradigm of Europe.

The main emphasis of the article is on the study of the essence and content of tolerance as one of the main European values. The analysis of scientific positions of specialists of different scientific knowledge allowed to consider tolerance as a universal value that correlates with the legal principle of equality, which embodies the idea of positive perception of otherness and finds its practical expression in tolerance, self-control, non-discrimination. The analysis of universal and regional international legal acts, which became the basis for the formation of the European system of protection of human rights and freedoms in general, including the foundations of the principle of tolerance. It is concluded that Ukraine needs to address the issue of tolerance of «otherness» in various areas, which necessitates the development of its own concept of tolerance, the formation of such legal bases that would ensure individual human rights and freedoms both legislatively and establish effective mechanisms to prevent any – what manifestations of discrimination, xenophobia, various kinds of intolerance.

Key words: human rights, legal values, liberal-democratic values, discrimination, tolerance.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-45

УДК 346.9

Ірина Сергіївна Похиленко,
доцент кафедри політичних наук і права
Київського національного університету
будівництва і архітектури,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0001-5409-7408

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ПІДСУДНОСТІ СУДОВИХ СПРАВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 року Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» у зв'язку з воєнною агресією РФ проти України було запроваджено воєнний стан, який триває й нині. Відповідно до статті 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання визначення територіальної підсудності судових справ висвітлювались у працях Г. Шершеневича, І. Побірченка, В. Щербини, В. Беляневича, Д. Притики, В. Чернадчука, М. Смоковича, В. Сухоноса, В. Нагребельного, О. Харитонової, І. Балюк, проте в контексті воєнного стану вони набули нового значення.

Мета статті полягає у висвітленні особливостей визначення територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану.

Методи дослідження: використання діалектичного методу пізнання дало змогу концентрувати накопичені наукові знання та практику застосування законодавства щодо розгляду судових справ в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Статті 27–31 Господарського процесуального кодексу України, статті 25–30 Кодексу адміністративного судочинства України та статті 26–32 Цивільного процесуального кодексу України визначають загальні положення територіальної юрисдикції (підсудності) судових справ.

Проте жоден з наведених кодексів не містить визначення цього явища. Тому будемо користуватись доктринальними підходами. З позиції С. Оверчука підсудність – це відношення між юридичною справою та судом, в силу якого залежності від сукупності ознак і властивостей справи закон встановлює, в якому суді і в якому складі цього суду вона повинна розглядатися по першій інстанції [1, с. 4]. Н. Петренко розглядає підсудність справ господарським судам як інститут господарського процесуального права України, що забезпечує реалізацію гарантованого законодавством права осіб на звернення до суду та встановлює правила визначення господарського суду, який вирішуватиме по суті конкретну справу з урахуванням предмета та суб'єктного складу [2, с. 202]. На думку М. Смоковича та В. Бевзенка, підсудність можна визначити як: передбачену нормами Кодексу адміністративного судочинства України сукупність його спеціальних приписів і сутнісних ознак публічно-правового (адміністративно-правового) спору (критеріїв), відповідно до яких визначається, яким саме адміністративним судом такий спір має розглядатись та вирішуватися; це належність публічно-правових спорів за певними критеріями певним адміністративним судам [3, с. 502].

Отже, територіальна юрисдикція (підсудність) – це різновид юрисдикції судів, який призначено для розмежування розгляду справ між різними ланками судової системи, визначений колом справ у спорах, вирішення яких віднесено до компетенції певного суду. Визначити територіальну юрисдикцію (підсудність) справи означає установити, в якому конкретному суді першої інстанції має розглядатися й вирішуватися конкретна справа. Законодавець, передбачивши різні види територіальної юрисдикції (підсудності) (пред'явлення позову за місцезнаходженням чи місцем проживання відповідача, підсудність справ, у яких однією зі сторін є суд або суддя, підсудність справ за вибором позивача, виключна підсудність справ), має певну мету: в одних випадках йдеться про надання одній із сторін пільгових умов для захисту своїх суб'єктивних прав і законних інтересів, а в інших – про створення найбільш сприятливих умов для вирішення спору, економії процесуальних засобів.

Проте у зв'язку із воєнною агресією РФ проти України виникла ситуація, коли стало неможливим забезпечення функціонування судової влади. У частині сьомій статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» було передбачено, що у зв'язку зі стихійним лихом, воєнними діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами робота суду може бути припинена за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду. Але Вища рада правосуддя була неповноважною у зв'язку з відсутністю повноважень у необхідної кількості членів Вищої ради правосуддя. Це робило неможливим ухвалення рішень про припинення діяльності суду в порядку, передбаченому частиною сьомою статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». У зв'язку з запровадженням воєнного стану на території України та неможливістю здійснення Вищою радою правосуддя своїх повноважень виникла необхідність внесення змін до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Тому Верховна Рада України 3 березня 2022 року внесла зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо зміни підсудності судів. Так, у новій редакції частини сьомої статті 147 Закону передбачено можливість забезпечення належного функціонування судової влади у випадку виникнення надзвичайних обставин. Зокрема, у разі неможливості здійснення судом правосуддя може бути змінено територіальну підсудність судових справ, що розглядаються в такому суді. Рішення про зміну підсудності ухвалюється Вищою радою правосуддя за поданням Голови Верховного Суду, а у разі неможливості здійснення ВРП своїх повноважень – за розпорядженням Голови Верховного Суду. Внаслідок зміни підсудності справи передаються до суду, який найбільш територіально наближений до того суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду.

Станом на 25 травня 2022 року Верховним Судом [4] видано 23 розпорядження про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану судів у Харківській, Донецькій, Луганській, Херсонській, Чернігівській, Житомирській, Запорізькій, Київській та інших областях, при цьому є й випадки відновлення підсудності деяких судів. Дізнатись інформацію про зміну підсудності можна за допомогою сайту Верховного Суду, сторінки у фейсбуці, телеграм-каналу ВС, твітері та просто за номером Єдиного контакт-центру судової влади України.

Заслуговує на увагу Розпорядження Голови Верховного Суду від 13.03.2022 № 6/0/9-22, яким затверджено рекомендації судам першої та апеляційної інстанцій на випадок захоплення населеного пункту та/або суду чи безпосередньої загрози його захоплення. Відповідно до цього розпорядження на випадок захоплення або загрози захоплення суду кожен голова суду і суддя мають діяти відповідно до ситуації, що склалася та умов воєнного стану, приймати розумні та ефективні рішення, усвідомлюючи, що збереження життя і здоров'я людей є їх пріоритетним завданням. Проте, як зазначає голова Верховного Суду Всеволод Князєв [5], окупанти мають списки працівників правоохоронних органів, суддів, поліції, СБУ, навіть працівників апаратів українських судів, і на своїх КПП, там, де виїзд із окупованих територій, перевіряють за цими списками суддів і не випускають. Пропонують співпрацювати, затримують.

Отже, зміни в законодавстві присвячені територіальній підсудності для судів на окупованих територіях є надзвичайно важливими, проте, за даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, понад 10 мільйонів осіб вимушено перемістилися за кордон та в інші регіони України, тому на часі впровадження процесуальних механізмів для забезпечення здійснення правосуддя онлайн у судах усіх юрисдикцій.

У зв'язку з цим у Верховній Раді України було зареєстровано 27 квітня 2022 року законопроєкти № 7315 про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо здійснення

судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану та № 7316 про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу України (щодо здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану). Перший пропонує в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» положення про гласність і відкритість судового процесу доповнити частиною другою, яка передбачає можливість надсилати сторонам у справі інформацію про суд, місце, дату і час судового засідання, а також електронну версію судового рішення по справі і виконавчі документи через Єдиний державний вебпортал електронних послуг або через мобільний додаток порталу Дія, також під час дії воєнного чи надзвичайного стану, карантину суддям пропонується проводити збори дистанційно в режимі відеоконференції.

Другим законопроєктом передбачається запровадження можливості здійснення повноважень секретаря судового засідання дистанційно чи іншим працівникам апарату суду також надається можливість додаткового повідомлення учасників судового процесу про розгляд справи будь-якими відомими засобами комунікації (телефонограма, СМС-повідомлення, електронна пошта, повідомлення у месенджерах тощо) та через оголошення на офіційному вебпорталі судової влади України. Надзвичайно важливим є розширення сфери застосування письмового провадження при розгляді судових справ у судах усіх юрисдикцій і шляхом поширення на період дії воєнного чи надзвичайного стану особливостей розгляду судових справ, аналогічних тим, які застосовувалися у зв'язку із введенням карантину з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19).

Отже, передбачені в законопроєктах зміни видаються доцільними, проте невирішеним залишається питання оприлюднення рішень у Єдиному реєстрі, адже в умовах війни було обмежено загальний доступ до нього. Повний доступ надається лише за списками від голів судів і керівників правоохоронних органів персонально суддям і працівникам правоохоронних органів.

Висновки. У зв'язку з воєнною агресією РФ проти України питання діджиталізації щодо визначення територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану стали актуальними та набули практичного значення, адже сприяє реалізації та захисту прав громадян і встановлює дієві механізми здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Тому, що суди – це об'єкти критичної інфраструктури, а отже, здійснення судочинства в нашій державі не припиняється і право громадян на судовий захист не може бути обмежено.

Цілком логічно, що ця стаття не вичерпує всіх аспектів аналізу концептуальних засад розгляду судових справ в умовах воєнного стану, але сподіваюсь, що сама постановка цієї проблеми дасть змогу розширити та поглибити її міждисциплінарний соціально-правовий дискурс.

Список використаних джерел

1. Оверчук С. В. Поняття та види підсудності в кримінальному процесі України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ МВС України. Київ, 2005. 20 с.
2. Петренко Н. О. Підсудність справ господарським судам України: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.04; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Одеса, 2016. 244 с.
3. Смокович М. І., Бевзенко В. М. Адміністративний процес України: теорія, практика: підручник / заг. ред. д. ю. н., проф. В. М. Бевзенка. Київ: ВД «Дакор», 2020. 1346 с.
4. Розпорядження про визначення територіальної підсудності справ. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/gromadyanam/terutor_pidsudnist/ (дата звернення: 25.05.2022)
5. Голова Верховного Суду: Є інформація, що окупанти не випускають в евакуацію суддів. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/general/822350.html (дата звернення: 25.05.2022)

References

1. Overchuk S. V. Ponyattya ta vydy pidsudnosti v kryminal′nomu protsesi Ukrayiny: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.09 «Kryminal′nyy protses i kryminalistyka; sudova ekspertyza» / Natsional′na akademiya vnutrishnikh sprav MVS Ukrayiny. Kyiv, 2005. 20 s.
2. Petrenko N. O. Pidsudnist′ sprav hospodars′kym sudam Ukrayiny: dys. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.04 / Odes′kyy natsional′nyy universytet imeni I. I. Mechnykova. Odesa, 2016. 244 s.
3. Smokovych M. I., Bevzenko V. M. Administratyvnyy protses Ukrayiny: teoriya, praktyka: pidruchnyk / Zah. red. d. yu. n., prof. V. M. Bevzenka. Kyyiv: VD «Dakor», 2020. 1346 s.

4. Rozporyadzhennya pro vyznachennya terytorial′noyi pidsudnosti sprav URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/gromadyanam/terutor_pidsudnist/ (Data zvernennya: 25.05.2022 roku)
5. Holova Verkhovnoho Sudu: YE informatsiya, shcho okupanty ne vypuskayut′ v evakuatsiyu suddiv URL: https://ua.interfax.com.ua/news/general/822350.html (Data zvernennya: 25.05.2022 roku)

Похиленко І. С. Особливості визначення територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану

Стаття присвячена особливостям визначення територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану, адже 24 лютого 2022 року Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» у зв'язку з воєнною агресією РФ проти України було запроваджено воєнний стан, який триває й нині.

Мета статті полягає у висвітленні особливостей визначення територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану.

У статті проаналізовані положення чинного законодавства, основні наукові підходи щодо визначення поняття підсудності судових справ, а також судова практика у цьому напрямі. Крім того, розглядаються законопроєкти № 7315 про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану та № 7316 про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу України (щодо здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану).

У результаті робиться висновок, що питання діджиталізації пов'язані із визначенням територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану є актуальними та набули практичного значення, адже сприяють реалізації та захисту прав громадян і встановлюють дієві механізми здійснення судочинства в умовах воєнного часу. Тому, що суди – це об'єкти критичної інфраструктури, а отже, здійснення судочинства в нашій державі не припиняється і право громадян на судовий захист не може бути обмежено.

Ключові слова: судовий розгляд справ, територіальна підсудність, воєнний стан.

Pokhylenko I. S. Features of determining the territorial jurisdiction of court cases under martial law

The article is devoted to the peculiarities of determining the territorial jurisdiction of martial law, because on February 24, 2022 the Law of Ukraine "On Approval of the Decree of the President of Ukraine" On martial law in Ukraine "in connection with the military aggression of the Russian Federation against Ukraine was imposed martial law, which continues today.

The issues of determining the territorial jurisdiction of court cases were covered in the works of G. Shershenevich, I. Pobirchenko, V. Shcherbina, V. Belyanevich, D. Prityka, V. Chernadchuk, M. Smokovich, V. Sukhonos, V. Nagrebelny, O. Kharitonova, I. Balyuk, but in the context of martial law, they acquired a new meaning.

The purpose of the article is to highlight the peculiarities of determining the territorial jurisdiction of court cases under martial law.

Research methods: the following methods are applied. Formal-logical – for the formation of new concepts, their classification; eliminating inaccuracies and contradictions, etc. Formal dogmatic, or legal method, based on the use of rules of formal logic for knowledge of law, is a traditional, inherent in legal science, since it proceeds from its nature. Its essence is in the formulation and disclosure of legal concepts, the construction of legal structures, and clarification of the actual content of the law. At all stages of scientific research the dialectical method is used. This method determines the paths of any scientific study. It helps to explore all the phenomena in the relationship, interdependence. Comparative method involves comparing single-order legal concepts, phenomena and processes to establish similarities and account for differences between them.

The article analyzes the provisions of current legislation, the main scientific approaches to defining the concept of jurisdiction of court cases, as well as case law in this area. In addition, bills №7315 on amendments to the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges" on martial law or state of emergency and №7316 on amendments to the Code of Administrative Procedure of Ukraine, the Civil Procedure Code of Ukraine and the Commercial Procedure Code of Ukraine are considered (concerning the administration of justice in a state of war or emergency).

As a result, it is concluded that digitalization issues related to determining the territorial jurisdiction of martial law are relevant and practical, as they promote the implementation and protection of citizens' rights and establish effective mechanisms for wartime justice. Because the courts are objects of critical infrastructure, and therefore the implementation of justice in our country does not stop and the right of citizens to judicial protection can not be limited.

Key words: court proceedings, territorial jurisdiction, martial law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-45-1

УДК 342.34

Микола Олександрович Пухтинський,
старший науковий співробітник
відділу конституційного права
та місцевого самоврядування
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-9864-9056

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ПАРЛАМЕНТСЬКОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ВРЯДУВАННЯ

Постановка проблеми. Науковий аналіз конституційних аспектів типології та реалізації організаційно-правових форм парламентського забезпечення розвитку територіальної організації влади, територіального врядування є актуальним з огляду особливостей правового розвитку країни в умовах війни та післявоєнної відбудови держави, необхідності впровадження багаторівневого належного врядування. Дослідження цих аспектів актуалізується також у рамках планової науково-дослідної теми «Парламентаризм в Україні: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку».

Аналіз останніх досліджень. Сучасні проблеми оновлення конституційно-правового, парламентського забезпечення територіального врядування досліджуються в роботах: О. Андрійко, М. Баймуратова, О. Батанова, Т. Бевз, В. Борденюка, А. Колодія, В. Кравченка, А. Крусян, О. Марцеляка, О. Скрипнюка, В. Федоренка, О. Ющика та інших авторів. У них розглядаються теоретичні, конституційні, адміністративно-правові проблеми функціонування публічної влади, особливості її здійснення в діяльності органів законодавчої, виконавчої влади, місцевого самоврядування. Наразі видається важливим дослідження процесів інституційного, законодавчого забезпечення територіального врядування в контексті завершення трансформації місцевого самоврядування, реформи адміністративно-територіального устрою, децентралізації публічної влади в умовах воєнного стану та перспектив конституційного оновлення у повоєнний час.

Метою дослідження є конституційно-правові розвідки формування ефективних механізмів парламентського інституційного та законодавчого забезпечення територіального врядування.

При цьому використовуються діалектичні методи структурно-функціонального аналізу діяльності парламенту України, вивчаються його відповідні регламентні процедури.

Основні результати дослідження. Загрози військової агресії проти суверенітету України передбачають осмислення подальшого розвитку територіального врядування, його парламентського забезпечення. Під територіальним врядуванням розуміється процес публічного управління, який здійснюють суб'єкти місцевої виконавчої влади та місцевого самоврядування, в якому беруть участь центральні органи державної влади, інституції громадянського суспільства. Реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади, територіальне врядування здійснюється на засадах децентралізації публічної влади. Провідну роль у цьому процесі відіграє парламент – Верховна Рада України. Виходячи із конституційно-правового статусу парламенту України, його функціонального призначення та повноважень, до організаційно-правових форм забезпечення розвитку територіального врядування можна віднести: законотворчу, контрольну, науково-експертну, консультативну. Інституційно зазначені форми проявляються в ході сесійних пленарних засідань, у діяльності комітетів парламенту, політичних фракцій, депутатських груп, Рахункової палати, Інституту законодавства Верховної Ради, профільних структурних підрозділів Апарату Верховної Ради України.

Провідною формою парламентського забезпечення розвитку територіального врядування є законотворча діяльність Верховної Ради.

За безпосередньої участі Міністерства розвитку громад та територій України (тодішнього Мінрегіону), профільних комітетів Верховної Ради, народних депутатів України за участю асоціацій органів місцевого самоврядування були розроблені проєкти та ухвалені Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади, важливі законодавчі акти щодо співробітництва територіальних громад, їх об'єднання, засад державної регіональної політики тощо. Була розпочата також бюджетна та фіскальна децентралізація, без здійснення якої підвищення ефективності публічної влади неможливо.

Завдяки використанню законотворчої форми парламентського забезпечення розвитку територіального врядування за короткий проміжок часу, долаючи спротив місцевих і регіональних еліт, завдяки активній позиції громадянського суспільства, наукового середовища вдалося законодавчо і, головне, практично провести докорінну трансформацію базового і субрегіонального рівнів територіального врядування, територіальної організації влади, об'єднати та значно скоротити загальну кількість територіальних громад до 1470 [1] та районів – до 136 [2] та значно зміцнити їх фінансовими ресурсами.

Парламентське законодавче забезпечення територіального врядування стосується також оновлення статусних актів про місцеве самоврядування, про місцеві органи виконавчої влади, законодавче впровадження нових координаційно-контрольних інституцій (префектів-урядників) і, безумовно, оновлення Конституції щодо децентралізації публічної влади.

Законодавче забезпечення в діяльності парламенту планується. Так, у 2015 році була ухвалена Постанова Верховної Ради України «Про План законодавчого забезпечення реформ в Україні» [3]. У лютому 2021 року була ухвалена Постанова Верховної Ради України «Про План законопроектної роботи Верховної Ради України на 2021 рік» [4].

У Верховній Раді Україні головним у законодавчому забезпеченні територіального врядування є Комітет з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування, який супроводжує всі законопроєкти у сфері територіального врядування. Цими питаннями опікуються також Комітет з питань бюджету, Комітет з питань фінансів, податкової та митної політики, Комітет з питань правової політики, Комітет з питань енергетики та житлово-комунальних послуг, Комітет з питань аграрної та земельної політики та інші. На законотворчий процес впливають профільні структурні підрозділи Апарату Верховної Ради України.

Здійснення законодавчого забезпечення розвитку територіального врядування стикається з цілим рядом проблем, які на сьогодні насамперед пов'язані із воєнною агресією проти України, порушенням її територіальної цілісності, державного суверенітету, інфраструктурною руйнацією. В цих умовах законодавець вимушений використовувати закладений у статті 132 Конституції принцип поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади щодо територіального врядування, свідченням чого є прийнятий 12 травня 2022 року Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» [5]. Закон врегульовує питання функціонування військових адміністрацій, розблоковує питання державної служби, спрощує порядок прийняття на роботу та увільнення працівників, визначає напрями прийняття одноособових рішень головами громад.

Важливою формою парламентського забезпечення розвитку територіального врядування є реалізація контрольних повноважень Верховної Ради передусім у бюджетній сфері, яка також проявляється у законотворчості та в діяльності відповідних парламентських структур: Комітету з питань бюджету, Комітету з питань фінансів, податкової та митної політики, Комітету з питань антикорупційної політики, а також Рахункової палати. Зокрема, у зазначеній сфері були прийняті закони «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин» [6], «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» [7].

Прийнято також Закон «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо приведення у відповідність положень бюджетного законодавства у зв'язку із завершенням адміністративно-територіальної реформи» [8]. На порядку денному забезпечення безперервного виконання місцевих бюджетів в умовах воєнного стану. Для забезпечення ефективного функціонування бюджетної сфери та життєво необхідних потреб жителів територіальних громад у період дії воєнного стану

Уряд, Верховна Рада України, РНБО, центральні органи виконавчої влади приймають низку швидких, оперативних рішень [9].

Важливими є також питання щодо статусу, основних повноважень Рахункової палати як вищого органу аудиту, зокрема, щодо здійснення контролю за використанням бюджетних коштів, наданих на виконання повноважень місцевими державними адміністраціями та на реалізацію делегованих повноважень органами місцевого самоврядування по доходах і видатках. За останні три роки Рахункова палата встановила порушень у сфері адміністрування податків і зборів на 76 млрд грн та виявила 45 млрд грн резервів доходів державного бюджету. За результатами аудитів Рахункової палати у цій сфері вже внесено 14 змін до законів України, прийнято 7 постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України [10]. Науково-консультативну роботу в Апараті Верховної Ради проводить Науково-консультативна рада. Згідно з Положенням про Науково-консультативну раду при Голові Верховної Ради України Науково-консультативна рада – консультативно-дорадчий орган, що функціонує для залучення висококваліфікованих фахівців у сфері права до законопроєктної роботи, підготовки наукових висновків з питань діяльності Верховної Ради України, які потребують наукового забезпечення. Науково-консультативна рада утворюється з числа висококваліфікованих фахівців у сфері права, які погодилися брати участь в її роботі. Членом Науково-консультативної ради може бути фахівець, який має науковий ступінь доктора наук або доктора філософії (кандидата наук), адвокат, суддя у відставці [11].

Науково-експертну, консультативну діяльність щодо парламентського забезпечення, у тому числі розвитку територіального врядування, здійснюють також Головні науково-експертне та юридичне управління Апарату Верховної Ради.

У Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України (ГНЕУ) є кілька основних завдань, зокрема, проведення наукової експертизи законопроєктів, оцінка їх концептуального рівня і соціально-економічних і політичних наслідків ухвалення, оцінка законопроєктів на відповідність Конституції, підготовка науково обґрунтованих експертних висновків щодо законопроєктів для ухвалення рішень ВРУ [12]. Науково-правову діяльність Верховної Ради, окрім ГНЕУ, здійснює Головне юридичне управління та Інститут законодавства ВРУ. За майже 2,5 роки роботи Верховної Ради IX скликання зареєстрували 6921 законопроєкт, з них висновки Головного науково-експертного управління отримали 2805 (40,5%).

Заступник керівника Апарату Верховної Ради України – керівник Головного юридичного управління організовує наукове та правове забезпечення діяльності Верховної Ради України та її Апарату. Він забезпечує: здійснення наукової та юридичної експертизи законопроєктів та проєктів інших актів, включених до порядку денного сесії Верховної Ради України, законів, постанов та інших актів, прийнятих Верховною Радою України; взаємодію з науковими установами для проведення комплексних експертиз системних законопроєктів; візування проєктів розпоряджень Голови Верховної Ради України та керівника Апарату Верховної Ради України, що містять правові норми; консультування представників комітетів Верховної Ради України з правових питань на всіх стадіях підготовки проєктів законів та інших актів, що приймаються Верховною Радою України; встановлення і розвиток зв'язків з правовими службами парламентів зарубіжних країн з питань парламентського права, розвитку і вдосконалення законодавства, законопроєктної роботи, обміну досвідом; за дорученням Голови Верховної Ради України, керівника Апарату Верховної Ради України підготовку відповідних аналітичних матеріалів і пропозицій для Верховної Ради України [13].

Висновки. Одним із напрямів подальшого вдосконалення використання законотворчої, науково-експертної, консультативної форм забезпечення розвитку територіального врядування може стати більш широке використання потенціалу наукових установ у взаємодії з парламентом, зокрема, НАН, НАПрН України, Національного інституту стратегічних досліджень тощо у формах консультативної, експертної діяльності за аналогією норм Закону України «Про асоціації органів місцевого самоврядування» щодо участі у консультаціях та надання висновків до проєктів нормативно-правових актів з питань, що стосуються місцевого і регіонального розвитку (статті 17–20), для чого доцільно було б внести відповідні доповнення до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», Регламенту Верховної Ради України та передбачити певні позиції у Плані її законопроєктної роботи.

Доцільно визначитись із подальшими шляхами завершення оновлення конституційного регулювання всієї системи врядування та, зокрема, територіального врядування у повоєнний час з огляду на декларації про докорінну трансформацію і відновлення України. Таке оновлення має стосуватись не лише децентралізації публічної влади, а комплексно охоплювати головні конституційні інститути.

При переході від воєнного у повоєнний стан врядування, територіальної організації влади, територіального врядування при використанні організаційно-правових форм парламентського забезпечення розвитку територіального врядування доцільно збалансувати сучасні рейки поєднання централізації і децентралізації, поступово повернутись і перейти на шлях широкої децентралізації публічної влади.

Список використаних джерел

1. Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення територій та адміністративних центрів територіальних громад: Закон України від 16 квітня 2020 року № 562-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 35. Ст. 259. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/562-20#Text.
2. Про утворення та ліквідацію районів: Постанова Верховної Ради України від 17 липня 2020 року № 807- IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text.
3. Про План законодавчого забезпечення реформ в Україні: Постанова Верховної Ради України від 4 червня 2015 року № № 509-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 31. Ст. 297. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-19#Text.
4. Про План законопроектної роботи Верховної Ради України на 2021 рік: Постанова Верховної Ради України від 2 лютого 2021 року № 1165-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1165-20#Text.
5. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану: Закон України від 12 травня 2022 року № 2259-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-IX#Text.
6. Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин: Закон України. *Голос України.* 30.12.2014 р. № 252 -1.
7. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи: Закон України. *Голос України.* 30.12.2014 р. № 252 -1.
8. Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо приведення у відповідність положень бюджетного законодавства у зв'язку із завершенням адміністративно-територіальної реформи: Закон України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/197646.html.
9. Особливості бюджетного процесу в умовах воєнного стану. URL: https://decentralization.gov.ua/news/14654.
10. Цезар Огонь: Рахункова палата виявила 45 млрд грн резервів доходів держбюджету. URL: https://prozahid.com/tsezar-ohon-za-3-roky-rakhunkova-palata-vyiavyla-45-mlrd-hrn-rezerviv-dokhodiv-derzhbiudzhetu/
11. Про Науково-консультативну раду при Голові Верховної Ради України: розпорядження Голови Верховної Ради України від 30 грудня 2021 року № 502. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/502/21-%D1%80%D0%B3#Text.
12. Науково-правова діяльність ВР: які функції виконує ГНЕУ та скільки коштів виділяють на фінансування. URL: https://www.slovoidilo.ua/2021/11/25/infografika/polityka/naukovo-pravova-diyalnist-vr-yaki-funkcziyi-vykonuye-hneu-ta-skilky-koshtiv-vydilyayut-finansuvannya.
13. Про розподіл обов'язків між Керівником Апарату Верховної Ради України та заступниками Керівника Апарату Верховної Ради України: Розпорядження Голови Верховної Ради України від 20 травня 2020 року № 199. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/199/20-%D1%80%D0%B3#Text.

References

1. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo vyznachennia terytorii ta administratyvnykh tsentriv terytorialnykh hromad: Zakon Ukrainy vid 16 kvitnia 2020 roku № 562-IX. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2020. № 35. St. 259. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/562-20#Text.
2. Pro utvorennia ta likvidatsiiu raioniv: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 17 lypnia 2020 roku № 807-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text.
3. Pro Plan zakonodavchoho zabezpechennia reform v Ukraini: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 4 chervnia 2015 roku № № 509-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady.* 2015. № 31. St. 297. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-19#Text.
4. Pro Plan zakonoproektnoi roboty Verkhovnoi Rady Ukrainy na 2021 rik: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 2 liutoho 2021 roku № 1165-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1165-20#Text.

5. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo funktsionuvannia derzhavnoi sluzhby ta mistsevoho samovriaduvannia u period dii voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12 travnia 2022 roku № 2259-IKh. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-IX#Text.
6. Pro vnesennia zmin do Biudzhetnoho kodeksu Ukrainy shchodo reformy mizhbiudzhetnykh vidnosyn: Zakon Ukrainy. *Holos Ukrainy.* 30.12.2014 r. № 252 -1.
7. Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo podatkovoi reformy: Zakon Ukrainy. *Holos Ukrainy.* 30.12.2014 r. № 252 -1.
8. Pro vnesennia zmin do Biudzhetnoho kodeksu Ukrainy shchodo pryvedennia u vidpovidnist polozhen biudzhetnoho zakonodavstva u zviazku iz zavershenniam administratyvno-terytorialnoi reformy: Zakon Ukrainy. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/197646.html.
9. Osoblyvosti biudzhetnoho protsesu v umovakh voiennoho stanu. URL: https://decentralization.gov.ua/news/14654.
10. Tsezar Ohon: Rakhunkova palata vyiavyla 45 mlrd hrn rezerviv dokhodiv derzhbiudzhetu. URL: https://prozahid.com/tsezar-ohon-za-3-roky-rakhunkova-palata-vyiavyla-45-mlrd-hrn-rezerviv-dokhodiv-derzhbiudzhetu/
11. Pro Naukovo-konsultatyvnu radu pry Holovi Verkhovnoi Rady Ukrainy: Rozporiadzhennia Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 30 hrudnia 2021 roku № 502. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/502/21-%D1%80%D0%B3#Text.
12. Naukovo-pravova diialnist VR: yaki funktsii vykonuie HNEU ta skilky koshtiv vydiliaiut na finansuvannia. URL: https://www.slovoidilo.ua/2021/11/25/infografika/polityka/naukovo-pravova-diyalnist-vr-yaki-funkcziyi-vykonuye-hneu-ta-skilky-koshtiv-vydilyayut-finansuvannya.
13. Pro rozpodil oboviazkiv mizh Kerivnykom Aparatu Verkhovnoi Rady Ukrainy ta zastupnykamy Kerivnyka Aparatu Verkhovnoi Rady Ukrainy: Rozporiadzhennia Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 20 travnia 2020 roku № 199. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/199/20-%D1%80%D0%B3#Text.

Пухтинський М. О. Організаційно-правові форми парламентського забезпечення розвитку територіального врядування

У статті розглядаються конституційно-правові проблеми використання організаційно-правових форм парламентського забезпечення розвитку територіального врядування з урахуванням особливостей врядування воєнного стану і перспектив подальшого використання цих форм у повоєнний час. Досліджуються специфіка забезпечення трансформації територіального врядування у законодавчій, бюджетній сферах, у науково-експертній, консультативній діяльності парламенту. Висловлюються пропозиції щодо подальшого вдосконалення реалізації організаційно-правових форм парламентського забезпечення розвитку територіального врядування.

Ключові слова: конституція, парламент, врядування, територіальне врядування, парламентське забезпечення розвитку територіального врядування.

Pukhtinsky M. O. Organizational and legal forms of parliamentary support for the development of territorial governance

The article considers the constitutional and legal problems of using organizational and legal forms of parliamentary support for the development of territorial governance, taking into account the peculiarities of martial law and the prospects for further use of these forms in the postwar period. The specifics of ensuring the transformation of territorial governance in the legislative, budgetary spheres, in scientific-expert, advisory activities of the parliament are studied. Suggestions are made for further improvement of the implementation of organizational and legal forms of parliamentary support for the development of territorial governance.

A number of conclusions are made, in particular, that it is expedient to determine further ways to complete the renewal of constitutional regulation of the entire system of governance and, in particular, territorial governance in the postwar period given the declarations of radical transformation and restoration of Ukraine. Such an update should concern not only the decentralization of public power, but also the main constitutional institutions.

In the transition from military to post-war government, territorial organization of power, territorial governance using organizational and legal forms of parliamentary support for the development of territorial governance, it is advisable to balance the current rails of centralization and decentralization, gradually return to broad decentralization of public power.

Key words: constitution, parliament, governance, territorial governance, parliamentary support for the development of territorial governance.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-47

УДК 340.153 + 94(477)

Євген Вікторович Ромінський,
науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-0897-0146

ПИТАННЯ МИРУ В СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ МІЖНАРОДНИХ ТА МІЖКНЯЗІВСЬКИХ ДОГОВОРАХ

Постановка проблеми. Розв'язання актуальних проблем сучасності неможливе без звернення до історії. Сьогодні, в часи великої війни, мільйони поглядів спрямовані уперед, в невідоме повоєнне майбутнє. Не претендуючи на можливість дати якісь принципові поради сучасникам, пропонуємо ознайомитися з тим, як їх середньовічні пращури зупиняли війни, укладали мирні угоди та впорядковували повоєнне життя.

Слід зазначити, що під вітчизняним середньовіччям автор розуміє в першу чергу історію східнослов'янських державних утворень, на чолі яких стояли князі з роду Рюриковичів, а згодом і правителі, що походили з сусідніх держав, переважно Гедеміновичі. Традиційно вживається термін Русь, як ендонім частини населення східнослов'янських державних утворень, який перетворився спочатку на екзонім для усього регіону, а згодом і на автоетнонім. У науці також вживаними є поняття Київська Русь і Давня Русь, які та похідні від яких так само вживатимуться далі як синоніми. Увага буде приділена переважно договорам X–XIV ст., оскільки саме на середину XIV – початок XV ст. припадає період досить помітних змін у підходах до регулювання міжкнязівських і міждержавних відносин. Так, південно-західні князівства потрапляють в орбіту германської імперської правової традиції, що засвідчується змінами у формі договорів, формі присяг («королю, короліце і на дєтєм іх[1]» [1, с. 120]), та порядку визначення строків договорів («і на вєкі, і во вшиткі часи!» [1, с. 83]), де іноземні впливи найбільш помітні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на вже майже 300-річну історію вивчення давньоруських договорів, власне мирні угоди, а тим більше їх правові аспекти практично не ставали предметом комплексних спеціальних досліджень. На початку агресії Російської Федерації проти України у 2014–2015 роках автор вже частково звертався до цієї теми [2; 3].

Мета статті. У дослідженні передбачається висвітлити основні принципи та найважливіші риси мирних міжнародних і міжкнязівських договорів, укладених за участю державних утворень Давньої Русі, як джерела конструювання історико-правової реальності вітчизняного середньовіччя X–XIV ст.

Основні результати дослідження. Середньовічне східнослов'янське суспільство чітко розрізняло ситуацію миру і війни без напівтонів: «мир стоїть до раті, а рать до миру» – писали середньовічні хроністи. Але ця лаконічна формула мала чіткий правовий сенс. Розкрити сучасною мовою її можна так: без наявності чинного мирного договору сторони вважаються такими, що перебувають у стані війни, однак після укладення мирного договору, сторони мають повністю відкласти усі свої попередні претензії та вести справи «з чистого аркуша». Звісно, зміст цього ширший за самі слова, але це буде розкрито далі.

Почнемо з того, як цю формулу «мир стоїть до раті, а рать до миру» вживають літописці. Ми знаходимо її в тій частині Іпатіївського літопису, яка відома під назвою Літопису Руського і охоплює період від Повісті временних літ і до кінця XII ст. Своєю чергою Літопис Руський є складним комплексним твором, що увібрав у себе звістки з усього південно-руського, і не лише, літописання. Цей текст найбільше серед ранніх літописів відображає світоглядні уявлення осіб, різних

[1] Тут і далі давні тексти подаються в авторській обробці сучасною українською абеткою. – Є. Р.

за походженням, політичними переконаннями та регіональними традиціями. Зазначена формула вживається у двох статтях під 1148 та 1151 роками. Наведемо першу з них, де вустами Святослава Ольжича відзначається, що: «то єсть било прежде дєд наших і при отцех их наших [тобто за прадідів. – Є. Р.]: *миръ стоить до рати, а рать до мира* [тут і далі виділення моє. – Є. Р.]. Нині же на нас про то не жалобі, оже єсми оусталі на рать. Жаль бо ни есть брата своего Игоря: а того єсми іскалі, аби ти поустіл брата нашого, аже оуже брат нашь оубіт, а пошол к Богові. А тамо нам всім биті, а то Богові правити. А ми доколі хочем Роускоую землю гоубіті? А бихомъ ся оуладили» [4, стлб. 364]. З аналізу цієї звістки робимо такі висновки: по-перше, на час створення тексту досліджувана нами формула вважалася вкрай давньою, такою що була за дідів-прадідів; по-друге, у ній прямо вказується, що підставою для війни було ув'язнення київського князя Ігоря Ольжича, тепер же, у зв'язку з його загибеллю, немає підстав для продовження війни, Бог розсудить, і, по-третє, пропонується відкласти усі взаємні претензії й установити мир.

Варто звернути увагу й на те, що звістка містить традиційне для середньовіччя посилання на давність, тих самих за дідів-прадідів. Принцип давнини, яким був просякнутий увесь середньовічний правовий світогляд, мав місце і в міжнародній та міжкнязівській договірній практиці. Інший приклад такої поваги до давнини фіксуємо у традиції переукладення договорів без їх перегляду, літописи визначають такі договори як укладені «по старои пошлинє» [5, с. 97]. У самих договорах зазвичай містилися такі визначення: «бажаючи за прикладом наших предків бути з вами у щирій дружбі та прихильності і дружніх союзів від давніх днів поміж нами укладених» [6, с. 145–152], «обіцяючи і зобов'язуючись … як наші предки … мали звичай перебувати у прихильності та мирі із зазначеним орденом, так і ми, … прагнемо у такій же згоді зоставатися» [6, с. 167–170], «подтверділ мир и написал нашу правду согласно вашим грамотам … старий мир о путі по Нєвє» [7, с. 58], «како єсте билі в любві с отцемь моім Глєбом і с моим стриєм Федором, тако будете і со мною» [8, с. 67] тощо.

Слід зазначити, що усі ті ж самі звороти, хоча вже й викладені дещо іншими словами, зустрічаємо і в договорі XV ст. від королем Казиміром і ординським ханом Муртазою: «Казиміру брату від Муртази царя поклон, рєкши слово, тобто погон *здавна і досюля, з вашими прєдками наші прєдкі отци і дяді наші, коли були у приязні і в братерстві* іно між ними тоді многіє доброти були, один другому приязні чінівалі. А неприязні не чінівалі, а вбогіє влуси щоби супокоєм були, на то мєжі собою тверду присягу дєржалі» [9, с. 137–138].

Обов'язковими умовами договорів були положення щодо необхідності відкинути старі образи, тобто ті претензії, що призвели чи постали під час воєнного конфлікту. Ця вимога відома нам як з самих договорів, так і з записів хроніки. Ось як одна зі сторін вказує на те, що інша згадує «старі претензії» через певний час по укладенні мирного договору: «Рюрик же сослався со Всеволодом, сватом своїм і с Давідом, братом своїм, послаша ко Святославоу моужі своя. [Які – Є. Р.] рекоущі ємоу: ти братє к нам крєст целовал на Романовє рядоу, тако же наш брат Роман сєдєл в Києвє. Даж стоиши в том рядоу, то ти нам брат, *паки лі помінаєш давнія тяжа, которії билі при Ростиславє, то стоупил єсі рядоу.* Ми ся і то не дами, а се ті крєстния грамоти» [4, стлб. 670]. Якщо князь порушує умову договору, його базовий принцип про те, що мир закінчує будь-який конфлікт, то чи може він виконувати такий договір? Давньоруські правники стояли на позиції того, що договір може лише тоді бути чинним, коли сторони цілком і повністю приймають його вимоги.

Слід наголосити, що слово «мир» тут вживається не лише, і не стільки в формі фактичного миру, скільки в значенні мирного договору, або як тоді казали – ряду. Навіть за відсутності реальних воєнних дій відсутність ряду була перепоною. Сторони вважалися такими, що залишаються в стані війни, от як про це повідомляє хроніка під 1188 роком: «В то же лєто рубоша новгородьце Варязі на Готєх, Нємце въ Хоружьку и в Новоторжце; а на весну не пустиша из Новагорода своихъ ни одиного мужа за море, ні сєла вєдаша Варягомъ, нє пустиша я без мира» [5, с. 39]. Тобто конфлікти між окремими новгородцями та варягами і німцями, які мали місце і поза межами Новгородської землі, розцінювалися як фактичний розрив мирного договору. І як наслідок, до укладення нового договору новгородці не дозволили своїм торговим людям вирушати в торговельні маршрути, оскільки не було формального договору і відповідно купці могли стати законною здобиччю у часи «розмир'я». Той же літопис під 1215 роком містить таку звістку: «И посла князь Мьстиславъ съ новгородьци къ Ярославу на Тържькъ попа Гюргя святого Иоанна на Търговищи, и свои мужь

пусти: «сыну кланяю ти ся; муж мои и гость пусти, а самъ съ Торожьку поиди, а съ мною любъвь възми»» [5, с. 54–55]. Тобто бодай між сторонами ще немає формального ряду, але оскільки пропозиція миру є, і сторони мають далі їхати для укладення договору, то цим самим «розмир'я» припиняється, і торгові люди вправі їхати у своїх справах.

У середині XIV ст. зустрічаємо згадки про перемир'я, суть яких полягала в тому, щоб, відклавши конфлікт між правителями, негайно відкрити кордони для взаємного руху торговців, як у договорах литовсько-руських князів Явнута, Кейстута, Любарта, Юрія Наримонтовича та Юрія Коріятовича з королем польським Казимиром та мазовецькими князями, 1352 року [1, с. 29–31], волинського князя Дмитрія (Любарта) з польським королем, 1366 року [1, с. 38] та литовських князів Ольгерда і Кейстута, а також смоленського князя Святослав з князем московським Дмитрієм Івановичем та князем Володимиром Андрійовичем, 1371 року [1, с. 47].

Слід зазначити, що укладення мирного договору не завжди було наслідком ворожнечі між сторонами. Часто вони укладалися через зміну (смерть, вигнання тощо) правителя, який був стороною попереднього договору. Дуже показові в цьому відношенні згадки літопису про відносини з половцями. Коли змінюється князь на столі, вони звертаються за новим договором. Повість временних літ прямо вказує на це, говорячи про переукладення мирного договору по смерті Всеволода Ярославича: «В се же врємя поідоша Половцє на Рускую землю *слишавше яко оумерл єсть Всеволод, послаша посли к Святополку о мірє»* [4, стлб. 209]. Війни немає, лише помер один з правителів, хто був стороною договору, але ця ситуація і є «розмир'я» – немає сторони договору, тобто його гаранта, немає й договору.

Літопис Руський містить ряд таких звісток, частину з яких можна навіть розмістити послідовно (взагалі це майже унікальна ситуація для літописів, враховуючи їх складний компілятивний характер). Так, утверджуючись на київському столі на більш-менш тривалий час, укладали мирні договори з половцями Всеволод Ольжич (1140 р. [4, стлб. 308]), Ігор Ольжич (вказівка в статті про укладення договору наступником), Ізяслав Мстиславич (1146 р. [4, стлб. 328]), Юрій Володимирович (1155–1156 рр. [4, стлб. 479–485]), Ізяслав Давидович (1158 р. [4, стлб. 490]).

Зберігся і ряд текстів таких договорів. Передусім це ряди галицьких князів Андрія та Лева Юрійовичів та Юрія II Тройденовича з магістрами Тевтонського ордена. Вони укладалися або після вокняжіння князів [6, с. 145–152, 167–170], або після обрання нового магістра [6, с. 174–187]. Також слід згадати договори між громадами Риги та Готланду і Смоленськими князями, які переукладалися повнотекстово, фактично повторювався один і той самий текст без значних змістовних змін [10].

Перейдемо ж тепер до висвітлення деяких найхарактерніших рис мирних договорів. Передусім існує проблема їхньої строковості. Зазвичай договори укладалися безстроково, що могло як розкриватися в тексті («докончалі єсми мир вєчний» [7, с. 67]), так і розумітися. Це мало не лише практичне, а й ідеологічне значення, підкреслюючи те, що раз установлений порядок має бути довічним так само, як незмінними є релігійні норми, що йдуть від Бога. Чи не єдиний приклад напівмагічної формули про безстроковість миру знаходимо у Повісті временних літ при описанні договору київського князя Володимира Великого з болгарами: «толі не буді міра мєжі намі оулі же камень начнєт плаваті, а хмель грязнуті» [4, стлб. 71].

Однак маємо звістку і про можливість укладення договору про мир на певний строк. Іпатіївський літопис під 993 роком розповідає: «и приєха князь Печенєский к рєцє. И возва Володимира і речє єму – пусті ти свой муж, а я свой, да ся борета, да аще твой муж оударит моім, да не воюємся за трі лєта, і разіідошася раздно. Аще лі наш муж оударит вашим, да воюєм за три лєта» [4, стлб. 107]. Тобто наслідком боротьби двох богатирів мали стати або три роки війни, або три роки миру. Ця пропозиція печенізького хана цікава ще й тим, що пропонує як альтернативу миру на певний час війну на такий самий строк. На жаль, наявні джерела не дають змоги дізнатися, чи було це просто ініціативою безвісного печеніга, чи традиційна для всього народу правова норма, чи певна магічна формула.

Є також ряд прикладів, які свідчать про спробу, ймовірно, під впливом західноєвропейської традиції відійти від такого пожиттєвого розуміння довічності укладення. Так, мирний договір полоцького князя Герденя з Ригою та Орденом 1263 року містить вказівку на те, що «а сторому миру стояти князя Герденя, князь тыих, кто по нем будеть» [11, с. 35]. Втім, зазначення строків укла-

дення договору належить переважно пізнішій добі і починає частіше зустрічатися в договорах з XIV ст. Так, договір Новгорода з Норвезьким королівством 1326 року укладався на 10 років [7, с. 70].

До питань, які насамперед слід було врегулювати мирним договором, належать: статус і доля військовополонених, повернення захопленого майна, правовий статус населених пунктів (точніше – їхніх громад), які зачепила війна.

Перше з питань видається найскладнішим для його характеристики. Судячи з літописного матеріалу та полемічних праць, нерідко по завершенні конфлікту захоплених у ньому полонених мали відпускати. У «Повчанні» Володимира Мономаха зазначається «І міров єсм створіл с половечскимі князі без одіного 20, і прі отци і кромє отца, а дая скота много и многі порти своє. І пустіл єсм половєчских князь лєпших із оков» [12, стлб. 250]. Зазвичай не містять вказівки на виплати за полоненими і численні договори князів з німецькими містами. Водночас договори 911 та 944 років містять норми щодо викупу полонених. Проте є цілковито незрозумілим, чи йдеться про тих полонених, які потрапили в полон під час цієї війни, чи виключно про осіб, які стали полоненими в інший час та в іншому місці й були обернені на рабів.

Набагато більше відомостей маємо щодо вирішення проблеми порушених майнових прав. Війна завжди супроводжувалася значним розоренням населення. До того ж у Середньовіччя військова здобич була одним з головних засобів збагачення та символом успішності ратника. На превеликий жаль, навіть сьогодні, коли мародерство заборонено законом і міжнародним правом, ми бачимо середньовічне дикунство в діях російських військ. Але наші давні пращури вважали за потрібне обмежити сваволю загарбника, що донесли нам середньовічні хроніки: «і на том хрєст целоваша, яко Переяславьском полку что будет погрєблєно [пограбовано. – Є. Р.], ілі стада ілі челядь, что лі кому будєт, своє познавши поімати же по лицю» [4, стлб. 393–394]. Оскільки далі в тексті літописець засуджує сторону, яка порушила такі вимоги договору, маємо усі підстави стверджувати, що норма була цілковито звичною для Русі. Зустрічаємо ситуацію компенсації і в міжнародних договорах: «А которыхъ трее дворць въпросили ваша братья посли, а тєхъ ся есмы отступили по своеи воли» [7, с. 57]. Тут замість розорених під час конфлікту маєтків, Новгород передає іноземним купцям 3 подвір'я у Новгороді. Інша звістка з договору 1371 року: «Которая будєть мєста пограбіл в нашій отчині, … а то … по ісправє подаваті назад» [1, с. 47]. Тим не менш, подекуди в мирних договорах бачимо і вказівку на заборону вимоги компенсацій за втрачене майно: «Чего ся есме отступили въ Ризе, к тому вамъ не приискывати ни людей, ни земли, ни воды, ни борти» [13, № II b, л. 2], «про ту пакость, што ся в розмири створило, какъ имъ оут оубою сторону оутступити. … Што поклепани на рєзне … оут того ся оутступили» [11, с. 35]. Обидві вимоги, і заборони шукати втраченого, і повернути упізнані речі, пов'язані з тим, щоб закріпити в договорі ту саму відмову від усіх взаємних претензій, що були до конфлікту.

Висновки. Давньоруський правовий світогляд становив цілісне і глибоке явище, яке на перший погляд складно розгледіти за лаконічними і наповненими повчальними алегоріями та символізмом політико-правовими формулами. Мирні договори, за всієї їх лаконічності, розкривають багато про ті принципи, які покладали в основу правовідносин наші далекі пращури: немає договору – немає миру, бо його нікому гарантувати; впевненість у сторонах договору, коли ймовірності його невиконання краще запобігти тощо.

Минуле може багато розповісти про світогляд і життя людей минулого, але воно мало чому вчить сучасних людей. Найважливіші уроки, які сьогодні можна запозичити з практики мирних угод середньовічної України, це звернення до їх основ: не може бути міцного миру без договору, якого міцно тримаються обидві сторони, мир не може фіксувати ситуацію невизначеності, адже такий мир знову повернеться до війни. Сьогодні ці висновки виглядають дуже простими, примітивними, але минуле не є дидактичним порадником, воно показує нам, як певні дії призводять до певних наслідків, і так раз за разом.

Список використаних джерел

1. Грамоти XIV ст. Пам'ятки української мови / упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-покажчики М. М. Пещак. Київ: Наукова думка, 1974. 256 с.

2. Ромінський Є. В. Мир стоїть до раті, а рать до миру: про деякі особливості давньоруських міжнародних та міжкнязівських договорів. *Державний суверенітет, національна безпека і світовий правопорядок в історико-правовому вимірі:* матеріали XXXI Міжнародної історико-правової конференції (Берегове, 27–30 листопада 2014 р.) / ред. колегія: І. Б. Усенко (голова), Я. В. Лазур (заст. голови), А. В. Макарчук (відп. секр.) та ін. Київ–Ужгород: Говерла, 2014. С. 262–267.
3. Ромінський Є. В. Деякі особливості мирних договорів княжої доби. *Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми:* матеріали XXXII Міжнародної історико-правової конференції (Полтава, 28–31 травня 2015 р.). Київ–Полтава: ПУЕТ, 2015. С. 372–376.
4. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. Изд. 2-е. Москва: Вост. лит., 1962. 938 стлб., 87 с.
5. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва–Ленинград: Изд. АН СССР, 1950. 659 с.
6. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть: Дослідження. Тексти / О. Купчинський. Львів, 2004. 1285 с.
7. Грамоты Великого Новгорода и Пскова / под ред. С. Н. Валка. Москва–Ленинград: Изд. АН СССР, 1949. 408 с.
8. Смоленские грамоты XIII–XIV веков / под ред. Р. И. Аванесова. Москва, 1963. 139 с.
9. Українські грамоти XV ст. / підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Київ: Наукова думка, 1965. 164 с.
10. Кучкин В. А. О древнейших смоленских грамотах. *История СССР.* 1966. № 2. С. 103–114.
11. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. Вып. I / сост. А. Л. Хорошкевич; отв. ред. А. А. Зимин. Москва, 1977. 228 с.
12. Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Ленинград, 1926–28. VIII с. + 579 стлб.
13. Напьерский К. Э. Грамоты, касающиеся до сношений Северо-Западной Руси с Ригою и Ганзейскими городами, в XII, XIII и XIV веке. Санкт-Петербург, 1857. III с. + № Ia-X, с 8 таблицами.

References

1. Hramoty XIV st. Pamiatky ukrainskoi movy. / Uporiadkuvannia, vstupna stattia, komentari i slovnyky-pokazhchyky M. M. Peshchak. Kyiv: Naukova dumka, 1974. 256 s. [ukr.].
2. Rominskyi Ye. V. Myr stoit do rati, a rat do myru: pro deiaki osoblyvosti davnoruskykh mizhnarodnykh ta mizhkniazivskykh dohovoriv. *Derzhavnyi suverenitet, natsionalna bezpeka i svitovyi pravoporiadok v istoryko-pravovomu vymiri:* materialy XXXI Mizhnarodnoi istoryko-pravovoi konferentsii (Berehove, 27–30 lystopada 2014 r.) / red. kolehiia: I. B. Usenko (holova), Ya. V. Lazur (zast. holovy), A. V. Makarchuk (vidp. sekr.) ta in. Kyiv–Uzhhorod: Vydavnytstvo «Hoverla», 2014. S. 262–267 [ukr.].
3. Rominskyi Ye. V. Deiaki osoblyvosti myrnykh dohovoriv kniazhoi doby. *Syla prava i pravo syly: istorychnyi vymir ta suchasne bachennia problemy:* materialy XXXII Mizhnarodnoi istoryko-pravovoi konferentsii (Poltava, 28–31 travnia 2015 r.). Kyiv–Poltava: PUET, 2015. S. 372–376 [ukr.].
4. Polnoe sobranie russkih letopisej. T. 2. Ipat'evskaya letopis'. Izd. 2-e. Moskva: Vost. lit., 1962. 938 stlb., 87 s. [rus.].
5. Novgorodskaja pervaja letopis' starshego i mladshego izvodov. Moskva–Leningrad: Izd. AN SSSR, 1950. 659 s. [rus.].
6. Akty ta dokumenty Halytsko-Volynskoho kniazivstva KhIII – pershoi polovyny KhIV stolit: Doslidzhennia. Teksty. / O. Kupchynskyi. Lviv, 2004. 1285 s. [ukr.].
7. Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova. / Pod red. S. N. Valka. Moskva–Leningrad: Izd. AN SSSR, 1949. 408 s. [rus.].
8. Smolenskie gramoty XIII–XIV vekov. / Pod red. R. I. Avanesova. Moskva, 1963. 139 s. [rus.].
9. Ukrainski hramoty XV st. / pidhotovka tekstu, vstupna stattia i komentari V. M. Rusanivskoho; Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni AN URSR. Kyiv: Naukova dumka, 1965. 164 s. [ukr.].
10. Kuchkin V. A. O drevnejshih smolenskih gramotah. *Istorija SSSR.* 1966. № 2. S. 103–114 [rus.].
11. Polockie gramoty XIII – nachala XVI vv. Vyp. I / Sost. A. L. Horoshkevich; otv. Red. A. A. Zimin. Moskva, 1977. 228 s. [rus.].
12. Polnoe sobranie russkih letopisej. T. 1. Lavrent'evskaja letopis'. Leningrad, 1926–28. VIII s. + 579 stlb. [rus.].
13. Nap'erskij K. Je. Gramoty, kasajushhiesja do snoshenij Severo-Zapadnoj Rusi s Rigoju i Ganzejskimi gorodami, v XIII, XIII i XIV veke. SPb., 1857. I–III s. + № Ia-X, s 8 tablicami [rus.].

Ромінський Є. В. Питання миру в середньовічних вітчизняних міжнародних та міжкнязівських договорах

Середньовіччя України пов'язане переважно з діяльністю східнослов'янських державних утворень, на чолі яких стояли князі з роду Рюриковичів. Завдяки історичним хронікам (так званим літописам) та європейським архівам збереглося чимало відомостей про мирні договори, а також певна кількість оригіналів чи копій мирних договорів X–XIV ст. Практично усі вони на сьогодні опубліковані й введені в науковий вжиток. Такі договори охоплюють відносини східнослов'янських державних утворень як між собою, так і з іншими державами і державними утвореннями: степовими ордами, сусідніми королівствами, церковними військовими орденами, незалежними єпископіями та самоврядними містами.

З наявних джерел дізнаємося про принцип актуального договору, який полягав у тому, що не лише у разі проголошення війни, а й у разі зміни (смерті, позбавлення влади) підписанта договору (князя, короля, хана, магістра ордену тощо) мирні відносини призупинялися до моменту укладення нового договору чи часу відправки послів з пропозицією такого договору. Немає договору – немає миру, бо немає того, хто цей мир гарантує. Звідси постала практика поновлення старих договорів без їх перегляду, що мала у своїй основі загальний для усієї середньовічної Європи принцип поваги до давнини.

Інший принцип, на якому базувалися усі мирні договори – забуття попередніх образ. Будь-які конфлікти, що сталися у час війни, за часів дії попереднього договору чи в час між закінченням попереднього договору і укладенням нового (так званий час розмир'я) мали бути вирішені під час укладення миру і надалі їх не потрібно було згадувати. Вимоги повернутися до розгляду попередніх конфліктів вважалися порушенням договору і початком війни. Східнослов'янський правовий світогляд не лишав місця для дискусії: є час війни (розмир'я) і є час миру, який створює новий правовий простір і не має бути обтяжений попередніми конфліктами.

Ключові слова: Східнослов'янські державні утворення, Київська Русь, Давня Русь, середньовічне право, давньоруське право, міжнародні договори, джерело (форма) права, нормативно-правовий договір, історія держави і права.

Rominskyi Y. V. The question of peace in medieval domestic international and inter-principal treaties

Solving the current problems of our time is impossible without turning to history. Today, in times of great war, millions of eyes are directed forward, to the unknown post-war future. Without pretending to be able to give any principled advice to contemporaries, the publication introduces how their medieval ancestors stopped wars, concluded peace treaties and organized post-war life.

The Middle Ages of Ukraine are mainly associated with the activities of the East Slavic state formations headed by princes from the Rurik dynasty. Thanks to historical chronicles (so-called Litopys or Letopis) and European archives, a lot of information about peace treaties has been preserved, as well as a certain number of originals or copies of peace treaties of the 10th-14th centuries. Practically all of them are currently published and put into scientific use. Such treaties cover the relations of East Slavic state formations with each other, as well as with other states and state formations: steppe hordes, neighboring kingdoms, church military orders, independent bishoprics and self-governing cities.

From the available historical sources, we learn about the principle of the current treaty, which was that not only in the event of a declaration of war, but also in the event of a change (death, deprivation of power) of the signatory of the treaty (prince, king, khan, Grand Master of the order, etc.), peaceful relations were suspended until the moment of concluding a new contract or the time of sending ambassadors with the proposal of such a contract. There is no agreement – there is no peace, because there is no one who guarantees this peace. This gave rise to the practice of renewing old treaties without revising them, which was based on the principle of respect for antiquity common to all of medieval Europe.

Another principle on which all peace treaties were based is the forgetting of previous grudges. Any conflicts that occurred during the war, during the period of validity of the previous treaty or during the time between the end of the previous treaty and the conclusion of the new one (the so-called rozmir'ya) were to be resolved during the conclusion of peace and in the future there was no need to mention them. Demands to return to consideration of previous conflicts were considered a violation of the treaty and the beginning of war. The Eastern Slavic legal worldview left no room for discussion: there is a time of war (rozmir'ya) and there is a time of peace, which creates a new legal space and should not be burdened by previous conflicts.

The article also highlights information about the possibility of temporary peace agreements, the practice of armistice, the possibility of arbitration, the procedure for compensation to the affected population, the participation of princely people in the contractual process, etc.

Key words: East Slavic state formations, Kyivan Rus, Old Rus, Medieval Law, Old Rus Law, law-making treaty, International treaty, Source of Law, Legal history.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-48

УДК 342

Олександр Олександрович Скрипнюк,
докторант відділу конституційного права
та місцевого самоврядування
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0001-5620-7762

ГІБРИДНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ: ДО ПРОБЛЕМИ ПОЗИЦІОНУВАННЯ

Вступ. Перш ніж приступати до позиціонування гібридних режимів, слід вдатися до чіткого розмежування політичних режимів, хоча правовий і політичний континіум свідчить, що на практиці чисті типи є скоріше утопією, ніж реальністю, що зумовлює незгасаючу актуальність цієї проблематики, як і дискусії навколо неї. У найзагальнішому розумінні політичний режим поряд з формою державного правління та формою державного устрою визначає форму держави, під якою розуміють сукупність її основних характеристик, зумовлених інституційними, територіальними, функціональними способами організації влади.

Форма держави спирається на три складові: 1) порядок формування вищих органів влади держави, відносини між ними та населенням країни (форма правління); 2) спосіб територіального устрою держави, тобто певний порядок відносин між центральними, регіональними та місцевими органами влади (державний устрій); 3) механізми та методи здійснення політичної державної влади (політичний режим) [1, с. 41]. Останній визначає комплекс засобів здійснення політичної влади, тип влади, яка є відображенням характеру та особливостей взаємовідносин громадян та держави.

Цей тип влади – у широкому розумінні політичний режим – визначається способом і характером формування інституцій, представницьких установ, органів влади, особливостями взаємодії законодавчої, виконавчої і судової влади, її центральних і місцевих органів, рівнем розвитку демократичних свобод, роллю громадянського суспільства, політичних партій. Усі вищезгадані складові форми держави органічно взаємопов'язані, взаємно впливають одна на одну, визначаючи унікальні особливості держави, у тому числі політичний режим.

З розвитком правової політології почала переважати позиція, що політичний режим є ширшим поняттям, яке виходить за межі форми держави, позаяк стосується всієї політико-правової системи. Остання є багаторівневою, комплексною, взаємопов'язаною сукупністю взаємодій і взаємозв'язків правових і політичних інститутів та правових засобів, покликаних регулювати політико-правові відносини та явища, що виникають внаслідок цього регулювання, яка забезпечує стабільність і розвиток правової і політичної сфери [2, с. 265]. У конституційному праві також часто оперують такими категоріями, як державний режим чи державно-правовий, а не політичний. Але, на думку В. Редькіна, ці поняття не можна протиставляти, оскільки при демократичному політичному режимі і державний режим буде демократичним, або ж навпаки [3]. Чи буде коректним використання поняття «політико-правовий режим» замість політичний щодо політико-правової системи, – це питання потребує окремого вивчення і може стати перспективою подальших досліджень у цьому напрямі.

Головна **мета дослідження** полягає у вивченні проблеми позиціонування гібридного політичного режиму з огляду на його специфіку, оцінку за критерієм демократичності та особливості трансформації. Чимало вчених намагалися знайти місце гібридного політичного режиму на шкалі демократичних і недемократичних режимів, серед яких – Б. Геддес, Л. Даймонд, Д. Епштейн, В. Кейс, Х. Лінц, Г. О'Доннелл, С. Гантінгтон, С. Хейтс, А. Шедлер та ін. Методологічною базою, на яку спирається дослідження, є системний аналіз у поєднанні з міждисциплінарним підходом.

Виклад основного матеріалу. Вважається, що поняття політичного режиму та його поширена класифікація на демократичний, не/антидемократичний (авторитарний, тоталітарний) виникла

внаслідок застосування саме політичного підходу. Кожен з типів може бути поділений на підвиди залежно від притаманних йому ознак. С. Субота стверджує, що основними критеріями поділу державних (політичних) режимів на види є ступінь: урахування інтересів громадян під час здійснення державної влади; участі громадян у державному управлінні; колегіальності у прийнятті офіційних рішень; політичного та ідеологічного плюралізму та існування опозиції до влади; обмеження проявів протиправного насильства з боку держави щодо громадян; забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а також домінуючі методи здійснення державної влади [4, с. 41].

Якщо коротко, то демократичний політичний режим – це сукупність методів і способів функціонування політичної системи, які покликані забезпечити втілення основних демократичних принципів, до яких належать, зокрема, народовладдя, захист прав та свобод людини і громадянина, плюралізм, свобода слова, рівність та ін. Відтак критеріями ефективності демократичного політичного режиму зазвичай називають відкритість формування влади, верховенство права, розмежування сфери повноважень держави і громадянського суспільства, пріоритет прав та свобод людини [5, с. 161]. За твердженням С. Суботи, критерії демократичного режиму є одночасно ознаками, які становлять його змістовну, сутнісну «серцевину», а це: реальність політичних прав і свобод громадян; політичний та ідеологічний плюралізм; виборність і змінюваність державної і місцевої влади; поділ влади; верховенство права; здійснення державної влади відповідно до принципу народного суверенітету; реальне забезпечення прав людини; здійснення державної влади в інтересах більшості з урахуванням інтересів меншості [6, с. 42]. Вчений акцентує увагу на тому, що демократичний режим зумовлює постійний двосторонній правовий зв'язок між державою і громадянським суспільством. Державна влада здійснюється демократичними методами на основі реального забезпечення широкої участі громадян та їх об'єднань у формуванні та здійсненні державної політики, утворенні та діяльності органів держави.

Тоді як за анти/недемократичного політичного режиму державна влада здійснюється антидемократичними методами, зосереджується в руках однієї особи або групи осіб, громадянське суспільство реально не впливає на формування і діяльність державних органів, унеможливлюється або суттєво комплікується здійснення прав і свобод громадян. Серед найпопулярніших недемократичних різновидів політичного режиму тоталітарний та авторитарний. Тоталітарний політичний режим означає монопольно сконцентровану владу, повний контроль з боку держави над усіма сферами життя суспільства і кожною людиною, відсутність контролю влади з боку суспільства правовими засобами, неможливість захисту громадянами своїх прав та інтересів. Для тоталітарного режиму характерні такі риси, як однопартійна система, мілітаризація держави, панування однієї ідеології (ідеологічний абсолютизм), ручне, централізоване управління економікою, монополія влади на інформацію, репресії та придушення прав і свобод людини. Найчастіше розрізняють правий і лівий тоталітаризм, фашизм, націонал-соціалізм, неототалітаризм.

Авторитаризм є м'якшою, помірнішою формою антидемократичного політичного режиму і базується на необмеженій владі однієї особи, групи осіб/партії за нівелювання ролі інших представницьких інститутів та збереження окремих прав і свобод людини і громадянина.

Якщо тоталітаризм проникає і контролює всі сфери життя, то авторитаризм переважно зосереджується на політичній сфері, унеможливлюючи вільні вибори і перешкоджаючи демократичній ротації влади. Таким чином не допускається або обмежується політична опозиція, але зберігається автономія особи і суспільства в неполітичних сферах. Науковці з позицій конституційного права наділяють авторитарний режим таким рисами: 1) політичні права та свободи громадян визнаються та реалізуються обмежено, що не забезпечує можливості самостійної участі громадян у державній політиці; 2) транзит влади та формування вищих органів держави за конституцією відбувається на основі виборів, але вибір партій або кандидатів обмежений; 3) принцип поділу влади може згадуватися в конституції, але фактично відсутній, оскільки судова влада перебуває під контролем виконавчої, а акти президента чи уряду втручаються в сферу законодавчої влади і мають більшу вагу, ніж закон; 4) допускається обмежений політичний плюралізм, але плюралізм політичної ідеології обмежується; 5) рішення приймаються владою без урахування думки політичної опозиції та суспільства; 6) обмежується свобода слова, в ЗМІ поширена цензура; 7) збройні сили беруть участь у політиці [7]. Авторитарні режими часто поєднуються з диктатурою окремої особистості. До них найчастіше відносять військово-бюрократичний режим, корпоративний авторитаризм, до-

тоталітарний авторитаризм, постколоніальний авторитаризм, расову квазідемократію, султаністський режим.

Ними перелік не вичерпується, позаяк окремі ознаки авторитаризму модифікуються в специфічних умовах тих чи інших держав, у результаті чого виникають різновиди авторитарних режимів, наприклад, олігархічний, конституційно-авторитарний та ін. Водночас присутність однієї або кількох характеристик авторитарного режиму не дає підстав автоматично характеризувати політичний режим держави як авторитарний, оскільки у світі існує багато змішаних форм напівавторитарних, напівдемократичних режимів, що впритул наближає нас до теми дослідження – позиціонування гібридного політичного режиму.

Безумовно, слід згадати і політичні режими, які не можуть однозначно бути позиціоновані за шкалою демократичності. Наприклад, теократичний режим, за якого влада напряму пов'язана з релігією, де носій релігійної влади уособлює владу Бога, відтак звільняється від будь-яких зобов'язань та контролю з боку суспільства. Релігійні приписи та заборони стають одночасно і юридичними. Сучасним прикладом теократичного режиму є ісламський фундаменталізм, що базується на порушенні прав і свобод людини, відродженні фундаментальних мусульманських цінностей у суспільстві і може бути охарактеризований як недемократичний. Також слід згадати й відсутність політичного режиму як такого – анархію, характерну для періодів занепаду держави, заворушень, революцій та громадянських війн. Найчастіше анархія є короткостроковим проміжним режимом, що тимчасово постає в кризовий період переходу держави від одного політичного режиму до іншого.

Гібридний політичний режим як змішаний, проміжний між демократичними та недемократичними типами політичного режиму посідає особливе місце у працях сучасних українських науковців. А. Ремізов визначає гібридні режими як такі політичні режими, що не є ані демократичними, ані авторитарними, проте поєднують у собі як демократичні, так і авторитарні ознаки [8]. Водночас таке визначення гібридного режиму потребує деталізації та корекції, оскільки гібридні політичні режими можуть мати унікальні, лише їм притаманні ознаки, не характерні ні для демократичних, ні для авторитарних режимів. Дослідник вказує на численні перепони, що стоять на шляху концептуалізації гібридного політичного режиму, пов'язані із суперечливою природою цих політичних режимів. Тож гібридний політичний режим може розглядатися як окремий тип і категорія аналізу в ході політико-правових досліджень. На думку А. Ремізова, найперспективнішим для подальшої концептуалізації гібридних режимів є виявлення закономірностей їх функціонування, виокремлення внутрішніх і зовнішніх чинників стабільності або подальшого перетворення гібридних режимів на демократичні чи авторитарні.

Натомість К. Сарбаш застерігає наукову спільноту від однобічного застарілого підходу до інтерпретації гібридного режиму як винятково перехідного стану чи стадії розвитку політичної системи в процесі трансформації від авторитаризму до демократії чи навпаки [9, с. 168]. Це є продовженням абсолютизації значення дихотомічних типологій, за якими політичні режими поділяються на демократичні й недемократичні. Тоді як гібридні режими стали тривалим способом функціонування політичних систем, які химерно поєднують ознаки авторитаризму та демократії. На думку дослідниці, більшість трансформаційних систем перетворюються з одного типу чи стадії режиму на інший та спроможні інституціоналізувати різноманітну сукупність публічно-владних норм, принципів і практик у гібридний політичний режим, в якому перебувають десятиліттями.

Також К. Лавренова шкодує про те, що концепт гібридного режиму досі не має теоретичного підґрунтя, що дало б змогу виокремити його осібність і чітко розрізняти з-поміж інших типів політичних режимів. У своєму інтегративному підході до концептуалізації гібридного політичного режиму вона балансує між: перехідною стадією трансформації авторитаризму до демократії, проміжним типом політичного режиму між демократією і авторитаризмом, новітнім різновидом авторитаризму (гібридний політичний режим тлумачиться переважно як новий авторитаризм з інклюзією демократичних інститутів) [10, с. 4]. Такий підхід пояснюється передусім нестабільністю гібридних режимів і політико-правових систем, у яких вони існують, коливанням між демократичним і недемократичним векторами розвитку, слабкістю державних інституцій.

Позиціонуючи гібридний політичний режим, неможливо оминути теоретичний доробок теоретика С. Гантінгтона, присвячений трансформації політичних режимів. За теорією вченого, третя

хвиля демократизації наприкінці XX ст. охопила кілька десятків держав, їх політичні режими зазнали трансформації від авторитарного до демократичного, але не завершили її. Американський вчений образно називав змішані гібридні режими «halfway house», які в українській науковій літературі найчастіше перекладають як «напівзбудовані будинки», маючи на увазі, що гібридні режими є недобудованими, незавершеними демократичними політичними режимами [11]. І випускають з уваги той факт, що «halfway house» в англійській мові також вживається як стійке (усталене) словосполучення і в перекладі означає явище, яке поєднує в собі особливості двох різних понять / речей, як правило, непоєднуваних, щоб догодити людям, яким не подобаються ці речі або явища самі по собі окремо [12].

Вживання цього вислову С. Гантінгтоном та його послідовниками вказує на певну непоєднуваність, неузгодженість демократичної і недемократичної складових або елементів, закладених у природі гібридного політичного режиму, що означає його недовговічність і схильність до трансформації частіше в напрямі демократичного, рідше недемократичного режиму. Однак це припущення спростовує В. Кейс, у своїх працях критикуючи політологічні дослідження політичних режимів, надміру сфокусовані на демократичному транзиті, які утверджують ідею того, що лише демократія є різновидом стабільного політичного режиму, натомість гібридні, напівдемократичні режими хибно ототожнюються з нестабільними режимами. На прикладі еволюції держав Південно-Східної Азії вчений доводить, що гібридні режими можуть бути стабільними, тривалими і конкурентоспроможними – одночасно відповідати запитам еліт і потребам соціуму, подаючи приклад суспільного компромісу [13, p. 437]. Нічого, що гібридні режими обмежують політичну участь, якщо дозволяють порівняно вільні вибори, а це знижує рівень політичного невдоволення. В. Кейс стверджує, що «напівдемократичні режими» (демократії з елементами авторитаризму) в Сінгапурі, Малайзії та Таїланді у другій половині XX ст. можуть бути характеризовані як чітко окреслений окремий тип політичного режиму, що продемонстрував стабільність порівняно з більш чистими демократіями цього регіону.

Крім того, за підрахунками Б. Геддес, яка проаналізувала 163 авторитарних режими, саме гібридні режими мали найдовшу тривалість існування, яка удвічі–утричі перевищила класичні авторитарні режими (диктатури, хунти) [14]. З цих досліджень може випливати парадоксальний висновок, що гібридний змішаний політичний режим, який поєднує в собі на перший погляд непоєднувані демократію та авторитаризм, може виявитися більш довготривалим і життєздатним, ніж більш чисті типи. За аналогією з біологією, де гібрид, що поєднує в собі риси двох видів, є більш стійким до вразливостей, хвороб і умов зовнішнього середовища за ті види, які в ньому поєдналися. Відповідно до визначення гібрид (з лат. hybrida – перемішування) – це результат природного чи штучного схрещування двох організмів (видів), що відрізняються один від одного своєю спадковістю (генотипом). Гібриди виводяться завдяки корисним характеристикам, які не притаманні існуючим видам, задля гетерозисного ефекту – підвищеної життєздатності і продуктивності порівняно з вихідними материнськими формами [15].

Застосування цього міждисциплінарного підходу свідчить, що змішаний політичний режим отримав назву «гібриду» не випадково – йому також притаманний гетерозисний ефект. І це повсякчас ілюструють праці науковців, які детально досліджували і досліджують природу і сутність гібридних політичних режимів. В. Кейс вказує, що на тлі історичних перипетій деякі політичні режими не змогли завершити процес переходу до демократії або відступили від демократичного прогресу, якого досягли [16]. Однак автократично налаштовані лідери та партії чітко усвідомлювали, що військові режими та особиста диктатура виглядають надто авторитарно і можуть наразитися на санкції з боку світової спільноти, тому шукали шляхи легітимізації своїх автократичних переваг для продовження перебування при владі. Причому застосовані ними політико-правові механізми на тлі універсального оцінювання демократії мали виглядати цілком презентабельно.

І ось тут повною мірою проявляється гібридна природа цього змішаного політичного режиму, який користає з обох видів – демократичного і недемократичного, що посилює його стійкість і опірність викликам, у тому числі у вигляді оцінювання індексу демократії. Тож найефективнішим підходом для авторитарних за своєю суттю урядів, партій і можновладців стало наповнення гібридного режиму видимістю демократії, уникаючи або спотворюючи, вихолощуючи саму суть демократії. Набувши ззовні презентабельної демократичної конфігурації, авторитарний режим

може вдавати, що поважає права та свободи, насправді урізуючи або чинячи перешкоди для користування ними.

Незважаючи на те, що С. Гантінгтон вважав, що змішані / гібридні режими полегшують перехід до демократії, оскільки вони підвищують імовірність утвердження демократії внаслідок переходу від змішаного режиму, ніж від авторитаризму [17], його бентежили затяжні затримки на шляху до демократії. З часом кількість і тривалість таких затримок зростала, а правовий і політичний аналіз цих політичних режимів поглиблювався, вони почали визначатися як форми напівдемократії, виборчого чи конкурентного авторитаризму, зрештою оформившись в окремий вид політичного режиму – гібридний.

Висновок. Зважаючи на те, що в українських правових і політичних студіях концептуалізація гібридного політичного режиму зайшла, так би мовити, у глухий кут через численні перешкоди, асоційовані з суперечливою природою цих політичних режимів; химерним поєднанням і різним співвідношенням авторитаризму і демократії, що дає підстави визначати одночасно їх і як напівавторитарні, і як напівдемократичні; плутаниною безлічі авторських типологій політичних режимів; очікуваннями щодо завершення трансформації гібридних режимів у бік чистих видів (трактування гібридного режиму як тимчасового, перехідного), – свіжий погляд на позиціонування гібридного політичного режиму з однозначним трактування його як осібного виду політичного режиму, стійкішого, витривалішого і довговічнішого за чисті демократичні і недемократичні форми з огляду на його гібридну природу (гетерозисний ефект) та занурене в національний контекст унікальне, навіть винахідливе поєднання демократичних та авторитарних елементів, – політико-правовій науці не завадить.

Список використаних джерел

1. Теорія держави та права: навчальний посібник / за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017.
2. Явір В. Політико-правова система. *Правова політологія.* Академічний курс: підручник / за ред. І. О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2021.
3. Редькін В. Політичні режими, їх різновиди. URL: http://studies.in.ua/ru/gpzs-lekcii/3957-poltichn-rezhimi-yih-rznovidi.html.
4. Субота С. Особливості взаємодії громадянського суспільства та поліції в умовах демократичного політичного режиму. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 3. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-3/9
5. Гапоненко В. Політичний режим і народовладдя в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2011. № 4 (54).
6. Субота С. Особливості взаємодії громадянського суспільства та поліції в умовах демократичного політичного режиму. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 3. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-3/9
7. Редькін В. Політичні режими, їх різновиди. URL: http://studies.in.ua/ru/gpzs-lekcii/3957-poltichn-rezhimi-yih-rznovidi.html.
8. Ремізов А. Гібридний політичний режим: деякі проблеми концептуалізації. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації.* 2012. № 3. С. 67–72.
9. Сарбаш К. Теоретичні перспективи типології демократичного спектру гібридного політичного режиму. *Молодий вчений.* 2015. № 9 (2).
10. Лавренова К. Особливості розвитку гібридного політичного режиму в умовах демократизації: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2017.
11. Huntington S. Democracy's Third Wave. *Journal of Democracy.* 1991. Vol. 2. Issue 2. P. 12–34.
12. Halfway house. Cambridge Dictionary. URL: https://dictionary.cambridge.org/ru/.
13. Case W. Can the «Halfway House» Stand? Semidemocracy and Elite Theory in Three Southeast Asian Countries. *Comparative Politics.* 1996. Vol. 28. No. 4. DOI https://doi.org/10.2307/422052
14. Geddes B. What Do We Know About Democratization After Twenty Years? *Annual Review of Political Science.* 1999. Vol. 2. P. 115–144. DOI https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.2.1.115
15. Гетерозисний ефект. URL: https://superagronom.com/slovnik-agronoma.
16. Case W. Malaysia today: The demise of a hybrid? Not so fast… Asia Research Institute. URL: https://theasiadialogue.com/2019/05/14/malaysia-today-the-demise-of-a-hybrid-not-so-fast/.
17. Huntington S. Democracy's Third Wave. *Journal of Democracy.* 1991. Vol. 2. Issue 2. P. 12–34.

References

1. Teoriya derzhavy ta prava: navchal'nyy posibnyk / za zah. red. S. D. Husaryeva, O. D. Tykhomyrova. Kyyiv: NAVS, Osvita Ukrayiny, 2017. [ukr].
2. Yavir V. Polityko-pravova systema. *Pravova politolohiya.* Akademichnyy kurs: pidruchnyk / za red. I. O. Kresinoyi. Kyyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Korets'koho NAN Ukrayiny, 2021. [ukr].
3. Red'kin V. Politychni rezhymy, yikh riznovydy. URL: http://studies.in.ua/ru/gpzs-lekcii/3957-poltichn-rezhimi-yih-rznovidi.html [ukr].
4. Subota S. Osoblyvosti vzayemodiyi hromadyans'koho suspil'stva ta politsiyi v umovakh demokratychnoho politychnoho rezhymu. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal.* 2021. № 3. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-3/9 [ukr].
5. Haponenko V. Politychnyy rezhym i narodovladdya v Ukrayini. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny.* 2011. № 4 (54). [ukr].
6. Subota S. Osoblyvosti vzayemodiyi hromadyans'koho suspil'stva ta politsiyi v umovakh demokratychnoho politychnoho rezhymu. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal.* 2021. № 3. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-3/9 [ukr].
7. Red'kin V. Politychni rezhymy, yikh riznovydy. URL: http://studies.in.ua/ru/gpzs-lekcii/3957-poltichn-rezhimi-yih-rznovidi.html [ukr].
8. Remizov A. Hibrydnyy politychnyy rezhym: deyaki problemy kontseptualizatsiyi. *Osvita rehionu: politolohiya, psykholohiya, komunikatsiyi.* 2012. № 3. S. 67–72 [ukr].
9. Sarbash K. Teoretychni perspektyvy typolohiyi demokratychnoho spektru hibrydnoho politychnoho rezhymu. *Molodyy vchenyy.* 2015. № 9 (2). [ukr].
10. Lavrenova K. Osoblyvosti rozvytku hibrydnoho politychnoho rezhymu v umovakh demokratyzatsiyi: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.02. Kyyiv, 2017. [ukr].
11 Huntington S. Democracy's Third Wave. *Journal of Democracy.* 1991. Vol. 2. Issue 2. P. 12–34.
12. Halfway house. Cambridge Dictionary. URL: https://dictionary.cambridge.org/ru/.
13. Case W. Can the «Halfway House» Stand? Semidemocracy and Elite Theory in Three Southeast Asian Countries. *Comparative Politics*. 1996. Vol. 28. No. 4. DOI https://doi.org/10.2307/422052
14. Geddes B. What Do We Know About Democratization After Twenty Years? *Annual Review of Political Science.* 1999. Vol. 2. P. 115–144. DOI https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.2.1.115
15. Heterozysnyy efekt. URL: https://superagronom.com/slovnik-agronoma. [ukr]
16. Case W. Malaysia today: The demise of a hybrid? Not so fast… Asia Research Institute. URL: https://theasiadialogue.com/2019/05/14/malaysia-today-the-demise-of-a-hybrid-not-so-fast/.
17. Huntington S. Democracy's Third Wave. *Journal of Democracy.* 1991. Vol. 2. Issue 2. P. 12–34.

Скрипнюк О. О. Гібридний політичний режим: до проблеми позиціонування

У статті не вперше здійснено наукову спробу позиціонування гібридного політичного режиму, вкотре безуспішну через суперечливу природу цього режиму, яскраво виражену національну специфіку поєднання демократичної та авторитарної складових, десятилітні затримки та опірність трансформації гібридних режимів у бік демократичних. Вивчення видів політичних режимів, доробку з теорії гібридного політичного режиму та застосування міждисциплінарного підходу дає підстави визначати гібридний режим як окремий вид політичного режиму, значно стійкіший і довговічніший за чисті демократичні і недемократичні форми з огляду на його гібридну природу (гетерозисний ефект) та занурене в національний контекст унікальне поєднання демократичних та авторитарних елементів.

Ключові слова: політичний режим, демократія, авторитаризм, гібридний політичний режим.

Skrypniuk O. O. Hybrid Political Regime: The Problem of Positioning

Introduction. This is not the first time a scientific attempt to position a hybrid political regime in the article has made, again unsuccessful due to the contradictory nature of this regime, pronounced national specifics of combining democratic and authoritarian components, decades of delays in transforming hybrid regimes towards democracies. The methodological basis on which the study is based is a systematic analysis combined with an interdisciplinary approach. The application of this interdisciplinary approach shows that the mixed political regime was called a "hybrid" not by chance - it also has a heterosis effect.

Autocratic leaders and parties were well aware that military regimes and personal dictatorships looked too authoritarian and could face sanctions from the international community, so they sought ways to legitimize their autocratic advantages in order to remain in power for a long time.

The most effective approach for essentially authoritarian governments has been to fill the hybrid regime with the appearance of democracy, avoiding or distorting, depleting the very essence of democracy. By gaining an externally presentable democratic configuration, an authoritarian regime can pretend to respect rights and freedoms by actually cutting or obstructing their enjoyment.

Hybrid regimes can be stable, long-lasting and competitive – while meeting the demands of elites and the needs of society, setting an example of social compromise. The concept of a hybrid regime still has no theoretical basis, which would make it possible to distinguish its identity and clearly distinguish it from other types of political regimes.

Conclusions. The study of types of political regimes, the development of the theory of hybrid political regime and the application of interdisciplinary approach gives grounds to define hybrid regime as a separate type of political regime, more stable and durable than pure democratic and undemocratic forms due to its hybrid nature (heterotic effect) and unique national combination of democratic and authoritarian elements.

Key words: political regime, democracy, authoritarianism, hybrid political regime.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-49

УДК 340.1

Сергій Олександрович Сунєгін,
старший науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0003-4304-708X

ПРАВО В УМОВАХ ВІЙНИ: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Постановка проблеми. Мабуть, беззаперечно слід визнати, що динаміка суспільних відносин та численні кризові реалії у різноманітних сферах і галузях суспільного життя певним чином детермінують і спрямовують відповідні трансформації у правовому розвитку держави в цілому. Інформаційно-комунікативний і науково-технічний прогрес, перманентні інновації в економічній та інших галузях життєдіяльності суспільства, розвиток біотехнологій та робототехніки, так само як і кризові явища в економіці, політиці, культурі тощо, об'єктивно вимагають забезпечення адекватного правового впливу на відповідні соціальні процеси, що вже фактично відбуваються або матимуть місце у найближчій перспективі. Історичний досвід багатьох сучасних держав переконливо свідчить, що будь-які соціальні проблеми та негаразди всередині країни, можливо, більш-менш ефективно вирішувати лише в умовах їх мирного співіснування, що не виключає можливості наявності між ними певного «холодного» конфлікту. Єдиним соціальним катаклізмом, який практично повністю руйнує будь-які найближчі перспективи прогресивного розвитку суспільства і держави, є війна, яка починається з моменту воєнного вторгнення однієї держави в іншу.

Будь-яка війна між державами, страждання і негаразди, які вона несе суспільству і громадянам, на території якої вона здійснюється, завжди знецінює майже всі його життєво важливі надбання, яких йому вдалося досягти в мирний період свого існування. У правовому та соціокультурному контексті війна порушує насамперед усю систему прав і свобод людини, зокрема, право людини на життя, здоров'я, особисту недоторканність і безпеку, можливості її самореалізації, право на безпечне довкілля тощо, а також усі цінності, які є основою життя будь-якого цивілізованого суспільства (законність і правопорядок, свобода, рівність, соціальна відповідальність тощо). Війна завжди спричиняє відповідні дисфункції та численні відхилення від системних норм і параметрів існування суспільства та його складових, породжує локальні, регіональні, а в окремих випадках і глобальні економічні, екологічні, продовольчі, культурні, моральні та інші соціальні проблеми. Не винятком є і нинішня російсько-українська війна, яка почалася 24 лютого 2022 року повномасштабним вторгненням російських військ на територію України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку функцій сучасного права були і продовжують залишатися предметом доктринального осмислення багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, причому як теоретиків та філософів права, так і представників галузевих юридичних наук. Зокрема, відповідні питання досліджувалися такими вченими, як: Ж.-Л. Бержель, С. Бобровник, О. Богініч, Т. Дідич, Д. Ллойд, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, О. Скрипнюк, Т. Тарахонич, Ю. Шемшученко та ін. Водночас функції права досліджувалися цими та іншими вченими переважно в контексті функціонування національних правопорядків у мирний час або за відсутності надзвичайних обставин, здатних суттєво впливати на правовий розвиток. Натомість проблематика функціонального виміру права в умовах війни та правового режиму воєнного стану ще не набула належного висвітлення у сучасному соціогуманітарному науковому дискурсі.

Мета статті. Метою цієї статті є визначення особливостей змістовної трансформації функцій права в умовах війни, а також чинників, здатних посилювати ефективність впливу права на суспільні відносини під час воєнного стану.

Основні результати дослідження. Будь-яка сучасна війна або воєнне протистояння двох чи більше держав завжди супроводжується низкою додаткових ворожих активностей її учасників, які включають проведення різноманітних диверсій, інформаційно-психологічних операцій, кібервійни, застосування ембарго на певні товари тощо. Це означає, що сучасна війна у її класичному значенні не може одночасно бути негібридною, оскільки вона ведеться не лише на рівні протистояння армій воюючих держав, на рівні розвитку військової техніки та технологій, але й пов'язана з нанесенням супротивнику якомога більшої шкоди іншими засобами (економічними, політичними, інформаційними тощо) за винятком тотального взаємознищення, з осмислення ціннісних аспектів війни у різних культурах.

У міру науково-технологічного розвитку людства війна дедалі більше набувала якості системного явища, яке поєднує в собі взаємопов'язані між собою діяльності, спрямовані на зниження інтегрального потенціалу ворога як за допомогою військових дій, до яких вдаються у надзвичайних випадках, так і за рахунок застосування інших спеціальних операцій в інформаційній, економічній, політичній, дипломатичній, кібернетичній, психологічній сферах з метою нав'язування зовнішнього управління всіма основними ресурсами держави та її народом.

Очевидно, що такий системний характер сучасної війни, зокрема російсько-української, зумовлює необхідність пошуку комплексного нормативного інструментарію впливу на всі важливі соціальні процеси в Україні, яка зазнала повномасштабної воєнної агресії з боку РФ та на території якої ведуться бойові дії. При цьому особлива та найбільш пріоритетна роль у механізмі нормативного впливу в цих умовах належить праву, норми якого не лише становлять основу локального, регіонального та світового правопорядку, а й являють собою всезагальну форму та центральну нормативну ланку сучасного світоустрою. Без права, правового регулювання неможливо створити належні умови для нормального суспільного життя, забезпечити функціонування хоча б відносно стабільного порядку в державі, особливо у період дії правового режиму воєнного стану.

Серед першочергових питань правового розвитку в умовах війни слід насамперед назвати проблеми належного правового забезпечення національної безпеки, тобто стану захищеності людини і громадянина, духовних і матеріальних цінностей суспільства від злочинних та інших протиправних посягань, надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, соціальних конфліктів усередині суспільства, ризик виникнення яких суттєво зростає в умовах війни.

Слід відзначити, що в Україні станом на сьогодні є чинною Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14.09.2020 року № 392/2020. Пунктом 4 цього документа встановлено, що Стратегія національної безпеки України ґрунтується на таких основних засадах:

1) стримування – розвиток оборонних і безпекових спроможностей для унеможливлення збройної агресії проти України;

2) стійкість – здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стале функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх уразливостей;

3) взаємодія – розвиток стратегічних відносин із ключовими іноземними партнерами, насамперед з Європейським Союзом і НАТО та їх державами-членами, Сполученими Штатами Америки, прагматичне співробітництво з іншими державами та міжнародними організаціями на основі національних інтересів України [1].

Практичне втілення цих засад в Українській державі та суспільстві як у мирний, так і у воєнний час, безумовно, потребує здійснення насамперед масштабної правотворчої роботи на законодавчому та підзаконному рівнях. При цьому саме в умовах війни та післявоєнної відбудови держави реалізація наведених вище засад Стратегії національної безпеки України суттєво впливає на зміст здійснюваних правом основних функцій, зокрема, регулятивно-охоронної, ідеологічно-виховної та компенсаційно-відновлювальної складових загальної системи функцій права.

Як відомо, наявність у права регулятивної та охоронної функцій безпосередньо випливає з його призначенням бути соціальним регулятором, тобто визначати ті варіанти поведінки, які відповідають як інтересам окремих індивідів, так і очікуванням соціальних груп та суспільства в цілому. Право повинно забезпечити оптимальний баланс соціальних інтересів, такий стан функціонування суспільства, в якому б дії одних суб'єктів права не порушували б прав та інтересів інших осіб, щоб

відносини в суспільстві формувались та здійснювались на засадах добросовісності, розумності та справедливості і не породжували соціальних конфліктів. Саме тому право не лише закріплює та допускає відповідні можливості або дозволи, а й встановлює визначені обмеження для учасників суспільних відносин, покладаючи на них обов'язки та відповідальність за їх порушення.

Не вдаючись до здійснення окремого аналізу сутності, природи та ознак поняття «війна», визначення причин і умов її виникнення, спробуємо з'ясувати загальні напрями трансформації змісту основних функцій права в умовах функціонування правового режиму воєнного стану, який відповідно до чинного законодавства України вводиться у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності [2].

У цьому контексті насамперед зауважимо, що воєнний стан – це надзвичайний правовий режим у тому сенсі, що його практична реалізація відбувається в умовах воєнних дій чи загрози їх виникнення на відповідній території держави, які майже завжди спричиняють людські жертви серед військовослужбовців та мирного населення, а також значну матеріальну та екологічну шкоду. У зв'язку із цим правове регулювання суспільних відносин під час війни вимагає застосування особливих підходів, спрямованих, з одного боку, на забезпечення належного рівня національної безпеки і оборони держави, а з другого – на встановлення адекватного військовим умовам режиму функціонування сфер і галузей суспільного життя, зокрема, економіки, політики, культури, освіти тощо.

У сучасній юридичній літературі правовий режим воєнного стану досліджується переважно в межах науки адміністративного права, тобто як особливий різновид адміністративно-правового режиму. Останнє пов'язано з тим, що в межах правового режиму воєнного стану проявляються насамперед адміністративно-правові засоби регулювання суспільних відносин і загальні ознаки адміністративно-правових режимів, які полягають, зокрема, у посиленні прояву імперативного методу правового впливу на суспільство та громадян, у необхідності прийняття спеціальних правових норм для визначення особливостей поведінки та діяльності фізичних і юридичних осіб, у встановленні особливого контролю за належним дотриманням правопорядку у сфері дії зазначеного правового режиму тощо.

У вітчизняній науковій літературі правильно відзначається, що адміністративно-правові режими здійснюються за допомогою системи спеціальних засобів, до яких належать:

1) правові акти і норми, що встановлюють особливий порядок діяльності в тих або інших сферах;

2) уповноважені державні органи, спеціально створювані або наділені повноваженнями формувати й підтримувати відповідний режим;

3) детальна, свого роду «операційна» регламентація дій суб'єктів права та їх взаємовідносин між собою;

4) сувора система контролю та відповідальності за діяльністю в межах адміністративно-правового режиму;

5) більш широке застосування обмежувально-дозвільних і заборонних методів, що поєднуються у потрібних випадках із суворо цільовим стимулюванням суб'єктів права [3, с. 31].

Якщо перенести ці загальні ознаки адміністративно-правових режимів у площину правового режиму воєнного стану в Україні, то можна пересвідчитися у тому, що кожна з них конкретно проявляється у правових нормах так званого надзвичайного законодавства, тобто спеціальних нормативно-правових актах, прийнятих державою за особливих обставин (в умовах війни), які передбачають наділення органів влади винятковими, дискретними повноваженнями, здійснюючи які вони можуть призупиняти, обмежувати чинність загальних правових норм з метою впливу на суспільні процеси в державі для забезпечення належного функціонування правопорядку та запобігання несприятливому або екстремальному розвитку відповідних суспільних відносин [4, с. 40].

Зокрема, Законом України «Про правовий режим воєнного стану» передбачена можливість військового командування та органів влади запроваджувати низку обмежувальних заходів, здійснення яких зумовлює як зміни у порядку реалізації громадянами належних їм конституційних прав і обов'язків, так і визначені у часі та просторі обмеження або заборони на можливість здійснення закріплених Конституцією та іншими законами України прав і свобод. Такі заходи правового режиму воєнного стану встановлені статтею 8 Закону і передбачають, з-поміж іншого:

1) встановлення (посилення) охорони об'єктів державного значення, об'єктів державного значення національної транспортної системи України та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення, введення особливого режиму їх роботи;

2) запровадження трудової повинності для працездатних осіб;

3) примусове відчуження майна, що перебуває у приватній або комунальній власності;

4) запровадження комендантської години;

5) встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів;

6) заборона проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів;

7) встановлення заборони або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан;

8) встановлення для фізичних і юридичних осіб військово-квартирної повинності з розквартирування військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, особового складу служби цивільного захисту, евакуйованого населення та розміщення військових частин, підрозділів і установ;

9) запровадження у разі необхідності нормованого забезпечення населення основними продовольчими і непродовольчими товарами [2].

Аналіз цих та інших норм Закону України «Про правовий режим воєнного стану» дає можливість зробити висновок про певну трансформацію змісту регулятивної функції права в умовах війни, в якому більш «рельєфними» стають обмежувальні та заборонні норми. Адже в умовах воєнного стану обмеження зазнає низка прав, свобод і законних інтересів людини, які включають особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні та інші права і свободи, серед яких, зокрема: свобода пересування та вибір місця перебування, право на невтручання в особисте та сімейне життя, право на отримання інформації та свобода ЗМІ, право на об'єднання громадян, недоторканність приватної власності та житла, право на проведення зборів, мітингів та інших масових заходів, право на страйк тощо.

Очевидним слід визнати, що будь-яка воєнна агресія однієї держави по відношенню до іншої, реальна загроза такої агресії, що слугують підставою для введення правового режиму воєнного стану, вимагають забезпечення особливого характеру регулятивно-охоронного впливу права практично на всю систему функціонуючих у суспільстві відносин. Адже в умовах воєнної агресії створюється чи не найбільша загроза життєво важливим публічним інтересам суспільства, основним складовим національної безпеки держави, руйнування яких унеможливлює повноцінну реалізацію фізичними та юридичними особами своїх прав і законних інтересів. Саме тому правове регулювання суспільних відносин в умовах війни повинно бути спрямоване, зокрема, на введення тимчасових обмежень у здійсненні фінансово-економічної діяльності, вільного обігу майна, товарів і послуг тощо; на встановлення тимчасових обмежень на пошук, отримання та поширення певної інформації; на забезпечення тимчасової зміни форм власності юридичних осіб, а також режиму трудової діяльності працівників тощо. Прийняття цих і багатьох інших обмежувальних і заборонних правових норм в умовах воєнного стану пов'язується із необхідністю забезпечення насамперед тих національних інтересів, які актуалізуються саме в умовах війни чи загрози її виникнення, у тому числі виготовлення продукції, виконання робіт та надання послуг для потреб держави, забезпечення збройних сил, інших військових формувань, правоохоронних органів та населення.

У цьому контексті варто звернути увагу на прийняті протягом дії правового режиму воєнного стану законодавчі новели до Кримінального кодексу України, спрямовані як на посилення кримінальної відповідальності за деякі види кримінальних правопорушень, вчинених в умовах воєнного стану або збройного конфлікту (наприклад, державна зрада, диверсія тощо), так і на встановлення нових складів кримінальних правопорушень, вчинення яких може мати місце лише в умовах війни (наприклад, колабораційна діяльність) або ж суспільна небезпека яких значно посилюється саме в умовах воєнного стану (наприклад, образа честі та гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю, розпалювання регіональної ворожнечі).

Загалом воєнний стан в Україні зумовив необхідність прийняття низки законодавчих актів про внесення змін до Кримінального кодексу України, якими, зокрема:

1) встановлено кримінальну відповідальність за колабораційну діяльність;

2) встановлено кримінальну відповідальність за розпалювання регіональної ворожнечі;

3) встановлено кримінальну відповідальність за образу честі і гідності військовослужбовця, а також погрозу військовослужбовцю;

4) встановлено кримінальну відповідальність за заперечення збройної агресії РФ проти України;

5) встановлено кримінальну відповідальність за поширення інформації про розташування зброї, техніки та військовослужбовців;

6) встановлено кримінальну відповідальність за незаконне використання гуманітарної допомоги;

7) посилено кримінальну відповідальність за державну зраду та диверсію під час воєнного стану;

8) посилено кримінальну відповідальність за мародерство та вчинення окремих злочинів проти власності в умовах воєнного стану.

На прикладі цих та інших змін до чинного законодавства України ми бачимо, що стан війни та, відповідно, правовий режим воєнного стану об'єктивно вимагають ухвалення низки законів, спрямованих на забезпечення більш суворого режиму законності та дисципліни в державному управлінні, а також повноцінних правових гарантій стабільного функціонування національного правопорядку в надзвичайних умовах військової агресії. Досягти цього без посилення заборонної та обмежувальної складової регулятивно-охоронного блоку в загальній системі функції права неможливо.

Водночас варто звернути увагу на те, що правовий режим воєнного стану передбачає не лише посилення обов'язків, обмежень та заборон, а й вимагає також надання визначеним суб'єктам додаткових прав і можливостей у конкретних правовідносинах. Так, Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 року визначено особливості організації трудових відносин в умовах воєнного стану. Загалом цей Закон обмежує дію чинного трудового законодавства в межах норм, викладених у цьому Законі, та передбачає в цілому збалансований юридичний підхід до визначення прав і обов'язків учасників трудових відносин в умовах воєнного стану, строком дії якого обмежується чинність його норм. Незважаючи на це, детальний аналіз положень вказаного Закону свідчить про те, що роботодавець наділений дещо більшими перевагами порівняно із працівниками.

Так, серед переваг роботодавця, які він отримує згідно із Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», слід виокремити насамперед такі:

1) право роботодавця не повідомляти працівника за два місяці про зміну істотних умов праці та переводити його на роботу в іншу місцевість без необхідності отримання від нього попередньої згоди для відвернення або ліквідації наслідків бойових дій за умови переведення його в місцевість, де не ведуться бойові дії, а також якщо у працівника немає протипоказань за станом здоров'я, з оплатою не нижче середньої заробітної плати за попередньою роботою (частина 1 статті 3 Закону);

2) право роботодавця звільнити працівника у період непрацездатності або під час перебування у відпустці (крім відпустки по вагітності і пологах та по догляду за дитиною до трьох років) у перший робочий день після закінчення тимчасової непрацездатності або відпустки (частина 1 статті 5 Закону);

3) право роботодавця збільшити нормальну тривалість робочого часу до 60 годин на тиждень, а для працівників, яким законодавством встановлена скорочена тривалість робочого часу – до 50 годин на тиждень (частина 1 статті 6 Закону);

4) роботодавець має право встановлювати випробування працівника під час прийняття на роботу для будь-якої категорії працівників, тобто у тому числі до вагітних жінок, неповнолітніх, молодих робітників після закінчення професійних навчально-виховних закладів, молодих спеціалістів після закінчення вищих навчальних закладів тощо;

5) роботодавець має право зупинити дію окремих положень колективного договору на період воєнного стану (стаття 11 Закону).

Серед прав працівників за цим Законом потрібно насамперед назвати:

1) право працівника розірвати трудовий договір у строк, вказаний у заяві про звільнення, якщо, по-перше, підприємство знаходиться у зоні бойових дій та існує загроза життю і здоров'ю пра-

цівника і, по-друге, його примусово не залучено до суспільно корисних та інших робіт (частина 1 статті 4 Закону);

2) право працівника на відпустку без збереження заробітної плати без обмежень по строку (частина 3 статті 12 Закону) [5].

Аналіз змісту цих і деяких інших норм Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» надає можливість зробити висновок, що вони спрямовані на мінімізацію формальностей у відносинах між працівником та роботодавцем, закріплення спрощеного порядку їх виникнення, зміни та припинення, зокрема, можливостей вчасно реагувати на зміни в соціальному середовищі, зумовлені війною. Адже війна та воєнний стан в Україні необхідно вимагають прискорення реалізації низки соціальних процесів, які функціонують як у межах тих чи інших організаційних структур, так і в контексті всього суспільства та його елементів.

Водночас подібні законодавчі новели для їх ефективної реалізації вимагають наявності високого рівня соціальної відповідальності роботодавців, від якого безпосередньо залежить стан соціального благополуччя працівників, тобто фактично якість їх життя. Особливої значущості при цьому набуває соціальна відповідальність бізнесу, оскільки саме приватне підприємництво в сучасних ліберально-демократичних реаліях є основним засобом забезпечення зайнятості населення, а також джерелом соціально-економічного розвитку суспільства. І якщо законодавець наділяє роботодавців, тобто насамперед відповідні бізнес-структури, додатковими можливостями впливу на працівників, зокрема, у частині збільшення тривалості їх робочого часу, застосування більш широкого кола підстав для їх звільнення, встановлення випробування до всіх категорій працівників тощо, то очевидним слід визнати, що уникнення зловживань цими додатковими законними можливостями з боку роботодавців може бути досягнуто лише за умови добровільного врахування останніми інтересів працівників, відповідних соціальних груп та суспільства в цілому.

У цьому контексті необхідно звернути увагу на те, що досягти належного рівня соціальної відповідальності бізнесу неможливо лише за допомогою використання відповідних правових засобів, зокрема, шляхом прийняття законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на посилення правових гарантій забезпечення тих чи інших складових такої відповідальності (наприклад, випуск якісної продукції, своєчасна виплата заробітної плати найманим працівникам у повному обсязі, забезпечення компаніями матеріальної підтримки соціально вразливих верств населення; участь бізнесу у професійній підготовці кадрів та підвищенні їх кваліфікації, благодійна діяльність тощо).

Правова складова соціальної відповідальності бізнесу виступає лише одним із її необхідних рівнів, передбачаючи насамперед обов'язок суб'єктів підприємництва неухильно дотримуватися норм чинного законодавства, якими визначаються вимоги до їх діяльності. Правовий рівень соціальної відповідальності бізнесу – це той обов'язковий мінімум забезпечення корисного соціального ефекту від підприємництва, недотримання якого зумовлює порушення порядку управління відповідними соціальними процесами, прав і законних інтересів значної кількості учасників соціально-економічних відносин, завдання їм матеріальної та моральної шкоди, а отже, суттєве посилення соціальної напруженості та конфліктного потенціалу в суспільному житті.

У вітчизняній науковій літературі справедливо зазначається, що «соціальна відповідальність – це усвідомлення суб'єктами держави єдності соціального простору, свідоме виконання своїх обов'язків перед співгромадянами, суспільством, державою. У феномені соціальної відповідальності домінує моральний компонент, що має бути підкріплений юридичною відповідальністю. Соціальна відповідальність як концепція заохочує кожну людину враховувати інтереси суспільства, беручи на себе відповідальність за вплив своєї діяльності на інших людей, громадян та навколишнє середовище в усіх аспектах» [6, с. 7].

З цього випливає, що високий рівень соціальної відповідальності бізнесу об'єктивно вимагає та передбачає більш широкий спектр її нормативного забезпечення, якого неможливо досягти лише за допомогою права та, відповідно, правової зарегульованості суспільних відносин. Реальна та повноцінна соціальна відповідальність бізнесу може мати місце лише в умовах функціонування високого рівня індивідуальної та суспільної моральної свідомості, надання пріоритетного значення моральним цінностям у загальній системі соціальних цінностей (наприклад, безкорисливість, дисциплінованість, добросовісність, довірливість, щирість, вихованість, чуйність, порядність,

самоконтроль, співчуття, справедливість, тактовність, працьовитість, чесність, вірність, милосердя тощо), створення необхідних умов для їх утвердження у відповідних комунікативних практиках. Адже саме моральні цінності здатні забезпечити не лише дотримання формального або правового рівня соціальної відповідальності бізнесу, а й суттєво його посилити розвитком інших суспільних відносин, зокрема тих, які виходять за межі корпоративного сегменту та не спрямовані на перспективу отримання додаткових прибутків (наприклад, матеріальна допомога на розвиток транспортної інфраструктури, благоустрій території тощо).

Таким чином, ефективна реалізація норм Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», зокрема тих положень, які надають додаткові та формально законні можливості роботодавцям впливати на працівників, може бути досягнута лише в умовах сформованості відповідних моральних якостей керівного персоналу підприємств, установ та організацій, а відтак – високого рівня їх індивідуальної та соціальної відповідальності. Але з огляду на те, що моральна регуляція людської поведінки та діяльності, у тому числі відповідальність як моральна цінність, на сьогодні продовжують втрачати своє надважливе значення для забезпечення суспільного порядку, перетворюючись на випадкову множину індивідуальних та життєвих проєктів у межах відповідних соціальних інституцій, цілком виправдана мета прийняття даного Закону може бути так і не досягнута.

Розглядаючи відповідні аспекти змістовної трансформації функцій права в умовах війни та функціонування правового режиму воєнного стану, не можна залишити поза увагою ідеологічно-виховний потенціал права, втілений у відповідних функціях.

Загальновідомим є факт, що правові норми та панівна у відповідному суспільстві правова доктрина втілюють у собі визначену систему цінностей, якій надається пріоритетного значення та яка підлягає захисту з боку інструментарію правової системи. В умовах сучасного демократичного розвитку ідеологічна функція права спрямовується насамперед на обґрунтування, впровадження, охорону та захист системи ліберальних цінностей суспільного життя, найвищою ланкою в якій є цінність індивідуальної свободи. Україна в цьому випадку також не є винятком, оскільки стаття 3 Конституції нашої держави, по суті, закріплює лише одну найвищу соціальну цінність – права і свободи людини, зокрема, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпеку.

Відтак, ідеологічна функція сучасного права спрямована на утвердження в суспільній та індивідуальній свідомості пріоритетного значення індивідуальних благ, доступність яких для громадян покладається в основу розвитку суспільства і держави в цілому. Водночас в умовах війни відбувається переоцінка життєвих цінностей, в ієрархії яких об'єктивно починають домінувати публічні інтереси, спрямовані на забезпечення цілісності суспільства, його внутрішньої єдності, необхідної для забезпечення ефективної військової боротьби.

У сучасній юридичній літературі відзначається, що «у системі суспільних зв'язків пріоритет інтересів не може бути реалізований абсолютно, «у чистому вигляді», шляхом повного придушення, підпорядкування інших інтересів. Він скоріше проявляється як тенденція, принцип, загальна вимога, критерій оцінки всього процесу формування та реалізації інтересів… Діалектика пріоритету інтересів у тому і проявляється, що через формування і реалізацію особистих, приватних і колективних інтересів досягається розвиток загальнодержавного, а зміцнення останнього стає основою розвитку особистих, приватних і колективних інтересів» [7, с. 492–493].

У цьому сенсі необхідно наголосити, що публічні інтереси мають довгостроковий, загальний характер, який узгоджується та не може суперечити приватним інтересам окремих осіб, оскільки їх зміст спрямований як на забезпечення цілісності певного соціального утворення, так і тих приватних (особистих) інтересів, задоволення яких не порушує колективну організаційну єдність на відповідному рівні. З огляду на те, що приватні або особисті інтереси за будь-яких умов об'єктивно не можуть бути забезпечені поза контекстом певного соціального цілого, їх конкретний зміст не повинен порушувати єдність та цілісність його функціонування.

Таким чином, в умовах війни зміст ідеологічної функції права неминуче зазнаватиме відповідної трансформації, спрямованої принаймні на тимчасову зміну ціннісних пріоритетів у суспільному житті. При цьому така трансформація є особливо помітною тоді, коли суспільство у мирний час розвивалося на ліберально-демократичних засадах, враховуючи які правова ідеологія конституювала насамперед такі індивідуальні та корпоративні соціальні цінності, як свобода та

особиста недоторканність, приватна власність, свобода підприємництва, свобода творчості, недоторканність житла тощо.

Водночас стан війни об'єктивно вимагає забезпечення додаткових обмежень приватних інтересів і надання пріоритетного значення загальносоціальним ціннісним маркерам, тобто тим загальним цінностям, здійснення яких є необхідним для забезпечення реальної можливості всім суб'єктам права жити відповідно до своїх потреб та ціннісних орієнтацій (наприклад, служіння держави Українському народу, патріотизм та любов до Батьківщини, неприйняття расової, національної, релігійної, мовної та соціальної дискримінації, колективність та взаємодопомога, територіальна цілісність та єдність держави тощо).

З цією метою ідеологічна функція права повинна проголошувати, обґрунтовувати та закріплювати соціальну виправданість і справедливість встановлення додаткових правових обмежень та обов'язків для фізичних і юридичних осіб, загальнообов'язковий характер правових норм і можливість уповноважених органів влади забезпечити їх виконання за допомогою примусових заходів, визначених у законі, авторитет державної влади, представники якої поважають правові приписи незалежно від ступеня особистої згоди з їх змістом у конкретній ситуації, стверджувати ідеал соціальної дисципліни та відповідальності, громадянського обов'язку тощо.

У цьому контексті слід звернути увагу на те, що забезпечення ефективності реалізації ідеологічної функції права в умовах війни, тобто досягнення нею соціально корисного результату в складних та екстремальних обставинах, що виражається у забезпеченні внутрішньої єдності та цілісності суспільства, соціальної злагоди та гармонії в суспільних відносинах, може відбутися лише у тому випадку, якщо в процесі ідеологічно-виховного впливу на суспільство будуть враховані щонайменше такі передумови, а саме:

1) по-перше, наведені вище загальносоціальні цінності мають передусім моральну сутність, що вимагає звернення до відповідної історичної традиції, традиційної для того чи іншого суспільства моралі, принципи та правила якої втілені, з-поміж іншого, у досвіді минулих поколінь. На жаль, але доводиться констатувати, що нічим не стримувана ліберальна ідеологія за останні тридцять років суттєво дискредитувала традиціоналізм як форму світогляду та соціально-філософську концепцію, внаслідок чого особистість принаймні до певної міри втратила свою здатність до забезпечення внутрішньої мобілізації, дисципліни, особистої відповідальності за прорахунки у визначеній сфері суспільного життя, що є найбільш пріоритетним і значущим для забезпечення перемоги у війні.

Спроби подолати утворений вакуум моральної регуляції за допомогою посилення правового регулювання практично всієї системи важливих суспільних відносин, у тому числі у сфері охорони та захисту суспільної моралі, так і не привела до очікуваного позитивного результату, оскільки всі соціонормативні системи, зокрема право і мораль, є взаємозалежними, взаємопов'язаними, взаємодоповнюючими та взаємодіючими між собою, у зв'язку із чим між ними повинен бути забезпечений своєрідний природний баланс, рівновага, симетрія між їхнім впливом на суспільство та громадян.

Як відомо, сфера впливу права на суспільство є помітно вужчою за мораль. Право регулює насамперед повсякденні відносини, які складаються у процесі реалізації тих чи інших інтересів; воно не вимагає від людини відповідності високому ідеалу, а задовольняється лише формальним дотриманням законодавства; не претендує право також на внутрішній світ людини, якщо останній не проявився у відповідних протиправних діяннях.

Мораль, на відміну від права, насамперед внутрішньо спрямовує поведінку людини таким чином, що їй задається орієнтація на певний духовно-піднесений ідеал, позитивну ціннісно-смислову конструкцію, досягнення якої є необхідним для забезпечення повноцінної, природної, а не вимушеної гармонії людського єднання. Саме мораль в її об'єктивному вимірі покликана належним чином поєднати та гармонізувати внутрішній світ людини, представлений визначеними ціннісними установками, психічними процесами, її життєвими прагненнями, фантазіями, бажаннями, інтересами тощо, з її зовнішніми діями або діяльністю, які завжди пов'язані між собою.

Крім цього, мораль, на відміну від права, пронизує своїм змістом всі без винятку взаємовідносини між людьми, адже у міжособистісних відносинах, так само як і у будь-якому різновиді конкретної людської діяльності, завжди проявляється певна моральна конструкція, що визначається

як внутрішніми (наприклад, наміри, мотиви, інтереси тощо), так і зовнішніми складовими (наприклад, конкретні дії людини).

Отже, саме в умовах війни особливо «гостро» відчувається потреба у моральному насиченні ідеологічної функції права, яка справляє суттєвий виховний вплив на суспільство та громадян. У вітчизняній науковій літературі з цього приводу правильно відзначається, що «виховна функція права пов'язана з тим, що право відображає моральні підвалини суспільства і втілює в собі панівні моральні принципи. Ця функція проявляється через правове виховання населення, вплив на індивідуальну, групову та суспільну правосвідомість, формування правової культури. Цілями виховного впливу права слід визнати подолання негативних стереотипів масової свідомості, правових деформацій, адекватне відображення існуючої правової дійсності, усвідомлення кожним цінності права і його ролі в суспільному житті. Виховний вплив права реалізується як через відповідну діяльність належних суб'єктів, так і поза нею» [8, с. 189–190];

2) по-друге, здійснення ідеологічної функції права повинно забезпечуватися не лише державою, на чому зазвичай акцентується увага у сучасному дискурсі, а й відповідними інститутами громадянського суспільства, здатними справляти ідеологічний та виховний вплив на громадян. Іншими словами, ідеологічна функція права повинна здійснюватися державою у гармонійному поєднанні з ціннісно-виховним впливом інститутів громадянського суспільства. Адже важливим завданням, яке ставлять перед собою інститути громадянського суспільства, є ідеологічна робота та виховання населення [9, с. 84]. За умов, коли інститути громадянського суспільства сповідують демократичні ідеали, повагу до моральної традиції та інноваційного розвитку у їх гармонійному поєднанні, а також загальнолюдські цінності, ідеологічна робота сприяє зростанню політичної, правової, моральної, економічної та іншої складової загальної культури громадян.

Адже саме громадянське суспільство та його інститути (громадські організації та рухи, правозахисні організації, професійні спілки, об'єднання роботодавців, суб'єкти господарювання, освітні та наукові інститути, благодійні фонди, засоби масової інформації, творчі спілки, заклади культури, релігійні організації тощо) створюють умови для самореалізації особистості та здійснення нею належних їй прав і свобод, забезпечує її соціальну захищеність з урахуванням власних ресурсних та інших можливостей, сприяє саморозвитку особистості у фізичній, інтелектуальній, духовній та іншій складовій соціального розвитку в цілому. При цьому особливої значущості в умовах війни набуває те, щоб ідеологічну підтримку з боку тих чи інших інститутів громадянського суспільства не отримали відповідні екстремістські ідеї, зокрема, ідеї національної, релігійної чи іншої ворожнечі, ненависті, дегуманізації тощо. Останнє пов'язано з тим, що війна природно викликає у людини реакцію образи та ненависті до ворога, який, здійснивши воєнне вторгнення, зруйнував її мирне життя та численні матеріальні блага, знищив близьких їй людей тощо. Саме тому отримання будь-якими екстремістськими ідеями ідеологічної підтримки з боку інститутів громадянського суспільства в умовах війни може швидко призвести до згубних наслідків домінування почуття ненависті та ворожнечі у житті громадян та, відповідно, до екстраполяції цих почуттів на відносини з будь-якими іншими особами.

Таким чином, слід погодитися з думкою, що «формування моральної культури суб'єкта громадянського суспільства необхідно розглядати як одне з основних завдань його функціонування на сучасному етапі. Адже національне майбуття України безпосередньо залежить від якнайшвидшого утвердження моральних цінностей, притаманних активному громадянину, який є свідомим суб'єктом соціальної, політичної, історичної дії» [10, с. 172].

Досліджуючи особливості функціонального навантаження права в умовах війни, не можна залишити поза увагою питання щодо суттєвого збільшення ролі та значення його компенсаційно-відновлювальної функції, яка у загальних рисах являє собою важливий напрям дії права як інструменту відновлення та утвердження соціальної справедливості [11, с. 329]. Саме цей факт, на нашу думку, зумовлює загальноправовий характер цієї функції, її фундаментальне значення для правильного розуміння сутності та природи права як особливого соціального регулятора, хоча її зміст і механізм реалізації розглядаються, як правило, у межах галузевих юридичних наук, зокрема, цивільного права, цивільно-процесуального права, адміністративного права, кримінального права, трудового права тощо.

У цьому контексті слід зауважити, що війна є особливою фактичною підставою «запуску» механізму реалізації компенсаційно-відновлювальної функції права, який передбачає необхідність майже одночасного застосування правових засобів, методів і процедур практично всіх галузей права. Останнє пов'язано з тим, що війна справляє деструктивний і руйнівний вплив на всі без винятку сфери життєдіяльності людини, не обмежуючись зазвичай територіями ведення безпосередніх бойових дій у межах відповідної держави. Внаслідок війни вимушено порушується вся система конституційних прав і свобод людини і громадянина: від права на життя і здоров'я – до права на безпечне довкілля; в зоні ведення бойових дій більшість прав і свобод людини фактично тимчасово скасовується, у тому числі ті права, які забезпечують природне існування фізичної особи (наприклад, право на усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю, право на особисту недоторканність тощо).

Узагальнено цю думку можна проілюструвати на прикладі категорії «достатній життєвий рівень», право на який закріплено на лише у конституціях сучасних демократичних держав, у тому числі статті 48 Конституції України, а й у низці міжнародних договорів та угод, зокрема, у статті 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року. Чим тривалішою є війна, тим більшого обмеження зазнає це фундаментальне право людини, яке включає в себе не лише відповідний рівень забезпеченості особи певними матеріальними благами або ресурсами, а й забезпечені з боку держави та відповідних інститутів громадянського суспільства можливості людини задовольнити свої культурно-духовні та освітні потреби [12, с. 270–271].

З огляду на зазначене очевидним слід визнати, що існуючі загальні правові механізми відшкодування (компенсації) шкоди фізичним і юридичним особам, передбачені нормами чинного законодавства України, зокрема, нормами Цивільного кодексу України, Господарського кодексу України, Кодексу цивільного захисту України, Законом України «Про боротьбу з тероризмом» тощо, не можуть слугувати ефективним механізмом реалізації компенсаційно-відновлювальної функції права, що засвідчує необхідність прийняття спеціальних актів законодавства про соціальний захист, особливості відшкодування збитків населенню [13, с. 16] та відновлення прав громадян, порушених у результаті російсько-української війни.

З цією метою в Україні вже прийнято, з-поміж іншого, постанову Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 року № 326 «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» та постанову Кабінету Міністрів України від 26.03.2022 року № 380 «Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації».

Так, зокрема, відповідно до Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 року № 326, визначення шкоди та збитків здійснюється за напрямами людських втрат і пов'язаних з ними соціальних витрат; економічних втрат, пов'язаних з людськими втратами; військових втрат; втрат, пов'язаних із забезпеченням публічної безпеки і порядку, боротьби зі злочинністю, забезпеченням безпеки дорожнього руху; втрат житлового фонду і об'єктів житлово-комунального господарства; втрат земельного та лісового фонду; втрат акваторії; збитків, завданих природно-заповідному фонду; втрат інфраструктури транспорту, телекомунікаційної мережі і зв'язку; втрат енергетичної інфраструктури; втрат культурної спадщини; втрат підприємств, установ та організації тощо [14].

Крім цього, у Верховній Раді України зареєстровано вже окремі законопроєкти, спрямовані на забезпечення компенсації громадянам України за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених воєнною агресією РФ, збору інформації для майбутніх позовів України до РФ, а також на захист права власності та інших речових прав на майно, які порушено внаслідок збройної агресії РФ.

Йдеться, зокрема, про проєкт Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації» від 24.03.2022 року № 7198, а також про проєкт Закону України «Про компенсацію за майно, втрачене, пошкоджене та зни-

щене внаслідок збройної агресії Російської Федерації та справедливий розподіл репарацій» від 31.03.2022 року № 7237.

Так, відповідно до проєкту Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації» від 24.03.2022 року № 7198 на отримання компенсації мають право:

1) фізичні особи – громадяни України, які є:

а) власниками пошкоджених та/або знищених об'єктів нерухомого майна;

б) особами, які здійснили інвестування та фінансування будівництва об'єктів житлового будівництва щодо яких отримано право на виконання будівельних робіт та які не прийнято в експлуатацію;

в) членами житлово-будівельних (житлових) кооперативів, які викупили квартиру, інше житлове приміщення кооперативу, але не оформили право власності на нього;

г) спадкоємцями осіб, визначених підпунктами «а» – «в» цього пункту;

2) об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, управителі багатоквартирних будинків, житлово-будівельні (житлові) кооперативи, які здійснюють утримання відповідних будинків – щодо відновлення пошкодженого спільного майна багатоквартирного будинку.

У цьому законопроєкті також визначаються механізм отримання компенсації, граничний строк подання заяви про отримання компенсації, способи і черговість отримання компенсації, джерела компенсації тощо. Зокрема, механізм отримання компенсації включає в себе необхідність послідовного здійснення таких дій: 1) подання заяви про надання компенсації; розгляд заяви про надання компенсації Комісією з розгляду питань щодо надання компенсації; 3) забезпечення виконавчим органом ради надання компенсації [15].

Необхідно зазначити, що навіть цей побіжний огляд сутності та природи компенсаційно-відновлювального функціоналу права, а також особливостей її прояву в контексті дії правового режиму воєнного стану в Україні, зумовленого воєнним вторгненням РФ у нашу державу, надає підстави стверджувати, що в умовах війни та післявоєнної відбудови держави компенсаційно-відновлювальна функція права набуває чи не найбільш пріоритетного значення в системі його загальних і спеціальних функцій, оскільки саме від її ефективної реалізації залежатиме відновлення соціальної справедливості в українському суспільстві, а також досягнення національного консенсусу в питаннях подальшого миробудівництва на території нашої держави.

Висновки. З огляду на наведене можемо зробити такі висновки:

1. Війна та, як наслідок, введення правового режиму воєнного стану призводить до тимчасової трансформації змістовної складової функціонального навантаження права, що зумовлюється підміною звичайного правопорядку надзвичайним адміністративно-правовим режимом, а отже, відповідним йому нормативно-правовим регулюванням практично всієї системи важливих суспільних відносин, яке допускає значну кількість винятків із загальних правових норм.

2. Серед найбільш важливих напрямів впливу права на суспільні відносини в умовах воєнного стану слід насамперед назвати регулятивно-охоронний, ідеологічно-виховний та компенсаційно-відновлювальний. Регулятивно-охоронний вплив права на суспільство в умовах воєнного стану має діалектичний характер і передбачає як суттєве посилення обов'язків, обмежень та заборон, що відповідає адміністративно-правовому характеру даного правового режиму, так і одночасне надання додаткових можливостей і прав для визначених суб'єктів у конкретних правовідносинах та мінімізацію їх формального контексту.

3. Трансформація ідеологічно-виховного функціоналу права в умовах війни зумовлюється тимчасовою зміною ціннісних пріоритетів у суспільному житті, яка полягає у переоцінці життєвих цінностей на індивідуальному та колективному рівнях, в ієрархії яких починають домінувати вже не приватні, а публічні інтереси, спрямовані на забезпечення цілісності та внутрішньої єдності суспільства в цілому. Під час дії правового режиму воєнного стану ідеологічно-виховна функція права повинна насамперед проголошувати, обґрунтовувати та закріплювати соціальну виправданість і справедливість встановлення додаткових правових обмежень та обов'язків для фізичних і юридичних осіб, а також стверджувати ідеал соціальної дисципліни та відповідальності, громадянського обов'язку тощо.

4. Компенсаційно-відновлювальний напрям впливу права на суспільні відносини сягає свого найбільшого практичного втілення саме в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови держави, що зумовлюється деструктивним і руйнівним впливом війни на всі важливі сфери життєдіяльності людини. Внаслідок війни вимушено порушується вся система конституційних прав і свобод людини і громадянина, що вимагає від держави створення та забезпечення належного функціонування спеціальних механізмів компенсації фізичним і юридичним особам завданої війною шкоди та збитків, а також відновлення їх відповідного соціального статусу.

5. Посилення обмежувальної та забороняючої складової регулятивно-охоронної функції права в умовах функціонування правового режиму воєнного стану не повинно ставати інструментом штучного обмеження демократії, а демократичний механізм державного управління в умовах війни та відповідним загрозам національної безпеки і оборони має відповідати конституційному ладу та заснованому на ньому національному правопорядку. Саме тому правове забезпечення воєнного стану в сучасних демократичних державах повинно здійснюватися з дотриманням основних принципів розбудови правової та соціальної держави, що надасть можливість запроваджуваним у надзвичайний період правовим нормам слугувати інструментом забезпечення безпеки, відновлення правопорядку та якомога скорішого повернення до нормального мирного життя з повноцінним режимом дотримання прав і свобод громадян.

Список використаних джерел

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12 (дата звернення: 05.04.2022).
2. Про правовий режиму воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 10.04.2022).
3. Соколова І. Публічно-правовий режим як правова категорія: загальна характеристика, ознаки, види. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 4 (83). С. 29–39.
4. Вронська Т. В., Лисенко О. Є., Шандра В. С. Режим воєнного та надзвичайного стану на українських землях у другій половині XIX – початку XX ст.: ретроспективний аналіз російського імперського законодавства. *Український історичний журнал.* 2017. № 5. С. 40–54.
5. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text (дата звернення: 22.05.2022).
6. Грішнова О. А., Міщук Г. Ю., Олійник О. О. Соціальна відповідальність у трудових відносинах: теорія, практика, регулювання ризиків: монографія. Рівне: НУВГП, 2014. 216 с.
7. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія: у 3 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка та О. В. Скрипнюка / Т. 2: Доктринальний вимір галузевих засад функціонування громадянського суспільства в Україні. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2019. 588 с.
8. Тимошенко В. Лекція професора В. Тимошенко: «Вступ до курсу “Функції права”». *Право України.* 2017. № 2. С. 185–195.
9. Михайловська О. Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні. *Політичний менеджмент.* 2006. № 3. С. 76–85.
10. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія: у 3 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка та О. В. Скрипнюка / Т. 1: Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2018. 676 с.
11. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. 2-е вид., перероб. і доповн. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
12. Оніщенко Н. М., Сунєгін С. О. Достатній життєвий рівень як чинник розвитку правової системи: питання детермінації. *Наукові перспективи.* 2022. № 1 (19). С. 267–279.
13. Анісімова А. Відшкодування збитків, завданих пошкодженням або знищенням житла внаслідок збройного конфлікту. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 7. С. 13–17.
14. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.02.2022 р. № 326. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-п#Text (дата звернення: 30.05.2022 р).
15. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об’єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації:

Проект Закону України від 24.03.2022 р. № 7198. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1248275 (дата звернення: 30.05.2022 р.).

References

1 Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku «Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14.09.2020 r. № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12 (data zvernennia: 05.04.2022).
2. Pro pravovyi rezhymu voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12.05.2015 r. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (data zvernennia: 10.04.2022).
3. Sokolova I. Publichno-pravovyi rezhym yak pravova katehoriia: zahalna kharakterystyka, oznaky, vydy. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy.* 2015. № 4 (83). S. 29–39.
4. Vronska T. V., Lysenko O. Ye., Shandra V. S. Rezhym voiennoho ta nadzvychainoho stanu na ukrainskykh zemliakh u druhii polovyni XIX – pochatku XX st.: retrospektyvnyi analiz rosiiskoho imperskoho zakonodavstva. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2017. № 5. S. 40–54.
5. Pro orhanizatsiiu trudovykh vidnosyn v umovakh voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 15.03.2022 r. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text (data zvernennia: 22.05.2022).
6. Hrishnova O. A., Mishchuk H. Yu., Oliinyk O. O. Sotsialna vidpovidalnist u trudovykh vidnosynakh: teoriia, praktyka, rehuliuvannia ryzykiv: monohrafiia. Rivne: NUVHP, 2014. 216 s.
7. Hromadianske suspilstvo v Ukraini: suchasnyi stan, vyklyky, stratehiia modernizatsii: monohrafiia: u 3 t. / za zah. red. Yu. S. Shemshuchenka ta O. V. Skrypniuka / T. 2: Doktrynalnyi vymir haluzevykh zasad funktsionuvannia hromadianskoho suspilstva v Ukraini. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2019. 588 s.
8. Tymoshenko V. Lektsiia profesora V. Tymoshenko: «Vstup do kursu "Funktsii prava"». *Pravo Ukrainy.* 2017. № 2. S. 185-195.
9. Mykhailovska O. Instytuty hromadianskoho suspilstva i formuvannia ideolohii modernizatsii v Ukraini. *Politychnyi menedzhment.* 2006. № 3. S. 76-85.
10. Hromadianske suspilstvo v Ukraini: suchasnyi stan, vyklyky, stratehiia modernizatsii: monohrafiia: u 3 t. / za zah. red. Yu. S. Shemshuchenka ta O. V. Skrypniuka / T. 1: Zahalnoteoretychni ta konstytutsiino-pravovi aspekty rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2018. 676 s.
11. Teoriia derzhavy i prava. Akademichnyi kurs: pidruchnyk / za red. O. V. Zaichuka, N. M. Onishchenko. 2-e vyd., pererob. i dopov. Kyiv: Yurinkom Inter, 2008. 688 s.
12. Onishchenko N. M., Suniehin S. O. Dostatnii zhyttievyi riven yak chynnyk rozvytku pravovoi systemy: pytannia determinatsii. *Naukovi perspektyvy.* 2022. № 1 (19). S. 267–279.
13. Anisimova A. Vidshkoduvannia zbytkiv, zavdanykh poshkodzhenniam abo znyshchenniam zhytla vnaslidok zbroinoho konfliktu. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2020. № 7. S. 13–17.
14. Pro zatverdzhennia Poriadku vyznachennia shkody ta zbytkiv, zavdanykh Ukraini vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.02.2022 r. № 326. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-p#Text (data zvernennia: 30.05.2022 r).
15. Pro kompensatsiiu za poshkodzhennia ta znyshchennia okremykh katehorii obiektiv nerukhomoho maina vnaslidok boiovykh dii, terorystychnykh aktiv, dyversii, sprychynenykh viiskovoiu ahresiieiu Rosiiskoi Federatsii: Proekt Zakonu Ukrainy vid 24.03.2022 r. № 7198. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1248275 (data zvernennia: 30.05.2022 r.).

Сунєгін С. О. Право в умовах війни: функціональний вимір

У статті досліджуються особливості трансформації функцій права в умовах війни. Наголошується, що введення правового режиму воєнного стану призводить до тимчасової трансформації змістовної складової функціонального навантаження права, що зумовлюється підміною звичайного правопорядку надзвичайним адміністративно-правовим режимом. Обґрунтовується діалектичний характер регулятивно-охоронного впливу права на суспільство в умовах воєнного стану, який передбачає, з одного боку, суттєве посилення обов'язків, обмежень та заборон, а з другого – одночасне надання додаткових можливостей і прав для визначених суб'єктів у конкретних правовідносинах та мінімізацію їх формального контексту.

Ключові слова: право, функції права, війна, правовий режим, воєнний стан, права людини, громадянське суспільство, мораль.

Suniehin S. Law in conditions of war: functional dimension

The article is devoted to the research of the peculiarities of the transformation of the law's functions in the conditions of war. It is emphasized that the introduction of the legal regime of martial law leads to a temporary

transformation of the substantive component of the functional burden of law, due to the replacement of ordinary law and order by the extraordinary administrative-legal regime. In particular, the legal regulation of social relations during the war should be aimed at introducing temporary restrictions on financial and economic activities, free circulation of property, goods and services, etc.; to establish temporary restrictions on the search, receipt and dissemination of certain information; to ensure a temporary change in the forms of ownership of legal entities, as well as the regime of employees, etc.

Adoption of these and many other restrictive and prohibitive legal norms in the conditions of martial law is associated with the need to ensure primarily those national interests that are relevant in the context of war or threat of its occurrence, including manufacturing, performance of works and services for the state, provision of the armed forces, other military formations, law enforcement agencies and the population. At the same time, the legal regime of martial law provides not only the strengthening of obligations, restrictions and prohibitions, but also giving certain subjects in specific legal relations additional rights and opportunities. This is due to the fact that war and martial law necessarily require the acceleration of a number of social processes that operate both within certain organizational structures and in the context of society as a whole and its elements.

As a result of research the following conclusions are made:

1. Regulatory and protective impact of law on society in the conditions of martial law is dialectical in nature and provides for a significant strengthening of responsibilities, restrictions and prohibitions, which corresponds to the administrative and legal nature of this legal regime, and the simultaneous provision of additional opportunities and rights for certain entities in specific legal relationships and minimizing their formal context.

2. The transformation of the ideological and educational function of law in wartime is due to a temporary change in value priorities in public life, which is to reassess life values at the individual and collective levels, in the hierarchy of which are no longer private but public interests, aimed at ensuring integrity and internal unity of society as a whole. During the functioning of the legal regime of martial law, the ideological and educational function of law must first proclaim, justify and consolidate the social justification and fairness of additional legal restrictions and obligations for individuals and legal entities, as well as affirm the ideal of social discipline and responsibility, civic duty etc.

3. The compensatory-restorative function of law reaches its greatest practical embodiment in the conditions of martial law and post-war reconstruction of the state, which is due to the destructive impact of war on all spheres of human life without exception. As a result of the war, the entire system of constitutional rights and freedoms of man and citizen is violated, which requires the state to create and ensure the proper functioning of special mechanisms to compensate individuals and legal entities for war damage and restore their social status.

4. Legal support of martial law in modern democracies should be carried out in compliance with the basic principles of building the rule of law and social state, which will allow emergency legislation to serve as a tool to ensure security, restore of law and order and return to normal peaceful life as soon as possible with a full-fledged regime of observance of the rights and freedoms of citizens.

Key words: law, functions of law, war, legal regime, martial law, human rights, civil society, morality.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-50

УДК 342.7

Тетяна Юріївна Тарасевич,
доцент кафедри публічно-правових дисциплін
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0002-3860-9909

ПРИНЦИПИ СОМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ПІДҐРУНТЯ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ БІОТЕХНОЛОГІЙ

Постановка проблеми. В останні десятиліття прискорився темп змін умов існування людини, оскільки змінюються відносини з природою, усередині суспільства, із державою. Усе це істотно впливає на право, наріжним каменем якого є, безумовно, система прав людини. Але особливо принциповий вплив на систему прав людини справляє розвиток і використання сучасних технологій. Нині істотні зміни в суспільні відносини вносять нові медичні технології, які набули застосування у всіх сферах людського життя і змінили всю соціальну сферу суспільства. З огляду на це особливої ваги набуває наукове усвідомлення впливу новітніх біотехнологій на природу людини та виважена оцінка можливих наслідків їх широкого впровадження у повсякденне життя.

Зазначимо, що сьогодні розвиток робототехніки та створення штучного інтелекту, формалізація його взаємовідносин з людиною безпосередньо змінюють соціальну реальність. Технологічні зміни відбуваються так швидко і змінюють довкілля настільки кардинально, що стосовно аналізованих процесів навіть використовується термін «біотехнологічна революція».

Створення й використання нових технологій подвійно впливають на права людини. Технічний і технологічний розвиток дає змогу збільшити продуктивність праці, що зумовлює зміцнення економіки, підвищення рівня життя. Окрім того, широке використання нових медичних і біотехнологій підвищує якість і тривалість життя. Поява ж «розумних» речей звільняє час для відпочинку і творчості – усе це створює передумови для підвищення гарантій реалізації прав людини, розширення їхнього змісту й оновлення системи принципів як основних засад їх функціонування та розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Гострота проблеми впливу нових технологій на права людини привела до її широкого обговорення у правовій літературі. У цій царині варто назвати праці таких науковців, як: G. Sartor, E. Scotford, Дж. Сартор, K. Yeung, J. Coccoli, Kshitij Kumar Singh, Б. М. Кнопперс, К. Шваб. Але останнім часом посилився інтерес і до питань розвитку прав людини за умов широкого використання біомедичних технологій. Це наукові доробки вчених у різних галузях наукових знань: Е. Ж. Судо, Ді Бернардо Дж., Рамон Л. Лукас, Е. Згречча, С. Пустовіт, І. Бойко та ін. Безпосередньо правові проблеми соматичних прав людини розглядають у своїх працях С. Стеценко, І. Сенюта, Р. Гревцова, П. Тищенко, Г. Терешкевич, О. Кашинцева та ін.

У зв'язку із цим важливо досліджувати регулятивний потенціал чинної системи прав людини та можливі правові форми і напрями її трансформації в сучасному суспільстві. При цьому в основі такого потенціалу мають лежати принципи права як основоположні засади регулювання прав людини.

Метою статті є аналіз правового регулювання соматичних прав, а також практики їх реалізації на основі принципів права, які закріплені на конституційному рівні.

Основні результати дослідження. У правознавстві при визначенні поняття принципів права найчастіше відповідно до лінгвістичних підходів використовують слова: «основа», «початок», «ідея», «положення». Розглянувши різні підходи, найбільш точним вважаємо слово «положення», щоправда, варто уточнити, що одночасно мають даватися характеристики, які показують, що це не просто положення, а основне, основоположне, вихідне, загальне, керівне, відправне положення [1, p. 120]. Головне, що має бути вказано, на нашу думку, – те, що це «основоположні положення», оскільки вони є підґрунтям права, а також його застосування.

Відомий вітчизняний правознавець А. Колодій наголошує, що принципи права – це такі відправні ідеї існування права, які виражають найважливіші закономірності й підвалини цього типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю й загальною значущістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови та зміцнення певного суспільного ладу. Принципи права спрямовують і надають синхронності всьому механізму правового регулювання суспільних відносин, досконаліше за інших розкривають місце права в суспільному житті і його розвиток. Саме принципи права є критерієм законності й правомірності дій громадян і посадових осіб, адміністративного апарату й органів юстиції і за певних умов мають велике значення для зростання правосвідомості населення, його культури й освіти [2, с. 27].

Слово «принцип» походить від латинського *principium* – початок, основа, яке похідне від слова *principis* – перший, головний, тобто не просто головний, а перший, першооснова, і в словниках української мови на позначення принципу серед інших компонентів сенсу «початок» (першопричина) ставиться на перше місце [3]. Це засвідчує, що визначальним компонентом значення цього слова є основоположення щодо і сутнісної, і історичної (логічної) значущості: розглянутий феномен не просто перший, а одночасно головний і через свою значущість сформульований у мові у вигляді терміна або положення. Саме тому на його позначення знадобилося запозичення іноземного слова «принцип», оскільки воно об'єднує два сенси: і витоки явища (першооснову), і сутнісну значущість (головування) – і завдяки своїм іманентно властивим якостям є системоутворювальним феноменом. У цьому єдиному комплексному понятті латинського походження реалізуються ті сенси, які в українській мові виражаються окремими термінами «початок» і «основа». Отже, у лексико-семантичному аспекті принцип – це початок й основа якоїсь системи, сформульованої у вигляді терміна або положення.

Будучи комплексним поняттям, «принцип» має значення категорії – як поняття граничної спільності за обсягом укладеного у ньому знання, що виражає найважливіші відносини дійсності, є метамовним утворенням, до яких належать дефініції певних понять [4, с. 25].

У філософії під принципом розуміють основу системи, центральне поняття, що являє собою узагальнення й поширення будь-якого положення на всі явища тієї сфери, з якої цей принцип абстрагований; основоположне теоретичне знання не є ні доведеним, ні таким, що потребує доказів [5, с. 80]. Визнання принципу по відношенню до будь-яких явищ основою або базисом означає також, що він володіє загальнопризначеністю, тобто поширюється на всі явища або процеси, в основі яких лежить, у нашому випадку – на всі норми права та інститути права, а також інші правові явищах [6]. Водночас, враховуючи, що в юридичній науці склалися певні поняття принципів щодо галузі права, для унеможливлення змішування понять використання терміна «принцип» вимагає уточнення, до якого явища він належить.

Деякі вчені звертають увагу на значення принципів права як визначальних основ тієї чи іншої галузі права, висловлюють засмучення з приводу відсутності законодавчого визначення самого поняття «принцип» та обґрунтовують свою позицію тим, що воно нерозривно пов'язане зі змістом кожного принципу і з усією системою принципів, де пріоритет належить дефініції принципу як її першооснові; що відсутність відповідної дефініції не дає змоги чітко визначити, які з наявних норм є основоположними ідеями для галузі права, а також унеможливлює виділити ознаки конкретного принципу [7]. Нам ця думка видається не зовсім переконливою, і ми згодні з судженням, що вводити в текст закону дискусійні визначення, що відображають складні, філософсько-правові явища (такі як принципи), – недоцільно [1, p. 120]. Водночас вважаємо помилковою пропозицію деяких учених відмовитися від використання в законодавстві терміна «принципи», застосувавши замість нього, як у Господарському процесуальному та Цивільному процесуальному кодексах України, термін «загальні положення». Адже якщо слово «принцип» належить до класифікуючих понять і його вживання уже свідчить про вибудовування певної цілісної архітектоніки (системи), у якій принцип є одним з основоположних понять, таким, що зумовлює введення в систему інших, більш вужчих положень, понять тощо, то слово «становище» не передбачає складної взаємозалежної системи. Слово «положення», близьке за змістом до досліджуваної категорії як «кодекс правил, законів, що стосуються чогось», як і термін «вимога», виходячи з його лексичного значення, може вживатися само собою і не передбачає вибудовування системи.

Оскільки принцип розуміється як основа системи, при дослідженні принципів права виникає потреба у зверненні до поняття системи. Слово systema, запозичене з грецької і перекладене як «ціле», «сполучене», «складене з частин», в українській мові має такі значення: «1. Порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь. 2. Продуманий план. 3. Заведений, прийнятий порядок [8, с. 203]. У філософському словнику система визначається як «сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках між собою й утворюють певну цілісність, єдність; об'єднання певної різноманітності в єдине ціле, елементи якого по відношенню до цілого та інших частин займають відповідні їм місця» [9, с. 276]. Під системою найчастіше в найбільш загальному вигляді розуміють обмежену безліч взаємопов'язаних елементів, що утворюють певну цілісність, деяку єдність.

Із категорією «система» пов'язана категорія «структура», яка походить від латинського structura – «розташування», «порядок» [10]. У філософії «структура» означає будову, внутрішню форму організації системи, яка виступає як єдність стійких взаємозв'язків між її елементами, особлива властивість, що створює у часі й просторі стабільність, сукупність стійких зв'язків об'єкта, що забезпечують його цілісність і тотожність самому собі, тобто збереження основних властивостей при різних зовнішніх і внутрішніх змінах [11, с. 290].

Термін «структура» покликаний виражати такі зв'язки об'єкта, які дають змогу йому залишатися стійким, відносно незмінним незалежно від різних перетворень системи в тих чи інших її інваріантних аспектах.

Саме завдяки структурі у складно організованих об'єктів з'являються системні властивості, відсутні в окремих елементів системи. Водночас, характеризуючи специфічність структури, варто надавати їй властивості відображати і висловлювати стійкість, стабільність, тоді як система, очевидно, повинна відображати рухливість, динамічність. Отже, структура в теорії систем по відношенню до системи має допоміжний характер, сприяє розкриттю поняття системи.

Відтак з'ясуємо, які принципи лежать в основі соматичних прав людини в умовах розвитку сучасних біотехнологій.

Передусім зазначимо, що розвиток і впровадження новітніх технологій пов'язані з невизначеністю й означають, що ми поки що не маємо уявлення, як надалі розвиватимуться перетворення, зумовлені промисловою революцією. Сам факт їхньої складності та взаємозалежності у всіх секторах передбачає відповідальність всіх учасників глобальної спільноти – урядів, бізнесу, наукового світу та громадськості за роботу в тісній взаємодії один з одним, необхідній для кращого усвідомлення тих новітніх тенденцій, які формуються сьогодні.

У науковій літературі з'явилося безліч робіт, у яких сформульовано перелік тих загроз, що стоять перед правами людини, які несе «біотехнологічна революція», про яку ми вище писали. Наприклад, розвиток інформаційних технологій може призвести до низки несприятливих наслідків. Автори наукових праць виділяють понад десяток основних загроз правам людини, які стали наслідком розвитку інформаційних технологій, серед яких: безробіття, відчуження людини від соціуму, соціальна ізоляція; нерівність, оскільки попит на високооплачувані робочі місця, що вимагають творчості та навичок, які не можуть бути замінені машинами, може задовольнятися лише висококласними спеціалістами; дискримінація, оскільки інформація, що зберігається в комп'ютерних системах, може використовуватися для розмежування між людьми шляхом класифікації їх на типи без урахування їхньої реальної ідентичності чи певних характеристик тощо [12, p. 435].

Загалом цей список можна розширювати. Не менший список загроз правам людини складається і у випадку неконтрольованого використання біотехнологій. Висловлюються побоювання щодо можливості майбутнього соціального порядку, в якому до людей будуть ставитись залежно від їх готовності або здатності платити за поліпшення свого геному чи геному дітей, що призведе до порушення принципу дискримінації [13]. Зазначимо, що застосування технології геномного редагування щодо ембріона людини не має достатньої ефективності, щоб повністю гарантувати безпеку. Мутації, що виникають у нецільових локусах хромосом внаслідок введення конструкцій, що редагують, можуть впливати на організм дитини та передаватися від покоління до покоління, а їхні ефекти не завжди будуть доброякісними, передбачуваними чи оборотними. До кінця не вивчені можливі наслідки для людини та її потомства використання біоматеріалів, отриманих від гуманізованих моделей – трансгенних тварин, що містять функціонуючі гени,

клітини, тканини або інші органоїди людського організму, від тривалого використання у їжі трансгенних рослин і тварин.

Революційний розвиток технологій має таку швидкість, що суспільство не встигає усвідомити ступінь та широту їхнього впливу на суспільні відносини. Це породжує безліч етичних, правових, соціальних і культурних проблем. Розрив між появою й подальшим удосконаленням новітніх технологій та темпами соціальних змін і надалі поглиблюється, що є проблемою для знаходження консенсусних соціальних норм, оцінки їх суспільством та формулювання їх як норм законодавства. У цих умовах складно виробити ефективне правове регулювання виникаючих суспільних відносин. При цьому потрібно дотримуватися балансу між певною широтою меж регулювання для вільного розвитку технологій і наукових досліджень і нормативним закріпленням обмежень і заборон для запобігання ризикам і загрозам людської особистості, її гідності та правам. З огляду на це система прав людини слугує таким правовим механізмом, оскільки вона має можливість запропонувати правові підходи для регулювання використання нових технологій з урахуванням традиційних цінностей визнання переваги людської особистості та її прав.

Отож найважливішою властивістю системи соматичних прав людини є її динамізм. Життєздатність і неминуще значення традиції прав людини залежать від того, наскільки вона може відповідати новим потребам і задовольняти занепокоєння, що властиве більшості народів світу [14, p. 314]. Ця якість передбачає безперервний розвиток системи. Як правило, він відбувається в кількох формах: доповнення переліку прав людини, розширення змісту конкретного права людини, підвищення правових і матеріальних гарантій його реалізації. Але якщо проаналізувати швидкість та обсяг змін прав людини в більшості європейських конституцій, то можна зауважити, що перелік прав і свобод людини є традиційним, конституційне закріплення нових прав людини з'являється вкрай рідко. Це свідчить про консервативність системи прав людини.

Ще однією характерною особливістю соматичних прав людини є значний регуляторний потенціал, закладений у загальних формулах прав людини. Відносно широке формулювання прав людини не відкидає, а пояснює конкретну роль прав людини у правовому регулюванні нових біотехнологій: вони виступають як основа для регулювання, вказуючи мету, яка має бути досягнута, збитки, яким треба запобігти, і механізм, який може правомірно обмежити деякі права відповідно до певних правил обмежень прав, закріплених у міжнародно-правових актах та судовій практиці.

Права людини мають абстрактне формулювання, що дає змогу використовувати конструкцію «права людини» у двох аспектах: «Ці положення значущі у плані проблем індивідуальної правоздатності та правосуб'єктності, але як вихідні правові засади, принципи права мають і загальнорегулятивне значення, і виступають як загальнообов'язковий правовий стандарт та конституційна вимога до правової якості офіційних нормативних актів, до організації й діяльності всіх гілок державної влади та посадових осіб. З огляду на це права людини можна розглядати як норми-правила та норми-принципи, на що у своїх працях звертає увагу Р. Алексі. Він, зокрема, зазначає: «Вирішальним моментом відхилення правил від принципів є те, що принципи – це норми, які вимагають, щоб щось було реалізовано максимально можливою мірою з урахуванням їхніх правових і фактичних можливостей». Також він наголошує, що «принципи – це розпорядження оптимізації (optimization requirement), що характеризуються тим, що вони можуть бути задоволені різною мірою і що відповідний ступінь задоволення залежить не тільки від того, що фактично можливо, але також від того, що юридично можливо» [15, p. 47–48]. Тобто правила – це норми права, які містять конкретні розпорядження, а принципи встановлюють найбільш загальні та фундаментальні основи, цінності і права, які «стримують» або «направляють» публічну владу.

Отже, система соматичних прав людини є основою для регулювання новітніх сфер діяльності людини.

Щодо формування новітніх прав (прав четвертого покоління) потрібно відзначити, що сучасна тенденція розвитку системи соматичних прав людини за останні десятиліття змінилася. Визначальним напрямом є не «екстенсивний розвиток», тобто перелік соматичних прав людини, а «інтенсивний розвиток» – трансформація системи соматичних прав людини, за допомогою якої розширюється сфера суспільних відносин, які захищаються чинними правами людини, що містяться в конституціях держав світу. Водночас очевидно, що деякі нові права формуються, уточнюються

їхні майбутні правові контури для міжнародного визнання та введення до національного законодавства.

Тож можна зробити проміжний висновок про настання нової ери прав четвертого / п'ятого поколінь, що охоплюють різні соматичні, генетичні, інформаційні, цифрові, віртуальні та інші права, пов'язані з розвитком сучасних технологій. Аналогічні процеси визнання нових прав людини можна спостерігати й у сфері геноміки та біотехнологій. На міжнародному рівні в зазначеній галузі було прийнято низку документів, які містять перелік соматичних прав людини. Серед основних таких прав можна вказати: рівність у доступності професійної медичної допомоги; рівність використання досягнень у сфері геноміки; свободу згоди на медичне втручання; свободу згоди на геномні дослідження або лікування; свободу вибору отримання інформації про своє здоров'я; свободу вибору отримання генетичної інформації; право на конфіденційність інформації про здоров'я; право на конфіденційність генетичної інформації; заборона генетичної дискримінації або утиску прав у зв'язку з генетичними характеристиками людини (генетична рівність); право на прогностичне генетичне тестування; право на втручання в геном людини тільки з лікувальною метою; заборона на вибір статі дитини (обмеження репродуктивних прав); право на унікальність людської особистості (ідентичність людини); заборона комерційної вигоди під час використання свого тіла чи його частин; право на відшкодування невиправданих збитків, спричинених геномними дослідженнями тощо.

Із наведеного переліку можна зробити висновок, що зміст перерахованих соматичних прав людини, які мають регулювати нову сферу діяльності, онтологічно пов'язаний з фундаментальними основами прав людини – свободою та рівністю. Це означає, що інтереси особистості, які захищаються новими правами, є конкретними проявами, органічною частиною вже сформованих базових конституційних цінностей. Зокрема, право на конфіденційність генетичної інформації є частиною права на конфіденційність інформації про здоров'я людини; генетичне втручання є одним із видів медичного втручання та може захищатися як декларація про свободу медичного втручання; свободу отримання генетичної інформації можна розглядати як частину свободи отримання інформації про здоров'я тощо.

Частина сформульованих соматичних прав випливає з прав людини, які вже закріплені в Конституції України [16]. Наприклад, конфіденційність генетичної інформації є вираженням права на приватне життя людини та одним із правомочностей зазначеного права, свободу вибору отримання генетичної інформації також можна розглядати як частину інформаційних прав людини. Отже, спеціальне закріплення на національному конституційному рівні соматичних прав та принципів їх існування й розвитку випливає з конституційних прав і свобод людини та загальних принципів права, таких як рівність, свобода, конфіденційність тощо. Проте в деяких конституціях соматичні права безпосередньо закріплені в тексті Основного Закону.

Із найбільш характерних прикладів закріплення соматичних прав можна вказати Конституцію Швейцарії. Окрім загальних положень про право на життя, захист від катувань, право на захист приватного життя та інформаційних прав, право на здоров'я, у статтях 119, 120 та 121 Союзної конституції Швейцарської Конфедерації закріплено права у сфері репродуктивної медицини, генної інженерії людини та трансплантології. Право на захист своєї генетичної ідентичності закріплено в новій редакції ч. 5 ст. 5 Конституції Греції. У ч. 3 ст. 26 Конституції Португальської Республіки зазначено, що закон гарантує особисту гідність та генетичну ідентичність людської особистості, зокрема при створенні, розробці та використанні технологій та в наукових експериментах [17]. Як ілюстрацію об'єктивності такої характеристики конституційних положень можна навести приклад про арешт у США підозрюваного в серійних вбивствах колишнього поліцейського Дж. Дж. Деанджело. Його не могли зловити майже 40 років, але 2018 року це вдалося зробити завдяки ДНК, зданій його родичем із цікавості [18].

Водночас практика використання засобів захисту прав людини, що діють у сфері генетичних досліджень, особливості генетичної інформації (може належати не лише індивідові, а й спільноті, що не обмежується тільки медичною тематикою), можлива поява нових об'єктів захисту (наприклад, людський зародок) порушують питання про формулювання спеціальних прав, що є складовою частиною системи конституційних прав людини в Україні. Проте не всі вищезазначені права людини, які випливають із положень міжнародних правових актів, що регулюють геномні дослі-

дження, сформульовані в переліку чинних прав людини в Україні. Перелічені умови сприяють процесу формування нових прав людини.

Висновки. Отже, соматичні права людини з урахуванням розвитку практики їх широкого застосування починають закріплюватися на конституційному рівні. Проте нині їх регулювання відбувається переважно на законодавчому рівні та за допомогою судової практики, тобто ці права розвиваються в межах традиційних прав людини та на основі загальних принципів права.

Принципи права, являючи собою соціальне явище, висловлюють результат розвитку суспільної практики (зокрема, судової), суспільної думки, що склалися всередині країни і за її межами. Вони виробляються устроєм суспільства й існують для суспільства, для регулювання його життя і зумовлені світоглядом, що панує в цьому суспільстві.

Дослідження питання про форми розвитку системи прав людини дає підстави для висновку, що використання сучасних біотехнологій безпосередньо впливає на права людини. Чинна система прав є гнучкою й адаптивною. Вона має значний потенціал для подальшого забезпечення основної функції – захисту гідності та прав особистості в нових умовах – через істотне розширення переліку прав людини, зокрема соматичних. Одночасно зростання сфер діяльності з використанням нових біотехнологій створює умови для формування нових прав людини, які поступово формуються та розвиваються.

Список використаних джерел

1. John J. Cremona. The Rule of Law as a Fundamental Principle of the European Convention of Human Rights. A Council for all Seasons: 50th Anniversary of the Council of Europe. Valetta: Ministry of Foreign Affairs (Malta), 1999. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL%282013%29016-e (дата звернення: 26.05.2022).
2. Колодій А. М. Принципи права України. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 1998. 208 с.
3. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ, 1974. 776 с.
4. Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції: монографія. Львів: ПАІС, 2009. 196 с.
5. Філософія: підручник / В. С. Бліхар, М. М. Цимбалюк, Н. В. Гайворонюк, В. В. Левкулич, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо. Вид. 2, переробл. та допов. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.
6. Ковальчук Т. І. Загальні принципи права. Енциклопедія сучасної України: електронна версія / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Ін-т енциклопед. досліджень НАН України, 2010. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=15141 (дата звернення: 26.05.2022).
7. Грохольський В. Л. Загальні визначення принципів права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2002. Вип. 19. С. 120−124. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2002_19_29 (дата звернення: 26.05.2022).
8. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 9. 1978.
9. Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. Москва, 1983. 840 с.
10. Свидрук І. І., Миронов Ю. Б., Кундицький О. О. Теорія організації: підручник. Львів: Новий Світ-2000, 2013. 175 с.
11. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Філософія: підручник. Харків: Право, 2013. 432 с.
12. Дереко В. Н. Теоретико-методологічні засади класифікації загроз об'єктам інформаційної безпеки. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави.* 2015. № 2 (18). С. 16–22.
13. Dupras C., Song L., Saulnier K. M., Joly Y. Epigenetic Discrimination: Emerging Applications of Epigenetics Pointing to the Limitations of Policies Against Genetic Discrimination. URL: https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fgene.2018.00202/full (дата звернення: 26.05.2022).
14. Alston Ph. A Third Generation of Solidarity Rights: Progressive Development or Obfuscation of International Human Rights Law? Netherlands International Law Review. 1982. Vol. 29.
15. Alexy R. A. Theory of Constitutional Rights. Oxford, 2002. 463 p.
16. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 26.05.2022).

17. Конституція Португальської Республіки: сьома редакція, 2005. URL: https://web.archive.org/web/20141025184809/http://app.parlamento.pt/site_antigo/ingles/cons_leg/Constitution_VII_revisao_definitive.pdf (дата звернення: 26.05.2022).
18. Деанджело Джозеф. Вільна енциклопедія «Вікіпедія». URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BB%D0%BE,_%D0%94%D0%B6%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D1%84 (дата звернення: 26.05.2022).

References

1. John J., Cremona (1999). The Rule of Law as a Fundamental Principle of the European Convention of Human Rights. A Council for all Seasons: 50th Anniversary of the Council of Europe. Valetta: Ministry of Foreign Affairs (Malta), 1999.
2. Kolodii, A. M. (1998). Pryntsypy prava Ukrainy. Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav Ukrainy [ukr.].
3. Melnychuk, O. S. (red.) (1974). Slovnyk inshomovnykh sliv. Kyiv [ukr.].
4. Podorozhna, T. S. (2009). Zakonodavchi definitsii: poniattia, struktura, funktsii: monohrafiia. Lviv [ukr.].
5. Blikhar, V. S., Tsymbaliuk, M. M., Haivoroniuk, N. V. ta in. (2021). Filosofiia: pidruchnyk. Uzhhorod: Vyd-vo UzhNU «Hoverla» [ukr.].
6. Kovalchuk, T. I. (2010). Zahalni pryntsypy prava. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy: elektronna versiia / hol. redkol.: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskyi, M. H. Zhelezniak ta in. Kyiv: In-t entsykloped. doslidzhen NAN Ukrainy [ukr.].
7. Hrokholskyi, V. L. (2002). Zahalni vyznachennia pryntsypiv prava. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* 19 [ukr.].
8. Bilodid, I. K. (red.) (1978). Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 t. / AN URSR. In-t movoznavstva. Kyiv: Nauk. dumka. 9 [ukr.].
9. Il'ichev, L. F., Fedoseev, P. N., Kovalev, S. M., Panov, V. G. (red.) (1983). Filosofskij jenciklopedicheskij slovar'. Moskva [rus.].
10. Svydruk, I. I., Myronov, Yu. B., Kundytskyi, O. O. (2013). Teoriia orhanizatsii: pidruchnyk. Lviv: Novyi Svit-2000 [ukr.].
11. Danylian, O. H., Dzoban, O. P. (2013). Filosofiia: pidruchnyk. Kharkiv: Pravo [ukr.].
12. Dereko V. N. Teoretyko-metodolohichni zasady klasyfikatsiyi zahroz ob″yektam informatsiynoyi bezpeky. *Informatsiyna bezpeka lyudyny, suspil'stva, derzhavy.* 2015. № 2 (18). S. 16–22. [ukr.].
13. Dupras, C., Song, L., Saulnier, K. M., Joly, Y. Epigenetic Discrimination: Emerging Applications of Epigenetics Pointing to the Limitations of Policies Against Genetic Discrimination. URL: https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fgene.2018.00202/full
14. Alston, Ph. (1982). A Third Generation of Solidarity Rights: Progressive Development or Obfuscation of International Human Rights Law? Netherlands International Law Review. 29.
15. Alexy, R. A. (2002). Theory of Constitutional Rights. Oxford.
16. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
17. Konstytutsiia Portuhalskoi Respubliky: soma redaktsiia, 2005. URL: https://web.archive.org/web/20141025184809/http://app.parlamento.pt/site_antigo/ingles/cons_leg/Constitution_VII_revisao_definitive.pdf
18. Deandzhelo Dzhozef. Vilna entsyklopediia «Vikipediia». URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BB%D0%BE,_%D0%94%D0%B6%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D1%84

Тарасевич Т. Ю. Принципи соматичних прав людини як підґрунтя їх реалізації в умовах розвитку сучасних біотехнологій

У статті наголошено, що створення й використання нових технологій подвійно впливають на права людини. Технічний і технологічний розвиток дає змогу збільшити продуктивність праці, що зумовлює зміцнення економіки, підвищення рівня життя. Окрім того, широке використання нових медичних і біотехнологій підвищує якість і тривалість життя. Розрив між появою й подальшим удосконаленням новітніх технологій та темпами соціальних змін і надалі поглиблюється, що є проблемою для знаходження консенсусних соціальних норм, оцінки їх суспільством та формулювання їх як норм законодавства. У цих умовах складно виробити ефективне правове регулювання виникаючих суспільних відносин. При цьому потрібно дотримуватися балансу між певною широтою меж регулювання для вільного розвитку технологій і наукових досліджень і нормативним закріпленням обмежень і заборон для запобігання ризикам і загрозам людської особистості, її гідності та правам. З огляду на це система прав людини слугує таким правовим механізмом, оскільки вона

має можливість запропонувати правові підходи для регулювання використання нових технологій з урахуванням традиційних цінностей визнання переваги людської особистості та її прав. Зроблено висновок, що практика використання засобів захисту прав людини, що діють у сфері генетичних досліджень, особливості генетичної інформації (може належати не лише індивідові, а й спільноті, що не обмежується тільки медичною тематикою), можлива поява нових об'єктів захисту (наприклад, людський зародок) порушують питання про формулювання спеціальних прав, що є складовою частиною системи конституційних прав людини в Україні. Проте не всі вищезазначені права людини, які випливають із положень міжнародних правових актів, що регулюють геномні дослідження, сформульовані в переліку чинних прав людини в Україні.

Ключові слова: права людини, покоління прав людини, соматичні права, принципи права, верховенство права, система, ієрархія, правове регулювання.

Tarasevich T. Y. Principles of somatic human rights as a basis for their implementation in the development of modern biotechnology

The article emphasizes that the creation and use of new technologies have a twofold impact on human rights. Technical and technological development makes it possible to increase labor productivity, which leads to the strengthening of the economy, raising living standards. In addition, the widespread use of new medical and biotechnologies improves the quality and duration of life.

The gap between the emergence and further improvement of new technologies and the pace of social change continues to widen, which is a problem for finding consensual social norms, their assessment by society and their formulation as legislation. In these circumstances, it is difficult to develop effective legal regulation of emerging social relations. At the same time, a balance must be struck between a certain breadth of regulatory boundaries for the free development of technology and research and the normative establishment of restrictions and prohibitions to prevent risks and threats to the human person, his dignity and rights. In view of this, the human rights system serves as such a legal mechanism, as it has the opportunity to offer legal approaches to regulate the use of new technologies, taking into account the traditional values of recognizing the superiority of the human person and his rights. It is concluded that the practice of using human rights remedies in the field of genetic research, features of genetic information (may belong not only to the individual but also to the community, not limited to medical issues), the possible emergence of new objects of protection (e.g. human embryo) raise the issue of the formulation of special rights, which is part of the system of constitutional human rights in Ukraine. However, not all of the above-mentioned human rights, which follow from the provisions of international legal acts regulating genomic research, are formulated in the list of current human rights in Ukraine.

Key words: human rights, generation of human rights, somatic rights, principles of law, rule of law, system, hierarchy, legal regulation.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-51

УДК 340.1

Тетяна Іванівна Тарахонич,
старший науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
ORCID: 0000-0002-1586-5088

ЦІННІСНИЙ АСПЕКТ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. Воєнний стан вимагає більш ретельного перегляду вітчизняного законодавства, забезпечення його якісного та ціннісного аспекту з метою ефективного функціонування правової системи. На жаль, реалії сьогодення свідчать про необхідність перегляду норм не лише вітчизняного законодавства, а й норм міжнародного права, які не завжди відповідають запитам суспільства, соціальній реальності. Зазначене потребує посиленої уваги наукової спільноти до цих процесів і сприяє активізації наукового пошуку щодо розуміння правових цінностей у період воєнного та післявоєнного стану та формування нового як світового, так і національного правопорядку. Оскільки на сьогодні кардинально змінено вимоги до світового та національного правопорядку, суспільство стає зрілішим, що потребує від наукової спільноти відповідних рішень щодо вирішення цієї проблеми, складнішого, досконалішого світосприйняття та відповідної реакції на ті події, що мають місце в нашій державі. Насамперед необхідно визначити основні завдання щодо ціннісного аспекту правового регулювання та охарактеризувати на доктринальному рівні концептуальні засади його реалізації з точки зору оновленого національного правопорядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Змістовий аналіз наукових праць як зарубіжних, так і вітчизняних вчених дає підстави стверджувати про фрагментарний рівень розуміння цієї проблеми. З одного боку, в науковому доробку вчених простежуються певні зміни, а з другого – акцентується увага на необхідності пошуку нових підходів щодо розуміння світового та національного правопорядку, правового регулювання. Це також викликає потребу звернути увагу на найпоширеніші уявлення щодо розуміння ціннісного аспекту в правовому регулюванні. Доцільність наукового аналізу цієї проблеми зумовлена станом її наукової розробки. Окремі її аспекти набули відображення в працях відомих вчених як на філософському, загальнотеоретичному рівнях, так і на науково-прикладному, а саме в роботах: К. Горобець, О. Грищук, К. Жабровської, О. Левченко, О. Львової, С. Максимова, Л. Макаренко, М. Мочульської, Ю. Оборотова, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, П. Рабіновича, М. Теплюка, О. Петришина, О. Ющика та ін.

Метою статті є отримання комплексних наукових знань щодо розуміння ціннісного аспекту в правовому регулюванні.

Виклад основного матеріалу. Проблема цінностей у праві та правовому регулюванні потребує переосмислення на рівні правової доктрини та її реалізації в процесі правотворчості, правозастосування та правотлумачення та діяльності інших суб'єктів права. Особливістю дослідження даного феномену на концептуальному рівні є реалії сьогодення, введення воєнного стану на території нашої держави, повномасштабні воєнні дії, кардинальні зміни в національному та світовому правопорядку. Воєнний стан на території нашої держави спонукає вчених до перегляду усталених наукових категорій, нового погляду на правову реальність, у якій важливе місце посідають правові цінності. На жаль, певні положення щодо розуміння правових цінностей, які тривалий час залишалися незмінними, беззаперечними, усталеними, потребують перегляду та оновлення науковою спільнотою, пошуку розуміння їх місця та ролі в період воєнного стану.

Насамперед звернемо увагу на методологічний аспект проблеми. У процесі аналізу цінностей у правовому регулюванні важливе значення має використання різноманітних наукових підходів,

принципів і методів наукового пізнання, а також їх розуміння з точки зору цінностей загалом та правових цінностей зокрема, що свідчить про так званий методологічний плюралізм. Використання того чи іншого наукового підходу чи методу наукового пізнання залежить від особливостей самого предмета дослідження. Акцентуємо увагу на найважливіших із них. Так, діалектичний підхід сприяє актуалізації цінностей у правовому регулюванні з точки зору закономірностей їх виникнення, функціонування та розвитку. Цінності виникають і формуються поступово під впливом цілого ряду чинників та можуть набувати різних форм свого вияву, а саме: загальнолюдські, моральні, релігійні, культурні, правові тощо. Серед запропонованих різновидів нас цікавлять саме правові цінності, цінності в правовому регулюванні. Як відомо, вони можуть мати як цільове призначення, так і інструментальне. Говорячи про цінності – цілі вони знаходять своє відображення в ключових принципах права, а саме: свободи, формальної рівності, справедливості, верховенства права, правокультурності тощо. Цінності-засоби – це безпосередньо самі норми права, правопорядок, правозаконність тощо. На думку Л. Макаренко, «ієрархія правових цінностей будується за різними критеріями: за потребами, інтересами, цілями індивіда, суспільства і держави, на основі яких вони формують ставлення до цінностей, співвідносять їх, вибудовують за значущістю» [1, с. 15].

Важливе місце в оцінці правових цінностей належить також діяльнісному підходу. Це пов'язано насамперед з тим, що цінності як об'єкт пізнання тісно пов'язані з тим, хто їх вивчає, оцінює, аналізує, тобто з суб'єктом пізнання, який у силу своєї свідомо-вольової діяльності здійснює таку оцінку.

Поряд з іншими методологічними підходами гносеологічний підхід допомагає шляхом використання загальних закономірностей пізнання охарактеризувати особливості цінностей, які покладені в основу правового регулювання. Слід погодитися з думкою П. Рабіновича, що «пізнавальною особливістю власне понять (у даному випадку ми говоримо про цінності в праві та правовому регулюванні) – причому особливістю найціннішою є те, що вони фіксують, «схоплюють» глибинні, суттєві властивості усіх явищ певного роду (типу, класу). І якщо такі відображення будуть точними, адекватними, то й у кожному з цих випадків істинне поняття буде тільки одне» [2, с. 16].

Зазначене підтверджує, що цінності, які є базовою основою права, правового регулювання, надають можливість пізнати їх закономірності та глибинні сутнісні особливості.

Серед особливостей цінностей у правовому регулюванні насамперед слід зазначити те, що вони являють собою певну сукупність засобів впливу на суспільні відносини, розкривають сутність і мету правового регулювання, вони мають системний характер і функціональну спрямованість, формуються в правовій реальності та набувають втілення в правовому регулюванні як його ідея, основа або закріплюються в правових нормах та принципах.

Визначення категоріальних і функціональних властивостей цінностей та їх закріплення в процесі правового регулювання здійснюється шляхом використання феноменологічного підходу. Поряд з цим аргументоване використання формально-логічного методу сприятиме узагальненню існуючих наукових підходів щодо розуміння поняття цінностей у правовому регулюванні та надасть можливість ще раз підкреслити, що на доктринальному рівні цінності слід розглядати як явище об'єктивної дійсності та відповідну правову категорію, що характеризується певними особливостями та функціональним призначенням.

Оскільки поняття формуються на основі їх найважливіших особливостей, звернемо увагу на розуміння поняття «правові цінності», які тісно співвідносяться з цінностями в правовому регулювання. В українській юридичній енциклопедії правові цінності характеризуються «як феномени, що визначають сутність і мету права, лежать у його основі та виступають засобами пояснення правової реальності» [3, с. 541].

Як відомо, даний різновид цінностей називають ейдетичними, оскільки вони притаманні самому праву, формують його змістове наповнення, знаходяться у тісному взаємозв'язку із правовою реальністю.

Слід погодитися з думкою В. Чорнописької, яка підкреслює, що «правові цінності, по-перше, взаємопов'язані з принципами права, правосвідомістю, правотворчістю та правореалізацією; по-друге, вони є реальними соціально-правовими явищами, правовими засобами та механізмами. Правові цінності мають ієрархічну структуру, їхня система ґрунтується на певному комплексі інтересів, в основі яких є людські потреби» [4, с. 96].

Говорячи про ціннісний аспект у правовому регулюванні, цінність права, варто звернути увагу на думку вчених, які розуміють цінність права через його здатність завдяки притаманним йому змістовним і формальним властивостям задовольняти суспільні потреби у впорядкованості, безпеці, свободі, справедливості тощо [5, с. 97].

К. Горобець, характеризуючи функціональність правових цінностей, підкреслює, що «з одного боку, вони є складовими правової реальності, які можуть виражатися або безпосередньо, або через правові принципи та норми, з другого – вони є засобами осягнення і пояснення права, оскільки саме через них відбувається осмислення як права в цілому, так і окремих складових правової реальності» [6, с. 541–542].

Аналізуючи цінності в правовому регулюванні, слід зазначити, що вони актуалізуються в переломні моменти суспільного життя, вони визначають систему пріоритетів особливо в період воєнного стану. Цінності набувають нової якості та змістового наповнення, є соціально значущими, але поряд з цим зберігають елементи наступності, визначеності та об'єктивності.

Використання антропологічного підходу в процесі аналізу сутнісної складової цінностей у правовому регулюванні, надає можливість зосередити увагу на людиновимірному характері даного явища. Людина була й залишається найвищою соціальною цінністю, її права та свободи закріплюються та гарантуються нормами права в процесі правового регулювання. Як слушно підкреслює Н. Пархоменко, за антропологічного підходу людина стає центральним об'єктом загальнотеоретичного правознавства, а її природно-правові властивості та закономірності державно-юридичного забезпечення перетворюються на найважливішу складову предмета цієї науки [7, с. 83].

Права людини є найбільш універсальними та значущими цінностями. Саме норма права встановлює межі свободи людини, вона є особливою формою відображення соціальної реальності. У період воєнного стану має місце обмеження прав та свобод людини. Ці заходи є вимушеними, мотивовані в першу чергу необхідністю забезпеченням безпеки людини, а з іншого боку суспільно-державне життя залежить від тих загроз, які мають місце в нашій державі та світі загалом. Поряд з цим заслуговує на увагу також аксіологічний підхід, який повинен стати ключовим у правовому регулюванні, враховуючи вже закріплені нормами права накопичені століттями правові цінності.

З метою поглибленого аналізу зазначеної проблеми звернемо увагу на розуміння функцій цінностей у правовому регулюванні. На нашу думку, функції цінностей у правовому регулюванні є певними напрямами впливу на суспільні відносини, відображають ті зміни, що мають місце в процесі проведення реформ, їх змістову, сутнісну наповненість, є одним із засобів реалізації політики держави тощо. Соціальне призначення цінностей визначається суспільними потребами у взаємозв'язку зі спрямованістю правового регулювання, що відповідає інтересам і потребам суспільного розвитку, є результатом правотворчої діяльності держави, яка реалізує ці потреби в правових нормах.

Серед найважливіших функцій, які характерні для цінностей права та правового регулювання, слід виокремити регулятивну функцію. Фундаментальні демократичні принципи, юридичні засоби та механізми, які закріплені нормами права, становлять основу правового регулювання, а в необхідних випадках виконують безпосередньо регулівну роль, забезпечуючи правопорядок і законність у суспільстві та державі.

Для цінностей у правовому регулюванні характерна також культурна функція. На думку Л. Макаренко, «правові цінності – це такі культурні духовні цінності, які використовують суб'єкти правової культури в їх правовій діяльності з метою підтримання та втілення в життя моральних та інших соціальних цінностей через правовий порядок, що орієнтується на вказані цінності» [8, с. 14]. Виходячи із зазначеного, ця функція цінностей свідчить про поєднання моральної, духовної та правової складових, що реалізується шляхом діяльності суб'єкта правової культури та спрямована на забезпечення правопорядку в суспільстві та державі.

Ідеологічна функція цінностей у правовому регулюванні впливає на правотворчий і правореалізаційний процес, на процес створення та впровадження в життя норми права, саме через систему оцінок, поглядів, уявлень формуються критерії ефективності правового регулювання.

Інформаційна функція цінностей правового регулювання спрямована на забезпечення суб'єктів суспільних відносин інформацією щодо можливостей їхньої поведінки, спрямованості дій суб'єктів, має як абстрактний, так і індивідуальний характер.

Координаційна функція цінностей у правовому регулюванні забезпечує можливості координації дій як суб'єктів правотворчості, так і правозастосування, правотлумачення залежно від їх інтересів, потреб і цілей, форм та видів діяльності.

Аналізуючи проблему щодо ціннісного аспекту в правовому регулюванні, необхідно звернути увагу на ті чинники, які кардинально впливають на її реалізацію як у позитивному, так і негативному аспекті.

У тлумачному словнику термін «чинник» розглядається як умова, рушійна сила будь-якого процесу, явища тощо [9, с. 553].

Звернемо увагу на ті чинники, які є актуальними в реаліях сьогодення та мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Насамперед актуалізуємо увагу на об'єктивних чинниках. Проведення реформ у різних сферах суспільного життя потребує певних зусиль, відповідних ресурсів та має часовий вимір. На жаль, деякі з них характеризуються затяжним характером, незавершеністю, інколи навіть невизначеністю, що негативно впливає на їх результативність та ефективність. Ці зміни повинні ґрунтуватися на цілісній концепції здійснення законодавчої політики, ключовим аспектом якої повинна бути ціннісна складова з урахуванням інтеграції нашої держави в європейський простір.

Отримання Україною позитивного рішення щодо членства в Європейському Союзі сприятиме послідовному впровадженню в правову систему України міжнародних європейських стандартів, які були сформовані в інших правових традиціях. Ці стандарти містять вимоги і щодо ціннісного аспекту та є важливим засобом гармонізації законодавства України та Європейського Союзу. Адаптація вітчизняного законодавства є вагомим кроком України до правової системи Європейського Союзу, оскільки держави, які мають намір приєднатися до нього, повинні дотримуватися відповідних вимог, що висуваються Європейським Союзом, враховуючи також критерії забезпечення якості, цілісності нашого законодавства, його ціннісного аспекту.

Проте не варто забувати, що система національного законодавства належить до романо-германської правової сім'ї та має свої мовні, культурологічні особливості. Процес гармонізації системи національного та європейського права матиме часовий вимір, він не може здійснюватися механічно, потрібно розробити та впровадити відповідні універсальні механізми реалізації цього процесу.

Як відомо, важливим аспектом є також процес інституціоналізації правових цінностей, оскільки вони існують не лише у формі правових ідей, аксіом, принципів права, а набувають відображення в процесі функціонування підсистем правової системи (наприклад: ідеологічної, нормативної, суб'єктної, організаційної тощо) та повинні реалізовуватися в процесі діяльності правотворчих, правозастосовних, правотлумачних, судових органів та структур тощо.

Поряд із зазначеними чинниками вагомий вплив на переоцінку цінностей у правовому регулюванні має широкомасштабна збройна агресія проти нашої держави. Значна увага сконцентрована не лише на формальних цінностях, які покладені в основу існування права, а й на матеріальних, які є значущими з точки зору правових відносин, національного та міжнародного правопорядку.

Серед суб'єктивних чинників важливе місце належить відповідному рівню професіоналізму, культури та правосвідомості як науковців, так і законотворця та тих суб'єктів, які реалізують відповідні норми права, їх здатності до узагальнення, концептуалізації правової реальності та її потреб, вмінню аналізувати законодавство, давати експертну оцінку норм права та робити відповідні висновки тощо.

Всі ці чинники впливають на досконалість, ефективність, дієвість правового регулювання на його цінність для суспільства, держави чи конкретної особи.

Висновки. Ціннісний аспект у правовому регулюванні є важливою складовою процесу пізнання, результатом наукових досліджень, він формує нові погляди та шляхи вирішення проблемних питань та повинен відігравати ключову роль у юридичній практиці.

Функції цінностей у правовому регулюванні – це певні напрями впливу на об'єкт пізнання, враховуючи цілі та засоби їх досягнення.

Динаміка ціннісного аспекту в правовому регулюванні залежить від тих чинників, які кардинально впливають на її реалізацію як у позитивному, так і негативному аспекті, вони мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер.

Список використаних джерел

1. Макаренко Л. О. Теоретико-методологічні аспекти пізнання та формування правової культури: автореф. … докт. юрид. наук. Спец.: 12.00.01. Київ, 2019.
2. Рабінович П. М. Філософія права: навч. посіб. в 5 ч. для студ. вищ. навч. закл. Львів: Галицький друкар, 2014. Ч. 1–2: Філософія права як наука. Гносеологія права. 232 с.
3. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. Харків: Право, 2016. 952 с.
4. Чорнописька В. Проблеми дефініції «правових цінностей» у сучасному науковому дискурсі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: «Юридичні науки». Т. 7. № 1. 2020. С. 89–98.
5. Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.
6. Горобець К. В. Правові цінності. *Велика українська юридична енциклопедія:* у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол. О. В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. Харків: Право, 2016. 952 с.
7. Пархоменко Н. М. Методологічні підходи до дослідження загальнотеоретичних проблем конституціоналізації національного правового порядку. *Правова держава.* Вип. 24. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2013. С. 79–88.
8. Макаренко Л. О. Методологічні підходи до визначення поняття й сутності правових цінностей. *Jurnalul Juridic Nationa: Teorie si Practica.* 2018. № 5 (33). С. 10–15.
9. Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 10, 1979.

References

1. Makarenko L. O. Teoretyko-metodolohichni aspekty piznannia ta formuvnnia pravovoi kultury: Avtoreferat dys. na zdobuttia nauk. stupenia dokt. yuryd. nauk. Spetsialnist: 12.00.01. Kyiv, 2019. 47 s.
2. Rabinovych P. M. Filosofiia prava: Navch. posib. v 5 ch. dlia stud. vyshch. navch. zakl. Lviv: Halytskyi drukar, 2014. Ch. 1-2. Filosofiia prava yak nauka. Hnoseolohiia prava. 232 s.
3. Velyka. ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t. T. 3: Zahalna teoriia prava / redkol.: O. V. Petryshyn (holova) ta in.; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy; Nats. yuryd. un-t imeni Yaroslava Mudroho. 2017. Kharkiv: Pravo, 2016. 952 s.
4. Chornopyska V. Problemy definitsii «pravovykh tsinnostei» u suchasnomu naukovomu dyskursi. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika».* Seriia: «Yurydychni nauky». 2020. T. 7. № 1. S. 89–98.
5. Teoriia derzhavy i prava: pidruch. dlia stud. yuryd. vyshch. navch. zakl. / O. V. Petryshyn, S. P. Pohrebniak, V. S. Smorodynskyi ta in.; za red. O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2014. 368 s.
6. Horobets K. V. Pravovi tsinnosti. *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia:* u 20 t. T. 3: Zahalna teoriia prava / redkol.: O. V. Petryshyn (holova) ta in.; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy; Nats. yuryd. un-t imeni Yaroslava Mudroho. 2017. Kharkiv: Pravo, 2016. 952 s.
7. Parkhomenko N. M. Metodolohichni pidkhody do doslidzhennia zahalnoteoretychnykh problem konstytutsionalizatsii natsionalnoho pravovoho poriadku. *Pravova derzhava.* Vyp. 24. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2013. S. 79–88.
8. Makarenko L. O. Metodolohichni pidkhody do vyznachennia poniattia y sutnosti pravovykh tsinnostei. *Jurnalul Juridic Nationa: Teorie si Practica.* 2018. № 5 (33). С. 10–15.
9. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh. Kyiv: Naukova dumka, 1970–1980. T. 10, 1979.

Тарахонич Т. І. Ціннісний аспект правового регулювання в період воєнного стану

У статті охарактеризовано підходи до розуміння цінностей, правових цінностей, ціннісного аспекту в правовому регулюванні. Акцентовано увагу на особливостях цінностей у правовому регулюванні, що актуалізуються в період воєнного стану. Серед особливостей цінностей у правовому регулюванні насамперед виокремлено такі: вони являють собою певну сукупність засобів впливу на суспільні відносини, розкривають сутність і мету правового регулювання, вони мають системний характер та функціональну спрямованість, формуються в правовій реальності та набувають втілення в правовому регулюванні безпосередньо або містяться в правових нормах та принципах.

Функції цінностей у правовому регулюванні є певними напрямами впливу на суспільні відносини, відображають ті зміни, що мають місце в процесі проведення реформ, їх змістову, сутнісну наповненість,

є одним із засобів реалізації політики держави тощо. Визначено та охарактеризовано функції цінностей у правовому регулюванні.

Узагальнено існуючі наукові підходи, виокремлено та класифіковано чинники, що впливають на формування ціннісної складової правового регулювання. Серед об'єктивних чинників виокремлено такі: проведення реформ у різних сферах суспільного життя, що ґрунтуються на цілісній концепції здійснення законодавчої політики, ключовим аспектом якої повинна бути ціннісна складова з урахуванням інтеграції нашої держави в європейський простір. Серед даного різновиду чинників також виокремлено та охарактеризовано процес інституціоналізації правових цінностей, що набувають відображення в процесі функціонування підсистем правової системи.

Акцентовано увагу на суб'єктивних чинниках, серед яких важливе місце належить відповідному рівню професіоналізму як науковців, так і законотворця та тих суб'єктів, які реалізують відповідні норми права, тощо.

Ключові слова: цінність, правові цінності, цінність у правовому регулюванні, правове регулювання, чинники, що впливають на формування ціннісного аспекту в правовому регулюванні, функції цінностей у правовому регулюванні.

Tarakhonych T. I. The value aspect of legal regulation during martial law

The article describes the approaches to understanding values, legal values, value aspect in legal regulation. Emphasis is placed on the features of values in legal regulation that are relevant during martial law. Among the features of values in legal regulation the following are highlighted: they represent a set of means of influencing public relations, reveal the essence and purpose of legal regulation, they have a systemic nature and functional orientation, are formed in legal reality and embodied in legal regulation directly or contained in legal norms and principles.

The functions of values in legal regulation are certain ways of influence on public relations, that reflect the changes that occur in the process of reform, their content, essence if you will, is one of the means of implementing state policy etc. The functions of values in legal regulation are defined and characterized.

The existing scientific approaches are generalized, the factors influencing the formation of the value component of legal regulation are singled out and classified. Among the objective factors there are the following: reforms in various spheres of public life based on a holistic concept of legislative policy, a key aspect of which should be the value component, taking into account the integration of our country into the European space. Among this variety of factors, the process of institutionalization of legal values, which are reflected in the process of functioning of the subsystems of the legal system, is also singled out and characterized.

Emphasis is placed on subjective factors, among which an important place belongs to the appropriate level of professionalism of both scientists and legislators and those entities that implement the relevant rules of law etc.

Key words: value, legal values, value in legal regulation, legal regulation, factors influencing the formation of the value aspect in legal regulation, functions of values in legal regulation.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-52

УДК 342.7(477)

Вікторія Миколаївна Тернавська,
провідний науковий співробітник
Київського регіонального центру
Національної академії правових наук України,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0003-2102-619X

ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСІБ, ПОСТРАЖДАЛИХ УНАСЛІДОК ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ (КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Постановка проблеми. Україна як соціальна, правова держава формує національну зовнішню та внутрішню політику на засадах, що передбачають гарантування та належне забезпечення прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України. Водночас окремі категорії громадян потребують сьогодні особливої підтримки держави внаслідок повномасштабної агресії РФ проти України. Це питання має підвищене соціально-правове значення, оскільки кількість осіб, які постраждали, втративши своє майно та зазнавши поранень, фізичних і психологічних катувань, сексуального насилля внаслідок воєнних злочинів з боку російських військових, зросла в рази порівняно з періодом 2014–2021 років. Серед постраждалих і загиблих є багато дітей. Питання належного забезпечення та захисту конституційних прав і свобод постраждалих осіб є пріоритетним питанням конституційно-правової політики України на сьогодні. Однак надання необхідної підтримки з боку держави вимагає офіційного закріплення за кожною категорією осіб відповідного правового статусу. Нагальність вирішення цих питань в умовах воєнного стану актуалізує питання належного визначення ознак правового статусу кожної категорії громадян України, що постраждали від збройної агресії РФ проти України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового статусу особи і громадянина є достатньо дослідженим у загальній теорії права та в науці конституційного права. Водночас поява окремих категорій у системі сучасного конституційного права України, що зумовлена низкою екзогенних чинників, вимагає їх ґрунтовного дослідження. Так, внаслідок анексії АР Крим і воєнної агресії РФ проти України з'явились такі нові категорії, як «військово-цивільна адміністрація», «захисники і захисниці», «внутрішньо переміщена особа», «примусово переміщена особа» тощо. Найбільш дослідженою категорією є «внутрішньо переміщена особа», яка вивчалася в конституційно-правовому та адміністративно-правовому аспектах такими правознавцями, як Ю. Деркаченко, В. Дяченко, О. Капінус, К. Крахмальова, А. Купін, Л. Наливайко, А. Орєшкова, Т. Цимбалістий та ін. Водночас повномасштабне воєнне вторгнення РФ на територію України спричинило масовий характер внутрішньої міграції та появу нових проблем щодо належної визначеності правового статусу кожної окремої категорії громадян, постраждалих від російської агресії, дослідження яких є безпосереднім завданням науки конституційного права.

Метою статті є визначення правового статусу кожної окремої категорії осіб, постраждалих внаслідок воєнної агресії РФ проти України та формулювання науково обґрунтованих рекомендацій для усунення існуючих прогалин і колізій у конституційному законодавстві України.

Основні результати досліджень. Права і свободи людини, механізм їх гарантування та захисту становлять суть конституційно-правової політики кожної цивілізованої держави та визначають гуманістичний вектор міжнародної політики співіснування та подальшої співпраці міжнародного товариства у XXI ст. Однак збройна агресія РФ проти України, починаючи з 2014 року, призвела до масового грубого порушення прав людини як на непідконтрольних українській владі територіях, так і підлеглих до них. Мільйони українських громадян змушені були покинути свої домівки, втратити роботу і сталий дохід, соціальні зв'язки, у тому числі родинні, та в цілому звичний для

себе спосіб життя. Так, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, станом на 14 березня 2022 року кількість постраждалих внаслідок воєнної агресії РФ проти України становить 18 мільйонів осіб [1]. Однак, незважаючи на відносну локалізацію бойових дій, кількість постраждалих зростає щодня. Крім того, ступінь і характер втрат є різним для кожного, а тому кожна постраждала від збройної агресії особа потребує індивідуального підходу та тієї допомоги, що гарантована для осіб з певним правовим статусом.

1. Правовий статус осіб, змушених покинути свої місця проживання

Проблема вимушеної внутрішньої міграції є актуальною на сьогодні для багатьох сучасних країн, оскільки військові (збройні) конфлікти, епідемії, стихійні лиха, техногенні катастрофи є, на жаль, частими явищами в житті людства у XXI столітті. Однак у міжнародному праві існує велика прогалина у визначенні як статусу, так і міжнародно-правових стандартів забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО). На думку І. Каліущенка, забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб у широкому розумінні є сукупністю принципів і норм міжнародного права, втілених у міжнародно-правових угодах, що стосуються забезпечення прав ВПО, натомість у вузькому аспекті – це заснований на нормах міжнародних угод алгоритм дій, спрямованих на гарантування, охорону, захист прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, а також їх відновлення міжнародними та національними органами [2, с. 162].

Переміщення осіб в Україні із зони окупації та прилеглих небезпечних територій у 2014 році відбувалося стихійно, без участі української влади, яка певний час неспроможна була надати навіть саму елементарну первинну допомогу таким громадянам, оскільки в українському законодавстві не було визначено статус таких осіб. Задля забезпечення прав постраждалих осіб у перші місяці збройної агресії РФ проти України застосовувалися за аналогією положення Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28.02.1991 р. № 796-XII [3] як до вимушених переселенців, хоча сам Закон не містить нормативного визначення даної категорії. Поняття «вимушений переселенець» визначено у статті 2 Угоди про допомогу біженцям і вимушеним переселенцям 1993 року [4], де вимушеним переселенцем визнається особа, яка, не будучи громадянином сторони, що надала притулок, була змушена залишити місце свого постійного проживання на території іншої сторони внаслідок здійсненого щодо неї або членів її сім'ї насильства чи переслідування в інших формах або реальної небезпеки зазнати переслідувань за ознакою расової належності, віросповідання, мови, політичних переконань, а також належності до певної соціальної групи, у зв'язку зі збройними та міжнаціональними конфліктами. Однак, оскільки, по-перше, Україна не підписала дану Угоду, та, по-друге, такі особи у більшості є громадянами України, то надання статусу вимушених переселенців таким особам було неправомірно. Як зауважують окремі українські правознавці, таке переміщення більше відповідало поняттю «біженство» внаслідок його стихійного характеру [5, с. 35], але положеннями Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 08.07.2011 р. № 3671-VI встановлюються державні гарантії захисту особам, які не є громадянами України [6]. Тому український законодавець надав таким особам статус внутрішньо переміщеної особи відповідно до міжнародно-правової практики, що ґрунтується на Керівних принципах з питань переміщення всередині країни осіб, схвалених у 1998 році структурами ООН [7], прийнявши Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 р. № 1706-VII [8].

Поряд з тим аналіз наукових публікацій свідчить про інколи некоректне ототожнення категорій «біженець» і «внутрішньо переміщена особа» [9, с. 128]. Річ у тім, що ВПО, як і біженець, має право вимагати від держави надання правового захисту і гуманітарної допомоги, але на відміну від останнього, перебуває в межах кордонів території держави, з якою перебуває у відносинах громадянства, а підставою переміщення є не обґрунтовані побоювання індивідуальних переслідувань, а наявні фактичні обставини збройних конфліктів, постійних проявів насилля, порушення прав людини, природних чи техногенних катастроф, які не треба доводити, бо вони є загальновідомим фактом, зафіксованим органами влади національної держави та/або органами ООН. Дані відмінності мають суттєве значення при формуванні змісту національної конституційно-правової політики та її пріоритетів з метою гарантування і належного забезпечення конституційних прав

і свобод громадян України. Крім того, дані відмінності є істотними при формуванні європейської міграційної політики [10, с. 204] та міжнародного публічного права в цілому задля забезпечення належного правового статусу ВПО, оскільки на сьогодні дане питання регулюється актами т. зв. «м'якого права», що не мають обов'язкової юридичної сили.

Проблема забезпечення прав ВПО в Україні набирає загрозливих обертів, оскільки кількість ВПО в інших країнах рахується у тисячах (у Грузії 206 тис., у Азербайджані – 543 тис. тощо) [2, с. 162], а в Україні ця цифра перевищую понад 10 млн осіб. Крім того, іншим важливим аспектом даної проблеми є те, що частина українських громадян перетнула кордон України. Так, станом на травень 2022 року кількість ВПО всередині України вже перевищила 8 млн осіб, за даними DW з посиланням на дослідження Міжнародної організації з міграції [11], а кількість громадян, які виїхали за межі України, становить, за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, майже 5,6 млн людей [12]. Відповідно ті громадяни України, що виїхали за кордон мають одержати статус біженця для легалізації свого перебування на території іноземної держави. Однак сьогодні міжнародна спільнота пішла іншим шляхом, враховуючи ситуацію в Україні та кількість українських громадян, що вимушено виїхали за межі держави, статус біженця надають тільки за письмової заяви особи, що зобов'язує її виконувати встановлені правила та дотримуватися правового режиму для біженців у країні перебування, яка дала притулок. Натомість більшість громадян України одержали статус «тимчасовий захист» на підставі Директиви Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року, що дає їм право на проживання на території держави-приймання на строк від півроку до трьох років з правом одержання матеріальної допомоги, офіційного працевлаштування, допомоги на дітей, допомоги для пенсіонерів та інвалідів [13].

Натомість в Україні існує низка проблем у питанні належного забезпечення державних соціальних гарантій для ВПО. По-перше, аналіз правового положення ВПО за період 2014–2022 роки дає підстави констатувати наявність значних недоліків у механізмі реалізації ВПО своїх законних прав. Першою проблемою, з якою зіткнулися українські громадяни, було саме переміщення. Керівні принципи визначають у пункті 2 Принципу 7, що органи влади, які здійснюють переміщення, забезпечують максимально можливою мірою належне розміщення переміщених осіб, проведення таких переміщень у задовільних умовах з точки зору безпеки, харчування, здоров'я і гігієни, а також нероз'єднання членів однієї сім'ї [7]. Однак у перші роки збройної агресії РФ ініціативу з переміщення та розселення постраждалих громадян взяли на себе інститути громадянського суспільства, люди також виїжджали самі, а хто не міг покинути своїх хворих членів сім'ї, ті мусили залишатися і потерпали від обстрілів та різного роду знущань російських окупантів. Особливо грубо було порушено Принцип 20, згідно з яким кожна особа має право на визнання його правосуб'єктності, а відповідні органи влади мають видавати їм всі документи, необхідні для здійснення їх законних прав, сприяти у видачі нових документів чи заміні старих, втрачених під час переміщення, без вимоги повернутися на місце старого проживання для одержання цих чи інших необхідних документів [7], про що часто нарікали громадяни України, які вимушено виїхали з місць свого постійного проживання. В цілому, моніторинг ситуації з ВПО показав наявність таких основних проблем, що пов'язані з відновленням документів (паспортів, документів про освіту, правовстановлювальних документів на майно тощо), нарахуванням соціальних виплат, отриманням субсидій, житла, доступністю медичних послуг [14]. Місцеві вибори 2019 року також виявили проблеми щодо реалізації ВПО свого конституційного права обирати і бути обраними. Ситуація значно змінилася на краще лише у 2022 році. Тому не можемо погодитися з позицією В. Дяченка, який вважає, що ВПО не потребують особливого правового статусу і не можуть на нього претендувати, як цього потребують особи, що мають статус біженців [15, с. 91].

По-друге, у першій редакції статті 1 Закону України від 20.10.2014 р. № 1706-VII внутрішньо переміщеною особою було визначено громадянина України, що постійно проживає на території України, але якого змусили або який самостійно покинув своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру. Проте Законом України від 24.12.2015 р. № 921-VIII було змінено абзац перший частини першої статті 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», внаслідок чого, окрім громадян України, даний статус було надано іноземцям

і особам без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах та мають право на постійне проживання в Україні [16]. Підставою для цього став висновок на законопроєкт, у якому Генеральний директорат з прав людини та верховенства права Ради Європи зауважив, що статус внутрішньо переміщених осіб повинен залежати не від громадянства, а від законного проживання осіб на території України [17, с. 4]. Відповідно, сьогодні виникає реальна проблема щодо належного забезпечення соціальних прав іноземців та осіб без громадянства внаслідок потенційних колізій в українському законодавстві через непродуманість конституційно-правової політики. Річ у тому, що постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326 затверджено Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії РФ [18]. Однак у Верховній Раді України зареєстровано проєкт Закону «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації» від 24.03.2022 р. № 7198, який був прийнятий за основу у першому читанні 1 квітня 2022 року. У статті 2 даного законопроєкту передбачено, що право на одержання компенсації мають тільки громадяни України [19]. І тепер українському законодавцю слід прийняти виважено рішення, або статус тимчасово переміщеної особи має надаватися тільки громадянам, як це передбачено в законодавстві ФРН [20], чи громадянам і особам без громадянства, як це передбачено законодавством Грузії [21], або забезпечувати виплату компенсацій всім особам, яким за чинним законодавством надано статус ВПО.

Ми не вбачаємо колізій і невідповідності першої редакції Закону України від 20.10.2014 р. № 1706-VII положенням статей 21 та 26 Конституції України [22] та частини першої статті 3 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22.09.2011 р. № 3773-VI [23], про що зауважують окремі українські правознавці [5, с. 38; 24, с. 20], оскільки згідно з міжнародною практикою обов'язком національної держави є евакуація її громадян, що перебувають на території іноземної держави, а особи без громадянства вже користуються низкою прав, у тому числі щодо захисту їх життя від реальних і потенційних загроз, відповідно до ратифікованих українським парламентом міжнародно-правових актів. Натомість чинна редакція статті 1 Закону України від 20.10.2014 р. № 1706-VII суперечить Керівним принципам ООН 1998 року, де відповідно до пункту 2 переміщеними всередині країни особами вважаються особи чи групи осіб, яких змусили залишити або покинути свої домівки чи місця звичайного проживання, але які не пересікали міжнародно визнаних державних кордонів [7], тобто йдеться про осіб, які мають громадянську належність до держави.

2. Правовий статус осіб, вивезених насильницьким чином за межі України

Російська окупаційна влада під час т. зв. «гуманітарної інтервенції» масово в незаконний спосіб вивозить українських громадян на непідконтрольну територію Донецької області (т. зв. ДНР) для подальшого переміщення у депресивні райони РФ на примусові роботи. Українські громадяни проходять через фільтраційні табори, де принижують їх людську гідність, декого катують та позбавляють українського громадянства, відбираючи українські паспорти. Однак проблема полягає не лише у тому, що такі масові порушення конституційних прав українських громадян, гарантованих статтями 25 і 33 Конституції України [21], потребують відповідної юридичної кваліфікації. Річ у тому, що таке примусове вивезення трактується сьогодні в українській політиці та за кордоном як «депортація». Однак вживати даний термін у такому контексті вкрай некоректно, оскільки депортація означає примусове видворення з території національної держави іноземних громадян, які порушили законодавство цієї держави на її території, або ж виселення державою з недемократичним режимом власних громадян за межі своєї території з позбавленням громадянства. Поряд з тим у пункті 1 Прикінцевих і перехідних положень Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 р. № 1207-VII вживається термін «примусово переміщені особи» [25]. Однак, оскільки нормативного визначення даного поняття в українському законодавстві немає, то можна припустити, що український законодавець мав на увазі саме цю категорію громадян України. Своєю чергою, К. Крохмальова, аналізуючи українське законодавство, припускає, що вживання в українському законодавстві одночасно таких термінів, як «тимчасово переміщені особи» та «примусово переміщені особи» чи «особа, яка переміщується», «громадяни України, які переселилися», «особи, які переселилися», «сім'ї,

які переселилися», є або безпосередньо державною політикою, яка передбачає надання певної допомоги всім де-факто внутрішньо переміщеним особам, навіть до юридичного закріплення їх статусу, або ж це недолік юридичної техніки [24, с. 24–27].

Крім того, серед цивільного населення є також ті, що зазнали поранень чи інших ушкоджень здоров'я внаслідок воєнної агресії РФ проти України та втратили частину працездатності. Однак статус особи з інвалідністю внаслідок війни можуть одержати лише ті особи, які відповідно до пункту 4 частини другої статті 7 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22.10.1993 р. № 3551-XII стали особами з інвалідністю внаслідок поранень чи інших ушкоджень здоров'я, одержаних лише на території проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії РФ у Донецькій та Луганській областях [26]. Відповідно цей статус не поширюється на осіб, які одержали поранення чи зазнали інших ушкоджень здоров'я під час та у зв'язку з військовою агресією РФ проти України та на інших територіях України, де здійснювалися заходи із забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави.

Висновки. Сьогоднішні події в Україні викривають грубе порушення прав і свобод українських громадян РФ внаслідок збройної агресії проти України. Забезпечення конституційних прав і свобод постраждалих осіб та гарантії їх соціального захисту зумовлені одержанням відповідного правового статусу. Однак внаслідок непослідовності конституційно-правової політики України чинне законодавство має низку прогалин і колізій, які ускладнюють чи взагалі унеможливлюють належне забезпечення державних соціальних гарантій особам, постраждалим від воєнної агресії РФ проти України. Відповідно, сучасна конституційно-правова політика України має формуватися більш виважено та відповідно до національних інтересів, а не лише під впливом рекомендацій міжнародних експертів, своєчасно враховувати нові юридичні факти, що сприятиме удосконаленню механізму правового регулювання у сфері захисту прав людини. І саме наука конституційного права має своїм безпосереднім завданням дослідження цих проблемних питань з метою сприяння формуванню якісної та науково обґрунтованої конституційно-правової політики.

Список використаних джерел

1. ВООЗ оцінює кількість постраждалих від війни в Україні у 18 млн. *Interfax-Україна.* 14 березня 2022 року. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/general/812929.html
2. Каліущенко І. М. Міжнародно-правові стандарти забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб та їх впровадження в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2016. № 2. С. 161–164.
3. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 28.02.1991 р. № 796-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1991. № 16. Ст. 200.
4. Угода про допомогу біженцям та вимушеним переселенцям: міжнародний документ від 24 вересня 1993 р. / СНД. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_040#Text
5. Наливайко Л. Р., Орєшкова А. Ф. Внутрішньо переміщені особи: визначення поняття. *Право і суспільство.* 2018. № 1. С. 34–39.
6. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 08.07.2011 р. № 3671-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 16. Ст. 146.
7. Руководящие принципы по вопросу о перемещении лиц внутри страны. 1998 г. Составлены Представителем Генерального секретаря по вопросу о внутренне перемещенных лицах. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/internal_displacement_principles.shtml
8. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 1. Ст. 1.
9. Цимбалістий Т., Блащак А. Правовий статус внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Актуальні проблеми правознавства.* 2019. № 4 (20). С. 126–130.
10. Кухтих С. В., Деркаченко Ю. В. Імміграція та адвокація прав біженців і внутрішньо переміщених осіб: Навчальний посібник. Київ, 2018. 397 с.
11. Кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні перевищила 8 млн людей: звідки й куди їхали найбільше. *Портал Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України.* 11 травня 2022 року. URL: https://www.minre.gov.ua/news/kilkist-vnutrishno-peremishchenyh-osib-vpo-v-ukrayini-perevyshchyla-8-mln-lyudey-zvidky-y-kudy

12. Кількість біженців з України досягла 5,6 мільйона – ООН. *Слово і діло.* 3 травня 2022 року. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/05/03/novyna/suspilstvo/kilkist-bizhencziv-ukrayiny-dosyahla-56-miljona-oon#:~:text
13. Про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та відповідальності за наслідки такого прийому: Директива Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU01293?an=2
14. Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами. Червень 2019 рік. URL: https://www.globalprotectioncluster.org/wp-content/uploads/Report_IOM_nms_round_14_ukr_web.pdf
15. Дяченко В. Визначення правового статусу внутрішньо переміщених осіб. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України.* 2017. № 1 (13). С. 89–98.
16. Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення гарантій дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 24.12.2015 р. № 921-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2016. № 6. Ст. 58.
17. Висновок Директорату з прав людини щодо проекту Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 10 жовтня 2014 року / Генеральний секретаріат, Генеральний Директорат з прав людини та верховенства права Ради Європи. DGI (2014) 24. URL: https://rm.coe.int/1680098ea6
18. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326. *Урядовий кур'єр.* 21.03.2022. № 64.
19. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації: проєкт Закону від 24.03.2022 р. № 7198. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39283
20. Закон о делах перемещенных лиц и беженцев (Федеральный закон о беженцах и перемещенных лицах – BFVG) (в редакции 1993 г.) (неофициальный перевод). URL: https://recht.germany.ru/consult/aussiedler/bvfg.html
21. О лицах, вынужденно перемещенных с оккупированных территорий Грузии, – вынужденных переселенцах: Закон Грузии от 06.02.2014 г. № 1982-IIc. URL: https://matsne.gov.ge/en/document/download/2244506/1/ru/pdf
22. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
23. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22.09.2011 р. № 3773-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 19-20. Ст. 170.
24. Крахмальова К. О. Адміністративно-правове забезпечення статусу внутрішньо переміщених осіб в Україні: дис. канд. юрид. наук. 12.00.07. Київ, 2017. 210 с.
25. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII. *Відомості Верховної Ради України.* 2014. № 26. Ст. 892.
26. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993 р. № 3551-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 45. Ст. 425.

References

1. VOOZ otsiniuie kilkist postrazhdalykh vid viiny v Ukraini u 18 mln. *Interfax-Ukraina.* 14 bereznia 2022 roku. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/general/812929.html
2. Kaliushchenko I. M. Mizhnarodno-pravovi standarty zabezpechennia prav vnutrishno peremishchenykh osib ta yikh vprovadzhennia v Ukraini. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2016. № 2. S. 161–164.
3. Pro status i sotsialnyi zakhyst hromadian, yaki postrazhdaly vnaslidok Chornobylskoi katastrofy: Zakon Ukrainy vid 28.02.1991 r. № 796-XII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR.* 1991. № 16. St. 200.
4. Uhoda pro dopomohu bizhentsiam ta vymushenym pereselentsiam : mizhnarodnyi dokument vid 24 veresnia 1993 r. / SND. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_040#Text
5. Nalyvaiko L. R., Orieshkova A. F. Vnutrishno peremishcheni osoby: vyznachennia poniattia. *Pravo i suspilstvo.* 2018. № 1. S. 34-39.
6. Pro bizhentsiv ta osib, yaki potrebuiut dodatkovoho abo tymchasovoho zakhystu: Zakon Ukrainy vid 08.07.2011 r. № 3671-VI. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2012. № 16. St. 146.

7. Rukovodyaschie printsipyi po voprosu o peremeschenii lits vnutri stranyi. 1998 g. Sostavlenyi Predstavitelem Generalnogo sekretarya po voprosu o vnutrenne peremeschennyih litsah. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/internal_displacement_principles.shtml
8. Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib: Zakon Ukrainy vid 20.10.2014 r. № 1706-VII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2015. № 1. St. 1.
9. Tsymbalistyi T., Blashchak A. Pravovyi status vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini. *Aktualni problemy pravoznavstva.* 2019. № 4 (20). S. 126-130.
10. Kukhtykh S. V., Derkachenko Yu. V. Immihratsiia ta advokatsiia prav bizhentsiv i vnutrishno peremishchenykh osib. Navchalnyi posibnyk. Kyiv, 2018. 397 s.
11. Kilkist vnutrishno peremishchenykh osib (VPO) v Ukraini perevyshchyla 8 mln. liudei: zvidky y kudy yikhaly naibilshe. *Portal Ministerstva z pytan reintehratsii tymchasovo okupovanykh terytorii Ukrainy*. 11 travnia 2022 roku. URL: https://www.minre.gov.ua/news/kilkist-vnutrishno-peremishchenyh-osib-vpo-v-ukrayini-perevyshchyla-8-mln-lyudey-zvidky-y-kudy
12. Kilkist bizhentsiv z Ukrainy dosiahla 5,6 miliona – OON. *Slovo i dilo.* 3 travnia 2022 roku. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/05/03/novyna/suspilstvo/kilkist-bizhencziv-ukrayiny-dosyahla-56-miljona-oon#:~:text
13. Pro minimalni standarty dlia nadannia tymchasovoho zakhystu u razi masovoho naplyvu peremishchenykh osib ta pro zakhody, shcho spryiaiut zbalansovanosti zusyl mizh derzhavamy-chlenamy shchodo pryiomu takykh osib ta vidpovidalnosti za naslidky takoho pryiomu : Dyrektyva Rady 2001/55/EC vid 20 lypnia 2001 roku. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU01293?an=2
14. Zvit natsionalnoi systemy monitorynhu sytuatsii z vnutrishno peremishchenymy osobamy. Cherven 2019 rik. URL: https://www.globalprotectioncluster.org/wp-content/uploads/Report_IOM_nms_round_14_ukr_web.pdf
15. Diachenko V. Vyznachennia pravovoho statusu vnutrishno peremishchenykh osib. *Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy.* 2017. № 1 (13). S. 89-98.
16. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo posylennia harantii dotrymannia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib: Zakon Ukrainy vid 24.12.2015 r. № 921-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2016. № 6. St. 58.
17. Vysnovok Dyrektoratu z prav liudyny shchodo proektu Zakonu Ukrainy «Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib» vid 10 zhovtnia 2014 roku / Heneralnyi sekretariat, Heneralnyi Dyrektorat z prav liudyny ta verkhovenstva prava Rady Yevropy. DGI (2014) 24. URL: https://rm.coe.int/1680098ea6
18. Pro zatverdzhennia Poriadku vyznachennia shkody ta zbytkiv, zavdanykh Ukraini vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.03.2022 r. № 326. *Uriadovyi kurier.* 21.03.2022. № 64.
19. Pro kompensatsiiu za poshkodzhennia ta znyshchennia okremykh katehorii obiektiv nerukhomoho maina vnaslidok boiovykh dii, terorystychnykh aktiv, dyversii, sprychynenykh viiskovoiu ahresiieiu Rosiiskoi Federatsii: proiekt Zakonu vid 24.03.2022 r. № 7198. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39283
20. Zakon o delah peremeschennyih lits i bezhentsev (Federalnyiy zakon o bezhentsah i peremeschennyih litsah – BFVG) (v redaktsii 1993 g.) (neofitsialnyiy perevod). URL: https://recht.germany.ru/consult/aussiedler/bvfg.html
21. O litsah, vyinuzhdenno peremeschennyih s okkupirovannyih territoriy Gruzii, – vyinuzhdennyih pereselentsah: Zakon Gruzii ot 06.02.2014 g. № 1982-IIc. URL: https://matsne.gov.ge/en/document/download/2244506/1/ru/pdf
22. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 1996. № 30. St. 141.
23. Pro pravovyi status inozemtsiv ta osib bez hromadianstva: Zakon Ukrainy vid 22.09.2011 r. № 3773-VI. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2012. № 19-20. St. 170.
24. Krakhmalova K. O. Administratyvno-pravove zabezpechennia statusu vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini: dys. kand. yuryd. nauk. 12.00.07. Kyiv, 2017. 210 s.
25. Pro zabezpechennia prav i svobod hromadian ta pravovyi rezhym na tymchasovo okupovanii terytorii Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 15.04.2014 r. № 1207-VII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2014. № 26. St. 892.
26. Pro status veteraniv viiny, harantii yikh sotsialnoho zakhystu: Zakon Ukrainy vid 22.10.1993 r. № 3551-XII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 1993. № 45. St. 425.

Тернавська В. М. Правовий статус осіб, постраждалих унаслідок воєнної агресії Російської Федерації проти України (конституційно-правовий аспект)

Стаття присвячена визначенню правового статусу окремих категорій осіб, постраждалих внаслідок збройної агресії РФ проти України. Досліджуються різні теоретичні підходи до визначення правового ста-

тусу внутрішньо переміщеної особи. Аналізується співвідношення категорій «внутрішньо переміщена особа», «переселенець» і «біженець» шляхом вивчення положень українського та зарубіжного конституційного законодавства, а також міжнародно-правових документів. Визначаються недоліки конституційного законодавства України у питаннях правового регулювання правового становища громадян України, серед яких багато дітей, та іноземців, які стали жертвами воєнної агресії РФ проти України, внаслідок непослідовності конституційно-правової політики України. Робиться висновок, що сучасна конституційно-правова політика України має формуватися більш виважено та відповідно до національних інтересів, а не лише під впливом рекомендацій міжнародних експертів, своєчасно враховувати нові юридичні факти, що дасть змогу в майбутньому уникнути прогалин і колізій у національному законодавстві. І саме наука конституційного права має своїм безпосереднім завданням дослідження цих проблемних питань з метою сприяння формуванню якісної та науково обґрунтованої конституційно-правової політики.

Ключові слова: конституційно-правова політика, правовий статус, внутрішньо переміщена особа, депортація, воєнна агресія.

Ternavska V. M. Legal status of persons affected by the military aggression of the Russian Federation against Ukraine (constitutional and legal aspect)

Ukraine as a social, legal state forms the national external and internal policy on the basis of guaranteeing and unconditional provision of rights and freedoms of man and citizen, proclaimed by the Constitution of Ukraine. At the same time, certain categories of citizens today need special state support because of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine. This issue has heightened social and legal significance because the number of persons who lost their property, became the victims of physical and psychological torture, sexual violence in the result of war crimes committed by the Russian military has much increased compared to 2014-2021. Many children are among the injured and dead. The question of proper provision and protection of the constitutional rights and freedoms of aggrieved persons is a priority issue of the constitutional and legal policy of Ukraine today. However, the granting a necessary support by the state requires the formal assignment of the appropriate legal status to each category of persons. The urgency of resolving these questions under the state of martial law actualizes the issue of proper defining the characteristics of legal status of each category of Ukrainian citizens affected by the military (armed) aggression of the Russian Federation against Ukraine.

In the article there investigated various theoretical approaches to determining the legal status of an internally displaced person. The ratio of the categories “internally displaced person”, “migrant” and “refugee” is analyzed by studying the provisions of Ukrainian and foreign constitutional legislation as well as international legal documents. There determined the defects of the constitutional legislation of Ukraine in matters of legal regulation of the legal status of citizens of Ukraine, including children, and foreigners, who suffered in a result of military (armed) aggression of the Russian Federation against Ukraine, due to the inconsistency of the constitutional and legal policy of Ukraine. It is concluded that the current constitutional and legal policy of Ukraine should be formed more considerably and according to national interests, not only under the impact of international experts’ recommendations, timely take into account new legal facts, that will permit to avoid lacunae and collisions in national legislation in future.

Key words: constitutional and legal policy, legal status, internally displaced person, deportation, military aggression.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-53

УДК 349.3

Галина Анатоліївна Трунова,
старший науковий співробітник
відділу проблем цивільного,
трудового та підприємницького права Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-1829-2561

ЗАХИСТ ПРАВ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ІНШИХ ДЕРЖАВ УНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Постановка проблеми. Внаслідок російської агресії проти України, починаючи з 24 лютого 2022 року, мільйони українців покинули свої домівки, переїхавши в інші регіони України або ж взагалі виїхали за кордон. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, станом на 7 червня 2022 року було зареєстровано близько 7,3 млн перетинів кордону з України, і ще 2,3 млн – до України. По всій Європі було зареєстровано щонайменше 4,8 млн біженців з України, включаючи тих, хто спочатку перетнув кордон із сусідніми країнами, а потім переїхав до інших країн [1]. У зв'язку з цим актуалізується питання щодо забезпечення прав громадян України, які вимушено переміщені з України в інші країни внаслідок збройної агресії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний інтерес з обраної тематики дослідження становлять аналітичні доповіді фахівців МОП [2; 3] та Управління Верховного комісара ООН [4], присвячені питанням забезпечення прав вимушено переміщених осіб, а також окремим проблемам їх доступу до основних прав людини. Варто відзначити статті [5; 6], зосереджені на тематиці інституту тимчасового захисту в ЄС, можливостях для українців у країнах ЄС, а також порівняльно-правовому аспекті статусу біженця й тимчасового захисту. На додаток на базі п'яти Комітетів Верховної Ради України за участю інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців з питань захисту та Регіонального бюро УВКБ ООН у Європі, науковців, громадських організацій відбулись спільні комітетські слухання на тему: «Захист прав і свобод громадян України, які перебувають на території держав – членів ЄС та інших держав як тимчасово переміщені особи внаслідок збройної агресії РФ». За результатами обговорення основних проблем на комітетських слуханнях вироблені відповідні рекомендації в інтересах українців, які тимчасово виїхали за межі батьківщини через лихо війни [7]. Водночас гострота проблеми забезпечення прав громадян України, які вимушені перебувати в інших державах внаслідок збройної агресії, потребує подальших наукових доробок із зазначеного питання.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі аналізу чинних міжнародно-правових актів, законодавства іноземних держав, наукових публікацій дослідити питання забезпечення прав громадян України, які переміщені до інших держав внаслідок збройної агресії та виробити окремі пропозиції щодо їх захисту.

Основні результати дослідження. Із 4,8 млн українських громадян, зареєстрованих у Європі, 3,2 млн зареєструвалися у програмі тимчасового захисту або подібних національних програмах захисту [1]. Головний документ, що регулює питання надання тимчасового захисту – Директива Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб і відповідальності за наслідки такого прийому. Директиву активовано для українців Рішенням Ради (ЄС) 2022/382 від 4 березня 2022 року, що встановлює наявність масового напливу переміщених осіб з України у розумінні статті 5 Директиви 2001/55/ЄС та запроваджує тимчасовий захист [8]. Тимчасовий захист є одним з різновидів міжнародного захисту, який відрізняється від статусу біженця. Питання біженства регулюють Же-

невська конвенція про статус біженців 1951 року, Нью-Йоркський протокол 1967 року та Дублінська конвенція 1990 року [8].

Згідно з Директивою 2001/55/ЄС тимчасовий захист має забезпечити кожна країна – член ЄС (крім Данії). Однак Директива 2001/55/ЄС не застосовується в інших країнах Шенгенської зони (Швейцарії, Норвегії, Ліхтенштейні, Ісландії). Ці країни самостійно вирішують питання щодо порядку і кількості біженців з України, яких вони готові прийняти. Кожна країна – член ЄС приймає на підставі Директиви ЄС власні нормативні акти, у зв'язку з чим обсяг, строк і порядок надання тимчасового захисту може різнитися [6]. Водночас тимчасовий захист активовано у всіх країнах – членах ЄС, а також у Швейцарії, Норвегії, Ліхтенштейні та Ісландії [9]. Данія також прийняла спеціальний закон про тимчасовий захист українців. Фолькетингом Данії 16 березня 2022 року прийнято спеціальний закон, який дозволяє українцям легалізувати своє перебування у Данії та отримати відповідний статус переміщеної особи за пришвидшеною процедурою. Українці, які втекли від війни і опинилися в Данії, зможуть одразу отримати дозвіл на проживання, що дасть змогу їм здобувати освіту, влаштовуватися на роботу та отримувати соціальні пільги. Нормативний акт передбачає, що дозвіл на проживання буде виданий терміном на два роки, з можливістю продовження [10].

Загалом тимчасовий захист включає право на житло, освіту, роботу, соціальне забезпечення, медичну допомогу, але скористатися цими правами можна після реєстрації в обраному місці проживання в будь-якій країні ЄС (лише в одній); статус встановлюється на один рік і може бути продовжений ще на два роки, у разі зміни ситуації в Україні може бути припинений) [5].

З метою надання підтримки українським біженцям 39 країн станом на 8 квітня 2022 року здійснили загалом 519 заходів, більшість з яких – у таких сферах, як освіта, охорона здоров'я або доступ до інших основних послуг. Приблизно 30% цих заходів припадає на соціальні виплати в грошовій та натуральній формі [2].

Що стосується країн ЄС, то в першу чергу існує необхідність контролю за додержанням прав українців на соціальний захист, медичну допомогу, доступу до освіти для дітей та підлітків, а також їх можливостей бути долученим до ринку праці (відповідно до політики приймаючих країн у сфері зайнятості). Водночас найактуальнішою, як зазначають експерти, є проблема житла. Крім того, більшість людей через війну опинилися у ситуації раптової бідності [7].

Фахівці МОП відзначають, що громадяни, які виїхали з України, та потребують допомоги в короткостроковій і довгостроковій перспективі, включно з доступом до ринку праці та соціальним захистом, як це передбачено в ухвалених у 2016 році тристоронніх Керівних принципах МОП стосовно доступу біженців та інших вимушено переміщених осіб до ринку праці та Рекомендації МОП № 205 про зайнятість і гідну працю з метою забезпечення миру і потенціалу протидії 2017 року. Таку допомогу можна згрупувати за п'ятьма основними напрямами: надання переміщеним особам соціального захисту, включно з грошовими виплатами, з тим, щоб забезпечити їм стабільний дохід і доступ до послуг з охорони здоров'я; забезпечення обміну української валюти на валюту країни перебування: центральні банки деяких сусідніх з Україною країн розширили свої своп-лінії з фіксованим обмінним курсом; забезпечення догляду за дітьми й доступу до шкільного навчання з тим, щоб звести до мінімуму втрати людського капіталу в довгостроковій перспективі та дозволити батькам вийти на ринки праці країн, що приймають; сприяння інтеграції в формальні ринки праці шляхом мінімізації правових перешкод і полегшення визнання попереднього навчання, досвіду роботи та кваліфікації вимушено переміщених осіб; надання допомоги в пошуку роботи через державні служби зайнятості країн, що приймають, що може зіграти вирішальну роль у виявленні професійних навичок біженців та застосуванні цих навичок згідно з потребами ринку праці країни, що приймає, а також у полегшенні пошуку роботи [2].

Зауважимо, що вимушено переміщені особи – це здебільшого жінки, діти, особи похилого віку та особи з інвалідністю, що зі свого боку визначає пріоритети та напрями захисту прав відповідних категорій громадян. Йдеться про соціально вразливі верстви населення, адже жінки не можуть повноцінно працювати у зв'язку з необхідністю догляду за дітьми, особи похилого віку та особи з інвалідністю з об'єктивних причин також не можуть принагідно забезпечувати себе.

З метою посилення соціального захисту населення на період введення воєнного стану прийнята постанова Кабінету Міністрів України від 7 березня 2022 року № 214 «Деякі питання надання дер-

жавної соціальної допомоги на період введення воєнного стану». Відповідно до Постанови у разі виїзду отримувача державної допомоги за межі України виплата державної соціальної допомоги не припиняється на період введення воєнного стану та одного місяця після його припинення [11].

Стосовно виплати пенсій для осіб, які в умовах війни змінили своє постійне місце проживання та виїхали за кордон. Згідно з даними, які щотижнево оновлюються дипломатичними представництвами України за кордоном, станом на 25 травня 2022 року загальна кількість осіб віком понад 60 років, які прибули до іноземних держав після 24 лютого 2022 року становить 502 980 осіб. Громадяни, які виїхали за кордон через війну, можуть отримувати свої пенсійні виплати від держави Україна тільки у тому разі, якщо до війни отримували ці виплати через установи банків. У такому випадку вони можуть вільно користуватись за кордоном картками українських банків та отримувати свої виплати. До того ж пенсіонерам, яким виплачували кошти через АТ «Укрпошта», можна змінити спосіб отримання виплати, а саме отримувати пенсію через платіжну картку. Зокрема, відкрити платіжну картку через офіційний сайт або мобільний додаток банку, шляхом відеоверифікації. [12]. Також варто відзначити, що у зв'язку із нещодавніми змінами законодавства [13] заяву про виплату пенсії можна подавати до органу Пенсійного фонду України в електронній формі через веб-портал електронних послуг Пенсійного фонду України з використанням засобів кваліфікованого електронного підпису.

Заразом актуальним залишається питання укладення та ратифікації двосторонніх угод про соціальне забезпечення на підтримку реалізації права громадян на пенсію. Наразі Україна має двосторонні угоди про соціальне забезпечення з Болгарією, Естонією, Іспанією, Латвією, Литвою, Словаччиною, Чехією, Португалією, Польщею. З метою захисту прав громадян на пенсійне забезпечення необхідна ратифікація вже підписаних угод з Ізраїлем та Німеччиною, а також укладення угод з іншими країнами.

З метою дотримання та захисту прав дитини при Кабінеті Міністрів України утворено Координаційний штаб з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану, серед основних завдань якого є: координація дій щодо організації евакуації дітей, зокрема дітей з інвалідністю та дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, які не досягли 18-річного віку та проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, які влаштовані на виховання та спільне проживання до прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу, які перебувають під опікою, піклуванням, які влаштовані до сімей патронатних вихователів, з небезпечних територій, створення безпечних умов для їх перебування; координація дій центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо розміщення та задоволення потреб дітей, евакуйованих у безпечні регіони України, та тих, які переміщені у держави тимчасового перебування; координація заходів щодо забезпечення розміщення та задоволення потреб дітей, евакуйованих у безпечні регіони України, та тих, які переміщені у держави транзитного перебування; здійснення контролю за постановкою на консульський облік дітей у державі їх тимчасового влаштування і визначення шляхів, механізмів і способів вирішення проблемних питань, що виникають під час постановки на консульський облік дітей, та забезпечення повернення дітей до України після припинення воєнних дій; визначення шляхів і способів вирішення проблемних питань щодо захисту прав дитини в умовах воєнного стану; прийняття оперативних рішень щодо захисту прав дітей; моніторинг дотримання соціальних стандартів і прав дітей в Україні, у державах їх тимчасового перебування, які виїхали за межі України, а також організація їх повернення в Україну; інформування громадян України та міжнародної спільноти про становище та потреби в захисті дітей в умовах воєнного стану [14].

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 10 травня 2022 року № 580 «Про внесення змін до порядків, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866 і від 27 березня 2022 року № 385» передбачено запровадження обліку дітей, які тимчасово переміщені (евакуйовані) на території України, де не ведуться бойові дії, або за межі України [15]. У зв'язку з цим Мінсоцполітики доручено забезпечити у п'ятимісячний строк удосконалення Єдиної інформаційно-аналітичної системи «Діти» для цифровізації процесів влаштування дітей у сімейні форми виховання [16].

Зауважимо, що, за результатами опитування Центру Разумкова, 79% вимушено переміщених осіб планують повернутися в Україну після закінчення війни [17]. Відтак необхідно здійснювати

розробку державних соціальних програм щодо повернення та реінтеграції громадян, які вимушено переміщені до інших держав внаслідок збройної агресії, передусім стосовно питань житла та зайнятості.

Надзвичайно проблематичним залишається питання захисту прав громадян України, які були депортовані до країни агресора. Точна кількість примусово вивезених осіб невідома, під питанням також їх безпека та забезпечення основ життєдіяльності. Держава Україна та міжнародна спільнота повинні докласти надзвичайних зусиль з метою захисту прав громадян України як на тимчасово окупованих територіях, так і на території РФ.

Висновки. З огляду на наведене слід дійти висновку, що запроваджений в ЄС тимчасовий захист громадян України, які вимушено переміщені внаслідок збройної агресії до країн ЄС, спрямований на захист основних прав і свобод відповідної категорії громадян України, забезпечуючи їм доступ до освіти, охорони здоров'я, ринку праці, житла та соціального забезпечення. Варто відзначити і позитивні зміни чинного законодавства щодо захисту прав вимушено переміщених дітей, а також окремих категорій громадян щодо збереження прав на соціальні виплати при виїзді за кордон та діджиталізації процедурних відносин у сфері соціального забезпечення. Попри це актуалізується питання щодо розробки державних соціальних програм повернення та реінтеграції вимушено переміщених громадян з-за кордону. Також необхідним є пошук науково обґрунтованих заходів захисту прав примусово депортованих громадян України на території держави-агресора.

Список використаних джерел

1. УВКБ ООН оновлює дані про біженців з України, які відображають останні переміщення. URL: https://www.unhcr.org/ua/46047-unhcr-updates-ukraine-refugee-data-reflecting-recent-movements_ua.html
2. Вплив кризи в Україні на сферу праці: попередні оцінки. Аналітична записка МОП. 11 травня 2022 року. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2022-05/UKR_Brief%20note_11May-2022.pdf
3. Занятость и достойный труд в целях обеспечения мира и потенциала противодействия: пересмотр Рекомендации 1944 года о занятости в период перехода от войны к миру (71). Международное бюро труда. Женева, 2017. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_547295.pdf
4. The EU temporary protection directive in practice 2022. United Nations High Commissioner for Refugees. URL: https://data.unhcr.org/en/documents/details/93633
5. Кібенко О. Правові режими надання тимчасового захисту українцям у різних країнах. *Юридична газета online.* URL: https://yur-gazeta.com/golovna/suddya-vs-rozpovila-pro-pravovi-rezhimi-nadannya-timchasovogo-zahistu-ukrayincyam-u-riznih-krayinah.html
6. Карлін О. Тимчасовий захист або статус біженця. Що потрібно знати українцям в ЄС. *Юридична газета online.* URL: https://pravokator.club/news/tymchasovyj-zahyst-dlya-gromadyan-ukrayiny-v-krayinah-yes/
7. У Комітеті Верховної Ради України з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів відбулося широке обговорення питань щодо захисту прав і свобод українців, які перебувають на території держав – членів ЄС та інших держав у зв'язку з війною росії проти України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/224043.html
8. Верховний Суд переклав українською та публікує тексти Директиви про тимчасовий захист 2001/55/ЄС та Рішення Ради ЄС, яким вона була активована для України. URL: https://yur-gazeta.com/golovna/direktiva-pro-timchasoviy-zahist-u-krayinah-es-vs-pidgotuvav-pereklad.html
9. Інформація для людей, які тікають від війни в Україні. European Commission. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/stronger-europe-world/eu-solidarity-ukraine/eu-assistance-ukraine/information-people-fleeing-war-ukraine_uk#---2
10. Данія: як українцям отримати посвідку на тимчасове проживання. URL: https://visitukraine.today/uk/blog/282/daniya-kak-ukraincam-polucit-razresenie-na-vremennoe-prozivanie
11. Деякі питання надання державної соціальної допомоги та пільг на період введення воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 березня 2022 р. № 214. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2022-п#Text
12. Майже півмільйона українських пенсіонерів вимушено виїхали за кордон через широкомасштабне воєнне вторгнення росії в Україну. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/224006.html
13. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо виплат пенсії та грошової допомоги внутрішньо переміщеним особам та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов

Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 2022 р. № 363. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/363-2022-п#Text
14. Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2022 р. № 302. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-п#Text
15. Про внесення змін до порядків, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866 і від 27 березня 2022 р. № 385: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 травня 2022 р. № 580. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-2022-п#Text
16. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо цифровізації процесів влаштування дітей у сімейні форми виховання: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 2022 р. № 636. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/636-2022-п#Text
17. 79% біженців планують повернутися в Україну після війни – результати опитування. *Юридична газета online.* URL: https://yur-gazeta.com/golovna/79-bizhenciv-planuyut-povernutisya-v-ukrayinu-pislya-viyni--rezultati-opituvannya.html

References

1. UVKB OON onovliuie dani pro bizhentsiv z Ukrainy, yaki vidobrazhaiut ostanni peremishchennia. URL: https://www.unhcr.org/ua/46047-unhcr-updates-ukraine-refugee-data-reflecting-recent-movements_ua.html
2. Vplyv kryzy v Ukraini na sferu pratsi: poperedni otsinky. Analitychna zapyska MOP. 11 travnia 2022 roku. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2022-05/UKR_Brief%20note_11May-2022.pdf
3. Zaniatost y dostoinыi trud v tseliakh obespechenyia myra y potentsyala protyvodeistvyia: peresmotr Rekomendatsyy 1944 hoda o zaniatosty v peryod perekhoda ot voinы k myru (71). Mezhdunarodnoe biuro truda. Zheneva, 2017. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_547295.pdf
4. The EU temporary protection directive in practice 2022. United Nations High Commissioner for Refugees. URL: https://data.unhcr.org/en/documents/details/93633
5. Kibenko O. Pravovi rezhymy nadannia tymchasovoho zakhystu ukraintsiam u riznykh krainakh. *Yurydychna hazeta online.* URL: https://yur-gazeta.com/golovna/suddya-vs-rozpovila-pro-pravovi-rezhimi-nadannya-timchasovogo-zahistu-ukrayincyam-u-riznih-krayinah.html
6. Karlin O. Tymchasovyi zakhyst abo status bizhentsia. Shcho potribno znaty ukraintsiam v YeS. *Yurydychna hazeta online.* URL: https://pravokator.club/news/tymchasovyj-zahyst-dlya-gromadyan-ukrayiny-v-krayinah-yes/
7. U Komiteti Verkhovnoi Rady Ukrainy z pytan sotsialnoi polityky ta zakhystu prav veteraniv vidbulosia shyroke obhovorennia pytan shchodo zakhystu prav i svobod ukraintsiv, yaki perebuvaiut na terytorii derzhav-chleniv YeS ta inshykh derzhav u zviazku z viinoiu rosii proty Ukrainy. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/224043.html
8. Verkhovnyi Sud pereklav ukrainskoiu ta publikuie teksty Dyrektyvy pro tymchasovyi zakhyst 2001/55/EC ta Rishennia Rady YeS, yakym vona bula aktyvovana dlia Ukrainy. URL: https://yur-gazeta.com/golovna/direktiva-pro-timchasoviy-zahist-u-krayinah-es-vs-pidgotuvav-pereklad.html
9. Informatsiia dlia liudei, yaki tikaiut vid viiny v Ukraini. European Commission. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/stronger-europe-world/eu-solidarity-ukraine/eu-assistance-ukraine/information-people-fleeing-war-ukraine_uk#---2
10. Daniia: yak ukraïntsiam otrymaty posvidku na tymchasove prozhyvannia. URL: https://visitukraine.today/uk/blog/282/daniya-kak-ukraincam-polucit-razresenie-na-vremennoe-prozivanie
11. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Deiaki pytannia nadannia derzhavnoi sotsialnoi dopomohy ta pilh na period vvedennia voiennoho stanu» vid 7 bereznia 2022 r. № 214. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2022-p#Text
12. Maizhe pivmiliona ukrainskykh pensioneriv vymusheno vyikhaly za kordon cherez shyrokomasshtabne voienne vtorhnennia rosii v Ukrainu. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/224006.html
13. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh postanov Kabinetu Ministriv Ukrainy shchodo vyplat pensii ta hroshovoi dopomohy vnutrishno peremishchenym osobam ta vyznannia takymy, shcho vtratyly chynnist, deiakykh postanov Kabinetu Ministriv Ukrainy» vid 25 bereznia 2022 r. № 363. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/363-2022-p#Text
14. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro utvorennia Koordynatsiinoho shtabu z pytan zakhystu prav dytyny v umovakh voiennoho stanu» vid 17 bereznia 2022 r. № 302. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-p#Text

15. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro vnesennia zmin do poriadkiv, zatverdzhenykh postanovamy Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 24 veresnia 2008 r. № 866 i vid 27 bereznia 2022 r. № 385» vid 10 travnia 2022 r. № 580. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-2022-p#Text
16. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh postanov Kabinetu Ministriv Ukrainy shchodo tsyfrovizatsii protsesiv vlashtuvannia ditei u simeini formy vykhovannia» vid 31 travnia 2022 r. № 636. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/636-2022-p#Text
17. 79% bizhentsiv planuiut povernutysia v Ukrainu pislia viiny – rezultaty opytuvannia. *Yurydychna hazeta online.* URL: https://yur-gazeta.com/golovna/79-bizhenciv-planuyut-povernutisya-v-ukrayinu-pislya-viyni--rezultati-opituvannya.html

Трунова Г. А. Захист прав громадян України, які перебувають на території інших держав унаслідок збройної агресії

Стаття присвячена питанню захисту прав громадян України, які переміщені до інших країн внаслідок російської агресії проти України. Розглянуто питання тимчасового захисту вимушено переміщених громадян України за кордон відповідно до Директиви Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року. Проаналізовано правові аспекти впровадження тимчасового захисту в країнах ЄС і його особливості щодо захисту прав вимушено переміщених осіб. Зосереджено увагу на проблемах забезпечення прав громадян України в ЄС. Проаналізовано основні зміни в чинному законодавстві, спрямовані на забезпеченні прав вимушено переміщених громадян за кордон. Зроблено відповідні висновки та пропозиції щодо підвищення захисту прав відповідної категорії громадян.

Ключові слова: тимчасовий захист, вимушено переміщені особи, соціальний захист, воєнний стан, пенсія.

Trunova H. A. Protection of the rights of citizens of Ukraine who are on the territory of other states as a result of armed aggression

The article is devoted to the protection of the rights of citizens of Ukraine who have been transferred to other countries as a result of russian aggression against Ukraine.There are given statistics by United Nations High Commissioner for Refugees on the number of Ukrainian citizens who were forced to leave their homes and move to other countries as a result of the war. The issue of temporary protection of forcibly displaced citizens of Ukraine abroad in accordance with Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. The legal aspects of the introduction of temporary protection in the EU and its features regarding the protection of the rights of internally displaced persons are analyzed. The focus is on the problems of ensuring the rights of Ukrainian citizens in the EU. It was also noted that the majority of internally displaced persons belong to the socially vulnerable category of the population and need additional social protection. The main changes in the current legislation aimed at ensuring the rights of forcibly displaced citizens abroad are analyzed, taking into account the peculiarities of the composition of the relevant category of citizens. Relevant conclusions were made and proposals were made to increase the protection of the rights of Ukrainian citizens who have been transferred to other states as a result of russian aggression.

Key words: temporary protection, forcibly displaced persons, social protection, martial law, pension.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-54

УДК 340 (12); 340 (15); 32-027.21

Леся Вікторівна Худояр,
старший науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0003-2386-1869

ІМПЕРСЬКА ПАРАДИГМА «РУССКОГО МИРА»

Постановка проблеми. Стаття є спробою знайти відповіді на кілька актуальних питань: імперська російська парадигма – це вестернізація московського «варварського» царства чи ідеологічне оформлення експансіоністської зовнішньополітичної стратегії московської автократії; що є спільного між ідеєю «третього Риму» і концепцією «русского мира»; «русский мир» і імперіалізм – що поєднує ці два поняття; яка роль відводиться Україні в імперській парадигмі «русского мира».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Парадигму російської імперії досліджували численні вітчизняні і зарубіжні дослідники різних часів, зокрема О. Баган, О. Герцен, В. Головченко, В. Горбулін, Л. Гудков, М. Данилевич, В. Зеньківський, П. Кір'яков, О. Костюк, М. Кром, С. Кульчицький, К. Маркс, О. Оглоблин, В. Окіпнюк, О. Прєсняков, О. Русина, Р. Суні, В. Ткаченко, М. Томенко, Б. Успенський, Г. Флоровский, Р. Шпорлюк, А. Юрганов та ін. Однак проблема генезису імперської парадигми «русского мира» залишається малодослідженою.

Метою статті є спроба дослідити витоки та генезис російської імперської парадигми за останні 500 років, зокрема, приділити увагу ролі України в імперській парадигмі «русского мира».

Виклад основного матеріалу. Витоки імперської парадигми на теренах сучасної Росії вітчизняні і зарубіжні історики й історики права переважно пов'язують з періодом т. зв. збирання земель навколо Московського князівства після монголо-татарської навали. У 1263 році великий князь київський і владимирський Олександр Невський виокремив Московське князівство зі складу Владимиро-Суздальського князівства. Його онуку Юрію Даниловичу 1312 року вдалося посісти новгородський стіл, а у 1317 році – владимирський великокнязівський. Відтоді Московське князівство набуло статусу вотчинного й посіло домінуюче становище у Великому Владимирському князівстві.

Велике князівство Владимирське і Московське на час кончини Василія I (1425) було типовим середньовічним князівством – протодержавним утворенням, правителі якого – великі князі владимирський і московський посідали свій престол за ханським ярликом і вважалися «улусниками» (васалами) хана, тобто були правителями, залежними від Орди.

У 1299 році, через руйнування Києва 1240 року Батиєм і втрати ним значення столиці Давньоруської держави, за згодою митрополита Максима митрополичу столицю було перенесено до Владимира-на-Клязьмі. З того часу й до 1461 року митрополити носили титул «Київські та всієї Русі». З 1325 року кафедра митрополита була перенесена до Москви, а з 1461 року титул митрополита було змінено на «Московський та всієї Русі». Це стало суттєвим чинником посилення авторитету й впливу Великого князівства Владимирського і Московського, яке почало позиціонувати себе як центр православного світу і охоронець православної віри та земель з православним населенням.

Власне канцелярія митрополита в 30–50 роках XV ст. розпочала конструювання концепції великого князя як суверенного правителя і захисника православної віри, яка значно випереджала політичні реалії, оскільки ще не була ліквідована залежність руських князів від ординських ханів. Зокрема, в грамотах митрополита Іони великий князь Василій Васильович іменується «здешнего православнаго великаго самодержьства господином» та «великим господарем царем руским». А в рішенні собору Руської митрополії в грудні 1459 року Василія II було названо «всея Русскиа земли самодръжцем». Відповідно до цієї концепції «государем всея Русі» проголосив себе Іван III, а після коронації 1547 року царський титул присвоїв собі Іван IV. Самодержцями руські царі почали називатися лише з часів Федора Івановича (1584–1598) [1, с. 63–65].

Ця ідеологічна концепція почала втілюватися на практиці. Результатом загарбницької політики московських князів щодо сусідських земель та централізації влади за допомогою татарських баскаків стало створення наприкінці XV ст. єдиного Московського великого князівства. Послаблення Орди сприяло за правління Івана III Васильовича у 1480 році позбавленню від її залежності. Проте на відміну від західних європейських країн подальша трансформація державного режиму у Великому князівстві Московському відбувалася за зразком деспотії східного типу. Ідеологічними засадами такого режиму були: агресивна загарбницька зовнішня політика, заперечення прав і свобод особи та невизнання цінності людського життя, ізоляціонізм і ксенофобія, консерватизм. Це призвело до економічної і технічної відсталості, низького культурного і життєвого рівня населення, нерозвиненості законодавства і системи судочинства, збереження рабства, перетворення населення на слухняне знаряддя, яке правляча верхівка використовувала у своїх цілях.

Наприкінці XV – на початку XVI ст. великим князям Івану III і Василію III вдалося підпорядкувати своїй владі Великий Новгород, Твер, Псков, Смоленськ та ін. землі. Як зазначає О. Баган, вже у XV ст. Московія перетворилася на одну з найагресивніших держав світу; до неї внаслідок жорстоких війн і погромів, які межували з певними формами етноциду, були приєднані Тверське князівство і Новгородська земля, які за своєю суттю були більше слов'янськими, культурно й соціально прозахідними, що, власне, й викликало таку шалену ненависть московитів до них [2].

Зокрема, спроба незалежного на той час міста-республіки «Господіна великого Новгорода» укласти договір з великим князем Литовським Казиміром IV Ягеллончиком (король Польщі у 1447–1492 рр.) розглядалася правителем Московії як «зрада» і привід до війни. Запрошення но городцями в якості намісника західноруського князя Михайла Олельковича[1] (до речі, двоюрідного брата великого князя московського Івана III Васильовича) трактувалося як «відступництво» новгородців і нібито наміри їх підпорядкувати свою архієпископську кафедру не московській, а київській уніатській митрополії, що стало приводом і основним виправданням військового походу Івана III, у ході якого при битві на Шелоні у 1471 році новгородське військо було розгромлене. Після облоги Новгорода московськими військами у 1478 році новгородські землі були остаточно включені до Московського князівства. Велику частину новгородської політичної знаті (боярства і посадників) було вирізано цілими сім'ями, а більше половини купецьких сімей і ремісників було вивезено до Московії. На їх місце були завезені «служилі люди» і купецькі сім›ї із підлеглих Московському князівству східних земель. Виселення зазнали від кількох сотень до кількох тисяч людей. Таким чином новгородську еліту було знекровлено. Новгородська феодальна республіка перестала існувати. Ця депортація, що називалася «виводом», була вперше в масовому масштабі здійснена в Новгородській землі в 1480-х роках, а потім повторена в Пскові (1510), Смоленську (1514) та деяких інших містах. Іван III у Новгороді, а пізніше Василій III – у Пскові заводили порядки, «як у Москві», тобто знищили республіканський лад.

Якщо порівняти ці дії та ідеологічні маніпуляції тодішньої Московії з реакцією сучасної Московії на бажання України вступити до Євросоюзу і НАТО, то складається враження, що більш як за 500 років в імперській політиці «братньої держави» нічого не змінилося.

Оцінюючи цей період зародження імперської парадигми Московії, варто погодитися з думкою О. Прєснякова: «Не землю збирали московські князі, а владу; не територію своєї московської вотчини розширювали, а будували велике князювання, поступово і наполегливо перетворюючи його на свою «державу» [3, с. 306].

Зокрема, за угодою між великим князем литовським Казимиром IV і великим князем московським Василієм II Темним від 31 серпня 1449 року фактично втратили незалежність від Москви Великий Новгород (1471–1478) і Твер (1485), а згодом після втрати ВКЛ у війні з Московським князівством у 1492–1494 роках значних територій Іван III прийняв титул «Государ всієї Русі» і почав претендувати на білоруські й українські землі ВКЛ, боротьба за які визначала історію Східної Європи протягом XV–XVIII ст.

[1] Михайло Олелькович (1420–1481) – західноруський князь, князь слуцький (1455–1481), копильський (1443–1481), новгородський намісник (1470–1471), молодший син київського князя Олелька Володимировича та Анастасії Василівни Московської, двоюрідний племінник великого князя литовського Казимира Ягеллончика.

На кінець візантійської епохи, в XVI ст., наголошує О. Баган, Московія вже була добре вишколеною, організованою і дисциплінізованою державою, здатною на експансію: так, вона захопила всю долину Волги аж до Каспію, ліквідувавши Казанське й Астраханське ханства, вийшла в степи Передкавказзя, подолала Урал, завдала низку ударів Великому князівству Литовському і просунулася до Середнього Дніпра та Балтійського моря. Водночас її деспотія за Івана IV Грозного набула садистських, дивовижно самодурських та масових форм знущальності, що повело до витворення в психології московського народу патологічної терплячості, жорстокості та різноманітних форм соціального ексгібіціонізму перед владою [2].

У цей період поширився ідеологічний вплив грецьких православних переселенців, частина яких після падіння Константинополя під навалою турків-османів у 1453 році оселилася в Московському князівстві.

Коли в 1492 році не сталося очікуваного «кінця світу», виникла потреба в новому тлумаченні церковних пророцтв. Спробою такого переосмислення став «Виклад пасхалії» московського митрополита Зосими Бородатого, в якому він висловив думку, що відповідно до євангельської фрази «І стануть перші останніми, а останні першими» – першими були греки (візантійці), а останніми стануть московити. Новим царем Константином (тут мається на увазі римський імператор Константин І) є Іван III. З часом ця ідея модифікувалася у теорію «Москва – Третій Рим» [4, с. 72].

Релігійно-політична міфологема «Третього Риму» («Два убо Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не быти») була розвинута в «посланіях» ігумена Псковського монастиря Філофея до московських князів Івана III та Василія III й зажила особливої популярності на державному рівні від середини XVI ст., за царювання Івана Грозного [5].

Як зазначав М. Данилевич, наведені слова Філофея треба розуміти в церковному та есхатологічному сенсі, але не в політичному, свідчить як сам текст, так і контекст послань. Поступово есхатологічна за своїм початковим змістом ідея «Москва – Третій Рим» трансформувалася в ідею політичну. Зокрема, підкреслювався зв'язок з Першим Римом (або Другим — Константинополем), що затіняло релігійний аспект і виділяло державний, імператорський аспект. Виступаючи на перший план, державність могла не освячуватись релігією, а сама освячувати релігію, на що натякав вже Іван Грозний, мотивуючи верховенство державної влади над церковною. А вже цар Олексій Михайлович вважав себе покровителем православних християн усього світу. Поступово усвідомлення «месіанства» починає проникати в думки наступних московських царів [6, с. 225–230].

Новий етап розвитку імперської парадигми пов'язаний з періодом царювання Петра І, який можна умовно назвати спробою вестернізації московської імперської парадигми. Досить імовірно, що це була спроба цивілізувати відстале в усіх сферах життя російське суспільство за зразком західноєвропейських державно-правових моделей. Також, на думку М. Данилевича, імовірно, позицію Петра можна пояснити його симпатіями до протестантства, яке проголошувало главою Церкви – царя, короля, світську владу. Не випадково Петро наблизив до себе відомого своїми протестантськими поглядами церковного діяча – Феофана (Теофана) Прокоповича (світське ім'я – Єлеазар Церейський) [6, с. 232].

Теоретичні праці та діяльність Феофана були помітною спробою вестернізації державно-правового ладу Росії і України часів Петра І. Прокопович отримав європейську освіту. Зокрема, деякий час вивчав реформаторство в м. Ґалле (Прусське королівство), прослухав курси із новітньої філософії: Ґ. В. Лейбніца, Ісаака Ньютона, Френсіса Бекона, Рене Декарта, Йоґанна Кеплера, П'єра Ферма, Христіяна Ґюйґенса, Жан-П'єра Папена, Ніколя Мальбранша, Антуана Арно [7].

Професор-енциклопедист став одним із наближених Петра І й офіційним ідеологом його реформаторської діяльності. Концептуальним історичним підґрунтям його державно-правових поглядів було поєднання вчень античних авторів, середньовічних теологів та гуманістів Ренесансу. В основу його праць юридичного спрямування покладені ідеї Г. Гроція, Т. Гоббса, С. Пуфендорфа та ін. західноєвропейських мислителів [8, с. 229].

Прокопович виступав прихильником сильної самодержавної влади, доводив необхідність підпорядкування їй всіх станів, включаючи духовенство, переваги синодального управління церквою відповідно до ідеї загального служіння державі. Сприяв перетворенню церкви на частину державного апарату як засобу виховання, освіти та контролю над підданими. Концепцію природного права Прокопович використовував для обґрунтування необмеженої влади монарха, якому нале-

жить «власть как над мирским, так и над духовным чином и обоих их делами». Більш виразно свої погляди на місце церкви у державі Ф. Прокопович висловив у «Слове о власти и чести царской» [9, с. 64–65]. Зокрема, віддавав перевагу спадковій монархії порівняно з виборною. Він зазначав в «Правде воли монаршей», що монарх стоїть над законом, творить верховний суд над підданими, сам є непідсудним і видає беззаперечні повеління. Інші форми правління – аристократія, демократія та змішана держава, на його думку, були непридатними і неприйнятними для Росії, оскільки не витримали випробування історією [8, с. 230]. Розмежовуючи владу Божу та владу монарха, мислитель все ж вважав, що державна влада – від Бога [10, с. 77–78.].

Якщо замінити в його текстах термін «монарх» на «президент», то теорія необмеженої влади одноосібного правителя, влада якого – від Бога, створена Прокоповичем, цілком вкладається в сучасний зміст путінізму – домінуючої державної ідеології в сучасній Росії.

Однак у петровський період спроба вестернізації імперської концепції провалилася з багатьох причин: культурна й економічна відсталість; консерватизм; рабство, рабська психологія та неосвіченість населення; антигуманні принципи життя суспільства, нехтування інтересами і життям особи; деіндивідуалізація; маргіналізація суспільства.

Використовуючи зовнішню атрибутику «освіченого абсолютизму» за зразком європейських монархій, Петро І повернувся до старих засад московського імперіалізму: перетворення Московії на цілковито мілітаризовану державну систему з пануванням «культу війни» з метою утримування власного населення в психологічному стані постійного напруження, настороженості щодо сусідів; експансіоністська політика щодо Речі Посполитої, Австрійської імперії, країн Балтії, Німеччини; згуртування та перетворення на союзників Москви всіх православних народів Причорномор'я і Балкан з метою захоплення басейну Чорного моря як певного «сакрального простору» для Московії та звільнення священного Константинополя й перетворення на центр православного світу (практичною метою було забезпечення безпеки кордонів, економічно-торговельних інтересів, розширення російської імперії); перетворення Московії на морську супердержаву з метою встановлення світової гегемонії.

Особливих зусиль було докладено Петром і його оточенням для нищення української державності. Як зазначає О. Оглоблин, всі засоби терору, психічного і фізичного – пропаґанду, обіцянки й погрози, цивільні церемонії й церковні обряди, зневагу і знущання, кари *in effigie* й найжорстокіші *in absentra* тортури і страти, фізичне винищення – все кинула Москва в 1708 році проти гетьмана Мазепи та його однодумців, а заразом і проти українського народу і всіх його прагнень до волі й незалежності. І це залишилося залізною традицією московського імперіалізму до сього дня [11].

Наступний етап генезису російської імперської парадигми тісно пов'язаний з виникненням у 1830-х роках консервативної ідейно-культурної течії філософів, науковців, літераторів «слов'янофілів» і т. зв. гуртківців (А. Хомяков, І. Киреєвський, К. Аксаков, І. Аксаков, Ю. Самарін, Н. Страхов, М. Данилевський, К. Леонтьєв, Ф. Достоєвський), які створили ідеологічну концепцію Росії як окремої цивілізації, яка має своє покликання перед людством і тому повинна домінувати в світі [2]. Цю концепцію сьогодні вважають витоком концепції «русского міра».

Слов'янофіли виступали з обґрунтуванням «самобутнього шляху історичного розвитку Росії», принципово відмінного від європейського, проти засвоєння форм західного політичного життя. Ці діячі вважали, що Росія повинна керувати всіма слов'янськими народами, були прихильниками строгого державного й національного централізму, категорично виступали проти визнання права на самостійне існування не лише українського, а й польського народів. Під час реакційного правління Олександра III з подачі слов'янофілів на практиці було апробовано відому формулу «Православ'я, самодержавство, народність», за якою мало функціонувати імперське суспільство [5].

Доволі влучну критику цієї імперської концепції, названої також «славянізмом» або «русицизмом», дав О. Герцен у книзі «Билоє і думи» [12]. «Славяне», зазначав він, врятування Росії від «смертельної хвороби» вбачали у зреченні від петербурзького періоду, у поверненні до народу, з яким їх роз'єднала іноземна освіта, іноземний уряд, у поверненні до колишніх звичаїв («нравів»). Однак, наголошує Герцен, історія не повертається. Всі відновлення і реставрації були завжди маскарадами. «Нам, окрім того, немає до чого повертатися, державне життя допетровської Росії було потворним, бідним, диким – а саме до нього хотіли слов'яни повернутися, хоча вони й не зізнаються в цьому»… Повернення до народу вони розуміли грубо й вважали, що поділяти упередження народу – означає

бути з ним у єдності, що жертвувати своїм розумом, замість того, щоб розвивати розум у народу – великий акт смиренності. Ні візантійська церква, ні Грановита палата нічого більше не дадуть для майбутнього розвитку слов'янського світу. Помилка «славян» полягала в тому, що Росія мала колинебудь притаманний їй розвиток, затемнений різними подіями, зокрема, петербурзьким періодом. Росія ніколи не мала цього розвитку і не могла його мати [12, с. 438, 448–449].

Думки Герцена є доволі актуальними сьогодні, коли проєкт «русского мира» як симбіоз певних інституційних структур і комплексу культурологічних і політико-ідеологічних установок (теорії Москва – Третій Рим, ідей «особливої цивілізаційної місії» росіян, догматів російського православ'я) у поєднанні політики «м'якої сили» з військовою агресією проти країн пострадянського простору (Молдови, Грузії, України) активно використовується керівництвом РФ у контексті реалізації геополітичних інтенцій Російської держави.

Досить адекватну оцінку агресивній політиці російського імперіалізму XVIII–XIX ст. дав у своїх творах К. Маркс, які не були опубліковані в СРСР. Зокрема, це уривок з маловідомої книжки «Herr Vogt», вперше виданої німецькою мовою в Лондоні 1860 року, «До історії російського імперіалізму в XIX столітті» та переклад трьох уривків зі статей К. Маркса з питання російсько-турецької війни, що вперше опубліковані в американській газеті «The New York Tribune» у квітні-червні 1853 року – «Думки з приводу російсько-турецької війни 1852/53 рр.» були надруковані в газеті «Вперед» № 7–8 за 1952 рік, яка видавалася емігрантською Українською революційною демократичною партією. Зокрема, в одному з уривків К. Маркс зазначав: «Росія, безумовно, є нацією завойовників і вона була нею упродовж цілого століття, аж поки великий рух 1789 року не породив їй могутнього суперника, повного життєвих сил. Під цим ми розуміємо європейську революцію, вибухову силу демократичних ідей і природжену людську жадобу до свободи. Починаючи з того часу, на європейському континенті фактично існують тільки дві сили: Росія зі своїм абсолютизмом і революція з демократією» [13].

На думку дослідників, піку своєї могутності російський імперіалізм сягнув у період існування Союзу РСР. Зокрема, як зазначає Р. Шпорлюк, класичним прикладом імперського мислення в ракурсі «русского мира» можна вважати явище «націонал-більшовизму», яке виникло після 1917 року, коли під час громадянської війни російські противники більшовизму перейшли на бік більшовиків, убачаючи в них єдину силу, здатну зберегти імперію. Приватна власність, незалежне судочинство, свобода віросповідання, представницька форма правління – усім цим готові були пожертвувати, аби зберегти за «Росією» Україну, Кавказ чи Середню Азію. Демократична, але менша за розмірами Росія була б для націонал-більшовиків неадекватною компенсацією за втрату імперії [14, с. 55].

Ідею створення комуністичної імперії активно обстоював Сталін. Зокрема, коли він у 1922 році, перебуваючи на посаді народного комісара у справах національностей уряду РРФСР, запропонував перетворити Україну, Білорусію, Вірменію, Грузію та Азербайджан на автономні республіки РРФСР. Ішлося про реставрацію єдиної російської держави, в якій би панували комуністи (власне керівництво компартії). Ця комуністична імперія мала б називатися Росією і складатися з власне російських етнічних територій, заселених «русскими» чи «великороссами», та тих земель, де переважали неросіяни, яким надавався статус національних меншин у складі Росії [14, с. 207]. Цьому проєкту не судилося тоді втілитися.

Найбільших успіхів російська імперська доктрина досягла за правління Й. Сталіна (1925–1953 рр.), коли Москві вдалося створити систему сателітних «соціалістичних» тоталітарних режимів майже по всьому периметру кордонів СРСР, від Польщі до Північної Кореї. Саме Й. Сталін і його лівацьке середовище ідеально втілювали в своїй діяльності та стратегії заповіти Петра I: вони доглибинно перебудовували-перебурсовували основи колись патріархальної Росії, активно на всіх рівнях співпрацювали із Заходом, з метою інвазійного проникнення (тепер – шляхом гібридної війни) у зовнішній світовий простір, насамперед у країни Заходу, прагнучи нав'язати світові свої хоча й утопічні, але за сутністю проросійські імперські ідеали комунізму [2].

Пізніше згідно з «доктриною Брежнєва» (яка стала ідеологічним підґрунтям інтервенції в Угорщині і Чехії) держави Східної Європи мали перетворитися на невід'ємну частину більшої спільноти – «соціалістичної співдружності», в якій СРСР відігравав би роль найбільшої, найпотужнішої і найрозвинутішої складової частини [14, с. 9].

У наш час російська імперська парадигма позиціонується як започаткована в XIX ст. й використовувана більшовиками концепція «русского мира», яка успішно продовжує втілюватися російською владою для обґрунтування необхідності анексії Криму, окупації Донбасу та розв'язання масштабної війни проти України. Концепція «русского мира» була розроблена ще наприкінці 2000-х років як теоретична доктрина, яка введена до суспільно-політичного дискурсу Путіним у 2006–2007 роках як технологічна концепція, що об'єднала російських державних і культурних діячів та комерційні структури; досвід розбудови транснаціонального бізнесу та встановлення геополітичної гегемонії Росії. Її суть полягала у використанні православної віри, слов'янського коріння, російської мови, якоїсь «особливої духовності» для утримання України (і принагідно Білорусі) в підпорядкуванні Москви. У виступі перед Федеральним зібранням у 2012-му Путін застосував поняття «скрєпи», запроваджене ще М. Бєрдяєвим. «Скрєпами», які мають лежати в основі «русского мира», він назвав «канонічне» православ'я, російську мову як загальнозрозумілу, а також «спільну історію».

Основними «тезами» імперської концепції «русского мира» щодо України є: росіяни і українці – єдиний народ [15]; української мови не існує, це зіпсована полонізмами російська; Православна церква України існувати не може; Москва – Третій Рим; збирання «русского мира» є спільною справою Російської держави і Російської православної церкви; нівелювання курсу України до ЄС і НАТО; створення єдиного економічного й гуманітарного простору з РФ; денацифікація; примушення України всіма засобами (військова агресія, геноцид, знищення об'єктів критичної інфраструктури тощо) до інтеграції з Росією.

Висновки. Імперська парадигма «русского мира» почала формуватися наприкінці XV – протягом XVI ст. Її генезис триває і в наші дні. За минулі 500 років її складові майже не змінилися, переважно еволюціонували лише засоби й методи їх реалізації. Основними історичними й сучасними складовими імперської парадигми «русского мира» є: історично сформована імперська свідомість правлячої верхівки й населення; деспотична репресивна влада правителів; деіндивідуалізація й рабський менталітет народу; ієрархія не васалів, а рабів государя; ідеологічний концепт «Москва – Третій Рим», на основі якого сформувалась месіанська ідея богообраності російського народу (пізніше поняття «месіанство» стало світським конструктом, а релігійне поняття «месія» було замінене на світський образ «самодержця»); агресивна експансіоністська та загарбницька зовнішня політика; концепт розподілу світу та ідея світового панування; принцип «influence legitime», який розумівся як законне, невід'ємне право Росії на забезпечення власних уявлень про безпеку (випереджувальні завоювання, зумовлені не потребами економіки чи освоєння нових земель, а ідеєю забезпечення безпеки країни на далеких її підступах); право займанщини, яке трактувалося як належність Росії земель, куди вперше ступила нога росіянина без урахування прав автохтонного населення; «вищість» росіян над іншими слов'янськими народами; ідея «вічного» ворога; вибіркове дотримання норм міжнародного права, загальнолюдських і християнських цінностей стосовно інших «недружніх» народів, яких можна і потрібно знищувати; деструктивний характер правопорядку, за якого відсутні моральні оцінки поведінки, діють антигуманні принципи та протиправні шляхи вирішення завдань, поставлених владою; викривлені релігійні вірування; культ особи правителя; ідея руйнування розвинених цивілізацій; ідея «безгрішності» російського населення та відсутність вини за протиправні вчинки; ксенофобія і консерватизм. Цей перелік далеко не вичерпний.

Список використаних джерел

1. Кром М. М. Рождение государства: Московская Русь X–XVI веков. Москва: Новое литературное обозрение, 2018. 256 с.
2. Баган Олег. Російський імперіалізм: джерела і цілі. 8 квітня 2020. URL: http://ukrpohliad.org/analytics/rosijskyj-imperializm-dzherela-i-tsili.html
3. Пресняков А. Е. Образование великорусского государства: очерки по истории XIII–XV столетий. Петроград: [б. и.], 1918. VI, 458 с.
4. Головченко Володимир. Витоки агресивності зовнішньої політики Росії. *Київські історичні студії. Науковий журнал.* 2016. № 2. С. 68–75.
5. Торговець О. «А Росія – лучше всєх». *Тиждень*. 2011. 30 (195). URL: http://tyzhden.ua/Politics/26881

6. Данилевич Микола. Генезис ідеї «Москва – Третій Рим». Ідея Риму в історії східнослов'янського світ. *Труди Київської духовної академії.* 2009. № 10. С. 219–233.
7. Рудяченко Олександр. Феофан Прокопович – Східнослов'янський Конфуцій. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2716669-feofan-prokopovic-shidnoslovanskij-konfucij.html
8. Мироненко О. М., Горбатенко В. П. Історія вчень про державу і право: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 456 с.
9. Губар К. А. Внесок Києво-Могилянської академії та Київської духовної академії у вітчизняну юридичну освіту, науку і практику (1615–1920 рр.). Київ: Центр учбової літератури, 2016. 240 с.
10. Феофан Прокопович. Слово о власти и чести царской… Сочинения / под. ред. И. П. Еремина. Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1961. 307 с.
11 Оглоблин Олександр. Гетьман Іван Мазепа та його доба = Hetman Ivan Mazepa and His Era. Нью-Йорк; Париж; Торонто: Вид. Орг. Оборони Чотирьох Свобід України, Ліги Визволення України. 1960. 406 с. URL: http://litopys.org.ua/coss3/ohl.htm
12. Герцен А. И. Былое и думы. Москва: Детская литература, 1972. 576 с.
13. URL: https://commons.com.ua/uk/marks-i-engels-pro-rosijskij-imperi/?fbclid=IwAR3QAR2hf_POSHE981RjRNoylgRlDFlwxPWQ2IImCtiTn0dwDwsXJs-yIwk
14. Шпорлюк Р. Імперія та нації / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2000. 354 с.
15. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. 2009, 3 ноября. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html

References

1. Krom M. M. Rozhdeniye gosudarstva: Moskovskaya Rus′ XV–XVI vekov. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2018. 256 s.
2. Bahan Oleh. Rosiys′kyy imperializm: dzherela i tsili. 8 kvitnya 2020. URL: http://ukrpohliad.org/analytics/rosijskyj-imperializm-dzherela-i-tsili.html
3. Presnyakov A. Ye. Obrazovaniye velikorusskogo gosudarstva: ocherki po istorii KHÍÍÍ-KHV stoletiy. Pg.: [b.i.], 1918. VÍ, 458 s.
4. Holovchenko Volodymyr. Vytoky ahresovnosti zovnishn′oyi polityky Rosiyi. *Kyyivs'ki istorychni studiyi. Naukovyy zhurnal*. 2016. № 2. S. 68–75.
5. Torhovets′ O. «A Rosiya – luchshe vsyekh». *Tyzhden'.* 2011. 30 (195). URL: http://tyzhden.ua/Politics/26881
6. Danylevych Mykola. Henezys ideyi «Moskva – Tretiy Rym». Ideya Rymu v istoriyi skhidnoslov″yans′koho svit. *Trudy Kyyivs'koyi dukhovnoyi akademiyi.* 2009. № 10. S. 219–233.
7. Rudyachenko Oleksandr. Feofan Prokopovych – Skhidnoslov″yans′kyy Konfutsiy. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2716669-feofan-prokopovic-shidnoslovanskij-konfucij.html
8. Myronenko O. M., Horbatenko V. P. Istoriya vchen′ pro derzhavu i pravo: navch. posib. Kyiv: VTS «Akademiya», 2010. 456 s.
9. Hubar K. A. Vnesok Kyyevo-Mohylyans′koyi akademiyi ta Kyyivs′koyi dukhovnoyi akademiyi u vitchyznyanu yurydychnu osvitu, nauku i praktyku (1615–1920 rr.). Kyyiv: Tsentr uchbovoyi literatury, 2016. 240 s.
10. Feofan Prokopovich. Slovo o vlasti i chesti tsarskoy… Sochineniya. Pod. red. I. P. Yeremina. Moskva–Leningrad: izdatel′stvo Akademii nauk SSSR, 1961. 307 c.
11. Ohloblyn Oleksandr. Het′man Ivan Mazepa ta yoho doba = Hetman Ivan Mazepa and His Era. N′yu-York; Paryzh; Toronto: Vyd. Orh. Oborony Chotyr′okh Svobid Ukrayiny, Ligy Vyzvolennya Ukrayiny. 1960. 406 c. URL: http://litopys.org.ua/coss3/ohl.htm
12. Gertsen A. I. Byloye i dumy. Moskva: Det·skaya literatura, 1972. 576 s.
13. URL: https://commons.com.ua/uk/marks-i-engels-pro-rosijskij-imperi/?fbclid=IwAR3QAR2hf_POSHE981RjRNoylgRlDFlwxPWQ2IImCtiTn0dwDwsXJs-yIwk
14. Shporlyuk R. Imperiya ta natsiyi / Per. z anhl. Kyiv: Dukh i Litera, 2000. 354 s.
15. Vystupleniye Svyateyshego Patriarkha Kirilla na torzhestvennom otkrytii III Assamblei Russkogo mira. 2009. 3 noyabrya. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html

Худояр Л. В. Імперська парадигма «русского мира»

У статті зроблено спробу дослідити витоки та генезис російської імперської парадигми за останні 500 років, зокрема, приділити увагу ролі України в імперській парадигмі «русского мира». Виокремлено етапи трансформації та основні історичні й сучасні складові російської імперської парадигми: історично сформована імперська свідомість правлячої верхівки й населення; деспотична репресивна влада правителів; деіндивідуалізація й рабський менталітет народу; месіанізм; агресивна експансіоністська та загарбницька зовнішня політика; ідея світового панування; ідея «вічного» ворога та знищення «недружніх» народів; антигуманні

принципи та протиправні шляхи вирішення завдань, поставлених владою; викривлені релігійні вірування; культ особи правителя; ідея руйнування розвинених цивілізацій; ідея «безгрішності» російського населення та відсутність вини за протиправні вчинки; ксенофобія і консерватизм. Встановлено, що концепт геополітичної гегемонії сучасної Росії базується на імперській парадигмі «русского мира». Основними складовими цієї парадигми для всього російського геополітичного простору ідеологами рашизму визнаються: російське православ'я, російська мова як «мова загального спілкування», «спільна історія». Україна в концепті геополітичної гегемонії сучасної Росії розглядається в якості невід'ємної складової «русского мира».

Ключові слова: російська імперська парадигма, «русский мир», Україна, Росія, Москва – Третій Рим.

Khudoyar L. V. The imperial paradigm of the "Russian world"

The article attempts to investigate the origins and genesis of the Russian imperial paradigm over the past 500 years. In particular, pay attention to the role of Ukraine in the imperial paradigm of the "Russian world". The stages of transformation and the main historical and modern components of Russia's imperial paradigm are highlighted.

In his articles, the author reached the following conclusions: The imperial paradigm of the "Russian world" began to take shape at the end of the 15th – during the 16th century. Its genesis continues to this day. Over the past 500 years, its components have hardly changed, mostly only the means and methods of their implementation have evolved. The main historical and modern components of the imperial paradigm of the "Russian world" are: the historically formed imperial consciousness of the ruling elite and the population; the despotic repressive power of the rulers; deindividualization and slave mentality of the people; the hierarchy is not of vassals, but of the sovereign's slaves; the ideological concept "Moscow - the Third Rome", on the basis of which the messianic idea of the divine election of the Russian people was formed (later the concept of "messianicity" became a secular construct, and the religious concept of "messiah" was replaced by the secular image of "autocrat"); aggressive expansionist and aggressive foreign policy; the concept of world distribution and the idea of world domination; the principle of "legitimate influence", which was understood as the legal, inalienable right of Russia to ensure its own ideas about security (preemptive conquests, determined not by the needs of the economy or the development of new lands, but by the idea of ensuring the country's security on its distant approaches); the right of zaymanshchyna, which was interpreted as belonging to Russia on lands where a Russian set foot for the first time without taking into account the rights of the autochthonous population; the "superiority" of Russians over other Slavic peoples; the idea of an "eternal" enemy; selective observance of norms of international law, universal human and Christian values in relation to other "unfriendly" nations, which can and must be destroyed; the destructive nature of the legal order, in which there are no moral assessments of behavior, inhumane principles and illegal ways of solving the tasks set by the authorities operate; distorted religious beliefs; cult of the personality of the ruler; the idea of destroying advanced civilizations; the idea of "sinlessness" of the Russian population and lack of guilt for illegal acts; xenophobia and conservatism. This list is far from exhaustive.

The main "theses" of the imperial concept of the "Russian world " in relation to Ukraine are: Russians and Ukrainians are a single people; the Ukrainian language does not exist, it is Russian corrupted by Polonisms; The Orthodox Church of Ukraine cannot exist; Moscow – the Third Rome; gathering the "Russian world" is a joint matter of the Russian state and the Russian Orthodox Church; leveling Ukraine's course towards the EU and NATO; creation of a single economic and humanitarian space with the Russian Federation; denazification; forcing Ukraine by all means, including military aggression, to integrate with Russia.

Key words: Russian imperial paradigm, "Russian world", Ukraine, Russia, Moscow – the Third Rome.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-55

УДК 340.1

Данило Юрійович Акуленко,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-7410-8255

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ «ВИЗНАННЯ» ЯК ГОЛОВНОГО ЧИННИКА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У статті досліджуються актуальні питання «визнання» як головного чинника державотворення. Особлива увага приділена питанню теоретичної можливості «визнання» потенційних утворень, які можуть існувати внаслідок повномасштабного вторгнення РФ, що, безсумнівно, суперечить інтересам України як держави.

Важливість питання зумовлюється також тим, що певні так звані народні республіки вже отримали юридичне «визнання», щоправда, лише від вузького кола недорозвинених держав, крім того, світові тенденції до глобалізації і пошуку реальних або уявних утиснених верств суспільства можуть схилити чаші терезів не на користь унітарної України.

Постановка проблеми. Проблематика цього питання полягає у відсутності єдиного механізму і підходу до «визнання», який би застосовувався у всіх випадках, а отже, сталої практики, що, своєю чергою, перетворює інструмент, налагодження зв'язків між державами і як наслідок покращення рівня життя на важіль для геополітичних інтересів.

Аналіз останніх наукових досліджень. Питання щодо теорії та способів «визнання» неодноразово розглядалися багатьма видатними вітчизняними і іноземними вченими, зокрема: Ю. Шемшученком, О. Задорожнім, Ф. Мартенсом, Д. Гьоґером, Ч. Тіллі, Р. Бєрзанеком, Я. Симонідесом.

Формулювання мети статті. Метою роботи є дослідження теорій і методів «визнання» як чинника державотворення, а також прогнозування як той чи інший спосіб можуть вплинути на майбутню цілісність України.

Виклад основного матеріалу. В умовах багатовікової війни на різних фронтах проти РФ питання утворення держав і їх «визнання» стають наскрізно важливими, оскільки політична воля внутрішніх еліт і підтримка населення не відіграє в цих процесах настільки значущої ролі, як позиція держав – світових лідерів, які поки що на нашому боці, хоча так було не завжди і завжди не буде.

Передусім треба надати визначення поняття «державотворення» – це феномен, який вітчизняні науковці звикли розглядати у вузькому і широкому значеннях.

У першому випадку державотворенням можна назвати динамічний, довготривалий, систематизований процес, метою якого є створення держави, за допомогою етнічних, соціальних, культурних, політичних, релігійних, економічних зв'язків між індивідами, які складають потенційне населення такої держави [1, с. 86].

У другому – це процес створення і розвитку ідеї, що використовується в державному управлінні, а також є фундаментальним принципом створення, зміни та розвитку системи суспільних відносин і їх регулятора, інститутів та апарату держави. Така ідея має набувати віддзеркалення в усіх сферах державно-політичного життя, а також може суттєво впливати на приватні відносини,

оскільки водночас є відображенням певних цінностей, бо є базисом для світосприйняття більшості громадян [1, с. 86].

Цікавою особливістю державотворення є те, що комплекс цінностей, на яких базується така ідея, за рідкісним винятком є зазвичай спільними для всіх держав. Більшість сучасних держав сповідують справедливість, верховенство права, людиноцентризм, гуманізм, приватну власність та ін. Але це ще не робить зі США і Великої Британії одну державу, оскільки різними є основи культурних, релігійних, економічних, політичних відносин.

Термін «державотворення» запроваджено 1975 року американським соціологом Чарльзом Тіллі. Він є активним прибічником думки, що саме ідея монополізації насильства була рушійною силою для виникнення держави. Саме через бажання запобігти насильству ззовні роз'єднані племена об'єднувались і самі отримували змогу захищатися та, що не менш важливо, вчиняти насильство над тими, хто не об'єднався, або чиї утворення були меншими [7, с. 169].

Не існує науково визначеного поняття механізму державотворення, проте, використовуючи аналогію до механізму держави, можна стверджувати, що механізм державотворення – це сукупність взаємопов'язаних факторів, завдяки яким реалізуються функції та виконуються його завдання.

Своєю чергою завданням державотворення є фактично формування держави, здатної до існування і зміни в актуальних реаліях.

Отже, механізм державотворення – це система умов і обставин, завдяки яким здійснюється утворення і розвиток держави, діяльність і існування якої є безсумнівним і реальним.

Варто зауважити, що феномен державотворення є тісно пов'язаним з «визнанням» цієї держави. Здавалося б, перше передує другому, а друге залежне від першого, однак у сучасному світі дедалі частіше саме «визнання» більшістю впливових держав здатне наділяти певний суб'єкт статусом держави. Прикладом цього можуть слугувати утворені РФ Л/ДНР, які, в кращому випадку, заслуговують називатися квазідержавними, оскільки весь цивілізований світ відмовляється визнавати населені пункти з маріонетковими російськими озброєними ватажками чимось більшим, ніж окупованими територіями України.

Як зазначав Ф. Мартенс, жодне міжнародне право не здатне визнати існування певного суспільства, якщо таке суспільство не визнано внутрішнім державним законом, а правом на «визнання» у міжнародних відносинах з боку інших цивілізованих держав наділене кожне законне суспільство [3, с. 654]. Отже, саме правосуб'єктність конкретної держави надає їй право на визнання іншими.

Своєю чергою визнання – це односторонній добровільний акт держави, в якому вона: прямо чи опосередковано декларує, що вважає іншу державу суб'єктом міжнародних правовідносин і бажає підтримувати з нею офіційні міждержавні зв'язки або визначення політичної влади частини будь-якої держави настільки впливовим і ефективним, щоб самостійно утворювати і підтримувати вищезгадані міждержавні зв'язки і виступати повноцінним формально рівноправним суб'єктом таких правовідносин.

Окремо варто наголосити, що визнати якусь державу – це є право держави, а не її обов'язок.

Акт «визнання» втілює згоду зі зміною в міжнародному правопорядку та/або міжнародній правосуб'єктності. «Визнання» фіксує нову державу або уряд як міжнародний суб'єкт і встановлює між державою, яка визнається, і державою, яка визнає міжнародні публічні правовідносини. Форма та склад таких правовідносин залежить безпосередньо від форми «визнання». Фактично «визнання» означає, що держава як одна юридична особа визначає іншу державу як юридичну особу з комплексом прав та обов'язків, які випливають з норм міжнародного права.

Тобто очевидною правдою є те, що праводієздатність держави реалізується лише у взаєминах з іншими державами і є повністю залежною від бажання цих держав впустити таку державу на міжнародну арену.

У постколоніальну добу найчастіше проблеми виникали саме під час «визнання» держави, яка була утворена на території колишньої колонії. Гострі суперечки, точаться навколо територіальних змінах через поділ, виділення, розпад. Також актуальним, особливо для України, залишається «визнання» утворень під час здобуття незалежності після революцій, переворотів, змін політичного режиму, встановленні диктатури, у результаті військової інтервенції з боку іншої держави. Ось лише низка прикладів: так звані Республіки Абхазія, Південна Осетія, Придністровська Мол-

давська Республіка, Донецька і Луганська Народні республіки, Нагірно-Карабаська Республіка, Турецька Республіка Північного Кіпру.

Доцільно зауважити, що «визнання» є виключно політичною волею і не регламентується нормами міжнародного права.

У сучасній доктрині міжнародного публічного права існує дві теорії «визнання» – конститутивна, декларативна.

Відповідно до конститутивної теорії «визнання» надає дестинатору (адресату) відповідну конституюючу (правостворюючу) якість: державі – міжнародну правосуб'єктність, уряду – здатність представляти суб'єкта міжнародного права в міждержавних відносинах. Важливим аспектом є те, що без «визнання» з боку групи провідних держав нова держава не може вважатися суб'єктом міжнародного права.

Вважається, що така теорія має дві основні вади:

по-перше, незрозуміло, якої кількості визнань необхідно для надання дестинатору згаданої якості;

по-друге, як свідчить практика, держави можуть існувати і вступати в ті або інші контакти з іншими державами, а уряди, що прийшли до влади неконституційним шляхом, ефективно представляти суб'єкта міжнародного права і без офіційного «визнання».

Конститутивна теорія була поширена до Другої світової війни, її прихильниками були Л. Оппенгейм, Г. Лаутерпахт, Д. Анцилотті. Потім більшого поширення набула декларативна теорія, якої нині дотримуються чимало учених-міжнародників [4, с. 240–241].

Відповідно до декларативної теорії «визнання» не надає дестинатору відповідної якості, а лише констатує його появу і слугує засобом, що полегшує здійснення з ним контактів. Іншими словами, «визнання» має формальний (явочний) характер, яке має на меті встановити стабільні, сталих міждержавних правовідносин між суб'єктами міжнародного права. У цьому випадку «визнання» припускає внутрішню незалежність знову виниклої держави, але не створює її. Ф. Мартенс писав, що «держава виникає й існує самостійно. "Визнанням" лише констатується її народження» [3, с. 475].

«Визнання» саме декларативним способом закріплене в Статуті Організації американських держав, де підкреслюється, що право на існування держави є незалежним від сприйняття її іншими, і така держава має право на захист своєї цілісності й незалежності [2, с. 11]. Доволі поширена думка, що нібито саме декларативна теорія наразі більш актуальна. Це легко обґрунтовується переважанням ліберальних цінностей у суспільстві, а також культом ображених, за допомогою якого легше отримати поступки і компенсації різного характеру.

На мою думку, надання переваги цій теорії «визнання» в умовах війни є помилковим. Оскільки, йдучи таким шляхом, суспільство почне вважати, що так звані Л/ДНР або інші маріонеткові утворення, які можуть бути створені лише завдяки насильницькому впливу з боку РФ на території півдня і сходу України, теж можуть заслуговувати на «визнання».

В умовах героїчного спротиву проти російської агресії має актуалізуватися значення конститутивної теорії, оскільки мандатом на державність мають наділяти інші впливові, розвинені геополітичні суб'єкти. Оскільки наразі збереження цілісності української держави, яка протягом століть виборювала право на існування й самовизначення, є найвищим пріоритетом діяльності кожного громадянина України: від військового до науковця.

«Визнання» не лише підвищує статус і впливовість держави. Воно так само легітимізує політичну владу цієї держави в очах не лише міжнародного співтовариства, а й у середині держави. Крім можливості налагодження відкритих дипломатичних і економічних зв'язків між державами, воно надає право членства в міжнародних організаціях. Такі інституції є наддержавними, а отже, право на участь у них є високим привілеєм, що фактично дорівнює встановленню нової фігури на шахівницю.

Як було зазначено, у світі відсутній єдиний підхід до «визнання», таким чином в ООН склалася різноманітна неуніфікована практика з цього питання. Так, після розпаду СРСР Україна і Білорусь зберегли своє членство в ООН внаслідок того, що УРСР і БРСР вважаються одними з фундаторів ООН. Водночас було протиснуте рішення надати РФ постійне членство у Раді Безпеки ООН (до цього таке членство було у Радянського Союзу), хоча очевидно, що РФ як така навіть до цього не

була членом ООН, а СРСР не дорівнює РФ. Рішення, яке відлунює болем багатьом українцям й досі.

У міжнародному праві існують такі форми «визнання»: *defacto, dejure, adhoc.*

«Визнання» *defacto* – це «визнання» офіційне, але не повне. Воно означає вираження непевності в тому, що певна держава або уряд достатньо довговічні або життєздатні. Воно може спричинити встановлення консульських відносин, але це не є обов'язковим. «Визнання» *defacto* є практичне «визнання», що включає економічні й культурні контакти, за відсутності повних контактів, відсутності дипломатичного «визнання». Але й у цих відносинах держава (уряд), щодо якої відбулося «визнання» *defacto*, вступає в міжнародні відносини як суверен. Так, Тайвань є визнаним світом *defacto*, оскільки значення його впливу на економічні зв'язки всього світу складно переоцінити. Або Іспанія часів Франко, яка хоча і не визнавалась СРСР, проте мала з ним певні економічні зв'язки [5, с. 70].

Існує певна тенденція трансформації «визнання» *defacto* у «визнання» *dejure* з плином часу.

«Визнання» *dejure* – це повне, остаточне «визнання», що означає встановлення між суб'єктами міжнародного права міжнародних відносин у повному обсязі та в усіх галузях міжнародного спілкування. «Визнання» *dejure* здатне спричинити обмін дипломатичними представниками вищого класу, «визнання» прав визнаної держави на розпорядження майном та іншими цінностями, що належать їй за кордоном, «визнання» її імунітету від юрисдикції держави, що визнає, тощо. Україна була визнана всіма колишніми радянськими республіками, світовим співтовариством, починаючи з грудня 1991 року, коли було обрано першого президента. Всього за період з грудня 1991 року до 27 вересня 2003 року Україну визнала 171 держава.

Є випадки, коли держави, уряди вступають в офіційний контакт одна з одною вимушено, для розв'язання яких-небудь конкретних питань, але водночас не бажають визнавати одна одну. У цьому випадку ведуть мову про «визнання» *adhoc* (у цій ситуації, конкретній справі). Іноді метою таких контактів може бути укладання міжнародних договорів. Наприклад, УНР була визнана в цей спосіб Литвою, Італією, Румунією, Бельгією у період з 1918 по 1920 рік.

Останнім розглянемо питання проміжного «визнання». Так, крім традиційного «визнання» держав і урядів, існує попереднє, або, як його ще називають, проміжне «визнання». Зазвичай воно стосується нації, сторони, що повстала або воює, організацій опору, урядів в екзилі тощо [6, с. 233].

Як зазначалося, «визнання» держав має місце, коли на міжнародну арену виходить нова незалежна держава, що виникла в результаті революції, війни, об'єднання або поділу держав тощо.

Тож знову постає питання, чи можуть набути утворенні РФ маріонетки бодай крихти міжнародної правосуб'єктності шляхом попереднього «визнання»? На мою думку, основними критеріями для «визнання» мають бути: по-перше, незалежність влади, яка визнається, її самостійність і наявність власних геополітичних інтересів; по-друге, легітимність обраної влади; по-третє, має закріпитися одностайна світова позиція щодо «невизнання» держав чи урядів, діяльність яких спрямована на ведення війни, політику агресії або порушення прав людини.

Висновки. Процес державотворення, хоча і передує процесу «визнання», є залежним від нього. Оскільки в сучасних реаліях неможливо бути одночасно ізольованою та невизнаною, але демократичною державою з розвиненими інститутами громадянського суспільства, які так чи інакше зумовлюють гідний рівень життя людини як індивіда.

Цей попередній висновок дає змогу чітко зрозуміти, що недосконалість попередніх умов «визнання» може суттєво вплинути на державу. Іронічно, що, на жаль, УНР постраждала від цього у 20-х роках XX століття, а Україна страждає від цього в 20-х роках XXI, що, своєю чергою, вказує на існування проблеми sicut est.

Проблем «визнання» торкалася й Комісія міжнародного права під час розробки двох конвенцій про правонаступництво держав та розгляду питань відповідальності держав. Однак інститут «визнання» так і не був кодифікований і дотепер регулюється звичаєвими нормами міжнародного права, його загальновизнаними принципами, деякими багатосторонніми і двосторонніми угодами, резолюціями міжнародних органів і організацій, а також дипломатичними документами окремих держав та доктринальними положеннями.

На мою думку, наступні кроки можуть частково нівелювати недоліки існуючої ситуації. Передусім необхідно створити універсальний акт, який регулював би правовідносини щодо «визнання»

держав, визначити чіткі правові критерії «визнання», а також впровадити жорсткі санкції за дипломатичні відносини з невизнаними країнами. Крім того, необхідним є чітке розмежування проміжного «визнання» сторони, що воює від держави, уряду, організації, від утворення з агресивною політикою.

Саме ці кроки зможуть допомогти зберегти цілісність України і її право на території, які наразі контролюються загарбниками з РФ.

Список використаних джерел

1. Нестерович В. Ф. Поняття «державотворення в Україні» та його сутнісні риси. *Право і суспільство.* 2020. Т. 1. № 3. С. 84–87. URL: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.1-1.13.
2. Статут Організації американських держав. Статті 13, 14, 45. URL: http://www.oas.org/dil/1948%20charter%20of%20the%20organization%20of%20american%20states.pdf (дата звернення: 30.05.2022).
3. Мартенс Ф. Ф. Юридична енциклопедія. 3-є вид. Київ: Укр. енциклопедія ім. М. Бажана, 2001. 792 с.
4. Шпаковський Л. В. Історія становлення і розвитку інституту визнання держав: ретроспективний аналіз. Зовнішня політика і дипломатія: досвід, моделі, традиції. *Науковий вісник Дипломатичної академії України.* 2012. № 19. С. 240–248.
5. Högger D. The Recognition of States: A Study on the Historical Development in Doctrine and Practice with a Special Focus on the Requirements. Zurich: LIT Verlag (May 28, 2015), 2015. 254 c. URL: https://books.google.com.ua/books?id=tzm5CgAAQBAJ&pg=PR7&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=3#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 30.05.2022).
6. Bierzanek R., Symonides J. Remigiusz Bierzanek, Janusz Symonides: Prawo międzynarodowe publiczne. Warszawa: Wolters Kluwer, 2021. 455 p.
7. Tilly C. War Making and State Making as Organized Crime. Cambridge University Press. 2010. P. 169–191. URL: https://doi.org/10.1017/CBO9780511628283.008 (date of access: 30.05.2022).

References

1. Nesterovych V. F. Poniattia «derzhavotvorennia v Ukraini» ta yoho sutnisni rysy. *Pravo i suspilstvo.* 2020. T. 1. № 3. S. 84–87. URL: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.1-1.13.
2. Charter of the Organization of American States. Articles 13, 14, 45 URL: http://www.oas.org/dil/1948%20charter%20of%20the%20organization%20of%20american%20states.pdf (data zvernennia: 30.05.2022)
3. Martens F. F. Yurydychna entsyklopediia. 3-tie vyd. Kyiv: Ukr. entsyklopediia im. M. Bazhana, 2001. 792 s.
4. Shpakovskyi L. V. Istoriia stanovlennia i rozvytku instytutu vyznannia derzhav: retrospektyvnyi analiz. Zovnishnia polityka i dyplomatiia: dosvid, modeli, tradytsii. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy.* 2012. № 19. S. 240–248.
5. Högger D. The Recognition of States: A Study on the Historical Development in Doctrine and Practice with a Special Focus on the Requirements. Zurich: LIT Verlag (May 28, 2015), 2015. 254 c. URL: https://books.google.com.ua/books?id=tzm5CgAAQBAJ&pg=PR7&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=3#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 30.05.2022).
6. Bierzanek R., Symonides J. Remigiusz Bierzanek, Janusz Symonides: Prawo międzynarodowe publiczne. Warszawa: Wolters Kluwer, 2021. 455 p.
7. Tilly C. War Making and State Making as Organized Crime. Cambridge University Press. 2010. P. 169–191. URL: https://doi.org/10.1017/CBO9780511628283.008 (date of access: 30.05.2022).

Акуленко Д. Ю. Актуальні проблеми «визнання» як головного чинника державотворення

У статті висвітлені правові прогалини «визнання» держави, існуючий механізм, який базований на звичаєвому міжнародному праві та є неоднорідний і не універсальний.

Досліджені міжнародні норми, такі як Статут Організації американських держав, погляди видатних вітчизняних вчених. Зокрема, вказано на певні протиріччя «визнання» сторони, яка воює і «невизнання» держав і урядів, які ведуть агресивну політику. Також була висвітлена еволюція зміни міжнародного звичаю щодо теорії визнання внаслідок лібералізації світу та співчуття малим народам та національностям без держави.

Проаналізована можлива майбутня проблема визнання так званих маріонеткових республік на території України на тлі військової агресії РФ. Особлива увага приділена пошуку розв'язання ключових проблем, які унеможливлюють існування єдиного підходу визнання, а отже, можуть ставити міжнародні суб'єкти в нерівне правове становище один перед одним. Таким чином, саме політична воля частково формує правила гри і ставлення міжнародного істеблішменту до тієї чи іншої держави, і право поступається як регулятор

суспільних відносин інтересам певного кола осіб. Визначені чіткі шляхи для подолання перепон, які заважають ефективному функціонуванню інституту визнання.

Ключові слова: визнання, державотворення, квазідержава, міжнародна право- і дієздатність, міжнародний звичай, політика агресії.

Akulenko D. Yu. Actual problems of «recognition» as a main factor of state creation

The article highlights the legal gaps of "recognition" of the state, the existing mechanism, which is based on customary international law and is not uniform and universal.

In the context of a multi-year war on different fronts against the Russian Federation, the issues of formation of states and their "recognition" become all over the world, since the political will of the internal elites and support of the population does not play such a significant role in these processes as the position of the world leaders, who are still on our side, although it was not always and it will not always be.

In the article it was given a definition of the concept of «state creation» – it is a phenomenon that domestic scientists have used to consider in narrow and broad meaning.

It should be emphasized separately that the importance of the issue is also conditioned by the fact that certain so-called people's republics have already received their legal "recognition", however, only from a narrow circle of undeveloped countries with manual control from Russian side, in addition, the world's trends toward globalization and the search for real or imaginary, uttered strata of society can hide the bowls of terrorists not in favor of a unitary Ukraine.

International norms have been studied, such as the Statute of the Organization of American States, the views of prominent domestic scientists. In particular, it is pointed out at certain contradictions of the "recognition" of the party in a war, which also "non-recognition" of the states and governments that conduct aggressive policy. The evolution of international customs regarding recognition theory was also highlighted as a result of the liberalization of the world and of the sympathy of small peoples and nationalities without a state.

The possible future problem of recognition of so-called puppet republics on the territory of Ukraine against the background of military aggression of the Russian Federation is analyzed. Special attention is paid to finding solutions to key problems that make it impossible to have a single recognition approach, and thus can put international actors in an unequal legal position before each other. Special attention was paid to current situation when only political will partly forms the rules of the game and the attitude of the international establishment to one or another state, and the law is inferior to the regulator of public relations to the interests of a certain number of people. Clear ways to overcome obstacles that hinder the effective functioning of the recognition institute have been identified.

Steps have been proposed that may partially neutralize the shortcomings of the current situation.

The historical parallels, which testify to the incongruence of the Institute of Recognition, its stagnation and its diligence, are given.

Key words: a recognition, a state-building, a quasi-state, an international legal capacity, an international custom, a policy of aggression.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-56

УДК: 343.352

Олена Геннадіївна Білоконь,
аспірантка відділу проблем
кримінального права, кримінології та судоустрою
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0001-5452-4035

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ З ВИПРОБУВАННЯМ ОСОБИ, ЯКА ВЧИНИЛА ПІДКУП, У РАЗІ УКЛАДЕННЯ УГОД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Постановка проблеми. Важливою складовою кримінально-правової протидії підкупу в Україні, який належить до корупційних кримінальних правопорушень, є встановлення обмежень у застосуванні окремих норм у разі вирішення питання про кримінальну відповідальність особи, яка вчинила відповідні протиправні дії. Так, у ст. 75 Кримінального кодексу України (далі – КК України) передбачено такий вид звільнення від покарання, як звільнення від відбування покарання з випробуванням. У частині першій цієї статті передбачено умови такого звільнення та міститься виняток, що це рішення не може бути прийнято у разі засудження особи за корупційне кримінальне правопорушення, кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією. Частина друга статті такого винятку не містить. У ній зазначено, що суд приймає рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням у випадку затвердження угоди про примирення або про визнання вини, якщо сторонами угоди узгоджено покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, позбавлення волі на строк не більше п'яти років, а також узгоджено звільнення від відбування покарання з випробуванням. Таке неоднозначне формулювання зумовлює неоднозначне вирішення питання про можливість застосування ч. 2 ст. 75 КК до особи, яка вчинила корупційне кримінальне правопорушення, у тому числі підкуп.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науці кримінального права відповідна проблема розглядалася у працях Р. Бабанли, В. Бурдіна, М. Глоби, О. Гороха, О. Житного, Г. Зеленова, О. Кваші, А. Клочка, О. Книженко, Т. Слуцької, М.-М. Яциніної та інших науковців. Водночас висловлюють діаметрально протилежні підходи стосовно вирішення питання про можливість звільнення від покарання з випробуванням особи, яка вчинила підкуп, на підставі ч. 2 ст. 75 КК.

Мета статті – дослідження точок зору науковців і підходів судової практики стосовно можливості застосування при призначенні покарання до особи, яка вчинила підкуп, положень ч. 2 ст. 75 КК.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Науковці, які досліджували проблему звільнення від відбування покарання з випробуванням, у тому числі й на підставі угод про примирення та визнання винуватості, здебільшого вбачають залежність між частинами 1 та 2 ст. 75 КК, визначаючи їх співвідношення як загальної (ч. 1) та спеціальної (ч. 2). Висновок науковців зводиться до того, що оскільки за вчинення корупційного кримінального правопорушення особа не може бути звільнена від покарання з випробуванням (ч. 1 ст. 75 КК), то вона не може бути звільнена й від покарання з випробуванням у разі укладення угоди про визнання винуватості чи угоди про примирення, якою власне узгоджено застосування такого заохочення (компромісу) (Р. Бабанли [1, с. 358], В. Бурдін [2, с. 239], Г. Зеленов, О. Кваша [3], О. Книженко [4, с. 119–120], Т. Слуцька [5] та ін.).

Наприклад, Г. Зеленов та О. Кваша пишуть, що визначення змісту ч. 2 ст. 75 КК має відбуватися шляхом встановлення її системних зв'язків з іншими нормами і насамперед з положеннями ч. 1 цієї статті. Протилежне означатиме порушення системного способу тлумачення норм права [3]. О. Книженко тлумачить положення частин 1 та 2 ст. 75 КК також єдино та системно, відзначаючи,

що «заборон щодо можливості укладення угоди у кримінальному провадженні про корупційні злочини немає. Прокурор, керуючись положеннями Загальної частини КК України, під час укладення угоди про примирення або про визнання вини може узгодити вид та розмір покарання, проте він не може узгодити звільнення від відбування покарання з випробуванням» [4, с. 120]. М. Глоба, підтримуючи у цілому ідею про те, що неможливо звільнити особу від відбування покарання з випробуванням на підставі укладання угоди у разі вчинення нею корупційного кримінального правопорушення, мотивує свою точку зору як поглядами інших науковців, так і тим, що «таке розуміння умов застосування даного виду звільнення повністю узгоджується з кримінально-правовою політикою держави у сфері протидії корупції, зокрема з Антикорупційною стратегією, на виконання якої й були спрямовані зміни, внесені, у тому числі, і до ст. 75 КК». Окрім того, цей науковець відзначає, що «положення ч. 2 ст. 75 КК потрібно системно тлумачити і застосовувати не тільки у співвідношенні з приписами ч. 1 ст. 75 КК, а й з іншими приписами КК, зокрема з положеннями ст. 69 КК, у ч. 1 якої міститься заборона щодо призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, за вчинення корупційних правопорушень без будь-яких обмежень, тобто і у разі укладення відповідної угоди» [6, с. 165–166]. О. Горох вважає, що «очевидно, що як домовленості сторін угоди під час узгодження покарання не мають виходити за межі загальних та спеціальних засад призначення покарання, встановлених законом України про кримінальну відповідальність (абз. 2 п. 12 зазначеної постанови Пленуму), так і у разі вирішення питання про звільнення від відбування покарання з випробуванням домовленості сторін угоди не можуть виходити за межі загальних засад звільнення від покарання. Такими засадами застосування цього кримінально-правового заходу на сьогодні є те, що у разі звільнення від відбування покарання з випробуванням суд додатково має врахувати вид та міру покарання, призначені судом за злочин, який не має бути корупційним» і робить висновок, що «засудження за корупційний злочин, вчинений після 25.01.2015, зокрема у разі затвердження угоди про примирення або про визнання вини, виключає можливість звільнення засудженого від відбування покарання з випробуванням» [7, с. 183]. Цю точку зору поділяють і інші науковці, які присвятили своє дослідження як проблемам кримінального права (наприклад, М.-М. Яциніна) [8, с. 167], так і проблемам кримінального процесуального права (зокрема, А. Чугаєвська) [9, с. 129].

Проте на сьогодні має місце й інший підхід. Наприклад, з точки зору О. Житного та А. Клочка, частини 1 та 2 ст. 75 КК слід тлумачити окремо. Ці науковці не вказують, що у кримінальному законі відсутня «пряма заборона на звільнення від відбування покарання із випробуванням за вчинення корупційних злочинів на підставі угод про визнання винуватості щодо корупційних злочинів». Вони резюмують: «відмова особі, яка засуджується за злочин, передбачений приміткою до ст. 45 КК, у звільненні від відбування покарання на підставі ч. 2 ст. 75 КК, може бути законною лише за умови внесення відповідних змін до законодавства» [10, с. 112].

Проте розмірковування О. Житного та А. Клочка щодо подальших перспектив обмеження в узгодженні сторонами угод про примирення та визнання винуватості звільнення від відбування покарання з випробуванням за корупційні злочини, є діаметрально протилежними. Наприклад, ці вчені, як вказувалося вище, у цілому допускають можливість застосування ч. 2 ст. 75 КК за вчинення корупційних кримінальних правопорушень. Тоді як вважають, що такий підхід є невиправданим з огляду на посилення кримінальної відповідальності за вказані правопорушення, яку провадить на сьогодні Україна [10, с. 113]. Водночас Р. Бабанли, який у цілому вказує на те, що ч. 2 ст. 75 КК неможливо застосувати у разі засудження особи за вчинення корупційного кримінального правопорушення, має думку, що такий підхід не можна вважати оптимальним, оскільки він є фрагментарним. Адже «навряд чи корупційні кримінальні правопорушення є єдиним видом кримінальних правопорушень, при яких звільнення від відбування покарання застосовувалось необґрунтовано». Водночас учений вказує, що «таке рішення законодавця позбавлено логіки з позицій ієрархії соціальних цінностей, які охороняються кримінальним законом, оскільки за чинною забороною застосовувати умовне покарання до осіб, які вчинили корупційні кримінальні правопорушення, таке покарання може застосовуватися до осіб, що вчинили кримінальне правопорушення, наслідком якого є позбавлення життя особи» [1, с. 366].

Вищий антикорупційний суд (далі – ВАКС) займає позицію, що ч. 2 ст. 75 КК може застосовуватися у разі вчинення корупційного кримінального правопорушення. Так, згідно з вироком ВАКС

від 22.11.2021 у справі № 369/10560/17 відзначається, що ч. 1 ст. 75 КК поширюється на загальний порядок розгляду кримінальних проваджень, а ч. 2 ст. 75 КК застосовується до особливого порядку ухвалення вироку на підставі угоди і виключення, яке передбачене частиною першою «крім випадків засудження за корупційне кримінальне правопорушення», в даному випадку не може бути застосованим імперативно. Колегія суддів ВАКС допускає, що за певних конкретних обставин суд, розглядаючи угоду щодо корупційних кримінальних правопорушень, може прийти до переконання, що застосування такого виключення буде необхідним. Таким чином, колегія суддів ВАКС дійшла переконання про можливість застосування ч. 2 ст. 75 КК у цьому кримінальному провадженні [11].

Аналогічне рішення було прийнято у вироку ВАКС від 20.04.2021, в якому рішення про застосування ч. 2 ст. 75 за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 369 КК, обґрунтовано тим, що у ч. 2 ст. 75 КК законодавець не визначив обмежень, як у ч. 1 цієї статті. Окрім того, як зазначено у цьому вироку, загальні засади призначення покарання, визначені ст. 86 КК, наділяють суд правом вибору однієї із форм реалізації кримінальної відповідальності – призначити покарання або звільнити від покарання чи від його відбування, завданням яких є виправлення обвинуваченого та запобігання новим кримінальним правопорушенням. Ця функція за своєю правовою природою є дискреційною, оскільки потребує врахування та оцінки конкретних обставин справи, ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особи винного, обставин, що впливають на покарання. Реалізація цієї функції становить правозастосовну інтелектуально-вольову діяльність суду, в рамках якої приймається рішення про можливість застосування ст. 75 КК, за змістом якої рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням суд може прийняти лише у випадку, якщо призначено покарання певного виду і розміру, враховано тяжкість кримінального правопорушення, особу винного та інші обставини справи, і всі ці дані у сукупності спонукають до висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання [12].

Поділяємо підхід у науці кримінального права та у судовій практиці, який зводиться до можливості застосування ч. 2 ст. 75 КК до осіб, які вчинили корупційні кримінальні правопорушення, у т.ч. підкуп. Він обґрунтовується таким.

По-перше, зміни тексту частин 1 та 2 ст. 75 КК здійснювалося різними коригуючими законами, що свідчить про те, що законодавець розглядає норми, які вміщені у вказаних частинах як самостійні кримінально-правові приписи.

По-друге, у ч. 1 ст. 75 КК йдеться про засудження особи за вчинення кримінального правопорушення, тоді як у ч. 2 цієї статті – про затвердження у кримінальному провадженні угоди про примирення або угоди про визнання винуватості. Вочевидь, засудження та затвердження угод у кримінальному провадженні мають різну кримінальну процесуальну природу. Так, у ст. 373 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) визначається, що існує два види вироків у кримінальному провадженні, а саме обвинувальний та виправдувальний. Згідно з ч. 2 цієї статті обвинувальний вирок ухвалюється судом, якщо обвинувачений визнається винуватим у вчиненні кримінального правопорушення. У такому разі обвинуваченому суд призначає покарання, звільняє від покарання чи від його відбування у випадках, передбачених законом України про кримінальну відповідальність, або застосовує інші заходи, передбачені законом України про кримінальну відповідальність. Водночас відповідно до ст. 475 КПК допускається ще третій вид вироків у кримінальному провадженні – вирок на підставі угоди. У цілому він повинен відповідати вимогам, що висуваються до обвинувальних вироків, водночас він може містити певні особливості, передбачені у ч. 3 ст. 475 КПК.

По-третє, угоди про визнання винуватості та про примирення виступають однією із форм кримінального процесуального компромісу, застосування якого набуває все більшого поширення на терені нашої держави. При цьому держава, з одного боку, повинна бути зацікавлена, а з другого – має зацікавити особу, яка вчинила корупційне кримінальне правопорушення, співробітничати з органами влади у викритті інших осіб, які були причетними до вчинення корупційного кримінального правопорушення, які беруть участь у певній корупційній схемі тощо. Держава, наприклад, має гарантувати, а особа, яка вчинила корупційне кримінальне правопорушення, усвідомлювати, що сторони угоди про примирення чи угоди про визнання винуватості можуть не лише узгодити призначене покарання, а й узгодити можливість звільнення від покарання з випробуванням.

При цьому, вочевидь, позиція обвинуваченого, який іде на компроміс з органом кримінального переслідування, не повинна зводитися виключно до визнання своєї вини. Така особа повинна бути достатньо активною та засвідчувати своєю активною позицією бажання здійснювати співробітництво з таким органом. Окремі норми-запобіжними у цьому сенсі КПК містить. Наприклад, згідно з пунктами 1–3 ч. 4 ст. 469 КПК угода може бути укладена у провадженні щодо кримінальних проступків, нетяжких злочинів, тяжких злочинів та особливо тяжких злочинів; особливо тяжких злочинів, віднесених до підслідності Національного антикорупційного бюро України (далі – НАБУ) за умови викриття підозрюваним чи обвинуваченим іншої особи у вчиненні злочину, віднесеного до підслідності НАБУ, якщо інформація щодо вчинення такою особою злочину буде підтверджена доказами; особливо тяжких злочинів, вчинених за попередньою змовою групою осіб, організованою групою чи злочинною організацією або терористичною групою за умови викриття підозрюваним, який не є організатором такої групи або організації, злочинних дій інших учасників групи чи інших, вчинених групою або організацією злочинів, якщо повідомлена інформація буде підтверджена доказами.

Водночас слід погодитися з точкою зору М. Сіроткіної, яка поряд з угодами про визнання винуватості у провадженні щодо кримінальних проступків, нетяжких і тяжких злочинів пропонує виокремлювати угоди про співробітництво в усіх категоріях кримінальних проваджень [13, с. 6]. На думку М. Сіроткіної, для угод про співробітництво «на перше місце, окрім беззастережного визнання підозрюваним чи обвинуваченим своєї винуватості, виступає готовність до співпраці зі стороною обвинувачення, причому в усіх категоріях кримінальних правопорушень, що вчинені або готуються. Але насамперед це стає важливим при викритті діяльності організованих злочинних угруповань, терористичних груп чи екстремістських організацій, що в сучасних реаліях нашої держави є вельми важливим та актуальним» [13, с. 255]. До цієї думки додамо й те, що досягнення позитивної мети внаслідок укладення угоди про співробітництво є надзвичайно важливим і в кримінальних провадженнях про корупційні кримінальні правопорушення. Адже корупція, як відомо, є однією з актуальних загроз національній безпеці України. А тому, на нашу думку, надзвичайно важливою є точка зору М. Сіроткіної щодо запровадження у КПК такого виду угод, як угоди про співробітництво з органом переслідування, які повинні укладатися за наявності інших умов порівняно з угодами про визнання винуватості, яку слід «виділити окремо та чітко врегулювати як процесуальний порядок укладення такої угоди, її зміст, наслідки укладення та затвердження угоди, а також порядок судового провадження на підставі такої угоди і наслідки її невиконання» [13, с. 258].

Висновки. Таким чином, вважаємо, що з урахуванням відсутності обмеження щодо застосування ч. 2 ст. 75 КК до особи, яка вчинила підкуп, як і будь-яке інше корупційне кримінальне правопорушення, звільнення судом від відбування покарання з випробуванням особи, яка вчинила підкуп, у разі затвердження угоди про примирення або про визнання вини, якщо сторонами угоди узгоджено покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, позбавлення волі на строк не більше п'яти років, а також узгоджено звільнення від відбування покарання з випробуванням, є правомірним. Запропоновано доповнити ч. 2 ст. 75 КК другим реченням такого змісту: «Правила, передбачені цією частиною статті, застосовуються у разі затвердження судом угоди про примирення чи визнання винуватості у кримінальному провадженні про корупційне кримінальне правопорушення та кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією».

Список використаних джерел

1. Бабанли Р. Ш. Призначення покарання в Україні: теоретико-прикладні засади: монограф. Чернігів: Десна Поліграф, 2019. 488 с.
2. Бурдін В. М. Звільнення від відбування покарання з випробуванням за корупційні злочини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* Серія Юридична. 2015. № 3. С. 233–244.
3. Зеленов Г. М., Кваша О. О. Недоліки судової практики в частині звільнення від відбування покарання з випробуванням за вчинення корупційних злочинів. *Судебно-юридическая газета.* 2020. 28 груд. URL: https://cutt.ly/0YQnzkK

4. Книженко О. О. Звільнення від відбування покарання з випробуванням та укладання угод у кримінальному провадженні щодо корупційних злочинів. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка.* 2015. № 1. С. 115–121.
5. Слуцька Т. І. Щодо застосування ст. 75 КК до засудженого за вчинення корупційного злочину у кримінальному провадженні на підставі угоди. URL: https://cutt.ly/pYQnsyF
6. Глоба М. М. Застосування угод про примирення та визнання винуватості у кримінальному праві України: дис. ... доктора філософії: 12.00.08; Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2021. 228 с.
7. Горох О. П. Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08; Національний університет «Києво-Могилянська академія», Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2019. 674 с.
8. Яциніна М.-М. Зловживання владою, службовим становищем або повноваженнями за Кримінальним кодексом України (ст. 364, 364-1, 365-2 КК України): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08; Львівський національний університет ім. Івана Франка; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Львів, 2021. 241 с.
9. Чугаєвська А. В. Процесуальний порядок звільнення від відбування покарання: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08; Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2020. 255 с.
10. Житний О. О., Клочко А. М. Деякі проблеми звільнення від відбування покарання з випробуванням особи, яка засуджується за корупційний злочин. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.* Серія «Право». 2017. Вип. 24. С. 111–114.
11. Вирок Вищого антикорупційного суду від 22.11.2021 у справі № 369/10560/17 (провадження № 1-кп/991/156/19). URL: https://cutt.ly/TYEa1Om
12. Вирок Вищого антикорупційного суду від 20.04.2021 року у справі № 991/2509/21 (провадження № 1-кп/991/17/21). URL: https://cutt.ly/CLuQT6V
13. Сіроткіна М. В. Теорія та практика реалізації права на компроміс у кримінальному процесі України: дис. … доктора юрид. наук: 12.00.09; НДІ публічного права. Київ, 2021. 497 с.

References

1. Babanly R. Sh. Pryznachennia pokarannia v Ukraini: teoretyko-prykladni zasady: monohraf. Chernihiv: Desna Polihraf, 2019. 488 s.
2. Burdin V. M. Zvilnennia vid vidbuvannia pokarannia z vyprobuvanniam za koruptsiini zlochyny. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* Seriia Yurydychna. 2015. № 3. S. 233–244.
3. Zelenov H. M., Kvasha O. O. Nedoliky sudovoi praktyky v chastyni zvilnennia vid vidbuvannia pokarannia z vyprobuvanniam za vchynennia koruptsiinykh zlochyniv. *Sudebno-yurydycheskaia hazeta.* 2020. 28 hrud. URL: https://cutt.ly/0YQnzkK
4. Knyzhenko O. O. Zvilnennia vid vidbuvannia pokarannia z vyprobuvanniam ta ukladannia uhod u kryminalnomu provadzhenni shchodo koruptsiinykh zlochyniv. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav im. E. O. Didorenka.* 2015. № 1. S. 115–121.
5. Slutska T. I. Shchodo zastosuvannia st. 75 KK do zasudzhenoho za vchynennia koruptsiinoho zlochynu u kryminalnomu provadzhenni na pidstavi uhody. URL: https://cutt.ly/pYQnsyF
6. Hloba M. M. Zastosuvannia uhod pro prymyrennia ta vyznannia vynuvatosti u kryminalnomu pravi Ukrainy: dys. ... stup. doktora filosofii: 12.00.08; Natsionalnyi yurydychnyi universytet im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv, 2021. 228 s.
7. Horokh O. P. Zvilnennia vid pokarannia ta yoho vidbuvannia za kryminalnym pravom Ukrainy: dys. ... doktora yuryd. nauk: 12.00.08; Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia», Instytut derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv, 2019. 674 s.
8. Iatsynina M.-M. Zlovzhyvannia vladoiu, sluzhbovym stanovyshchem abo povnovazhenniamy za Kryminalnym kodeksom Ukrainy (st. st. 364, 364-1, 365-2 KK Ukrainy): dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.08; Lvivskyi natsionalnyi universytet im. Ivana Franka; Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Lviv, 2021. 241 s.
9. Chuhaievska A. V. Protsesualnyi poriadok zvilnennia vid vidbuvannia pokarannia: dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.08; Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav. Kyiv, 2020. 255 s.
10. Zhytnyi O. O., Klochko A. M. Deiaki problemy zvilnennia vid vidbuvannia pokarannia z vyprobuvanniam osoby, yaka zasudzhuietsia za koruptsiinyi zlochyn. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina.* Seriia «Pravo». 2017. Vyp. 24. S. 111–114.
11. Vyrok Vyshchoho antykoruptsiinoho sudu vid 22.11.2021 u spravi № 369/10560/17 (provadzhennia № 1-kp/991/156/19). URL: https://cutt.ly/TYEa1Om

12. Vyrok Vyshchoho antykoruptsiinoho sudu vid 20.04.2021 roku u spravi № 991/2509/21 (provadzhennia 1-kp/991/17/21). URL: https://cutt.ly/CLuQT6V
13. Sirotkina M. V. Teoriia ta praktyka realizatsii prava na kompromis u kryminalnomu protsesi Ukrainy: dys. … doktora yuryd. nauk: 12.00.09; NDI publichnoho prava. Kyiv, 2021. 497 s.

Білоконь О. Г. Звільнення від відбування покарання з випробуванням особи, яка вчинила підкуп, у разі укладення угод у кримінальному провадженні

Стаття присвячена дослідженню проблеми звільнення від відбування покарання з випробуванням особи, яка вчинила корупційне кримінальне правопорушення, у тому числі підкуп, у разі укладення угод у кримінальному провадженні (угоди про примирення та угоди про визнання винуватості). Відповідні питання неоднозначно вирішуються у теорії кримінального права та у судовій практиці. Наведено точки зору науковців, які по-різному вирішують це питання. Неможливість звільнення за ч. 2 ст. 75 КК України обґрунтовується здебільшого тим, що частини 1 та 2 цієї статті містять одну норму, а у ч. 1 ст. 75 цього Кодексу міститься заборона її застосовувати у такому випадку. У статті наводяться аргументи на користь іншого підходу, зокрема, з урахуванням відсутності обмеження щодо застосування ч. 2 ст. 75 КК до особи, яка вчинила корупційне кримінальне правопорушення, а також з огляду на правову природу кримінального процесуального компромісу. Запропоновано зміни у ч. 2 ст. 75 КК України, а також у КПК України щодо запровадження угоди про співробітництво.

Ключові слова: підкуп, корупційне кримінальне правопорушення, звільнення від покарання з випробуванням, угода про визнання винуватості, угода про примирення.

Bilokon O. G. Exemption from serving a sentence with probation of a person who committed bribery, in case of concluding agreements in criminal proceedings

The article is devoted to the study of the problem of release from probation of a person who has committed a corruption criminal offense, including bribery, in the case of entering into agreements in criminal proceedings (reconciliation agreements and plea agreements). Analyzed. two different approaches that exist today in the theory of criminal law and in law enforcement practice regarding the possibility / impossibility of release from serving a sentence with probation of a person who committed a corruption criminal offense, based on part 2 of Article 75 of the Criminal Code of Ukraine.

The first approach is that determining the content of Part 2 of Article 75 of the Criminal Code of Ukraine should be done, first, by establishing its systemic connections with the provisions of Part 1 of this article. In addition, scientists suggest that the provisions of Part 2 of Article 75 of the Criminal Code of Ukraine should be systematically interpreted also with other provisions of this Code, in particular with the provisions of Art. 69 of the Criminal Code of Ukraine, part 1 of which contains a prohibition on the imposition of a lighter punishment than that prescribed by law for committing corruption offenses without any restrictions, that is, even in the case of concluding a corresponding agreement. The opposite interpretation, according to supporters of the first approach, indicates a violation of the systematic way of interpreting legal norms.

Scientists who adhere to a different approach note that parts 1 and 2 of Article 75 of the Criminal Code of Ukraine should be interpreted separately. At the same time, they note that part 2 of Article 75 of the Criminal Code of Ukraine does not directly prohibit exemption from serving a sentence with probation for committing corruption crimes based on plea agreements for corruption crimes. In the opinion of these scientists, the refusal of a person convicted of a crime provided for in the footnote of Article 45 of the Criminal Code of Ukraine to be released from serving a sentence based on part 2 of Article 75 of the Criminal Code of Ukraine can be legal only if appropriate changes are made to the legislation. This approach is also followed in the judicial practice of the High Anti-Corruption Court.

The article actually supports the second of the above approaches and substantiates it, in particular, by different adjustments to parts 1 and 2 of Article 75 of the Criminal Code of Ukraine, the legal nature of the criminal procedural compromise. Arguments are given in favor of distinguishing a new type of agreement in criminal proceedings in the Criminal Procedure Code of Ukraine - an agreement on cooperation.

In order to avoid different approaches, it is proposed to amend Part 2 of Article 75 of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: bribery, corruption criminal offense, release from sentence with probation, plea agreement, settlement agreement.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-57

УДК 347.965.982

Марія Миколаївна Бойко,
аспірантка Академії адвокатури України
ORCID: 0000-0003-2505-8922

ПРИНЦИП НЕЗАЛЕЖНОСТІ АДВОКАТУРИ В АСПЕКТІ ВЗАЄМОВІДНОСИН З ОРГАНАМИ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

Постановка проблеми. Із закріпленням у Конституції України принципу верховенства права та проголошенням України правовою державою розпочалась активна робота над формуванням інститутів громадянського суспільства. Одним із таких демократичних інститутів є адвокатура, що виконує особливу правозахисну місію, пов'язану із захистом прав, свобод та законних інтересів суб'єктів права.

У ст. 131-2 Конституції України закріплено принцип незалежності адвокатури – «Незалежність адвокатури гарантується» [1]. Принцип незалежності адвокатури у формально-юридичному аспекті об'єктивований у статті 5 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», відповідно до якої «адвокатура є незалежною від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб» [2]. У цій нормі встановлено законодавчу гарантію незалежності інституту адвокатури, відповідно до якої саме на публічну владу покладено обов'язок запобігати будь-яким спробам впливу на інститут адвокатури загалом та органи адвокатського самоврядування зокрема. Саме незалежна адвокатура як правозахисний інститут може ефективно виконувати покладені на неї завдання, протистояти викликам часу в умовах будь-яких політичних змін і перетворень, обстоювати демократичні цінності громадянського суспільства. Роль держави в цьому аспекті зводиться до «створення належних умов» і «забезпечення гарантій» діяльності адвокатури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз публікацій, в яких висвітлюються зміст принципу незалежності адвокатури, адвокатської діяльності, адвоката та органів адвокатського самоврядування засвідчує дискусійність поглядів науковців та адвокатів-практиків на ці питання. Теоретичною основою для проведення даного дослідження стали праці Н. Бочуляк, Т. Вільчик, Н. Губрієнка, Т. Демчини, А. Козьміних, Г. Медвідчук, Л. Мелеха, Г. Рибалка та ін.

Метою статті є аналіз взаємовідносин інституту адвокатури та публічної влади в контексті реалізації принципу незалежності.

Основні результати дослідження. Адвокатура України вже понад 10 років вважається незалежною самоврядною організацією. Як зазначає Н. Бочуляк, Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 року вперше визнав самоврядну модель української адвокатури, частково імплементувавши європейські здобутки у сфері організації інституту адвокатури. Це дало змогу українській адвокатурі відстояти власну незалежність, етичні й професійні стандарти та відданість європейському вибору [3, с. 1]. Саморегулювання адвокатської діяльності означає реалізацію демократичних засад в організації та діяльності адвокатури, відсутність регламентації та контролю з боку органів публічної влади та гарантування професійної незалежності суб'єктам адвокатської діяльності. Відповідно інститут адвокатури функціонує поза політикою та є незалежним у відносинах з усіма суб'єктами владних повноважень як на регіональному, так і на державному рівнях.

Як зазначає Т. Вільчик, «ступінь незалежності й суверенності адвокатури зумовлюється зрілістю демократичних інститутів держави. Своєю чергою правовий статус адвокатури завжди був певним показником захищеності особистості й одним із індикаторів, що свідчать про успіхи у просуванні до правової держави та розвинутого громадянського суспільства» [4, с. 374]. Аналізуючи зміст поняття «незалежність адвокатури», авторка зазначає, що це «стан балансу між інтересами інституту адвокатури і інтересами держави, який відповідає вищій конституційній цінності – забезпеченню прав людини» [4, с. 374].

Т. Демчина наголошує, що принцип незалежності є основоположним в організації та діяльності інституту адвокатури, на основі якого забезпечується його конституційна функція із захисту прав і свобод людини. При цьому дослідниця заперечує абсолютну незалежність адвокатури від держави. Як аргумент вона наводить «право останньої приймати законодавство, яке регулює організацію та діяльність інституту адвокатури, обов'язкове для застосування як органами адвокатури, так і окремими адвокатами» [5, с. 20]. На думку авторки, слід розмежовувати поняття «незалежність адвоката», «самостійність адвоката» та «незалежність адвокатури». Незалежність адвокатури Т. Демчина визначає як «встановлений законом правовий стан органів адвокатського самоврядування, що дає змогу їм самостійно та незалежно вирішувати питання своєї внутрішньої організації, а також інші завдання, закріплені у законодавстві» [5, с. 20].

Протилежною є позиція Л. Мелеха, який визнає дискусійним положення про те, що незалежність адвокатури обмежена законом. Виходячи з дуалістичної природи інституту адвокатури та враховуючи взаємостримуючий і рівнозначний характер між публічними й приватними інтересами в професійній діяльності адвоката, на його думку, взаємовідносини між державою й адвокатурою як інститутом громадянського суспільства мають формуватися на основі забезпечення гарантій невтручання органів держави в діяльність автономної структури громадянського суспільства – адвокатури. Публічна влада має бути зацікавленою в існуванні незалежної та сильної адвокатури, без якої не можливе існування правової держави та функціонування інститутів громадянського суспільства. Закон визначає незалежність адвокатури як основоположний принцип та встановлює механізм його реалізації [6, с. 124].

Аналізуючи вищезазначені позиції науковців щодо обмеження державою незалежності адвокатури шляхом законодавчого регулювання статусу адвокатури та адвокатської діяльності, слід зазначити, що відповідно до ст. 6 Конституції України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією України межах і відповідно до законів України. Прийняття законів – виключна компетенція Верховної Ради України (п. 3 ст. 85 Конституції України). Виключно законами України визначаються основи організації та діяльності адвокатури (п. 14 ст. 92 Конституції України) [1]. Відповідно законодавче регулювання адвокатури та адвокатської діяльності не слід розуміти як обмеження незалежності адвокатури чи як наступ на її незалежність, а навпаки, слід сприймати як відповідність принципам юридичної визначеності та верховенства права в контексті реалізації зазначеного повноваження Верховною Радою України.

Місце інституту адвокатури в правовій та демократичній державі зумовлене особливим її статусом, відповідно до якого вона діє як незалежна інституція, що виконує публічно-правову функцію та не підпорядкована органам публічної влади. На думку А. Козьміних, якщо влада покладає на адвокатуру публічні обов'язки, вона ж має створити умови для їх виконання – економічні, правові, організаційні. На думку авторки, адвокатура як публічна корпорація професійних юристів здатна найбільш кваліфіковано здійснювати контроль за дотриманням державою правових норм. Саме ця публічно-правова функція – контроль за дотриманням державою правових норм, визнанням і дотриманням прав і свобод людини і громадянина є основною функцією адвокатури, що робить її важливим суб'єктом громадянського суспільства [7, с. 9–10]. Проте А. Козьміних не виключає, що держава має економічний важіль впливу на адвокатуру [7, с. 15], що, своєю чергою, здійснює негативний вплив на адвокатську діяльність і певним чином обмежує реалізацію принципу незалежності адвокатури.

Такої ж думки дотримується Г. Рибалко, який вважає, що адвокатура має виступати самостійним інститутом громадянського суспільства, який активно контролюватиме і стримуватиме державу в її повновладді. Взаємодія органів державної влади й адвокатури має формуватися на основі партнерства та об'єднання зусиль в умовах побудови правової держави та формування громадянського суспільства. Адвокатура хоча й не належить до жодної з гілок влади, тим не менше, будучи специфічним суспільно-правовим інститутом, посідає важливе місце в системі соціальних зв'язків, що забезпечують взаємодію різних гілок влади у державі. Прийняття змін у законодавство, з додержанням принципів такої взаємодії, сприятиме досягненню балансу між інтересами інституту адвокатури й держави та забезпечить ефективну реалізацію адвокатурою своєї конституційної функції – захист прав і законних інтересів громадян. На його думку, відносини адвокатури

й публічної влади мають бути рівноправними. Держава, яка позиціонує себе як правова, має бути зацікавлена в тому, щоб адвокатура була високопрофесійним інститутом [8, с. 145–146].

Н. Бочуляк, аналізуючи зміст категорії «незалежність», наголошує, що це не лише відсутність будь-якого впливу, а й свобода діяти на власний розсуд. Незалежність належить до тих категорій, які не слід аналізувати як часткові, вона, як і свобода, є винятково абсолютною [3, с. 9].

Незалежність є засадничим принципом, що визначає статус інституту адвокатури та корелюється з принципом верховенства права. Це дає змогу втілювати ідеї справедливості та фахово захищати права людини, таким чином здійснюючи внесок у розвиток правової культури та правової свідомості суспільства.

Принципи організації та діяльності адвокатури мають відповідати цивілізованим європейським стандартам і посилювати незалежність адвокатського самоврядування, оскільки саме організаційні форми адвокатського самоврядування мають обстоювати публічну цінність інституту адвокатури загалом і гарантії незалежності адвокатів зокрема, забезпечуючи дотримання професійних та етичних норм, захист від переслідувань і будь-якого впливу, спрямованого на обмеження принципу незалежності у професійній діяльності.

На нашу думку, Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» відповідно до міжнародних демократичних стандартів врегульовано статус адвокатури України, її основні завдання, принципи, гарантії, організаційні форми здійснення адвокатської діяльності, закладено основи адвокатського самоврядування. Правовий статус інституту адвокатури включає гарантію незалежності органів адвокатського самоврядування, забезпечену на законодавчому рівні, відповідно до якої вони наділені виключним правом вирішувати питання адвокатського самоврядування та саморегуляції. Суб'єкти адвокатського самоврядування згідно із Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» повинні самостійно здійснювати управління власними справами. Поряд з тим, як зазначає Н. Бочуляк, державні органи та посадові особи можуть виявляти певний інтерес до діяльності інституту адвокатури [3, с. 9]. Вважаємо, що в контексті функціонування органів адвокатського самоврядування парламент на законодавчому рівні встановлює лише модель адвокатського самоврядування, визначивши його засади, завдання та організаційні форми. Вітчизняна модель адвокатури передбачає, що ця «професія регулюється адвокатською спільнотою: у цій моделі адвокатура відповідає за кожен аспект адвокатської діяльності та діє як головний представницький орган адвокатів» [9]. У вирішенні внутрішніх питань органи адвокатського самоврядування керуються принципом незалежності від суб'єктів публічної влади.

Аналізуючи взаємовідносини інституту адвокатури та публічної влади, слід погодитися з думкою Н. Губрієнка, який вважає, що держава має забезпечити виключно підтримку інституту саморегулювання адвокатури, що полягає у демократичному та виваженому підході публічної влади до питань організації адвокатури та її професійної діяльності, суб'єкти яких не потребують регламентованого контролю з боку органів публічної влади та здатні утворювати професійні об'єднання, які, реалізуючи правозахисні функції, сприяють професійному розвитку адвокатури та суспільства загалом. Адвокатська діяльність потребує регулювання, оскільки обов'язковими складовими адвокатської діяльності є надання адвокатських послуг і подальша підзвітність, яка включає в себе професійну відповідальність і професійні обов'язки, які й мають бути предметом законодавчого регулювання [10].

Наразі у Верховній Раді України зареєстровано проєкт Закону «Про саморегулівні організації» від 04.02.2022 (№7025), метою якого є формування законодавчого підґрунтя для забезпечення діяльності саморегулівних організацій в Україні, а також вдосконалення правового регулювання функціонування саморегулівних організацій професійного спрямування, до яких належать суб'єкти адвокатського самоврядування [11].

На нашу думку, розробка й ухвалення рамкового закону, який би забезпечив правове підґрунтя діяльності саморегулівних організацій, є кроком для створення на законодавчому рівні універсальних типових механізмів функціонування саморегулівних організацій загалом та адвокатури зокрема. Рамковий закон має створити належні умови для вирішення ключових проблем у системі адвокатури, у тому числі тих, на які вказують самі адвокати. Звичайно, публічна влада не повинна втручатися у вирішення всіх питань, але має зберігатися загальний контроль за певними процедурами, має бути забезпечено однаковий підхід до системи вимог і гарантій суб'єктів адвокатського

самоврядування. Як зазначає Г. Медвідчук, «самоврядування у сфері адвокатської діяльності означає реалізацію членами органів адвокатського самоврядування ефективної діяльності відповідних органів, яка полягає у спільному веденні професійної діяльності адвокатів, обстоюванні та захисті спільних інтересів, управлінні справами в межах відповідних органів» [12, с. 124]. Саморегулівна організація може існувати лише тоді, коли принципи управління універсальні та однакові для усіх. Суб'єкти адвокатського самоврядування повинні мати потужне самоврядування як на центральному, так і на регіональному рівнях, причому підходи мають бути однакові в межах держави.

Висновки. Суб'єкти адвокатського самоврядування є професійним співтовариством представників адвокатської професії, діяльність яких спрямована на забезпечення професійних інтересів, управління внутрішніми питаннями з метою задоволення публічного інтересу – захисту прав та свобод людини і громадянина на високому професійному рівні. Тому контроль публічної влади має бути мінімальним і зводитися до розробки моделі та універсальних принципів їх функціонування. Саморегулювання адвокатської діяльності означає реалізацію демократичних засад в організації та діяльності адвокатури, відсутність регламентації та контролю з боку органів публічної влади та гарантування професійної незалежності суб'єктам адвокатської діяльності.

Реалізація принципу незалежності має гарантувати усім суб'єктам адвокатського самоврядування на законодавчому рівні виключне право самостійно вирішувати питання самоуправління та саморегулювання. Суб'єкти адвокатського самоврядування мають обстоювати публічну цінність інституту адвокатури та гарантії незалежності адвокатів, забезпечуючи дотримання професійних та етичних норм, захист від переслідувань та будь-якого впливу, спрямованого на обмеження принципу незалежності у їх професійній діяльності.

Список використаних джерел

1. Конституція України: Конституція, Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 19.05.2022).
2. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text (дата звернення: 20.05.2022).
3. Бочуляк Н. І. Адвокатське самоврядування в контексті сучасних світоглядних орієнтирів: автореф. дис. … к. ю. н.: 12.00.12. Хмельницький, 2020. 23 с.
4. Вільчик Т. Б. Адвокатура як інститут реалізації права на правову допомогу: порівняльно-правовий аналіз законодавства країн Європейського Союзу та України: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2016. 490 с.
5. Демчина Т. Ю. Співвідношення принципу незалежності адвокатури з іншими правовими категоріями. *Форум права.* 2020. № 63(4). С.15–23.
6. Мелех Л. В. Незалежність адвоката в разі надання правничої допомоги в господарському судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 1. С. 121–124.
7. Козьміних А. В. Роль інституту адвокатури в реалізації правозахисної функції громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02. Одеса, 2008. 18 с.
8. Рибалко Г. С. Роль і місце адвокатури у державі. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.* Серія «Право». 2020. № 30. С. 141–146. URL: https://doi.org/10.26565/2075-1834-2020-30-16 (дата звернення: 20.05.2022).
9. Лазебний Л. Адвокатська монополія: як це працює за кордоном. *Юридична газета online.* 2021. 6 грудня. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/advokatska-monopoliya-yak-ce-pracyue-za-kordonom.html (дата звернення: 23.05.2022).
10. Губрієнко Н. Саморегулювання адвокатської діяльності. *Юридична газета online.* 2020. 14 грудня. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/samoregulyuvannya-advokatskoyi-diyalnosti.html (дата звернення: 23.05.2022).
11. Проект Закону про саморегулівні організації: від 04.02.2022 р. № 7025. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/38927 (дата звернення: 23.05.2022).
12. Медвідчук Г. В. Органи адвокатського самоврядування як учасники адміністративно-правових відносин: підстави, форми та особливості участі: дис. … доктора філософії за спец. 081. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2020. 206 с.

References

1. Konstytutsiia Ukrainy: Konstytutsiia, Zakon vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (data zvernennia: 19.05.2022).

2. Pro advokaturu ta advokatsku diialnist: Zakon Ukrainy vid 05.07.2012 r. № 5076-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text (data zvernennia: 20.05.2022).
3. Bochuliak N. I. Advokatske samovriaduvannia v konteksti suchasnykh svitohliadnykh oriientyriv: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia k.iu.n.: 12.00.12. Khmelnytskyi, 2020. 23 s.
4. Vilchyk T. B. Advokatura yak instytut realizatsii prava na pravovu dopomohu: porivnialno-pravovyi analiz zakonodavstva krain Yevropeiskoho Soiuzu ta Ukrainy: dys. ... d-ra yuryd. nauk. Kharkiv, 2016. 490 s.
5. Demchyna T. Yu. Spivvidnoshennia pryntsypu nezalezhnosti advokatury z inshymy pravovymy katehoriiamy. *Forum prava.* 2020. № 63(4). S. 15–23.
6. Melekh L. V. Nezalezhnist advokata v razi nadannia pravnychoi dopomohy v hospodarskomu sudochynstvi. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2021. № 1. S. 121–124.
7. Kozminykh A. V. Rol instytutu advokatury v realizatsii pravozakhysnoi funktsii hromadianskoho suspilstva: avtoref. ... kand. polit. nauk: spets. 23.00.02. Odesa, 2008. 18 s.
8. Rybalko H. S. Rol i mistse advokatury u derzhavi. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina*. Seriia «Pravo». 2020. № 30. S. 141–146. URL: https://doi.org/10.26565/2075-1834-2020-30-16 (data zvernennia: 20.05.2022).
9. Lazebnyi L. Advokatska monopoliia: yak tse pratsiuie za kordonom. *Yurydychna hazeta online.* 2021. 6 hrudnia. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/advokatska-monopoliya-yak-ce-pracyue-za-kordonom.html (data zvernennia: 23.05.2022).
10. Hubriienko N. Samorehuliuvannia advokatskoi diialnosti. *Yurydychna hazeta online.* 2020. 14 hrudnia. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/samoregulyuvannya-advokatskoyi-diyalnosti.html (data zvernennia: 23.05.2022).
11. Proekt Zakonu pro samorehulivni orhanizatsii: vid 04.02.2022 r. № 7025. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/38927 (data zvernennia: 23.05.2022).
12. Medvidchuk H. V. Orhany advokatskoho samovriaduvannia yak uchasnyky administratyvno-pravovykh vidnosyn: pidstavy, formy ta osoblyvosti uchasti: dys. doktora filosofii za spets. 081 «Pravo». Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv, 2020. 206 s.

Бойко М. М. Принцип незалежності адвокатури в аспекті взаємовідносин з органами публічної влади

Саморегулювання адвокатської діяльності означає реалізацію демократичних засад в організації та діяльності адвокатури, відсутність регламентації та контролю з боку органів публічної влади та гарантування професійної незалежності суб'єктам адвокатської діяльності. Відповідно інститут адвокатури функціонує поза політикою та є незалежним у відносинах з усіма суб'єктами владних повноважень як на регіональному, так і на державному рівнях.

Принцип незалежності має гарантувати усім суб'єктам адвокатського самоврядування на законодавчому рівні виключне право самостійно вирішувати питання самоуправління та саморегулювання. Суб'єкти адвокатського самоврядування мають обстоювати публічну цінність інституту адвокатури та гарантії незалежності адвокатів, забезпечуючи дотримання професійних та етичних норм, захист від переслідувань та будь-якого впливу, спрямованого на обмеження принципу незалежності у їх професійній діяльності.

Ключові слова: принцип незалежності, адвокатура, адвокатське самоврядування, саморегулювання, рамковий закон.

Boiko M. M. The principle of independence of a lawyer in the aspect of relationships with public authorities

The Bar of Ukraine has been an independent self-governing organization for over 10 years. Legislative regulation of the bar and advocacy should not be understood as limiting the independence of the bar or as an attack on its independence, but, on the contrary, should be seen as in line with the principles of legal certainty and the rule of law. The place of the bar in a state governed by the rule of law and democracy is determined by its special status, according to which it acts as an independent institution that performs a public law function and is not subordinate to public authorities.

Independence is a fundamental principle that determines the status of the bar and correlates with the rule of law. This allows to embody the ideas of justice and professionally protect human rights, thereby contributing to the development of legal culture and legal consciousness of society.

Self-regulation of the legal profession means the implementation of democratic principles in the organization and activities of the legal profession, the lack of regulation and control by public authorities and guaranteeing professional independence of the legal profession. Accordingly, the bar operates outside politics and is independent in its relations with all subjects of power, both at the regional and state levels.

Public authorities must be interested in the existence of an independent and strong legal profession, without which the rule of law and the functioning of civil society institutions are impossible. At the same time, the state, which positions itself as a legal entity, should be interested in the bar being a highly professional institution. The interaction between public authorities and the bar should be formed on the basis of partnership and joint efforts in building the rule of law.

The implementation of the principle of independence should guarantee all subjects of advocacy self-government at the legislative level the exclusive right to independently decide on issues of self-government and self-regulation. Bar associations must uphold the public value of the bar and guarantee the independence of lawyers, ensuring compliance with professional and ethical standards, protection from persecution and any influence aimed at restricting the principle of independence in their professional activities.

Key words: independence principle, the Bar, advocacy self-government, self-regulation, framework law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-58

УДК 343.132.5

Андрій Віталійович Грицьків,
аспірант кафедри європейського права
Львівського національного університету
імені Івана Франка
ORCID: 0000-0003-1950-4359

МОДЕЛІ ЕКСТРАДИЦІЇ В МЕЖАХ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ДЕРЖАВ У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ

Постановка проблеми. Співробітництво між державами у кримінальних справах здійснюється задля досягнення цілей правосуддя. Воно може існувати і на стадії розслідування й розгляду кримінальної справи, і після набуття законної сили рішенням (вироком) суду, і має багато аспектів.

Форми такого співробітництва є різноманітними, серед основних – надання правової допомоги у кримінальних справах, що полягає у проведенні процесуальних дій, оскільки під час розслідування і судового розгляду кримінальних справ часто виникає потреба у збиранні за кордоном доказів шляхом допиту обвинувачених, потерпілих, свідків, експертів, проведення обшуку, експертиз, судового огляду, вилучення та передачі предметів, вручення та пересилання документів тощо [1, с. 5, 13]. Це, зокрема, такі форми: видача правопорушників для притягнення до кримінальної відповідальності або для виконання вироку суду; передача засуджених осіб для подальшого відбування покарання; арешт, пошук та конфіскація доходів, отриманих злочинним шляхом (де держави, зокрема, зобов'язуються розглядати відмивання доходів, отриманих злочинним шляхом, як кримінальне діяння); надання допомоги у проведенні розслідування та вжиття прелімінарних заходів: замороження банківських рахунків, накладення арешту на власність з метою запобігання її приховуванню; конфіскація засобів і доходів, отриманих злочинним шляхом (або майна, вартість якого відповідає вартості доходів), та ін. [2].

Видача осіб – один із найдавніших інститутів міжнародної співпраці у сфері кримінального процесу. Під розвитком міжнародного співробітництва в галузі видачі осіб розуміють відносини ще від появи окремих норм у договорах між царем хетів Хеттушилем III і єгипетським фараоном Рамзесом II (1296 р. до н. е.) [3] і до запропонованих у рамках ООН розробок універсальних договорів про видачу злочинців [4]. В історії формування та розвитку міжнародного співробітництва в рамках інституту видачі осіб були розроблені різні форми правової регламентації на міжнародному рівні й у національному законодавстві, а також окремі норми інших інститутів міжнародної співпраці, які спочатку становили інститут видачі осіб, наприклад, міжнародно-правова допомога та передача осіб [5, с. 34].

Правовою підставою для такого співробітництва слугують чинні двосторонні та багатосторонні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ст. 9 Конституції України) [6]. Справді, як наголошує І. Бойко, на сьогодні екстрадиція – це найбільш реалізовувана процесуальна форма міжнародного співробітництва. Значна кількість держав, зокрема й Україна, взяли на себе зобов'язання щодо її здійснення шляхом ратифікації відповідних договорів про видачу та законодавчу регламентацію на національному рівні. Екстрадиція в межах міжнародно-правових норм була б ідеальним механізмом у боротьбі зі злочинністю. Однак через постійні непорозуміння між державами та велику кількість умовностей інститут екстрадиції функціонує досить нестабільно. Кожна з держав вправі інтерпретувати його у світлі власних потреб, відповідно до наявних взаємовідносин між державами [7, с. 1–2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інститут екстрадиції досліджували чимало вчених різних галузей юридичної науки. Зокрема, це наукові доробки А. Антонюк, Н. Ахтирської, В. Березняка, І. Бойка, Г. Грищук, В. Зуєва, О. Ляшука, Л. Максимів, М. Микієвича, О. Насонова, С. Нестеренко, Я. Сторожика, О. Татарова, Л. Удалової, Т. Фоміної, Ю. Чорноус та ін.

Метою статті є аналіз основних моделей екстрадиції на основі міжнародного співробітництва держав у кримінальних справах.

Основні результати дослідження. Зауважимо, що дослідники наголошують на двох основних моделях – класичній і сучасній. А вже ці моделі поділяються на підмоделі. Наведемо їх основні характеристики.

Щодо класичних моделей видачі осіб у рамках міжнародного співробітництва у кримінальних справах, то вони, на думку вчених, найчастіше залежать від правових систем [8]. При цьому в систематизації видачі осіб, як й інших інститутів кримінального судочинства, домінантну роль відіграють континентальна й англо-американська правові системи, хоча видача осіб виникла в ранніх цивілізаціях не західного типу, таких як єгипетська, китайська та вавилонська [9]. Поділ моделей на континентальну, яку в юридичній літературі визначають як європейську, та англо-американську є доречним з огляду на такі міркування.

У континентальній моделі національне законодавство про екстрадицію виступає як достатня юридична база для провадження щодо видачі осіб навіть за відсутності відповідних міжнародних угод (Франція, Німеччина та ін.). Ще 1872 року регламентувалася видача осіб за відсутності міжнародних договорів. Згодом із цього положення з'явилися два підходи до видачі осіб: на основі міжнародних договорів або за відсутності міжнародного договору на основі взаємності як принципу міжнародного права. Для англо-американської моделі видачі осіб характерно те, що необхідною правовою передумовою для видачі осіб є наявність відповідного міжнародного договору: саме собою національне законодавство про видачу осіб не може служити правовою підставою для видачі [10].

Континентальна модель забороняє видачу власних громадян іноземній державі. На відміну від континентальної моделі, США, як і Велика Британія, традиційно стоять на позиції, що громадяни держави, якій заявлено вимогу про видачу, можуть бути видані нарівні з іноземними громадянами та особами без громадянства.

Згідно з континентальною моделлю громадяни, які вчинили злочин на території іноземної держави, можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності в країні, громадянином якої вони є.

При видачі осіб відповідно до континентальної моделі діяння повинні бути злочином в обох країнах (подвійна криміналізація). Англо-американська модель допускає видачу осіб за діяння, вчинення яких є злочином тільки в одній з країн [11].

У рамках англо-американської моделі з'явилася й розвивається доктрина Кера-Фрісбі. Кера і Фрісбі – це два підсудні, які були викрадені на території іноземної держави відповідно 1886-го і 1952-го й доставлені в США. Відповідно до цієї доктрини викрадення особи не вважається порушенням «належної правової процедури», хоча це й порушення норм міжнародного права, зокрема порушення суверенітету іншої держави в обхід вимог міжнародних договорів. Згідно з рішенням Верховного суду США суди не повинні брати до уваги спосіб доставлення до суду – достатньо його присутності в суді. Континентальна модель засуджує такий підхід і не приймає викрадення та представлення особи як альтернативні заходи інституту видачі. Суверенітет, будучи однією з основних ознак, властивих державі, знаходить вираження у верховенстві влади в межах держави й незалежності держави в зовнішніх відносинах [12].

Тож, на думку вчених, у рамках захисту прав континентальна система забезпечує законність і права особи, що видається, що іноді дає обвинуваченому можливість уникнути покарання [13]. Англо-американська система, в якій судовий прецедент посідає домінантне місце над законом, знижуючи роль загальних принципів, надає суду право вирішувати кожну справу з урахуванням конкретних обставин, маючи на меті забезпечити покарання винуватих [14, с. 22].

Якщо в континентальній моделі видача осіб має адміністративний характер, то в країнах англо-американської системи екстрадиційна справа обов'язково має бути розглянута в суді і видача особи можлива лише в тому разі, коли запитуюча сторона надала «достатні підстави» або «неспростовні докази» обґрунтованості кримінального переслідування суб'єкта видачі в запитувальній країні [15].

Щодо мусульманської правової системи, то вона тією чи іншою мірою зберігає свою особливість як правова система. При цьому «мусульманський суд не знає відстрочки розгляду справи

внаслідок неявки підсудного: якщо обвинувачений не з'явився або не надіслав замість себе довірену особу, судовий розгляд здійснюється із залученням іншої особи, зазначеної суддею» [16, с. 139].

У мусульманській правовій системі видача осіб практикується протягом століть. Наприклад, з історії відомо, що в результаті сварки зі своїм братом Сулейман I, султан Османської імперії, бунтував і втік з держави 1559 року, отримав притулок зі своїми прихильниками в державі Сефевідов (Іран), які в той час ворогували з Османською імперією. Сулейман I вів перемовини з Тахмаспом I, персидським шахом, про видачу свого молодшого сина Баязида і його прихильників, які знайшли притулок при його (шаха) дворі. В обмін Тахмасп I просив землі, захоплені в них османами. Однак Сулейман I пригрозив війною, тож Тахмасп змушений був погодитися, отримавши як винагороду 400 тис. золотих. У 1561 році Баязида і його прихильників перси видали Османській імперії [17]. Тож видача осіб державами, які не мають договорів про видачу, можлива шляхом співпраці, без викрадення осіб і без вбивства на території іноземної держави (хоча після передачі Баязіда і його прихильників стратили на території імперії). Таких прикладів чимало в мусульманській моделі видачі осіб. Історично мусульманська модель не визнавала видачу сповідуючих іслам осіб державам з іншою релігією і нині така видача втрачає свої особливості.

Отже, вищенаведене дає змогу зробити висновок, що всі класичні моделі втрачають свою значущість у сьогочассі. Питання видачі осіб у правових системах мають так чи інакше змішаний характер. Законодавство більшості сучасних держав (зокрема тих, які вийшли зі складу СРСР) передбачає видачу особи на основі тільки міжнародних договорів, а інші, скажімо, передбачають видачу власних громадян [18]. Але це не означає зарахування цих пострадянських країн до англо-американської системи.

Слідування традиціям тільки однієї з основних систем правосуддя, тобто англо-саксонської або романо-германської, нині себе вичерпало. Видається, що сучасним прикладом оптимального вирішення питання застосування екстрадиції в рамках інституту кримінального процесу є Римський статут, який зміг досягти певного компромісу між панівними нині романо-германською та англо-саксонською процесуальними системами [19].

Ведучи мову про сучасні моделі видачі осіб у кримінальних справах, варто сказати, що вони розвиваються й розширюються в рамках міжнародних організацій. Прийняття міжнародними організаціями конвенцій як багатосторонніх міжнародних договорів має ключову роль у правовому регулюванні питання видачі осіб та формування нових моделей.

Універсальна модель видачі осіб у рамках ООН розширюється з прийняттям Типового договору про видачу 1990 року [20] та видачу осіб за окремими злочинами. Десятки Конвенцій ООН у тій чи іншій формі передбачають видачу осіб за окремими злочинами [21]. Наприклад, Конвенція про боротьбу із захопленням повітряних суден (16 грудня 1970 р.), Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів (14 грудня 1973 р.), Конвенція про боротьбу із захопленням заручників (17 грудня 1979 р.), Конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом (16 грудня 1997 р.), Конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму (9 грудня 1999 р.) Серед них особливе місце у видачі осіб посідає Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності і корупції [22]. Універсальна модель видачі осіб у рамках ООН спирається на видачу осіб за окремими злочинами.

На особливу увагу серед сучасних моделей заслуговує *модель інституту видачі в рамках Ради Європи.* Ця міжнародна організація утворена 1949 року й налічує 47 держав. Історично в рамках європейської континентальної організації сформувалася модель видачі осіб у кримінальних справах, яка зараз має величезне значення у формуванні моделей на основі Європейської конвенції про видачу правопорушників 1957 року [23]. Існують й інші багатосторонні договори про видачу, такі як Договір про екстрадицію між Данією, Фінляндією, Ісландією, Норвегією та Швецією від 1992 року, Конвенція про видачу та взаємну правову допомогу у кримінальних справах країн Бенілюкс 1962 року. Учасниками останньої є Бельгія, Люксембург і Нідерланди. Особливість цих конвенцій – максимальний захист прав людини при видачі осіб.

У контексті предмета нашого дослідження особливий акцент варто зробити на *моделі інституту видачі в рамках Європейського Союзу.* Принагідно зазначимо, що ще до утворення Європейського Союзу 1993 року 28 держав-членів спиралися на Європейську конвенцію про видачу осіб 1957 року і більшість країн Європи імплементували норми цієї конвенції. Відтак у рамках цієї

міжнародної організації були прийняті деякі інші міжнародно-правові акти. Наприклад, Рамкове рішення Ради Європи про європейський ордер на арешт та процедури передачі правопорушників між державами-членами від 13 червня 2002 року [24], яке визначає нові напрями розвитку інституту видачі осіб. Його особливість – прискорений процес і максимальна можливість видачі осіб. Саме ця модель наразі є більш затребуваною та новою.

Висновки. Варто наголосити, що кожна держава зберігає свою ідентичність при регламентації питань видачі осіб, які допомагають у формуванні національної моделі видачі осіб у рамках міжнародного співробітництва у кримінальних справах. У жодній державі світу не можна знайти повну схожість норм про видачу осіб. Тож розгляд різних моделей видачі осіб у рамках міжнародного співробітництва у кримінальних справах показує, що на сучасному етапі для ефективної співпраці в цій сфері потрібно створити універсальну модель видачі шляхом гармонізації та уніфікації норм кримінального і кримінально-процесуального законодавства, а також скоротити штучні бар'єри і прискорити процес видачі осіб у рамках міжнародного співробітництва в кримінальних справах. При цьому розвиток двосторонніх міждержавних відносин з іншими країнами, приєднання України до багатосторонніх міжнародних договорів сприяє і поліпшенню співпраці правоохоронних органів різних країн у розслідуванні, переслідуванні та судовому розгляді кримінальних справ і підвищенню світового статусу України як європейської держави.

Список використаних джерел

1. Виноградова О. І. Міжнародне співробітництво України у галузі боротьби зі злочинністю: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2000.
2. Шорстка Т. Механізми міжнародного співробітництва у розслідуванні злочинів та забезпечення притягнення до кримінальної відповідальності винних осіб. *Офіц. вебсайт Міністерства юстиції України.* URL: https://minjust.gov.ua/m/str_8523 (дата звернення: 23.06.2022).
3. Зозуля Є. Міжнародне співробітництво в боротьбі зі злочинністю як історико-правове явище. *Схід.* 2009. № 4. С. 90–93. URL: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php? ELEMENT_ID=41902 (дата звернення: 23.06.2022).
4. Діяльність України в рамках ООН. URL: https://ukraineun.org/ukraine-and-un/activities-in-un/ (дата звернення: 23.06.2022).
5. Тертишник В., Тертишник О. Проблеми міжнародного співробітництва у сфері правосуддя: екстрадиція та конфіскація. *Юридична Україна.* 2003. № 6.
6. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 23.06.2022).
7. Бойко І. Застосування кримінально-процесуального примусу в екстрадиційному процесі: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2019. 23 с.
8. Свистуленко М. П. Екстрадиція в правовій системі України: основні кримінально-правові аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Акад. адвокатури України. Київ, 2005. 17 с.
9. Виникнення та розвиток міжнародного співробітництва в кримінальному судочинстві. URL: https://learn.ztu.edu.ua/pluginfile.php/201963/mod_resource/content/1/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F%201.pdf (дата звернення: 23.06.2022).
10. Смирнов М. І. Міжнародне співробітництво держав у сфері кримінального процесу. *Прокуратура. Людина. Держава.* 2004. № 1 (31). С. 10–14. URL: http://hdl.handle.net/11300/2935 (дата звернення: 23.06.2022).
11. Шульга І. В. Розвиток інституту міжнародної взаємодії у сфері боротьби зі злочинністю та видачі злочинців. *Держава і право.* Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. 2007. Вип. 38. С. 563–576.
12. Грицишен Д. О. Міжнародна співпраця в сфері запобігання та протидії економічній злочинності: державно-управлінський аспект. *Економічний вісник Дніпровської політехніки.* 2020. № 4 (72). URL: https://ev.nmu.org.ua/docs/2020/4/EV20204_036-050.pdf (дата звернення: 23.06.2022).
13. Бойко І. І. Питання юрисдикції в контексті міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції:* матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 18 трав. 2018 р.): у 2 т. / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2018. Т. 2. С. 337–340.

14. Антонюк Н. Б. Процесуальні засади міжнародного співробітництва при розслідуванні кримінальних правопорушень: дис. … канд. юрид. наук. Ірпінь, 2016.
15. Вихрист С. М. Видача осіб в аспекті співвідношення міжнародного та національного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2003. 17 с.
16. Лубська М. Мусульманське право: сутність, джерела, структура: монографія. Київ: Академвидав, 2009. 256 с.
17. Історичні дописи. URL: https://rudapani.wordpress.com (дата звернення: 23.06.2022).
18. Філяніна Л. А. Інститут видачі злочинців в угодах держав СНД: проблеми та перспективи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Ін-т законодавства ВР України. Київ, 2011. 20 с.
19. Римський статут Міжнародного кримінального суду: міжнар. док. від 17.07.1998. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 23.06.2022).
20. Типовий договір про видачу 1990 року: Резолюція 45/116 Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1990. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_687#Text (дата звернення: 23.06.2022).
21. Грицаєнко Л. Л. Органи Європейського Союзу з боротьби зі злочинністю та правові засади їх співробітництва з Україною. *Вісник Національної академії прокуратури України.* 2012. № 1. С. 91–95.
22. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності: міжнар. док. від 15.11.2000. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text (дата звернення: 23.06.2022).
23. Європейська конвенція про видачу правопорушників: міжнар. док. від 13.12.1957. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_033#Text (дата звернення: 23.06.2022).
24. Рамкове рішення Ради Європи про європейський ордер на арешт та процедури передачі правопорушників між державами-членами від 13.06.2002. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b17#Text (дата звернення: 23.06.2022).

References

1. Vynohradova, O. I. (2000). Mizhnarodne spivrobitnytstvo Ukrainy u haluzi borotby zi zlochynnistiu: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Kharkiv.
2. Shorstka, T. Mekhanizmy mizhnarodnoho spivrobitnytstva u rozsliduvanni zlochyniv ta zabezpechennia prytiahnennia do kryminalnoi vidpovidalnosti vynnykh osib. *Ofits. vebsait Ministerstva yustytsii Ukrainy.* URL: https://minjust.gov.ua/m/str_8523
3. Zozulia, Ye. (2009). Mizhnarodne spivrobitnytstvo v borotbi zi zlochynnistiu yak istoryko-pravove yavyshche. *Skhid.* 4. URL: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php? ELEMENT_ID=41902
4. Diialnist Ukrainy v ramkakh OON. URL: https://ukraineun.org/ukraine-and-un/activities-in-un/
5. Tertyshnyk, V., Tertyshnyk, O. (2003). Problemy mizhnarodnoho spivrobitnytstva u sferi pravosuddia: ekstradytsiia ta konfiskatsiia. *Yurydychna Ukraina*. 6.
6. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
7. Boiko, I. (2019). Zastosuvannia kryminalno-protsesualnoho prymusu v ekstradytsiinomu protsesi: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.09. Odesa.
8. Svystulenko, M. P. (2005). Ekstradytsiia v pravovii systemi Ukrainy: osnovni kryminalno-pravovi aspekty: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.08 / Akad. advokatury Ukrainy. Kyiv.
9. Vynyknennia ta rozvytok mizhnarodnoho spivrobitnytstva v kryminalnomu sudochynstvi. URL: https://learn.ztu.edu.ua/pluginfile.php/201963/mod_resource/content/1/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F%201.pdf
10. Smyrnov, M. I. (2004). Mizhnarodne spivrobitnytstvo derzhav u sferi kryminalnoho protsesu. *Prokuratura. Liudyna. Derzhava*. 1 (31). URL: http://hdl.handle.net/11300/2935
11. Shulha, I. V. (2007). Rozvytok instytutu mizhnarodnoi vzaiemodii u sferi borotby zi zlochynnistiu ta vydachi zlochyntsiv. *Derzhava i pravo.* Yuryd. i polit. nauky: zb. nauk. pr. 38.
12. Hrytsyshen, D. O. (2020). Mizhnarodna spivpratsia v sferi zapobihannia ta protydii ekonomichnii zlochynnosti: derzhavno-upravlinskyi aspekt. *Ekonomichnyi visnyk Dniprovskoi politekhniky.* 4 (72). URL: https://ev.nmu.org.ua/docs/2020/4/EV20204_036-050.pdf

13. Boiko, I. I. (2018). Pytannia yurysdyktsii v konteksti mizhnarodnoho spivrobitnytstva u kryminalnomu provadzhenni. *Pravovi ta instytutsiini mekhanizmy zabezpechennia rozvytku Ukrainy v umovakh yevropeiskoi intehratsii:* mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Odesa, 18 trav. 2018 r.): u 2 t. / vidp. red. H. O. Ulianova. Odesa: Vyd. dim «Helvetyka». 2.
14. Antoniuk, N. B. (2016). Protsesualni zasady mizhnarodnoho spivrobitnytstva pry rozsliduvanni kryminalnykh pravoporushen: dys. … kand. yuryd. nauk. Irpin.
15. Vykhryst, S. M. (2003). Vydacha osib v aspekti spivvidnoshennia mizhnarodnoho ta natsionalnoho prava: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.11 / Nats. yuryd. akad. Ukrainy im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv.
16. Lubska, M. (2009). Musulmanske pravo: sutnist, dzherela, struktura: monohrafiia. Kyiv: Akademvydav.
17. Istorychni dopysy. URL: https://rudapani.wordpress.com
18. Filianina, L. A. (2011). Instytut vydachi zlochyntsiv v uhodakh derzhav SND: problemy ta perspektyvy: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.11 / In-t zakonodavstva VR Ukrainy. Kyiv.
19. Rymskyi statut Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu: mizhnar. dok. vid 17.07.1998. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
20. Typovyi dohovir pro vydachu 1990 roku: Rezoliutsiia 45/116 Heneralnoi Asamblei OON vid 14.12.1990. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_687#Text
21. Hrytsaienko, L. L. (2012). Orhany Yevropeiskoho Soiuzu z borotby zi zlochynnistiu ta pravovi zasady yikh spivrobitnytstva z Ukrainoiu. *Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy.* 1.
22. Konventsiia OON proty transnatsionalnoi orhanizovanoi zlochynnosti: mizhnar. dok. vid 15.11.2000. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text
23. Yevropeiska konventsiia pro vydachu pravoporushnykiv: mizhnar. dok. vid 13.12.1957. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_033#Text
24. Ramkove rishennia Rady Yevropy pro yevropeiskyi order na aresht ta protsedury peredachi pravoporushnykiv mizh derzhavamy-chlenamy» vid 13.06.2002. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b17#Text

Грицьків А. В. Моделі екстрадиції в межах міжнародного співробітництва держав у кримінальних справах

У статті досліджено основні моделі екстрадиції в межах міжнародного співробітництва держав у кримінальних справах. Виокремлено сучасні моделі видачі осіб у кримінальних справах, які розвиваються й розширюються в рамках міжнародних організацій. Прийняття міжнародними організаціями конвенцій як багатосторонніх міжнародних договорів має ключову роль у правовому регулюванні питання видачі осіб та формування нових моделей. До таких моделей віднесено: універсальну модель видачі осіб у рамках ООН, модель інституту видачі в рамках Ради Європи, модель інституту видачі в рамках Європейського Союзу. У статті охарактеризовано останню модель. Зазначено, що ще до утворення Європейського Союзу 1993 року 28 держав-членів спиралися на Європейську конвенцію про видачу осіб 1957 року і більшість країн Європи імплементували норми цієї конвенції. Відтак у рамках цієї міжнародної організації були прийняті деякі інші міжнародно-правові акти. Наприклад, Рамкове рішення Ради Європи про європейський ордер на арешт та процедури передачі правопорушників між державами-членами від 13 червня 2002 року, яке визначає нові напрями розвитку інституту видачі осіб. Його особливість – прискорений процес і максимальна можливість видачі осіб. Саме ця модель наразі є більш затребуваною та новою. Зроблено висновок, що кожна держава зберігає свою ідентичність при регламентації питань видачі осіб, які допомагають у формуванні національної моделі видачі осіб у рамках міжнародного співробітництва у кримінальних справах. У жодній державі світу не можна знайти повну схожість норм про видачу осіб.

Ключові слова: екстрадиція, міжнародний розшук, правова система, моделі екстрадиції, європейський ордер на арешт, Європейський Союз, міжнародно-правові акти.

Hrytskiv A. V. Extradition models within the framework of international cooperation of states in criminal cases

The article examines the basic models of extradition within the framework of international cooperation of states in criminal cases. It is emphasized that modern models of issuing persons in criminal cases that develop and expand within international organizations are distinguished. Adoption by international organizations of conventions as multilateral international treaties has a key role in the legal regulation of issues of issuance of persons and the formation of new models. The following models include: Universal Model Issuance within the UN, Model of the

Institute of Issuance within the Council of Europe, Model of the Institute for Issuance under the European Union. The article describes the last model. It was noted that before the formation of the European Union in 1993, 28 Member States relied on the European Convention on the Issuance of Persons in 1957 and most European countries implemented the rules of this Convention. Therefore, some other international legal acts were adopted within the framework of this international organization. For example, the Council of Europe Framework on the European Arrest Order and the procedures for transferring offenders between Member States of 13 June 2002, which defines new directions of development of the Institute for the Issuance of Persons. Its feature is the accelerated process and the maximum possibility of issuing persons. It is this model that is now more in demand and new. It is concluded that each state retains its identity in the regulation of issues of issuing persons who assist in the formation of a national model of issuing persons in the framework of international cooperation in criminal cases. In no state in the world, you can find the full similarity of the norms for the issuance of persons.

Key words: extradition, international search, legal system, extradition models, European arrest warrant, European Union, international legal acts.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-59

УДК 340.12

Ірина Владиславівна Дрозд,
аспірантка відділу проблем аграрного, земельного,
екологічного та космічного права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0001-8322-9369

ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ ПРАВ НА ЗЕМЛЮ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 року РФ здійснила широкомасштабне вторгнення в Україну, розпочавши війну. У зв'язку з цим Президент України Указом від 24 лютого 2022 року № 64/2022 ввів на всій території України воєнний стан із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року [6].

З метою уникнення захоплення загарбником важливих відомостей про землю та суб'єктів прав на неї в Україні була тимчасово призупинена робота більшості електронних державних реєстрів, зокрема Державного реєстру речових прав та Державного земельного кадастру. Отже, після введення воєнного стану стало неможливим набуття прав на земельну ділянку.

Оскільки в країні розпочинався новий сільськогосподарський сезон, з метою забезпечення проведення посівної кампанії постало нагальне питання щодо створення законодавчої бази для спрощеного доступу до земель, який би здійснювався без використання зазначених публічних реєстрів.

Таким чином, зовнішня агресія проти України актуалізувала потребу у запровадженні альтернативних спрощених механізмів набуття земельних прав та їх науковому осмисленні. У зв'язку з цим надзвичайно актуальним є дослідження проблем та особливостей порядку виникнення земельних прав саме в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питання виникнення прав на земельну ділянку в умовах воєнного стану в Україні не проводилось. Частково питання оформлення прав на землю, процедур та реєстрації прав на землю досліджували М. Одарюк та К. Настечко, В. Носік. Також дослідження у сфері прав на землю в різних аспектах набули відображення у працях таких вчених-правознавців, як О. Бандієра, Н. Ільків, І. Каракаш, П. Кулинич, А. Мірошниченко, Н. Полман, В. Семчик, П. Філюк, Ю. Шемшученко, М. Шульга та ін. Водночас більшість цих досліджень проведені до введення в Україні воєнного стану.

Метою цієї статті є висвітлення особливостей виникнення прав на землю в Україні в умовах воєнного стану в Україні, виявлення проблем та напрямів вдосконалення.

Основні результати дослідження. Право на землю є одним із найбільш важливих прав. Як проголошено у статті 14 Конституції України, земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону [1].

За земельним законодавством України, земельна ділянка може бути об'єктом цивільних прав виключно з моменту її формування та державної реєстрації у Державному земельному кадастрі, а права на землю виникають з моменту їх державної реєстрації.

Статтею 4 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1 липня 2004 року (в редакції від 11 лютого 2010 р.) визначено, що обов'язковій державній реєстрації підлягають речові права на нерухоме майно, що знаходиться на території України, фізичних та юридичних осіб, держави, територіальних громад, іноземців та осіб без громадянства, іноземних юридичних осіб, міжнародних організацій, іноземних держав, а саме: 1) право власності на земельні ділянки; 2) речові права на земельні ділянки: а) право оренди, право ренти;

б) право постійного користування земельною ділянкою; в) право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); г) право користування земельною ділянкою для забудови (суперфіцій); ґ) земельні сервітути; д) іпотека [4].

Як слушно вважає П. Кулинич, державна реєстрація прав на землю є офіційним визнанням і підтвердженням державою юридичних фактів виникнення, переходу або припинення права власності, користування, оренди землі, їх обмежень, земельних сервітутів тощо, що супроводжується внесенням даних про зареєстровані права до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень [8, с. 49]. Проте в умовах воєнного стану ці вимоги законодавства щодо формування та реєстрації земельної ділянки не враховують нових реалій, оскільки фактично з 24 лютого 2022 року було припинено формування та реєстрація земельних ділянок у зв'язку із тимчасовим призупиненням роботи електронних державних реєстрів.

Слід також зазначити, що з початком війни в Україні зареєстровано 6,4 млн внутрішніх переселенців та 3,7 млн переселенців, які тимчасово виїхали за кордон. Значна частина з них є землевласниками, а це значно ускладнює функціонування орендних земельних відносин у звичному режимі [9]. Тому 24 березня 2022 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» № 2145-IX, який набрав чинності 7 квітня 2022 року [3]. Цим Законом перехідні положення Земельного кодексу України були доповнені новими пунктами 27 і 28.

У пояснювальній записці до проєкту цього Закону зазначено, що в умовах воєнного стану, коли Державний земельний кадастр, Державний реєстр речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень не функціонують, а також не надаються адміністративні послуги, набуття земельних ділянок державної та комунальної власності сільськогосподарським товаровиробникам за звичайною процедурою фактично унеможливлене. Підготовлені для передачі у користування на земельних торгах ділянки залишаються не наданими. У постійному користуванні державних підприємств, установ та організацій в Україні перебуває близько 724 тис. га сільськогосподарських земель, які в силу незадовільного фінансово-економічного стану значної частини цих землекористувачів, відсутності посівного матеріалу, матеріально-технічного забезпечення тощо можуть у 2022 році не використовуватися або використовуватися із низькою ефективністю. Реалізація проєкту Закону спростить механізм набуття прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення, дасть змогу оперативно надати для цілей товарного сільськогосподарського виробництва близько 20 тис. га земель комунальної власності, які були підготовлені для передачі в оренду на земельних торгах, а також створити правові передумови для ведення у 2022 році інтенсивного сільськогосподарського виробництва на 300–400 тис. га земель державної власності, які у даний час перебувають у постійному користуванні державних підприємств Мінагрополітики, НААН України, закладів освіти тощо. Це дасть змогу забезпечити одержання у 2022 році на цих землях урожаю близько 1,4 млн тонн зернових культур [7].

Таким чином, Україна опинилась у складному становищі. Для виходу з нього законодавець вимушений ставити інтереси суспільства з метою забезпечення невідкладного використання наявних сільськогосподарських земель для виробництва продовольства. Так, цим Законом у законодавство введені альтернативні спрощені правові механізми, які на перше місце ставлять інтерес суспільства у забезпеченні невідкладного використання наявних сільськогосподарських земель для виробництва продовольства. При їх застосуванні інтереси і бажання власників і користувачів земельних ділянок у окремих випадках можуть не враховуватися. Такі механізми включають: 1) автоматичне поновлення на 1 рік дії договорів на використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення усіх форм власності, термін дії яких закінчився після введення воєнного стану; 2) спрощений порядок передачі в оренду для ведення товарного сільськогосподарського виробництва земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності органами влади; 3) спрощений порядок передачі в оренду для ведення товарного сільськогосподарського виробництва земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності їх постійними землекористувачами та емфітевтами; 4) передачу орен-

дарями та суборендарями прав оренди та суборенди земельних ділянок сільськогосподарського призначення усіх форм власності для ведення сільського господарства; 5) державну реєстрацію договорів щодо землі замість державної реєстрації прав на землю у Державному реєстрі речових прав, робота якого зупинена.

Автоматичність поновлення зазначених договорів означає, що ні їх сторони, ні органи влади не вживають ніяких дій щодо забезпечення їх поновлення. Факт їх поновлення підтверджується двома обставинами: закінченням дії таких договорів після дати введення воєнного стану та в силу пункту 27 перехідних положень Земельного кодексу України, який введений у Кодекс Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» [9].

Однак відповідно до частини першої статті 58 Конституції України закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом›якшують або скасовують відповідальність особи [1]. Тому не втрачають свою чинність і продовжують діяти ще протягом одного року лише ті договори щодо використання земель, термін дії яких закінчився після 7 квітня 2022 року, коли набрав чинності Закон № 2145-IX.

Крім того, оскільки робота Державного земельного кадастру була припинена, то зазначеним Законом запроваджений тимчасовий спрощений порядок формування земельних ділянок. Це означає, що якщо в оренду передається несформована земельна ділянка, тобто ділянка, яка не зареєстрована у Державному земельному кадастрі та не має кадастрового номера, то згідно з пунктом 27 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України має проводитися її формування, але у спрощеному порядку, відмінному від порядку, закріпленому у статті 79-1 Земельного кодексу України.

Спрощене формування земельної ділянки з метою передачі її в оренду здійснюється без внесення відомостей про таку земельну ділянку до Державного земельного кадастру (державної реєстрації) та присвоєння їй кадастрового номера, на підставі технічної документації із землеустрою щодо інвентаризації земель, яка розробляється за рішенням органу, уповноваженого передавати земельну ділянку в оренду, та затверджується таким органом.

При цьому на відміну від вимог статті 57 Закону України «Про землеустрій» (технічна документація із землеустрою щодо інвентаризації земель), пункт 27 перехідних положень ЗКУ передбачає, що спрощена технічна документація включає лише: пояснювальну записку; матеріали топографо-геодезичних вишукувань; відомості про обчислення площі земельної ділянки; кадастровий план земельної ділянки; перелік обмежень у використанні земельної ділянки; відомості про встановлені межові знаки. До того ж технічна документація із землеустрою щодо інвентаризації земель, яка розробляється відповідно до цього пункту, не може передбачати поділ, об'єднання земельних ділянок. Нарешті, така технічна документація є обов'язковим додатком до договору оренди землі. Без неї договір не має юридичної сили.

Водночас із закінченням строку дії договору, на підставі якого сформована вищезазначеним чином земельна ділянка була передана в користування, вона автоматично перестає існувати як об'єкт відповідного права на землю.

У період дії воєнного стану права на землю, які набуваються або автоматично поновлюються відповідно до пункту 27 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України, не підлягають державній реєстрації у Державному реєстрі речових прав. Виникнення таких прав, крім прав, які автоматично поновлюються, пов'язується з державною реєстрацією договорів у Книзі реєстрації землеволодінь і землекористувань в умовах воєнного стану, на підставі якої виникають права користування земельними ділянками.

Слід відмітити, що відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 7 травня 2022 року № 564 «Деякі питання ведення та функціонування Державного земельного кадастру в умовах воєнного стану» здійснюється часткове відновлення роботи Державного земельного кадастру в умовах воєнного стану. При цьому з мотивів безпеки не відновлюється доступ до публічної кадастрової карти, а також істотно обмежується доступ до інших відомостей Державного земельного

кадастру. Нарешті, витяги з Державного земельного кадастру з відомостями про земельні ділянки не містять координат [5].

Таким чином, аналіз нормативно-правових актів, що були прийняті в умовах воєнного стану, дає підстави для висновку, що виникнення прав на земельну ділянку відбувається на основі спрощеного законодавчого регулювання відносин у даній сфері, яке базується на домінуванні інтересів суспільства над приватними інтересами господарюючих суб'єктів.

Висновки. Розвиток земельних відносин у кожній країні світу має свої особливості. Новітня історія України свідчить про те, що виклики, перед якими опинилась наша держава, є безпрецедентними та вимагають рішучих дій щодо вирішення багатьох завдань функціонування економіки України та для відсічі зовнішньої збройної агресії.

Після введення 24 лютого 2022 року в Україні воєнного стану, за звичайною процедурою, що визначена законодавством України, набути права на земельні ділянки стало неможливо через низку зумовлених війною заходів, зокрема, через припинення функціонування Державного земельного кадастру та Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. Тому законодавством України «воєнного» періоду запроваджені спрощені правові механізми для врегулювання відносин у сфері набуття прав на землю з метою якомога скорішого використання сільськогосподарських земель для виробництва продовольства.

У земельному законодавстві періоду воєнного стану законодавець на перше місце ставить інтерес суспільства, при цьому інтереси і бажання власників і користувачів земельних ділянок у окремих випадках можуть не враховуватися, у зв'язку з чим сьогодні, на мою думку, є нагальною необхідністю забезпечення належного рівня правової охорони земельних прав в Україні.

Нарешті, дуже важливо врахувати проблемні аспекти «довоєнного» законодавства України і не повторювати помилки минулих років, забезпечивши стабільність і системність державної політики у сфері земельних відносин у воєнний час, з метою уникнення правопорушень у сфері формування прав на землю у післявоєнний період.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 15.05.2022).
2. Земельний кодекс України: закон України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14 (дата звернення: 15.05.2022).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: Закон України від 24 березня 2022 року № 2145-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text (дата звернення: 15.05.2022).
4. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01 липня 2004 року № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text (дата звернення: 15.05.2021).
5. Деякі питання ведення та функціонування Державного земельного кадастру в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 07 травня 2022 року № 564. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 15.05.2022).
6. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення: 15.05.2021).
7. Пояснювальна записка до проекту Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану». URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1246662 (дата звернення: 15.05.2021).
8. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. 688 с.
9. Закон про продовольчу безпеку в умовах воєнного стану: роз'яснення щодо застосування від 08 квітня 2022 року. URL: https://minagro.gov.ua/news/zakon-pro-prodovolchu-bezpeku-v-umovah-voyennogo-stanu-rozyasnennya-shchodo-zastosuvannya (дата звернення: 15.05.2022).

References

1. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text (data zvernennia: 15.05.2022).
2. Zemelnyi kodeks Ukrainy: zakon Ukrainy vid 25 zhovtnia 2001 roku № 2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14 (data zvernennia: 15.05.2022).
3. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo stvorennia umov dlia zabezpechennia prodovolchoi bezpeky v umovakh voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 24 bereznia 2022 roku № 2145-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text (data zvernennia: 15.05.2022).
4. Pro derzhavnu reiestratsiiu rechovykh prav na nerukhome maino ta yikh obtiazhen: Zakon Ukrainy vid 01 lypnia 2004 roku № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text (data zvernennia: 15.05.2021).
5. Deiaki pytannia vedennia ta funktsionuvannia Derzhavnoho zemelnoho kadastru v umovakh voiennoho stanu: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 07 travnia 2022 roku № 564. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-2022-%D0%BF#Text (data zvernennia: 15.05.2022).
6. Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24 liutoho 2022 roku № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (data zvernennia: 15.05.2021).
7. Poiasniuvalna zapyska do proektu Zakonu «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo stvorennia umov dlia zabezpechennia prodovolchoi bezpeky v umovakh voiennoho stanu». URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1246662 (data zvernennia: 15.05.2021).
8. Kulynych P. F. Pravovi problemy okhorony i vykorystannia zemel silskohospodarskoho pryznachennia v Ukraini: monohrafiia. Kyiv: Lohos, 2011. S. 688.
9. Zakon pro prodovolchu bezpeku v umovakh voiennoho stanu: roziasnennia shchodo zastosuvannia vid 08 kvitnia 2022 roku. URL: https://minagro.gov.ua/news/zakon-pro-prodovolchu-bezpeku-v-umovah-voyennogo-stanu-rozyasnennya-shchodo-zastosuvannya (data zvernennia: 15.05.2022).

Дрозд І. В. Особливості виникнення прав на землю в Україні в умовах воєнного стану

Стаття присвячена аналізу особливостей порядку виникнення земельних прав в Україні в умовах воєнного стану. Встановлено, що в умовах воєнного стану ці вимоги законодавства щодо формування та реєстрації земельної ділянки непристосовані до нових реалій, оскільки фактично з 24 лютого 2022 року було припинено формування та реєстрація земельних ділянок у зв'язку із тимчасовим призупиненням роботи електронних державних реєстрів.

У статті аналізуються новітні нормативно-правові акти у сфері земельних відносин в умовах воєнного стану та визначено їх особливості. Звертається увага на те, що важливе значення має в умовах воєнного стану процесі подальшого законотворення має бути вироблена послідовна та системна позиція у сфері формування земельних прав.

Обґрунтовано висновок про те, що необхідно врахувати проблемні аспекти «довоєнного» законодавства України і не повторювати помилки минулих років, забезпечивши стабільність і системність державної політики у сфері земельних правовідносин у воєнний час, з метою уникнення в подальшому правопорушень у сфері формування прав на землю.

Ключові слова: права на землю, воєнний стан, інтереси суспільства, державна реєстрація прав.

Drozd I. V. Features of the emergence of land rights in Ukraine under martial law

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of the order of origin of land rights in Ukraine under martial law. It is established that under martial law the requirements of the legislation on the formation of land registration, not adapted to the new realities, and in fact from February 24, 2022, the formation and registration of land was suspended due to the temporary suspension of electronic state registers. Therefore, in such conditions, with the use of intensive agricultural production, there was an urgent need to create a legal framework for simplified access to land.

At the same time, it is emphasized that in the conditions of external aggression against Ukraine it is necessary to develop a new legal framework that highlights the need for scientific understanding of changes caused by the war in legal regulation of land relations and the formation of scientific basis for their justification. In this regard, it is extremely important to study the problems and peculiarities of the order of origin of land rights in martial law.

In addition, the article analyzes the latest regulations in the field of land relations under martial law and identifies their features.

Arguing that the legislation of Ukraine of the «war» period of introduction simplifies the legal mechanisms for settling relations in the field of acquiring the right to use as soon as possible the use of agricultural land for food production. Also, the legislator in the first place to put the interest of society, while the interests and desires of owners and users of land in some cases may be out of place.

It is emphasized that the recent history and challenges of Ukraine, what the state faces, are unprecedented decisions to solve many problems of Ukraine's economy and to repel external armed aggression.

Attention is drawn to the fact that it is important in martial law to ensure an adequate level of legal protection of land rights in Ukraine.

The conclusion is substantiated that it is necessary to take into account the problematic aspects of «pre-war» legislation of Ukraine and not repeat the mistakes of previous years, ensuring stability and system of state policy in land relations in wartime, in order to form further offenses in the field of land rights.

Key words: land rights, martial law, public interests, state registration of rights.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-60

УДК 347.4

Тетяна Геннадіївна Д'яченко,
аспірантка відділу проблем
цивільного, трудового і підприємницького права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID 0000-0002-9764-005X

ЩОДО ПУБЛІЧНОСТІ ДОГОВОРУ БАНКІВСЬКОГО ВКЛАДУ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Актуальність теми. Незважаючи на те, що принцип «свободи договору» віднесено законом до загальних засад цивільного законодавства України (ст. 3, 627 ЦК України), а правове регулювання цивільних правовідносин значною мірою здійснюється за допомогою диспозитивних норм, дія цього принципу цивільного права не є необмежною. Зокрема, одним із прикладів обмеження дії принципу «свободи договору» в цивільному обороті є правове регулювання «публічного договору» (ст. 633 ЦК України).

Як зазначають науковці, основний висновок з оцінки цих норм ЦК України полягає в тому, що ст. 633 кодексу містить обмеження свободи договору для підприємця, що продає товар, виконує роботи або надає послуги. Такий підприємець не вправі встановлювати дискримінаційні правила переваги (одним особам перед іншими), тобто вибирати на свій розсуд собі контрагента по договору, не вправі встановлювати ціну товарів, робіт, послуг, різну для окремих категорій споживачів, тобто позбавлений свободи щодо визначення для них неоднакових умов договору. За наявності можливості надати споживачеві товари, послуги, виконати для нього роботи підприємець не має права відмовити споживачу в укладенні публічного договору, інакше споживач має право на звернення до суду з вимогою про відшкодування збитків [1]. Таким чином, норми ЦК України, що регулюють «публічний договір», спрямовані на захист слабкої сторони цивільного договору, якою є фізична особа, що укладає договір з суб'єктами господарювання для задоволення особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника, тобто – споживач (п. 22 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів») [2].

Згідно з ч. 1 ст. 633 ЦК України сферою застосування публічного договору, зокрема, є сфера банківського обслуговування. У банківській сфері однією з найважливіших правових форм залучення банками грошових коштів фізичних осіб залишається договір банківського вкладу. Останній дає змогу банкам, як фінансовим установам, що займаються фінансовим посередництвом з отримання та перерозподілу фінансових активів, залучати грошові кошти фізичних осіб у банківський вклад, а фізичним особам надає можливість утримувати свої заощадження у банках та отримувати додатковий дохід від їх вкладів. Відповідно до норм ч. 2 ст. 1058 ЦК України договір банківського вкладу, в якому вкладником є фізична особа, є публічним договором, публічність якого компенсує економічну та правову слабкість вкладника (фізичної особи) у відносинах з банком. Оскільки, на відміну від ст. 633 ЦК України, у ст. 1058 ЦК України йдеться про публічність договору банківського вкладу за участю «фізичної особи», а не «споживача», публічним слід розуміти і договір банківського вкладу за участю фізичної особи – підприємця, оскільки встановити мету такої фізичної особи, що вносить вклад до банку, з достовірністю неможливо.

З огляду на це в науковій літературі віднесення договору банківського вкладу, в якому вкладником є фізична особа, не заперечується, але ця проблематика в умовах поглиблення в останні роки тенденції диференціації умов банківських вкладів фізичних осіб окремо не досліджувалась. Тож це, в умовах триваючого процесу рекодифікації цивільного законодавства, свідчить про до-

цільність комплексного наукового дослідження публічності договору банківського вкладу, в якому вкладником є фізична особа.

Огляд літератури з теми дослідження. Питання щодо публічності договору банківського вкладу, за яким вкладником є фізична особа, досліджувався багатьма авторами (М. Агарковим, І. Безклубим, М. Біда, О. Вінник, О. Вишневським, В. Вітрянським, Л. Єфімовою, Є. Кармановим, В. Майоровим, О. Олійник, Є. Сухановим, В. Спіжовим, Г. Тосуняном та ін.). Водночас системних наукових досліджень сучасного стану цивільно-правового регулювання договору банківського вкладу за участю фізичних осіб в Україні в останні роки не проводилось.

Мета та завдання дослідження – на основі всебічного аналізу цивільного законодавства України дослідити правове регулювання договору банківського вкладу, за яким вкладником є фізична особа, як публічного договору, дослідити вимоги закону до таких договорів та надати пропозиції щодо удосконалення чинного цивільного законодавства.

Виклад основного матеріалу. У найзагальнішому вигляді публічний характер договору банківського вкладу, в якому вкладником є фізична особа, означає, що банк не має права відмовити вкладнику в укладенні договору банківського вкладу на умовах, які він зараз пропонує для клієнтів банку, крім випадків, згаданих у ст. 633 ЦК України. При порушенні цього обов'язку банк може бути примушений по суду до відшкодування завданих збитків (ч. 4 ст. 633 ЦК України) [3]. Це можна тлумачити так, що банк повинен укласти договір банківського вкладу з будь-яким з представників тих категорій фізичних осіб, яким адресовано його публічні пропозиції по вкладах. Як випливає із норм ч. 4 ст. 633 ЦК України, банк не має права відмовитися від укладення публічного договору за наявності у нього можливостей надання споживачеві відповідних послуг, а у випадку необґрунтованої відмови банку від укладення публічного договору він має відшкодувати збитки, завдані споживачеві такою відмовою. Отже, оскільки підставою для притягнення банку до відповідальності у вигляді відшкодування завданих споживачеві збитків, є необґрунтована відмова банку від укладення публічного договору, слід дійти висновку, що така відмова банку може бути обґрунтованою, та відповідно з цим такою, що відповідає закону.

Аналізуючи підстави, за яких банк має право відмовити вкладнику, який є фізичною особою, в укладенні договору банківського вкладу, слід зазначити, що такі підстави можуть поділятись на ті, що передбачені законодавством, у т. ч. публічні, та ті, що зумовлені політикою конкретного банку у сфері залучення вкладів.

Зокрема, в Україні будь-який банк, який має банківську ліцензію, має право на залучення вкладів фізичних осіб (ст. 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність») [4]. Це стосується і банків, що визнані Національним банком України проблемними (ст. 75 Закону України «Про банки і банківську діяльність»), якщо до них не застосовані відповідні заходи впливу, про які буде далі. Право банку на залучення коштів у вклади від фізичних осіб може бути обмежене у разі застосування до банку з боку Національного банку України заходів впливу (ст. 73 Закону України «Про банки і банківську діяльність») [4], до яких можна віднести зупинення, обмеження або припинення операцій із залученням вкладів фізичних осіб (1.3 гл. 1 Положення про застосування Національним банком України заходів впливу, затвердженого постановою Правління НБУ від 17.08.2012 р. № 346 [5]. Водночас у разі визнання банку неплатоспроможним та початку процедури виведення його з ринку залучення вкладів таких банків припиняється, а з відкликанням у банку банківської ліцензії є забороненою в силу закону (ст. 36, 46 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» [6].

Своєю чергою навіть за наявності у банку банківської ліцензії банк має право відмовити вкладнику, який є фізичною особою, у прийнятті вкладу, зокрема, у таких випадках: якщо прийняття вкладу банком призведе до порушення вимог закону (наприклад, спеціалізованим банкам (за винятком ощадного) заборонено залучати вклади фізичної особи в обсягах, що перевищують 5 відсотків капіталу банку (ст. 48 Закону України «Про банки і банківську діяльність»); призведе до недотримання банком обов'язкових економічних нормативів, зокрема, нормативів ліквідності: коефіцієнта покриття ліквідністю (LCR) за всіма валютами (LCRBB) та в іноземній валюті (LCRIB) та/або коефіцієнта чистого стабільного фінансування (NSFR) (розд. I, V Інструкції про порядок регулювання діяльності банків в Україні, затвердженої постановою Правління НБУ від 28.08.2001 р. № 368) [7]; при здійсненні банком функцій первинного суб'єкта фінансового моніторингу: у ви-

падках, якщо здійснення ідентифікації та/або верифікації клієнта, а також встановлення даних, що дають змогу встановити кінцевих бенефіціарних власників, є неможливим або якщо у суб'єкта первинного фінансового моніторингу виникає сумнів стосовно того, що особа виступає від власного імені; встановлення клієнту неприйнятно високого ризику або ненадання клієнтом необхідних для здійснення належної перевірки клієнта документів чи відомостей; подання клієнтом чи його представником суб'єкту первинного фінансового моніторингу недостовірної інформації або подання інформації з метою введення в оману суб'єкта первинного фінансового моніторингу, якщо здійснення ідентифікації особи, від імені або в інтересах якої проводиться фінансова операція, та встановлення її кінцевого бенефіціарного власника або вигодоодержувача (вигодонабувача) за фінансовою операцією є неможливим тощо. Банк також має відмовити у прийнятті вкладу у випадку (за винятком випадків, передбачених резолюціями Ради Безпеки ООН) особам, які є: а) особами та/або організаціями, яких включено до переліку осіб; 2) особами та/або організаціями, які діють від імені та за дорученням осіб та/або організацій, яких включено до переліку осіб; 3) особами та/або організаціями, якими прямо або опосередковано володіють чи кінцевими бенефіціарними власниками яких є особи та/або організації, яких включено до переліку осіб (ст. 15 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення») [8] тощо.

Зазначимо, що в науковій літературі до інших підстав, які надають право банку відмовити у прийнятті вкладу фізичної особи, традиційно відносять такі випадки: а) відсутність у банку виробничих або технологічних можливостей для прийняття вкладів; б) інші об'єктивні причини, які не дають банку можливості надати послугу з прийому вкладу (якщо ці причини не викликані діями самого банку) [9, 10].

Своєю чергою, якщо банк з публічними пропозиціями до фізичних осіб або їх певних категорій не звертався та працює, наприклад, лише з юридичними особами, то такий банк має право відмовити фізичній особі в укладенні договору банківського вкладу. Однак останнє в цілому не характерно для банків, особливо для тих, що мають в Україні статус «спеціалізованого ощадного банку».

Тому що умови публічного договору встановлюються однаковими для всіх фізичних осіб, крім тих, кому за законом надані відповідні пільги, банк не може при наданні фінансових послуг із залучення вкладів від фізичних осіб надавати переваги одній фізичній особі перед іншою, крім випадків, передбачених законом.

Оскільки надання банківських послуг при залученні коштів вкладників на підставі договору банківського вкладу має свої особливості, які визначаються законодавством та банківською практикою, застосування норм ст. 633 ЦК України до правовідносин банківського вкладу має свої особливості.

Отже, у найзагальнішому вигляді публічний характер договору банківського вкладу за участю фізичної особи означає, що банк не має права відмовити останній в укладенні договору банківського вкладу на умовах, які він зараз пропонує для клієнтів банку, крім випадків, згаданих у ст. 633 ЦК України. При порушенні цього обов'язку банк може бути примушений по суду до відшкодування завданих збитків (ч. 4 ст. 633 ЦК України).

Зазначену норму можна тлумачити так. Банк повинен укласти договір банківського вкладу з будь-яким з представників тієї категорії фізичних осіб, яким адресовано його публічні пропозиції по вкладах. Отже, якщо банк не представляє на ринок пропозиції для фізичних осіб і працює виключно з юридичними особами, фізична особа не може вимагати укладення з ним договору банківського вкладу.

Своєю чергою з приводу заборони дискримінації споживачів банківських послуг щодо залучення вкладів слід зазначити таке. Як вже зазначалось, умови публічного договору є однаковими для усіх споживачів, крім тих, кому надані відповідні пільги (ч. 2 ст. 633 ЦК України). Законодавство України не встановлює пільг для споживачів зазначених фінансових послуг. З огляду на це виникає питання, як слід розуміти ці норми закону, з урахуванням того, що закон допускає диференціацію вкладів за видами: до запитання, строкові, на інших умовах (ст. 1060 ЦК України), а в банківський практиці така диференціація може здійснюватись і за іншими об'єктивними критеріями (наприклад, за розміром суми вкладу та валюти вкладу, за строком вкладу (короткострокові, середньострокові, довгострокові), за суб'єктами – для пенсіонерів, студентів тощо).

З огляду на це, на нашу думку, від заборони дискримінаційних умов для окремих клієнтів слід відмежовувати випадки встановлення банком диференціації умов вкладів. У такому разі різні умови договорів банківського вкладу пояснюються певними правовими та економічними факторами, і не можуть заборонятися. Наприклад, різний розмір процента за більш тривалими за строком вкладами і короткостроковими вкладами або вкладами до запитання є цілком природним та законним.

Не є порушенням публічності договору банківського вкладу, укладеного з вкладником – фізичною особою, встановлення інших різних умов для тих чи інших категорій вкладів (наприклад, за критерієм розміру суми вкладу, що розміщується в банку). Це стосується і так званого «private banking». Зазначене характеризується наданням певних переваг з боку банку «великим вкладникам» та може виражатися в більш вигідних для них умовах, ніж ті, що встановлені для інших вкладників. При цьому, наприклад, договір банківського вкладу, який передбачає залежність підвищеної процентної ставки для вкладів із сумою вкладу 1, 2, 3 мільйона гривень, є публічним для вкладників, які мають такі накопичення. Ця перевага не є порушенням вимог ч. 2 ст. 633 ЦК України, оскільки вона зумовлена не особою вкладника, а сумою та строком вкладу. Це з економічної тички зору можна пояснити тим, що банки зацікавлені у залученні великих вкладів, оскільки саме вони надають банкам найбільш дешеві фінансові активи за низької собівартості обслуговування таких вкладів. На відміну від цього, якщо перевага зумовлена лише особою вкладника, наприклад, вкладником є пов'язана з банком особа, то такі переваги слід вважати незаконними (ст. 52 Закону України «Про банки і банківську діяльність»).

Не порушують публічності договору банківського вкладу, укладеного із вкладником фізичною особою, умови договорів, які різняться залежно від того, до представників якої соціальної групи належить вкладник – фізична особа (наприклад, встановлення банком підвищеного розміру процентів для пенсіонерів, студентів, військовослужбовців тощо). При цьому межею виділення таких соціальних груп у відносинах, що виникають на підставі договору банківського вкладу, є існуючий в Україні публічний порядок, інтереси держави і суспільства (ст. 228 ЦК України). Відповідно встановлення переваг для представників тієї чи іншої нації, релігії, гендерної належності тощо навряд чи можуть бути визнані законними.

Не є порушенням публічності договору банківського вкладу, укладеного із вкладником фізичною особою, і відмінність умов договорів банківського вкладу, які укладенні у різні часи. Це зумовлено тим, що внаслідок зміни економічної ситуації на ринку банківських послуг або в силу інших об'єктивних причин банк може залучати вклади фізичних осіб на умовах (наприклад, за іншою процентною ставкою), які можуть істотно відрізнятись від тих, що існували раніше.

Тож можна дійти висновку, що вимоги ч. 2 ст. 633 ЦК України стосовно договору банківського вкладу, в якому вкладником є фізична особа, слід розглядати як такі, що встановленні законом для надання однотипних фінансових послуг банку, але з урахуванням їх можливої диференціації. Відповідно лише сама по собі наявність відмінностей тих чи інших умов договорів банківського вкладу за участю фізичної особи не є свідченням недотримання сторонами договору банківського вкладу положень ч. 2 ст. 633 ЦК України.

Загалом же слід визнати, що в умовах існування подальшої тенденції поглиблення диференціації умов банківських вкладів (з урахуванням виду вкладу, особи вкладника, суми вкладу, строку, розміру та порядку нарахування та виплати процентів тощо) публічність договорів банківського вкладу, які розраховані на задоволення потреб широких верств населення, буде і в подальшому забезпечуватись банками шляхом розробки стандартних умов договорів банківського вкладу, які будуть пропонуватись усім вкладникам – фізичним особам або окремим соціальним групам населення для його укладення за моделлю договору приєднання (ст. 634 ЦК України).

Водночас слід визнати, що укладення банками договорів банківського вкладу з фізичними особами, які є так званими великими вкладниками, за моделлю договору приєднання, з дотриманням вимог ч. 2 ст. 633 ЦК України, таким, що ускладнене. Це зумовлено тим, що стандартизувати умови договору банківського вкладу для таких осіб практично неможливо, з огляду на те, що вимоги до договорів банківського вкладу, наприклад, у сумі 1 мільйон гривень та 1 мільйон євро або зі строком повернення вкладу 1–3 місяці та 1–3 роки для потенційних вкладників можуть суттєво різнитись. Це може стосуватись не тільки розміру процентної ставки, а й інших умов, у т. ч. умов

забезпечення виконання банком зобов'язань за договором банківського вкладу, враховуючи, що існуючий розмір гарантій Фонду гарантування вкладів фізичних осіб покриває лише вклади сумою не меншою 200 тисяч гривень, а через три місяці з дня, наступного за днем припинення чи скасування воєнного стану в Україні сумою не меншою 600 тисяч гривень (ч. 1 ст. 26 Закону України «Про систему гарантування фізичних осіб»). Зазначимо, що на практиці це, у разі визнання банку неплатоспроможним, веде до визнання відповідних договорів банківського вкладу та договорів забезпечення до нього нікчемними [11]. У зв'язку із цим можна в цілому погодитись з науковцями, які вважають, що в сучасних умовах до вкладника можна ставитись як до індивідуального інвестора, з можливістю надання йому різних варіантів строкового договору банківського вкладу та з урахуванням його потреб [12]. Це загалом стосується і гібридних договорів банківського вкладу за участю фізичних осіб, наприклад, залучених банком на умовах субординованого боргу (роз. III Інструкції про порядок регулювання діяльності банків в Україні, затвердженої Постановою Правління НБУ від 28.08.2001 р. № 368).

Висновки. Тож можна дійти висновку, що за умов доцільності збереження публічності договору банківського вкладу за участю фізичних осіб на рівні ч. 2 ст. 1058 ЦК України доцільно було б надати Національному банку України право визначати певні категорії договорів банківського вкладу, в яких вкладником є фізична особа, такими, на які норми ч. 2 ст. 633 ЦК України не поширюються.

Список використаних джерел

1. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова та ін.; за ред. О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 896 с. С. 432.
2. Про захист прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 р. № 1023-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text (дата звернення: 10.05.2022).
3. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 10.05.2022).
4. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 7 грудня 2000 р. № 2121-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text (дата звернення: 10.05.2022).
5. Положення про застосування Національним банком України заходів впливу, затверджене постановою Правління Національного банку України від 17.08.2012 р. № 346. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1590-12#Text (дата звернення: 10.05.2022).
6. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб: Закон України від 23 лютого 2012 р. № 4452-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17#Text (дата звернення: 10.05.2022).
7. Інструкція про порядок регулювання діяльності банків в Україні, затверджена постановою Правління Національного банку України від 28.08.2001 р. № 368. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0841-01#Text (дата звернення: 10.05.2022).
8. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 6 грудня 2019 р. № 361-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text (дата звернення: 10.05.2022).
9. Коментар до параграфа 3 «Банківський вклад» глави 71 ЦК України. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. Київ: Юрінком Інтер, 2005. Т. II. 1088 с. С. 735.
10. Ефимова Л. Г. Банковские сделки: право и практика: монография. Москва: НИМП, 2001. 654 с. С. 251.
11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 20.02.2020 р. справа № 760/10386/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення: 05.02.2022).
12. Продляченко П. А. Содержание принципа публичности при депозитировании. *Приволжский научный вестник.* 2012. № 9 (13). С. 64–72. С. 70–71.

References

1. Dogovornoye pravo Ukrainy. Obshchaya chast': ucheb. posobiye. / T. V. Bodnar', O. V. Dera, N. S. Kuznetsova i dr.; pod red. O. V. Dzeri. Kyiv: Yurinkom Inter, 2008. 896 s. S. 432.
2. Zakon Ukrainy "O zashchite prav potrebiteley" ot 12 maya 1991 g. № 1023-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text (data obrashcheniya: 10.05.2022).

3. Grazhdanskiy kodeks Ukrainy ot 16 yanvarya 2003 g. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (data obrashcheniya: 10.05.2022).

4. Zakon Ukrainy «O bankakh i bankovskoy deyatel'nosti» ot 7 dekabrya 2000 g. № 2121-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text (data obrashcheniya: 10.05.2022).

5. Polozheniye o primenenii Natsional'nym bankom Ukrainy mer vozdeystviya, utverzhdennoye postanovleniyem Pravleniya Natsional'nogo banka Ukrainy ot 17.08.2012 g. № 346. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1590-12#Text (data obrashcheniya: 10.05.2022).

6. Zakon Ukrainy "O sisteme garantirovaniya vkladov fizicheskikh lits" ot 23 fevralya 2012 g. № 4452-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17#Text (data obrashcheniya: 10.05.2022).

7. Instruktsiya o poryadke regulirovaniya deyatel'nosti bankov v Ukraine, utverzhdennaya postanovleniyem Pravleniya Natsional'nogo banka Ukrainy ot 28.08.2001 g. № 368. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0841-01#Text (data obrashcheniya: 10.05.2022).

8. Zakon Ukrainy «O predotvrashchenii i protivodeystvii legalizatsii (otmyvaniyu) dokhodov, poluchennykh prestupnym putem, finansirovaniyu terrorizma i finansirovaniyu rasprostraneniya oruzhiya massovogo unichtozheniya» ot 6 dekabrya 2019 g. № 361-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text (data obrashcheniya: 10.05.2022).

9. Kommentariy k paragrafu 3 «Bankovskiy vklad» glavy 71 GK RF. Nauchno-prakticheskiy kommentariy Grazhdanskogo kodeksa Ukrainy: v 2 t. / za otvet. red. O. V. Dzery (ruk. avt. tsv.), N. S. Kuznetsovoy, V. V. Lutsa. Kiyev: Yurinkom Inter, 2005. T. II. 1088 s. S. 735.

10. Yefimova L. G. Bankovskiye sdelki: pravo i praktika: monografiya. Moskva: NIMP, 2001. 654 s. S. 251.

11. Postanovleniye Verkhovnogo Suda v sostave kollegii sudey Tret'yey sudebnoy palaty Kassatsionnogo grazhdanskogo suda ot 20.02.2020 g. delo №760/10386/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ (data obrashcheniya: 05.02.2022).

12. Prodlyachenko P. A. Soderzhaniye printsipa obshchestvennosti pri depozitirovanii. Privolzhskiy nauchnyy vestnik. 2012. № 9 (13). S. 64–72. S. 70–71.

Д'яченко Т. Г. Щодо публічності договору банківського вкладу за цивільним законодавством України

У статті досліджуються вимоги цивільного законодавства до договору банківського вкладу за участю фізичних осіб як публічного договору. Ці вимоги розглядаються як один із прикладів обмеження дії принципу «свободи договору» в цивільному обороті України, що спрямовані на захист слабкої сторони цивільного договору, якою є фізична особа, що укладає договір банківського вкладу із банком. На підставі проведеного наукового дослідження автором з'ясовані підстави, за яких банки мають право відмовити вкладнику – фізичній особі в укладенні договору банківського вкладу, а також визначені особливості дотримання сторонами договору банківського вкладу, в якому вкладником є фізична особа, вимог ч. 2 ст. 633 ЦК України. За результатами проведеного дослідження автором надані пропозиції щодо вдосконалення норм ч. 2 ст. 1058 Цивільного кодексу України шляхом надання Національному банку України повноважень визначати договори банківського вкладу, в яких вкладником є фізична особа, такими, на які норми ч. 2 ст. 633 ЦК України не поширюються.

Ключові слова: вклад, договір, договір банківського вкладу, публічний договір, договір приєднання, гроші, зобов'язання, субординований борг.

D'yachenko T. According to the publicity of the bank deposit agreement under the civil legislation of Ukraine

The statute extends the power of civil legislation to a bank deposit agreement, for the participation of physical assets, as a public agreement. The indications are considered by the author as one of the applications of the exchange on the principle of «freedom of contract» in the civil circulation of Ukraine, which is directed at the defense of the weak side of the civil contract, which is a physical person who places the contract of a bank deposit with the bank. On the basis of the scientific research carried out by the author, the author states for such banks the right to entitle the depositor - an individual in the bank deposit agreement laid down in the bank deposit agreement, as well as the specificity of the parties to the bank deposit agreement, in which the depositor is an individual, vimg part 2. 633 Central Committee of Ukraine. The author has established that banks have laid down agreements on bank deposits with physical persons, like "great investors", for the model of the agreement, with additions, they could have part 2 of article 633 of the Central Committee of Ukraine, є complicate It is pointed out that it is practically impossible to standardize the mind of a bank deposit agreement for such companies, looking at those who are able to agree on

a bank deposit, from the side of potential depositors can be different. In general, there are also hybrid agreements on bank deposits for the participation of physical assets, for example, received by the bank on the minds of a subordinate board.

The aim of the article. Based on a comprehensive analysis of civil law of Ukraine, to investigate the legal regulation of the bank deposit agreement, under which the depositor is an individual, as a public contract, to investigate the requirements of the law to such agreements, and provide suggestions for improving existing civil law.

Results. Taking into account the above, we can conclude that under the conditions of expediency of maintaining the publicity of the bank deposit agreement, with the participation of individuals, at the level of Part 2 of Art. 158 of the Civil Code of Ukraine, it is advisable to give the right to the National Bank of Ukraine to determine the bank deposit agreements in which the depositor is an individual, such as the rules of Part 2 of Art. 633 of the Civil Code of Ukraine do not apply.

Key words: deposit, agreement, bank deposit agreement, public agreement, admission agreement, pennies, goiter, subordination borg.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-61

УДК 340.142

Ангеліна Миколаївна Куп'янська,
аспірантка кафедри теорії права,
конституційного та приватного права
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-0000-1295

«ОКРЕМА ДУМКА» ЯК УНІКАЛЬНИЙ САМОСТІЙНИЙ ЖАНР СУДОВОГО ДИСКУРСУ: ПРАКТИКА ЗАРУБІЖНИХ СУДІВ

Постановка проблеми. Якість судового рішення – основний критерій якості правосуддя. У різних процесуальних кодексах містяться вимоги до структури й наповнення судового рішення, однак виклад тексту кожен суддя подає у властивій їй / йому манері [1, с. 6]. Це ж стосується й окремої думки судді. Інститут окремої думки судді Конституційного Суду України (далі – КСУ) є свідченням демократизму конституційної юстиції України, справжньої незалежності судді. Окрема думка судді КСУ виноситься суддею від власного імені, виступає його особистою позицією у справі та не породжує юридичних наслідків, отже, має доктринальне значення [2].

Термін «окрема думка» в юриспруденції використовується на позначення думки члена колегіального органу, який повністю або частково не погоджується з рішенням, прийнятим більшістю представників цього органу. Зокрема, як слушно зауважив суддя Верховного Суду Д. Гудима, «окрема думка – це вираження позиції щодо проблеми, яка вже вирішена судом. Це крик душі з приводу того, що певні аргументи судді не набули відображення у мотивувальній частині судового рішення, або ж він не погоджується з резолютивною його частиною» [3].

Як зазначають вчені, особлива думка являє собою «публічне вираження суддями, які беруть участь у судовому розгляді, власної правової, політичної або ідеологічної позиції» [4].

Варто відзначити особливу роль інституту особливих думок у сучасних правових реаліях, де вони виступають, з одного боку, важливим каналом інформування громадськості про суть юридичних дискусій, з другого – інструментом підвищення індивідуальної відповідальності конкретного судді у складі колегії, способом захисту професійної честі, гарантом суддівської незалежності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інститут особливої думки у вітчизняній юриспруденції вивчений лише фрагментарно, що викликано, з одного боку, обмеженістю галузі застосування (колегіальний розгляд справ), а з другого – його факультативністю і відсутністю юридично значущих наслідків (що особливо важливо для правознавців). Проте на особливу увагу заслуговують наукові доробки таких вчених, як О. Грищук, В. Лемак, О. Петришин, О. Батанов, Н. Пархоменко, М. Савчин, С. Різник. З огляду на це, крізь призму ухвалення рішень верховних судів країн англосаксонської правової системи, варто заповнити в цьому дослідженні деякі прогалини у вивченні цього феномену.

Метою статті є аналіз окремих думок суддів Конституційного Суду України як самостійного жанру судового дискурсу крізь призму практики зарубіжних судів.

Основні результати дослідження. У країнах англосаксонської правової сім'ї, де право судді на особливу думку існує протягом тисячоліття, його умовно можна вважати «результатом розвитку традиційного британського порядку винесення рішень у колегіальному порядку – seriatim (лат. – «по порядку»)» [5]. Спочатку цей порядок являв собою чергове вираження суддями своєї позиції. Далі, у 60-х роках XVIII ст., порядок був видозмінений і суддям було потрібно відображати в письмовому рішенні результат досягнутого компромісу.

У США із призначенням 1801 року на посаду голови Верховного суду Дж. Маршалла набула розвитку і стала пріоритетною концепція «єдиної думки», що зіграло ключову роль у зміцненні авторитету судової влади. Завдяки лідерським якостям нового голови суду у цей період особливі думки хоча й не були заборонені, виносилися вкрай рідко, переважаючою ідеєю серед суддів було

свідоме досягнення компромісу [6]. Цікавим є те, що саме в цю епоху були заявлені окремі думки, які отримали згодом статус «канонічних», тобто близьких за юридичною силою до конституційних положень, тоді як основне рішення суду у справі втрачало прецедентну силу [7].

Прикладами канонічних особливих думок є думки, заявлені за результатами розгляду Верховним судом США:

– справи *Dred Scott v. Sandford* (1857), оскільки в підсумку було узаконено безправне становище негрів. Особливі думки суддів Б. Р. Кертиса та Дж. Макліна вказували на відсутність правових підстав не вважати їх громадянами і на вісім років передбачили скасування рабства в США [5];

– справи *Plessy v. Ferguson* (1896), що призвело до законодавчого оформлення расової сегрегації в США і підтвердило її відповідність американській конституції. У своїй особливій думці лише суддя М. Харлан застеріг колегію суддів від винесення такого рішення і став провісником повної заборони расової сегрегації в країні [8];

– справи *Abrams v. US* (1919), до якої заявлена особлива думка судді О. У. Холмса, яка згодом набула популярності як «канонічна праця» про свободу слова та неможливість звинувачення когонебудь за відкрите вираження своїх переконань [9].

Наведені приклади наочно свідчать, з одного боку, про універсальність інституту особливих думок, здатних, будучи не наділеними реальною зобов'язальною силою, бути непередбачуваними у своїх правових наслідках, з іншого боку, про найважливішу функцію особливої думки як потенційного джерела права, провісника як зароджуваної, так і відмираючої правової тенденції.

Як влучно зауважено в одному з іноземних джерел, «особлива думка незгоди в Апеляційному суді останньої інстанції – це не знак честі і не знак безчестя, а заклик до майбутнього» [10, p. 395].

Із призначенням у 1941 році на посаду голови Верховного суду США Ф. Стоуна, який був прихильником активної дискусії, намічений раніше курс різко змінився «вибухом» кількості заявлених особливих думок. Практика вираження особливих думок поширилася серед держав, що зазнають впливу англосаксонської правової системи, зокрема Австралії й Канади.

У науковій літературі описано основоположні ознаки особливої думки, прагматично значущі для її вивчення як компонента тексту судового рішення:

– суб'єкт права на особливу думку (суддя, що входить до складу колегії);

– відмінність позиції цього суб'єкта від позиції більшості членів колегії;

– час заяви (особлива думка завжди слідує за рішенням суду);

– відмінність від актів неофіційного тлумачення права, оскільки їхні закони діють як офіційні [11].

Історично в судовій практиці склалися дві категорії особливих думок, що мають свої лінгвопрагматичні особливості:

– особлива думка незгоди *(dissenting opinion)*, яка, по суті, і є власне «особливою думкою», оскільки це випадки, коли суддя не приймає саму суть ухваленого рішення і голосує проти нього. Із визначення особливої думки незгоди логічно випливає той факт, що цей вид особливих думок характеризується аргументованістю, що не поступається основним рішенням [12];

– особлива думка згоди, або просто думка (concurring opinion), заявляється у випадках, коли суддя не має заперечень проти самого рішення колегії і приєднується до нього, проте або вважає наведені доводи чи шляхи вирішення правового спору невдалими, або привносить в аргументацію додаткові міркування. Цей вид особливих думок характеризується більшою свободою вираження правової позиції і щодо змісту, і щодо аргументів [12].

Зазначимо, що в конституційному судочинстві України сформувалася модель повної відкритості окремої думки судді КСУ, найвищим ступенем якої є публікація окремої думки разом із рішенням. Окрема думка судді КСУ визначається такою, що не повинна мати конфіденційний характер [13, с. 132].

Одним із дискусійних питань у сучасній лінгвістиці є питання про самостійність особливої думки в жанровому просторі судового дискурсу. Проведений аналіз літератури свідчить про наявність двох точок зору із цього питання.

Так, Д. Варгас розглядає особливі думки згоди і незгоди як піджанри судового рішення, характеризує особливу думку згоди як піджанр, що розвивається, а особливу думку незгоди – як полімічний, опонуючий піджанр судового рішення [14].

Іншої думки із цього питання дотримується К. Лангфорд, визначаючи особливу думку як самостійний жанр. Водночас він зазначає, що «особливі думки згоди та незгоди відображають різні правові інтерпретації і, отже, альтернативний правовий та риторичний вибір» [15, p. 1]. Ми погоджуємося з такою думкою і поділяємо самостійність особливої думки як жанру судового дискурсу. Як аргумент можна вказати на персоналізований характер, індивідуально-авторський підхід до процесу створення та особливі цілі автора цього типу тексту.

На основі аналізу емпіричного матеріалу спробуємо навести власні аргументи на користь положення про самостійність особливої думки в жанровому плані. Передусім звернемо увагу на визначення самого терміна «жанр».

Принагідно зазначимо, що мовленнєвим жанром дослідники називають «відносно стійкі типи висловлювань», що виділяються «не тільки своїм змістом (тематичним) і мовним стилем, тобто відбором словникових, фразеологічних і граматичних засобів мови, але й своєю композиційною побудовою», специфічними умовами і цілями тієї чи іншої сфери людської діяльності [16].

Мовленнєвий жанр є комунікативною категорією організації мовного коду, певною типізованою моделлю, що охоплює лінгвальні та екстралінгвальні чинники розгортання комунікативної взаємодії учасників дискурсивної спільноти, які реалізують певні комунікативні наміри в межах типової комунікативної ситуації. Мовленнєвий жанр є важливою категорією дискурсу і становить складну сукупність мовленнєвих актів (у межах одного мовленнєвого жанру можуть реалізуватись кілька мовленнєвих актів) [17, с. 158]. Мовленнєвий акт вчені характеризують як «цілеспрямовану мовленнєву дію, котра здійснюється відповідно до принципів і правил мовленнєвої поведінки, прийнятих у даному суспільстві; одиницю нормативної соціомовленнєвої поведінки, що розглядається в межах прагматичної ситуації. Основними рисами мовленнєвого акту є умисність (інтенціональність), цілеспрямованість і конвенціональність; мовленнєві акти завжди співвіднесені з особою мовця. Послідовність мовленнєвого акту створює дискурс» [18].

Тож визначення жанру вказує на три елементи, обов'язкові для зарахування мовного твору до самостійного жанру, а саме: зміст, стиль і композиційна побудова.

Щодо змісту особливої думки потрібно констатувати, що вона в кожному випадку, очевидно, корелює з основним рішенням, оскільки обидва мовні твори розгортаються навколо одного й того ж правового спору. Водночас потрібно звернути увагу на композиційну свободу вираження особливих думок, що на тлі високої структурованості текстів основних судових рішень, які відповідають загальноприйнятій тричастинній композиції [4], свідчить про їхню жанрову самостійність.

Крім того, істотні відмінності стилю викладу рішення й особливої думки також дають змогу, на наш погляд, відокремити їх у жанровому сенсі. Проілюструємо цю тезу на прикладах.

Інститут особливих думок слугує гарантом суддівської незалежності й дає змогу суддям позиціонувати себе не тільки частиною дискурсивного експертного співтовариства, а й суверенною особистістю, носієм і транслятором суб'єктивної творчої правової позиції, максимально експлікувати своє професійне «я». Стильова специфіка особливої думки зумовлена, отже, її персоналізованим, суб'єктивним характером, що має вираження в емоційно-експресивних, образних, оціночних засобах.

Як приклад наведемо раніше згадувану особливу думку судді Верховного суду США О. У. Холмса у справі «Abrams v. US» (1919), що отримала статус «філософського обґрунтування» першої конституційної поправки: «I regret that I cannot put into more impressive words my belief that, in their conviction upon this indictment, the defendants were deprived of their rights under the Constitution of the United States» [9]. – «Я шкодую, що не можу описати більш виразними словами мою переконаність у тому, що при винесенні вироку за цим обвинувальним висновком обвинувачені були позбавлені своїх прав, гарантованих Конституцією Сполучених Штатів».

У цьому фрагменті ми бачимо високий ступінь емоційного співчуття судді з приводу винесеного колегами несправедливого обвинувачення, що суперечить духу американської Конституції.

Читаємо далі: «But when men have realized that time has upset many fighting faiths, they may come to believe… that the ultimate good desired is better reached by free trade 85 in ideas – that the best test of truth is the power of the thought to get itself accepted in the competition of the market, and that truth is the only ground upon which their wishes safely can be carried out. That, at any rate, is the theory of our Constitution» [9]. – «Але коли люди усвідомлюють, що час зруйнував багато войовничих вірувань,

вони можуть прийти до переконання..., що бажане найвище благо досягається вільною торгівлею ідеями, що кращим випробуванням істини є здатність думки бути прийнятою в конкурентній боротьбі на ринку і що істина – єдина основа, на якій їх бажання можуть бути успішно реалізовані. Така, у всякому разі, теорія нашої Конституції».

Згодом популярності у професійному співтоваристві і в американських ЗМІ набув вираз *marketplace of ideas,* що є, по суті, стислою в єдиній метафорі правовою позицією про свободу слова судді Холмса.

Ще як приклад наведемо особливу думку незгоди судді Верховного суду США Д. П. Стівенса, заявлену за підсумками розгляду справи «Bush v. Gore» (2000) щодо результатів проведених у країні президентських виборів [19]. «It is confidence in the men and women who administer the judicial system that is the true backbone of the rule of law. Time will one day heal the wound to that confidence that will be inflicted by today's decision. One thing, however, is certain. Although we may never know with complete certainty the identity of the winner of this year's Presidential election, the identity of the loser is perfectly clear. It is the Nation's confidence in the judge as an impartial guardian of the rule of law» [19]. – «Саме довіра до чоловіків і жінок, які керують судовою системою, є істинною основою верховенства закону. Час одного разу залікує рану, завдану довірі сьогоднішнім рішенням. Та одне можна сказати напевно. Хоча ми, можливо, ніколи й не дізнаємося, хто насправді переміг у цьогорічних президентських виборах, особа того, хто програв, абсолютно зрозуміла. Це довіра нації до судді як стража верховенства закону».

Наведений уривок наочно демонструє абсолютну переконаність судді Стівенса в невмотивованості винесеного колегією рішення, яке ставить під удар довіру нації до судової влади.

Тож можна зробити висновок, що особлива думка є унікальним самостійним жанром судового дискурсу, в якому аргументованість досягається, з одного боку, логічністю й апеляцією до букви закону, а з другого – використанням різноманітних засобів емоційного мовного впливу.

Іншим, не менш важливим питанням, у сенсі сегментації й архітектоніки судового рішення, є проблема самостійності особливої думки як текстового документа. У науці зазначається, зокрема, що особлива думка судді не є складовою частиною судового рішення. Розкриємо це питання, проаналізувавши тексти рішень Верховних судів США, Великої Британії, Австралії та Канади, що містять особливі думки.

Насамперед звернемо увагу на розміщення особливої думки щодо інших частин тексту рішення (вступна, описово-мотивувальна і резолютивна). Проведений аналіз показав, що в сенсі архітектоніки документа особлива думка завжди йде за основним рішенням, наприкінці.

Окремої згадки заслуговує те, що в усіх проаналізованих текстах рішень Верховних судів Великої Британії (див., наприклад, рішення: Bank of Cyprus UK Limited v Menelaou, 2015 [20]; The Child Poverty Action Group v Secretary of State for Work and Pensions, 2010 [21]; The Financial Conduct Authority v Arch Insurance Ltd and others, 2021 [22]), Канади (див., наприклад, рішення: Bent v. Platnick, 2020 [23]; Montréal (Ville) v. Octane Stratégie inc., 2019 [24]; MacDonald v. Canada, 2020 [25]) й Австралії (див., наприклад: De Silva v The Queen, 2019 [26]; McPhillamy v The Queen, 2018 [27]; The Queen v Beckett, 2015 [28]), які містять особливі думки, нумерація параграфів або сторінок (або тих та інших одночасно) основного рішення не переривається особливою думкою, а йде далі, що, на наш погляд, переконливо свідчить про те, що судовими колегіями вищих судових інстанцій цих країн подібна думка сприймається і транслюється як структурно-функціональний елемент тексту рішення.

Дещо інакше структуровані рішення Верховного суду США. У них кожна заявлена думка судді починається з нової сторінки і нумерація сторінок також іде заново (див., наприклад, рішення: Carpenter v. US, 2018; Alabama association of realtors v. Department of Health and Human Services, 2021, State of Florida v. State of Georgia, 2018) [29], що свідчить про автономність і незалежність професійної думки кожного судді у складі колегії.

Можна припустити, що в такій структурній реалізації інституту особливої думки Верховним судом США виражається концепт американського індивідуалізму, що став «ключовим чинником самовизначення нації», базис якого становить «утвердження абсолютної цінності свободи особистості в суспільстві».

Висновки. Водночас абсолютно очевидним є те, що особлива думка не може існувати абсолютно автономно, поза змістом і контекстом, що визначається основним рішенням, без якого воно втратило б свою сутність і призначення. На підставі здійсненого аналізу пропонуємо визначити особливу думку судді колегіального органу як факультативний, структурно-функціональний елемент судового рішення, що введений у текст рішення або додається до нього у вигляді окремого документа, який не має обов'язкової юридичної сили, проте існує в нерозривному логічному, семантичному і структурному зв'язку з основним судовим рішенням, що визначає його зміст і контекст та відрізняється індивідуальною аргументацією, емоційністю, образністю й оціненістю.

Список використаних джерел

1. Куйбіда Р., Сироїд О. Посібник із написання судових рішень. Київ: Дрім Арт, 2013. 224 с.
2. Слінько Т. М., Ткаченко Є. В. Правова природа окремої думки судді Конституційного Суду України. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2011. № 11. С. 53–59.
3. Окрема думка: інструмент впливу на судову практику чи підрив легітимності рішення. *Судебно-юридическая газета.* 2018. 26 нояб. URL: https://sud.ua/ru/news/publication/129479-okrema-dumka-instrument-vplivu-na-sudovu-praktiku-chi-pidriv-legitimnosti-rishennya (дата звернення: 20.06.2022).
4. Suetina O. G., Serebriakova S. V. The Types of Intertextual Connections in the Judicial Discourse. *The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences EpSBS.* 2020. Vol. 92. London: Future Academy, 2020. P. 2445–2452.
5. Dred Scott v. Sandford, 1856. United States Supreme Court. URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/60/393/ (viewed on 20.06.2022).
6. Landmark Decisions of the United States Supreme Court. Vol. 1. San Diego, Cal.: Excellent Books, 1992. P. 15–21.
7. Great American Court Cases. Vol. 3. Detroit: The Gale Group, 1999. P. 46–48.
8. Plessy v. Ferguson, 1896. URL: https://www.law.cornell.edu/wex/plessy_v_ferguson_(1896) (viewed on 20.06.2022).
9. Abrams v. US, 1919. United States Supreme Court. URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/250/616/ (viewed on 20.06.2022).
10. The Oxford Companion to the High Court of Australia / eds. by T. Blackshield, M. Coper and G. Williams. Oxford University Press, 2001. URL: https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780195540222.001.0001/acref-9780195540222 (viewed on 20.06.2022).
11. Eemeren F. H., Grootendorst R. A Systematic Theory of Argumentation. The pragmadialectical approach. New York: Cambridge University Press, 2004. 216 p.
12. Woll P. Constitutional law: Cases and Comment. New Jersey: Englewood Cliffs, 1981. 923 p.
13. Лилак Д. Інститут окремої думки в конституційному судочинстві (порівняльний аналіз). *Вісник Конституційного Суду України.* 2011. № 4–5.
14. Vargas D. Two types of legal discourse: Transitivity in American appellate opinions and casebooks. Text – Interdisciplinary *Journal for the Study of Discourse.* 1984. Vol. 4. No. 1–3. P. 9–30.
15. Langford C. L. Toward a Genre of Judicial Dissent: Lochner and Casey as Exemplars. *Communication Law Review.* 2009. Vol. 9. № 2. P. 1–12.
16. Wierzbicka A. Genry mowy. Tekst i zdanie. Zbiór studiów. Wrocław, 1983.
17. Матусевич Л. М. Статус категорії «мовленнєвий жанр» у сучасній лінгвістиці. *Молодий вчений.* 2017. № 4.3 (44.3), квіт.
18. Бацевич Ф. Термінологія комунікативної лінгвістики: аспекти дискурсивного підходу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Сер.: «Проблеми української термінології». 2002. № 453. С. 30–34.
19 Bush v. Gore. Supreme Court of the United States. 2020. URL: https://tile.loc.gov/storage (viewed on 20.06.2022).
20. Bank of Cyprus UK Limited v Menelaou, 2015. The Supreme Court. URL: https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2013-0171.html (viewed on 20.06.2022).
21. The Child Poverty Action Group v. Secretary of State for Work and Pensions, 2010. The Supreme Court. URL: https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2009-0202.html (viewed on 20.06.2022).
22. The Financial Conduct Authority v Arch Insurance Ltd and others, 2021. The Supreme Court. URL: https://www.supremecourt.uk/cases/docs/uksc-2020-0177-judgment.pdf (viewed on 20.06.2022).
23. Bent v. Platnick, 2020. Supreme advocacy. URL: https://supremeadvocacy.ca/2020/09/10/bent-v-platnick-2020-scc-23-38374/ (viewed on 20.06.2022).

24. Montréal (Ville) v. Octane Stratégie inc., 2019. URL: https://www.scc-csc.ca/case-dossier/cb/2019/38066-38073-eng.pdf (viewed on 20.06.2022).
25. MacDonald v. Canada, 2020. URL: https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/18199/index.do (viewed on 20.06.2022).
26. De Silva v. The Queen, 2019. URL: https://www.timebase.com.au/news/2020/AT04989-article.html (viewed on 20.06.2022).
27. McPhillamy v. The Queen, 2018. URL: https://www.timebase.com.au/news/2018/AT04816-article.html (viewed on 20.06.2022).
28. The Queen v. Beckett, 2015. URL: https://cdn.hcourt.gov.au/assets/cases/s94-2015/Beckett-SP.pdf (viewed on 20.06.2022).
29. Carpenter v. US, 2018. Supreme Court of the United States. URL: https://www.supremecourt.gov/opinions/17pdf/16-402_new_o75q.pdf (viewed on 20.06.2022).

References

1. Kuibida, R., Syroid, O. (2013). Posibnyk iz napysannia sudovykh rishen. Kyiv: «Drim Art» [ukr.].
2. Slinko, T. M., Tkachenko, Ye. V. (2011). Pravova pryroda okremoi dumky suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. *Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy.* 11 [ukr.].
3. (2018) Okrema dumka: instrument vplyvu na sudovu praktyku chy pidryv lehitymnosti rishennia. *Sudebno-juridicheskaja gazeta.* 26 nojab. [ukr.].
4. Suetina, O. G., Serebriakova, S. V. (2020). The Types of Intertextual Connections in the Judicial Discourse. *The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences EpSBS.* 2020. 92.
5. Dred Scott v. Sandford, 1856. United States Supreme Court. URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/60/393/
6. (1992) Landmark Decisions of the United States Supreme Court. Vol. 1. San Diego, Cal.: Excellent Books.
7. (1999) Great American Court Cases. Vol. 3. Detroit: The Gale Group.
8. Plessy v. Ferguson, 1896. URL: https://www.law.cornell.edu/wex/plessy_v_ferguson_(1896).
9. Abrams v. US, 1919. United States Supreme Court. URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/250/616/.
10. The Oxford Companion to the High Court of Australia / eds. by T. Blackshield, M. Coper and G. Williams. Oxford University Press, 2001. URL: https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780195540222.001.0001/acref-9780195540222
11. Eemeren, F. H., Grootendorst, R. (2004). A Systematic Theory of Argumentation. The pragmadialectical approach. New York: Cambridge University Press.
12. Woll, P. (1981). Constitutional law: Cases and Comment. New Jersey: Englewood Cliffs.
13. Lylak, D. (2011). Instytut okremoi dumky v konstytutsiinomu sudochynstvi (porivnialnyi analiz). *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy.* 4–5 [ukr.].
14. Vargas, D. (1984). Two types of legal discourse: Transitivity in American appellate opinions and casebooks. Text – Interdisciplinary *Journal for the Study of Discourse.* 4, 1–3.
15. Langford, C. L. (2009). Toward a Genre of Judicial Dissent: Lochner and Casey as Exemplars. *Communication Law Review.* 9, 2.
16. Wierzbicka, A. (1983). Genry mowy. Tekst i zdanie. Zbiór studiów. Wrocław [polish].
17. Matusevych, L. M. (2017). Status katehorii «movlennievyi zhanr» u suchasnii linhvistytsi. *Molodyi vchenyi.* 4.3 (44.3), kvit. [ukr.].
18. Batsevych, F. (2002). Terminolohiia komunikatyvnoi linhvistyky: aspekty dyskursyvnoho pidkhodu. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika».* Ser.: «Problemy ukrainskoi terminolohii». 453 [ukr.].
19. Bush v. Gore. Supreme Court of the United States. 2020. URL: https://tile.loc.gov/storage
20. Bank of Cyprus UK Limited v Menelaou, 2015. The Supreme Court. URL: https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2013-0171.html
21. The Child Poverty Action Group v Secretary of State for Work and Pensions, 2010. The Supreme Court. URL: https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2009-0202.html
22. The Financial Conduct Authority v Arch Insurance Ltd and others, 2021. The Supreme Court. URL: https://www.supremecourt.uk/cases/docs/uksc-2020-0177-judgment.pdf
23. Bent v. Platnick, 2020. Supreme advocacy. URL: https://supremeadvocacy.ca/2020/09/10/bent-v-platnick-2020-scc-23-38374
24. Montréal (Ville) v. Octane Stratégie inc., 2019. URL: https://www.scc-csc.ca/case-dossier/cb/2019/38066-38073-eng.pdf
25. MacDonald v. Canada, 2020. URL: https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/18199/index.do
26. De Silva v. The Queen, 2019. URL: https://www.timebase.com.au/news/2020/AT04989-article.html

27. McPhillamy v. The Queen, 2018. URL: https://www.timebase.com.au/news/2018/AT04816-article.html
28. The Queen v. Beckett, 2015. URL: https://cdn.hcourt.gov.au/assets/cases/s94-2015/Beckett-SP.pdf
29. Carpenter v. US, 2018. Supreme Court of the United States. URL: https://www.supremecourt.gov/opinions/17pdf/16-402_new_o75q.pdf

Куп'янська А. М. «Окрема думка» як унікальний самостійний жанр судового дискурсу: практика зарубіжних судів

У статті досліджуються основні характеристики окремої думки судді як унікального самостійного жанру судового дискурсу. Наголошено, що особлива думка згоди, або просто думка (concurring opinion), заявляється у випадках, коли суддя не має заперечень проти самого рішення колегії і приєднується до нього, проте або вважає наведені доводи чи шляхи вирішення правового спору невдалими, або привносить в аргументацію додаткові міркування. Цей вид особливих думок характеризується більшою свободою вираження правової позиції і щодо змісту, і аргументів. Зазначено, що в конституційному судочинстві України сформувалася модель повної відкритості окремої думки судді КСУ, найвищим ступенем якої є публікація окремої думки разом із рішенням. Окрема думка судді КСУ визначається такою, що не повинна мати конфіденційний характер. Запропоновано визначити особливу думку судді колегіального органу як факультативний, структурно-функціональний елемент судового рішення, що введений у текст рішення або додається до нього у вигляді окремого документа, який не має обов'язкової юридичної сили, проте існує в нерозривному логічному, семантичному і структурному зв'язку з основним судовим рішенням, що визначає його зміст і контекст та відрізняється індивідуальною аргументацією, емоційністю, образністю й оціненістю.

Ключові слова: окрема думка судді, судовий дискурс, конституційне судочинство, Конституційний Суд України, правові позиції, рішення суду, аргументація.

Kupianska A. M. «Separate opinion» as a unique independent genre of judicial discourse: practice of foreign courts

The article examines the main characteristics of a separate opinion of the judge as a unique independent genre of judicial discourse. It is emphasized that a special opinion of consent, or simply opinion, is declared in cases where the judge has no objection to the decision of the college itself and joins it, but either considers the above arguments or ways of resolving the legal dispute unsuccessful, or brings to argumentation additional consideration. This type of special opinion is characterized by greater freedom of expression of legal position in terms of content and arguments. It is noted that the constitutional justice of Ukraine formed a model of complete openness of a separate opinion of the judge of the Constitutional Court of Ukraine, the highest degree of which is the publication of a separate opinion together with the decision. A separate opinion of the judge of the Constitutional Court of Ukraine is determined by such that should not be confidential. It is proposed to identify a special opinion of a judge of a collegial body as an optional, structural and functional element of a judgment that is entered into the text of a decision or attached to it in the form of a separate document that has no obligatory legal force, but exists in an inseparable logical, semantic and structural. The main court decision, which determines its content and context and is characterized by individual argumentation, emotionality, imagery and evaluation. A separate opinion is an expression of a position on an issue that has already been decided by the court. This is the cry of the soul about the fact that certain arguments of the judge were not reflected in the motivational part of the court decision, or he does not agree with the decisive part of it. Special opinion is a unique independent genre of judicial discourse, in which argumentation is achieved, on the one hand, by logic and appeal to the letter of the law, and on the other, by the use of various means of emotional linguistic influence. The Institute of Distinctive Opinions serves as a guarantor of judicial independence and enables judges to position themselves not only as a part of the discursive expert community, but also as a sovereign person, a carrier and translator of a subjective creative legal position.

Key words: a separate opinion of the judge, judicial discourse, constitutional justice, the Constitutional Court of Ukraine, legal positions, court decisions, argumentation.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-62

УДК 341

Дмитро Ігорович Лоза,
аспірант відділу міжнародного права
та порівняльного правознавства
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
адвокат
ORCID: 0000-0002-8428-3241

ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТИ МІЖНАРОДНО-ПРОТИПРАВНОГО ДІЯННЯ ДЕРЖАВИ

Постановка проблеми. Питання відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння є актуальними у сучасній теорії та практиці міжнародного права. Від правильного розуміння поняття «міжнародно-протиправні діяння держави» та його елементів залежить вирішення інших важливих проблем, пов'язаних, зокрема, з формами та видами відповідальності держави, наприклад, у випадку вчинення агресії, апартеїду чи геноциду.

Успішна кодифікація норм міжнародного права щодо міжнародно-протиправних діянь держав і відповідальність у разі їх вчинення є однією з найбільш важливих проблем сучасного міжнародного права та міжнародних відносин, що є актуальним для національної доктрини міжнародного права в умовах агресії Російської Федерації проти України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам міжнародно-правової відповідальності присвячені праці таких вчених, як Г. Гроцій, Р. Аго, В. Антипенко, М. Антонович, М. Бассіоуні, Я. Броунлі, В. Василенко, В. Денисов, Д. Джінкс, А. Зайберт-Фор, І. Лукашук, Б. Конфорті, Дж. Кроуфорд, С. Оллесон, М. Сассолі та ін. Попри те, що проблеми поняття та елементів міжнародного протиправного діяння держави досліджуються в юридичній літературі, питання кодифікаційного розвитку цієї сфери правовідносин залишаються актуальними. Зокрема, подальшого аналізу та вивчення у цьому контексті потребують питання роботи Комісії міжнародного права ООН над розробкою Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння та проєктом універсальної міжнародної конвенції з міжнародної відповідальності держав. Зазначене і зумовило вибір теми та постановку завдання статті.

Мета статті полягає у характеристиці поняття та елементів міжнародно-протиправного діяння держави.

Основні результати дослідження. Міжнародно-протиправне діяння держави є необхідною підставою для відповідальності відповідної держави та визначення такій державі тягаря відповідальності в об'ємі, видах і формах, визначених міжнародним правом і співмірних характеру та шкідливим наслідкам такого діяння. Кваліфікація діяння як міжнародно-протиправного визначається міжнародним правом. На таку кваліфікацію не впливає кваліфікація цього діяння як правомірного у внутрішньодержавному праві. Так, згідно зі ст. 8 bis Римського статуту Міжнародного кримінального суду для цілей цього Статуту «акт агресії» означає застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави чи в будь-який інший спосіб, несумісний зі Статутом Організації Об'єднаних Націй. Будь-який з таких актів, незалежно від оголошення війни, кваліфікуватиметься відповідно до резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 14 грудня 1974 року як акт агресії: a) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави чи будь-яка військова окупація, незалежно від її тимчасового характеру, що є результатом такого вторгнення або нападу, чи будь-яка анексія із застосуванням сили на території іншої держави або її частини; b) бомбардування збройними силами держави території іншої держави чи застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави; c) блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави; d) напад збройними силами держави на сухопутні, морські або повітряні сили чи морські та повітряні флоти іншої держави; e) застосування збройних сил однієї держави,

що перебувають на території іншої держави за угодою з приймаючою державою, на порушення умов, передбачених в угоді, чи будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди; f) дія держави, яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала у розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для вчинення акту агресії проти третьої держави; g) направлення державою або від імені держави озброєних банд, груп та іррегулярних сил або найманців, які вчиняють акти застосування збройної сили проти іншої держави, які мають настільки серйозний характер, що це рівноцінно переліченим вище актам або її істотній участі в них [1]. Також відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН 180 (II) від 21 листопада 1947 р. «геноцид є міжнародним злочином, який тягне за собою національну та міжнародну відповідальність окремих осіб і держав», що набуло закріплення і в Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 року [2].

Сучасний погляд на відповідальність держави в міжнародному праві за міжнародно-протиправні діяння визначено в Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 року (далі також – Статті, Статті про відповідальність держав). Згідно з зазначеними Статтями, що були прийняті ГА ООН її резолюцією 56/83 від 12 грудня 2001 року, текст яких міститься у додатку до цієї резолюції, одним із загальних принципів відповідальності держави за її міжнародно-протиправне діяння є те, що кожне «міжнародно-протиправне діяння держави тягне за собою міжнародну відповідальність цієї держави» [3]. За дорученням Генеральної Асамблеї проєкт Статей було підготовлено Комісією міжнародного права ООН, яка, зокрема, з 1956 року займається і проблематикою кодифікації норм міжнародного права у сфері відповідальності держав. Оскільки прийняття тексту Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, що носять назву «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння», відбулося у формі резолюції Генеральної Асамблеї, в доктрині виникає питання щодо їх обов'язковості. У зв'язку з цим слід звернути увагу на те, що зазначені Статті були сформовані на основі норм міжнародного звичаєвого права та стали їх певною кодифікацією у цій сфері правовідносин, що визначає їх юридично обов'язковими як кодифікованих міжнародно-звичаєвих норм. Спеціальна камера Міжнародного трибуналу з морського права в своєму Консультативному висновку у справі Гана проти Кот-д'Івуар (2017) щодо зобов'язань держав стосовно делімітації морського кордону в Атлантичному океані *(«Delimitation of the maritime boundary in the Atlantic Ocean»)* звернула увагу на наявність низки положень Статей про відповідальність держав, що відображають «норми міжнародного звичаєвого права» [4, п. 558]. Своєю чергою за правовими позиціями Європейського суду з прав людини зазначені Статті є відображенням принципів міжнародного права щодо відповідальності держав. Зокрема, у рішенні ЄСПЛ у справі *Samsonov v. Russia* (2014) зазначено, що Статті про відповідальність держав «кодифікували принципи відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння, які сформувалися в рамках сучасного міжнародного права» [5, п. 45].

На обов'язковий характер Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння вказують і рішення міжнародних судів, добірка яких, зокрема, за запитами Генеральної Асамблеї, що містяться в її резолюціях, готується систематично Генеральним секретарем ООН [16]. Аналіз матеріалів міжнародної судової практики засвідчує, що посилання на Статті про відповідальність держав 2001 року містяться в рішеннях Міжнародного суду, Міжнародного трибуналу з морського права, Європейського суду з прав людини, Спеціального трибуналу по Лівану та інших органів міжнародного правосуддя [6]. Зокрема, у рішенні у справі *The Rompetrol Group N.V. v. Romania* (2013) арбітражний трибунал відзначив, що ступінь схвалення статей про відповідальність держав Генеральною Асамблеєю ООН і ступінь їх визнання в рамках подальшої міжнародної практики дає переконливі підстави для того, щоб використовувати цей Проєкт статей як директивний документ для цілей винесення рішення у справі [7, п. 189].

У ст. 2 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 року визначено елементи міжнародно-протиправного діяння держави. Зазначається, що міжнародно-протиправне діяння держави має місце у тому випадку, коли будь-яка поведінка, що становить дію або бездіяльність, а) присвоюється державі за міжнародним правом; та б) являє собою порушення міжнародно-правового зобов'язання цієї держави [3]. Отже, протиправна поведінка держави може становити як активну дію, так і бездіяльність відповідної держави.

Питання присвоєння державі порушення міжнародного зобов'язання набули відображення в главі II «Присвоєння поведінки державі» Статей про відповідальність держав. Зокрема, як діяння відповідної держави розглядається поведінка будь-якого органу держави, незалежно від того, здійснює такий орган законодавчі, виконавчі, судові чи будь-які інші функції, та незалежно від того, чи є він органом центральної влади чи органом місцевої влади. Держава має нести також відповідальність за діяння осіб чи утворень, що здійснюють елементи державної влади, або діяння осіб чи груп осіб, які при вчиненні міжнародно-протиправного діяння діяли під керівництвом чи контролем держави, або діяння осіб чи груп осіб, які фактично здійснювали елементи державної влади за умови відсутності органів офіційної влади держави чи в умовах нездатності таких органів здійснювати владні функції. Також держава має нести відповідальність за будь-які діяння, які не приписуються державі відповідними правовими нормами, але які держава визнала як власні діяння [3].

Згідно з положеннями ст. 12 Статей про відповідальність держав порушенням міжнародно-правового зобов'язання держави визнається діяння, яке не відповідає тому, що вимагається від неї цим зобов'язанням і відбувається в момент, коли держава пов'язана цим зобов'язанням. Несення відповідальності за порушення свого міжнародного зобов'язання не звільняє таку державу від обов'язку щодо виконання цього зобов'язання (ст. 29 Статей). При цьому міжнародне право передбачає міжнародно-правову відповідальність держави за шкідливі наслідки правомірної діяльності. Така відповідальність може бути пов'язана насамперед з діяльністю об'єктів підвищеної небезпеки та може наставати лише у випадках, коли держава висловлює на це явну, пряму і недвозначну згоду. У разі відмови держави нести певну відповідальність питання відповідальності держави вирішуються в судовому порядку.

У доктрині міжнародного права юридичні наслідки міжнародного правопорушення призводять до міжнародно-правової відповідальності держав, що здійснюється у певних видах і формах. У разі притягнення держави до відповідальності застосовуються, як правило, такі види відповідальності, як матеріальна та нематеріальна, які на практиці нерідко можуть застосовуватись разом. Що стосується форм відповідальності держав, то Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння визначають лише такі три форми відповідальності, як: реституція, компенсація і сатисфакція. Реституція, згідно зі ст. 35 Статей, означає обов'язок відновити стан, що існував до вчинення відповідною державою протиправного діяння. Компенсація охоплює будь-який збиток, який може бути виражений у фінансовому еквіваленті, включаючи упущену вигоду, та визначає обов'язок компенсувати збитки, що не були компенсовані реституцією (ст. 36 Статей). Сатисфакція полягає у визнанні вчиненого порушення, вираженні жалю, офіційному вибаченні або іншій аналогічній формі, яка має на меті відшкодувати ті збитки, які не можуть бути відшкодовані реституцією і компенсацією; вона повинна бути пропорційною нанесеній шкоді і не може набувати форми, принизливої для держави-порушниці (ст. 37 Статей) [3].

Розуміння природи міжнародної відповідальності держав як соціального феномена нерозривно пов'язана з історією міжнародного права в цілому. Ще в класичній теорії міжнародного права домінувало розуміння відповідальності, обґрунтоване Гуго Гроцієм, який справедливо стверджував, що із завдання шкоди випливає «обов'язок, який ґрунтується на природному праві відшкодувати завдану шкоду» [8]. Міжнародною практикою того часу, зокрема, коли у 1662 році Нідерланди відмовили Англії у задоволенні вимоги про відшкодування шкоди, завданої Мальтійському ордену (підставою відмови, з якою Англія погодилась, слугувало посилання на відсутність права у держави звертатися за відшкодуванням шкоди, якщо така завдана третій особі, а не їй чи її підданим), було сформовано міжнародний принцип, відповідно до якого звертатися за відшкодуванням (репресаліями) мала право лише держава, якій завдано шкоди [9]. Проте в доктрині вже в той час існували погляди щодо можливості порушити питання про відповідальність держави-порушниці третім державам, ніж тими, яким завдано шкоду та доводили існування в міжнародному праві норм erga omnes [10]. Зокрема, Холл допускав можливість існування відносин відповідальності між державою-порушницею і третіми державами та зазначав, що коли «держава грубо, винувато та серйозно порушує міжнародне право, то певна держава чи її органи, з метою запобігання таким діям, можуть вжити покарання» [11]. Окремі дослідники справедливо доводили, що відповідальність у міжнародному праві – це «відповідальність держави чи її орга-

ну за шкоду, завдану іноземцям, що складає окрему галузь позитивного міжнародного права», що відповідальність може реалізовуватися у спосіб дипломатичного захисту (політичний метод) та/або спосіб судового чи арбітражного захисту (правовий метод) [12].

Говорячи про формування поглядів щодо поняття міжнародно-протиправного діяння держави як підстави міжнародної відповідальності держави, елементи міжнародно-протиправного діяння, необхідно особливо зазначити вагомий внесок у доктрину міжнародного права з цього питання, що зробили доповідачі Комісії ООН з міжнародного права у процесі розробки Статей про відповідальність держав. Зокрема, доповідач – колишній суддя Міжнародного суду ООН та професор Римського університету Роберто Аго вказував, що в міжнародному праві існує загальновизнаний принцип, за яким держави несуть відповідальність за неправомірні діяння. На його думку, міжнародно-правова відповідальність – це правовідносини, які виникли внаслідок вчинення міжнародного неправомірного діяння, що полягають у зобов'язуючих відносинах щодо відновлення попереднього стану чи компенсації, яка може супроводжуватися примусовими діями. Залежно від серйозності неправомірного акту, на думку доповідача, вирізняють його наслідки, наприклад, за вчинення актів агресії, геноциду порушення норм (erga omnes) – держава відповідає перед усім світовим співтовариством. Аго вказував, що відповідальність у міжнародному праві необхідно розуміти як правовідносини, які виникають внаслідок вчинення міжнародного неправомірного діяння, зміст яких полягав у відновлені стану, що існував до порушення. Також він запропонував розподілити правовідносини відповідальності на первинні та вторинні, де первинні – це відносини, пов'язані з виконанням норм міжнародного права, а вторинні – це відносини, які виникають після вчинення неправомірного акту та охоплюють правовідносини відповідальності [13].

Колишній суддя Міжнародного суду ООН професор Кембріджа Джеймс Кроуфорд звертає увагу на те, що відповідальність держав – це так звані вторинні зобов'язання, які виникають після порушення первинних, передбачених нормами міжнародного права, зобов'язань. Він обґрунтував, що ані шкода, ані вина не є умовами настання міжнародно-правової відповідальності, а наслідками відповідальності є обов'язок у визначених формах відновити права держави, що існували до їх порушення. Поряд з тим Д. Кроуфорд вважає, що реалізація відповідальності є справою суто судових органів, насамперед міжнародних [14].

Слід зазначити, що у главі V Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння визначено обставини, що виключають протиправність діяння держав. Йдеться про такі обставини, як згода, самооборона, контрзаходи у зв'язку із міжнародно-протиправним діянням, форс-мажор, лихо, стан необхідності (ст. 20–25 Статей). У доктрині міжнародного права існують погляди щодо розмежування обставин, що виключають протиправність діяння держави на певні групи, зокрема, на обставини, що є результатом вольових дій суб'єкта, до яких відносять згоду, самооборону і контрзаходи, та обставини, що склалися незалежно від волі суб'єкта, до яких відносять форс-мажор, лихо, стан необхідності [15]. При цьому слід звернути увагу на те, що ніщо у цій главі не виключає протиправності будь-якого діяння держави, якщо таке діяння не відповідає зобов'язанню, що випливає з імперативної норми загального міжнародного права (ст. 26 Статей). Вважаємо, що йдеться насамперед про зобов'язання держав щодо боротьби з такими міжнародними злочинами, як злочин агресії, злочин геноциду, воєнні злочини та злочини проти людяності.

З урахуванням наведеного поняття міжнародно-протиправного діяння держави та його елементів потребує подальшого розвитку та вдосконалення, зокрема, і в умовах роботи Комісії міжнародного права ООН над проєктом універсальної міжнародної конвенції з міжнародної відповідальності держав.

Висновки. Прогресивний розвиток сучасного міжнародного права загалом і права міжнародної відповідальності зокрема мають важливе значення для перетворення міжнародного права на більш ефективний засіб здійснення цілей і принципів, викладених у статуті ООН, насамперед у сфері забезпечення миру і міжнародної безпеки. Прийняття у 2001 році Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння стало важливою подією в розвитку сучасного міжнародного права, зокрема щодо визначення поняття та елементів міжнародно-протиправного діяння держави.

Прийняття на міжнародному рівні на підставі Статей про відповідальність держав універсальної конвенції про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння сприятиме прогресивному розвитку права міжнародної відповідальності та забезпеченню більш повного юридичного визначення поняття та елементів міжнародно-протиправного діяння держави.

Список використаних джерел

1. Резолюція RC/Res.6 «Злочин агресії» від 11 червня 2010 року та Додаток до неї. Офіційний сайт Міжнародного кримінального суду. URL: https://asp.icc-cpi.int/iccdocs/asp_docs/Resolutions/RC-Res.6-en.pdf.
2. Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, 9 грудня 1948 р. A//RES/260 A (III). URL: https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_155.
3. UN. General Assembly. Fifty-sixth session. Resolution 56/83. Responsibility of States for internationally wrongful acts. 2001. UN Doc. A/RES/56/83. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/477/97/PDF/N0147797.pdf?OpenElement.
4. ITLOS. Delimitation of the maritime boundary in the Atlantic Ocean (Ghana/Côte d'Ivoire). Judgment of 23 September 2017.
5. European Court of Human Rights. Samsonov v. Russia. 16 September 2014. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147336.
6. UN. General Assembly. Seventy-first session. Report of the Secretary-General. UN Doc. A/71/80. URL: http://www.un.org/ga/search/ view_doc.asp?symbol=A/71/80.
7. ICSID. The Rompetrol Group N.V. v. Romania. Case No. ARB/06/3. Award. 6 May 2013.
8. Grotius, H. (2005). The right of war and peace. Indiana: Liberty Fund, Inc., 1021.
9. Notel, G. (2002). From Dionisio Antzilotti to Roberto Ago: The Classical International Law of State Responsibility and the Traditional Primacy of a Bileteral Concertion of Inter-state Relations. Europien Journal of International law, 13, 5, 1083-1098.
10. Bluntschli, J. C. (1878). Das modern Volkerrecht der civilisirten Staaten. Harvard: Nordlingen.
11. Hall, W. E. (1895). A Treaties on International Law. Oxford: Clarendon Press.
12. Edwin, M. B. (1928). Theoretical Aspects of the International Responsibility of States. 25, May, 2018. URL: http://www.zaoer.de.
13. Document A/CN.4/23 (1970). Second report on State responsibility, by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur. The origin international responsibility. Extract form the Yearbook of the International Law Commission 1910, II, 177-197.
14. Document A/CN.4/490 (1998). Special Rapporteur, State responsibility. Agenda item 2, 5-80.
15. Антонович М. М. Поняття міжнародно-протиправного діяння держави та злочину за міжнародним правом: порівняльний аспект. Наук. записки НаУКМА: Юридичні науки. 2002. Т. 20. С. 29.
16. Ответственность государств за международно-противоправные деяния. Подборка решений международных судов, трибуналов и других органов. Доклад Генерального секретаря. 2019. UN Doc. A/74/83.

References

1. Resolution RC / Res.6 "Crime of Aggression" of 11 June 2010 and its Annex [Electronic resourse] // Official website of the International Criminal Court. Access mode: https://asp.icc-cpi.int/iccdocs/asp_docs/Resolutions/RC-Res.6-en.pdf.
2. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, December 9, 1948 A // RES / 260 A (III). URL: https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_155.
3. UN. General Assembly. Fifty-sixth session. Resolution 56/83. Responsibility of States for internationally wrongful acts. 2001. UN Doc. A / RES / 56/83. URL: https://documents-dds-ny.un.org/ doc / UNDOC / GEN / N01 / 477/97 / PDF / N0147797.pdf? OpenElement.
4. ITLOS. Delimitation of the maritime boundary in the Atlantic Ocean (Ghana / Côte d'Ivoire). Judgment of 23 September 2017.
5. European Court of Human Rights. Samsonov v. Russia. 16 September 2014. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147336.
6. UN. General Assembly. Seventy-first session. Report of the Secretary-General. UN Doc. A / 71/80. URL: http://www.un.org/ga/search/ view_doc.asp?symbol=A/71/80.
7. ICSID. The Rompetrol Group N.V. v. Romania. Case No. ARB / 06/3. Award. 6 May 2013.

8. Grotius, H. (2005). The right of war and peace. Indiana: Liberty Fund, Inc., 1021.
9. Notel, G. (2002). From Dionisio Antzilotti to Roberto Ago: The Classical International Law of State Responsibility and the Traditional Primacy of a Bileteral Concertion of Inter-state Relations. European Journal of International Law, 13, 5, 1083-1098.
10. Bluntschli, J. C. (1878). The modern folk law of civilized states. Harvard: Nordlingen.
11. Hall, W. E. (1895). A Treaties on International Law. Oxford: Clarendon Press.
12. Edwin, M. B. (1928). Theoretical Aspects of the International Responsibility of States. 25, May, 2018. URL: http://www.zaoer.de.
13. Document A / CN.4 / 23 (1970). Second report on State responsibility, by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur. The origin international responsibility. Extract form the Yearbook of the International Law Commission 1910, II, 177- 197.
14. Document A / CN.4 / 490 (1998). Special Rapporteur, State responsibility. Agenda item 2, 5-80.
15. Antonovich M. M. The concept of internationally illegal action of the state and crime under international law: a comparative aspect. Nauk. Notes of NaUKMA: Legal Sciences. 2002. V. 20. P. 29.
16. Responsibility of States for internationally wrongful acts. A selection of decisions of international courts, tribunals and other bodies. Report of the Secretary-General. 2019. UN Doc. A / 74/83.

Лоза Д. І. Поняття та елементи міжнародно-протиправного діяння держави

У статті досліджуються питання поняття та елементів міжнародно-протиправного діяння держави. Проаналізовано доктринальні підходи щодо визначення поняття міжнародно-протиправного діяння держави. Відзначено важливість кодифікації і подальшого розвитку міжнародного права у сфері відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння. Зазначається, що внаслідок систематизації доктрини та судової практики у 2001 році вдалося обґрунтувати новітнє доктринальне визначення відповідальності в міжнародному праві за міжнародно-протиправні діяння держави, що набуло реалізації та закріплення в Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, що були прийняті Генеральною Асамблеєю ООН її резолюцією 56/83 від 12 грудня 2001 року. В Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, що мають рекомендаційний характер, зазначено, що кожна держава, яка вчинила міжнародно-протиправне діяння, несе за нього відповідальність. У Статтях визначено елементи міжнародно-протиправного діяння держави. Зазначається, що міжнародно-протиправне діяння держави має місце у тому випадку, коли будь-яка поведінка, що становить дію або бездіяльність, а) присвоюється державі за міжнародним правом; та б) являє собою порушення міжнародно-правового зобов'язання цієї держави. Отже, протиправна поведінка держави може становити як активну дію, так і бездіяльність відповідної держави. Важлива роль у підготовці Статей належить Комісії міжнародного права.

Сучасна доктрина відповідальності держави в міжнародному праві за міжнародні протиправні діяння ґрунтується на визнанні протиправної поведінки держави на порушення міжнародно-правового зобов'язання цієї держави згідно з міжнародним правом. Тому питання міжнародно-правової відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння потребують закріплення в універсальній міжнародній конвенції про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, що сприятиме прогресивному розвитку права міжнародної відповідальності.

Ключові слова: міжнародно-протиправне діяння держави, відповідальність держави, Комісія міжнародного права.

Loza D. I. Concepts and Elements of International Illegal Action of the State

The article examines the concept and elements of international illegal action of the state. Doctrinal approaches to defining the concept of internationally illegal action of the state are analyzed. The importance of codification and further development of international law in the field of responsibility of states for internationally wrongful acts is noted. It is noted that due to the systematization of doctrine and judicial practice in 2001 it was possible to substantiate the latest doctrinal definition of responsibility in international law for international illegal actions of the state, which found its implementation and enshrined in the Articles of UN Resolution 56/83 of 12 December 2001. The Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts stipulate that every State that has committed an internationally wrongful act is liable for it. The Articles define the elements of internationally illegal actions of the state. It is noted that an internationally wrongful act of a state occurs when any conduct constituting an act or omission is a) appropriated to a state under international law; and (b) constitutes a violation of that State's international legal obligation. Thus, the illegal behavior of the state can be both active and inaction

of the state. An important role in the preparation of the Articles belongs to the Commission on International Law. Thus, the modern doctrine of the state's responsibility in international law for international illegal acts is based on the recognition of the state's illegal behavior in violation of the international legal obligations of this state under international law. Therefore, the issues of international legal responsibility of states for internationally wrongful acts need to be enshrined in the Universal International Convention on the Liability of States for Internationally Wrongful Acts, which will contribute to the progressive development of the law of international responsibility.

Key words: internationally illegal act of the state, responsibility of the state, International Law Commission.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-63

УДК 340.1

Антон Олександрович Ромашко,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-9255-0602

ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Постановка проблеми. Поняття, сутність і зміст таких категорій, як «демократія», «права людини» є одними з найбільш уживаних у сучасному світі та відповідно мають ґрунтовну історіографію. Однак безсумнівним є те, що питання демократичного суспільства та дотримання прав людини завжди є надзвичайно актуальним предметом дослідження. Дійсно, ці поняття є взаємопов'язаними і практичне існування одного неможливе без іншого, адже існування справжнього демократичного режиму неможливе без реального визнання та дотримання прав людини, а дотримання прав людини неможливе в умовах заперечення демократичних цінностей та інститутів. Водночас у будь-якому демократичному суспільстві є правові режими, за яких права людини піддаються певним обмеженням. Так, в Україні законодавством передбачено існування правових режимів надзвичайного та воєнного стану, під час дії яких права людини підлягають обмеженням, у певних випадках доволі істотним. Переважно такі обмеження є тимчасовими, мають конкретну мету, досягаються мінімально необхідними засобами тощо. Тому самі по собі такі обмеження, на перший погляд, не несуть загрози демократії та правам людини, оскільки обмеження прав є тимчасовими і передбачені законом. Однак, як ми знаємо, багато країн, зокрема Україна, вводили певні заходи протидії поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19) і багато громадян, у тому числі у країнах із високим рівнем забезпечення верховенства права, вважали, що такі обмеження є суворими та надмірними, відповідно, порушують права людини.

На нашу думку, враховуючи те, що обмеження прав людини відбувалося у багатьох країнах, у тому числі на європейському континенті, існує потреба у з'ясуванні місця та ролі принципу пропорційності під час надзвичайних ситуацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням принципу пропорційності займалися такі вітчизняні науковці та правники, як: В. Буткевич, Ю. Євтошук, М. Козюбра, Р. Майданик, С. Погребняк, П. Рабінович, С. Шевчук. Серед іноземних дослідників принципу пропорційності можемо виділити таких, як: П. Аджой, Т. Алейнікофф, Р. Алексі, А. Барак, Г. Веббер, С. Грір, Р. Дворкін, В. Джексон, Й. Крістофферсон, Р. Фрейз, А. Шайо, К. Екштайн, Д. Ріверс, Ю. Габермас, Т. Хартлі, П. Халсрой.

Метою статті є з'ясування місця та значення принципу пропорційності під час обмеження прав людини за умов надзвичайних (кризових) ситуацій.

Виклад основного матеріалу. COVID-19 став однією з найбільш серйозних загроз правопорядку у багатьох державах. Більше того, загроза COVID-19 створювала загрозу комплексного негативного впливу не тільки на правопорядок в юридичному розумінні, а й провокувала кризу соціального, економічного, політичного порядку, що стало причиною зміни життєдіяльності багатьох держав. Тому держави були змушені вживати безпрецедентні кроки як для запобігання поширенню пандемії, так і боротьби з COVID-19 безпосередньо. Постанова Верховної Ради України «Про заходи протидії поширенню коронавірусної хвороби та захисту всіх систем життєдіяльності країни від негативних наслідків пандемії та нових біологічних загроз» від 20.10.2020 декларувала нагальну необхідність запобігання стрімкому поширенню інфекційної хвороби та мінімізації негативних наслідків епідемії у всіх сферах життя українського суспільства [1]. Види та форми заходів реагування для мінімізації наслідків і запобігання поширенню інфекційних хвороб, безумовно, є сферою розсуду держави, на території якої вони вводяться. Однак беззаперечним є те, що більшість цих заходів об'єднує одне – вони зачіпають основоположні права людини, гаран-

товані конституціями більшості країн та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Такі обмеження стали предметом аналізу багатьох політиків, правознавців і навіть почали ставати предметом розгляду як національних судів, так і Європейського суду з прав людини. За словами голови Європейського суду з прав людини Роберта Спано, посилення поляризації та викликів основоположним принципам Європи, а також глобальна пандемія COVID-19, імовірно, створять найважчий період, який ми бачили за багато років. Голова ЄСПЛ зазначив, що демократія, незалежність судової системи і верховенство права дедалі частіше ставляться під сумнів як на європейському, так і на глобальному рівнях. Він додав, що триваюча пандемія вже поставила низку важливих питань у сфері прав людини, включаючи пропорційність заходів, що вживаються державами – членами Ради Європи, правову основу цих заходів і використання внутрішніх процедур для санкціонування дій або бездіяльності [2]. Отже, як бачимо, питання пропорційності заходів, які були викликані надзвичайними обставинами, ставиться і обговорюється на найвищих рівнях.

На підтвердження цього, згідно з позицією Ради Європи, основним соціальним, політичним і правовим викликом, що постає перед нашими державами-членами, буде їх здатність ефективно реагувати на цю кризу, при цьому гарантуючи, що заходи, яких вони вживають, не підривають наш справжній довгостроковий інтерес у захисті основних європейських цінностей демократії, верховенства права і прав людини. Саме тут Рада Європи повинна виконувати свій основний мандат, надаючи через свої статутні органи та всі свої компетентні органи та механізми форум для колективного забезпечення того, щоб ці заходи залишалися пропорційними загрозі, спричиненій поширенням вірусу, і були обмеженими у часі. Вірус знищує багато життів і багато іншого з того, що нам дуже дороге. Ми не повинні дозволяти йому руйнувати наші основні цінності та вільні суспільства [3, с. 2].

Власне, Україна не стала винятком і так само впроваджувала відповідні заходи протидії COVID-19. Згідно із дослідженням Центру Разумкова нагальна необхідність і швидка реакція держави дуже швидко привела до суттєвих змін у політико-правовому та суспільно-економічному житті країни, стрімке збільшення летальних випадків унаслідок коронавірусної хвороби на фоні загальної неготовності національних закладів охорони здоров'я до боротьби з нею, змусили органи публічної влади до дій, які відчутно обмежили низку конституційних прав і свобод людини і громадянина [4, с. 3]. О. Васильченко, А. Матат з цього приводу слушно зазначають, що демократія, для якої основною цінністю є права людини, не може відмежовуватися від непередбачуваних викликів, сьогодні таким глобальним викликом для сучасних демократій стала пандемія коронавірусної інфекції. Незважаючи на те, що карантин було визнано форс-мажором, такі заходи межують на рівні допустимих меж для обмеження конституційних прав людини [5, с. 61]. На продовження цієї тези О. Зозуля стверджує, що ефективне запобігання поширенню COVID-19 в Україні потребує вжиття всіх дієвих заходів, зокрема й тих, які передбачають обмеження реалізації громадянських і політичних прав людини, однак такі обмеження основних прав і свобод у правовій державі має відповідати критеріям правомірності, обґрунтованості, пропорційності, тимчасовості, а для цілей забезпечення балансу між інтересами охорони здоров'я нації та дотриманням основоположних прав вимагається встановлення додаткових, дієвих гарантій [6, с. 16].

Оцінюючи наслідки введення державами певних обмежень, варто зазначити, що проблему пропорційності цих обмежень яскраво ілюструють матеріали Інформаційного бюлетеня Європейського суду з прав людини, який присвячений темі кризи COVID-19. Зокрема, спостерігається надзвичайна кількість заяв до ЄСПЛ щодо порушення прав людини та основоположних свобод обмеженнями, які були введені державами у зв'язку з пандемією. Так, найбільша кількість заяв стосується права на життя; заборони катування та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження; на свободу та безпеку, на повагу до приватного та сімейного життя; на свободу пересування, права на свободу релігії [7].

Переходячи безпосередньо до обмежень, введених в Україні та підстав їх введення, то згідно зі статтею 64 Конституції України конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень, не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції. Отже, Конституцією України, як ак-

том найвищої юридичної сили, встановлено дві умови обмеження прав і свобод людини і громадянина: надзвичайний стан та воєнний стан, однак, навіть у випадку наявності однієї з цих умов, за жодних обставин не можуть бути обмежені, зокрема, право на життя, право на повагу до гідності, право на свободу та особисту недоторканність. Водночас тільки за умови введення воєнного чи надзвичайного стану можуть бути обмежені право на свободу пересування, право вільно залишати територію України, право на свободу думки і слова, свободу світогляду та віросповідання, право мирно збиратися і проводити збори, мітинги, походи та демонстрації, право на підприємницьку діяльність, право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

Постановою Кабінету Міністрів України № 392 заборонялося, зокрема, проведення масових (культурних, розважальних, спортивних, соціальних, релігійних, рекламних та інших) заходів з кількістю учасників більше ніж 10 осіб; робота закладів громадського харчування (ресторанів, кафе тощо), торговельно-розважальних центрів (крім розміщених у них магазинів), діяльність закладів, що надають послуги з розміщення, закладів розважальної діяльності, фітнес-центрів, закладів культури; здійснення регулярних та нерегулярних перевезень пасажирів автомобільним транспортом у міському, приміському, міжміському, внутрішньообласному та міжобласному сполученні, зокрема пасажирські перевезення на міських автобусних маршрутах у режимі маршрутного таксі; закладам охорони здоров'я проведення планових заходів з госпіталізації; передбачалося, що обов'язковій самоізоляції підлягають особи, які досягли 60-річного віку; стосовно осіб, які потребують самоізоляції, встановлено вимогу постійного перебування у визначеному ними місці самоізоляції, утримання їх від контакту з іншими особами, крім тих, з якими спільно проживають, передбачено окремі послаблення щодо режиму самоізоляції [8]. На нашу думку, очевидним є той факт, що вказаною постановою зачіпалися права і свободи людини і громадянина, більше того, з нашої точки зору порушення зазнали як ті права і свободи, що можуть підлягати обмеженню за наявності надзвичайного чи воєнного стану (наприклад – право на свободу пересування, право мирно збиратися, право на підприємницьку діяльність), так і ті, що не підлягають жодним обмеженням, як-то право на життя у зв'язку із забороною проведення планових заходів з госпіталізації. Положення цієї постанови були предметом звернення Верховного Суду до Конституційного Суду України.

Конституційним Судом України було прийняте Рішення від 28 серпня 2020 року № 10-р/2020 [9], яке, однак, навряд чи може слугувати яскравим прикладом судового контролю та аргументації, адже, як би це не дивно звучало, Конституційний Суд України закрив конституційне провадження в частині конституційності обмежень, введених постановою № 392. На нашу думку, Конституційний Суд України закрив конституційне провадження виключно з формальних підстав, зазначивши, що під час розгляду Конституційним Судом України цієї справи Кабінет Міністрів України постановою «Про внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України» від 17 червня 2020 року № 500 вніс зміни до назви постанови № 392, пункту 3 постанови № 392, виклавши його в новій редакції, абзац шостий пункту 6 постанови № 392 виключив. Аналізуючи це рішення Конституційного Суду України, ми повністю погоджуємося із окремою думкою судді Конституційного Суду України В. Лемака, який справедливо зазначив, що зміст видів і засобів обмежувальних заходів, спрямованих на ефективну протидію поширенню COVID-19, повинен визначати законодавець на підставі вивірених наукових знань у сфері медицини, а не судового рішення, однак співвідношення вжитих засобів і досягнутого результату (як очікуваного розв'язання суспільної проблеми) може і повинна бути оцінена Судом з огляду на пропорційність вжитих засобів. Так, зокрема, підлягає юридичній оцінці кореляція між інтенсивністю встановлених обмежень прав людини і динамікою поширення COVID-19 на території України. На продовження цієї тези суддя В. Лемак зазначив, що якби Конституційний Суд України все ж визнав постанову № 392 неконституційною, то це, безумовно, мало б і практичне юридичне значення для тих багатьох суб'єктів, яких було притягнуто до відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень, пов'язаних із порушенням карантинних норм, установлених цим підзаконним актом, навіть з огляду на *de lege lata* [10].

Насамкінець принципово важливою є ще одна обставина введення карантинних обмежень. Зокрема, в Україні, на момент впровадження карантинних обмежень не було встановлено правового режиму надзвичайного стану, який згідно з Конституцією України слугує однією з двох підстав для обмеження прав людини. На продовження цього, як зазначається у Звіті Асоціації українських

моніторів дотримання прав людини щодо правових основ введення карантинних обмежень за березень-липень 2020 року, на відміну від низки європейських країн, українська влада де-юре не вводила на території України надзвичайний стан, проте поступово посилювала карантинні обмежувальні заходи, які де-факто встановлювали надзвичайний стан та безпідставно обмежували права людини. Водночас не чіткі норми правових документів, які поспіхом приймались, в окремих випадках надавали дискреційні функції органам правопорядку [11, с. 4].

Отже, органами публічної влади шляхом встановлення цих обмежень непропорційно розширені межі їхньої дискреції (яка, між іншим, майже зведена до нуля, адже передбачає чіткі підстави обмеження прав людини за умови встановлення відповідних правових режимів). Окрім того, самі обмеження жодним чином не аналізувалися на пропорційність, що є ключовою вимогою за даних обставин і на чому акцентує міжнародна спільнота. Насамкінець у даному контексті влучним є твердження Томаса Шмітца, який зазначає, що, розглядаючи проблему обмежень, пов'язаних з COVID-19, та прав людини, треба розуміти, що це питання права, а не тільки політики. Сучасна доктрина фундаментальних прав людини та правової держави не може розглядати пандемію як безумовну підставу для обмеження прав людини, вона вимагає точної та глибокої оцінки пропорційності будь-якого обмеження, що вводиться для протистояння COVID-19 [12, с. 727].

Висновки. Принцип пропорційності відіграє надзвичайно важливу роль у забезпеченні правопорядку та є ключовим інструментом оцінки рішень органів публічної влади, особливо у випадку кризових ситуацій. Будь-які обмеження прав людини є питанням права, а не політики та вимагають аналізу на пропорційність. Як зазначено вище, навіть у випадку, коли перед державою стоїть завдання відвернення загрози, це не означає, що дискреція органів публічної влади є безмежною, навпаки, в таких ситуаціях значення принципу пропорційності набуває особливого значення і вона стосується як пропорційності розсуду органів публічної влади, так і пропорційності самих рішень. Незважаючи на поступовий спад пандемії COVID-19, на нашу думку, ще варто очікувати багатьох рішень як національних судів щодо введених обмежень, так і Європейського суду з прав людини.

Список використаних джерел

1. Про заходи протидії поширенню коронавірусної хвороби та захисту всіх систем життєдіяльності країни від негативних наслідків пандемії та нових біологічних загроз: Постанова Верховної Ради України від 20.10.2020 № 937-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/937-IX
2. Голова ЄСПЛ: поляризація та COVID-19 загрожують важкими часами попереду. Публічний виступ. URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/echr-president-polarisation-and-covid-19-threaten-difficult-times-ahead
3. Дотримання демократії, верховенства права та прав людини під час санітарної кризи, спричиненої COVID-19: Інструментарій для країн-членів. Рада Європи. (Документ SG/Inf(2020)11). URL: https://rm.coe.int/sg-inf-2020-11-uk-dl-upd/16809e2abb
4. Забезпечення прав і свобод людини в Україні в умовах поширення коронавірусної інфекції (COVID-19): особливості і шляхи удосконалення. Центр Разумкова. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_covid_prava.pdf
5. Васильченко О. П., Матат А. В. Конституційні права людини: зміст, функції та рамки обмеження. Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: проблеми теорії та нормативно-правової регламентації: колективна монографія / Національний університет «Одеська юридична академія». Львів; Торунь: Ліга-Прес, 2020. С. 45–66. URL: https://ccu.gov.ua/library/konstytuciyni-prava-lyudyny-zmist-funkciyi-ta-ramky-obmezhennya
6. Зозуля О. І. Громадянські та політичні права людини в умовах запобігання поширенню COVID-19 в Україні. *Форум права.* 2020. № 2 (61). С. 6–22. URL: http://forumprava.pp.ua/files/006-022- 2020-2-FP-Zozulia_3.pdf
7. Інформаційний бюлетень Європейського суду з прав людини. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Covid_ENG.pdf
8. Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 травня 2020 року № 392. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392-2020-%D0%BF#Text
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої

респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України „Про Державний бюджет України на 2020 рік"» № 10-р/2020 від 28 серпня 2020 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-20#Text

10. Окрема думка судді Конституційного Суду України Лемака В.В. стосовно рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України „Про Державний бюджет України на 2020 рік"» № 10-р/2020 від 28 серпня 2020 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb10d710-20#n2
11. Правові основи введення карантинних обмежень: звіт за березень–липень 2020 року / Г. Рожкова, С. Перникоза, за ред. В. Батчаєва. Київ: Асоціація УМДПЛ, 2020. 26 с. URL: https://umdpl.info/wp-content/uploads/2020/07/Pravovi-osnovy-vvedennya-karantynnyh-obmezhen.pdf
12. Thomas Schmitz. COVID-19 Response and Human Rights – Comments From the German and European Perspective. Volume title: Proceedings of the 2nd International Conference of Law, Government and Social Justice (ICOLGAS 2020); Series: Advances in Social Science, Education and Humanities Research, volume 499 (2020), 727-735.

References

1. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro zakhody protydii poshyrenniu koronavirusnoi khvoroby ta zakhystu vsikh system zhyttiediialnosti krainy vid nehatyvnykh naslidkiv pandemii ta novykh biolohichnykh zahroz» vid 20.10.2020 № 937-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/937-IX
2. Holova YeSPL: poliaryzatsiia ta COVID-19 zahrozhuiut vazhkymy chasamy poperedu. Publichnyi vystup. URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/echr-president-polarisation-and-covid-19-threaten-difficult-times-ahead
3. Dotrymannia demokratii, verkhovenstva prava ta prav liudyny pid chas sanitarnoi kryzy, sprychynenoi COVID-19: Instrumentarii dlia krain-chleniv. Rada Yevropy. (Dokument SG/Inf(2020)11). URL: https://rm.coe.int/sg-inf-2020-11-uk-dl-upd/16809e2abb
4. Zabezpechennia prav i svobod liudyny v Ukraini v umovakh poshyrennia koronavirusnoi infektsii (COVID-19): osoblyvosti i shliakhy udoskonalennia. Tsentr Razumkova. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_covid_prava.pdf.
5. Vasylchenko O. P., Matat A. V. Konstytutsiini prava liudyny: zmist, funktsii ta ramky obmezhennia. Prava liudyny v Ukraini ta u zarubizhnykh krainakh: problemy teorii ta normatyvno-pravovoi rehlamentatsii: kolektyvna monohrafiia / Natsionalnyi universytet "Odeska yurydychna akademiia". Lviv; Torun: Liha-Pres, 2020. S. 45–66. URL: https://ccu.gov.ua/library/konstytuciyni-prava-lyudyny-zmist-funkciyi-ta-ramky-obmezhennya.
6. Zozulia O. I. Hromadianski ta politychni prava liudyny v umovakh zapobihannia poshyrenniu COVID-19 v Ukraini. *Forum Prava.* 2020. № 2 (61). S. 6–22. URL: http://forumprava.pp.ua/files/006-022- 2020-2-FP-Zozulia_3.pdf.
7. Informatsiinyi biuleten Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Covid_ENG.pdf
8. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro vstanovlennia karantynu z metoiu zapobihannia poshyrenniu na terytorii Ukrainy hostroi respiratornoi khvoroby COVID-19, sprychynenoi koronavirusom SARS-CoV-2» vid 20 travnia 2020 roku № 392. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392-2020-%D0%BF#Text
9. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Verkhovnoho Sudu shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) okremykh polozhen postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy „Pro vstanovlennia karantynu z metoiu zapobihannia poshyrenniu na terytorii Ukrainy hostroi respiratornoi khvoroby COVID-19, sprychynenoi koronavirusom SARS-CoV-2, ta etapiv poslablennia protyepidemichnykh zakhodiv", polozhen chastyn pershoi, tretoi statti 29 Zakonu Ukrainy „Pro Derzhavnyi biudzhet Ukrainy na 2020 rik", abzatsu deviatoho punktu 2 rozdilu II „Prykintsevi polozhennia" Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy „Pro Derzhavnyi biudzhet Ukrainy na 2020 rik"» № 10-r/2020 vid 28 serpnia 2020 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-20#Text

10. Okrema dumka suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy Lemaka V.V. stosovno rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Verkhovnoho Sudu shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) okremykh polozhen postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy „Pro vstanovlennia karantynu z metoiu zapobihannia poshyrenniu na terytorii Ukrainy hostroi respiratornoi khvoroby COVID-19, sprychynenoi koronavirusom SARS-CoV-2, ta etapiv poslablennia protyepidemichnykh zakhodiv“, polozhen chastyn pershoi, tretoi statti 29 Zakonu Ukrainy „Pro Derzhavnyi biudzhet Ukrainy na 2020 rik“, abzatsu deviatoho punktu 2 rozdilu II „Prykintsevi polozhennia“ Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy „Pro Derzhavnyi biudzhet Ukrainy na 2020 rik“» № 10-r/2020 vid 28 serpnia 2020 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb10d710-20#n2
11. Pravovi osnovy vvedennia karantynnykh obmezhen: zvit za berezen–lypen 2020 roku / H. Rozhkova, S. Pernykoza, za red. V. Batchaieva. Kyiv: Asotsiatsiia UMDPL, 2020. 26 s. URL: https://umdpl.info/wp-content/uploads/2020/07/Pravovi-osnovy-vvedennya-karantynnyh-obmezhen.pdf
12. Thomas Schmitz. COVID-19 Response and Human Rights – Comments From the German and European Perspective. Volume title: Proceedings of the 2nd International Conference of Law, Government and Social Justice (ICOLGAS 2020); Series: Advances in Social Science, Education and Humanities Research, volume 499 (2020), 727-735.

Ромашко А. О. Дотримання принципу пропорційності в умовах надзвичайних ситуацій

З’ясовано місце та значення принципу пропорційності під час обмеження прав людини в умовах надзвичайних ситуацій. Наголошено на тому, що надзвичайні ситуації та відповідні правові режими, які можуть вводитися для відвернення загрози, не можуть слугувати підставою непропорційного обмеження прав людини, навпаки, принцип пропорційності набуває більшої важливості та більш істотного значення в умовах надзвичайних ситуацій. Принцип пропорційності слугує правовим мірилом обмежень, які встановлюються державою з підстав політичної, економічної і соціальної необхідності. Зроблено висновки про ключову роль принципу пропорційності як за умови введення відповідного правового режиму (надзвичайного стану), так і за відсутності такого, але в умовах необхідності відвернення загрози.

Ключові слова: принцип пропорційності, дискреція, обмеження прав людини, криза, надзвичайна ситуація.

Romashko A. O. The adherence to the principle of proportionality in case of emergency

The article covers the place and significance of the principle of proportionality in case of limitation of the rights during the emergency. It is emphasized that emergencies and relevant legal regimes, that might be established in order to alienate the danger, cannot be considered to be sufficient reason for disproportionate limitation of rights. Alternatively, it is shown that the principle of proportionality gains even more importance in case of emergencies. It is demonstrated that the principle of proportionality serves as a legal measure of the limitations that are imposed due to political, economic, and social necessity. Using the COVID-19 pandemic as an example, the author has shown that even advanced democracies faced a lot of problems with the limitations of rights and freedoms despite of the legal purpose of such limitations. The author emphasized that the principle of proportionality is the key instrument that allows to react effectively in response to challenges as well as ensure that such approaches do not compromise the rule of law and democratic values all over the world. The discretion of public authorities is subject to principle of proportionality requirements as well, given the fact that public authorities enjoy wider discretion in case of emergencies, it is very important to outwatch the process of decision-making and the process of alignment of the relevant policies to make sure that the discretion is in line with the principle of proportionality.

The author believes that the principle of proportionality is especially critical both during the special legal regimes and in the absence thereof, even in case of necessity of alienation of danger. It is proved that all of the limitations and actions that are designed to alienate the danger, to prevent further development of the danger should be analyzed through from the proportionality perspective despite of the urgent social, political or economic need.

Key words: the principle of proportionality, discretion, crisis, limitation of rights emergency.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-64

УДК 342.5

Володимир Степанович Сердинський,
аспірант відділу кримінального права,
кримінології та судочинства
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0001-6674-019X

СУДДІВСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ (В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ)

Постановка проблеми. Суддівське самоврядування відіграє важливу роль у забезпеченні професійної незалежності суддів та судової влади загалом. «Незалежність суддів є основною передумовою функціонування самостійної й авторитетної судової влади, здатної забезпечити об'єктивне й безстороннє правосуддя, ефективно захистити права і свободи людини і громадянина» [1]. Становлення інституту суддівського самоврядування розпочалося з перших років здобуття незалежності нашої країни, а нормативно-правова база стосовно нього постійно вдосконалюється з метою забезпечення незалежності судової влади та суддів зокрема. На жаль, незважаючи на численні реформи судової влади протягом тридцяти років, доводиться констатувати численні проблеми в організації та функціонуванні судової гілки влади, що, безумовно, негативно впливає на імідж України як правової держави, спричиняє порушення основного права людини на справедливий суд, порушує права та зачіпає гарантії незалежності судді. Належне функціонування судової гілки влади та здійснення правосуддя набувають неабиякого значення в умовах війни. В цьому контексті спадає на думку відомий латинський вислів «Fiat justitia et pereat mundus!» – Нехай здійсниться правосуддя, хоч би загинув світ!

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових колах проблематика суддівського самоврядування не втрачає своєї актуальності протягом усіх років незалежності Української держави, з огляду на ряд реформ судової гілки влади, спрямованих на забезпечення її незалежності. Серед значного масиву наукових праць слід виокремити ті, що безпосередньо стосуються питання суддівського самоврядування. Це праці О. Білової, М. Вільгушинського, О. Губанова, С. Леськів. Серед останніх публікацій варто згадати наукові статті: О. Боровицького, який аналізував питання взаємодії органів суддівського врядування та суддівського самоврядування в процесі забезпечення незалежності судової влади та суддів [2]; Д. Шпенова, який кваліфікує суддівське самоврядування як форму управління службою суддів в Україні [3]; О. Губанова, який досліджував адміністративно-правові аспекти організації суддівського самоврядування в Європі [4].

Мета статті – проаналізувати чинне законодавство України щодо суддівського самоврядування в контексті відповідності його положень європейським стандартам, а також оцінити актуальний стан справ у цій сфері.

Основні результати дослідження. Відповідно до чинного законодавства, а саме – Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суддівське самоврядування полягає в самостійному колективному вирішенні суддями питань внутрішньої діяльності судів в Україні, а також для захисту професійних інтересів суддів, серед яких: фінансове забезпечення, захист від втручання в їхню діяльність, соціальний захист суддів та їхніх сімей; обрання на адміністративні посади, участь у формуванні органів суддівського врядування, призначення суддів Конституційного Суду України.

Організаційними формами суддівського самоврядування є збори суддів, Рада суддів України, з'їзд суддів України. Збори суддів – зібрання суддів відповідного суду, на якому вони обговорюють питання внутрішньої діяльності суду та приймають колективні рішення з обговорюваних питань. Найвищим органом суддівського самоврядування є з'їзд суддів України, якому підзвітні Рада суддів України, Вища кваліфікаційна комісії суддів, Державна судова адміністрація України.

Одним з важливих повноважень з'їзду суддів є участь у формуванні Вищої ради правосуддя. Це питання є надзвичайно нагальним на сьогодні в умовах воєнного стану, особливо коли стоїть

питання відновлення повноважного складу Ради, яка наділена широким спектром конституційних повноважень. Особливо гостро постають питання вирішення кадрової кризи, а також притягнення до відповідальності суддів, обрання запобіжних заходів тим, хто підозрюється у скоєнні злочинних дій, відсторонення від посад суддів, так само нагальними є питання звільнення суддів у відставку. На сьогодні посади членів ВРП мають посісти восьмеро представників суддівського самоврядування, тому є нагальна потреба провести з'їзд суддів.

Виконавчим органом з'їзду суддів України є Рада суддів України, що виступає вищим органом суддівського самоврядування. Саме на цей орган покладається здійснення ряду важливих заходів, які можна класифікувати на кілька груп: заходи стосовно організаційного забезпечення діяльності судів; захист професійних інтересів суддів; повноваження щодо врегулювання конфлікту інтересів у діяльності суддів, голови чи членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, голови Державної судової адміністрації України чи його заступників.

Відповідно до практики європейських держав саме на судову раду покладається функція захисту, підтримки та розвитку ролі судової влади та незалежності окремих суддів щодо інших гілок державної влади. У своєму Висновку № 24 (2021) Консультативна рада європейських суддів зазначила перелік тих повноважень, якими варто наділяти судові ради, до яких відносять: a) захист і сприяння судовій незалежності й ефективності правосуддя; b) бажано, щоб судова рада мала повноваження з добору, призначення та просування по службі суддів. Ці функції мають здійснюватися в повній незалежності від законодавчої чи виконавчої влади, а також в абсолютній прозорості щодо критеріїв добору суддів; c) судова рада має брати активну участь в оцінюванні якості правосуддя та в упровадженні інструментів забезпечення ефективності суддівської роботи, але при цьому рада не повинна заміняти собою відповідний орган судової влади, відповідальний за оцінювання окремих суддів; d) судовій раді можуть бути довірені питання етики, а також розгляд скарг на суди з боку осіб, які користуються послугами судів; e) судова рада може здійснювати організацію та нагляд за навчанням суддів, але планування та впровадження навчальних програм має залишатися відповідальністю навчального центру, з яким рада повинна співпрацювати для гарантування якості початкової підготовки та підвищення кваліфікації суддів; f) судова рада може мати розширені фінансові повноваження щодо обговорення та управління бюджетом судової влади, а також повноваження з адміністрування різних судів задля кращої якості правосуддя; g) судова рада може бути також органом, який відіграє важливу роль у сфері удосконалення та захисту іміджу правосуддя; h) перед розглядом у парламенті законопроєкти, які можуть мати вплив на систему правосуддя, наприклад на незалежність судової влади, або які можуть обмежити гарантії доступу громадян до правосуддя, повинні отримати висновок судової ради.

У своєму висновку Консультативна рада європейських суддів підкреслює, що кожна рада повинна мати достатні повноваження для захисту незалежності судової влади і окремих суддів. Особливо звертається увага на захист інтересів суддів під час їхнього оцінювання, щоб воно проводилося безстороннім, незалежним органом з дотриманням гарантій їх незалежності, щоб сама процедура не дозволяла усувати «небажаних» суддів, а також щоб при вирішенні справ окремі судді не зазнавали неналежного впливу ззовні чи всередині судової влади. Саме судові ради повинні відігравати важливу роль у захисті суддівської незалежності у цьому процесі.

Звичайно ж, у цьому контексті варто зауважити, що судові ради повинні бути наділені відповідними ефективними засобами правового захисту суддів, щоб захищати незалежність судової гілки влади та суддів, зокрема, мати можливість оскаржувати нормативно-правові акти, які стосуються її чи судової системи. Консультативна рада європейських суддів наполягає на тому, щоб судові ради мали процесуальну правоздатність у національних і міжнародних судах.

Звичайно ж, єдиної правильної моделі судової ради не існує, кожна держава на національному рівні самостійно прописує своє законодавство, визначаючи склад судової ради, наділяючи її певними повноваженнями. Однак Консультативна рада європейських суддів рекомендує, щоб більшість судової ради складалася з суддів, які обираються іншими суддями [5].

Досліджуючи питання суддівського самоврядування, основним призначенням якого є захист професійних інтересів суддів, варто також згадати про такий можливий механізм підтримки суддівської незалежності та захисту інтересів суддів, який практикується в деяких зарубіжних країнах, як асоціації суддів. Діяльність асоціацій суддів та їх роль у підтримці суддівської незалеж-

ності також були в центрі уваги Консультативної ради європейських суддів, яка в 2020 році видала свій Висновок № 23 під назвою «Роль асоціацій суддів у підтримці суддівської незалежності» [6]. Асоціації суддів є самоврядними неприбутковими організаціями з правосуб'єктністю чи без неї, а до складу таких асоціацій входять ті, хто добровільно подає заяви на членство.

Основними цілями переважної більшості асоціацій є підтримка та захист незалежності суддів і дотримання принципу верховенства права, а також захист статусу судді та забезпечення належних умов роботи суддів. Як зазначається у Висновку консультативної ради європейських суддів, до основних завдань асоціацій віднесено:

– встановлення та захист незалежності судової системи. Йдеться про захист суддів і судової системи від будь-яких порушень щодо незалежності, обстоювання забезпечення достатніх ресурсів і належних умов праці, забезпечення належної винагороди та соціального захисту, реагування на несправедливу критику та напади на судові органи й окремих суддів, запровадження, заохочення та реалізація етичних стандартів, забезпечення недискримінації та гендерного балансу;

– зміцнення та вдосконалення верховенства права, що полягає у сприянні в підготовці суддів, обміну знаннями та передовим досвідом, сприянні здійсненню правосуддя спільно з відповідальними особами, сприяння реформам системи судоустрою та законодавства, поширення інформації і підвищення обізнаності ЗМІ та громадськості щодо ролі суддів, судової системи й верховенства права.

У деяких державах – членах КРЄС асоціації суддів представляють суддів у дисциплінарних провадженнях у тому разі, якщо вони потребують представництва. Не може бути жодних заперечень проти того, аби асоціації суддів представляли своїх членів у ході дисциплінарних проваджень і сприяли забезпеченню справедливої процедури, особливо якщо такі провадження (неправомірно) застосовують для організації відсторонення певних суддів. Водночас варто подбати про те, аби не створювалося враження, що асоціації суддів є захисниками суддів, винних у неправомірних діях.

Чинне законодавство нашої держави, яке регулює різні питання суддівського самоврядування, у своєму масиві відповідає основним критеріям організації та забезпечення функціонування суддівського самоврядування, які рекомендовані на європейському рівні. Водночас з огляду на можливі зміни в законодавстві або чергову судову реформу варто пам'ятати про потребу в якісному законодавстві, з дотримання певної сталості та поваги до принципу правової визначеності. Звичайно ж, як слушно зауважила Консультативна рада європейських суддів у своєму Висновку № 18 (2015), слід уникати, якщо це можливо, занадто великої кількості законодавчих змін у сфері відправлення правосуддя протягом короткого проміжку часу. З огляду на ризики нестабільності в належному відправленні правосуддя, що може спричинити помилкове сприйняття громадськістю того факту, що будь-які недоліки у запровадженні нової системи виникають з вини судових органів. Це може призвести до зайвих конфліктів і недовіри.

Висновки. Питання перенавантаження судової влади, забезпечення її незалежності, ефективності суддівського самоврядування, з метою дотримання як професійних прав суддів, так і одного з основних прав людини – права на справедливий суд, мають бути одними з основних у порядку денному сучасної української держави. Ключовий зовнішньополітичний курс України на вступ до Європейського Союзу вимагає від нашої держави продемонструвати реалізацію на практиці основних засад правової та демократичної держави. У цьому контексті правові засади незалежності судової гілки влади та її безпосередня реалізація відіграватимуть неабияку роль, а питання суддівського самоврядування буде одним із пріоритетних.

Список використаних джерел

1. Галайденко Т. До питання розмежування категорій «принцип незалежності суддів» та «гарантії його реалізації». URL: http://www.vru.gov. ua/Docs/a031110.pdf
2. Боровицький О. Суддівське врядування та суддівське самоврядування як гарантія незалежності судової влади. *Університетські наукові записки.* 2019. Том 18. № 3 (71). С. 367–377.
3. Шпенов Д. Ю. Поняття суддівського самоврядування як однієї з основних форм управління службою суддів в Україні. *Форум права.* 2014. № 4. С. 364–369. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2014_4_65
4. Губанов О. О. Європейський досвід у сфері організації суддівського самоврядування: адміністративно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2018. № 6. С. 208–213.

5. Еволюція судових рад і їхня роль у незалежних і безсторонніх судових системах: Висновок КРЄС № 24 (2021). URL: https://rm.coe.int/opinion-no-24-2021-of-the-ccje-ukr/1680a50e49
6. Роль асоціацій суддів у підтримці суддівської незалежності: Висновок КРЄС № 23 (2020). URL: https://rm.coe.int/opinion-ccje-no-23-ukr/1680a54ba2

References

1. Halaidenko T. Do pytannia rozmezhuvannia katehorii «pryntsyp nezalezhnosti suddiv» ta «harantii yoho realizatsii». URL: http://www.vru.gov. ua/Docs/a031110.pdf
2. Borovytskyi O. Suddivske vriaduvannia ta suddivske samovriaduvannia yak harantiia nezalezhnosti sudovoi vlady. *Universytetski naukovi zapysky.* 2019. Tom 18. № 3 (71). S. 367–377.
3. Shpenov D. Iu. Poniattia suddivskoho samovriaduvannia yak odniiei z osnovnykh form upravlinnia sluzhboiu suddiv v Ukraini. *Forum prava.* 2014. № 4. S. 364–369. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2014_4_65
4. Hubanov O. O. Yevropeiskyi dosvid u sferi orhanizatsii suddivskoho samovriaduvannia: administratyvno-pravovyi aspekt. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2018. № 6. S. 208–213.
5. Evoliutsiia sudovykh rad i yikhnia rol u nezalezhnykh i bezstoronnikhsudovykh systemakh: Vysnovok KRIS № 24 (2021). URL: https://rm.coe.int/opinion-no-24-2021-of-the-ccje-ukr/1680a50e49
6. Rol asotsiatsii suddiv u pidtrymtsi suddivskoi nezalezhnosti: Vysnovok KRIS № 23 (2020). URL: https://rm.coe.int/opinion-ccje-no-23-ukr/1680a54ba2

Сердинський В. С. Суддівське самоврядування в Україні (в контексті європейських стандартів)

Актуальність питання належного функціонування суддівського самоврядування, його важливої ролі у захисті незалежності судової гілки влади та професійних інтересів суддів не викликає на сьогодні жодних сумнівів. Автор проаналізував організаційні форми суддівського самоврядування в Україні відповідно до чинного законодавства нашої держави. Водночас особлива увага в статті приділена саме рекомендаціям Консультативної ради європейських суддів, яка проаналізувала питання організації, наділення повноваженнями суддівських рад у різних європейських країнах. А також надала свої рекомендації щодо складу такої суддівської ради, а також приблизного переліку повноважень, якими варто наділити такі ради.

Окремо в статті звертається увага на існування асоціацій суддів, які також стоять на захисті професійних інтересів суддів та незалежності судової влади.

Автор дійшов висновку, що положення національного законодавства щодо суддівського самоврядування достатньою мірою відповідають європейським стандартам з цього питання, водночас застеріг, що у випадку законодавчих змін вдосконалення цього інституту слід дбати про законодавчу та практичну доцільність реформи судової влади, а також належне забезпечення впровадження законодавчих змін, у протилежному випадку це завдає шкоди судовій владі, її сприйняттю громадянським суспільством.

Ключові слова: судова рада, суддівське самоврядування, незалежність суддів.

Serdynskiy V. S. Judicial self-government in Ukraine (in the context of European standards)

The relevance of the issue of proper functioning of judicial self-government, its important role in protecting the independence of the judiciary and the professional interests of judges is not in doubt today. In this article, the author analyzed the organizational forms of judicial self-government in Ukraine, in accordance with the current legislation of our country. At the same time, the article pays special attention to the recommendations of the Advisory Council of European Judges, which analyzed the organization and empowerment of judicial councils in various European countries. It also provided its recommendations on the composition of such councils of judges, as well as an approximate list of powers that should be given to such councils.

The article draws attention to the existence of associations of judges, which also stand for the protection of the professional interests of judges and the protection of the independence of the judiciary.

The author concludes that the national legislation on judicial self-government is sufficiently in line with European standards on this issue, but warned that in case of legislative changes, or improvement of this institution, care should be taken of legislative and practical reform of the judiciary. The introduction of inconsistent legislative changes is otherwise detrimental to the judiciary and its perception by civil society.

Key words: Judicial Council, Judicial Self-Government, Independence of Judges.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-65

УДК 340.12

Мар'яна Ігорівна Ситар,
аспірантка відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0003-2852-1054

КОМПАРАТИВІСТИКА У НІМЕЧЧИНІ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

Постановка проблеми. У цьому дослідженні проаналізовано та узагальнено розвиток юридичної компаративістики в Німеччині після Другої світової війни. Актуальність дослідження ґрунтується на висвітленні аспектів післявоєнного розвитку для майбутнього скерування та орієнтації розвитку порівняльного правознавства. Оскільки порівняльне правознавство є одним із найдинамічніших напрямів юридичної науки – це дає змогу осмислити сучасний розвиток правознавства в цілому. Окрім цього, німецькі землі фактично є батьківщиною порівняльного правознавства, а історична відбудова та розвиток у післявоєнні часи має важливе значення також і для запозичення певних аспектів такого розвитку в контексті післявоєнної розбудови порівняльного правознавства в Україні.

Аналіз досліджень. Розвиток порівняльного правознавства в Німеччині саме після Другої світової війни був предметом дослідження багатьох вчених, серед них: Е. Рабель, Б. Рютерс, К. Цвайгерт. У роботах цих вчених було приділено увагу завданням і необхідності порівняльного правознавства, а також тлумаченню порівняльного правознавства за часів націонал-соціалізму. Окрім цього, було зосереджено увагу на межах та методах компаративістики. Проте вчені не зосереджували увагу на історичних витоках і передумовах розвитку порівняльного правознавства.

Метою статті є отримання комплексних наукових знань щодо розвитку порівняльного правознавства в Німеччині після Другої світової війни.

Основні результати дослідження. Порівняльне правознавство – це порівняно новий інститут, що пережив декілька етапів свого піднесення, які безпосередньо пов'язані з історичними моментами розвитку Німеччини в цілому.

Щоб зрозуміти суть змін, які відбулись у післявоєнний час, чому і фактично присвячена тема даної статті, пропонуємо здійснити короткий екскурс до довоєнних часів та з'ясувати стан розвитку порівняльного правознавства в цей час.

Юридична компаративістика активно розвивалась до початку Другої світової війни; фактично – це був розквіт порівняльного правознавства. Саме в цей час активно здійснюється процес інституалізації юридичної компаративістики, переведення останньої в більш академічну площину. Зокрема, створюються інститути з головним спрямуванням – дослідження порівняльного правознавства, а також засновуються журнали, присвячені дослідженню юридичної компаративістики. Також у цей період сформовано підхід, відповідно до якого порівняльне правознавство повинно враховувати не тільки сьогодення, а й минуле, а також усе те, що може впливати на право. До таких чинників було прийнято відносити географію, клімат, расу та події, що формують хід історії країни [6].

Проте прихід Гітлера до влади змінив напрям розвитку юридичної компаративістики в Німеччині. Нацистський режим послідовно встановлював контроль не тільки над суспільним життям, а й над наукою. Багато обдарованих науковців були змушені «відмовитись» від свого звичного життя, лише через той факт, що вони не були представниками арійської раси. Зокрема, через антисемітські настрої влади того часу фактично відбувався відтік кадрів, а в найгіршому сценарії, що мав місце – часткова ліквідація наукової еліти. Проте ті науковці, які залишились – «просували» націонал-соціалістичні правові теорії та «сприяли» «нацифікації» німецького права [2]. Як згодом

зазначив Б. Рютерс, німецькі вчені цього часу перетворили німецьке приватне право в інструмент расистського та антисемітського гноблення [7].

Саме етап фактичної стагнації в розвитку юридичної компаративістики, за часів правління Гітлера, показує, наскільки тісний взаємозв'язок науки із політичними настроями в суспільстві. Порівняльне правознавство було у прямому підпорядкуванні та не відмежованості від політичного життя. При цьому, на нашу думку, порівняльне правознавство повинно бути більш політично нейтральним. Хоча відсутність такої відмежованості та «неупередженості» піддається розумінню з огляду на владу та політичні настрої того часу.

З подоланням нацистського режиму порівняльне правознавство отримало другий шанс на розвиток. Перший етап розвитку порівняльного правознавства після Другої світової війни фактично почався з 1950-х років, протягом яких закладається основа та формуються єдині підходи в розумінні *(опрацюванні)* та тлумаченні юридичної компаративістики. Цей етап можна фактично назвати ренесансом порівняльного правознавства в Німеччині.

У 1949 році К. Цвайгерт наголошував на межах компаративістики, приділяючи увагу як галузям права, що можуть бути проаналізовані, шляхом використання порівняльного методу, так і країнам, правові системи, закони яких підлягають порівнянню [5, с. 108]. Порівняльні дослідження були плідними лише у тих сферах, що не мали національного характеру. Більше того, порівняльні дослідження обмежувались здійснюваними порівняннями з країнами, що були фактично на «однаковому рівні» *(в тому числі культурному).* Тому порівняльні дослідження виключали порівняння примітивних законодавчих баз, релігійних законів та законів соціалістичних правових систем [5, с. 108].

Уже у 1950-х роках вчені дійшли консенсусу, що основою порівняльних досліджень повинен бути саме функціональний метод. К. Цвайгерт у своїй лекції на тему порівняльного права як універсального методу тлумачення виклав основні принципи, які повинні керувати порівняльним правознавством упродовж наступних років [8]. Дослідник закликав використовувати порівняльне правознавство з метою тлумачення існуючого права, що був ґрунтовно заснований на функціональному методі. Він зосередив свою увагу на необхідності критичної оцінки, яка б шукала найкраще, а не переважне рішення. Він також запропонував, щоб не лише законодавці, а й суди використовували порівняльні методи у своїй повсякденній роботі. Шляхом охоплення соціологічних міркувань протягом 1950–1960-х років функціональний метод був фактично збагачений. У своїй роботі «Принцип і норма в формуванні приватного права» від 1956 року (Grundsatz und Norm in der richterlichen Fortbildung des Privatrechts) Дж. Ессер подає не лише німецьким компаративістам, а й німецькій юридичній науці в цілому тонкощі американського правового реалізму та соціологічною юриспруденцією з аспектами судової правотворчості [5, с. 107].

При цьому в цей час активно здійснювалась інституалізація юридичної компаративістики в Німеччині. Відтак у 1950 році на чолі з Г. Долле, В. Хальштейн, Е. Валь засновано Товариство порівняльного правознавства (Gesellschaft für Rechtsvergleichung). Організація вважала себе наступницею Асоціації порівняльного правознавства та економіки (Vereinigung für vergleichende Rechtswissenschaft und Volkswirtschaftslehre), яка проіснувала до 1933 року [5, с. 107]. У цьому ж році делегація вчених Товариства відвідала III Міжнародний конгрес компаративного права в Лондоні [5, с. 106].

Конгрес можна вважати значною віхою у розвитку порівняльного правознавства з огляду на такі факти.

По-перше, місія конгресу – об'єднати юристів з різних правових систем для обговорення проблем, які є спільними для всіх [4, с. 98].

По-друге, це чисельність конгресу. Він об'єднав 175 делегатів, що представляли 32 країни світу [4, с. 98].

По-третє, як уже зазначалось, через встановлений нацистський режим розвиток порівняльного правознавства не відбувався в повному обсязі, а під час Другої світової війни, що є логічним, повністю припинився. II Міжнародний конгрес компаративного права, що відбувся в Гаазі, відбувся в 1937 році [1, с. 783], тому саме III Міжнародний конгрес компаративного права – був так званим «ковтком свіжого повітря» після 13 років «закритості» та «стагнації».

Як вважає Ф. Стоун, що хоча через обмеженість конгресу в часі (тривав лише один тиждень) не можна говорити про його фантастичну результативність, проте усвідомлення того, що інші стика-

ються з однаковими проблемами – приносить надію та відчуття спільності в пошуках відповідних рішень [4, с. 98].

Хоча Товариство порівняльного правознавства (Gesellschaft für Rechtsvergleichung) не стало незалежною інституцією через обмеженість його мети *(підтримка та ініціювання проєктів),* Товариство було поділено на секції, відповідно до галузей права. Відтак існували секції порівняльного приватного правознавства, порівняльного кримінального права, порівняльного комерційного (господарського) права, секція фундаментальних досліджень, а також секція порівняльно-правових та етнологічних досліджень. Згодом були додані нові секції, такі як права інтелектуальної власності та трудового та соціального права [5, с. 106].

На нашу думку, така розмежованість має позитивний характер, оскільки вона поєднана із ефективністю здійснюваних досліджень. Це, безумовно, позитивно впливає не тільки на розвиток профільних робіт, здійснюваних порівняльних досліджень, а й на розвиток відповідних галузей права в цілому.

Активність досліджень порівняльного правознавства в університетах почала активно зростати після Другої світової війни. Інститути, що були створені до приходу Гітлера до влади, зокрема у Мюнхені, Гейдельберзі та Франкфурті, прагнули відновити наукову традицію. Проте й нові інститути також створювалися в цей час, а саме: Інститут національного та міжнародного приватного права при Університеті у Фрайбурзі (Institut für aus ländisches und internationales Privatrecht). Однак все ж найважливіші проєкти порівняльного правознавства зосереджувались в Інституті національного та міжнародного приватного права імені Макса Планка (Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht), що був перенесений до Гамбурга в 1956 році. Цей Інститут було відновлено у Гейдельберзі під егідою Товариства імені Макса Планка (Max-Planck-Gesellschaft) [5, с. 107].

Першим значним «проєктом» Інституту національного та міжнародного приватного права імені Макса Планка у післявоєнні часи була саме гармонізація німецького сімейного права відповідно до демократичних принципів та усвідомлення гендерної рівності [3].

Пізніше засновано інші інститути Макса Планка, частково як наступники попередніх інститутів: Інститут європейської юридичної історії Макса Планка (Max Planck Institute for European Legal History) у Франкфурті-на-Майні (1964), Інститут Макса Планка з вивчення злочинності, безпеки та права (Max Planck Institute for the Study of Crime, Security and Law) у Фрайбурзі (1966), Інститут Макса Планка з міжнародного соціального права в Мюнхені (1980) [5, с. 106].

Іншою важливою інституцією була Німецька рада з міжнародного приватного права (Deutscher Rat für Internationales Privatrecht), заснована в 1954 році. Рада складалася з двох комісій і виступала дорадчим органом німецького уряду у підготовці важливих статутів або конвенцій з міжнародним елементом. Вона відіграла важливу та вирішальну роль у розробці Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів [5, с. 106].

Окрім цього, у післявоєнні часи у багатьох докторських дисертаціях можна знайти компаративістські дослідження, що включали посилання на інші правові системи [5, с.109]. Як зазначають М. Райман і Р. Цімерман, порівняльний підхід як такий був відсутній. Натомість науковці цього часу зосереджували свою увагу на викладенні та описі звітів іноземного законодавства [5, с. 109].

Проте з кожного правила є виняток. І саме таким винятком була робота К. Цвайгерта та Г. Кьотца «Вступ до порівняльного правознавства», що вперше вийшла в світ у 1969 році. Уже у 1977 році ця робота була перекладена англійською мовою Т. Веєром [5, с. 110]. Переклад не тільки зробив головну роботу порівняльного правознавства цього часу доступною для широких мас, а й ознаменував її класикою порівняльно-правової літератури в світі англо-американської правової системи.

Висновки. Таким чином, простежується взаємозв'язок історії Німеччини з розвитком порівняльного правознавства. Стан порівняльного правознавства після Другої світової війни – це фактично етап розквіту розвитку юридичної компаративістики в Німеччині. При цьому порівняльне правознавство йшло шляхом постійної інституціоналізації. Саме в цей час відновлюються інститути, які «підтримали націонал-соціалістичне» спрямування перед війною, а також створюються нові інституції, проводяться конференції та випускаються журнали порівняльного правознавства. Період після Другої світової війни фактично визначив основні засади для розвитку компаративістики, а створенні в цей час інституції функціонують і до сьогодні.

Список використаних джерел

1. Вігмор Дж. Конгрес порівняльного правознавства. *Журнал Американської асоціації юристів.* Том. 23. № 10. 1937. С. 783-787.
2. Зіберт В. Загальний розвиток концепції умов договору. *Виступ Німеччини на II Міжнародному конгресі порівняльного правознавства в Гаазі.* Оксфордський довідник порівняльного правознавства / заг. ред. М. Райман, Р. Цімерман. Оксфорд, 2019. С. 199–215.
3. Карнал Д. (пер.) Історія та хроніка / за ред. Пфайфера. Торонто, 2021.
4. Огляд права Тулан / заг. ред. Тулонський Університет Луїзіани. Новий Орлеан, 1951. 98 с.
5. Оксфордський довідник порівняльного правознавства / заг. ред. М. Райман, Р. Цімерман. Оксфорд, 2019. 1758 с.
6. Рабель Е. Завдання та необхідність порівняльного правознавства: у Ганс Г. Лезер (ред.), Ернст Рабель. Колекційні Ессе, том III: Робота над порівняльним правознавством та уніфікація права, *Американський журнал порівняльного права*. Оксфорд, 1967. С. 436–356
7. Рютерс Б. Необмежене тлумачення про зміну приватної правової системи за час націонал-соціалізму, 1968.
8. Цвайгерт К. Порівняльне правознавство як універсальний метод тлумачення. Вступ до порівняльного правознавства. Оксфорд, 1998. 714 с.

References

1. Wigmore, J. The Congress of Comparative Law. *American Bar Association Journal.* Vol. 23. № 10. 1937. Pp. 783-787.
2. Siebert W. General development of the concept of contract terms. *Speech by Germany at the II International Congress of Comparative Law in The Hague,* 1937. Oxford Handbook of Comparative Law / general. ed. M. Rayman, R. Zimmerman. Oxford, 2019. Pp. 199–215.
3. Carnal D. (trans.). History and Chronicle / ed. Pfeiffer., Toronto, 2021.
4. Tulan Law Review / gen. ed. Univeristy of Toulon, Louisiana. New Orleans, 1951. P. 98.
5. Oxford Handbook of Comparative Law / general. ed. M. Rayman, R. Zimmerman. Oxford, 2019. 1758 p.
6. Rabel E. Tasks and necessity of comparative law: in Hans G. Leser (ed.), Ernst Rabel, Collectible Essays, Vol. 3: Work on Comparative Law and Unification of Law in *the American Journal of Comparative Law,* Oxford, 1967. Pp. 436-356.
7. Ruthers B. Unlimited interpretation of the change in the private legal system during National Socialism, 1968.
8. Zweigert K. Comparative jurisprudence as a universal method of interpretation. An Introduction to Comparative Law, Oxford: Clarendon press, 1998. 714 p.

Ситар М. І. Компаративістика у Німеччині після Другої світової війни: окремі аспекти

Простежено та визначено особливості розвитку порівняльного правознавства в Німеччині після Другої світової війни. Досліджено взаємозв'язок розвитку юридичної компаративістики в Німеччині та історичних моментів розвитку країни в цілому, а також звернено увагу на моменти інституалізації компаративістики після Другої світової війни.

Ключові слова: порівняльне правознавство, компаративістика, інституалізація, Німеччина, Друга світова війна.

Sytar M. I. Comparative studies in Germany after World War II: Separate aspects

The peculiarities of the development of comparative law studies in Germany after the World War II are traced and determined. The relationship between the development of legal comparative studies in Germany and historical moments in the development of the country as a whole is studied, as well as attention is paid to the moments of institutionalization of comparative studies after the World War II.

The historical component after the World War II is in fact the "Renaissance" of the development of legal comparative studies in Germany. At the same time, comparative jurisprudence followed the path of tireless institutionalization.

At that time the institutions that "supported the National Socialism" orientation before the war were restored, as well as new institutions were created, conferences were held, and journals of comparative law studies were published. The period after the World War II actually consolidated the basis for the development of comparative studies, and the institutions created at this time still function today.

Key words: comparative law, comparative studies, institutionalization, Germany, World War II.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-66

УДК 316.485.2.

Наталія Василівна Теплицька,
аспірантка кафедри конституційного і адміністративного права
юридичного факультету Національного авіаційного університету
ORCID: 0000-0003-0998-3384

КОНЦЕПЦІЯ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ: ГЕНЕЗИС ТА ОСОБЛИВОСТІ

Постановка проблеми. Скрізь, де є звинувачення у серйозних порушеннях прав людини або міжнародних злочинах, лунають заклики до перехідного правосуддя. Вони передбачають реалізацію політики боротьби з цими порушеннями, яка може включати кримінальні суди, ініціативи щодо встановлення правди, програми відшкодування шкоди, перевірку персоналу та державні реформи. Ці механізми призначені для переслідування елементів правосуддя перехідного періоду справедливості, правди, відшкодування шкоди та гарантій неповторення, приділяючи особливу увагу потребам і поглядам жертв. Таким чином, перехідне правосуддя стало основою для реагування на поширене насильство.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано розв'язання проблеми. Розробка теоретичних та практичних аспектів щодо визначення поняття правосуддя перехідного періоду були проведені багатьма науковцями. До них належать: А. Багінський, А. Бущенко, М. Гнатовський, С. Закірова, А. Кориневич, Т. Короткий, О. Мартиненко, О. Плотніков, О. Резніков, Н. Бобринський та ін.

Мета статті полягає у дослідженні та аналізі актуальних проблем, сутності та змісту правосуддя перехідного періоду.

Основні результати дослідження. Поняття «правосуддя перехідного періоду» описує сукупність правових і політичних механізмів і практик, які набули поширення в другій половині XX ст. у суспільствах, що іменуються в соціальних науках перехідними. Згідно з домінуючим глобальним дискурсом, що продукується провідними акторами світової політики, ці механізми покликані сприяти більш ефективному руху таких товариств від авторитарних режимів до демократії і/або подолання в цих суспільствах наслідків громадянських конфліктів, пов'язаних з масштабними актами насильства. Щодо таких суспільств правосуддя перехідного періоду позиціонується як необхідний крок на шляху до досягнення суспільної злагоди – одночасно і цілі, і умови ефективного функціонування будь-якого суспільства [1].

Найважливішим завданням перехідного правосуддя є конструювання широкого суспільного консенсусу щодо подій минулого і формування загальногромадянської ідентичності постконфліктного суспільства навколо демократичних цінностей [2].

З урахуванням специфіки поставлених завдань у цьому дослідженні феномен правосуддя перехідного періоду розглядається в двох аспектах: і як практика, і як концепт.

На практиці правосуддя перехідного періоду реалізується через такі механізми, як трибунали, комісії правди і примирення, санкції, репарації, меморіальні проєкти, інституційні реформи, констеляція яких в кожному випадку детермінована сукупністю інституціональних і структурних факторів, характерних для конкретної постконфліктної ситуації. До теперішнього часу в глобальному масштабі накопичений найширший досвід реалізації практик правосуддя перехідного періоду – це і повоєнні Німеччина і Японія, і постмілітаристські режими в країнах Латинської Америки, і посткомуністичні держави Східної Європи, і ПАР після режиму апартеїду, і, нарешті, країни «арабської весни» [2].

Більшість дослідників поділяє точку зору, згідно з якою правосуддя перехідного періоду як практика бере свій початок від Нюрнберзького трибуналу, проведеного під егідою союзних сил. Аналізуючи цей зв'язок, К. Прімель і А. Стіллер підкреслюють, що саме Нюрнберзький трибунал вперше втілив у собі три елементи того, що становить сенс сучасного поняття і практики правосуддя перехідного періоду, виконавши одну тимчасову функцію судових процесів, очищення та

історичного уроку. Як зауважили дослідники, «Нюрнберзький військовий трибунал тимчасово мав на меті притягти до відповідальності винуватців злочинів, вилучити їх з ключових позицій німецького суспільства, чи то з державних посад або зі сфери бізнесу, і створити цілісний впливовий історичний наратив про Німеччину XX століття і нацистське правління» [3].

Своєю чергою виникнення дискурсу правосуддя перехідного періоду дослідники пов'язують з подіями 1980–1990-х років, а саме «демократичним транзитом Аргентини» в 1983 році, падінням комуністів, чеських режимів у Східній і Центральній Європі після 1989 року, активізацією міжнародної кримінальної юстиції після створення Міжнародного кримінального трибуналу по колишній Югославії в 1993 році і створенням у 1995 році в ПАР Комісії правди і примирення.

Історія розвитку правосуддя перехідного періоду відображає складний, комплексний характер цього феномена, який детермінований особливостями розвитку світової політики і міжнародних відносин, міжнародного права, а також політико-правовими процесами всередині окремих держав. Дослідниця Рути Г. Тайтель проаналізувала генеалогію правосуддя перехідного періоду і виділила в його розвитку три етапи.

Ключовою характеристикою першого етапу, початок якого Тайтель, як і інші дослідники, пов'язує з Нюрнберзьким військовим трибуналом, дослідниця називає домінування міжнародного права. Вона вважає, що правосуддя після Другої світової війни стало своєрідною критичною відповіддю на той підхід, який був реалізований за результатами Першої світової війни і який характеризувався проведенням національних трибуналів і застосуванням принципу колективної відповідальності. Правосуддя після Другої світової війни, навпаки, здійснювалося за допомогою міжнародних військових трибуналів, а на перше місце було поставлено відповідний духу лібералізму принцип індивідуальної відповідальності. Тайтель зазначає, що розвиток моделі правосуддя перехідного періоду, що сформувалася на першому етапі, було перервано початком холодної війни, яка обмежила можливості з експорту цієї моделі. Проте її експорт здійснювався через запозичення договорів і конвенцій, а прихильність індивідуальним правам, характерна для першої моделі правосуддя перехідного періоду, відбилася в розвитку конституціоналізму в післявоєнний період [4].

Початок другого етапу в розвитку правосуддя перехідного періоду дослідниця пов'язує з хвилею демократичних транзитів, що мали місце в Південній Америці наприкінці 1970 – початку 1980-х років і потім поширилися в Східній Європі і Центральній Америці, а також із закінченням холодної війни. Найважливішою особливістю цього етапу став відхід від нюрнберзьких принципів правосуддя, центрована навколо міжнародного права і повсюдна установа національних трибуналів, які стали ключовими суб'єктами правосуддя перехідного періоду. Зміна вектора розвитку правосуддя перехідного періоду в цій фазі його розвитку дослідниця пояснює специфікою політичного контексту демократичних транзитів, необхідністю вирішення перехідними суспільствами локальних завдань, пов'язаних з процесами націєбудування. Саме на цьому етапі правосуддя перехідного періоду починає позиціонуватися в національних рамках як спосіб консолідації і примирення суспільства, як засіб, необхідний для побудови загальногромадянської ідентичності [4].

На третій стадії свого розвитку, в зв'язку з появою норм міжнародного права, фактично легітимують інтервенції, правосуддя перехідного періоду набуло ще більш складного, гібридного характеру, який необхідно враховувати при аналізі практик реалізації правосуддя перехідного періоду на сучасному етапі [5].

Водночас генеологічний ракурс, що дає змогу розглянути етапи та логіку розвитку феномена правосуддя перехідного періоду, виключає можливість поглянути на останній під іншим кутом зору – тим, який американський марксист Фредрік Джеймісон називає тоталізуючим. Цей погляд дає змогу відсторонитися від частковостей і розгледіти контури ідеологічного апарату, який за замовчуванням вбудований у будь-яку практико-орієнтовану стратегію або політичну теорію. Без такого ракурсу неможлива цілісна оцінка феномена правосуддя перехідного періоду як способу досягнення суспільної злагоди.

Історичний розвиток концепції перехідного правосуддя, комплексність його заходів і складність поставлених завдань зумовили дуальність мети перехідного правосуддя і концептуальні труднощі, підсилені практичними дилемами. Передусім для практиків досить складно в рамках конкретної національної моделі безконфліктно поєднати зусилля різних суб'єктів, що намагаються використати перехідне правосуддя у власних інтересах. Таких суб'єктів може бути багато: жертви серйозних

порушень прав людини, правозахисники, експерти міжнародних інституцій, політична еліта, що працює для зміцнення власної легітимності, воєнні злочинці, які намагаються уникнути покарання шляхом звинувачення у злочинах своїх опонентів. Протиріччя між цими суб'єктами в перехідному періоді можна позначити як дилему «мир проти справедливості», яка в загальних рисах формулюється так: «Чи можливо заради збереження життя багатьох людей і мирного урегулювання конфлікту поступитися принципами правосуддя та допустити деяку міру безкарності для певних осіб?» [6]. Попри відому сентенцію документів ООН: «Правосуддя і мир – це не протиборчі сили. Належним чином організовані, вони швидше сприяють взаємному розвитку і зміцнюють один одного» [7], на практиці віднайти баланс між миром і справедливістю, особливо в кризових постконфліктних умовах, дуже важко.

Другий підхід щодо вирішення дилеми «мир чи справедливість» базується на можливості розібрати поняття «справедливість» і роботу з різними аспектами цього поняття, застосовуючи різні, зокрема несудові, механізми.

По-перше, вчені-юристи виділяють справедливість матеріальну і процесуальну, і остання найкращим чином задовольняється саме механізмами альтернативного вирішення спорів, такими як медіація та діалог. Використання діалогових форматів у різних механізмах перехідного правосуддя підвищує задоволеність населення саме процесуальним аспектом правосуддя в цілому, зміцнює відчуття належності до ухвалення рішень і покращує процес імплементації цих рішень.

По-друге, вчені розрізняють ретрибутивний і відновний аспекти правосуддя і підкреслюють, що відновне правосуддя має великий потенціал у постконфліктному середовищі. Отже, відновні підходи, які наразі з успіхом застосовують у кримінальному судочинстві багатьох економічно розвинутих країн, можуть і навіть мають застосовуватися в перехідному правосудді [8]. В Україні також є досвід впровадження моделей відновного правосуддя, зокрема медіації в кримінальних справах за участю неповнолітніх [9]. У широкому розумінні відновне правосуддя засновано на ідеї, що правосуддя має виправити завдану шкоду, заподіяну правопорушенням, і що кримінальне переслідування і каральні санкції кримінальних судів є не єдиним, і не найкращим засобом цього досягти [10]. Навпаки, жертви, правопорушники та громада мають бути залученими до процесу діалогу щодо визначення соціальних і політичних причин скоєного і знаходження варіантів роботи з ним [9].

Таким чином, визнання примату норм міжнародного права і тенденція підвищення ролі несудових механізмів у системі правосуддя як у розвинутих країнах, так і країнах з постконфліктним перехідним режимом, дає можливість залучити такі несудові механізми, як діалог заради зміцнення сталого миру без знецінювання ролі традиційних ретрибутивних підходів до правосуддя.

Висновки. Правосуддя в перехідний період – це підхід до систематичних або масових порушень прав людини, який одночасно забезпечує відшкодування жертвам і створює або розширює можливості для трансформації політичних систем, конфліктів та інших умов, які могли бути причиною зловживань. Таким чином, підхід до правосуддя перехідного періоду визнає, що є дві цілі у боротьбі зі спадком систематичного чи масового зловживання. По-перше, це досягнення певного рівня справедливості для жертв. Другий – посилити можливості для миру, демократії та примирення. Для досягнення цих двох цілей заходи перехідного правосуддя часто поєднують елементи кримінальної, відновної та соціальної справедливості.

Перехідне правосуддя не є особливою формою правосуддя. Це, скоріше, справедливість, адаптована до часто унікальних умов суспільств, які зазнають трансформації в той час, коли порушення прав людини могло бути нормальним станом речей. У деяких випадках ці перетворення відбуваються раптово і мають очевидні та глибокі наслідки. В інших випадках вони можуть відбуватися протягом багатьох десятиліть.

Список використаних джерел

1. Juan Me`ndez in the amicus curiae brief submitted to the Colombian Constitutional Court on the Justice and Peace Act (Law 975) on 17 January 2007, analyzing the requirements of transitional justice on the basis of various experiences, URL: www.ictj.org/en/news/press/release/767.html
2. Buckley-Zistel S. 2015. Narrative Truths: On the Construction of the Truth Commissions // Transitional Justice Theories / ed. by Susanne Buckley-Zistel, Teresa Koloma Beck, Christian Brown and Friederike Mieth. Abingdon: Routledge. P. 144-162.

3. Franzki H., Olarte M. C. 2015. Understanding the Political Economy of Transitional Justice: a Critical Theory Perspective // Transitional Justice Theories / ed. by Susanne Buckley-Zistel, Teresa Koloma Beck, Christian Brown and Friederike Mieth. Abingdon: Routledge. P. 201–221.
4. Gready P., Robins S. 2014. From Transitional to Transformative Justice: A New Agenda for Practice // The International Journal of Transitional Justice. Vol. 8. P. 339–361.
5. Lambourine W. 2015. Transformative Justice, Reconciliation and Peacebuilding // Transitional Justice Theories / ed. by Susanne Buckley-Zistel, Teresa Koloma Beck, Christian Brown and Friederike Mieth. Abingdon: Routledge. P. 19–39.
6. Brankovic J., van der Merwe H. Transitional Justice in Post-Conflict Societies: Conceptual Foundations and Debates. Technical Report. 2014. January, p. 11.
7. Report of the Secretary-General on the Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies. UN Doc. S/2004/616. 2004, p. 11. URL: https://undocs.org/en/S/2004/616
8. Kerry C., Doak J. More than words: Restorative justice concepts in transitional justice settings. *International Criminal Law Review.* 2012. 12, No. 3, p. 339–360. URL: https://www.academia.edu/1455992/More_than_Words_Restorative_Justice_Concepts_in_ Transitional_Justice_Settings
9. Інститут миру і порозуміння «Що таке відновне правосуддя?» URL: https://rj.org.ua/pro-vidnovne-pravosuddya
10. Daly K., Immarigeon R. The Past, Present and Future of Restorative Justice: Some Critical Reflections. Contemporary Justice Review. 1998, v. 1, p. 21–45. URL: http://restorativejustice.org/rj-library/the-past-present-and-future-of-restorative-justice-some-criticalreflections/1967/#sthash.bkeuqFEe.dpbs

References

1. Juan Me`ndez in the amicus curiae brief submitted to the Colombian Constitutional Court on the Justice and Peace Act (Law 975) on 17 January 2007, analyzing the requirements of transitional justice on the basis of various experiences, URL: www.ictj .org / en / news / press / release / 767.html
2. Buckley-Zistel S. 2015. Narrative Truths: On the Construction of the Truth Commissions // Transitional Justice Theories / ed. by Susanne Buckley-Zistel, Teresa Koloma Beck, Christian Brown and Friederike Mieth. Abingdon: Routledge. P. 144-162.
3. Franzki H., Olarte M. C. 2015. Understanding the Political Economy of Transitional Justice: a Critical Theory Perspective // Transitional Justice Theories / ed. by Susanne Buckley-Zistel, Teresa Koloma Beck, Christian Brown and Friederike Mieth. Abingdon: Routledge. P. 201–221.
4. Gready P., Robins S. 2014. From Transitional to Transformative Justice: A New Agenda for Practice // The International Journal of Transitional Justice. Vol. 8. P. 339–361.
5. Lambourine W. 2015. Transformative Justice, Reconciliation and Peacebuilding // Transitional Justice Theories / ed. by Susanne Buckley-Zistel, Teresa Koloma Beck, Christian Brown and Friederike Mieth. Abingdon: Routledge. P. 19–39.
6. Brankovic J., van der Merwe H. Transitional Justice in Post-Conflict Societies: Conceptual Foundations and Debates. Technical Report. 2014. January, p. 11.
7. Report of the Secretary-General on the Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies. UN Doc. S / 2004/616. 2004, p. 11. URL: https://undocs.org/en/S/2004/616
8. Kerry C., Doak J. More than words: Restorative justice concepts in transitional justice settings. *International Criminal Law Review.* 2012. 12, no. 3, p. 339–360. URL: https://www.academia.edu/1455992/More_than_Words_Restorative_Justice_Concepts_in_ Transitional_Justice_Settings
9. Institute for Peace and Understanding «What is Restorative Justice?» URL: https://rj.org.ua/pro-vidnovne-pravosuddya
10. Daly K., Immarigeon R. The Past, Present and Future of Restorative Justice: Some Critical Reflections. Contemporary Justice Review. 1998, v. 1, p. 21–45. URL: http://restorativejustice.org/rj-library/the-past-present-and-future-of-restorative-justice-some-criticalreflections/1967/#sthash.bkeuqFEe.dpbs

Теплицька Н. В. Концепція перехідного правосуддя: генезис та особливості

Правосуддя в перехідний період – це комплекс заходів, пов'язаних із системними чи широкомасштабними порушеннями прав людини, призначених для компенсації жертвам порушень та полегшення чи сприяння трансформації політичних систем, конфліктів та інших умов, які можуть бути причиною порушень. Різні методики та складові правосуддя перехідного періоду, зазвичай поєднують заходи відновлювального правосуддя (комісії по встановленню істини і примирення) і паралельну систему карального правосуддя (переважно щодо осіб, які несуть головну відповідальність за найсерйозніші злочини і безпосередніх їх виконавців).

Перехідне правосуддя ґрунтується на відповідальності та відшкодуванні збитків жертвам. Воно визнає їхню гідність як громадян і як людей. Ігнорування масових зловживань є простим виходом, але він руйнує цінності, на яких може бути побудовано будь-яке гідне суспільство. Правосуддя перехідного періоду ставить найскладніші питання про право та політику, які тільки можна уявити. Поставляючи жертв та їхню гідність на перше місце, це сигналізує про шлях до нових зобов'язань забезпечити безпеку звичайних громадян у своїх країнах – від зловживань власної влади та ефективно захищених від порушень з боку інших.

Історичний розвиток перехідної юстиції є нелінійним, а її концептуальні визначення є описовими та невичерпними. У цьому контексті країни, що перебувають у конфлікті або вже перебувають у конфлікті, мають можливість обрати найбільш відповідні заходи та механізми для досягнення кінцевої мети перехідного правосуддя в цій країні – правосуддя для жертв конфлікту та відновлення мирного життя. Водночас необхідно мати на увазі, що перехідне правосуддя не може бути втіленням справедливості переможців, тому сторони конфлікту мають брати участь у національному діалозі, а переможці та переможені повинні нести відповідальність.

Ключові слова: права та свободи людини, перехідне правосуддя, збройний конфлікт, постконфліктний період.

Teplytska N. V. The concept of transitional justice: genesis and features

Transitional justice is a set of measures related to systemic or large-scale human rights violations designed to compensate victims of violations and to facilitate or facilitate the transformation of political systems, conflicts and other conditions that may be the cause of violations. Different methods and components of transitional justice usually combine restorative justice measures (truth and reconciliation commissions) and a parallel system of punitive justice (mainly for those most responsible for the most serious crimes and their direct perpetrators).

In addition, transitional justice measures are aimed at reforming society's institutions by restoring the rule of law and ensuring the functioning of the judiciary in the long run. At the same time, their goal is to ensure that crimes committed during the previous period do not go unpunished.

Transitional justice is based on the responsibility and compensation of victims. It recognizes their dignity as citizens and as human beings. Ignoring mass abuses is a simple way out, but it destroys the values on which any decent society can be built. Transitional justice raises the most difficult questions of law and policy imaginable. Putting victims and their dignity first signals the path to new commitments to ensure the safety of ordinary citizens in their own countries - from abuse of power and effectively protected from harm by others.

The historical development of transitional justice is nonlinear, and its conceptual definitions are descriptive and inexhaustible. In this context, countries in conflict or already in conflict have the opportunity to choose the most appropriate measures and mechanisms to achieve the ultimate goal of transitional justice in that country - justice for victims of conflict and the restoration of peaceful life. At the same time, it must be borne in mind that transitional justice cannot be the embodiment of the justice of the victors, so the parties to the conflict must participate in the national dialogue, and the winners and losers must be held accountable.

First of all, it should be noted that transitional justice is only one of the approaches that can be used to build peace, along with the deployment of peacekeeping peacekeeping forces and other measures. It is the combination of these measures that will guarantee the long-term restoration of peace and non-return to the conflict. In addition, such measures may take place with the involvement of various actors, such as: the actual state in which the conflict took place (or is taking place); the international community or both.

Key words: human rights and freedoms, transitional justice, armed conflict, post-conflict period.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-67

УДК 347.63

Таїса Сергіївна Томляк,
аспірантка кафедри теорії та історії держави і права
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова,
старший викладач кафедри права
Вінницького національного аграрного університету
ORCID: 0000-0001-9147-1470

НАЙКРАЩІ ІНТЕРЕСИ ДИТИНИ: УСИНОВЛЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. Діти – це наше майбутнє, майбутнє нашого народу, України. Діти мають виховуватися в сприятливому середовищі для їх гармонійного фізичного та морального розвитку, в безпечних для життя і здоров'я умовах. Відповідно до частини 3 статті 5 Сімейного кодексу України держава забезпечує пріоритет сімейного виховання дитини [1, ст. 5].

Проте під час дії воєнного стану на території України збільшується кількість дітей, які втратили батьків або залишились без батьківського піклування або проживали в закладах інституційного догляду поряд із місцями активних бойових дій і були евакуйовані в більш безпечні регіони України та за кордон.

Тому обов'язком держави є забезпечення особливого захисту та допомоги таким дітям, у тому числі можливості їх усиновлення, яке обов'язково має здійснюватися з урахуванням найкращих інтересів дитини.

На сьогодні усиновлення є найкращою з усіх можливих форм сімейного влаштування дитини, тобто прийняття дитини в сім'ю на правах дочки чи сина та виникнення передбачених Сімейним кодексом України взаємних прав та обов'язків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання проблематики усиновлення та захисту прав дітей розглядалися в роботах: Б. Андрусишина [2, с. 264], Н. Оніщенко [3, с. 13–17], Н. Опольської [4, с. 289], [5, с. 101–106], Ю. Шемшученка [6, с. 322–344], С. Бобровник [7], Н. Пархоменко [8, с. 254], С. Стеценка [9, с. 496], Н. Конончука, В. Микитина.

Формулювання **мети статті** – висвітлити питання захисту та врахування найкращих інтересів дитини під час усиновлення в Україні, в тому числі міжнародного, в умовах воєнного стану, введеного в Україні із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» (зі змінами) [10; 11; 12; 13], затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 2102-IX [14; 15; 16; 17].

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання усиновлення здійснюється на основі широкої нормативно-правової бази, яка формується із національного та міжнародного законодавства, в основі якого – Сімейний кодекс України [1]; закони України та підзаконні нормативно-правові акти; Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року [18], ратифікована Постановою Верховної Ради Української РСР «Про ратифікацію Конвенції про права дитини» № 789-XII від 27 лютого 1991 року [19]; Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22 січня 1993 року [20], ратифікована Законом України «Про ратифікацію Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах» № 240/94-ВР від 10 листопада 1994 року із застереженнями [21]; Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута), підписана 27 листопада 2008 року [22], ратифікована Україною Законом України «Про ратифікацію Європейської конвенції про усиновлення дітей (переглянутої)» № 3017-VI від 15 лютого 2011 року із застереженням та заявою [23], набрала чинності для України 01 вересня 2011 року. Згідно з цим законом Україна відповідно до пункту 1 статті 27 Конвенції залишає за собою право не дозволяти усиновлювати дитину двом особам різної статі, які перебувають у зареєстрованому

партнерстві, Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення від 29 травня 1993 року [24] (Україною не ратифікована).

Пунктом а) статті 21 Конвенції про права дитини, держави-учасниці, які визнають і/чи дозволяють існування системи усиновлення, забезпечують, щоб найкращі інтереси дитини враховувалися в першочерговому порядку, і вони: забезпечують, щоб усиновлення дитини дозволяли лише компетентні власті, які визначають згідно з застосовуваними законом і процедурами та на підставі всієї інформації, що має відношення до справи і достовірна, що усиновлення допустимо з огляду на статус дитини щодо батьків, родичів і законних опікунів і що, якщо потрібно, зацікавлені особи дали свою усвідомлену згоду на усиновлення на підставі такої консультації, яка може бути необхідною [18, ст. 21].

Відповідно до статті 207 Сімейного кодексу України усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду, крім випадку, передбаченого статтею 282 цього Кодексу. Усиновлення дитини провадиться у її найвищих інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя [1, ст. 207].

Не можемо не погодитися з думкою В. Микитина, який, аналізуючи чинне законодавство, а зокрема, частину 3 статті 232 Сімейного кодексу України, згідно з якою з моменту усиновлення виникають взаємні особисті немайнові та майнові права і обов'язки між особою, яка усиновлена (а в майбутньому – між її дітьми, внуками), та усиновлювачем і його родичами за походженням [25, с. 69–73], зазначив, що усиновлення зумовлює такі ж юридичні наслідки, які настають внаслідок народження дитини, оскільки усиновлена дитина прирівнюється до рідної. Усиновлення створює цілу систему сімейно-правових відносин: між усиновлювачами і усиновленими виникають права та обов'язки, аналогічні тим, які існують між батьками і дітьми; усиновлена дитина до родичів усиновлювача набуває прав і обов'язків, які існують між кровними родичами; при народженні дітей в усиновленої дитини, між цими дітьми і усиновлювачем і його родичами, виникає правовий зв'язок, аналогічний правам і обов'язкам при кровноспорідненому зв'язку. Отже, здійснений акт усиновлення наділяє усиновлювачів правами та покладає на них обов'язки, визначені нормами сімейного законодавства, як і батьків дитини [1, ст. 232].

Згідно з національним законодавством особа, яка бажає усиновити дитину, подає до суду заяву про усиновлення. Своєю чергою суд, постановляючи рішення про усиновлення дитини, враховує обставини, що мають істотне значення [1]. Адже суд має прийняти рішення, яке насамперед відповідає інтересам дитини.

Так, на підставі рішення Європейського суду з прав людини 17 липня 2018 року у справі «Лазовіра проти України» Велика Палата Верховного Суду у цивільній справі № 2-о-73/2012 скасувала рішення першої та апеляційної інстанцій про усиновлення дитини і направила справу на новий розгляд до суду першої інстанції.

Аналізуючи ці рішення судів, погоджуємося з позицією, викладеною в окремій думці від 16.10.2018 р. у цивільній справі № 2-о-73/2012, згідно з якою судді Великої Палати Верховного Суду О. Кібенко, В. Князєв, О. Яновська вважають, що в рішеннях, які стосуються дітей, забезпечення їхніх найкращих інтересів повинне мати першочергове значення і переважати над інтересами батьків, усиновлювачів чи опікунів. При розгляді цієї справи суди насамперед мають виходити з інтересів самої дитини, ураховуючи при цьому сталі соціальні зв'язки, місце проживання, місце навчання, психологічний стан дитини тощо. Скасування рішення про усиновлення малолітнього призводить до скасування юридичної підстави проживання малолітнього з усиновителями, яких, можливо, і дитина, й оточення сприймають як батьків дитини. Подальший тривалий розгляд справи може призвести до фактичного розлучення малолітнього із своєю сім'єю. Такий розвиток подій, на думку суддів, призведе до вкрай негативних психологічних наслідків для малолітнього, і ніяк не відповідає його «найкращим інтересам» [26].

Частиною 1 статті 213 Сімейного кодексу України передбачено, що за наявності кількох осіб, які виявили бажання усиновити одну й ту ж дитину, переважне право на її усиновлення має громадянин України: в сім'ї якого виховується дитина; який є чоловіком матері, дружиною батька дитини, яка усиновлюється; який усиновлює кількох дітей, які є братами, сестрами; який є родичем дитини [1, ст. 213].

Так, у рішенні від 17 липня 2018 року у справі «Лазовіра проти України» Європейський суд з прав людини зазначив, що усиновлення племінника заявниці становило втручання у її право на повагу до її приватного життя. Воно (і) призвело до порушення зв'язку між заявницею і племінником та (іі) унеможливило її намір стати опікуном свого племінника (див. пункти 40 та 42) та встановив, що при вирішенні питання про усиновлення дитини органи влади та суди визнали намір заявниці встановити опіку над її племінником, але не розглянули його належним чином. Суди не пояснили, чому усиновлення К. О. С. краще відповідало його інтересам на відміну від опіки, яку мала намір встановити його тітка, хоча це, безумовно, було необхідним для з'ясування того, що становило найкращі інтереси дитини, тобто основного питання в оскаржуваному провадженні щодо усиновлення (див. пункти 26, 27, 40 та 44) [27, пп. 40,42].

З огляду на викладене доцільно вважати, що для забезпечення найкращих інтересів дитини, необхідно насамперед вжити усіх можливих заходів щодо виховання дітей батьками, родичами, які могли б забезпечити усі умови для належного виховання дитини у сім'ї.

У зв'язку з воєнним станом в Україні було внесено зміни до деяких нормативно-правових актів, зокрема, для забезпечення найкращих інтересів дитини було спрощено процедуру тимчасового влаштування дитини. Проте процедура усиновлення залишилась незмінною і здійснюється на загальних підставах, з урахуванням вимог, установлених Сімейним кодексом України та Порядком провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 08 жовтня 2008 року № 905 [28].

Відповідно до пункту 3 розділу «Облік дітей, які можуть бути усиновлені» Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 08 жовтня 2008 року № 905, облік дітей, які можуть бути усиновлені, здійснюється службами у справах дітей районних, районних у містах Києві та Севастополі держадміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах (у разі утворення) рад за місцем походження дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, уповноваженим органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань дітей, службами у справах дітей обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій та Національною соціальною сервісною службою України (надалі – Нацсоцслужба). У разі коли місцем походження дитини є територія села, селища об'єднаної територіальної громади, таку дитину бере на облік служба у справах дітей районної, районної у мм. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті (у разі утворення) ради за місцем розташування такої територіальної громади. На облік беруться: діти-сироти; діти, позбавлені батьківського піклування; діти, батьки яких дали згоду на усиновлення [28].

Громадяни України, які постійно проживають на території України і бажають усиновити дитину, можуть стати на облік кандидатів в усиновлювачі. Для цього відповідно до пункту 22 розділу «Облік громадян України, які постійно проживають на території України і бажають усиновити дитину» Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 08 жовтня 2008 року № 905, звертаються із заявою про взяття їх на облік кандидатів в усиновлювачі до служби у справах дітей районної, районної у містах Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті (у разі утворення) ради за місцем проживання. Заяву повинно бути написано в присутності працівника служби у справах дітей та засвідчено ним. У заяві зазначається адреса проживання заявника (за наявності кількох місць проживання – адреса кожного з них), дані паспорта громадянина України, номер телефону та електронна адреса. У разі коли один із подружжя не може особисто з'явитися до служби у справах дітей для написання заяви його заяву, засвідчену нотаріально, може подати дружина (чоловік). Разом із заявою подаються такі документи: копія паспорта громадянина України або іншого документа, що посвідчує особу; довідка про заробітну плату за останні шість місяців або копія декларації про доходи за попередній календарний рік, засвідчена органами ДФС. У разі коли усиновлювачами є сімейна пара, довідку про заробітну плату за останні шість місяців або копію декларації про доходи за попередній календарний рік, засвідчену органами ДФС, може подавати один із подружжя, який має постійний дохід; копія свідоцтва про шлюб, укладений в органах реєстрації актів цивільного стану, якщо заявники перебувають у шлюбі; висновок про стан здоров'я кожного заявника, складений за формою згідно

з додатком 3; засвідчена нотаріально письмова згода другого з подружжя на усиновлення дитини (у разі усиновлення дитини одним із подружжя), якщо інше не передбачено законодавством; довідка про наявність чи відсутність судимості для кожного заявника, видана територіальним центром з надання сервісних послуг МВС; копія документа, що підтверджує право власності або користування житловим приміщенням; довідка про проходження курсу підготовки з питань виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, з рекомендаціями щодо кількості, віку та стану здоров'я дітей, яких може усиновити заявник, за формою, затвердженою Мінсоцполітики. У разі коли громадяни України, які бажають усиновити дитину, є її родичами, опікунами, піклувальниками, прийомними батьками чи батьками-вихователями, така довідка не подається [28].

Така значна кількість необхідних документів фактично унеможливлює здійснити усиновлення в умовах воєнного стану. Оскільки в умовах воєнного стану часто важко знайти чи виготовити документи, неможливо встановити реальну ситуацію щодо батьків та родичів дитини, служба у справах дітей або інший відповідний орган фактично не може перевірити усі обставини щодо батьків дитини, встановити чи може дитина бути усиновлена, з'ясувати наявність у дитини інших родичів, які могли б піклуватися про дитину. Що, на нашу думку, унеможливлює забезпечення найкращих інтересів дитини – виховання дитини батьками, у сім'ї родичів чи знайомих, що якнайкраще сприяло б насамперед для психоемоційного стану дитини.

Важливо, що усиновлення – це юридичний акт, внаслідок вчинення якого відносини між дитиною та її усиновлювачем встановлюються не на певний строк, а довічно. Це одна з ознак, що відрізняє інститут усиновлення від усіх інших форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування. Адже правовідносини, які виникають при усиновлені, мають безстроковий характер, на відміну від строкових правовідносин, які існують в інших формах влаштування таких дітей [29, с. 108–114].

Інститут міжнародного усиновлення в умовах воєнного часу також залишається актуальним, тому вважаємо, що слід проаналізувати міжнародне та національне законодавство щодо міжнародного усиновлення дітей в Україні та з'ясувати, чи дотримуються найкращі інтереси дитини в такій процедурі.

Так, відповідно до частини 1 статті 282 Сімейного кодексу України усиновлення громадянином України дитини, яка є громадянином України, але проживає за межами України, здійснюється в консульській установі або дипломатичному представництві України. Якщо усиновлювач не є громадянином України, для усиновлення дитини, яка є громадянином України, потрібен дозвіл центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей. Усиновлення іноземцем дитини, яка є громадянином України, здійснене у відповідних органах держави, на території якої проживає дитина, є дійсним за умови попереднього одержання дозволу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей [1, ст. 282].

Усиновлення дитини іноземцями покликане забезпечити гармонійні і стабільні умови життя дитини, яка позбавлена батьківського тепла і турботи. Іноземними усиновителями малолітньої або неповнолітньої дитини в порядку міжнародного усиновлення можуть бути українські громадяни, які проживають за кордоном і іноземні громадяни.

Облік громадян України, які проживають за межами України, та іноземців, які бажають усиновити дитину, що проживає в Україні, здійснює Нацсоцслужба.

Відповідно до пункту 33 розділу «Облік громадян України, які проживають за межами України, та іноземців, які бажають усиновити дитину, що проживає в Україні» Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 08 жовтня 2008 року № 905, громадяни України, які проживають за межами України, та іноземці, які бажають усиновити дитину, що проживає в Україні, подають Нацсоцслужбі такі документи: 1) нотаріально засвідчену заяву про взяття на облік кандидатів в усиновлювачі, в якій зазначається адреса проживання заявника (за наявності кількох місць проживання – адреса кожного з них), паспортні дані, номер телефону та адреса електронної пошти; 2) копію паспорта громадянина України, копію паспорта іноземця або іншого документа, що посвідчує особу (у чотирьох примірниках); 3) висновок про можливість заявників бути усиновлювачами, що видається компетентним органом країни проживання (у трьох примірниках) [28].

Відповідно до пункту 34 вказаного Порядку кожен документ (крім копії паспорта громадянина України, копії паспорта іноземця або іншого документа, що посвідчує особу), зазначений у пункті 33 цього Порядку, а також будь-яка заява, звернення громадян України, які проживають за межами України, та іноземців з питань, що стосуються усиновлення, підлягають легалізації у відповідній закордонній дипломатичній установі України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, і подаються до Нацсоцслужби разом з їх перекладом на українську мову, що засвідчується в установленому порядку. Заяви і звернення іноземців, які на законних підставах перебувають на території України, складаються українською мовою та засвідчуються нотаріусом. Заяви, звернення, які оформлені з порушенням вимог цього пункту, розгляду не підлягають [28].

Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) ратифікована Україною Законом України «Про ратифікацію Європейської конвенції про усиновлення дітей (переглянутої)» № 3017-VI від 15 лютого 2011 року із застереженням та заявою, зокрема: 1) до підпункту «a (ii)» пункту 1 статті 7: «Україна відповідно до пункту 1 статті 27 Конвенції залишає за собою право не дозволяти усиновлювати дитину двом особам різної статі, які перебувають у зареєстрованому партнерстві» [22, ст. 7].

Згідно з частиною 1 статті 7 Європейської конвенції про усиновлення дітей (переглянута) закон дозволяє усиновлювати дитину: a) двом особам різної статі: i) які перебувають у шлюбі між собою або ii) які перебувають у зареєстрованому партнерстві, якщо такий інститут існує; b) одній особі [22, ст. 7].

Проте інституту зареєстрованого партнерства наразі в Україні немає.

Сімейний кодекс України визначає перелік осіб, які не можуть бути усиновлювачами, а саме: 1) обмежені у дієздатності; 2) визнані недієздатними; 3) позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені; 4) були усиновлювачами (опікунами, піклувальниками, прийомними батьками, батьками-вихователями) іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнано недійсним (було припинено опіку, піклування чи діяльність прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу) з їхньої вини; 5) перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері; 6) зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами; 7) не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу); 8) страждають на хвороби, перелік яких затверджений центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я; 9) є іноземцями, які не перебувають у шлюбі, крім випадків, коли іноземець є родичем дитини; 10) були засуджені за кримінальні правопорушення проти життя і здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, а також за злочини, передбачені статтями 148, 150, 150-1, 164, 166, 167, 169, 181, 187, 324, 442 Кримінального кодексу України, або мають непогашену чи не зняту в установленому законом порядку судимість за вчинення інших кримінальних правопорушень; 11) за станом здоров'я потребують постійного стороннього догляду; 12) є особами без громадянства; 13) перебувають у шлюбі з особою, яка відповідно до пунктів 3–6, 8 і 10 цієї статті не може бути усиновлювачем. Крім осіб, зазначених у частині першій цієї статті, не можуть бути усиновлювачами інші особи, інтереси яких суперечать інтересам дитини [1].

Проте основним міжнародним нормативно-правовим актом, який регулює інститут міжнародного усиновлення, є Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення від 29 травня 1993 року [24].

Цією Конвенцією визначено вимоги щодо міжнародного усиновлення.

Так, відповідно до статті 4 глави II «Вимоги щодо міжнародного усиновлення» Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення усиновлення в рамках цієї Конвенції має місце тільки у випадку, якщо компетентні органи влади держави походження: a) встановили, що дитина може бути усиновлена; b) визначили після належного розгляду можливостей улаштування дитини в державі походження, що міждержавне усиновлення відповідає найкращим інтересам дитини; c) упевнились, що (1) особи, установи і органи влади, згода яких необхідна для усиновлення, були належним чином проконсультовані та інформовані про наслідки їх згоди, зокрема щодо того, приведе чи не приведе усиновлення до припинення правового зв'язку

між дитиною та сім'єю її походження, (2) такі особи, установи і органи влади дали свою згоду добровільно, у юридичній формі, що вимагається, та надали чи засвідчили її письмово, (3) згода не була дана за винагороду чи компенсацію будь-якого роду та не була взята назад, та (4) де це потрібно, згода матері була дана тільки після народження дитини, та d) упевнились з врахуванням віку та ступеня зрілості дитини, що: (1) з дитиною радились і її належним чином інформували про наслідки усиновлення та її згоди на усиновлення, якщо така потрібна, (2) бралась до уваги бажання та думка дитини, (3) згода дитини на усиновлення, якщо така згода потрібна, була одержана добровільно, у належній юридичній формі, та була надана чи засвідчена письмово, та (4) така згода не була дана за винагородження чи компенсацію будь-якого роду [24, ст. 4].

Цей міжнародний договір передбачає низку дій, які необхідно вчинити компетентним органам влади держави походження дитини при міжнародному усиновленні для забезпечення найкращих інтересів дитини. Проте станом на сьогодні Україною зазначена Конвенція не ратифікована. Тому вважаємо, що задля врахування найкращих інтересів дитини при міжнародному усиновленні Верховній Раді України необхідно затвердити цей міжнародний договір та надати згоду на його обов'язковість для України.

Висновки. На нашу думку, під час воєнного стану категорично не можна спрощувати або змінювати процедуру усиновлення дітей задля забезпечення їх найкращих інтересів. Доцільно було б призупинити дію нормативно-правових актів щодо усиновлення, у тому числі міжнародного, до закінчення воєнного стану на території України. Держава не має права ризикувати життям дитини, допустити порушення її прав і найкращих інтересів, додаткової травматизації, торгівлі дітьми.

На період дії воєнного стану дітям, які залишились без батьківського піклування, необхідне не усиновлення, а відповідний належний тимчасовий догляд. Адже усиновлення не повинно здійснюватись, якщо є надія на успішний розшук батьків або ж інших родичів дитини і возз'єднання сім'ї в найкращих інтересах дитини.

Поряд із цим вважаємо, що задля врахування найкращих інтересів дитини при міжнародному усиновленні Верховній Раді України необхідно затвердити Конвенцію про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення від 29 травня 1993 року та надати згоду на її обов'язковість для України.

Список використаних джерел

1. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 року № 2947-III URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 27 травня 2022 р.).
2. Соціально-правовий захист дітей в Україні: монографія / за ред. Б. І. Андрусишина. Київ: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 264 с.
3. Оніщенко Н., Львова О., Сунєгін С. Права і свободи дитини: вступ до проблеми Лаврик Г. В. Людиномірність політики сприяння розвитку кооперації. *Часопис Київського університету права.* 2013. № 2. С. 13–17.
4. Опольська Н. Права дитини в Україні: монографія, 2-ге видання, перероблене та доповнене. Вінниця: ВНАУ. 2019.
5. Опольська Н. Булінг: юридичний склад адміністративного проступку. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 10. С. 101–106.
6. Шемшученко Ю. Актуальні проблеми юридичної освіти та науки в Україні: монографія / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. С. 322–344.
7. Бобровник С. Роль права в досягненні компромісу та вирішенні правових конфліктів. Дія права: інтегративний аспект: монографія. Київ, 2010.
8. Пархоменко Н. Розвиток законодавства України в контексті конституціоналізації, євроінтеграції та забезпечення прав людини: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. 254 с.
9. Стеценко С. Сучасне українське медичне право: монографія / за заг. ред. С. Г. Стеценка. Київ: Атіка, 2010. 496 с.
10. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення: 27 травня 2022 р.).
11. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 14 березня 2022 року № 133/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133/2022#n2 (дата звернення: 27 травня 2022 р.).

12. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 14 квітня 2022 року № 259/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/259/2022#n2 (дата звернення: 27 травня 2022 р.).
13. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 17 травня 2022 року № 341/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341/2022#n2 (дата звернення: 27 травня 2022 р.).
14. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text (дата звернення: 27 травня 2022 р.).
15. Про затвердження Указу Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні»: Закон України від 15 березня 2022 року № 2119-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2263-20#Text (дата звернення: 27 травня 2022 р.).
16. Про затвердження Указу Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні»: Закон України від 22 травня 2022 року № 2263-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text (дата звернення: 27 травня 2022 р.).
17. Про затвердження Указу Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні»: Закон України від 21 квітня 2022 року № 2212-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text (дата звернення: 27 травня 2022 р.).
18. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 27 травня 2022 р.).
19. Про ратифікацію Конвенції про права дитини: Постанова Верховної Ради Української РСР № 789-XII від 27 лютого 1991 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/789-12#Text (дата звернення: 27 травня 2022 р.).
20. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22 січня 1993 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_009#Text (дата звернення: 27 травня 2022 р.).
21. Про ратифікацію Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах: Закон України № 240/94-ВР від 10 листопада 1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/240/94-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 27 травня 2022 р.).
22. Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута), підписана 27 листопада 2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17#Text (дата звернення: 27 травня 2022 р.).
23. Про ратифікацію Європейської конвенції про усиновлення дітей (переглянутої): Закон України № 3017-VI від 15 лютого 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3017-17#Text (дата звернення: 27 травня 2022 р.).
24. Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення від 29 травня 1993 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_365#Text (дата звернення: 27 травня 2022 р.).
25. Микитин В. І. Інститут усиновлення як пріоритетна форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Актуальні проблеми правознавства.* 2017. Вип. 2. С. 69–73. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2017_2_15
26. Окрема думка суддів Великої Палати Верховного Суду від 16.10.2018 р. у цивільній справі № 2-о-73/2012. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/77654150 (дата звернення: 27 травня 2022 р.).
27. Рішення ЄСПЛ у справі «Лазовіра проти України» від 16 липня 2018 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d30#Text (дата звернення: 27 травня 2022 р.).
28. Порядок провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 08 жовтня 2008 року № 905. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-%D0%BF#Text (дата звернення: 27 травня 2022 р.).
29. Конончук Н. М. Усиновлення як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за сімейним законодавством України. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова.* Серія 18: Економіка і право. 2012. Вип. 17. С. 108–114. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2012_17_18

References

1. Simeynyy kodeks Ukrayiny [Family Code of Ukraine] Law of Ukraine (2002, February 10) № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text [ukr].
2. Andrusyshyn B. Sotsial′no-pravovyy zakhyst ditey v Ukrayini [Social and legal protection of children in Ukraine]. Vydavnytstvo NPU imeni M. P. Drahomanova - MP Drahomanov National Pedagogical University Publishing House, 2017, 264 [ukr].

3. Onishchenko N., L′vova O., Sunyehin S. (2013). Prava i svobody dytyny: vctup do problemy Lavryk HV Lyudynomirnist′ polityky spryyannya rozvytku kooperatsiyi. [Rights and freedoms of the child: an introduction to the problem Lavrik GV Humanity of the policy of promoting the development of cooperation]. *Chasopys Kyyivs'koho universytetu prava – Journal of Kyiv University of Law,* 2, 13-17 [ukr].
4. Opol′s′ka N. (2019). Bulinh: yurydychnyy sklad administratyvnoho prostupku. [Bullying: the legal structure of an administrative offense]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo,* 10, 101-106 [ukr].
5. Opol′s′ka N. Prava dytyny v Ukrayini: monohrafiya, 2-he vydannya, pereroblene ta dopovnene [Children's rights in Ukraine: monograph, 2nd edition, revised and supplemented]. Vinnyts′kyy natsional′nyy ahrarnyy universytet – Vinnytsia National Agrarian University, 2019, 289 [ukr].
6. Shemshuchenko Yu. Aktual′ni problemy yurydychnoyi osvity ta nauky v Ukrayini: monohrafiya [Current problems of legal education and science in Ukraine: a monograph]. Vydavnytstvo NPU imeni M. P. Drahomanova – MP Drahomanov National Pedagogical University Publishing House, 2016, 322–344 [ukr].
7. Bobrovnyk S. (2010). Rol′ prava v dosyahnenni kompromisu ta vyrishenni pravovykh konfliktiv: monohrafiya [The role of law in reaching a compromise and resolving legal conflicts: monograph]. Diya prava: intehratyvnyy aspect – Action of law: integrative aspect [ukr].
8. Parkhomenko N. Rozvytok zakonodavstva Ukrayiny v konteksti konstytutsionalizatsiyi, yevrointehratsiyi ta zabezpechennya prav lyudyny: monohrafiya [Development of Ukrainian legislation in the context of constitutionalization, European integration and human rights: a monograph]. Instytut derzhavy i prava im. V. M. Korets′koho NAN Ukrayiny – Institute of State and Law. VM Koretsky NAS of Ukraine, 2016, 254 [ukr].
9. Stetsenko S. Suchasne ukrayins′ke medychne pravo: monohrafiya [Modern Ukrainian medical law: monograph]. Kyiv, Atika – Attica, 2010, 496 [ukr].
10. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini» vid 24 liutoho 2022 roku № 64/2022. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text [ukr].
11. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro prodovzhennia stroku dii voiennoho stanu v Ukraini» vid 14 bereznia 2022 roku № 133/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133/2022#n2 [ukr].
12. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro prodovzhennia stroku dii voiennoho stanu v Ukraini» vid 14 kvitnia 2022 roku №259/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/259/2022#n2 [ukr].
13. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro prodovzhennia stroku dii voiennoho stanu v Ukraini» vid 17 travnia 2022 roku № 341/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341/2022#n2 [ukr].
14. Zakon Ukrainy «Pro zatverdzhennia Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini» vid 24 liutoho 2022 roku №2102-IKh. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text [ukr].
15. Zakon Ukrainy «Pro zatverdzhennia Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro prodovzhennia stroku dii voiennoho stanu v Ukraini» vid 15 bereznia 2022 roku. № 2119-IKh. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2263-20#Text [ukr].
16. Zakon Ukrainy «Pro zatverdzhennia Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro prodovzhennia stroku dii voiennoho stanu v Ukraini» vid 22 travnia 2022 roku № 2263-IKh. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text [ukr].
17. Zakon Ukrainy «Pro zatverdzhennia Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro prodovzhennia stroku dii voiennoho stanu v Ukraini» vid 21 kvitnia 2022 roku. № 2212-IKh. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text [ukr].
18. Konventsiia pro prava dytyny vid 20 lystopada 1989 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text [ukr].
19. Postanova Verkhovnoi rady Ukrainskoi RSR «Pro ratyfikatsiiu Konventsii pro prava dytyny» № 789-XII vid 27 liutoho 1991 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/789-12#Text (data zvernennia 27 travnia 2022 roku) [ukr].
20. Konventsiia pro pravovu dopomohu i pravovi vidnosyny u tsyvilnykh, simeinykh i kryminalnykh spravakh vid 22 sichnia 1993 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_009#Text [ukr].
21. Zakon Ukrainy «Pro ratyfikatsiiu Konventsii pro pravovu dopomohu i pravovi vidnosyny u tsyvilnykh, simeinykh ta kryminalnykh spravakh» № 240/94-VR vid 10 lystopada 1994 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/240/94-%D0%B2%D1%80#Text [ukr].
22. Ievropeiska konventsiia pro usynovlennia ditei (perehlianuta), pidpysana 27 lystopada 2008 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17#Text [ukr].
23. Zakon Ukrainy «Pro ratyfikatsiiu Yevropeiskoi konventsii pro usynovlennia ditei (perehlianutoi)» № 3017-VI vid 15 liutoho 2011 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3017-17#Text [ukr].

24. Konventsiia pro zakhyst ditei ta spivrobitn6ytstvo v haluzi mizhderzhavnoho usynovlennia vid 29 travnia 1993 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_365#Text [ukr].
25. Mykytyn V. I. (2017) Instytut usynovlennia yak priorytetna forma vlashtuvannia ditei-syrit, ta ditei pozbavlenykh batkivskoho pikluvannia. *Aktualni problemy pravoznavstva.* URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2017_2_15 [ukr].
26. Okrema dumka suddiv Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 16.10.2018 r. u tsyvilnii spravi № 2-o-73/2012. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/77654150 [ukr].
27. Rishennia YESPL u spravi «Lazovira proty Ukrainy» vid 16 lypnia 2018 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d30#Text [ukr].
28. Poriadok provadzhennia diialnosti z usynovlennia ta zdiisnennia nahliadu za dotrymanniam prav usynovlenykh ditei, zatverdzhenym postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 08 zhovtnia 2008 roku № 905. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-%D0%BF#Text [ukr].
29. Kononchuk N. M. (2012) Usynovlennia yak forma vlashtuvannia ditei – syrit ta ditei pozbavlenykh batkivskoho pikluvannia za simeinym zakonodavstvom Ukrainy. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova.* Seriia 18: Ekonomika i pravo. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2012_17_18 [ukr].

Томляк Т. С. Найкращі інтереси дитини: усиновлення в умовах воєнного стану

У статті розглядається правове регулювання усиновлення, охарактеризовано проблеми та проаналізовано можливість усиновлення дитини, у тому числі міжнародного, в умовах воєнного стану.

Встановлено, що кандидати в усиновлювачі повинні зібрати значну кількість необхідних документів для усиновлення, що фактично унеможливлює здійснити усиновлення в умовах воєнного стану. Оскільки в умовах воєнного стану часто важко знайти чи виготовити документи, неможливо встановити реальну ситуацію щодо батьків та родичів дитини, служба у справах дітей або інший відповідний орган фактично не може перевірити усі обставини щодо батьків дитини, встановити, чи може дитина бути усиновлена, з'ясувати наявність у дитини інших родичів, які могли б піклуватися про дитину. Що, на нашу думку, унеможливлює забезпечення найкращих інтересів дитини – виховання дитини батьками, у сім'ї родичів чи знайомих, що якнайкраще сприяло б насамперед психоемоційному стану дитини.

У статті також зроблено раціональні висновки щодо неможливості проведення процедури усиновлення в період дії воєнного стану в Україні. Наголошено на першочерговому, беззаперечному забезпеченні найкращих інтересів дитини при усиновленні.

Ключові слова: усиновлення, найкращі інтереси, права, дитина, воєнний стан, усиновлювач, усиновлений.

Tomlyak T. S. The best interests of the child: adoption under martial law

Children are our future, the future of our people, of Ukraine. Children should be brought up in a favorable environment for their harmonious physical and moral development, in safe living and health conditions.

However, during the martial law in Ukraine, the number of children who lost their parents or lost parental care or lived in institutional care facilities near places of active hostilities and were evacuated to safer regions of Ukraine and abroad is increasing.

Therefore, it is the duty of the state to provide special protection and assistance to such children, including the possibility of their adoption, which, of course, must be carried out in the best interests of the child.

To date, adoption is the best of all possible forms of family placement of a child, ie its adoption into the family as a daughter or son and the emergence of mutual rights and obligations under the Family Code of Ukraine.

The article considers the legal regulation of adoption, describes the problems and analyzes the possibility of adopting a child, including international, in martial law.

It has been established that candidates for adoption must collect a significant number of necessary documents for adoption, which in fact makes it impossible to carry out adoption under martial law. As martial law is often difficult to find or produce, it is not possible to establish the real situation of the child's parents and relatives, the children's service or other relevant body cannot actually verify all the circumstances of the child's parents to determine whether the child can be adopted. find out if the child has other relatives who could take care of the child. Which, in our opinion, makes it impossible to ensure the best interests of the child – the upbringing of the child by parents, relatives or acquaintances, which would best contribute to the psycho-emotional state of the child.

The article also draws rational conclusions about the impossibility of the adoption procedure during martial law in Ukraine. Emphasis is placed on the priority, unquestionable provision of the best interests of the child in adoption.

Key words: adoption, best interests, rights, child, martial law, adoptive parent, adopted child.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-68

УДК 341:631:2; 341:018

Костянтин Валерійович Череповський,
аспірант кафедри міжнародного права
Навчально-наукового Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-7099-099X

МІЖДЕРЖАВНИЙ ІНВЕСТИЦІЙНИЙ ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЯК ФАКТОР ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ

Постановка проблеми. Навіть із побіжного аналізу міжнародної інвестиційної арбітражної практики за участю держав і суб'єктів підприємницької діяльності стає зрозумілим, що гарантії інвестиційного правового режиму для зазначених практик є опорними. Певним свідченням цього може виступити й те, що положення про забезпечення узгодженого державами режиму ставлення до зовнішніх інвестицій у двосторонніх інвестиційних договорах ідуть одразу ж після ввідних норм про допуск і сприяння, тобто від самого початку. Чи залишається зазначена фундаментальність щодо положення конструкту інвестиційного правового режиму в рамках міждержавних договірних відносин такою у межах та з позиції інших важливих правил здійснення транскордонних капіталовкладень? Запитання щодо відповідного дуалізму в даному аналізі ключові.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За юридичною енциклопедією, правовим режимом є особливий правовий порядок, встановлений для певних сфер суспільних відносин або суспільства в цілому [1]. Простіше, за джерелами минулих часів, це – сукупність правил поведінки [2, с. 176]. До чого С. Алексєєв також доповнював, що в рамках більшості юридичних режимів використовуються певні засоби правового регулювання, і кожен з таких режимів відрізняється переважанням у своїй структурі того чи іншого способу впливу [3, с. 243]. Більш сучасні наукові джерела доповнюють, що правовий режим, за своєю сутністю, це ще один з проявів нормативності права, що діє на більш високому рівні та з'єднує в єдину конструкцію певний комплекс правових засобів, що їх продиктовано цілями, котрі виникають у держави [4, с. 17]. Тема правових режимів є достатньо глибоко дослідженою в рамках міжнародно-правової та правої загальних теорій, однак залишає низку недостатньо розкритих науково-практичних питань щодо специфіки цього поняття в рамках окремих галузей, серед яких міжнародне інвестиційне право насамперед. Очевидно, однак, що коло відповідних науково-практичних питань виходить за межі наукового інтересу виключно правових дисциплін.

Мета статті. Метою цього аналізу є наукова апробація проміжних результатів дослідження автора щодо правових інвестиційних режимів.

Виклад основного матеріалу. Зобов'язання держав щодо забезпечення певного правового режиму ставлення до міжнародних інвестицій, котрі може бути сформульовано, зокрема, через зазначення узгоджених сторонами відповідних угод канонізованих стандартів і принципів міжнародного права, – утворюють типізований юридичний конструкт щодо інвестиційного правового режиму, встановлюючи таким чином у межах юрисдикцій або внутрішніх економічних просторів основні правила ставлення до транскордонних інвестицій [5]. Врешті, окрім поширеного стандарту на основі у тому числі нормативно-укоріненого юридичного конструкту щодо рівності та справедливості (англ. – The Fair and Equitable Treatment), і також не менш поширених режиму найбільшого сприяння та національного режиму, – до загального кола принципів поводження з іноземними інвестиціями слід додати такі: стандарт повного захисту та безпеки, стандарт заборони прямої чи непрямої експропріації, стандарт захисту від необґрунтованих (свавільних) і дискримінаційних дій, міжнародний мінімальний стандарт ставлення відповідно до звичаєвого права [6]. Зазначені елементи конструктів мають подібну природу виникнення, а також характеризуються достатньо близьким правовим наповненням, що, однак, істотно різниться з економіко-юридичної позиції.

Адже після одержання дозволу на інвестування інвестори з закордону повинні дотримуватися законів та інших національних правил. Держава ж одержує право здійснювати свої регуляторні повноваження і щодо таких інвесторів. Отже, мета будь-якого двостороннього інвестиційного договору, як найважливішої для інвестора кодифікаційної міжнародно-правової одиниці, полягає на практиці в тому, щоб внести та визначити правову поправку щодо того, як саме носії владних повноважень мають ставитися до відповідних інвесторів [7, с. 14]. Міжнародне інвестиційне право з боку фундаменту ключових норм недарма насамперед цікавиться правовими відносинами іноземного інвестора та держави перебування його інвестицій. «Згідно з основними принципами міжнародного права [...], та попри те, що суверенна держава має невід'ємне право регулювати свої внутрішні справи, здійснення такого права не є необмеженим і повинно мати межі. Адже принцип верховенства права, який включає договірні зобов'язання, передбачає саме такі кордони», – влучно роз'яснює Рішення МЦУІС у спорі за участю Угорщини та двох приватних компаній, зареєстрованих у Республіці Кіпр [8, p. 423].

Однак ключовим у правовій теорії щодо теми цього дуалістичного аналізу виступить дещо інше поняття, а саме – «державних гарантій захисту іноземних інвестицій». Адже під останнім розуміють законодавчо встановлені гарантії з боку держави з метою забезпечення належного режиму інвестиційної діяльності та заохочення вкладення іноземного капіталу у пріоритетні галузі економіки [1]. Таке визначення підтримує Н. Дороніна, яка додає, що під цими гарантіями розуміють конкретні зобов'язання, що прийняті на себе державою у зв'язку зі здійсненням інвестування [9, с. 86]. Національні науково-педагогічні джерела визначають гарантії прав інвесторів також як створення умов, що забезпечують учасникам інвестиційних відносин можливість здійснювати інвестиційну діяльність завжди, незалежно від суб'єктивних причин [10, § 8.2].

Тобто і за теорією виходить, що поняття правових інвестиційних режимів і державних гарантій захисту інвестицій хоча й є різними, але переплетені більш ніж рясно. Зазначене підтверджують національні дослідження. Зокрема, В. Поєдинок зазначає, що аналізи режимів інвестиційної діяльності виразно виділяють дві теми, котрі розглядаються, як правило, ізольовано. Це, власне, правові режими іноземних інвесторів, а також – спеціальні режими господарювання. Продовжуючи думку професорки, між цими темами існують суттєві та насамперед практичні зв'язки, що полягають у тому, що дестинаторами спеціальних режимів господарювання можуть бути іноземні інвестори, або ж від протилежного – коли в рамках спеціальних режимів їх участь виключається [11, с. 283].

Нагадуючи окремо, що серед основних проблем міжнародного інвестиційного права століттями залишається захист інвестицій, зазначимо, що нині помітне місце тут часто віддане також диференціації дій держав, що становлять експропріацію, яка підлягає компенсації, а також заходів, що вжито в рамках права держав на регулювання в суспільних інтересах, що їх наслідки не мають компенсуватися [12, с. 71]. Саме з цього підґрунтя для сторін відповідних багатошарових міжнародних відносин, а нерідко й гучних міжнародних спорів, утворюється лише один шлях взаємовигідного цивілізованого існування, що полягає у створенні тонкого та ефективного балансу між регулюючими повноваженнями держав і набором дієвих засобів національного юридичного захисту інтересів іноземних інвесторів, що в межах відповідних економічних просторів створюватиме не лише привабливі, а й дійсно плідні умови для широкого міжнародного інвестиційного обміну [7, с. 14].

За законодавством України, гарантії прав та інтересів іноземних інвесторів піддаються такій типізації, в рамках якої виділяють: 1) стабільність законодавства; 2) невтручання в діяльність суб'єктів інвестиційної діяльності державних органів, їх посадових осіб; 3) відшкодування збитків інвесторам; 4) використання доходів від інвестицій [13, с. 61]. Якщо ж аналізувати й законодавство найбільш розвинених в Європі країн, то виявиться, що спеціальних норм, що регулюють іноземні інвестиції, тут не існує. В Європейському Союзі відповідна роль відводиться загальному законодавству, де згідно зі ст. 207 Лісабонської угоди (про внесення змін в Угоду Європейського Союзу) 2007 року, виключну компетенцію з питань регулювання прямих іноземних інвестицій віддане власне центральним органам ЄС. Це дозволяє, як відомо, укладати, зокрема, й комплексні інвестиційні угоди [14, с. 71].

На практиці європейський законодавець встановив не прямі обмеження для припливу іноземних інвестицій, проте дієві елементи управління та контролю з боку союзних країн. Серед останніх слід виокремити такі: 1) спеціальні закони, що встановлюють порядок ввезення прямих іноземних інвестицій, їх функціонування, межі контролю з боку центральної та місцевої влади; 2) органи, що здійснюють контроль за діями іноземних інвесторів; 3) спеціальні правила звітності іноземних інвесторів; 4) контроль за рухом валюти; 5) правовий захист прямих іноземних інвестицій [15, с. 125–131]. Зазначене, задля теоретичних нотаток, зафіксуємо окремо через класифікацію державних гарантій захисту іноземних інвестицій за формами правового регулювання, де буде присутня лише тріада: 1) встановлення умов здійснення інвестиційної діяльності; 2) нагляду та контролю в інвестиційній сфері; 3) гарантій прав і законних інтересів суб'єктів інвестиційної діяльності з закордону. Особливий порядок залучення / допуску іноземних інвесторів у стратегічні галузі економіки є загальноприйнятою міжнародною практикою, яка являє собою один з найдієвіших інструментів захисту національних інтересів.

На практиці у відповідних комунікаціях найчастіше називаються такі негативні наслідки, що виникають у зв'язку з залученням міжнародних інвестицій: ймовірність втрати державою, що приймає, контролю над національним виробництвом і вибором власної стратегії розвитку галузей; ризики через загрозу національному та національному економічному суверенітетам з боку держав походження капіталу; виснаження природних ресурсів чи забруднення довкілля; форсоване посилення залежності від іноземного капіталу; зниження рівня конкурентної спроможності вітчизняних товаровиробників; виведення капіталів.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що регулювання іноземних інвестицій здійснюється переважно нормами національного законодавства, на яке здійснює вплив міжнародне право. Норми національного права встановлюють ключові юридичні фактори змісту правового режиму іноземних інвестицій, який у своїй економічно-правовій суті може стати національним, пільговим або обмежуючим. Вибір конкретних правових засобів для регулювання іноземних інвестицій залежить від актуальних соціально-економічних і політичних спрямувань, а також важливих умов глобального, регіонального чи місцевого характеру. Норми міжнародних угод щодо інвестицій вносять важливі фундаментальні уточнення, доповнення, а також виключення до національних проявів нормативності права, що поряд випливають з особливостей загального міжнародного нормативного та економічного ландшафтів. Інститут надання державних гарантій захисту інвестицій є одним з найважливіших надбань сучасного права, що покликаний на практиці забезпечити встановлення певного інвестиційного правового режиму відповідно до міжнародних норм і правил, що, однак, впливатиме дещо ширше, аніж лише на інвестиційну сферу. Заважати функціонувати такому інституту міжнародного права можуть загальна нестабільність національних галузей права, недостатня спрацьованість відповідних правових механізмів, відсутність локалізації важливих прогресивних міжнародно-правових норм. Все це доступні міжнародно-правові засоби, здатні коригувати, однак і їх обмеженням може стати проблема «власноручного» виконання міжнародних рішень. Таким чином, наступний етап дослідження щодо правових інвестиційних режимів має бути сфокусовано на аналізі ефективних міжнародних судово-арбітражних практик, їх впливу на галузеву правотворчість, а також, можливо, кола питань щодо ефективності задіяння інших дотичних до вже зазначених міжнародно-правових засобів.

Список використаних джерел

1. Шемшученко Ю. С. Юридична енциклопедія: в 6 томах. Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. URL: https://leksika.com.ua/legal/ (Дата звернення: 01.04.2021).
2. Утевский Б. С. Советская исправительно-трудовая политика. Москва: Совет. законодательство, 1934. 256 с.
3. Алексеев С. С. Теория права. Издание 2-е, переработанное и дополненное. Москва: БЕК, 1995. 320 с.
4. Матузов Н. И., Малько А. В. Правовые режимы: вопросы теории и практики. *Правоведение.* 1996. № 1. С. 6–29.
5. Череповський К. В. Два ключових компоненти сучасних міжнародних інвестиційних договорів. *Теоретические аспекты юриспруденции и вопросы правоприменения:* сб. ст. по материалам LVII Международной научно-практической конференции «Теоретические аспекты юриспруденции и вопросы право-

применения». № 3(57). Москва: Интернаука, 2022. URL: https://www.internauka.org/conf/law/lvii/334784 (Дата звернення: 15.02.2022).
6. Фархутдинов И. З. Международное инвестиционное право и процесс: учебник. Москва: Проспект, 2010. URL: http://netprava.ru/ek/b32/ (Дата обращения: 01.04.2021).
7. Gazzini T. Bilateral Investment Treaties // T. Gazzini, E. De Brabandere (eds.). International Investment Law: The Sources of Rights and Obligations, VU Research Portal, 2012. 35 p.
8. ADC Affiliate Limited and ADC & ADMC Management Limited v. Hungary, ICSID Award // ARB/03/16, Award, 2 October 2006.
9. Доронина Н. Г., Семилютина Н. Г. Государство и регулирование инвестиций. Москва: Городец-издат, 2003. 272 с.
10. Інвестиційне право України: навчальний посібник. За заг. ред. В. Д. Чернадчука. 2-ге вид., перероб. і доп. Суми: ВТД «Університетська книга»; Київ: ВД «Княгиня Ольга», 2005. 384 с. URL: https://buklib.net/books/37105/ (Дата звернення: 06.03.2022).
11. Поєдинок В. В. Правове регулювання інвестиційної діяльності: теоретичні проблеми: монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. 480 с.
12. Волкова І. О. Забезпечення рівноваги між захистом інвесторів від непрямої експропріації та правом держави на регулювання. *Науковий юридичний журнал. Правові новели.* Міжнародний університет бізнесу і права. № 14/2021. С. 70–80.
13. Хрімлі О. Державні гарантії як спосіб захисту прав інвесторів. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 2. С. 60–65.
14. The Lisbon Treaty: Third edition. Foundation for EU Democracy, Denmark – 2009. URL: http://en.euabc.com/upload/books/lisbon-treaty-3edition.pdf (Дата звернення: 27.03.2021).
15. Дмитрик О. О., Токарєва К. О. Розвиток бізнес-середовища в Україні: окремі аспекти правового забезпечення: монографія. Харків, 2019.

References

1. Shemshuchenko Y. S. Yurydychna entsyklopediia: v 6 tomakh. Redkol.: Yu.S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. Kyiv: Ukr. entsykl., 1998. URL: https://leksika.com.ua/legal/
2. Utevskyi B. S. Sovetskaia yspravytelno-trudovaia polytyka. Moskva: Sovet. zakonodatelstvo, 1934. 256 s.
3. Alekseev S. S. Teoryia prava. Yzdanye 2-e, pererabotannoe y dopolnennoe. Moskva: Yzdatelstvo BEK, 1995. 320 s.
4. Matuzov N. Y., Malko A. V. Pravovye rezhymy: voprosy teoryy y praktyky. *Pravovedenye: zhurnal.* 1996. № 1. S. 6–29.
5. Cherepovskyi K. V. Dva kliuchovykh komponenty suchasnykh mizhnarodnykh investytsiinykh dohovoriv. *Teoretycheskye aspekty yurysprudentsyy y voprosy pravoprymenenyia:* sb. st. po materyalam LVII Mezhdunarodnoi nauchno-praktycheskoi konferentsyy «Teoretycheskye aspekty yurysprudentsyy y voprosy pravoprymenenyia». № 3(57). Moskva: Yzd. «Ynternauka», 2022. URL: https://www.internauka.org/conf/law/lvii/334784
6. Farkhutdynov Y. Z. Mezhdunarodnoe ynvestytsyonnoe pravo y protsess. Uchebnyk. Moskva: Prospekt, 2010.
7. Gazzini T. Bilateral Investment Treaties // T. Gazzini, E. De Brabandere (eds.). International Investment Law: The Sources of Rights and Obligations, VU Research Portal, 2012. 35 p.
6. ADC Affiliate Limited and ADC & ADMC Management Limited v. Hungary, ICSID Award // ARB/03/16, Award, 2 October 2006.
7. Doronyna N. H., Semyliutyna N. H. Hosudarstvo y rehulyrovanye ynvestytsyy. Moskva: Horodets-yzdat, 2003. 272 s.
8. Investytsiine pravo Ukrainy: navchalnyi posibnyk. Za zah. red. V. D. Chernadchuka. 2-he vyd., pererob. i dop. Sumy: VTD «Universytetska knyha»; Kyiv: VD «Kniahynia Olha», 2005. 384 s. URL: https://buklib.net/books/37105/
11. Poiedynok V. V. Pravove rehuliuvannia investytsiinoi diialnosti: teoretychni problemy. Monohrafiia. Nizhyn: TOV «Vydavnytstvo «Aspekt-Polihraf», 2013. 480 s.
12. Volkova I. O. Zabezpechennia rivnovahy mizh zakhystom investoriv vid nepriamoї ekspropriatsiї ta pravom derzhavy na rehuliuvannia. *Naukovyi yurydychnyi zhurnal. Pravovi novely.* Mizhnarodnyi universytet biznesu i prava. № 14/2021. S. 70–80.
13. Khrimli O. Derzhavni harantii yak sposib zakhystu prav investoriv. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* 2016. № 2. S. 60–65.
14. The Lisbon Treaty: Third edition. Foundation for EU Democracy, Denmark – 2009. URL: http://en.euabc.com/upload/books/lisbon-treaty-3edition.pdf.

15. Dmytryk O. O., Tokarieva K. O. Rozvytok biznes-seredovyshcha v Ukraini: okremi aspekty pravovoho zabezpechennia: Monohrafiia. Kharkiv, 2019.

Череповський К. В. Міждержавний інвестиційний правовий режим як фактор інвестиційної привабливості

Стаття присвячена одному з ключових компонентів міжнародних інвестиційних договорів – правовому інвестиційному режиму, поняття якого є достатньо глибоко дослідженим у рамках міжнародно-правової та правої загальних теорій, однак залишає низку недостатньо розкритих науково-практичних питань щодо специфіки цього поняття в рамках окремих галузей, серед яких міжнародне інвестиційне право насамперед. В ході аналізу названо, зокрема, основні практичні проблеми міжнародного інвестиційного права, серед яких юридичний захист міжнародних інвестицій і розмежування дій держав, що становлять пряму або непряму експропріацію, а також заходів, що вживаються державами в рамках права на регулювання в суспільних інтересах. Окрему увагу приділено юридично-правовій взаємодії зв'язку у інвестиційного правового режиму та державних гарантій захисту іноземних інвестицій, наведені деякі актуальні дотичні приклади щодо найбільш розвинених в Європі країн. Зазначені науково-практичні висновки щодо елементів найважливіших джерел галузі міжнародної інвестиційної діяльності, намічено напрям для наступного етапу науково-дослідницької роботи.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародні інвестиції, міжнародні інвестиційні угоди, інвестиційний правовий режим, державні гарантії захисту іноземних інвестицій.

Cherepovskyi K. V. Interstate investment legal treatment as a factor of investment attractiveness

The theses are devoted to one of the key components of international investment agreements – investment legal treatment, since an even fluent analysis of international investment arbitrations with participation of states and subjects of economic activity with investments from abroad delivers understanding that standards and guarantees of investment legal treatments have fundamental character at least for the mentioned legal practices. Kind of argument for this could be found in a position of agreed provisions of investment treatments at bilateral investment treaties, which usually follows introduction norms for investment permitting and admitting, being set from the very beginning of such treaties. But, is this fundamental character of investment legal treatments being remained in other important rules of international investment implementation? Scientific questions about corresponding dualism are likely the key at these theses, because the concept of investment legal treatment is quite deeply studied in the framework of international law and general law theories, but leaves a number of insufficiently disclosed scientific and practical issues regarding the specifics of this concept in certain branches, including international investment law in the first place. The analysis defines main practical problems of international investment law, including the legal protection of international investment and the delimitation of actions of states that constitute expropriation or the measures taken by states under the right to regulate within public interest. Separate researching attention also paid to legal interaction between the concepts of the investment legal treatment as legal instrument of an international lawyer, and the state guarantees for the protection of foreign investment – as remedy and element of specialist in domestic law practices. Provided research significates investment legal treatment importance as a factor of local investment attractiveness, it also outlines importance of development of state guarantees for protection of foreign investments by delivering progressive European approaches as the examples, focusing on effective balance reaching within the corresponding regulation. Scientific and practical conclusions on the most important legal sources in the field of international investment activities are made, the direction for the next stage of researching work is preoutlined.

Key words: international investment law, international investments, investment legal treatment, bilateral investment treaties, international investment arbitration, state guarantees for the protection of foreign investments.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-69

УДК 343.13

Даниїла Степанівна Чорненька,
аспірантка відділу конституційного права
та місцевого самоврядування
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-2224-9646

ПРАВО НА ЖИТТЯ ТА ПРАВО НА ЗДОРОВ'Я: ОСНОВОПОЛОЖНІ ЗАСАДИ ТРАНСПЛАНТОЛОГІЇ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ

Постановка проблеми. Для забезпечення соціальної активності та виключення сваволі у поведінці людей право встановлює простір (межу) можливої свободи у формі суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Вони становлять зміст свободи в юридичному сенсі, є основоположними правовими цінностями та надають можливість охарактеризувати свободу у праві як самостійну категорію [1, с. 3]. При цьому сукупність прав людини, досягнутих у конкретній правовій культурі, становить той обсяг правової свободи, який у цій культурі визнається необхідним для кожного індивіда.

За своєю природою права людини – це такі соціально значущі блага на якусь міру свободи, які сумісні з принципом формальної рівності, які можуть бути загальними вимогами свободи. З огляду на це відомі вчені вважають, що права людини навіть після їх офіційного визнання і закріплення (у внутрішньодержавному та міжнародному праві) залишаються природними правами, які радикально відрізняються від позитивного (офіційно-владного, державного, волеустановленого) права [2, с. 10]. Саме тому права людини – це високоморальна етична категорія, яка починається з поваги людини до самої себе, з уміння розуміти навколишніх, особливо в нашій багатонаціональній державі. Права і свободи людини є певним нормативним виміром її соціальної і культурної діяльності та виступають як одна з найбільших культурних цінностей [3, с. 228].

У сучасному світі основні права належать кожній людині (громадянинові). Вони формулюються в міжнародних деклараціях, пактах, конвенціях, у конституціях окремих держав. Права людини лежать в основі чинного законодавства. Крім того, на переконання більшості учених, права людини – критерій, що дає змогу розрізняти правові та неправові закони [4, с. 85–86].

Права людини лежать в основі чинного законодавства. Конституція України встановлює, що людина, її права та свободи є найвищою цінністю. Визнання, дотримання та захист прав і свобод людини та громадянина – головний обов'язок держави (ст. 3). Права та свободи людини і громадянина є безпосередньо діючими. Вони визначають сенс, зміст і застосування законів, діяльність законодавчої та виконавчої влади, місцевого самоврядування та забезпечуються гарантіями правосуддя. Серед основоположних та невід'ємних прав людини варто виокремити право на життя. Так, ст. 27 Конституції України гарантує кожному невід'ємне право на життя. У ній зазначено, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини.

З цим правом тісно пов'язане право на здоров'я людини. Підкреслимо, що життєдіяльність людини залежить від стану її здоров'я. Нерідко здоров'я є основним компонентом для збереження і продовження життя. Відповідно трансплантація органів, як спосіб порятунку життя, має особливо важливе значення, а тому до проблем пересадки органів і тканин прикута увага вчених, причому не тільки з медичної сфери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соматичні права людини юридична наука відносить до прав четвертого покоління. Так, за історичними етапами затвердження прав (за часом виникнення) розрізняють певні покоління прав. До першого покоління прав зазвичай відносять особисті та політичні права. Права другого покоління – це економічні, соціальні (соціально-економічні) та культурні права. Третє покоління прав почало формуватися після Другої світової війни. У 70-х роках минулого століття французьким юристом Карелом Васаком було висунуто концепцію тре-

тього покоління прав як прав солідарності. До них дослідники відносять: право на розвиток, право на мир, право на здорове довкілля, право на комунікацію тощо. І, нарешті, четверте покоління прав – це соматичні права. Дослідженням цих прав займається чимало дослідників, серед яких: С. Стеценко, Т. Корж, Р. Гревцова, І. Сенюта, М. Буроменський, В. Денисов, П. Рабінович, Р. Стефанчук та ін.

Метою статті є дослідження права на життя та права на здоров'я крізь призму основних засад трансплантології.

Результати дослідження. Трансплантація органів і тканин має низку характерних ознак, що відрізняють цей метод від інших лікарських впливів. Це пов'язано і з наявністю донора – людини, яка здебільшого не потребує медичної допомоги, а також з проблемами морально-етичного та загальноправового змісту. Ці обставини обґрунтовують важливість та необхідність регулювання суспільних відносин у сфері трансплантології.

Наголосимо, що трансплантація органів і тканин людського організму є однією з найбільш перспективних і водночас доволі затребуваною галуззю сучасної медицини, яка зробила можливим лікування низки тяжких захворювань. Трансплантація органів і тканин, як засіб реальної допомоги хворим людям, котрі її потребують, має низку характерних ознак, що відрізняють цей метод від інших лікарських впливів. Пов'язано це з наявністю донора – людини, що в більшості випадків не потребує медичної допомоги, а також з проблемами морально-етичного та загальноправового змісту. Ці обставини обґрунтовують важливість і необхідність регулювання суспільних відносин у сфері трансплантології. Крім того, розвиток нових біотехнологій спричиняє нові правові проблеми, розв'язувати які потрібно вже зараз, до впровадження нових методів лікування у практику. Саме тому трансплантологія, як наука про пересадку органів та/або тканин людини, має ґрунтуватися на чинному законодавстві, в основі якого лежить захист основних прав, свобод та людської гідності. При цьому, на думку вчених, у цій галузі Україна має плідну історію та видатних науковців, які свого часу просунули розвиток трансплантології на небувалі висоти. Однак досі так і не ратифіковано широке коло міжнародних актів у цій сфері: Декларація про трансплантацію органів людини 1987 року, Положення про торгівлю живими органами 1985 року, Конвенція про права людини і біомедицину 1996 року, Резолюція про проведення відповідно до законодавства держав-учасниць з питань вилучення, пересадки і трансплантації матеріалів організму людини 1978 року, міжнародна Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини 1997 року та ін.

Проблеми трансплантації органів, тканин, а також генів людини – це проблеми соматичних прав людини [5; 6], що викликають потребу більш пильної уваги до них з боку представників і теорії права, і конституційного права України. Безсумнівно, дослідження й обговорення їх актуальні не тільки для правової теорії, а й для юридичної практики загалом. Нарешті, як наголошує Р. Хажинський та багато інших дослідників у цій галузі, проблеми трансплантології є складовими частинами предмета правової танатології [7, с. 38].

Трансплантологія є одним із новітніх розділів медицини, що бурхливо розвивається та вивчає проблеми пересадки органів і (або) тканин людини. Великий обсяг операцій з пересадки серця, печінки й інших органів свідчить, що на сьогодні трансплантація вийшла зі стадії медичного експерименту й обсяг пересадок органів і (або) тканин людини в усьому світі неухильно зростає.

У кожному окремому випадку пересадка заторкує інтереси двох осіб – донора і реципієнта, що визначає особливий характер правової регламентації. Безсумнівним є й те, що подальший розвиток трансплантології неможливий без вдосконалення самого законодавства. Констатація «смерті мозку» потенційного донора при збереженні кровообігу й органної життєздатності, проблема відключення засобів життєзабезпечення, вирішення питання про право особи розпоряджатися власним тілом й органами після смерті – усі ці питання вимагають правового регулювання. Зокрема, варто нагадати, що в Резолюції Комітету Міністрів Ради Європи про приведення у відповідність законодавств держав-учасниць з питань вилучення, пересадження і трансплантації матеріалів організму людини урядам держав-учасниць рекомендовано узгодити свої закони із Правилами, доданими до Резолюції, і ввести відповідні санкції для забезпечення їх виконання [8]. Зокрема, встановлено такі правила щодо вилучення, пересадження, трансплантації й іншого використання матеріалів від: 1) живих людей: донорові повинна бути надана відповідна інформація про можливі

наслідки вилучення; вилучення не повинне здійснюватися без добровільної, а у відповідних випадках – письмової згоди донора; вилучений матеріал не може бути запропонований для продажу; 2) померлих людей: вилучення не повинне мати місця за наявності заперечень з боку померлого; факт смерті повинен бути встановлений лікарем, який не входить до складу команди, що робитиме вилучення, пересадження або трансплантацію; особистість донора не повинна бути відома реципієнтові, а особистість реципієнта – родині донора; матеріали не повинні надаватися за винагороду.

Прийняття 17 травня 2018 року Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» започаткувало новий етап вітчизняної трансплантології, адже протягом 19 років ця галузь медицини була поза увагою законодавців та профільного міністерства. Основні зміни до законодавства України у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людині полягали в такому:

– удосконалення термінологічного апарату, зокрема шляхом введення нових термінів (аутотрансплантація, гемопоетичні стовбурові клітини, живий донор, імплантація, імунологічна сумісність, ксеноімплантати, потенційний донор тощо);

– внесення змін до Кримінального кодексу України (ст. 143). Разом з тим санкції ст. 143 КК України також зазнали змін і стали більш суворими для запобігання нелегальній трансплантації анатомічних матеріалів людині;

– внесення змін до Основ законодавства України про охорону здоров'я (ст. 47, 52) і вперше визначено поняття «момент незворотної смерті» – момент смерті головного мозку людини, або її біологічна смерть. За фактом констатації смерті мозку людини консиліум лікарів складає акт, який підписують усі члени консиліуму, відтак його долучають до медичної документації пацієнта [9].

Згідно з законом про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині трансплантологічна діяльність має ґрунтуватися суто на основі Єдиної державної інформаційної системи трансплантації органів та тканин (ЄДІСТ). Ця інформаційна система ще перебуває в процесі створення. Її тестовий запуск відбувся у квітні 2020 року, а повноцінний запуск – 1 січня 2021 року. Система містить низку даних, серед яких і дані про донорів та пацієнтів. Безпосередня робота з даними відбуватиметься напівавтоматично. Усю роботу з організації трансплантації координуватиме один фахівець – трансплант-координатор. На момент дії пілотного проєкту та доки повноцінно не запрацює ЄДІСТ, дані збиратимуть у паперовому й електронному варіантах. Через Єдину державну інформаційну систему трансплантації органів та тканин простішим стане й формування так званого листа очікування, тобто черги пацієнтів: вся інформація онлайн, і Центри трансплантації вносять її безпосередньо в ЄДІСТ.

Зауважимо, що нещодавно набула чинності постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Єдину державну інформаційну систему трансплантації органів та тканин» (№ 1366 від 23.12.2020 [10]). Завданнями цієї системи є визначення пар донор – реципієнт, ефективне й оперативне (в режимі реального часу) забезпечення учасників національної системи органної трансплантації інформацією щодо потенційних донорів анатомічних матеріалів людини, наявних анатомічних матеріалів людини, призначених для трансплантації та/або виготовлення біоімплантатів, осіб, які потребують медичної допомоги із застосуванням трансплантації, осіб, які потребують медичного нагляду у зв'язку з перенесенням трансплантації, а також іншою інформацією, необхідною для належного функціонування в Україні системи трансплантації. Після визначення пари донор – реципієнт керівник Українського центру трансплант-координації негайно повідомляє про це закладу охорони здоров'я, до листка (списку) очікування якого внесено реципієнта [10].

По-новому тепер регулюється в Україні й діяльність лікарів, задіяних у процесі трансплантації. Однією з найважливіших складових для медиків є корекція кримінальної відповідальності за порушення порядку трансплантації. Раніше в законі зазначалося, що до кримінальної відповідальності призводить порушення порядку трансплантації. Але чіткого порядку трансплантації не існувало, тому будь-яке порушення, навіть формальне, загрожувало кримінальною відповідальністю. У нинішній редакції закону цей пункт змінили, зробивши акцент на умисності порушень та завданні шкоди потерпілому. На черзі – формування й затвердження документів, які передбачали б чіткий порядок дій у сфері трансплантації.

Висновки. Таким чином, у процесі розвитку трансплантологія висунула перед суспільством низку правових, медичних та етичних проблем, чимало з яких повною мірою не розв'язано дони-

ні. Актуальність теми підтверджується й наявністю безлічі чинників, які ускладнюють правильне юридичне тлумачення трансплантації органів і тканин людського організму, а також недосконалістю правового регулювання у цій сфері. Зокрема, аналіз законодавства України про охорону здоров'я у сфері трансплантації органів і тканин людини дає змогу стверджувати, що правова база із цього питання має низку прогалин. Так, не вирішено питання поінформованої добровільної згоди на медичне втручання, немає однозначності в нормативному визначенні кола донорів, не розв'язано проблеми цивільно-правового регулювання договору щодо надання трансплантаційних медичних послуг, немає чіткої правової класифікації дефектів медичних послуг щодо трансплантації органів і тканин людини тощо. Ці та багато інших проблем можуть бути предметом подальших наукових пошуків у цій сфері.

Список використаних джерел

1. Осядла М. В. Свобода як цінність права (теоретико-правовий аспект): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 202 с.
2. Рабінович П. Основоположні права людини: терміно-поняттєвий інструментарій дослідження та викладання. *Право України.* 2015. № 2. С. 9–23.
3. Подорожна Т. С. Права людини – основа розвитку демократичної, соціальної, правової держави. *Medzinarodna vedecka konferencia «Prava a slobody cloveka a obcana:* mechanizmus ich implementacie a ochrany roznych oblastiach prava». Bratislava, Slovenska respublika 19–20 septembra 2014 r. С. 227–230.
4. Козюбра М. І. Правовий закон: проблема критеріїв. *Вісник Академії правових наук.* 2003. № 2–3. С. 83–96.
5. Турянський Ю. І. Соматичні права як новітня юридична категорія. *Право і суспільство.* 2020. № 1, ч. 1. С. 110–115. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2020/1_2020/part_1/19.pdf
6. Маринів І. І. Міжнародно-правове регулювання соматичних прав людини. *Право та інновації.* 2021. № 1 (33). С. 62–67.
7. Хажинський Р. М. Соматичні права людини: становлення та сучасний стан. *Право і суспільство.* 2015. № 6, ч. 2. С. 38.
8. Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи про приведення у відповідність законодавств держав-учасниць з питань вилучення, пересадження і трансплантації матеріалів організму людини урядам держав-учасників від 11.05.1978. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_071#Text
9. Трансплантологія: реалії та перспективи у рамках української медицини. Health-ua. 2021. 23 лют. URL: https://health-ua.com/article/63757-transplantologya-real-taperspektivi-uramkah-ukransko-meditcini
10. Про затвердження Положення про Єдину державну інформаційну систему трансплантації органів та тканин: Постанова КМУ від 23.12.2020 № 1366. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1366-2020-%D0%BF#Text

References

1. Osiadla, M. V. (2016). Svoboda yak tsinnist prava (teoretyko-pravovyi aspekt): dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Kyiv [ukr.].
2. Rabinovych, P. (2015). Osnovopolozhni prava liudyny: termino-poniattievyi instrumentarii doslidzhennia ta vykladannia. *Pravo Ukrainy.* 2 [ukr.].
3. Podorozhna, T. S. (2014). Prava liudyny – osnova rozvytku demokratychnoi, sotsialnoi, pravovoi derzhavy. *Medzinarodna vedecka konferencia «Prava a slobody cloveka a obcana:* mechanizmus ich implementacie a ochrany roznych oblastiach prava». Bratislava [ukr.].
4. Koziubra, M. I. (2003). Pravovyi zakon: problema kryteriiv. *Visnyk Akademii pravovykh nauk.* 2–3 [ukr.].
5. Turianskyi, Yu. I. (2020). Somatychni prava yak novitnia yurydychna katehoriia. *Pravo i suspilstvo.* 1, 1 [ukr.].
6. Maryniv, I. I. (2021). Mizhnarodno-pravove rehuliuvannia somatychnykh prav liudyny. *Pravo ta innovatsii.* 1 (33) [ukr.].
7. Khazhynskyi, R. M. (2015). Somatychni prava liudyny: stanovlennia ta suchasnyi stan. *Pravo i suspilstvo.* 6, 2 [ukr.].
8. Rezoliutsiia Komitetu ministriv Rady Yevropy pro pryvedennia u vidpovidnist zakonodavstv derzhav-uchasnykiv z pytan vyluchennia, peresadzhennia i transplantatsii materialiv orhanizmu liudyny uriadam derzhav-uchasnykiv vid 11.05.1978. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_071#Text [ukr.].
9. Transplantolohiia: realii ta perspektyvy u ramkakh ukrainskoi medytsyny. Health-ua. 2021. 23 liut. URL: https://health-ua.com/article/63757-transplantologya-real-taperspektivi-uramkah-ukransko-meditcini [ukr.].

10. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Yedynu derzhavnu informatsiinu systemu transplantatsii orhaniv ta tkanyn: Postanova KMU vid 23.12.2020 № 1366. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1366-2020-%D0%BF#Text [ukr.].

Чорненька Д. С. Право на життя та право на здоров'я: основоположні засади трансплантології в конституційному праві

У статті досліджено основні права людини. Серед основоположних і невід'ємних прав людини виокремлено право на життя. Так, ст. 27 Конституції України гарантує кожному невід'ємне право на життя. У ній зазначено, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. З цим правом тісно пов'язане право на здоров'я людини. Підкреслено, що життєдіяльність людини залежить від стану її здоров'я. Нерідко здоров'я є основним компонентом для збереження і продовження життя. Відповідно трансплантація органів, як спосіб порятунку життя, має особливо важливе значення, а тому до проблем пересадки органів і тканин прикута увага вчених, причому не тільки з медичної сфери.

Трансплантація органів і тканин людського організму є однією з найбільш перспективних і водночас доволі затребуваною галуззю сучасної медицини, яка зробила можливим лікування низки тяжких захворювань. Трансплантація органів і тканин, як засіб реальної допомоги хворим людям, котрі її потребують, має низку характерних ознак, що відрізняють цей метод від інших лікарських впливів. Пов'язано це з наявністю донора – людини, що в більшості випадків не потребує медичної допомоги, а також з проблемами морально-етичного та загальноправового змісту. Ці обставини обґрунтовують важливість і необхідність регулювання суспільних відносин у сфері трансплантології. Наголошено, що аналіз чинних у цій сфері норм показує, що багато питань пересадки органів і тканин або взагалі правом не врегульовані, або потребують удосконалення правової регламентації. Правові аспекти проблеми трансплантації органів і тканин надзвичайно актуальні. Саме тому трансплантологія як наука про пересадку органів і (або) тканин людини має ґрунтуватися на законі, в основі якого лежить захист основних прав, свобод і людської гідності кожного громадянина. З позиції етики проблеми трансплантології істотно розрізняються залежно від того, чи йдеться про забір органів і тканин для пересадки органів у живої людини або з тіла померлої. Розв'язання цих етичних проблем багато в чому залежить від стану законодавства в державі, зокрема і конституційного.

Ключові слова: права людини, право на життя, право на здоров'я, соматичні права, трансплантація, реципієнт, донор, правове регулювання донорства, охорона здоров'я, тіло людини, тканини людського організму.

Chornenka D. S. The right to life and the right to health: the fundamental principles of transplantology in constitutional law

The article examines basic human rights. Among the fundamental and inalienable human rights is the right to life. Yes, Art. 27 of the Constitution of Ukraine guarantees everyone an inalienable right to life. It states that no one can be arbitrarily deprived of life. The duty of the state is to protect human life. This right is closely related to human health. It is emphasized that human life depends on the state of its health. Often health is a major component for conservation and prolonged life. Accordingly, organ transplantation, as a way of saving life, is especially important, and therefore the problems of transplanting organs and tissues are drawn by scientists, and not only from the medical sphere.

Transplantation of organs and tissues of the human body is one of the most promising and at the same time quite in demand of modern medicine, which has made it possible to treat a number of serious diseases. Transplantation of organs and tissues, as a means of real assistance to patients who need it, has a number of characteristic features that distinguish this method from other medicinal effects. This is due to the presence of a donor-a person who in most cases does not require medical care, as well as problems of moral and ethical and general legal content. These circumstances substantiate the importance and need to regulate public relations in the field of transplantology. It is emphasized that the analysis of the norms in force in this area shows that many issues of transplantation of organs and tissues are either not regulated at all or need to improve legal regulation. The legal aspects of the problem of organ and tissue transplantation are extremely relevant. That is why transplantology as a science of transplanting organs and (or) tissues of a person should be based on the law, which is based on the protection of fundamental rights, freedoms and human dignity of every citizen. From the point of view of ethics, the problem of transplantology differs significantly depending on whether it is about the sampling of organs and tissues for transplanting organs in a living person or from the body of the dead. Solving these ethical problems depends largely on the state of legislation in the state, including constitutional ones.

Key words: human rights, right to life, right to health, somatic rights, transplantation, recipient, donor, legal regulation of donation, health care, human body, human body tissues.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-70

УДК 347.73

Валентина Артемівна Шокрута,
аспірантка відділу проблем державного управління
та адміністративного права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0001-5590-1824

ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ ГРОШОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ІНТЕГРОВАНІЙ КАРТЦІ ПЛАТНИКА ПОДАТКІВ ПІД ЧАС ЇХ АДМІНІСТРАТИВНОГО АБО СУДОВОГО ОСКАРЖЕННЯ

Постановка проблеми. Питання захисту прав і законних інтересів платників податків є завжди актуальним і його актуальність підвищується в умовах кризових явищ у державі і при динамічних змінах податкового законодавства, які об'єктивно мають місце за таких умов. Це стосується всіх аспектів податкових правовідносин, у тому числі і порядку внесення податковими органами інформації щодо донарахованих сум грошових зобов'язань за результатами проведеної податкової перевірки до відповідної документації платника податків. Порушення зазначеного порядку зумовлює порушення прав платників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правова регламентація діяльності державних органів, до яких належать також органи Державної податкової служби розглядалися у працях вчених, зокрема: В. Авер'янова, О. Андрійко, Н. Ісаєвої, М. Кучерявенко, Ф. Манна, М. Небесної, О. Подцерковного, О. Соколенко, В. Тимощука, Є. Усенко та ін. Водночас порядок внесення інформації у податкову документацію платників податків потребує аналізу з метою забезпечення захисту прав платників податків при його здійсненні.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей відображення грошових зобов'язань у інтегрованій картці платника податків під час їх адміністративного або судового оскарження.

Основні результати дослідження. За результатами 2021 року, уповноваженими особами Державної податкової служби України проведено 71,14 тис. податкових перевірок, за якими було здійснено донарахування грошових зобов'язань платників податків на суму 63,4 млрд грн, з яких за плановими перевірками нараховано 52 779,1 млн грн, за позаплановими перевірками – 9854,6 млн грн, а за фактичними перевірками – 822 млн грн [1].

Зазначені статистичні дані підтверджують ефективність контрольно-перевірочних заходів, здійснених податковими органами України.

Проте, враховуючи показники проведення планових і фактичних податкових перевірок, донарахування грошових зобов'язань платника податків відбувається у 99% випадків.

Відповідно до підпункту 14.1.39 пункту 14.1 статті 14 Податкового кодексу України, грошове зобов'язання – це сума коштів, яку платник податків повинен сплатити до відповідного бюджету як податкове зобов'язання, контроль за сплатою якого покладено на контролюючі органи [2].

У науковій літературі існують різні підходи до визначення поняття «грошове зобов'язання». О. Подцерковний вважає, що грошове зобов'язання – це врегульоване нормами різних галузей права відношення формального характеру, що опосередковує переміщення легального платіжного засобу в майнових відносинах, в межах яких учасники наділені взаємними правами і обов'язками активного характеру з приймання / передачі визначеної, або такої, що може бути визначена, суми грошей [3, с. 30].

Альтернативної позиції дотримується англійській вчений Ф. Манн, який підкреслює, що грошове зобов'язання (monetaryobligation, moneyliability) існує, коли боржник зобов'язаний сплатити

визначену суму грошей або таку, що може бути визначена. Саме наявність певної суми грошей як предмета зобов'язання вирізняє цей різновид зобов'язань. Так, зобов'язання доставити чи передати визначену кількість певних купюр не є грошовим. Таке зобов'язання є зобов'язанням щодо поставки певного виду товару, адже його предметом не є сума грошей [4, с. 66].

З аналізу поглядів зазначених науковців випливає, що грошове зобов'язання – це спрямування активної дії зобов'язаної сторони щодо виконання свого обов'язку зі сплати грошових зобов'язань на користь іншої сторони з дотриманням визначених законодавством строків для такої сплати. При цьому залежно від наявності податкового спору щодо сум нарахованих грошових зобов'язань, воно поділяється на узгоджене та неузгоджене.

Податковий кодекс України закріплює вичерпний перелік обставин, за яких грошове зобов'язання може вважатися узгодженим. Узгоджене грошове зобов'язання підлягає відображенню у інтегрованій картці платника податків.

Відповідно до Порядку ведення податковими органами оперативного обліку податків, зборів, платежів та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, затвердженого наказом Міністерства фінансів України від 12.01.2021 № 5, інтегрована картка платника – це форма оперативного обліку податків, зборів та платежів, що ведеться за кожним видом платежу [5].

У інтегрованій картці платника податків відображаються не тільки суми узгодженого грошового зобов'язання, а й строки, у які таке зобов'язання має бути сплачене без нарахування штрафних санкцій та пені. Контроль за достовірністю та своєчасністю внесення податкової інформації здійснюється територіальними органами Державної податкової служби України у декілька етапів, зокрема, під час попереднього контролю здійснюється перевірка наявності відкритого процесу оскарження по визначених сумах грошових зобов'язань платника податків.

Таким чином, під час адміністративного або судового оскарження результатів податкової перевірки грошове зобов'язання вважається неузгодженим до моменту винесення остаточного рішення.

Відображення неузгоджених сум грошових зобов'язань у інтегрованій картці платника податків має свої особливості, тому необхідно розглянути процес оскарження у досудовому і судовому порядку окремо.

Процедура адміністративного оскарження розпочинається із подання скарги до контролюючого органу вищого рівня у письмовій або електронній формі засобами електронного зв'язку протягом 10 робочих днів, що настають за днем отримання платником податків відповідного податкового повідомлення-рішення. При цьому платник податків одночасно з поданням скарги зобов'язаний повідомляти контролюючий орган, яким визначено суму грошового зобов'язання, про оскарження його податкового повідомлення-рішення [2].

Звідси випливає, що інформація про відкриття адміністративного оскарження сум грошових зобов'язань має бути своєчасно внесена контролюючим органом, до інформаційної системи, яка забезпечує формування інтегрованих карток платників податків.

Внесення інформації про початок досудового оскарження змінює статус грошових зобов'язань у інтегрованій картці платника податків на такі, що «Оскаржується у адміністративному порядку», при цьому, якщо повідомлення про таке оскарження було внесено до настання граничного строку сплати відповідні облікові показники (операції) в інтегрованій картці платника податків блокуються, а донараховані суми не відображаються. З іншого боку, у разі внесення інформації щодо досудового оскарження після настання граничного строку сплати в інтегрованій картці платника податків відображаються облікові показники (операції) щодо виключення з обліку донарахованих сум у зв'язку із запізненням надходження скарги [5].

Таким чином, посадові особи податкових органів мають забезпечити своєчасність внесення інформації про початок адміністративного оскарження до інформаційної системи, яка відображає показники грошових зобов'язань у інтегрованих картках платників податків.

На наступний день після закінчення процедури адміністративного оскарження грошове зобов'язання вважається узгодженим і підлягає сплаті протягом визначеного законодавством строку.

У випадках, якщо платник податків вважає, що прийняте за результатами адміністративного оскарження рішення порушує його права та законні інтереси, він має право оскаржити таке рішення у суді, зокрема, це підтверджується положеннями пункту 56.10 статті 56 Податкового кодексу України, відповідно до якого рішення центрального органу виконавчої влади, прийняті за роз-

глядом скарги платника податків, є остаточними і не підлягають подальшому адміністративному оскарженню, але можуть бути оскаржені в судовому порядку [2].

Платник податків має право звернутися до суду протягом 1095 днів, проте, аналізуючи останні висновки Верховного Суду України, відображені у постанові № 500/2486/19 від 26.11.2020, вважається, що якщо попередньо платник податків скористався процедурою досудового оскарження, строк звернення до суду зменшується до одного місяця [6].

З моменту відкриття судового провадження грошове зобов'язання вважається неузгодженим, а його статус у інтегрованій картці платника податків має бути змінений на «Оскаржується у судовому порядку».

Важливо зазначити, що внесення інформації про судове оскарження до настання граничного строку сплати суми грошових зобов'язань блокує відповідні облікові показники (операції) в інтегрованій картці платника податків, а донараховані суми не відображаються. З іншого боку, у разі внесення такої інформації після настання граничного строку сплати сум грошових зобов'язань, відображаються у інтегрованій картці платника податків із запізненням надходження ухвали суду про відкриття провадження у справі [5].

Таким чином, внесення інформації уповноваженими особами податкових органів до інформаційної системи, яка формує інтегровані картки платників податків щодо судового оскарження сум грошових зобов'язань є важливим питанням гарантування прав та законних інтересів платників податків.

На наступний день після прийняття остаточного рішення суду грошове зобов'язання вважається узгодженим і підлягає сплаті, інформація про це має бути своєчасно внесена до інтегрованої картки платника податків.

Проте у випадку незгоди із рішенням суду першої інстанції платник податків має право оскаржити прийняте рішення до апеляційної інстанції протягом 30 днів з дня його проголошення, а у разі прийняття ухвали, протягом 15 днів.

Отримання судом апеляційної скарги зобов'язує уповноважених осіб суду надати інформацію про відкриття процедури апеляційного оскарження до посадових осіб податкових органів з метою зміни статусу грошового зобов'язання, зупинення строку його сплати та відображення такої інформації у інтегрованій картці платника податків.

Якщо платник податків вважає, що остаточне рішення, прийняте за результатами апеляційного оскарження, порушує його права та законні інтереси, він має право його оскаржити у касаційній інстанції протягом 30 днів з дня проголошення такого рішення у апеляції, у разі прийняття ухвали, протягом 15 днів.

Важливо зазначити, що інформація про продовження процедури судового оскарження в касаційній інстанції відображається в інтегрованій картці платника податків лише у випадку відкриття провадження та прийняття судом рішення про забезпечення адміністративного позову [5].

Таким чином, податкові органи повинні своєчасно вносити інформацію про зміну статусу грошового зобов'язання до інтегрованої картки платника податків, тому що у випадках проведення адміністративного або судового оскарження, грошове зобов'язання вважається неузгодженим, а відлік строку на його сплату зупиняється до моменту прийняття остаточного рішення. При цьому порушення строків внесення інформації до інтегрованої картки платника податків призводить до нарахування штрафних санкцій і пені на суму грошового зобов'язання як санкція за порушення граничних строків сплати визначених сум.

З системного аналізу судової практики випливає, що під час внесення інформації до інтегрованої картки платника податків, податкові органи допускають помилки. Це підтверджується постановою Шостого апеляційного адміністративного суду від 08.02.2022 № 640/10705/19, відповідно до якої суд визнав протиправною бездіяльність податкових органів щодо не виправлення помилок у даних інтегрованої картки платника податків після його заяв про такі виправлення та зобов'язав податковий орган внести відповідні зміни та забезпечити достовірне відображення сум грошових зобов'язань у інтегрованій картці платника податків [7].

Таким чином, слід звернути увагу на те, що податкові органи під час здійснення своїх повноважень, допускають порушення прав та законних інтересів платників податків шляхом внесення недостовірної інформації до інтегрованих карток платників податків, або вносять таку інформацію

із порушенням законодавчо визначеного строку, що, своєю чергою, призводить до нарахування фінансових санкцій на всю суму грошового зобов'язання, яке підлягає сплаті.

Висновки. Враховуючи зазначене, можна зробити такі узагальнюючі висновки.

Внесення даних щодо статусу грошового зобов'язання до інформаційної системи, яка забезпечує формування інтегрованих карток платників податків під час адміністративного або судового оскарження має свої особливості, які мають бути враховані податковими органами під час здійснення своїх повноважень.

Існують випадки внесення уповноваженими особами Державної податкової служби України інформації до інтегрованої картки платника податків із помилками або із порушенням законодавчо визначеного строку для включення такої інформації, що є грубим порушенням прав і законних інтересів платника податків. Юридична відповідальність посадових осіб податкових органів щодо таких дій має бути закріплена на законодавчому рівні.

Список використаних джерел

1. Звіт про виконання Плану роботи Державної податкової служби України на 2021 рік від 07.02.2022. URL: https://tax.gov.ua/diyalnist-/plani-ta-zviti-roboti-/396505.html
2. Податковий кодекс України від 02.12.2010 року № 2755-VI зі змін. та доп. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text
3. Подцерковний О. П. Грошові зобов'язання господарського характеру: проблеми теорії і практики. Видання перше. Київ: Юстініан, 2006. 424 с.
4. Mann, F. A. The Legal Aspect of Money: With Special Reference to Comparative Private and Public International Law. Oxford: Clarendon Press, 1992. 658 p.
5. Наказ Міністерства фінансів України «Про затвердження Порядку ведення податковими органами оперативного обліку податків, зборів, платежів та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 12.01.2021 № 5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0321-21#Text
6. Постанова Верховного Суду України від 26.11.2020 р. у справі № 500/2486/19. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/93404515
7. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 08.02.2022 р. у справі № 640/10705/19. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/103229452

References

1. Zvit pro vykonannia Planu roboty Derzhavnoi podatkovo isluzhby Ukrainyna 2021 rik vid 07.02.2022. URL: https://tax.gov.ua/diyalnist-/plani-ta-zviti-roboti-/396505.html
2. Podatkovyi kodeks Ukrainy vid 02.12.2010 roku, № 2755-VI zi zmin. ta dop. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text
3. Podtserkovnyi O. P. Hroshovi zoboviazannia hospodarskoho kharakteru: problemy teorii i praktyky. Vydanniapershe. Kyiv: Iustinian, 2006. 424 s.
4. Mann, F. A. The Legal Aspect of Money: With Special Reference to Comparative Private and Public International Law. Oxford: Clarendon Press, 1992. 658 p.
5. Nakaz Ministerstva finansiv Ukrainy «Pro zatverdzhennia Poriadku vedennia podatkovy myorhanamy operatyvnoho obliku podatkiv, zboriv, platezhiv ta yedynoho vnesku na zahalnooboviazko vederzhavne sotsialne strakhuvannia» vid 12.01.2021 № 5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0321-21#Text
6. Postanova Verkhovnoho sudu Ukrainy vid 26.11.2020 r. u spravi № 500/2486/19. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/93404515
7. Postanova Shostoho apeliatsiinoho administratyvnoho sudu vid 08.02.2022 r. u spravi № 640/10705/19. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/103229452

Шокрута В. А. Особливості відображення грошових зобов'язань у інтегрованій картці платника податків під час їх адміністративного або судового оскарження

Стаття присвячена аналізу актуальних правових і теоретичних особливостей відображення грошових зобов'язань у інтегрованій картці платника податків під час адміністративного або судового оскарження. Досліджуються різні методологічні аспекти внесення інформації про грошові зобов'язання платника податків за результатами проведеної податкової перевірки до відповідної інформаційної системи, що забезпечує формування інтегрованих карток платників податків. Розглядають особливості механізму взаємодії суб'єктів державної влади. Аналізується процес адміністративного та судового оскарження визначених сум грошових зобов'язань платника податків. Досліджуються особливості механізму надання інформації

судовими органами до податкових органів з метою включення оперативної інформації щодо нарахування грошових зобов'язань до податкової документації платників податків. Здійснено науковий аналіз деяких теоретичних питань, вирішення яких пов'язане з удосконаленням законодавства України, що регулює зазначену сферу відносин.

Ключові слова: податкові правовідносини, податки, судове оскарження, виконавчі органи, адміністративне оскарження.

Shokruta V. A. Features of monetary obligations in the integrated taxpayer card during administrative or judicial appeals

The article is devoted to the analysis of current legal and theoretical features of the reflection of monetary obligations in the integrated card of the taxpayer during administrative or judicial appeals.The tax authorities of Ukraine often violate the rights and legitimate interests of taxpayers in the exercise of their powers, including the conduct of tax audits and fixing its results in the relevant documentation. Tax audit is a special type of state financial control provided by the tax authorities of Ukraine. There are different types of tax audits and have their own characteristics of the researching the timeliness of financial reporting and payment of taxes and fees in full by the taxpayer. According to the results of the tax audit, the information should be included in the tax documentation of the taxpayer, but recently they enter such information with errors and sometimes violating the deadlines for entering such information. The display of inaccurate information in the integrated cards of taxpayers on the presence or absence of tax debt is the subject of a significant number of disputes with the authorities. Improving the mechanism for including operational information on the accrual of monetary liabilities in the tax documentation of taxpayers is an important issue that needs due attention, as it concerns the possible violation of their legal rights and interests. The process of administrative and judicial appeal of the amount of monetary liabilities determined by the results of the tax audit has its own features that must be considered by the tax authorities when displaying tax information in the integrated cards of taxpayers.Therefore, we investigated various methodological aspects of entering information about the taxpayer's monetary obligations based on the results of the tax audit into the relevant information system, which provides the formation of integrated taxpayer cards. The peculiarities of the mechanism of interaction of subjects of state power are considered. The process of administrative and judicial appeal of certain amounts of monetary obligations of the taxpayer is analyzed. The peculiarities of the mechanism of providing information by judicial authorities to the tax authorities in order to include operational information on the accrual of monetary liabilities in the tax documentation of taxpayers are studied. A scientific analysis of some theoretical issues, the solution of which is related to the improvement of the legislation of Ukraine governing this area of relations.

Key words: tax relations, taxes, judicial appeal, executive branch, administrative appeal.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-71

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У НАУКОВО-ПРАКТИЧНОМУ ЮРИДИЧНОМУ ЖУРНАЛІ «АЛЬМАНАХ ПРАВА»

Загальні вимоги до структури наукових статей:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, на яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формування цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Обсяг статті не повинен перевищувати 10 сторінок (шрифт – *Times New Roman*; кегль – 14; інтервал – 1,5).

Послідовність розміщення складових статті:

- УДК;
- відомості про автора;
- ORCID;
- назва;
- основний текст;
- використані джерела;
- анотація та ключові слова.

Вимоги до оформлення наукової статті:

- у верхній частині статті – універсальний десятковий код (УДК);
- нижче – ім'я та прізвище автора (співавторів), посада та місце роботи автора, науковий ступінь, вчене звання, почесне звання, ORCID;
- нижче – назва статті з вирівнюванням по центру сторінки та виділенням напівжирним шрифтом; посилання на використані джерела здійснюється у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та конкретних сторінок (наприклад: [1, с. 25–26]), а самі назви джерел наводяться у кінці статті у порядку згадування у тексті (розділ «Список використаних джерел»);
- у списку використаних джерел слід вказати: для періодичних видань – прізвище та ініціали автора статті, її назву, найменування та рік видання, номер, сторінки; для книг – прізвище та ініціали автора, назву книги, місто, видавництво та рік її видання, загальну кількість сторінок видання;
- після списку використаних джерел подається References (список використаних джерел латинськими літерами). Для автоматичної транслітерації використаних джерел можна використовувати безкоштовні інтернет-ресурси: http://ukrlit.org/transliteratsiia. Після References подаються: анотації мовою статті (1000-1500 знаків) та англійською (2500-3000 знаків). Анотації мають містити прізвище, ім'я, по батькові автора (співавторів), а також назву статті, після чого йде сам текст анотації;
- під анотаціями розміщуються ключові слова (4–8 слів) українською та англійською мовами відповідно.

Вимоги щодо надання матеріалів:

- роздрукований примірник наукової статті (підписаний у кінці автором);
- електронний варіант статті;
- довідка про автора (співавторів) із зазначенням: прізвища, ім'я, по батькові, наукового ступеня, вченого звання, почесного звання, місця роботи й посади, контактного номера телефону (мобільний, робочий), електронної пошти та поштової адреси з індексом;
- якщо автор не має наукового ступеня, додатково подається рецензія кандидата чи доктора наук відповідної спеціальності та витяг із протоколу засідання відповідної кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Матеріали (стаття і довідка про автора) можуть надсилатися й електронною поштою (idp.teorija.confer@gmail.com). Назви файлів повинні містити прізвище автора (наприклад: Іванов стаття – doc; Іванов довідка – doc).

Для зручності авторів рекомендуємо як зразок оформлення розглянути вже опубліковані статті у науково-практичному юридичному журналі «Альманах права». Редакційна колегія залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей. Викладені вимоги до статей мають бути суворо дотримані, у протилежному разі стаття відхиляється.

Адреса: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, кім. 202.
Тел./факс: +38 (044) 278-80-24
Сайт: http://www.almanahprava.org.ua/
E-mail: idp.teorija.confer@gmail.com

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЖУРНАЛ

АЛЬМАНАХ ПРАВА

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ДЕРЖАВИ

Випуск 13

Свідоцтво про державну реєстрацію засобу масової інформації
Серія КВ № 24053-13893 ПР від 31.07.2019 р.

Щорічник

Редактор: *О. М. Кузьміна*
Художнє оформлення: *А. О. Шаригін, Р. С. Бронцевич*

Адреса редакційної колегії:
01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, кім. 202
тел./факс +38 (044) 278-80-24

*Відповідальність за достовірність інформації,
що міститься в друкованих матеріалах, несуть автори.
Редакція не завжди поділяє авторську точку зору.*

Підписано до друку 09.09.2022.
Формат 60х84/8. Папір офсетний. Друк різографічний.
Обл.-вид. аркуш. 36,98. Ум. друк. арк. 26,3.
Наклад 110 прим. Зам.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д. Ю. 21027, а/с 6625,
м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Тел.: (0432) 603-000, 69-67-69, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: tvory2009@gmail.com